УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
КАФЕДРА ІСТОРІЇ СВІТОВОГО УКРАЇНСТВА
УКРАЇНСЬКИЙ ВІЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

«А ЦЕ НАШ ПЕТЛЮРА»

СПОГАДИ ПРО ГОЛОВУ ДИРЕКТОРІЇ ТА ГОЛОВНОГО ОТАМАНА ВІЙСЬК УНР

Київ
Видавництво Ліра-К
2026

УДК 929:94(477)-057.341Пет"1879/1926"
П29

П29 «А це наш Петлюра». Спогади про Голову Директорії та Головного Отамана військ УНР / за заг. ред. проф. В. Сергійчука.– Київ : Видавництво Ліра-К, 2026. – 660 с.
ISBN 978-617-8883-68-3

У пропонованій книзі публікуються спомини сучасників Голови Директорії та Головного Отамана військ УНР Симона Петлюри про цю видатну постать нашої історії. Книга підготовлена до друку у зв'язку із сотими роковинами вбивства в Парижі 25 травня 1926 року Самуїлом Шварцбардом провідника українського національно-визвольного руху.

Розрахована на широке коло читачів.

УДК 929:94(477)-057.341Пет"1879/1926"

Текст друкується з врахуванням особливостей оригіналу.

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

Видання здійснено коштом Українського інституту національної пам'яті І не призначено для продажу

ISBN 978-617-8883-68-3

© Володимир Сергійчук, упорядкування вступна стаття, загальна редакція, 2026
© Український інститут національної пам'яті, 2026

ЗМІСТ

Володимир Сергійчук
НЕ ВІДРІКСЯ ВІД СЕБЕ Й УКРАЇНИ 9

Архиєпископ Мстислав
ДО ЖИТТЄПИСУ СИМОНА ПЕТЛЮРИ 16

Василь Королів-Старий
ДЕЩО З МОЇХ СТОСУНКІВ З С. В. ПЕТЛЮРОЮ 23

Юрій Коллард
З НИМ МИ ТОДІ ДУЖЕ ПРИЯТЕЛЮВАЛИ 62

Іван Рудичів
СИМОН ПЕТЛЮРА В МОЛОДОСТІ 65

Пилип Капельгородський
ОГЛАШЕННИЇ, ІЗИДІТЕ! 76

Андрій Жук
СИМОН ПЕТЛЮРА 78

Микола Маслів
ПРО МОЛОДІ ЛІТА СИМОНА ПЕТЛЮРИ 95

Лука Бич
СПОГАДИ ПРО ПЕТЛЮРУ 99

Федір Щербина
С. В. ПЕТЛЮРА НА КУБАНІ 106

Василь Сімович
СИМОН ПЕТЛЮРА У ЛЬВОВІ 118

О. Кобець
ЯК ВИРОСТАВ СИМОН ПЕТЛЮРА? 123

Олександер Лотоцький
ЛИСТКИ З ПАМ'ЯТІ 134

Володимир Левинський
НАДДНІПРЯНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ
У ЛЬВОВІ В РР. 1904–1905. 138

Ісаак Мазепа
СПОГАД ПРО ЗУСТРІЧІ СИМОНОМ ПЕТЛЮРОЮ
НА ПОЧАТКУ ЙОГО ЖУРНАЛІСТСЬКОЇ
Й ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ 144

Валентин Садовський
С. ПЕТЛЮРА В КИЇВІ В 1906–1907 РР. 146

Любов Михайлів
СПОГАДИ 153

Володимир Кедровський
БУВ ПОЧАТОК ЖОВТНЯ 1910 РОКУ... 159

Степан Сіропolко
З УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ В МОСКВІ 161

Михайло Возняк
ПІЄТИЗМ ПЕТЛЮРИ ДО ФРАНКА 166

Степан Сіропolко
З ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЛЬОНІЇ В МОСКВІ 170

Павло Зайців
ПЕТЛЮРА КИЇВСЬКІ ФРАГМЕНТИ СПОГАДІВ 175

Степан Сіропolко
Ф. КОРШ І ЙОГО МОЛОДИЙ ДРУГ – С. ПЕТЛЮРА 184

Василь Королів-Старий
ПИСЬМЕННИЦЬКИЙ ШЛЯХ С. В. ПЕТЛЮРИ 187

Степан Сіропolко
СИМОН ПЕТЛЮРА НА СЛУЖБІ ВСЕРОСІЙСЬКОЇ
ЗЕМСЬКОЇ СПІЛКИ 196

Аверкій Гончаренко
1917-ИЙ РІК У КИЄВІ 198

Василь Совенко
МОЯ ПЕРША ЗУСТРІЧ З СИМОНОМ ПЕТЛЮРОЮ 202

Л. Дражевська
РОЗМОВА ПРО ПЕТЛЮРУ УВЕЧЕРІ ПРОТИ ЗЕЛЕНИХ СВЯТ 210

Василь Филонович
ПО ШЛЯХУ БОРОТЬБИ 214

Підполковник А. Ч-ий
ЯК ДЕЛЕГАТ ЗАХІДНОГО ФРОНТУ 218

Володимир Кедровський
ПОЧАТКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІЙСЬКА 222

Іван Драбатий
ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ З'ЇЗД
У КИЄВІ (5–12 ТРАВНЯ 1917 РОКУ) 227

Інж. Арсен Шумовський
ПЕРШИЙ ВІЙСЬКОВИЙ З'ЇЗД У КИЄВІ В 1917 РОЦІ 231

Степан Письменний
МИ МУСИМО СКРОПИТИ УКРАЇНУ СВОЄЮ КРОВ'Ю 233

Микола Шумицький
СИМОН ПЕТЛЮРА – ТВОРЕЦЬ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА 241

Олександр Лотоцький
ЛИСТКИ З ПАМ'ЯТИ..... 250

Др. Василь Дмитріюк
СПОМИНИ ПРО 1917-ИЙ РІК.....257

Володимир Кедровський
ЗІ СТОРІНОК НЕДАВНЬО-МИНУЛОГО.
У ГОЛОВНІЙ КВАРТИРІ КЕРЕНСЬКОГО..... 262

Антон Денікін
РОЗПОЧАЛОСЯ ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ 271

Микола Галаган
НА ТРЕТЬОМУ ВІЙСЬКОВОМУ З'ЇЗДІ 274

Ілько Гаврилюк
ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ 284

С. Левченко
СПОГАД.....295

Всеволод Петрів
ВІНЕЦЬ СПОМИНІВ У РІЧНИЦЮ СМЕРТИ СИМОНА ПЕТЛЮРИ 298

Кость Смовський
МОЯ СЛУЖБА УКРАЇНІ ПІД КОМАНДУВАННЯМ
ГОЛОВНОГО ОТАМАНА СИМОНА ПЕТЛЮРИ..... 304

Володимир Сальський
ВИТРИВАЄМО! 312

Василь Бень
ЧІЯ ВИНА?.....315

Степан Сірополко
ЗЕМСЬКИЙ ДІЯЧ С. В. ПЕТЛЮРА
І ГЕТЬМАН П. СКОРОПАДСЬКИЙ 317

Світозор Драгоманів
ПЕТЛЮРА Й ІДЕЯ САМОВРЯДУВАННЯ 323

Сучасник
С. В. ПЕТЛЮРА І МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ 326

Степан Сірополко
ДВА АРЕШТУВАННЯ С. ПЕТЛЮРИ ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ
П. СКОРОПАДСЬКОГО..... 332

Ю. Львів
ЯК У КИЄВІ МАЛИ РОЗСТРІЛЯТИ ПЕТЛЮРУ 336

Володимир Синклер
ПАМ'ЯТИ С. В. ПЕТЛЮРИ 339

Софія Русова
З ВЕЛИКИХ ДНІВ 343

Василь Бень
ВТЕЧА С. ПЕТЛЮРИ З КИЄВА 346

Антін Крезуб
ПОВСТАННЯ ПРОТИ ГЕТЬМАНА І СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ 349

Володимир Кедровський
ПОВСТАННЯ ПРОТИ ГЕТЬМАНА 354

Дмитро Зайців
СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТІ ГОЛОВНОГО ОТАМАНА
СИМОНА ПЕТЛЮРИ 362

Антон Денікін
ПЕТЛЮРІВСЬКІ ЗАГОНИ 28 ЛИСТОПАДА БЕЗ БОЮ
УВІЙШЛИ В ОДЕСУ 369

Олександр Саліковський
МІЖ МИНУЛИМ І МАЙБУТНІМ 380

Іван Юрченко
З НАМИ НАШ ОТАМАН! 386

Наталія Каменецька
СПОМИН ПРО ГОЛОВНОГО ОТАМАНА 390

Жан Пелісьє
ТЕ, ЩО ВІДБУЛОСЯ В УКРАЇНІ ВІДДАЙМО СПРАВЕДЛИВІСТЬ
УКРАЇНСЬКОМУ ГАРІБАЛЬДІ – ПЕТЛЮРІ. 392

Віктор Кущ
ТРИ СПОМИНИ. 397

Леонід Буткевич
СПІЛЬНА ВІЙСЬКОВА ШКОЛА 400

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ЗУСТРІЧІ ЄВРЕЙСЬКИХ ДІЯЧІВ
З ГОЛОВОЮ ДИРЕКТОРІЇ С. ПЕТЛЮРОЮ В КАМ'ЯНЦІ 404

Антон Денікін
САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНИ НЕ ВИЗНАЮ 420

Неофіт Кибалюк
БУЛА РАННЯ ОСІНЬ 1919 РОКУ 429

Володимир Кедровський
СПРОБА ВБИТИ ГОЛОВНОГО ОТАМАНА 432

Олександр Доценко
З ВІЙСЬКОВОГО ЖИТТЯ С. ПЕТЛЮРИ 435

Петро Закусило
С. ПЕТЛЮРА Й «ДИПЛОМАТІЯ» ПОВСТАНЦІВ 437

Михайло Крат
СИМОН ПЕТЛЮРА В 3-ІЙ ЗАЛІЗНІЙ ДИВІЗІЇ ПІД БЕРШАДОМ 453

М. Е.
МІСТО ПЕТЛЮРИ 457

Василь Чабанівський
МОЯ ПОЇЗДКА З ГОЛОВНИМ ОТАМАНОМ НА ФРОНТ 461

Д. В.
ІЗ СПОГАДІВ ПРО СИМОНА ПЕТЛЮРУ 465

П. Войнарчук
НЕПРОСТИМИЙ ГРІХ 467

Іван Грушецький
УРИВКИ ЗІ СПОГАДІВ 471

П. Н.
Я БАЧИВ ПЕТЛЮРУ 473

Іван Огієнко
УРОЧИСТИЙ В'ЇЗД С. ПЕТЛЮРИ ДО КАМ'ЯНЦЯ- ПОДІЛЬСЬКОГО
1-ГО ТРАВНЯ 1920 Р. 476

М. Іванейко (Микола Шлемкевич)
ТРАВЕНЬ 1920 РОКУ В КИЄВІ 488

Юрій Орлановський
НА ПРИНЯТТЮ У ГОЛОВНОГО ОТАМАНА УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА
СИМОНА ПЕТЛЮРИ 497

Микола Кушніренко
ЗУСТРІЧ З ГОЛОВНИМ ОТАМАНОМ 505

Степан Магаляс
РОКУ БОЖОГО 1920-ГО. У ХРИПЛИНІ НАД БИСТРИЦЕЮ 510

Пек Барвінський
СПОГАДИ ПРО СИМОНА ПЕТЛЮРУ 516

Льонгін Козар
СИМОН ПЕТЛЮРА У ВАДОВИЦЬКОМУ ТАБОРІ 518

Степан Сірополко
ОДИН З НЕВІДКРИТИХ ПОЧИНІВ С. В. ПЕТЛЮРИ 520

Вячеслав Прокопович
ОСТАННЯ ПОДОРОЖ (31.XII.1923 – 16.X.1924) 522

Ян Токаржевський-Карашевич
СИМОН ПЕТЛЮРА В ПАРИЖІ (1924–1926) 529

Модест Левицький
КОЗАК І С. ПЕТЛЮРА 541

В. Мулик
ЖИТТЯ ГОЛОВНОГО ОТАМАНА В ПАРИЖІ 546

Олександер Удовиченко
ОСТАННЄ ПОБАЧЕННЯ З ГОЛОВНИМ ОТАМАНОМ 550

І. Вонарха-Варнак
ОСТАННЯ ЗУСТРІЧ З ГОЛОВНИМ ОТАМАНОМ 552

В. Чуб
СИМОН ВАСИЛЕВИЧ ПЕТЛЮРА 555

Микола Шаповал
ПЕРШІ ЗВІСТКИ ПРО ТРАГЕДІЮ 560

Гл. Л.
УБИВСТВО ВОЖДЯ 564

Дмитро Геродот
ШАБАШ КАТІВ 568

Микола Капустянський
СИМОН ПЕТЛЮРА 573

Тиміш Олесіюк
С. В. ПЕТЛЮРА ТА УКРАЇНСЬКЕ СТУДЕНТСТВО 579

СВІДЧЕННЯ ЗААРЕШТОВАНОГО КОСТЯ ІВАНОВИЧА ТОВКАЧА
ПРО РЕАГУВАННЯ В ПОЛТАВІ Й КИЄВІ
НА ВБИВСТВО СИМОНА ПЕТЛЮРИ 587

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ МИКОЛИ ВАСИЛЬОВИЧА РАДИКА
ПРО РОЗМОВИ З СЕСТРОЮ СИМОНА ПЕТЛЮРИ ФЕОДОСІЄЮ 591

Михайло Кучер
ПЕТЛЮРА І МИ 594

СИМОН ПЕТЛЮРА (Промова президента С. Витвицького) 605

ПАТРІАРХ МСТИСЛАВ ПРО СИМОНА ПЕТЛЮРУ 613

Наталія Геркен-Русова
СІМ КУЛЬ ЗА ГЕН. С. ПЕТЛЮРУ 624

НЕ ВІДРІКСЯ ВІД СЕБЕ Й УКРАЇНИ

У нашій історії небагато постатей, іменами яких означено найвищі чесноти нації, що залишаються назавжди напрямними для її розвитку й утвердження. Зокрема, естафету державницького чину славетного Івана Мазепи через двісті років перейняв нащадок козацького роду з Полтави Симон Петлюра, покликавши за собою на початку XX століття здавалось уже приспаних навіки українців. Саме з цього міста, де московська орда колись втішалася перемогою над Мазепою, вийшов у великий світ його наступник у боротьбі за відродження власного самоврядування, відтак цей визвольний рух трансформувався з мазепинського в петлюрівський, і всі його активні учасники й прихильники стануть відтепер петлюрівцями.

Про це сам Симон Петлюра не думав, але він відчував велику значимість тієї революційної доби, бо ж виступаючи на нараді 26 листопада 1919 року в Старокостянтинові чітко заявив: «Наша боротьба в історії українського народу буде записана золотими буквами. Ми виступили на арену історії тоді, коли весь світ не знав, що таке УКРАЇНА. Ніхто не хотів її визнати як самостійну державу, ніхто не вважав нашого народу за окрему націю. Тільки боротьбою, впертою і безкомпромісовою, ми показали світові, що Україна є, що її народ живе й бореться за своє право, за свою свободу й державну незалежність. Ті, що легковажили наш рух, побачили, що ми така сила, якої не можна не брати до уваги. Ленін сам признав, що тільки через боротьбу з Україною большевизм не дійшов до Західньої Европи. Признаймося без гордощів і без зайвої скромности, що за час двохлітньої боротьби МИ СТВОРИЛИ УКРАЇНСЬКУ НАЦІЮ, яка й надалі боротиметься за свої права, за право самостійно й ні від кого незалежно порядкувати на своїй землі».

У цих словах Симона Петлюри – тільки загальний висновок про головний здобуток Української національної революції 1917–1921 років. А щоб одержати повноцінний результат цього історичного звершення, необхідно звернутися й до слів простих учасників цього процесу. Очевидно, якраз під це спрямовані слова нашого видатного майстра пера Богдана Лепкого, котрий свого

часу зазначав: «Якщо видатні змалюють широкий образ наших переживань, то менш відомі «докинуть до того образу поодинокі подробиці, доповнять і викінчать цей образ».

Тож саме зі споминів сучасників можна почерпнути такі деталі, що служать своєрідними пазлами для сприйняття цілісної картини життєдіяльності людини з усіма її проблемами й планами на майбутнє. Як можна зрозуміти прощання Симона Петлюри на київському вокзалі з українськими друзями перед від'їздом до далекого й холодного Санкт-Петербурга. Бо ж «для сил і здібностей якого не знаходилося місця на нашій не своїй землі. І нікому з нас не спадало на думку, за яких обставин й умов ми стрінемося з С. В. в Київі через десять несповна літ».

Цілий жмут уміщених спогадів засвідчує, яким нелегким хліб чужини видався для Петлюри, але вже тоді він остаточно пов'язав себе саме з українським революційним рухом, вперто обстоюючи його самостійницький характер і відрубність від загальноросійського. Особливо це зримо проявилося під час запрошення до Полтавської духовної семінарії композитора Миколи Лисенка й на похоронах у російській столиці видатного українського патріота Левка Мацієвича, що засвідчується спомином учасника цієї трагічної події: «Він ніс у своїх руках вінок перев'язаний жовто-блакитною стрічкою і червоною стрічкою. Поклавши вінок на могилу, той чоловік непомітно для ока охранки і жандармів зник серед десятитисячного натовпу. Вінок той був покладений одним з останніх, а тому й було легко прочитати на його стрічці такий видрукований вірш українською мовою:

«І скільки нас в борні розбилося об грати,
І скільки вас сконало серед мук,
Але і смерть була безсила вас спиняти
І вбить ваш вільний дух!».

На таке в час розгулу самодержавної реакції після революції 1905 року зважився тоді лише Симон Петлюра, покладаючи вінок на могилу члена Революційної Української Партії, що перша про-

голосила програму «Самостійної України», а пізніше члена Української робітничої соціал-демократичної партії...

Пропоновані матеріали переконують, що політичне кредо Симона Петлюри постійно переважало до українського національного інтересу. У свідченнях його товариша з молодих літ Василя Короліва-Старого ми знаходимо твердження, що він швидко скинув «з себе духове московське ярмо».

Це особливо чітко проявлялося з того часу, як він очолив Українську Раду Західного фронту в Мінську після Лютневої демократичної революції в Росії. Там, до речі, він чи не першим запровадив привітання, яке сьогодні стало символом нашого єства: «Слава Україні!». І про цю деталь можна дізнатися саме зі спогадів, які друкувалися колись давно в маловідомому еміграційному виданні.

А якщо вже оцінювати його діяльність на посту генерального секретаря з військових справ Української Центральної Ради, то з кожної розповіді очевидця й учасника подій постає він справді незламним, цілеспрямованим, котрий з першого дня на цьому посту взявся творити власне національне військо. Петлюра краще за всіх дотичних тоді до революційних подій провідників усвідомив значення власної збройної сили, завдяки саме якій можна відродити Українську державу. І робив усе залежне від нього, що детально і яскраво передають на папері його соратники тих великих революційних буднів.

Подібну нібито буденну звитягу він проявлятиме і тоді, коли разом зі своїми гайдамаками Слобідського Коша штурмуватиме київський арсенал, де засіли більшовики, чи відстрілюватиметься від атаки муравйовської банди, котра наступала в центр столиці України з боку залізничного вокзалу. Ця наполегливість проявиться в нього й тоді, коли треба було повертатися в Київ: Петлюра вступить до рідної столиці першим, випередивши німців. І та вулиця, якою він входив до столиці рідної держави тепер якраз і носить його ім'я.

Кілька розповідей соратників Симона Петлюри стверджують, що він виявився досить швидко обізнаним у справах земських, очолюючи після взяття Києва тамтешнє губерніальне земство, а потім і всеукраїнську спілку цієї громадської організації. І най-

першу справу, виконання якої було взято ним під пильний контроль – впорядкування могили Тараса Шевченка.

Однак коли гетьман Скоропадський підписав документ про об'єднання з білою Росією, то Симон Петлюра повертається до військового ремесла. Українське вояцтво його покликало до цього чину. І Головний Отаман республіканських військ залишиться з ними до кінця, бо залишиться глибоко переконаним: «Українські мечі перекуються на рала тільки тоді, коли гасло – Незалежна Держава Українська – перетвориться в дійсність і забезпечить отому ралові можливість зужиткувати рідну плодючу землю з її незчисленними багатствами не для потреб третього або другого з половиною чи якогось іншого Інтернаціоналу, а для устаткування і зміцнення власного державного добра і збагачення рідного народу».

А коли Голова Директорії Винниченко провалиться зі своєю повною наївністю щодо можливості укласти угоду з більшовицькою Москвою й зіскочить першим з капітанського містка, то Симон Петлюра візьме на себе відповідальність за долю УНР, залишаючись з рушницею в руках. Знав уже достеменно: москва чи біла, чи червона не залишить у спокої українців. Бо як можна було думати інакше, якщо на пропозицію спільно боротися проти більшовиків генерал Денікін відповів негативно. Цей московський шовініст вважав безглуздям забезпечувати петлюрівську армію руками союзників. Зрештою, рахував він, «йти з Петлюрою, який прагнув до відторгнення від Росії України і Новоросії, означало порвати з ідеєю Єдиної, Неділимої Росії – ідеєю, яка глибоко проникла в свідомість вождів армії, й тим вселити в рядах її надзвичайне збентеження».

Та ця імперська ідея Денікіна провалилася саме через несприйняття її українськими вояками під проводом Симона Петлюри. Злість за це настільки глибоко увійшла в свідомість цього білогвардійського генерала, що він раз-у-раз згадував Голову Директорії й Головного Отамана в своїх спогадах, намагаючись принизити велич українського Гарібальді всілякими обріхуваннями, насамперед замовчуючи вчинені денікінською армією наймасштабніші єврейські погроми в Україні, перекладаючи вину на Петлюру.

Пропоновані поряд зі споминами документи дають можливість очима самих євреїв побачити хто з цих обох провідників національ-

них рухів – російського й українського – як ставився до упослідженого царським самодержавством і російською спільнотою народу. А для Симона Петлюри було надзвичайно важливим залучити всі нації до розбудови самостійної держави, зокрема, він постійно розраховував на фінансову підтримку українського єврейства.

Та коли йшлося про утвердження Української держави, то Симон Петлюра, в першу чергу, намагався переконати всіх українців, особливо на окраїнах нашого розселення, що соборність нації має бути реальною, а не формальною на папері. Тому закликав усіх громадян сповідувати справжню соборність, а не в планах на майбутнє.

І в цьому питанні не боявся вступити в дебати з галичанами, окремішність яких викликала нерозуміння європейців, стримувала об'єднавчі процеси, що відбивалося на процесах реального особорення.

У багатьох споминах це питання обговорюється, бо воно й справді було актуальним. А сам Петлюра з цього приводу висловлювався однозначно: «в загальнонаціональній політиці українського народу часткові інтереси окремих його земель та областей повинні бути підпорядковані інтересам Великої Наддніпрянської України, а на боротьбу з московською небезпекою повинно звернути головну і виключну увагу. Шлях до української держави стелиться через Київ, а перші цеглини будівлі теж закладаються на київських горах. Ця основна лінія національної політики й оцей основний постулат національно-державного програму, не повинні ні заплутуватися, ні ускладнятися локальними інтересами, бо останні мають значіння другорядне і можуть бути полагоджені тільки тоді, коли в столиці України сидітиме свій національний уряд».

А ще він додавав: «Коли не переборемо галицького сепаратизму, то він боком вилізе Україні і знову нанесе нашій справі такий самий тяжкий удар, як за тих часів, коли Галич блокував з Суздалем проти Києва, або коли галицька армія блокувала з Денікіним ... теж проти Київа».

У багатьох споминах читаємо про той інтерес, який бачив Симон Петлюра в розбудові Української держави через зміцнення ролі церкви, народної освіти, уваги до студентів. Особливо ж відзначають автори споминів пильну увагу українського вождя до ролі нашої ді-

аспори в майбутній відбудові рідної держави на Батьківщині. Зрештою, з кожного спомину можемо бачити титанічну безкорисливу діяльність геніального державника, ще більше переконаємося в цьому, коли з часом стануть відомими всі «його приготовані праці, чернетки статті та замітки і проекти, найдемо ми в них усі ці думки. Питання тільки в тому, аби зрозуміли його тоді. Й послухалися».

Люди, які особисто зналися з Головою Директорії та Головним Отаманом військ УНР, зберегли назавжди листування з ним, збирали різні свідчення про його життя й діяльність. Таку теку можна було побачити в приватному архіві члена Центральної Ради від Холмщини й Підляшшя Тимоша Олесіюка, котрий відійшов у засвіти в Лос-Анджелесі (США). Скажімо, вирізки з газетних і журнальних публікацій, копії споминів, що пересилалися йому для ознайомлення. І хоч не всі вони позначені датами й конкретними виданнями, але відповідають змістом сукупності подій того часу, тому публікуються в даній книзі, оскільки подають інформацію про маловідомі, а той зовсім невідомі факти, що допомагають краще зрозуміти чин видатного українського державника.

Спомини соратників і приятелів Симона Петлюри є ще й джерелом для знахідок нових статей, листів і документів. Скажімо, з розповіді Павла Зайцева довідуємося про досі невідомий лист Петлюри до нього, Костя Широцького і Гриця Голоскевича – так зване «дружнє посланіє». Тобто, ознайомлення зі споминами сучасників Голови Директорії та Головного Отамана військ УНР не лише збагачує сприйняття його образу, а й дає поштовх до нових пошуків, що уточнюють вже відомі факти, доповнюють їх і збагачують загальну картину його багатогранного життя, на прикладі якого виховуватимуться нащадки.

Невідомими досі є багато матеріалів про реагування на вбивство Симона Петлюри в Україні, зокрема в Полтаві, Харкові, Києві. Не відреклася від нього рідня, яку всю вигублять московські чекісти, вшановували його відданість Україні всі патріоти, в тому числі утаємниченою панахидою за “убієнного Симона” в Соборі Святої Софії в Києві..

Окремо необхідно зупинитися на есеї Наталії Геркен-Русової про чин іспанського патріота Гонзалеса, на очах якого сталося

вбивство Петлюри в Парижі. Знаючи багато про державницький чин українця, цей іспанець помстився на московському найманцеві, котрий приїхав у 1937 році заводити «рускій мір» на його землі, також сімома кулями.

Якраз у ті дні великої скорботи й жалю українців за великим сином України вже згадуваний Богдан Лепкий зазначив: «Добре слово, як здорове зерно, у землі не пропаде. Спомини пишемо не для теперешности, а для будучности нашої, а та будучність довга. Мерці не промовляють, нехай же живі за себе і за них своє правдиве слово скажуть».

До речі, з розповіді Василя Короліва-Старого дізнаємося й про заповітне бажання Симона Петлюри щодо вічного спокою його тіла після смерті: "Мала втіха – бути мертвим, а все ж таки, коли вже говорити про те, де було б добре лежати мертвим костям, – то тільки тут. Не там – рядом з Тарасом, а хоча б тут, у нього під ногами! – й він показав рукою на підошву гори, біля першої площинки деревляних сходів".

Такий варіант створення Національного Пантеону Української Слави також можна розглянути сучасній владі незалежної України. Все, що робив він, "робив без найменшої користи для себе, робив лише для України... хвалили чи зневажали – за все приймав на себе відповідальність. Не виправдувався, не заперечував, не складав вини на нікого, не пробував скидати з плечей тягару, котрого взяв на себе. Чи багато таких?"...

Соратники й сучасники Симона Петлюри сказали своє слово. Через сто років після паризької трагедії 25 травня 1926 року маємо можливість ознайомитися з їхньою оцінкою державницького чину великого сина України, який поклав своє життя в ім'я її відродження. Він ніколи не відрікався ні від свого імені, ні від України. Бо й брав відповідальність на себе за всю Україну, за всю нашу націю на всіх розселеннях.

Володимир СЕРГІЙЧУК,
завідувач кафедри історії світового українства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
доктор історичних наук, професор.

Архиєпископ Мстислав

ДО ЖИТТЄПИСУ СИМОНА ПЕТЛЮРИ

Не знати, чому біографи Симона Петлюри старанно обминають його тісну родинну пов'язаність з духовним станом, так, ніби й соромно про це згадувати. Інші ж знову не хочуть випустити С. Петлюри з обіймів соціалістів, хоч уже в роках 1912–1913 він мав з Українською Соціял-Демократичною Партією лише і тільки формальний зв'язок. Ще інші, опрацьовуючи або видаючи літературну спадщину по С. Петлюрі, вилучають із неї все те, що їм немиле з їхнього партійного огляду. Хтозна, чи не один тільки проф. Олександер Лотоцький спромігся дати найбільше правдиву сильветку С. Петлюри. Та, видко, проф. О. Лотоцький не багато знав про ближчу й дальшу родину С. Петлюри, як і про те, що та родина була тісно пов'язана з духовним станом. А тому його біографічний нарис про С. Петлюру неповний.

Свого часу, ще в 1936 р., в спеціяльному виданні «Волинь – С. Петлюрі» (Рівне на Волині, стор. 28, друкарня Повітового Самоуряду), що вийшло з нагоди 10-ої річниці смерти С. Петлюри, я подав докладніші відомості про його родину. Думаю, що в 40-ву річницю його трагічної смерти варто знову пригадати про ближчу й дальшу родину С. Петлюри і цим допомогти майбутнім історикам та монографістам представити його постать точніше й повніше, а одночасно належно пояснити, чому проблеми Української Православної Церкви були предметом його великої уваги та чому саме С. Петлюра визначав Українській Церкві почесне й відповідальне місце в будові Української Держави.

* * *

Симон Петлюра народився 10 травня 1879 року в Полтаві, при Загородній вулиці, в хаті, яка мала ч. 20. Батько його, Василь Павлович, був приписаний до міщан Полтави. Мав він при Загородній вулиці невеличкий дерев'яний дім і провадив т. зв. «кінну біржу». Маючи пересічно 5–6 пар коней і стільки ж фаетонів, висилав їх на місто для заробітку.

Фаетони Василя Петлюри були в Полтаві популярні, їх полтавчани радо винаймали на весілля й похорони. Користала охоче з цих фаетонів і молодь, що була вже «під вусом», для проїздок і перегонів довкола Корпусного саду, особливо зимою, бо коні у Василя Петлюри були гарні, а візники чепурні й чисто вбрані. Та «біржа» і була єдиним джерелом життя досить численної родини Василя Петлюри. Мав він ще десятину лісу коло Будищ, недалеко Полтави, що на бідній в ліси Полтавщині було великим скарбом, який забезпечував хату опалом на цілу зиму. Та коли Симона Петлюру заарештовано в Катеринодарі на Кубані, Василь Петлюра, бажаючи взяти його на поруки, ліс продав, за що визволив свого сина з в'язниці. Гроші пропали, бо Симон виїхав нелегально до Львова.

Звідки й коли рід Петлюри прийшов до Полтави – точно не знаю. Дехто в нашій родині пов'язував це з самим початком XVIII століття, а навіть з 1709 р. і трагічною битвою під Полтавою. Поза Полтавою прізвище «Петлюра» незнане. В самій же Полтаві це прізвище мали ще тільки дві родини, одна на Кобищанах, а друга на Монастирській вулиці, які були посвоячені з Василем Петлюрою. Рівно ж мало що залишилося в моїй пам'яті з оповідань моєї матері про батька Василя Петлюри, а її діда Павла. Докладніше й багато оповідала мені мати про свою бабуню, матір Василя Петлюри, схимігуменю Антонію, світське ім'я якої було Анна. Мала вона в своїй родині багато духовних, зокрема в роді Чоловських аж 7 священиків, з яких один був благочинним (деканом) в Біликах, коло Кобеляк на Полтавщині.

Мати Василя Петлюри, по смерті чоловіка, пішла до монастиря й прийняла чернецтво. Мала вона чималі організаційні здібності, а тому й була на різних керівних становищах у кількох жіночих монастирях Полтавщини. Згодом їй доручено зреорганізувати Св.-Покровський Тепловський монастир коло Феодосії (Крим), де вона й померла, прийнявши перед смертю схиму і ім'я Антонії.

В 1918 р., беручи участь в поході української дивізії ген. Натієва на Крим, відвідав я при тій нагоді й Тепловський монастир. Старші черниці показали мені могили схиігумені Антонії й її внучки черниці Гавриїли, рідної сестри Симона Петлюри, світське ім'я якої було Єфросинія. Могили знаходились коло монастирської церкви,

а з їх зовнішнього вигляду й оповідань черниць довідався про глибоку пошану до бабуні Симона Петлюри, яка, за словами черниць, була одною з основоположниць того монастиря.

Мати Симона – Ольга Олексіївна походила з родини полтавських козаків Марченків, що мешкала коло Хрестовоздвиженського монастиря в Полтаві. Батько її, повдовівши, постригся в ченці. Чернече ім'я його було Аркадій, а помер він у сані ієромонаха. Поховано його в Київському Іоновському скиті, основоположником якого разом з ігуменом Іоною був і він.

Мати Симона мала надзвичайно лагідну вдачу. Разом з своїм чоловіком були вони напричуд згармонізованою парою, єдиною метою якої було віддати все своїм дітям, особливо для їхньої освіти. Це вимагало від них надзвичайних зусиль, бо всіх дітей мали вони дванадцятеро. Троє дітей померло ще немовлятами. З синів найстаршим був Іван, який, будучи вже студентом останньої богословської кляси Полтавської Духовної Семінарії, перестудився, дістав нагальні сухоти й помер у 1900 р. За ним ішов Федор, який, по закінченні тієї ж семінарії, вчителював деякий час у Карлівці під Полтавою. Кинувши вчителювання, вступив він до Сільсько-господарського інституту в Пулавах (теперішня Польща), по закінченню якого одержав посаду повітового агронома в Кобиляках на Полтавщині. Брав він діяльну участь у революційних організаціях і помер несподівано й загадково в 1906 р. Знайшли його мертвим коло власної хати, над .ранком. Третім, був Симон, а наймолодшим Олександер, який, після закінчення Духовної Семінарії, вибрав собі військову кар'єру.

Як бачимо, всі сини Василя Петлюри одержали повну духовну освіту, але жодний з них не пішов на шлях пастирського служіння, що дуже тяжко переживав їхній батько, що в значній мірі скоротило його життя. Будучи дуже релігійним та перебуваючи під впливом своєї матері ігумені і маючи по матері багато священиків – свояків, Василь Петлюра прагнув і своїх синів бачити священиками. Та революційні настрої кінця XIX і початку XX століть захопили й його синів, особливо Симона.

З доньок Василя й Ольги Петлюр, що пережили немовлячий вік, найстаршою була Євфросинія (пізніше черниця Гавриїла),

яка померла в монастирі на сухоти, у віці 22–23 роки. За нею йшла Татьяна, що вийшла заміж за полтавського козака Пилипа Іваненка, який керував свічним заводом (фабрикою) Полтавської єпархії. Померла Татьяна в першому році свого подружжя. Третя донька Марія вийшла заміж за полтавського козака Івана 2-го Скрипника (в родині Опанаса Скрипника було двох синів Іванів), який мав під Полтавою, недалеко Мачух, власну чинбарню. Родина Скрипників була теж вельми побожна, а Опанас і його син Іван роками були церковними старостами Воскресенської (збудованої на початку ХУІІІ ст. полковником Пушкарем) та Кладбищенської церков. Крім того, Опанас Скрипник довгими роками був старшиною козацького станового управління в Полтаві.

Наймолодші доні Василя й Ольги Петлюр – Марина й Феодосія, заміж не вийшли й залишились при родичах, як опікуни їхньої старости. Були вони надзвичайно побожні, щодня були на ранній Службі Божій в Хрестовоздвиженськім монастирі, віддаленому від їхньої хати понад три кілометри. Зимою вставали вони ще перед світанком і повертались до хати звичайно о 8-ій годині ранку, щоб цілий день провести в праці по господарству. їх обох спіткала лиха-доля: – в 1937 р., під час «єжовщини», по них і слід загинув. Одразу після арешту й короткого перебування в Полтавській в'язниці, їх вивезли большевики в невідоме. Тоді ж, в тій же самій в'язниці, розстріляли большевики внука Василя Петлюри, сина його дочки Маріамни – о. Сильвестра Скрипника, священика УАП Церкви.

Василь Петлюра більше дбав про освіту синів, даючи дочкам тільки загальну, початкову. Помер він у 1909 р. Дружина його – мати Симона – померла в березні 1919 р. у віці 70 літ. Причиною її смерти була большевицька в'язниця, після звільнення з якої вона на третій день і упокоїлася. Мала вона лагідну вдачу й ніжну душу. Знала силу старих українських пісень, мала розкішне сопрано й не тільки над колискою своїх дітей, але й у віці 60–65 років чарувала ще всіх своїм співом, за що чоловік часом її журив, хоч і сам, коли не було чужих людей, не раз звертався до неї:

– Ану, Ольга Олексіївно, заспівайте «Чи я в полі не калиною була», бо цю пісню вони обоє дуже любили.

До речі згадати, що Ольга Петлюра вміла лікувати очі, особливо, коли хто мав більмо. Не раз, звичайно під неділю, двір був повний возів, а пацієнти приїжджали з таких віддалених місцевостей, як Зіньків, Опішня, Коломак, Старі й Нові Санжари, Білики, Кобеляки та Конград, як тоді люди називали Константиноград, який тепер зветься Червоноградом. Між іншим Ольга Петлюра не приймала хворих на очі в неділю чи більше свято, Своє лікування починала і кінчала молитвою.

Моя мати й тітки Марина й Феодосія, оповідаючи про свого брата Симона, підкреслювали, що мав він лагідну вдачу, але був і впертим. Перше було прикметою його матері, а друге батька. На самих початках науки Симон виявив до неї велику охоту. Початкову освіту одержав у церковно-парафіяльній школі на передмісті Полтави – Павленках, після якої перейшов до нижчої духовної школи в Полтаві. Скінчив Симон першим учнем і перейшов до Духовної Семінарії. В семінарії так само був одним з перших учнів та користав з великого авторитету серед своїх товаришів. Тітка Марина показувала його зшиток з четвертої кляси семінарії, в якому вчитель, перевіривши опрацьовану С. Петлюрою тему, поставив оцінку «5+» та дописав: – «Раджу не ловити журавля в небі, коли маєте синицю в руках».

Симон був працьовитим у школі й поза нею. Батько давав йому саме необхідне, а на те, щоб краще вбратися й купити нову книжку, Симон заробляв сам, даючи вже в нижчій духовній школі допоміжні лекції своїм товаришам. Перейшовши до семінарії й там заробляв лекціями, даючи їх не тільки учням семінарії, але й учням інших середніх шкіл у Полтаві. Користаючи з великого авторитету серед товаришів, Симон неподільно володів їхніми душами та був негласно обраним провідником національно свідомого юнацтва, що вчилося тоді в полтавських школах.

Та саме популярність серед молоді й була причиною безупинної нагінки на нього з боку шкільної й місцевої адміністрації. Три рази звільняли його з семінарії. Два рази рятувала Симона інтервенція полтавського єпископа Іларіона та оберпрокурора сенату Случевського. Останній раз, два тижні перед закінченням науки в семінарії, звільнили його «з вовчим білетом», замикаючи цим дорогу до дальших студій у вищих школах Росії.

Дивним може видатись, що такі люди, як єпископ Іларіон і обер-прокурор російського Сенату Случевський, аж два рази допомогли С. Петлюрі вийти з прикрої ситуації. Прихильність Случевського пояснювали його «українофільством» і тим, що його синів, учнів місцевої гімназії, С. Петлюра «вивів у люди», допомагаючи їм у науці. Опіку ж єпископа Іларіона приписували його добрій вдачі взагалі і зокрема прихильному ставленню до С. Петлюри, як одного з найкращих учнів семінарії.

В 1942 році митрополит Феофіл Булдовський, колишній помічник інспектора Полтавської Духовної Семінарії, пояснював мені прихильність єпископа Іларіона до С. Петлюри ще й тим, що останній, хоч і був в очах начальства «революційнером і соціалістом», проте ніколи не кепкував з релігії, як це в ті часи «моди ради» робили старші семінаристи та студенти.

Шкільна влада вважала С. Петлюру за «непоправного мазепинця», а це в її очах було далеко лагідніше явище, ніж вусатий і бородатий соціаліст. Окрім того, як оповідав мит. Феофіл, серед учительського персоналу семінарії було чимало свідомих українців, які всебічно допомагали С. Петлюрі, втім і матеріяльно, в першу чергу, даючи йому «на репетицію» слабших учнів. Цінили ці вчителі й надзвичайне замилування Симона до тих періодів історії Церкви, що були пов'язані з Україною і її минувшиною. Шкільні праці на ці теми він писав з великою увагою, просиджуючи не раз днями в архіві «архиєрейського дому» й вишукуючи там все нові й нові джерела. Уважно вивчав і канонічне право.

Митр. Феофіл пригадує, що С. Петлюру, незважаючи на його «революційність і мазепинство» вважали за майбутнього стипендіята духовної академії та пророкували йому професорську катедру в тій академії. Та, як знаємо, доля скерувала Симона Петлюру на інший шлях. До речі тут іще згадати, що через рік після звільнення С. Петлюри з семінарії, звільнили також з становища помічника інспектора і о. Ф. Булдовського, пізнішого митрополита Феофіла, який у рр. 1942–43 очолив Харківську катедру УАПЦеркви.

Хоч коротко, а личить згадати про внуків Василя Петлюри. Подружжя Симона з Ольгою Більською обдарувало його внучкою Ларисою (Леся, яка померла від сухот восени 1941 р. у Франції

в Камбо ле Вен, над еспанським кордоном), найбільшим числом онуків обдарувало подружжя дочки Маріамни з Іваном Скрипником: – Степаном (теперішній митрополит УАПЦеркви Мстислав. – *Ред.),* Андрієм, Сильвестром. Зинаїдою та Валер'яном. Вченого др. ветиринарії Андрія і священика УАПЦ о. Сильвестра розстріляли большевики в 1937 р., першого в Чернігові, а другого в Полтаві. Наймолодшого Валер'яна засуджено в 1937 р. на довголітню каторгу в північних таборах, в яких він пробув понад 14 років. Внучка Зинаїда, разом з батьком Іваном Скрипником згинули від англійської бомби в 1944 р. в Югославії. Подружжя наймолодшого сина Олександра з Іреною з Вітковицьких обдарувало Василя Петлюру внуком Володимиром, який мешкає тепер у Канаді й викладає у каледжі фізику й математику. Як бачимо, Василь і Ольга Петлюри зложили на вівтар Батьківщини велику жертву життя своїх рідних і найдорожчих. Найбільшою ж жертвою була трагічна смерть Симона, що згинув у Парижі, з руки московського наймита, 50 років тому.

Буду вдоволений, коли цей мій додаток до життєпису С. Петлюри спричиниться до кращого зрозуміння його духової істоти і пояснить кому слід, чому саме таку велику ролю в житті нації і держави він приділяв Українській Православній Церкві. А його, для прикладу, лист до міністра ісповідань проф. І. Огієнка в справі конечности заснування Українського Православного Патріархату опертий на глибокому знанні церковного канонічного права й історії Вселенської Православної Церкви.

Свобода (Нью-Джерзі), 1976, 25 травня.

Василь Королів-Старий

ДЕЩО З МОЇХ СТОСУНКІВ З С. В. ПЕТЛЮРОЮ[1]

В середині серпня р. 1889-го мене привезено до Полтавської бурси, що за тих часів ще звалася «Полтавським Духовним Училищем». Першого ж дня мене малого і непризвичаєного до хлоп'ячого товариства було нещадно бито – нову парусинову одежинку майстерно вимальовано, за комір накидано пепциневого насіння і т. д. Одно слово, було зроблено все, що вимагав бурсацький ритуал відносно новачка. В потьоках сліз, шморкаючи носом, ображений і зневажений до глибини душі, я вийшов з своїм телячим ранцем за плечима, щоб іти додому.

Разом зі мною вийшов ще один бурсачок в такому ж парусиновому одягу й такий же білявий та малий, як я.

Між нами відбулася приблизно така розмова:

– Як тебе звать? – спитав мене мій новий попутник.

– А тобі яке діло? – відповів я, лихий на увесь світ.

– Ну, дурний, я ж тебе не зачіпаю. Мене зовуть – Петлюра Симон, а тебе?

– Королів Василь, – відказав я, втираючи сльози.

– Коли будеш ревіти, то тебе прозвуть «бабою», – поінформував мене Петлюра.

– Як я малий, а вони мене б'ють! – відповів я.

– Я теж малий, але мене не б'ють, – була гордовита репліка.

– Чому ж то так?

– Бо бояться, в мене брат – «второкласник!»... Нехай тільки попробують, то він їм так накладе, що ого-го!..

Я з заздрістю подивився на Петлюру. В мене, правда, теж був брат в других, але він вже вчився в семинарії. Отже, з нього не було жадної користи, бо тут я був цілком беззахисний.

---

[1] Мемуари писано майже без документів, переважно з пам'яти, а тому без найменшої претензії на об'єктивність. Отже, в них можуть бути помилки, головним чином, в датах, імена багатьох осіб, перебуваючих на Україні, навмисно опущено. – *В. К.*-С.

Ми швидко розлучились, минувши семінарію. Петлюра пішов просто, як мені здалося, кудись на «Кобіщани», а я повернув в напрямі до Манастирської вулиці.

Ми заприятелювали з Симоном. Та ж дитяче приятельство дуже не стале. Тому-то майже не можу пригадати якихось видатніших деталів з перших наших взаємин. Зостає тільки в пам'яті, що Симонова певність в надійній обороні з боку брата була малопідставна: не тільки його малого більші й нахабніші товариші били також часто, як і мене, але ж нерідко траплялось чути й надзвичайно пронизливий, дзвінкий голос і його брата, котрого товкли вже товариші з його класу, або ж старші. Але одну сцену пригадую дуже добре, немов би вона відбулась вчора. Коли ми щасливо витримали переходові іспити з першої кляси до другої, то, здибавшись після канікул, я й Симон (при чому до цього наймення автоматично додавалось «Зилот» не як дражливе призвісько, але тільки з асоціацією сумежности, обнявши один одного за плечі, як «дружки», пішли до того покою, де просиділи минулий рік, тобто до першої кляси, відчинили двері й скільки можна було дальше наплювали в середину. Цим ми виявили свої почуття до тієї, вже скінченої нами класи. Пригадую, що той вияв нашої антипатії й зневаги ми повторювали кілька день вряд, аж поки хтось із старших не намняв нам за це вуха.

Але наплювати спільно на другу класу нам вже не довелось: я перейшов далі, а Петлюра лишився «для більшого удосконалення в науках другої кляси», як стереотипно жартували в таких випадках наші вчителі.

Само собою, що на цьому й скінчилося наше приятелювання, бо у нас вже були інші інтереси та й бурсацький bonton не рекомендував підтримувати відносини з тими, що лишились позаду. Таким чином, Симон Петлюра на якийсь час зник з кола моїх знайомостей.

Перейшовши в семінарію, я наздогнав Симонового брата, котрий також не поспішав скінчувати богословську освіту. Приятелювали ми й з ним, хоча досить мало, бо Петлюра був в другому («паралельному») відділу тієї ж кляси. Але ж він часто навідувався до нашого відділу, бо за його товариську веселість і прекрасний дзвінкий голос його дуже любили товариші. Та за кілька років і цей Петлюра знову відстав, і я, стративши його з свого

обрію, здибався з ним аж в 1905 році на службі Полтавського земства, де я був участковим ветеринаром, а він – участковим агрономом. В Мало-Перещепинському участку мене захопила революція. Там, спровокований місцевими жидами вкупі з учителем Гр. Шерстюком (основоположником видавництва «Український учитель» та автором одної з перших українських граматик), ми засновували «Мало-Перещепинську Республіку»,.що й привело нас вкупі ж до Полтавських Арештанських Рот. І коли ми сиділи там, то довідались, що агронома Петлюру саме в нашій Малій Перещепині було трагічно заморено в сільській «Холодній» реакційними елементами на початку 1906-го року...

Але вертаю трохи назад. Перебуваючи вже у Харківському Ветеринарному Інституті, я знов почув про Симона Петлюру. Розповідалося, що в Полтавській семинарії стався один з чергових «бунтів», в якому провідну чи дуже видатну ролю грав Симон. Заколот був не звичайного «кашоварного» порядку, а мав під собою політично-національний підклад. Одже Симона, з огляду на його очевидний революційний та «мазепинський» дух, було вигнано з старших класів семинарії. Це був широко відомий потім інцидент з поводу запрошення до семинарії М. В. Лисенка. При чому, як тоді росповідалося, сталося це не так з волі семинарської адміністрації, як з волі архирея.

Нібито архирей кликав Петлюру особисто до себе, вихваляв його хист та здібности й умовляв «пожаліти старого батька», покинути свої «заблуждєнія» і «смиренно» визнати свої провини та взятись до науки. Певно, на багатьох однолітків Симоновнх це «архипастирське внушеніє» зробило б величезне враження, бо вже самий факт особистого покликання до такої важної птиці, якою видався семинарам архирей, кожного повинен був би довести до «трепетання». Але ж Петлюра, вислухавши «внушеніє», не виявив найменчого зворушення. І коли архирей поставив йому категоричне питання: чи він обіцяє «іспрaвиться», то юнак також категорично заявив, що йому нема в чому «справлятись», бо він певен в справжности свого шляху й що йому «ідеї дорожчі за родинні відносини».

Справа скінчилась на тому, що Петлюру «для примєра прочим» було вигнано з богословських класів (таке траплялося дуже

рідко), а батько так розгнівався на сина, що цілком переуступив Симона його ідеям. Отже, Симон з того часу мусив сам собі здобувати хліб і подався кудись на Кубань, відкіль перенісся за кордон, в Галичину. Було чути, що там він вступив до університету.

Після того я знову надовго стратив Петлюру з виднозору. Тільки по невдалій спробі зорганізувати в Перещепині республіку довелось мені зустрінутись з Симоном Васильовичем уже в Києві. Колн мене було випущено з в'язниці, то Полтавський губернатор заборонив мені проживання в Полтавській губернії. Я подався до Києва шукати собі заробітку. Але це була тяжка справа, бо в тій добі таких, як я, чимало опинилось у Києві. Позбавлення «благонадійности» зачиняло мені двері по всіх урядових та земських установах, приватні заробітки були вичерпані.

Зрештою, по шести місяцях шукання через велику протекцію я достукався до посади продавця метеликів в крамничці «Натураліст», головою якого був проф. політехніки Ю. Ю. Вапер. Це була високо огидна фигура, котра, платючи мені 25 карбованців на місяць, вимагала з мене беззавітної преданости своїм метеликам і безнастанного виявлення вдячности за те щастя, котрим з його ласки я був обдарований.

Два місяці терпів я це пекло, де мене, лікаря, було трактовано, як хлопця для посилок, підозрювано в крадіжці метеликів і т. д., аж поки, нарешті, я не став перед професором у відповідну позу й проказав йому такий щирий «патер постер», якого йому навряд чи часто приходилось вислухувати. Зрештою, наплював я у Вагнерового «натураліста», як колись в перший клас бурси, надяг шапку і пішов знову на вулицю.

Тим часом, приблизно в цей період почали виходити з друку деякі мої книжечки. В старій «Раді» вони зустріли таку прихильну оцінку, що я почав мріяти про ближче знайомство з «радянською» компанією. Допомогла цьому випадкова знайомість з д-ром Модестом Левицьким, що відразу виявив до мене надзвичайно дружню ласкавість. Працюючи вже кілька років у пресі, за порадою Модеста Пилиповича я ризикнув понести до «Ради» якусь свою белетристичну спробу. Мені було сказано прийти за тиждень. З тремтінням прийшов я в умовлений час і здибав там Модеста

Пилиповича, котрий познайомив мене з видавцем газети «паном» Є. Х. Чикаленком та ще з деякими людьми. Нарешті в прихожу вийшов редактор Ф. П. Матушевський, котрий дуже в ласкавій, але ж в такій категоричній формі порадив мені раз назавжди кинути всякі белетристичні спроби. То я вже більше до редакції «Ради» не ризикнув заходити й.... 10 повних років не зважився братись за красне письменство, обмежуючись популярною літературою.

Місяців через кілька по тому, коли вже вийшла й друга моя книжечка,та й Благодійним Петербурзьким Товариством було принято до друку мій «Скотолічебник», мені дозволив Полтавський губернатор приїхати на тиждень в Диканьку до батьків. І яке ж було моє здивування, коли я отримав там через якийсь час телеграму від Модеста Левицького, що викликав мене обняти в «Раді» посаду секретаря.

З душевним тремтінням я прийшов до редакції. Видавець Є.Х. Чикаленко приняв мене дуже ласкаво й повів у секретарську, де мене чекала несподівана зустріч. На секретарському столі сидів з пером в руках Симон Петлюра. Одночасно говорив з кількома панами й правив рукопис. Мене зустрів досить холодно, понеже, як виявилось потім, він залишав посаду секретаря «Ради» не з доброї волі. А все ж таки кілька день він приходив ще до редакції вчити мене виконувати мої нові обов'язки, і ми поновили наші теплі відносини. Потім Петлюра остаточно переняв редакторство «Слова», де працював і будучи в «Раді», але ж зв'язків з співробітниками «Ради» не порвав.

Ми здибувались досить часто, а влітку не раз робили в товаристві спільні екскурсії майже цілим складом співробітників «Ради». Пригадую одну прекрасну подорож до Межигірря. Було це наприкінці літа. Дніпро вже порядно висох, спека стояла нестерпуча, кавуни були, мов жар. Нас виїхало зранку чоловіка 12 на чолі з незмінним організатором всяких українських підприємств – Максимом Стратоновичем Синицьким. Вся компанія складалась виключно з співробітників «Ради» та трьох їхніх жінок – моєї, що подавала великі надії стати українським ученим, а стала московською большевицькою комісаркою; Наталі Дорошенкової – згодом відомої драматичної української артистки та видатної декламаторші й Віри

Тимофіївни Гоц – тоді ще вільної подруги Максима Стратоновича. Крім того, був між нами й Симон Васильович.

Того часу ми всі були «голі та веселі». Тим то з менту зустрічі на пароплавній пристані почалися між нами смішки. На пароплаві ми співали, а в Межигірі цілий день пролазили по ярах та горах. Шукали «Дзвонкову криницю», відкіль, по Шевченку, пив воду Семен Палій: запорожець, «лихом недобитий», і таки не знайшли її.

Обідали на поляні біля монастиря, зазнайомились з черницями. Години з 5-ї вечора почали чекати поворотного пароплаву до Києва. Сиділи ми над кручею й вдивлялись в Чернігівський закрут Дніпра, але ж надаремно: вже й сонце зайшло, вже й вся долина Дніпрового річища пірнула в сивий туман, вже й півні почали укорочувати ночі, а пароплава все не було і не було. Так просиділи аж до самого світанку й лише годин в 5 ранком могли рушити додому.

Пригадую, що в тих безкінечних розмовах, котрі ми проводили і в подорожі, і, сидячи купкою на кручі, дуже характерно відзначалася кожна індивідуальна риса екскурсантів. Дмитро Іванович Дорошенко був тоді чоловік дуже товариський, цікаво розповідав про свої подорожі (а він вже й тоді, ще студентом, бував за кордоном), підкреслюючи головне – історичний бік тих місцевостей, про які говорив, та звертаючи увагу на мовні відмінности слов'янських народів, з якими йому доводилось стикатись. Це з того часу я запам'ятав, що у чехів, наприклад, напрям вперед здебільшого зазначається виразом «Усе вгору», хоча б стежка йшла по рівному, або навіть і в долину. Крім того, Дорошенко приставав до всіх, щоб загадували загадки, причому увесь час лишав за собою право першому сказати відгадку – й рішуче кожного разу та відгадка була «ні до ладу, ні до прикладу» та викликала буйний регіт всього товариства.

Максим Синицький говорив тільки про справи культурні, переважно видавничі й майстерно керував справою такого виживлення.

В-й (він же й Тиберій Горобець), якого одні звали 0лексадром Павловичем, а другі – Олександром Станиславовичем, розповідав найдивовижніші пригоди й анекдоти з життя різних популярних того часу діячів, котрих він знав з газетярського обов'язку.

Пахаревський (що в той час подавав надії стати помітним белетристом українським, а потім під час відродження в р. 1917 перейшов до табору ворогів українства) – скиглив, «подпущав меланхолію» і кожному зокрема та всім загалом скаржився на свою долю.

П. С-цький (брат Максимів, що ні в чім не дорівнювався до Максима) мав в кишені карти й при кожній паузі пропонував заграти в банчок.

О-й конторник «Ради» та піддушний М. Синицького переважно крутився біля дам і радо їх обслуговував.

Симон Васильович все шукав товаришів на спів, котрих майже не було в нашій компанії, і раз-у-раз зводив розмову на теми національно-політичні. Одно слово, він був між нами найупертіший політик, що твердо стояв на принципах соціял-демократії, принципах, котрим саме в цій компанії таки рішучо ніхто не спочував, за винятком хіба Д. І. Дорошенка, котрий тоді звав себе соціял-демократом.

Не за довгий час «Слово» закрилось, не знаю, чи з волі адміністрації, чи за браком читачів та передплатників. В пам'яти у мене лишилось по сьому дві згадки: справа досить досадної полеміки між С. Петлюрою та М. К. Садовським, напевне, записана в чиїхось спогадах, та популярна потім фотографічна група юних співробітників «Слова» – С. В. Петлюри, В. Садовського, М. Порша, котрі всі залишили по собі той чи инший визначний слід в дальшій історії українського відродження, й четвертого – Міхури, що свого часу подавав великі надії, як добрий агітатор, промовець, журналіст та активний громадський діяч, і котрий передчасно покинув цей світ.

З припиненням «Слова» зник з Київа й Петлюра. За якийсь час стало відомо, що він – в Петербурзі, бере жваву участь в українському руху, робить доклади, виступає в ріжних диспутах і настільки щасливо, що з ним дебатують московські газети.

Потім ще згодом в Москві починає виходити «Украинская Жизнь» – добрий журнал московською мовою під редакцією О. Х. Саліковського. Тепер уже Петлюра зв'язаний з цим журналом, бере в ньому дуже близьку участь, друкує там цікаві спомини про ріжних видатних українських діячів (згодом видані

брошуркою під назвою – «Незабутні») й зрештою вкупі з О. Саліковським стає душею «Української Жизни».

Перед війною я здибав Симона Васильовича в Київському Українському Клубі, де він робив доповідь про стан «Укр. Жизни», будучи висланий сюди, щоб розворушити Київське укр. громадянство й переконати його в необхідності матеріальної підтримки органу, що має велике значення для пропаганди між москалями українських стремлінь.

Пригадую, що другого дня по нараді, Симон Васильович не був дуже веселий: промови його розчулили всіх, як тоді говорилося, затертим дотепом «до глибини серця, але ж не до глибини кишень», що, звичайно, бувало за тих часів, поміж нашими патріотами-голодранцями...

Об'їздивши восени 1913-го року пів середньої Європи, я привіз відтіль Засаненських (санських) кіз для своєї ферми в Київі, а також кілька нових ідей. Одною з них була думка видати альбом краєвидів Київа в кількох мовах для туристів, на зразок тих, що я бачив по великих європейських містах. Того періоду Т-во «Час» через внутрішні иепорозуміння ниділо й не могло підважити цього підприємства, задуманого на широку скалю. Одже, ми вирішили з Максимом Стратоновичем перевести цю акцію самі, для чого надавалось заложене нами... нове артистичне видавництво «День»... з видатними малярами Київа, з більшістю з яких потім у мене лишились найприязніші відносини (покійний ак. В. Галімський, у котрого я згодом став учнем, І. Їжакевич, О. Романов, К. Вржец, К. Фельдман, М. Бурачек, Котарбінський і т. д.) й спробував їх запалити цією ідеєю. Крім Котарбінського та великого оригінала Світославського, всі вони радо пристали на мою пропозицію й жваво взялися до праці. Видання обіцяло бути настільки цікавим, що коли воно вже доходило до здійснення, нарешті, прийшло з-за кордону (з Праги), мене захопила думка «утерти носа москалям» і видати аналогічні альбоми Москви, з тим, щоб на них було надруковано «Видання Київського українського видавництва «День» й щоб в числі мов, на яких будуть підписи, першою йшла українська. З тою метою я подався в Москву, маючи на думці, що інспектор «Училища Ваянія і Зодчества» п. Новіцький,

український чоловік, поможе мені нав'язати зв'язки з видатними московськими малярами: Васнецовим, Коровіним, Малявіним та иншими, котрим я мав замовити потрібні мені обриси Москви.

Але ж саме в той мент, як я шалався по «блекаменной», було сповіщено війну. Шалений ура-патріотизм підвівся до кульмінаційної точки. Туди приїхав цар. Не то, що думати про українське видання, а навіть назватися українцем було небезпечно, і я сам мало не потрапив за гратн, як німецький шпіон. І цю можливість утворили мені вуличні хлопчаки-газетчики.

Я десь чекав трамваю, а до мене все чіплялися хлопчаки з «екстренними випусками» газет. Спочатку я тільки відмахувався руками» а коли якийсь вже надто настирливо почав до мене чіплятися, я зробив страшне обличчя й гукнув йому: «Щезни, маро!».

Хлопчак відскочив, щось поговорив з товаришами, й всі ці галчата, перебігши на другий бік вулиці, почали тикатн на мене пальцями й гукати на всі голоси: «Нємiц, нємiц!..».

Це викликало інтерес з боку вуличної публіки, котра почала збиватись в групу. Бачучи небезпеку, що побільшувалась моєю голеною фізіономією та віденським одягом, я мерщій скочив в перший вагон, котрий прийшов, й подався від того місця. А хлопчаки все ще бігли за трамваєм і галасували своє «Нємiц, нємiц!..».

Тоді ж я відвідав нашого молодого маляра Середу. Якось ми заїхали вкупі з ним до Симона Васильовича, до.якого той мав того вечора справу. Ми їхали кудись дуже довго, видиралися досить високо по сходах і подзвонили біля темних дверей. Увійшовши, перейшли ми темну, вбого обставлену хатину, в якій я побачив чи маленьке ліжко, чи колиску, де пищала дитина.

Пройшовши ту кімнату, ми прийшли до другої, слабо освітленої, де я угледів Симона Васильовича та кількох ближчих співробітників «Української Жизні». Вони сиділи біля невеликого, підпертого під стіну столика, на якому стояв самовар, тарілка з нарізаною чайною ковбасою та білим хлібом. Господар був дуже вбого одягнений, якийсь надто змучений, надто нужденний, з жовтим висхлим обличчям.

Але вертаю назад. До їх долучилася пані-дружина. З нею тільки тут мене познайомив Симон Васильович. Причому нахилився

до її вуха й сказав моє прізвище. Тепер я роздивився, що пані мала зовсім молоде обличчя, але ж була сива й, очевидно, не чула. Все це зробило на мене важке враження. Для всіх тих, хто їздив колись в екскурсії на Межигірря, вже минули часи злиднів. Не були ми багатіями, але ж таку-сяку заможність середнього інтелігента мали. Одже ні в Київі я не бачив серед ближчих мені людей такого зовнішнього вбозства, не бачив його і в українців, що жили в Москві. До того ж ота колиска з дитиною, чайна ковбаса кружечками на тарільці, напівтемна хата – все утворювало якийсь елегійно-смутний Метердінковський настрій. Правда, розмова точилася жваво, плани народжувалися один по одному, але охоплений стан вражінням елегії я думав лише про те, як тяжко нашим, хоча б і талановитим людям заробити шматок хліба українською працею. Одже, прощаючись з гостинними господарями, я щиро обіцяв їм виконати всі їхні припоручення в Київі, шо мали сприяти переведенню в життя вимріяних ними планів...

Після того я не бачив Симона Васильовича аж до революції 1917-го року. Тепер я його здибав у військовому вбранні за обідом в Українському Клубі. Було це вже після Першого Національного Конгресу, про який я десь розповім окремо і який відбив у мене всякий апетит до політичної чинности. Одже тому й з Петлюрою, котрий був головою Генерального Військового Комітету, що мені видавалось рівно вартісним генеральному секретареві, я обмежився лише загальною розмовою, не бажаючи нав'язувати тісніші стосунки, як і з нашими колишніми близькими людьми, що тепер стояли у керма українського державного корабля. Між мною та моїми товаришами по культурній праці: М. С. Синицьким та В. Д. Петрушевським того часу вже було уконтентовано умову, що ми не тільки ні при яких обставинах не приймемо жадних політичних припоручень чи посад, але ж в добі, доки інші наші приятелі стоятимуть у влади, будемо їх обминати, щоб не творилось припущення, ніби ми використовуємо для потреб Т-ва «Час» чийогось тимчасового впливу. Одже із Симоном Васильовичем я уникав поновлення старих відносин.

Симон Васильович, уже вигнавши більшовиків з Київа й здобувши широкої популярности по всій Україні, відійшов від уряду. Того ж таки дня я послав до нього записочку, в котрій прохав

його «точно в 7 годин вечора зайти до мене в редакцію «Книгаря» на серйозну розмову». Дійсно, коли стрілка годинника стала на 7, в кабінет до мене вступила «Часова» придворня і подала Петлюрину картку...

В кабінеті, крім нас двох, не було нікого, але на другий день я занотував собі майже текстуально нашу розмову, котру навожу тут в скороченні.

– Спасибі вам, що не відмовили прийти. Ви тепер, певно, маєте трохи вільного часу, тому я й дозволю Вас потурбувати, – привітав я С. В.

– Та, дякувати Богові, – усміхнувся Петлюра, – може хоч трохи висплюсь. Я переморився до краю.

«Часова» економка принесла нам чаю й бісквітів.

– Чудесно у вас тут впорядковано! – сказав гість. – Я й не знав, як у Вас тепер затишно, – оглядав він образи по стінах, обстановку, старі килими. Спинив увагу на скатертині, що на ній були автографи сучасників і радо згодився розписатись. – Так, дуже тепло, затишно й «інтелігентно»: тут легко працювати.

– Ну, так дозвольте мені сказати вам, чого я Вас сюди закликав, – почав я. – Насамперед поясню Вам, чого з менту Вашої появи в Київі я сторонився Вас.

– То значить я не помилився, – засміявся Симон Васильович. – Я це помітив, помітив також, що й Максим Стратонович (Синицький) теж переходить на другий бік вулиці, як мене зустріне. Було мені це прикро, але ж не було часу з'ясувати причини. Що ж ви проти мене маєте?

– Втім то й річ, що не мали й не маємо нічого.

Я далі висвітлив нашу принципіальну угоду не в'язатися з міністрами, про що вже зазначено вище. С. В. цього не схвалював:

– Тепер для будівництва треба практичних людей, а ви усуваєтесь.

– А хіба те, що ми робимо, не потрібно?

– Ну, це могли б робити й инші, ми ж всі – культурники. Й мені, їй Богу, в тисячу разів було б миліше сидіти в такому затишному кабінеті за писальним столом, як...

– От тут я Вас і перерву, щоб не збочувати з теми, на яку хотів я з Вами сьогодні говорити, перепинив я Петлюру.

– Сидючи от тут за писальними столами, ми три – Петрушевський, Синицький та я – вирішили, що не можемо Вам дозволити відпочинку, на який Ви натякнули на початку цієї розмови. Бо ж справедливо говорить «пан» (Є. Х. Чикаленко), що «відпочинок – це переміна роботи». Ви тужите за затишним кабінетом і добрим писальним столом, і ми саме вирішили вчора Вам його запропонувати.

У Петлюри радісно заграли очі.

– В «Часі»?!

Я покрутив головою:

– Ви ж самі тільки що сказали, що тут міг би робити всякий инший культурник.

– А де? – вже майже байдуже спитав С. В.

– В кабінеті голови Київського губерніяльного земства.

Симон Васильович схопився з стільця, почав стягати з лівої руки рукавицю і великими кроками заміряв підлогу.

За хвильку став проти мене й сказав:

– Я сподіваюся, що Ви, справді, хочете говорити зо мною по-приятельському. А це ж – кат зна що? Мені йти в земство? Та я ж найменшого поняття про нього не маю.

– Ну, не гарячіться, – відповів я, – а скажіть по щирості й без образи:а з якого часу ви маєте поняття про справи військові?

Симон знизав плечима:

– Тож я мусив. Ніхто ж не хотів про це думати.

– Добре. Але послухайте уважно, може я Вам доведу, що й тепер Ви знову мусите, й нема нікого иншого, кому б найліпше цю справу передати до рук.

– Не доведете, наперед ручуся, бо цього довести не можна, – знов, мов живень в дзигарну, почав він, стукаючи своїми високими чоботами по кабінету. – Прийміть мене краще до «Книгаря»: охоче візьмуся вести військовий відділ.

– З радістю ловлю Вас на слові. Але про це потім. Тепер же я спробую довести Вам попередню думку.

Я почав говорити про те, що Симон Васильович раз вступив в число активних творців України, вже не має права переривати

контюніїту своєї чинности, бо є насамперед це на шкоду справі, а, по-друге, що він уже завоював народні маси. Коли він усунеться, то по відпочинку йому буде тяжче вернутись, бо з необхідности його місце обсядуть інші. Навіщо ж було починати? А, взявши провід земства в свої руки, він матиме змогу пізнати инший світ, котрий, зрештою, повинен в прийдешньому творити кадри мирного завойовання України у кацапів. Тепер він знає військових, а за якийсь час знатиме правдиву інтелігенцію, на котру треба сьогодні впливати більше, як на армію, бо армія звикла коритись, а інтелігенція – «висловлюватись» і критикувати.

Я говорив довго, а С. В. запалював цигарку від цигарки й міряв кабінет. – Теоретично маєте повну рацію, – нарешті, сказав він, – але ж я не можу й не хочу. Треба буде, то я знову верну до війська, але ж в «шпаки» вже мені немає дороги.

– Подумайте. Маєте три дні. Вибори будуть через п'ять, а Громадський губерніяльний комітет допоручив мені їх підготовити. Я й мої приятелі не маємо ліпшого за Вас кандидата.

– Спасибі за ласку, але я рішучо відмовляюсь.

– Подумайте.

– Не буду й думати. Не піду. От щодо «Книгаря» – це инша річ. Що Вам написати?

– Та Ви ж самі сказали, що візьмете відділ військовий. Дайте коротку вступну статтю.

– Так, я напишу Вам про необхідність творити укр. військову літературу. Ви ж і уявити собі не можете, яка в цьому нині гостра потреба. А це ж у нас абсолютно незоране й висіяне поле. І коли доля присудилв бути нам – і орачами, і сіячами, мусимо кинути ми й перше зерно, мусимо негайно ділати! – знов його очі блищали й він з запалом говорив про необхідність озброюватись до зубів, про необхідність мати певну й вправлену національну армію, бо з «москалями нам ще довго доведеться битись, хай там буде не монархізм, а найліберальніший патріотизм».

Потім ці думки стали трюїзмом. За тих же часів вони були нові й знаходили мало прихильників, бо ж така велика була у нас віра в московську демократичну інтелігенцію, в її «братерські» до нас почування, в її безумовне бажання скінчити все тільки «без-

кровною» і за всяку ціну безкровною революцією. А ми, так споєні несподіваним щастям волі щиро вірили тим солодким словам і дотепно глузували з «войовничих забаганок Наполеона із страхових агентів Петлюри», про котрого однак по смерті пишуть нісенітниці, ніби він занадто довго не міг скинути з себе духового московського ярма. Рішучо тому заперечую на цім місці.

– Ну, а все ж таки про земство подумайте. Маєте ще три дні, – сказав я, коли С. В. прощався.

– Послухайте: невже ж Ви таки серйозно?

– Запевняю Вас, що більш, як серйозно. Це необхідно для Вас і для успіху національної справи, – почав я знову. – Треба ж, щоб у голові України повставали справні думки, Ви ж бачите, що вся Україна шикується по взірцю Києва. Так, зрозумійте ж, що українська інтелігенція, не оформивши якої, не можна оформити ні влади, ні адміністративного апарату, ні навіть Вашого війська.

Ми знову почали дебати.

– Ну, добре, подумати я Вам обіцяю, але балотируватись – ні! – були його останні слова.

Коли другого ранку я розповідав цю розмову Синицькому й Петрушевському, останній насупився.

– От, чортовина! – стукнув він з досади кулаком по столу. – Певне, Ви виявили мало елоквенції. Не може ж бути, щоб Симон не зрозумів якої ваги справа. Але ж цього так лишити не можна. Ми ведем свою лінію, виберем його на голову управи та й край. Потім уже не відмовиться. А коли б, зрештою, й відмовиться, все-таки вибір буде, все-таки буде підкреслено, що Петлюру важать!

Петрушевський, людина надзвичайно войовничої вдачі і зовнішнє дуже груба, з першої зустрічі глибоко й щиро полюбив Петлюру і при своїй прямодушности то захоплювався ним аж сльози на очах йому виступали, то картав і лаяв його (часом і ввічі), як рідну дитину.

Тому й не диво, що Віктор Дмитрович (Петрушевський) такий вражливий в справах грошових, коли вони стосувались не йому належного, – дозволив собі для підтримки Петлюриного повстання проти Скоропадського віддати всю касу Т-ва «Час», навіть не поспитавшися згоди товариської дирекції, про що докладніше

я згадую в іншім місці. Тому ж і під час середньовічних катувань, котрих допустилися більшовицькі кати над В. Д. перед його смертю, він, спотворений, заживо мертвий, зо всіма повиламуваними зубами став під рушницю убивці з вигуком: «Нехай живе Самостійна Україна! Слава Симону Петлюрі!..».

Не диво, що Петрушевський всі ті передвиборчі дні зник з «Часу»: він агітував, утворив відповідну атмосферу і категорично запевняв усіх, ніби він може остаточно ствердити, що Петлюра на вибори свою згоду дасть. Не знаю, чи він впливав також особисто й на Симона Васильовича, але ж фактом є, що на передвиборчих зборах в Губерніяльній Управі з'явився Симон Васильович і виступив з програмовою промовою. Його промова викликала ентузіазм та голосну овацію, а другого дня він був обраний, мабуть чи не одноголосно.

Тепер уже це здобувалось з ним мало не щодня, бо я й Петрушевський і Синицький вважали за свій обов'язок негласно допомагати йому увійти в курс нового для нього оточення й чинности. Наші взаємини стали далеко тісніші, інтимніші. Але треба тут зазначити кумедну рису своєрідного етикету, що виробився за цю добу межи нами: ніколи ні один з нас «Часовиків» не «перся» до кабінету голови земської управи, не подавши попереду через кур'єра своєї візитової картки, ніколи й Симон Васильович, прийшовши до «Часу», не входив у наші кабінети, не пославши попереду своєї картки через «Часову» придверницю.

Хоча головним мотивом відмови взятись за земські справи у Симона Васильовича була його повна неознайомленість з цим інститутом, однак з перших же днів він зумів опанувати ситуацією. Правда, цьому помагав готовий виконуючий апарат земства, з одного боку, а з другого грав роль й той ореол, який уже мав Петлюра. Але за кілька день Петлюра вже почав провадити й власну організаторську лінію. Вона була задумана дуже широко, а саме в напрямі всеукраїнської земської організації. Ця його ідея, з якою він прийшов у «Час» порадитися, викликала з нашого боку повне захоплення. Ми розуміли, що власне тільки Петлюра, роблячи ставку на свою популярність у масах народніх, цим кроком врятує цінні земські установи, проти яких була тоді шалена й цілком необґрун-

тована зненависть в селянстві, котре жадало знищення земства за всяку ціну тільки тому, що платило остобісілі «земські податки». Селянська логіка того часу була дуже нехитра: не буде земства, не буде й земських податків. А що не буде й лікарів, шкіл, агрономів і т. д., то сільськісь на те була филосовична Купріянівська відповідь: за наших дідів не було, та й жили якось, то буде і з нами...

Колись згодом ріжні наші мистці, що писатимуть про Симона Петлюру драми, робитимуть його статуї та пам'ятники, «гратимуть його» в театрі чи кінематографу й всякими иншими способами, намагатимуться вірно зобразити його перед наступними поколіннями. Без сумніву, кожному з них буде спокусливо бачити в своїй уяві його фізичну постать пропорціональною його ролі в історії України. Одне матурально, Петлюра видаватиметься поколінням наступним якимсь Геркулесом, як і кожному з нас замолоду видавалися великі постаті. Навіть за життя Симона Васильовича я чув від його ад'ютанта цікаву історійку про те, як один англійський генерал, що приїхав до нього в ставку десь під Кам'янцем чи Проскуровом, наскільки був певен зустріти колосального «козака» з величезними запорозькими вусами, з голосом сурми і т. д., що коли відбув свою візиту, все ще розпитував «чи ж таки він справді бачив і говорив з самим Петлюрою» і чи не вислав той когось иншого на розмову замість себе.

Одже, мабуть, не буде тута зайвим спробувати дати ескиз зовнішнього вигляду Симона Васильовича, тим більше, що всі фотографії його напрочуд погані і я не знаю чи хоч раз він потрапив до кінематографичного знімку, а коли й потрапив в кіноапарат, наприклад, при вступі в Київ після перемоги над Скоропадським, то чи збереглися десь ті цінні фотографії.

З того часу, як я здибався з Симоном Васильовичем у секретарському кабінеті газети «Рада» й до моєї останньої з ним зустрічі, він взагалі мало змінився. Звичайно, тільки мужнів і старів з віком. Тому в загальних рисах можна закреслити його портрет так.

Був він середнього зросту, приблизно 166–167 сантиметрів заввишки. Сухорлявий, а часами й просто кощаний, тобто приблизно важив 70–75 кілограмів. Тільки у Тарнові він трохи потовстішав, певне, кіло до 80.

Часто ходив, трохи зігнувшись наперед та підвівши вгору ліве плече: професіональна статура працьовника за писальним столом. Мав завжди бліде, жовтаве обличчя й зеленкуваті синці під очима.

Здебільшого був добре виголений, але ж чуб попелястого кольору, без кучерів мав раз-у-раз довгий й раз-у-раз відкидав його з високого чистого чола рукою назад.

В тонких губах, на якпх часто грала трохи скептична усмішка, якщо не говорив, раз-у-раз тримав цигарку. Палив страшенно багато й, мабуть, через те був такий блідий та мав закурені зуби, в рядку яких був надломлений, що показувалось при усміху.

Його світло-сірі очі при певних поворотах обличчя відбивали блакиттю. В спокійному стані вони не грали, були завжди лагідні й спокійно-приязні, але ж в ажіотажі, в котрий він легко впадав (за останню добу переважно в тіснішім товаристві, але не перед широкою публікою) вони яскраво виблискували. Рухи його здебільшого були рвучкі, а пози – неспокійні. Часами він слухав, підперши стіну в такій позиції, або ж сідав на стільці, так нагнувшись додолу, що здавалося, ніби йому було дуже незручно перебувати в такій позі і він от-от її змінить. Але він вмів добре слухати й довго міг не зміняти первісної пози. Часами він сідав і підпирав підборіддя рукою, так що його фігура й обличчя нагадували якогось католицького ченця. Мені, наприклад, досить часто при погляді на нього в такий мент пригадувалося мудре, лагідне, але ж трохи лукаве обличча папи Леона XIII.

Коли розмова була жвава й Петлюра опонував, не міг всидіти, а великими кроками ходив з кінця в кінець покою, часом запалюючи цигарку від своєї ж цигарки.

Рішучо не дбав про свою одіж. Але ж маючи здебільшого потертий костюм та мнякі комірчики чи невиразної барви пальто та бриль, раз-у-раз був у шкуратяних, переважно «гнідих» рукавицях. Часом і по кілька годин сидів у хаті, не скидаючи лівої. Руку мав малу, кощаву, типову, інтелігентську. У військові часи ходив переважно в звичайній вояцькій шинелі, а на шиї мав пов’язаний башлик, перегорнений так, що він творив високий приставний ковнір, в якому ховалось його гостре підборіддя. Взимку носив мундир, сиву шапку.

Голос Петлюри був тенор баритонального тенору. Публічні промови Симон Васильович починав зтиха й здебільшого незначними фразами. Певне, що це була виправка: не говорити відразу основні думки й не витрачати голосових засобів поки слухачі не приготуються уважно слухати. Якось ще за часів «Ради» була у нас розмова про видатну для свого часу книжку Легуве «Мистецтво читання». Симон Васильович сказав, що він її добре студіював ще в семинарії й вона дала йому певні вказівки, як володіти авдиторією. Бо ж по тихій передмові голос його набирав щодалі більшої сили, а ясні, прості вирази, в котрих вчувалося правдиве, виношене переконання та щирість, опановували все більше і дужче слухачів. В Петлюриних промовах не було нічого театрального, надуманого, заздалегідь приправленого, ні красного жесту, ні красної фрази, а тим часом його рідна мова, що на початку видавалася навіть блідою, безбарвною, непомітно проходила просто до душі, підманювала і не перемагала вже упереджених проти нього слухачів.[2]

В чім полягав секрет величезного впливу його своєрідної слоквенції – це мусить послужити темою для наукових розвідок спеціалістів, бо ж то була та завжди готова зброя, якою він майже незмінно перемагав.

Тільки ввечері ми радились з цього приводу в «Часі», намічаючи деталі нової організації. Тепер вже Петлюра гнівавсь на нас, що ми всі відмовились іти в члени Всеукраїнського земства. Але ж нам було легче відбивати його напади, ніж колись йому, бо ми називали йому людей, далеко більш придатних до цієї ролі.

В скорому часі проект було блискуче переведено в життя. Але ж я не буду спинятись на цьому менті, сподіваючись, що хтось з близьких співробітників Петлюри на цім полі згадає про ту вагу його чинности більш докладно, ніж я це спостерігав зазначені факти лише з окола і збоку, маючи повну халепу власного клопоту.

Тут же зазначу лише один список, що вийшов з моєї ініціативи. Перед Шевченківськими днями спало мені на думку, що при даній ситуації найважливіше добра нагода заопікуватися Тарасовою Могилою на Чернечій горі. Крім моїх близьких «Часо-

[2] Вона майже не лишала в пам'яті фраз числів, але ж прищеплювала авдиторії ясну, переконуючу думку.

вих» друзів на це пристав і Є. Х. Чикаленко, що мав відношення до ……. Одже, недовго думаючи, я написав законопроект для внесення в Центральну Раду руками Петлюри від імени Всеукраїнського Земства. Законопроект складався, здається, з двох чи трьох коротких пактів, а саме, щоб Парлямент визнав Святу Могилу за національну власність, щоб ……. в радіусі 5 верстов, взявши за центр Хрест, всі землі й води, що лежать навколо могили й установка сталу парламентську комісію, на обов'язку котрої буде організувати опікування Могилою. З цим законопроектом я забіг до Симона Васильовича.

Наша розмова не тривала й п'ятьох хвилин.

– Більш, як повна згода, – сказав Петлюра, – тільки при одній неодмінній умові, що ви тримаєте в своїх руках весь догляд за ходом справи, аж поки вона не буде регламентована законом. Одне я прошу вас з сьогоднішнього дня взяти на себе опікування Могилою в порядку призначення від Київського Губерніяльного Земства.

– Пане голово, не можу приняти вашого наказу, – напівжартом відповів я, – бо ж місяць перед тим я вже відмовився від служби в земстві і вам не підлягаю.

– Але ж?

– Але ж завтра від вас відповідь, як приватна людина, порадившись з товаришами. От буде тоді згода та Євгена Харлампович Чикаленка я тимчасово приймаю на посаду «старшого двірника на Тарасовій Могилі», бо це не тільки мені приємно, а й зручно, можете я цілком впевнений працею й потрібує виїхати на село. Там у мене буде чинний відпочинок.

Симон Васильович щиро стиснув мою руку:

– Гроші й спеціалісти – до ваших послуг.

– Я не буду потрібувати права негайної розмови з вами в цій справі.

– Згода: коли ви схочете чи потрібуватимете зо мною говорити, я перериваю всяку иншу працю.

«Часовики», чухаючи потилицю, дали мені безтермінову відпустку.

Того часу я вже покидав свої ветеринарні посади, за винятком одної – старшого ветеринара Київської Округи Шляхів, бо ця поса-

да страхувала мене від фронту. Я роспоряжав всякими комунікаційними засобами на цій службі й, між іншим, мав право на окремий казенний пароплав. Одже, як тільки стало можна їхати Дніпром, я запросив Симона Васильовича, кількох громадян та кількох земських спеціалістів (меліоратора, землеміра, садовода тощо) поїхати на Могилу, щоб на місці визначити план перших праць для її приведення в більш показний вигляд. Ще перед тим мені довелося довідатися від когось з Каневських людей, що інженер Городецький, нам всім киянам відомий дім над Соловцовським театром, хоче продати свою плавучу вілу, що стояла на Дніпрі. Було зручно купити її, щоб тим часом впорядити при Могилі готель для відвідувачів, напливу котрих можна було сподіватися в цьому році. Земство відразу ж асигнувало гроші на цю справу й дуже гарно впоряджена віла-байдак, на якому була велика заля, широкі веранди вподовж, навіть з квітниками й два поверхи маленьких окремих покоїв, загалом 22, стала власністю Шевченкової могили. Коли наша «комісія» прибула на Могилу, ми насамперед перехрестили Вілу, що до того мала якусь зулуську назву, на «Чайку», оглянули Могилу й виконали весь намічений програм. Здається, С. О. Є-в особливо обстоював думку підтримувати могилу в можливо натуральній простоті й ця ідея лягла в основу всіх проектів.

Не можу пригадати деталей цієї інтересної подорожі, як майже й всього послідуючого літа, бо я дуже захворів на перевтому мозку, в мене протягом двох місяців щоденно боліла голова, й деталі цього цікавого періоду не втрималися в пам'яті, за винятком кількох окремих епізодів.

Здається мені, що комісія від'їхала в Київ без мене, а я лишився на «Чайці», щоб почати переводити в життя деякі проекти в порозумінні й при помочі Канівської земської управи. Був це важкий для мене час. По-перше, як вже зазначено, я був зовсім хворий і раз-у-раз впадав у млість, по-друге, тепла година враз змінилась на холод, а я, живучи на воді, цілими ночами не міг нагрітися, на «Чайці» панував пройда-слуга Михайло, котрий перед тим допомагав деяким членам Земської Управи впорядковувати на «Чайці» – оргії й мав їхню приховану й одверту підтримку. Нарешті, сама Управа цілком була байдужа до справ могили, вороже

дивилася на всю справу українську і досить демонстративно підкреслювала свою негацію до особи Симона Васильовича.

Одже, всякі спроби втягти Канівське земство до праці були марні. Що торкається місцевого населення, то, маючи одіум до всяких земських починань, воно також не виявляло найменшого натхнення з поводу прийдешніх праць на Могилі, одверто заявляючи, що «всьо то «глупости», за котрі земство знов нас критиме, як ще же його раніш саме не розберемо».

Відразу приїздять туди у військовій «тутейській» уніформі, всі поставились одверто та приховано вороже. Доходило до того, що на перших днях я не міг собі дістати їсти, бо Михайло «нігде не міг купити хліба», у рибалок «риба була не продажня» і т. д. Одже, за кожною дрібницею доводилось ходити в дощ до Канева або ж обмежуватись тим матеріялом, що продавався на лотках при пристані й виглядало не тільки неапетитно, але ж і цілком підозріло.

На початку поставився до мене з резервою й дід Іван Ядловський, старий і такий дервіш Тарасової Могили, котру він щиро любив, як власний маєток, і також експлуатував, як власний хутір. Зовнішнє надзвичайно ласкавий і доброзичливий, він, як потім, коли ми вже поприятелювали, признався, що на початку «міркували собі», що я його вижену, а сам посяду його місце. Коли ж я замовив йому селянські черевики, бо він у вільній хвилі чоботарив, і вимагав дати на один та дати зелені стьожечки, а потім, коли я вже скинув свого френча, а надяг широкі полотняні штани та солом'яний бриль, то його відношення до мене змінилось настільки, що згодом він росповів мені такі конспіративні справи, про які могли знати лише найбільші приятелі та однодумці. Але про це – мова далі...

Однак в той час обстановка була така, що відразу доводилось лишити мрії про блискавичне впорядження Могили. Треба було починати робити помалу та дуже обережно, насамперед здобувши співчуття з боку населення та місцевого земства.

Працюючи цілими днями з удосвіта й до темна по могилі та довкола неї, я обмірковував кожен свій крок, намагаючись ні в чому не зробити помилки. Насамперед спіймався на це Михайло. Побачивши, що «дурний пан» не помічає ……. і радо

платить за все без торгу, він почав приділяти до мене прихильности, а одночасно й одвертости. Одне слово, помалу з його «гурта», а через нього й на кількох потрібних мені людей тепер знайшлися майстрі, що привели до порядку «Чайку», відкілясь виник і самовар, вже й у рибалок стала «продаватись» риба, але за те зростало проти мене невдоволення діда Ядловського, котрий вважав Михайла за найбільшого свого ворога.

Так проминуло ще два тижні. Зненацька я сильно захворів. Хвороба була тяжка по характеру, що я навіть не міг поїхати до Києва, а лягати в місцеву лікарню мені до смерти не хотілося. Одже я телеграмував до «Часу» й часовики вислали до мене фельдшерицю. Це був мій порятунок, бо без неї я певно дав би дуба й мав би дуже ту втіху, що мої кістки лежали б десь під Шевченковою Могилою. Тільки вже на еміграції шляхом небезпечної операції довелося мені здихатися і то не цілком наслідків тієї недуги.

Все ж таки на кінець квітня деяку частину наміченого плану було переведено в життя. Як трохи потепліло, почали прибувати перші пілігрими. Були це переважно наші відомі громадські діячі. В числі них був Євген Харлампович Чикаленко з дружиною, за ним приїхав генерал Пількевич з дружиною, потім – М. К. Садовський, О. К. Саксаганський, С. Васильченко, П. Тичина, О. Стешенкова й багато инших відомих громадян, що приїздили на якийсь час і знову верталися, зачаровані природною красою української Мекки, й терпеливо зносили всі незручности життя на «Чайці», з огляду на хід політичних подій рішучо небезпечно було реорганізовувати, бо її прибічники Михайлові могли спалити кожної ночі.

На початку літа по сусідству з Могилою в дачі покійного Біляшівського оселився Володимир Кирилович Винниченко з дружиною, понеже зміна міністерства не потрібувала його перебування в Київі. Також приїздив на «Чайку» бувший прем'єр Голубович, кілька разів жили тут Шаповали – Микита і синьожупанник Микола. Приїздили також спеціальні екскурсії окремими пароплавами з Київа, приїздили екскурсії учнів з ріжних місць, кілька разів приїздив і Симон Васильович.

Я не спиняюсь тут на цікавих ментах життя на «Чайці», щоб згадати про нього окремо. Коли б цього не зробив, сподіваюся,

про це більшу частину цього періоду записано в деннику Євгена Харл. Чикаленка. Зазначу тільки, що там відбувалися палкі політичні дебати, що там зародилося й витворено кілька літературних творів, що там Васильченко читав свою драму «Кармелюк», а Винниченко в себе в садку мешканцям «Чайки» – драму «Між двох сил», що там народилося чимало планів культурного порядку, котрі було частинно реалізовано, що для потреб «Чайки» С. О. Єфремов написав свій прекрасний популярний етюд «Життя та діла Т. Шевченка», а інспірований «Часом» маляр О. Судомора для тої ж цілі зробив прекрасний графічний етюд Могили і т. д.

Виходячи з передбачення про великий приплив пілігримів, що хтіли затриматись на могилі довшу добу, треба було дивитись на «Чайку», як на занадто тісне приміщення. Тому-то було розпочато клопоти перед військовою справою, щоб вона подарувала для приїзжих на могилу два переносних шпитальних бараки. Досить швидко, дякуючи особистим інтервенціям Петлюри, бараки було прислано під Чернечу гору. Але ж зложити їх було важче: місцеві робітники заломили таку ціну за працю, що вона здається перевищувала вартість самих бараків. В силу довелося вломати Канівську Управу, котра не мала ні найменшого інтересу до могили, ні пошани до С. В., щоб вона допомогла цій справі.

Наслідком того було зложення одного барака, на постановку другого в Управі схоже не вистачило сил. Легше пройшла справа з урегулюванням Дніпрового дна біля підошви самої Чернечої гори, що було потрібно для безпосереднього пристування тут великих екскурсійних пароплавів. З огляду на те, що на чолі Округа шляхів вже стояли українські люде та й мої особисті зв'язки з цією установою були добрі – досить легко повелось випросити черпальну скадру, котра й робити стала фарватер. Але ж на самій могилі майже нічого не довелось зробити, коли ще не рахувати дерев'яного намета для того, щоб там прочане могли хотя б не розкидати по Могильній горі та садку папірців від наїдків та всякого «начинзького» та «туристичного» сміття.

Чому так мало йшла справа, коли було стільки бажання у людей, котрі за неї взялися, коли Симон Васильович отам у «Чайці» установив, то могла зробити рішучо все, маючи до своєї розпо-

рядности фахові сили, матеріальні можливості й підпертя свідомого громадянства?

Про це знов таки я розповім в иншому місці.

Здалося мені, що на початку справа гальмувалась халатним відношенням до «реформ» та ще й з боку «екстремних елементів», одного старого й заслуженого громадянина, шануючи корисну і багатолітню працю на ниві укр. культури я не хочу тут називати. Але ж ці впливи можна було б легше змагати, коли б праці були сприятливі політичні обставини.

В цю добу на Україні все вирувало. Присутність німців, котрими було обхоплено мало не все річище Дніпрове. Виступало селянство. Демагогічні вигуки есерів та большевиків підбурювали селян проти всіх, хто виглядав «шанзи». Село розуміло український рух, рух економічний, котрий збавить гречкосія від пана та дідича чи то урядовця і передасть їм в руки землю та ущільнить від податків. Провінціальні міста, що складались з переконання «общеросов», всіма способами робили опір усьому, що мало на собі українське тавро. Переміни влади в центрі, «зв'язані з перемінами осіб на місцях» відповідно до партійної приналежности розхитували апарати на місцях, і сприяли відображенню анархістичних настроїв. Гроші губили свою ціну. Ціни за річі і робочі руки шалено підскакували з кожним днем. Коротко кажучи, все політизувало, систематичної праці не було й не могло бути, недовір'я в злість одних на других просякали всю атмосферу, а злочини здебільшого безкарними, бо їх раз-у-раз було пояснено політичною боротьбою.

Однак не можна було нікого примусити до якоїсь праці. Це можна було найняти за гроші, бо умова, складена за кілька годин перед тим, губила вже свою вартість, й майстер вслід вимагав уже подвійної платні проти тієї, що названа вранці. Комунікація, пошта – все шкутильгало. Виписати когось з Київа не було можливости – це ж через те, що місцевий елемент наперед мені заявив в спеціальній делегації, що всіх «пришельців» буде злінчовано, хоча б це були добровольці, котрі мали б працювати дурно (бо зголошувалось у Київі чимало охочих патріотів).

Приїжджаючи на розмови з Симоном Васильовичем до Київа в цій справі, я не знаходив того, що шукав. Коротко кажучи, «ка-

тастрофічний стан» (як тоді модно було говорити) важливих політичних справ, що нагло випливали й вимагали наглого розв'язання один наперед другої, зводив справу впорядкування Могили на другорядне місце.

– Робіть, що визнаєте потрібним, – говорив мені Петлюра, – Ви ж там на місці. А я наперед згоджуюсь підписати все, чого вимагатимете, тільки ж сам я паралізований настільки, що вмішатись персонально в цю справу не маю найменшої фізичної можливости.

Я борсався скільки міг, але ж вже обмежив свої завдання тільки до того, щоб підтримати бодай статус-кво. До того ж загальна ситуація настільки несприятлива святкуванням та екскурсіям, що виставлений одинокий барак фактично функціонував лише одну ніч. Пілігримів було мало, а ті, що приїздили на «Чайку», тобто переважно відомі громадські діячі, вечорами бачили в ріжних місцях «на Полтавському березі» селянські ілюмінації, а у відчинені вікна з рибальських човнів їм залітали слова: «Почекайте, буржуки, ми вас швидко з тією «Чайкою» кинемо на їжу ракам...».

Якось влітку знов таки казенним пароплавчиком Округи шляхів приїхав Симон Васильович з гуртком укр. діячів та земських спеціалістів. В нараді на Чернечій горі було вирішено не робити далі нічого в біжучому році, але працювати над підготовкою проектів всіх технічних робіт, що мають розпочатись після регламентації закона про Тарасову Могилу. Тобто ухвалено робити кабінетну працю, а на Могилі тільки підтримувати той лад, який вже на ній існував.

Комісія від'їхала ввечері, а другого дня увечері з Київським пароплавом припливли несподівані новини: «Українські та московські пани, злигавшись з німцями, розігнали Раду й настановили гетьмана – московського генерала, Петлюру заарештовано» і т. д.

Дійсно, в Київі стався переворот. Тепер вже не було чого мріяти про справу Могили. (Правда, згодом, коли вже Скоропадський почав свою акцію, дехто з відомих діячів, погостювали на «Чайці» й з антипатії до попередніх есерівських експериментів примирялись з гетьманом – радили мені реалізувати намічені плани з поміччю Скоропадського. Я рішучо цьому спротивився, бо був певен, що Скоропадський радо б вхопився за таку справу, котру міг перевести

з більшим успіхом, ніж Петлюра, бо ж просто послав би сюди німецькі багнети – й на тому міг би дуже підсилити свою популярність у Київі, але і тут, на місці, оповив би одіумом і саму Могилу.

На Могилі було все менше й менше народу. Винниченка трушено гетьманцями. З огляду на те, що під час того трусу у Винниченка забрали мого браунінга, котрого я йому дав на схову, виїжджаючи на день до Київа, а також з огляду на склад гостей «Чайки» – переважно «екс-міністри», я чекав, що мені доведеться також демонструвати гетьманцям і «Чайку». Але ж якось до цього не дійшло.

Приходило до осени. «Чайка» порожніла, нових гостей не було. Знов я лишався в товаристві Михайла та діда Ядловського, котрий уже уставив на мене свій погляд. Одного разу я прийшов на Могилу не звичайною дорогою (сходами), а вибрався ярами з саду. Проходячи поміж вишнями, я побачив діда Івана, котрий, поспішаючи, копав землю.

– Маєте тут щось садити? – спитав я.

У діда випала з рук лопата й він крутнувся в мій бік, мов обпарений.

– Тю, на мене дурного! – промовив він, – А я й не пізнав Вашого голосу. Фу! – зітхнув він, підводячи лопату й зразу продовжуючи свою працю. – Питаєте, чи садитиму? Так, вже засадив: нехай росте!...

– А що?

Дід оглянувся довкола й, нахилившись до мене, пошепки промовив:

– Під Тарасовою Могилою зарито свячені ножі. Хто їх закопав – не знаю, але ж і досі їх не знайшли. Ну, а дід Іван закопав отут «обрізи», що їх принесли хлопці. Певно, їх теж не знайдуть, аж поки не буде треба. Шість кроків на схід сонця від цієї грушки. Запам'ятайте це, пане, щоб як діда кудись ті гетманські харцизяки запроторять, то принаймні хтось знав, де воно сховано.

– Діду Іване, – сказав я, – Запам'ятати я запам'ятаю, але ж нащо це ви зробили тут на могилі. Можуть ще з цього вийти неприємности!

– Та кому ж? Не батькові ж Тарасові! Були царі, та й то нічого його могилі не могли вчинити. Дарма, що тут їхніх жандармів було

влітку, як черв'я. А таке сміття... Найбільше, що зможе зробити, так задушить діда Івана. А йому вже без гетьмана час помирати.

Не знаю, чи було викопано ті обрізи, чи й досі вони лежать у святій землі побіч з свяченими ножами.

Коли вже осінь позолотила Чернечу гору, я розпорядився вивезти «Чайку» до Київської гавані на зиму у схову й повернув до Києва, відносячи з того чарівного міста глибокий смуток в серці, що ще не прийшов час на належну шану Батькові Тарасові.

Симон Петлюра сидів у тюрязі. До «Часу» навідувалася його дружина Ольга Опанасівна з маленькою донькою Лесею, приносили рецензії Симона Васильовича для «Книгаря» й від нас передавали йому книги.

Петрушевський подав ініціативу запропонувати Петлюрі, щоб зробив для нас якийсь більший переклад.

Вперше після приняття на двірці я вибрав для нього «Тунель» Келермана, а потім ще щось, здається, з Жюль-Верна. Було це зроблено на те, щоб під якимсь правним титулом дати Симонові Васильовичу грошей, бо ж в його натурі було мати їх стільки, скільки потрібував сьогоднішній день...

Побачилися ми з Петлюрою тільки тоді, як його вже аж в листопаді було випущено на волю. В біографічному етюді про нього я згадував цей мент, як він забіг до «Часу» у вояцькій шинелі, замотаний башликом з коробочкою цигаретових гільз під пахвою, а на другий день об'явився у Білій Церкві.

Дальша зустріч була на Київському двірці, коли він приїхав як член Директорії, а мені було припоручено піднести йому хліб-сіль, про що я згадую в іншому місці.

Але після цього наші відносини знову набувають характера формального з мотивів, уже зазначених раніш. Ми, «Часовики», уникаємо з С. В. зустрічі, а особливо на людях, в «Часі» ж він з'являється дуже рідко, бо за біжучими справами йому нема коли й дихати. А все-таки й з цього періоду пригадую дві сцени, одна з котрих відбулася в Українському Клубі, а друга – в помешканні «Часу».

Не можу назвати дати, але щось швидко по повороті Директорії в Київ відбувся літературний урочистий ювілей поета Миколи Вороного. Найбільше урочистости надала йому поява Симона Василь-

вича, котрий непомітно між людей протися на повищення, обняв ювілянта й вітав його так інтимно та задушевно, ніби це було не на очах величезної кількости людей, а десь у себе в хаті сам-на-сам.

Я, Синицький і Петрушевський були в гурті й терпко переживали цей Петлюрин виступ, форма котрого видавалась нам невідповідною, принижуючою те високе становище, котре нині посідав Симон Васильович, як фактичний репрезентант цілої соборної України. Особливо обурювався Петрушевський, аж зуби йому стискувались. І от, зустрінувшись з Петлюрою в Клубі, Петрушевський попрохав його до кабінету старшин, де відбулась такого характеру розмова, що, як мені здається, мала чималі наслідки.

– Симоне Васильовичу, – почав Віктор Дмитрович. – Ви знаєте наше незмінне до Вас відношення?

– Буде сцена? – жартуючи запитав Симон Васильович.

– Знаю відношення, й знаю, що ви зараз мене будете лаяти. За що?

– За Вороного. Це ж самі подумайте, просто неможлива річ! Фактичний начальник республіки продирається між всякими роззявами, без попередження й відповідного підготовлення виходить на сцену й починає цілуватись, говорить Вороному «ти», той йому так само «тикає», говорить таке. Ви – демократ, відомий, як «батько» вояків, і можете всякими способами виявляти до них свою симпатію, але ж тут, перед широким громадянством, Ваше поводження – вибачайте – рішуче недопустиме та ще в такий час, коли кожна свиня вважає себе за спасателя всієї України! Ми дуже просимо Вас: творіть декорум високої влади, бо без цього демос перетвориться на гадаринську стару.

– Так, по-вашому, мені треба заноситись, стригти на якогось далай-ламу чи корчити богинхана? – трохи нервуючись, спитав Петлюра.

– Хочете говорити афоризмами, то так: робіть з себе далайламу, хоча б Вам це було б і неприємно. Цього не потребує Симон Петлюра, але ж потребує престиж державної влади, – сказав я.

– То й ви таке ж думаєте однаково з Віктором Дмитровичем?

– Ну, само собою.

– І ви, Максиме Стратоновичу?

– І я, – відповів Синицький.

– Це ж просто змова з вашого боку.

– Ну, так, змова! Ми дозволяємо її собі тому, що ми Вас бережемо, а від Вас нічого не потребуємо і, дасть Бог, нічого потрібувати не будемо, буркнув Петрушевський.

Почалась дебата. Симон Васильович боронив свою позицію, доводив, що Вороний – це ж цвіт укр. інтелігенції й хисту, що наші вимоги – надто застарілі й недемократичні і т. д.

Ми визнавали, що Вороний – краса нашої літератури, що й наші вимоги випадають досить дико, коли не брати того в сенсі релятивному, стосовно до нинішніх обставин, але уперто доводили йому необхідність по змозі менше з'являтися між публікою, звикати до приняття учти від мас, тримати маси в напруженні перед репрезентантом держави і т. д.

– Я ж у вас ніколи нічого не прошу й обіцяю не просити, – говорив Петрушевський, – ну, уважте ж мені на цей раз!

– Знаю, що ви хочете мені добра, – нарешті сказав Симон Васильович, – але не ручуся, що зможу ваші бажання виконати. Противно мені все це.

– А нам хіба ж не противно?

– Ну, буду пробувати...

І дійсно, він почав «пробувати». І відразу за це всі ті, хто раніше звик тримати з ним на підставі давніх взаємин амікошонські відносини, почали його за очі осуджувати й лаяти, що він почав «задаватись», «заноситись» і т. д.

А тим часом все частіше й частіше в приватній розмові почала зникати форма виразів, як було раніш – «та мені Петлюра казав», «та я Петлюрі не раз говорив» і т. д., а натомість стало з'являтись – «Головний Отаман» або «Член Директорії висловив побажання», «я хтів би повідомити панові Головному Отаманові» і т. д.

Ми цілком свідомо «приймали на себе відповідальність за цю «деморалізацію» С. В. Петлюри, бо нам здавалось, що від того зростає авторитет влади, що там, може й часто, прищеплюється пошана до репрезентатнтів держави, творять традиції високої влади, які у нас так дивно вивітрились, але ж які конче були повинні витворюватись в молодій державі.

Друга розмова була в Т-ві «Час», куди Симон Васильович забіг якось увечері інкогніто у вояцькій шинельчині, закутаний башликом.

Було саме перед Різдвом 1918-го року. В «Часі» вже скінчилась праця. Лишились тільки ми три та, здається, в бібліотеці лежав хворий С. С. П-і, у якого у той мент не було помешкання. Біля нього сиділа стара економка, котра так зрослась з видавничою атмосферою установи, що на запитання про температуру у слабого, говорила:

– Знову висока: 39 1/з аркушів!...

– Що сталося? – стривожився той, хто відчинив Симонові Васильовичу двері на його дзвоник.

– Нічого не сталось, але ж дуже добре, що ви тут всі. Дуже добре. Маю до вас прохання. Секретно.

Ми пішли в один з дальніх кабінетів.

– Ви знаєте, що тепер ми посилаємо місії в Європу? На деякі є добрі люде, але в деяких я не вірю. А тим часом від їхньої роботи залежить все. Розумієте? – почав він, маршируючи по хаті.

– Ну, тощо ж робить?

– Я прошу вас помогти мені.

– Як?

– Ви, Максиме Стратоновичу, їдьте до Англії, а Ви, Василю Костевичу, – до Парижу...

– А Ви, Вікторе Дмитровичу, – перепинив Симона Васильовича Петрушевський – до Австралії, а ви «Час» – до дідька! Добре! Дуже добре! Спасибі вам!

– Тьфу! – плюнув Петлюра, – з цим Петрушевським нема жадної мови!... – І не може бути, коли йому говорять таке.

– Так це ж тільки на три місяці!

– Та хоча б і на три дні! – сперечався Петрушевський. – Я вже три місяці не пообідав раніш 9-ї години вечора, а то на три місяці десь швендяти по закордоном. Добре Ви ціните нашу працю!..

Тоді вмінявся Максим Стратонович:

– Не гарячіться. Можна якось справу полагодити й то в такий спосіб, щоб вона була корисна і Вам, і нам. Ми вже зачали зносини з друкарнями Берліна й Праги. А хотіли посилати туди Василя

Костевича (тобто – мене). Нехай він поїде до Праги, налагодить справи культурні, а в Місії може поставити пропаганційну справу.

– На Прагу я маю Микитея. Він там жив, має відносини, а сьогодні ми можемо не зв'язуватися з Чехами, лише виходячи з наших певних братерських симпатій.

– Ну, добре, я згоден на Василя Костевича.

– Та Василь Костевич на те не згоден, – категорично сказав я. – Я – книгар, а не кандидат на дипломата й можу поїхати тільки в ролі інформатора, як непомітний урядовець, а не як член місії.

Ми поторгувались і, зрештою, я погодився їхати як аташе.

– Це не те, що я від вас сподівався, – сказав на прощанні С. В., – ну, але ж і за це дякую. Тільки, – додав він до мене, – як ще не виїдете 4-го січня – розстріляю.

Празька надзвичайна місія на чолі з М. А. Славінським, якого раніше Петлюра хтів був послати до Лондона, виїхала з Києва аж 13 січня. З того часу я мав дуже часту кореспонденцію з Симоном Васильовичем, причому на мої листи здебільшого відповідав мені його ад'ютант Ф. П. К-ий або Ольга Опанасівна. Але ж часами писав і сам Симон Васильович, хоча й нас було умовлено, що він мені особисто писати не повинен.

Як прийде відповідний час, я дещо з тих листів опублікую, тепер же говорити про них не випадає, бо вони занадто терпкі і занадто торкаються багатьох живих осіб. Крім того, я й не маю їх в цій хвилі в руці, за винятком одного. Для характеристики ж цієї Петлюринової літератури можу навести деякі короткі уступи з цього його листа од 21/XI.1919 р., писаного в Гречанах.

«...Галичане нас здорово «підкузьмили»... Добились вони того, що тепер галицькі стрільці з мішками на плечах марширують собі «домів» – і тепер задача наша полягає в тому, аби оправити армію морально, після удару, її оздоровити, а матеріально заосмотрити. Роблю, що можливо, щоб серед сволочної атмосфери зберегти і рівновагу, і твердість.

Українська інтелігенція …. Краде гроші, заосмотрює себе закордонними пашпортами, млява: не має ініціативи ні енергії, а взагалі ….».

«Із міністрів один ....з головою ясною. Якби не він, – не знаю, з ким би працював!».... «Послав до партизанів, щоб починали повстання»...

«Подільські селяне, хоч належать до благословенного, дорогого всім українського народу, але грабують наші одступаючі обози і навіть убивають козаків при тих «хозяйственних операціях»... «Якщо живий буду і не помру, або взагалі витримаю, то колись обов'язково».... «Боротись за Україну, за її волю», «занятіе очень інтересное»... «А все-таки «не тратьте духа, не зневірюйтеся. Ми тут працюємо, викручуємось з неможливих обставин і все-таки віримо, що переборемо і тяжкі зовнішні обставини, і внутрішні перешкоди. Україна мусить бути. Ваш Симон.

P. S. «Страшно сердитий на Вас за книжку про мене. Ну, для якого Бісового батька папер псувати?

Заопікуйтесь моїми дружиною й Лесею» …….

Я просидів за кордоном не три умовлених місяці, а вже сім з гаком літ. За цей час бачився з Симоном Васильовичем два рази. Було це на багату кутю та на Водохреще року 1922 у Варшаві, тим часом, як його дружина – Ольга Опанасівна та донька Леся проживали в Бежині (Південні Чехи), де вже другий рік жив і я в нанятому хуторці. До Варшави погнала мене моя недуга, котра почалась ще з того часу, як я був «двірником на Тарасовій Могилі». Я боявся, що не встану з операційного столу й не хтів цього допустився на очах дружини. Тому списався з відомим Київським хірургом. Іг. Маковський, тоді був старшим лікарем шпиталю Св. Антонія, згодився мене оперувати. На час його перебування поза шпиталем мене гостинно запросив до себе д-р Є. К. Лукасевич, що в той час відкупив собі невеличке помешкання й починав лікарську практику. Гостинність лікаря Лукасевича була відома в Київі багатьом українцям, і на еміграції він не змінив своєї вдачі. Одже, я сподівався зустрінути там чимало наших людей – і не помилився. Коли я приїхав 5-го січня, Євген Кирилович зустрів мене словами:

– Знаменито, ви сьогодні втрапили на щедрий вечір. Сьогодні у нас буде дехто вам цікавий на спільній вечері.

– А саме? – спитав я.

– Ол. Хомич Саліковський!

– Слава!
– Князь Ем. Бекаржевський!
– Слава!
– Олександр Антонович Кошиць!...
– Стократ Слава.

Він називав далі і далі.

Я навіжене лишив на кінець:

– Симон Васильович теж буде?..

Дійсно, надвечір, як зійшла вечірня зоря, дві маленькі хатки д-ра Лукасевича були повні гостей. Докторова дружина Олена Іванівна та її сестра Марія Іванівна Галушка, літали, як метелики, по хатах. В кухні шкварчало, а в другій хаті дзеленчали чарки. Гостям було заборонено всякі втручання й пропозиції помочі господиням, й тому вони сиділи в одній хаті чи стояли під стінами. Розмова не уривалася й на хвилину. Але подавати й не буду: це ще занадто нова історія!

Далеко по півночі гості розійшлися; лишились ночувати тільки Симон Васильович та я. Нас поклали в одній хаті – і ми проговорили до 9-ї години ранку. Як виявилось, С.В. саме напередодні втік з якогось села під Варшавою, куди його хитрим способом було запроторено через польських «друзів». Одже, він не мав, де переспати однієї тої ночі.

На другий день Симон Васильович лишився аж до вечора, попиваючи порошки від головного болю. Ми говорили ще далі, загалом 24 години. В моїх нотатках про цю добу лишився одтак корисний запис, що навожу його частково нижче.Чому? Тому що нема матеріялів, котрі були змістом нашої розмови, по тих часах не випадало нотувати, та й тепер ще не прийшов час їх опублікувати. Тому дозволю собі пригадати тут лише день в самих загальних рисах, що вважаю більш характерними для того чесного думання Симона Васильовича.

За два роки, що ми не бачилися, зовні Петлюра дуже постарів: скроні були майже сиві, сиве волосся пробивалось і скрізь по инших місцях його досить довгого чуба. Ще він своїм звичаєм раз-у-раз закидав рукою назад. Щодо обличчя – цілком сорментове, як і раніш, запалює цигарку від цигарки, і коли розмова торкалась

більш жвавих чи хвилюючих тем, зривався з місця та, мов білий ведмідь в ковші, міряв великими кроками підлогу.

Коли він приїхав по вигнанні Скоропадського й був одягнений в добрячий новий синій жупан, котрий, як тоді довідались, зробили йому повстанці – нині я побачив його в доброму цивільному вбранні. Правда, це перше добре і це потерте цивільне вбрання, в якому я взагалі його колись бачив, мало надірвану зовнішню кишеню, що вже десь зачепився за клямку від дверей, а нікого не було довкола, хто б йому ту дірку залатав, аж поки того не помітила Олена Іванівна.

За вечерею вже не було політичних розмов. Розповідались лише окремі пригоди. Причому Симон Васильович про себе не сказав ні слова. Це було вперше, на що я звернув увагу: кожна фраза з «я», а тим часом тепер він на це мав далеко більше прав, як коли, бо ж дійсно же так давно перед тим був цілком сам, «цілком самітній в своїх змаганнях. Не дурно ж веселі компатріоти поспівчували, мабуть, від братиків москаликів переняту пісеньку:

«Директорія, Директорія,

А де ж твоя територія?..»

Розмова переважно точилась довкола літературних справ. Говорилось про необхідність якнайбільшого числа мемуарів, котрі могли б занотувати всі прізвища та цікавіші менти боротьби за відродження на всіх полях національної і освітити їх з якомога більшої кількости особистих точок поглядів, щоб дальші історики на відстані цього букету суб'єктивних зарисів, могли б об'єктивувати фактичну минувшину. Якраз Симон Васильович почав мене дорікати за мою брошуру про нього.

– Так вже багато я там набрехав? – спитався я.

– Все! – була категорична відповідь. – Тобто не в фактах, а в оцінці, в характеристиці моєї особи та всяких отих епітетах!

– Так що ж: ви справді собі гадаєте, що ви – брюнет чи атлет? Чи ви робите свою працю без світо....чи навмання? Чи ви не намагаєтесь вгадати й ніколи те вгадати народніх стремлінь, а все робили їм наперекір? – сперечався Симон Васильович, бо й нині стали в мою оборону.

– Але ж я вам ніколи не подарую, що ви змалювали мене таким жебраком у Москві. У нас були всі стільці на чотирьох ногах,

квартирка була дуже веселенька, а ви понаписували, що ніби то була якась пустка чи нічліжка.

– Так я ж до вас не приходив спеціально ... (оглядати) намети з меблями, ваше помешкання.

Що ж торкається мого враження, то воно було ще більш сумне, як я зазначив у книжці. Ось побачите, колись доведеться знову про це написати, то я вже напишу тоді детальніше.

Тепер я виконав свою обіцянку.

– Зрештою, звичайно, то ваша справа, – мовив Петлюра, – річ громадська, І коли його кожен має право лаяти, як собаку, то чому ж не може хтось і перехвалить!...

– А все-таки, – говорив він, – я з вас хтів би за те покуту, а саме: дайте мені слово, що ви напишете другий юнацький роман-продовження.

– Та невже ж головний отаман українського війська читає дитячу літературу? – запитався я.

– Ой, ой!.. Головний отаман навіть читає тепер літературу для швачок. Їй Богу, я вчора скінчив «Графа Монте-Крісто», а перед тим прочитав «Вічного жида». Ніколи раніш якось не трапилось, а тепер стало мені страшно шкода, що цих речей нема в перекладі на нашу мову. Нам, може, найбільше бракує лектури для отого найменшого інтелігента, бо поки він не стане українським, високим інтелігентам не буде на кого спиратись. Взагалі, які ми були «чудаки», що маючи під боком Європу, все стреміли за Чеховим – «в Москву, в Москву.». Може ще лихій волі доведеться завдячувати, що ми та особливо наша молодь, хоч через еміграцію, зазнайомиться з Європою, і їй відскочить з очей ота московська полуда. А то московський большевик – «странниє кошки звєря нєт»; література – «Ах, Толстой», Достоєвський, душка Надсен»; мистецтво – «Та хіба ж може бути щось вище за Сєрова та Малявина?!»; наука – вся в Мечникову та Пирогову і т. д. Нічого ми не бачили і тому це було найближче, здавалось нам вершком досконалости...

І що більше говорив Симон Васильович, все більше мені ставало очевидним наскільки цей чоловік над собою працював. Наскільки він виріс, порівнюючи з тим, що був на Вкраїні, наскільки він став справжнім «державним мужем» та не тим доморощеним мрій-

ником, якими була наша інтелігенція, в більшості вихована під неоформленими, незв'язаними з реальним життям впливами нашого північного сусіди. Тепер Петлюра мав викристальовані погляди на ті великі завдання, що стояли перед нашим народом взагалі, а перед ним зокрема. Але ж і другу рису помітив я в ньому: це втому і зневірря. Втому, що особливо була підкріплена фразою:

– І ніхто, ніхто не хоче переняти з моїх рук провід. Всі дорікають мене в помилках та злочинах, а коли прошу й молю: увільніть мене від цієї речі й візьміть все в свої руки та ведіть далі, бо ж ви, очевидно, знаєте ліпше, як я, що слід робити, – всі рачкують назад. Або в найліпшому випадку згоджуються на колектив, на зразок верховної військової ради. Щоб була якась анонімна компанія, без прізвищ, і без відповідальної особи. А Європа, без котрої нам не встати, вимагає особи. Хіба Англія – не Лойд-Джорж? Хіба ж Франція – не Пуанкаре? Хіба ж говорять про Чехословаччину? – Лише про Масарика. Навіть в комунії все точиться навколо Леніна. Бо скрізь державу персоніфікує особа, а не якесь анонімне товариство.

«Мене всі лають, витикають мені сваволю, тиранію, деспотизм, а головне зарозумілість. А ви знаєте, що майже кожен з міністрів приходить з приводу дрібних і специфічних річей:

– Симоне Васильовичу, як думаєте про цю справу?

– Та ніяк не думаю, бо це вам треба про неї думати, а я не маю найменшого поняття про неї.

– А все-таки? Я думаю, що ви повинні зрозуміти життя її якнайкраще.

– А як саме?..

Потім з того виходить очевидна дурниця, провал. Тоді:

– Я хотів так і так, а Петлюра настояв на своєму!».

«...Дійсно. Петлюра наробив силу дурниць і помилок. Часом мені здається, що й все, що я роблю – одна суцільна помилка. Але ж де ті, що знають, як треба робити і як тих Петлюриних помилок уникнути?.. Де вони?..».

– Ви, мабуть, чули, як мені прострелили кашкета, як перед моїм потягом рвали рейки, як кидались на мене з отруєними виделками. І ніщо не взяло. А часом тільки й мрію про те, щоб хоч би десь таки влучило!..

Зневірря?.. Так, але – в людей, і в себе самого, однак – не в справу. Багато чужих їй шкодило, але ж найбільше – свої, а може й я сам. Колись покійний Петрушевський гірко мене лаяв, що моя найбільша хиба – невміння вибирати людей. Добре. Я ж їх давно вже не вибираю сам, вибирають партії, союзи, організації. А де ж ті люде? Де ж ті, що їм можна повірити й на них покластися? Не говорю про козаків – то святе м'ясо, котре робить більше, як чудеса, але часом цілком надаремно, бо ті, хто ними керують, ні самі не мають свідомости чину, ні чужих наказів послухати не хочуть. Не хочу рівняти себе ні до кого, але ж пригадую, що хтось пустив афоризм: «Петлюра програє Україну, як програв її Карл XII». Так вам інтимно скажу: маю дійсно одну спільну рису з Карлом: ні його генерали, ні мої отамани н і к о л и н е в и к о н а л и того, що їм було допоручено. Не говорю тим, що між ними нема хоробрих, мудрих, спритних, талановитих!.. Все це є, але ж в нашій нації загалом нема ще свідомости, дисципліни, нема інстинкту послуху, нема витривалости. А тому давно вже не вірю нікому, таки абсолютно н і к о м у, й напевно ніколи не повірю. Власне, можу повірити, коли він говорить про минулі факти, але я рішуче не можу повірити, що він здійснить те, що обіцяє. Ми – всі поети, а поети дуже легко холонуть.». – Але ж ви надієтесь, сподіваєтесь?..

– Я вірю, вірю, як знаю: Україна буде, бо вона не може не бути. В цім і мої надії й сподівання. Ми ж робимо, що можемо. Але ж хід історії такий, що навіть наші помилки йдуть нам на користь. Ми мусимо хотіти, бо з хотіння повстає чин, а чин приводить до наслідків.».

– А тоді ж: в чім Ваша особиста роля?

– Якийсь Петлюра мусить бути. Нема иншого, нехай буду я..., поки живий...

Тієї ночі я бачив перед собою Великого Мученика за Україну.

* * *

По півтора місяця я вийшов з лікарні. Ми ще раз зустрінулись з Симоном Васильовичем, котрий хотів «інкогніто» прийти до мене в шпиталь, але я того не допустив. Попрощались.

– Чи ж побачимося ще?.. – були його останні слова до мене.

Так і не побачилися більше.

* * *

У Трнаві в колі моїх приятелів, натурально, мова часто точилаея довкола Петлюриного імени. І буде тут до речі згадати надзвичайно цікаве й напевне не записане оповідання О. І. Саліковського. Він доповідав мені і д-ру Лукасевичу про одну візитів Симона Васнльовича до академіка Ф. Корша, котрий дуже важив і любив Петлюру. Того разу Петлюра мусив кудись поспішати й відійшов раніш, а О. Х. лишився ще у Корша. Мова зайшла про Петлюрини думки, котрі перед тим було висловлено. Саліковський же цілком на тих приставах, тим часом, як Корш абсолютно погоджувався. От тоді Корш і говорить:

– Ми вельми мало знаємо Симона Васильовича. А тим часом мені часто здається, що при відповідних умовах цей чоловік міг би створити державу.

Це були, дійсно, пророчі слова, котрі того часу, як признавався О. Х., його дуже здивували своєю гіперболічністю. Однак життя показало нам навіч, що правда була на боці Корша, тільки що, на наш жаль, за часів Петлюри не було ще тих «відповідних умов» для остаточного створення Української Держави. Але ж Петлюра поклав під неї иайбільшу підвалину.

* * *

Нині тіло Симона Петлюри лежить, хоч і в симпатичній йому, але ж в чужій землі. Буде час, що вдячне громадянство перевезе дорогі останки на Україну, з любови до якої він так багато ризикував своїм життям і, зрештою, віддав Богові душу. Передбачаю, що в той час почнуться суперечки з-за місця, де поховати його тіло, як були вже за місце, де постановити в Київі пам'ятник Шевченкові. Одже, вважаю конечним реставрувати тут одну з моїх розмов з Симоном Васильовичем. Дуже тільки шкодую, що не можу пригадати свідків!

Якось під час нашого перебування на Шевченковій могнлі в добі, коли йшла мова про її впорядкування, підходючи до Чернечої Гори, Симон Васильович сказав приблизно такі слова:

– Мала втіха – бути мертвим, а все ж таки, коли вже говорити про те, де було б добре лежати мертвим костям, – то тільки тут. Не там – рядом з Тарасом, а хоча б тут, у нього під ногами! – й він

показав рукою на підошву гори, біля першої площинки деревляних сходів.

Мені здається, що я міг би точно вказати ту точку, на яку він направив свій палець. Не була то передсмертна воля, але ж тільки випадкове принагідно висловлене побажання. А все ж таки, хто знає, чи не варто було б нам і справді, утворити на Чернечій Горі своє українське Уестмінстерське Абатство, куди б ходили на прощу наступні наші покоління набиратись, як з вічного джерела, високих думок та глибокого чуття до своєї Батьківщини!

29/V.1926.

Збірник пам'яти Симона Петлюри (1879–1926). Прага, 1930, с. 177–188.

Юрій Коллард

З НИМ МИ ТОДІ ДУЖЕ ПРИЯТЕЛЮВАЛИ

В Полтаві зорганізовано «Українську Громаду» при Духовній Семінарії. Такі самі громади студентські й середньошкільні закладалися й по інших містах. З Харкова до Києва й Полтави й до інших міст їздили часто наші громадяни й таким чином між нашою «Харківською Студентською Громадою» і такими гурткаами завжди був зв'язок. В Полтаві тоді жили відомі українські патріоти адвокат Микола Дмитрієв, Вас. Степаненко, український письменник Панас Мирний (Рудченко), статистик Л. Падалка та ще декілька. В ті часи приїхав до Полтави завідувати статистичним бюром при Полтавському губерніяльному Земстві відомий український патріот О. Русов. Рух у Полтаві став на тверді ноги.

Декілька разів у громадських справах їздив і я до Полтави. Пам'ятаю одну нараду з «Полтавською семінарською громадою», яка проводилася в провалі за 1–11/2 верств від Полтави, недалеко від Шведської могили.

До «Полтавської семінарської громади» належали тоді: С. Петлюра, С. Андрієвський, брати О. і В. Міхновські, В. Фідровський (Чумак), М. Ткаченко, М. Гмиря, Корнієнко, К. Шаревський, О. Мишта, Г. Іваницький (Калоша) та інші.

Добре пам'ятаю, що Симон Петлюра був присутнім на тій нараді і виступав з промовою; з ним ми тоді дуже приятелювали. Познайомилися ми з ним в році 1895, коли я був в останній клясі Полтавської реальної школи. Тоді, за недостачею тенорів та басів, закликали до нашого церковного хору декількох семінаристів. Часто приходив до нас співати Симон Петлюра й співав, як і я, в тенорах.

Наскільки пригадую, був там на зборах і Прокіп Понятенко, та не можу сказати, чи був він членом семінарської «Громади», чи тільки гостем. Взагалі до тієї Семінарської Громади належало, або стояло з нею в тісному зв'язку багато полтавської молоді не з учнів семінарії. Так, знаю, близько стояли до неї: Аркадій Кучерявенко, Микола Кохановський, Василь Кошовий та інші.

З усіма ними були в мене найкращі товариські відносини, які збереглися аж до останніх часів. З одним тільки Петлюрою під час визвольної боротьби відносини були у мене завжди холодні.

Полтава була моїм рідним містом, там жив я від 8 років дитинства, там жила моя родина: мати, брат, сестри. В Полтаві були мої найближчі товариші й приятелі дитинства й юнацтва, тому бував я там дуже часто. Адвокат Микола Дмитрієв часто збирав у себе молодь і читав нам реферати. Поважніші балачки і для обмеженого гурту Дмитрієв призначав конспіративно...

... саме 19 лютого (1900 року. – *В. С.*) було «Шевченківське свято» в Полтаві, яке уряджувала Полтавська Українська Громада. На те свято з Харкова поїхав дехто з наших громадян і Микола Міхновський, який там виголосив першу свою історичну промову на тему «необхідности збройної, революційної боротьби за права українського народу. Він з таким запалом говорив про потребу терористичної акції та про бомби, що старий Олександер Русов, що був на зборах, іронічно спитався: «Що це за артилерійський офіцер?». Промова мала величезний успіх.

В Харкові «Шевченківське свято» урядила 26 лютого студентська громада, а відбулося воно в конспіративному помешканні у панства Нелідових, близьких знайомих братів Мартосів, за річкою Лопанню, проти церкви по дорозі на Іванівку. Не вважаючи на конспіративність зібрання, присутніх було біля 100 чоловіка.

Свято пройшло з великим піднесенням. Були реферати, промови, співи, декларації. Здається, М. Русов читав реферат про Шевченка, Д. Антонович зробив огляд українського руху за минулий рік, Д. Дроб'язко деклямував «Кавказ», громадський хор під моєю орудою співав «Заповіт», «Ще не вмерла Україна» та інші. На святі були представники від різних організацій: від москалів був відомий соціяліст-революціонер П. Л. Лавров, від польської корпорації – Данилович, від грузин – Дженаріздзе. З гостей українців були: з Полтави – П. Понятенко і С. Петлюра, з Одеси – І. Липа, з харківських громадян – М. Міхновський, старий Піснячевський та інші. На привітання гостей відповідав Д. Антонович.

На кінець свята Микола Міхновський з великим піднесенням виголосив свою другу промову на тему «Самостійна Україна».

Головні засади були: «Без національного визволення українського народу неможливе й його соціяльне визволення з темряви, визиску й рабства. Праця культурна в сучасний момент є паліятив.

На підставі Переяславської умови з 1654 року між царем Олексієм Михайловичем і Богданом Хмельницьким Україна з'єднувалась з Московщиною, як рівний з рівним. Московські царі тієї умови не додержали й Україна також юридично стала вільною від тієї умови. Ми хочемо: «Єдиної, нероздільної, самостійної України від гір Карпатських аж по Кубань річку».

Блискавкою ударила по нас та промова. Всі були наче перелякані несподіванкою й на дві–три секунди в кімнаті настала мертва тиша, але скоро розляглися гучні оплески.

Всі були в якомусь екстазі.

Коллард Ю. Спогади юнацьких днів 1897–1906. Торонто: Срібна сурма, 1972, с. 43, 74, 75.

Іван Рудичів

СИМОН ПЕТЛЮРА В МОЛОДОСТІ
(Спомин)

В Полтавській бурсі.

В надрукованих спогадах про Симона Петлюру ми небагато знаходимо описів його юнацьких літ, як він виглядав і яким був у дошкільні й шкільні роки. Про дошкільні роки С. Петлюри міг би написати хтось із його близької рідні.[1]

Я хочу поділитися своїми споминами про С. Петлюру з його шкільних років, бо мені довелося брати науку в тій самій школі, де вчився й С. Петлюра – в Полтавській бурсі; (Духовное Училище), а потім і в Полтавській Духовній Семинарії.

Я вступив до бурси 1890 р., а С. Петлюра пізніше, оскільки не помиляюся, в році 1892.[2] Але наука наша обірвалася одночасно, в 1902 р., коли нас і багатьох інших видалено з семинарії. Я був в V клясі, а Симон в VI, отже перед укінченням семинарії.[3]

Отже, приблизно 10 літ ми були разом спочатку як звичайні шкільні товариші-соученики, а в семинарії і як члени семінарської Української Громади й товариші по революційно національній роботі, в останні роки перебування в семинарії.

Здавалося б, що за ті довгі роки співжиття й товаришування багато дечого можна було б оповісти. А проте, коли зачинаєш пригадувати, то бачиш, як пізніші події затерли одноманітне життя в школах, особливо ж роки в бурсі, і багато подробиць не збереглося в пам'яті.

---

[1] В Польщі живе його брат Олександер Петлюра й небіж Степан Скрипник, син його рідної сестри Маріями. – *Ред.*

[2] В. Королів-Старий у своїх споминах про С. Петлюру, пише, що С. Петлюра вступив до Духовного Училища в 1889 році (Збірник пам'яти С. Петлюри, Прага, 1930, ст. 177). – *Ред.*

[3] За іншими свідоцтвами Петлюру видалено з семинарії не в 1902 р., під час масового видалення семинаристів, а в 1901 р, у зв'язку із т. зв. Лисенківським інцидентом. (Див. (про це нотку 6-ту). – *Ред.*

Добігає вже півстоліття від часу нашої першої зустрічі. Сивіє голова. А все не можна забути Франкових: «Юних днів, днів весни», що з таким чуттям співав і деклямував Петлюра. Яке то все вже далеке, неповоротне....

Так, наче зараз бачу дрібного хлопця, худого, аж сутуловатого, ясноволосого, з ясними, що аж блестіли, очима, одягненого в руденьку курточку зі стоячим комірцем. Тримався просто, трохи незграбно. А на лиці завжди лагідність і весела усмішка. Взагалі Симон був цікавий хлопчина і звертав на себе більше уваги, як хто інший. А доходячий і «світський» (учні бурси були майже виключно дітьми духовенства і мешкали в інтернаті при школі), то це збуджувало ще більшу цікавість до Симона і з ним часто заводили товариші розмови, розпитуючи про це, про те. Симон завжди охоче вступав у розмову і своєю простотою, безпосередністю й лагідністю збуджував себе. З ним приємно було розмовляти.

Ніхто його не називав і «шкурником» – так згірдливо обзивали бурсаки з духовенства «світських» бурсаків. З першого ж часу побуту Симона в бурсі до його імени все додавали Іонин, або Зилот, по асоціації до євангельських Симона Іони на й Симона Зилота. Симон-Зилот надовго пристав до нього, як фамільярне прізвище, без якого не міг обійтися жаден бурсак.

Не думалось і уві сні не ввижалося тоді, що отой малий Симон стане на чолі кривавої боротьба нашого народу за своє визволення й загине мучеником у далекому Парижі, а мені доведеться доживати віку коло його могили, працюючи над створенням йому монументу-Бібліотеки його імени. Почесна й остання прислуга померлому, який живе в наших серцях і житиме в серцях нащадків наших.

Дивно доля чинить: в Полтаві і дома звела й поріднила коло ідеї служення Батьківщині, а на чужині розлучила...

Батько Симона жив на «Новому Строєнії» й займався фірманкою, мав власний пароконний виїзд.

До школи з «Нового Строєнія» було далеко. По дорозі скрізь було завжди болото. Доходячі учні часто приходили до школи заболочені і на них завжди накидалися надзирателї, що вони наносять до кляс болота. Не минали ці нарікання й Симона. Надзирателем у клясі Петлюри був священик, о. Яків Тимошевський,

якого бурса прозвала «Яшка безрукий», бо він не мав руки. І бувало чуєш, бо кляси були сусідні: «Сімон, Сімон, у тебя опять пальто в грязі. Оботрі сапогі та хорошенько, не то под часи[4] пойдьош».

А все ж навіть надзиратели ставилися до Симона з певною симпатією, виріжняли його і звали по імени, коли інших бурсаків звали звичайно по назвиску. Це робилося може й тому, що батько Петлюри возив «самого» архиєрея.

Скоро ж побачили, що Петлюра має добрий голос і охоту співати, взяли його, до хору. Співав і я в хорі. Потім і він, і я почали вчитися грати на скрипці. Чомусь вийшло так, що ми й стояли коло одного пюпітру, користаючись тим самим листком нот. Не добачаючи, я часто брав фальшиво, і тоді вчитель, військовий капельмайстер із німців бігав очима по учнях і сердито гукав: «Кто там врот? Ти Петрула, или ти, Рутичев?». З моєї науки на скрипці не вийшло нічого, а Петлюра грав так добре і мав власну скрипку.

Що ми, бурсаки, дужче всього любили, так це – пісні. Було заведено, що кожен мав у себе зошит, куди товариші вписували на «вічну пам'ять» або «на спогад» якусь пісню або вірш. І сором тому, хто не вмів наголос тих пісень, що в нього записані. Мав, розуміється, такий зошит і Петлюра, а в його зошиті все прибувало щось нове, іншим незнане. І багато товаришів мусять завдячувати Петлюрі, коли вони ще в бурсі навчилися деяких українських поезій.

Петлюра надзвичайно любив співати, але здебільшого пісень сумовитих, душевних. У пізніших роках брався й диригувати. Починає буває стиха водити руками, а потім, розкриваючи їх на ввесь шир, давав повну волю і рукам, і голосу та почуванню, сам співаючи.

Любив також Петлюра сміх, жарти. Але був чутливий, вразливий, навіть сентиментальний. Не раз доводилося бачити у нього на очах сльози. Тільки ніколи було не допитаєшся в нього про ті сльози. Для бурсака майже сором плакати і назва «тонкосльозий» не була нікому приємна. Петлюра був жвавий без різкости, веселий без крику. Мав нахил до мистецтва, до театру, до письменництва, навіть вже тоді пробував писати.

---

[4] Кара для учеників за провини: стояти якийсь час під годинником. – *Ред.*

Раз чи двічі на рік начальство дозволяла бурсакам улаштовувати балі з танцями, деклямаціями, співами. В програмі переважав завжди «малоросійський» елемент. Начальство не противилося такому «націоналізмові», але одобряло речі більш смішні, чи просто глумливі. Пригадую, раз і мені довелося читати казку про Кирила Кожем'яку і то в присутності архиєрея Іларіона.

Петлюра спочивав душею саме при організації розваг бурсаків. Було звичаєм, мабуть ще з давніх часів, влаштовувати на різдвяних феріях та на масницю вистави, невеличкі сценки в гримі й відповідній одежі. Це бували сценки з селянського життя, побутові, ярмаркові, з жидами та становими приставами, або інсценізації байок.

Петлюра, як міщух, бував звичайно організатором цих вистав, і реквізит постачав і навіть артистом виступав. Добре виходили в нього ролі п'яниць, а особливо жіночі. Мав справжній талант. Ці вистави нас так захоплювали, що підготовка починалася за кілька місяців, а декотрі (от, як і я) навіть перестали на Різдво їздити додому, аби брати сяку-таку участь у виставах і мати задоволення та втіху.

Петлюрі зміст тих п'єсок скоро надокучив. Його жива фантазія й активна творчість проявлялися в бажанні скомпонувати своє власне. Одного разу ми з ним довго про це розмовляли. І врешті він підбив мене спільно писати п'єсу. Найбільш обговорювали, яка буде назва, зміст, імена дієвих осіб, назва міста. Вигадували все, як тоді думалося, «найчудніші» імена: Оверко, баба Дадюрка, Хівря, Опанас. Назву для села вибрали «Потягайлівка». Дуже Симон тішився цією назвою. Казав: «Це значить така довга, хата за хатою, понад дорогою так і простяглася». Справді так і було, бо Потягайлівка таки існувала. Ми паперу купили. Витратились по дві копійки. Але чому з тих замірів наших нічого не вийшло – не пам'ятаю. А втім, писати мав Петлюра. Може й написав, але автор на сцені п'єси не побачив.

Петлюра дуже багато читав. Любив оповідати. Заохочував других оповідати або прочитане, або якісь веселі річи та пригоди. Про товаришів говорив так: «Не вміє нічого розказати, значить не читає, значить йолоп». Якщо ж бувало, що такий «йолоп» часом добре вчився, був у першім ряді, то це тільки «клепало». «Виклепав (значить вивчив напам'ять) та й думає, що він «понімає».

Вчився Петлюра середньо, бурсацької науки не дуже хапався. Та й не диво. Хлопець живий, допитливий, не міг він призвичаїтися до науки, про яку один його малий товариш – Тимофіїв уже через місяць після вступу казав: «І чого тут учать! Краще б я дома овечки пас». До того ж процвітало й хабарництво, в семінарію переводили часто за «десять синеньких» або за «п'ять красненьких яєчок», як казав учитель греки Яновський (10 синеньких – 50 руб., а 5 красненьких також 50 руб – це колір банкнотів).

Симон завжди був живий і чуткий хлопець. Де весело, де співають, то вже й чути його голос, його безжурний сміх або оживлену балачку. А треба когось оборонити, особливо меншого – Петлюра там! Це він став показувати в старших клясах бурси. Покривджені малі бурсаки завжди несли йому свої жалі, а він їх потішав, обіймав за шию. Це робило його популярним, авторитетним. Бурсаки прозвали його «мамою», бо як мама дітей, захищав менших перед кривдами старших. На напасників впливав звичайно словом, але й стусанів не жалів. І він, фізично не сильний, мав до себе таку повагу, як справжні бурсацькі силачі...

Вже тоді Петлюра мав вироблене поняття про пошанування людини, про людську гідність та самоповагу. Вже тоді зарисовувався в ньому оборонець скривджених, невинних. Чи це було наслідком родинного виховання, чи перечитаних книжок, чи просто великого серця – не вмію сказати. Чи не про таких, як він сказав Шевченко: «Раз добром нагріте серце – вік не прохолоне»..

В Полтавській семінарії

Полтавська духовна семінарія, як і інші на Україні, носила в собі дух український, оскільки ходить про учнів школи. Це було помітно з першого разу, коли прислухатися до мови учнів. Адже ж усе це були діти сільського духовенства, з невеликої приміткою «світських». Російська мова була мовою офіційною, мовою викладів, а поза тим семінаристи вживали майже виключно української мови й жили своєрідними українськими інтересами, уважливі до всього, що нагадувало про особливості свого краю і народу, про його минуле. Тому й «Шведська Могила», яких 6 кільометрів від Полтави, куди учнів часто «водили» на прогульку, не могла їм гово-

рити щось інше, ніж те, що писалося в офіціяльних підручниках історії про полтавський бій і «зрадника Мазепу». А до того в Полтаві жив і Котляревський, творець «Наталки Полтавки» та «Енеїди».

Пам'ятки перемоги Москви над Україною під Полтавою збуджували у семинаристів почуття цілком протилежні до тих, з якими побідники до тих памяток ставились. А той факт, що в українській мові існували такі твори, як «Кобзар» Шевченка, виходця з «простого» народу, яким мало хто не захоплювався, утверджував семинаристів у тім, що й вони творять одне з «простим» народом. Звідси привязання до рідної мови та пошанівок до всього народнього – передумова національного самопізнання і національної активности.

Коли я перейшов до семинарії, то зразу ж відчув, що попав у середовище своє, питоме. Правда, така атмосфера панувала і в бурсі, але там це відчувалося в меншій мірі, як у семинарії. Тут прийшли нові знайомства, а головне появилися нові книжки, що розкривали новий світ поза семинарією і семинарською наукою. Вже тоді «Украйна глухо волновалась», уживаючи слів Пушкіна з його «Полтави», але «волновалась» несвідомим ще бажанням знати, що ж було колись на тій Україні? Відповіди на це питання не могла дати офіціяльна наука та її носії, наші навчителі, отже треба було самим шукати, самим доходити правди.

Невдоволення програмою навчання в школах спричинило повстання таємних самоосвітніх гуртків. Такі гуртки існували і в полтавській семинарії. Належали до них очевидно елєменти живіші та активніші. В цих гуртках вироблявся світогляд молодих людей, в них намічалася їх житьова дорога.

С. Петлюру я зустрів у семинарії, як свого старого знайомого й приятеля по духовній школі. Він був уже у 2-й клясі. Скоро він мене познайомив із своїм товаришем по клясі, Миколою Гмирею.[5] Гмиря, як і С. Петлюра, належав до тих одиниць, що вміють гуртувати коло себе товаришів і впливати на них. Відзначався він великою енергією в переведенні всяких плянів та і прямотою в трактуванні ріжних дражливих питань. В учительських кругах обидва вони мали вже найгіршу опінію «звихнених» і мене, напр., остерігали, щоб сторонив від них, бо зведуть на неправильну путь...

[5] Емігрував у 1904 р. до Львова і тут помер 1905 р. – *Ред.*

Гурток, до якого я попав, складався з Петлюри, Гмирі, Фідровського Володимира, Капельгородського Пилипа та інших. Ми сходилися то на кватирі у Щепотієва, то на інших кватирах, де гуртом читали українські книжки та революційні видання. Читали ми й російську і польську літературу. Як я вже згадував, любив читати і багато читав С. Петлюра.

Не пам'ятаю, коли саме прийшло до знайомства з Аркадієм Кучерявенком та Прокопом Понятенком, що були молодими урядовцями й належали до нашого семинарського конспіративного гуртка, як близькі товариші С. Петлюри. Також у них ми дуже часто збиралися. Заглядав до нас на сходини й Василь Кошовий, колишній учень чернигівської семинарії, а тоді статистик у Полтавському Губерніяльному Земстві. Всі зносини з людьми поза семинарією підтримував С. Петлюра, а почасти Гмиря, що теж жив на приватній кватирі. Від них то йшла до нас усяка література.

Всі наші симпатії були по боці С. Петлюри. Одно те, що від нього ми довідувалися про все нове, він мав багато знайомих на місті серед старших українців та серед студентів. Отже Симон усе був найбільше поінформований про всякі українські справи та про студентські й робітничі заворушення тих часів і це становило його вище від усіх нас, підносило його авторитет, висувало на провідне становище. А друге те, що вмів він переконувати людей без крику й настирливости й притягав до себе кожного своєю лагідністю та веселою вдачею. І ми шанували Симона за його простоту й сердечність настільки, що його слово для багатьох із нас робилося наказом: «Так казав Петлюра», або «так казав Симон» і цього було досить, щоб когось переконати, до чогось переконати. Він був завжди організатором сходин і завжди був перший на призначеному місці.

На сходинах звичайно диспутували на всякі теми, ділилися новинками, іноді читали щось заборонене, а найчастіше співали пісень. Найпопулярнішими були у нас «Не пора, не пора», «Шалійте, шалійте», «Як умру, то поховайте...» «Ой сів пугач», «Розвивайся, лозо, борзо» і т. п. А С. Петлюра часто співав або деклямував «Не забудь, не забудь юних днів, днів весни» – Ів. Франка, «Гей ти ниво» – М. Старицького і т. п.

Велике значіння мали Шевченківські свята, – вони збільшували наші відомості про українську справу, поглиблювали нашу

національну свідомість, причинялися до збільшення серед загалу семинаристів активних українців і членів нелегальних організацій. Тут ми вислуховували гарячі патріотичні промови, добували заборонену літературу, співали «Заповіт» і «Ще не вмерла Україна». Тут ми діставали той святий огонь, що не гасне до смерти...

Незабутне враження лишилося у нас після Шевченківського свята 1900 р., яке відбулося, оскільки не помиляюся, в домі Русових і на якому М. Міхновський виголосив запальну промову про боротьбу проти Москви і московських культурних впливів – за самостійну Україну!

Після цього між членами української семинарської громади почало зтиха вимовлятися нове слово – «ерупе» (Революційна Українська Партія), а всі ми, очевидно, вважали себе прихильниками «ерупе», хоч мало що про неї знали.

Не пам'ятаю, коли це саме було (здається, 1901 р.), – до Полтави приїхав Лисенко, а наш семинарський гурток аранжував тоді якесь свято чи вечірку і семинарський хор приготовляв м. інш. Лисенкову кантату «Б'ють пороги». А Лисенко мав славу не тільки великого композитора, але й великого українського патріота, тож не диво, що Симон Петлюра запросив його завитати до семинарії в товаристві С. Петлюри. Семинаристи зібралися у великій салі й тут Петлюра привитав гостя промовою. Потім почалась проба кантати. В цей момент несподівано влітає до салі ректор Пічета, дуже сердитий. Семинаристи зустріли його такими поглядами, що він зніяковів і привітався з Лисенком, коло якого на «сторожі» стояв Петлюра. Розгніваний Пічета скоро вийшов із салі. За ним вийшов і Лисенко, а всі зібрані семинаристи провожали його до брами. Пращаючися з нами, Лисенко сказав: «Держіться, хлопці, купи». Цей інцидент найбільше пошкодив Петлюрі[6].

---

[6] О. Лотоцький у своїх споминах про С. Петлюру так переказує інцидент із М. Лисенком. Одного разу, на початку 1900-х років, дістав я телєграму (в Петербурзі), а опісля й листа од полтавського громадянина, адвоката Миколи Дмитрієва, який просив мене полагодити в синодальних сферах справу молодого українського патріота Симона Петлюри. Справа виглядала в тодішніх обставинах зовсім безнадійно, бо той молодик вчинків, непростимих з погляду російської педагогії взвгалі, а духовної – ще більше. Справа була така. В Полтаві давав концерт з своїм хором М. В. Лисенко. Як завжди, концертування його було

За часів Петлюри до Української Громади належали такі особи: 1. Симон Петлюра (з Полтави), 2. Сергій Андріївський (із Роменського пов.), 3. Михайло Терлецький (із Прилуцького пов.), 4. ‘Іван Сидоренко, 5. Павло Комличенко (з Полтави), 6. Іван Рудичів (із Прилуцького повіту), 7. (Володимир Махновський (із Прилуцького пов.), 8. Володимир Фідровський (із Кременчуцького пов.), 9. (Василь Сергієвський (із Лубенського пов.), 10. Пилип Капельгородськиій, 11. Михайло Стришинський, 12. Михайло Огородіний, 13. Микола Гмиря (з Прилуцького пов.), 14. Борис Ревуцький, 16. Грицько Ткаченко, 16. Кость Шаревський

приводом до українських національних маніфестацій, а позатим – до виявлення й поглиблення національного руху в ріжних тодішніх організаціях і гуртках, здебільшого таємних. Один із таких таємних гуртків – в духовній семинарії – конче хотів повитати великого українського громадянина й музику та запросив його на збори – таємні – семинарської громади в будинку семинарії. Микола Віталієвич прийняв це запрошення, прибув на збори семинарського гуртка, і от саме в розпалі тих зборів зявляється туди, – очевидно кимсь попереджений – ректор семинарії протоієрей Пічета. Цей духовний педагог, що мав заслужену славу дуже ретельного русифікатора й українофоба, розуміється, не міг не використати такої вдячної нагоди, щоб виявити ці свої патріотичні якості. В даному випадку досталося не тільки та не стільки учням, скільки М. В. Лисенкові, на якого ректор напався в дуже брутальній формі, дорікаючи йому «мазепинську інтригу», «развращеніє юношества» і т. ін. квіти духовного красномовства. Аж тут, коли ректор саме увійшов у смак своєї патріотичної промови, виступає один з учнів і рішуче заявляє, що Микола Віталієвич завитав до семинарії на спеціяльне запрошення семинаристів, що він їх почесний гість, і вони не дозволять нікому його ображати. Ректор оторопів, змішався та, викрикнувши якусь погрозу, вийшов. Тоді той самий молодик, – це був Симон Петлюра, – звернувся до М. В. з проханням пробачити, що невільно наразили його на таку образливу несподіванку: і семинаристи на чолі з Петлюрою провели його гуртом з семинарії та декілька чоловік одвели додому. А ректор негайно скликав «правлєніє» семинарії і Симона Петлюру виключено із школи” (пор. Листки з памяти в ч. 45 з 19 вересня 1926). З цього виходит, що оскільки інцидент із Лисенком мав місце в 1901, то в тому таки році виключено Симона Петлюру з семинарії, отже роком раніш, ніж виключено автора споминів. Цю помилку в автора щодо дати виключення Петлюри із семинарії можна пояснити тим, що Петлюра й по виключенні з семинарії ввесь час обертався в крузі своїх товаришів-семинаристів і брав діяльну участь у подіях, які мали місце в. семинарії під весну 1902 р., наслідком яких було масове виключення учнів із семинарії. Тому в автора склалося враження, що й Петлюра тоді був виключений. – *Ред.*

(із Лубенського пов.), 17. Грицько Іваницький (із Переяславського пов.), 18. Юхим Гах (із Катеринославщини), 19. Василь Корнієнко, 20. Василь Яновський (із Роменського пов.), 21. Олександер Мишта, 22. Іван Доброволенко (з Лубенського пов.), 23. Павло Юзефович. Із урядничих кругів до Громади належали 24. Прокіп Понятенко, 25. Аркадій Кучерявенко.

Тимчасом у семинарії вже й раніш виникали так звані «семинарські бунти», а після інциденту з Лисенком відносини стали навіть дуже напружені. Розрухи тих часів в університетських містах підбивали нас на поважніший виступ, а факт існування «ерупе», прихильниками якої вважали себе члени української семинарської громади, зобов'язував не забувати й про українську справу. Починалося звичайно з харчів, з протестів проти утисків шкільного, начальства, а далі почали висувати справи принципового характеру, як от поширення програми науки, вступу семинаристів до університетів і т. інше. Провід у цьому вели члени Української Громади на чолі з Петлюрою.

Під кінець 1901 року батьки наші дістали попередження від правління семинарії, що коли «син не поправиться», то буде виключений із школи. І це справді незабаром сталося.

На початку березня 1902 року, не пам'ятаю, що було безпосередньою причиною розрухів у сем. 1902 р., але мали вони досить бурхливий характер і прикрі для нас наслідки. Були насильства над зненавидженими особами з персоналу семинарії і навіть над неповинним умеблюванням – постраждали лавки, столи, вікна. Семинаристи відбували великі збори з гарячими промовами, збирали підписи під петицією про реформу програми навчання в духовних школах і про введення предметів українознавства.

А скінчилося це тим, що коло півсотні учнів видалено з семинарії, а середні кляси школи закрито. Отже, роз'їхалося по хатах коло половини учнів (усіх було близько 500).[7]

---

[7] В дописі до «Гасла», органу Рев. Укр. Партії, що виходив у Чернівцях, так представлено перебіг цих рухів: Уряд полтавської семинарії довідався, що між учнями готуються розрухи. Наслідком того було, що уряд 7 марта увільнив 21 учнів, котрих лічив проводирями розрухів. Товариші увільнених того ж дня скликали збірку поза семинарією. Збірка ухвалила: 1. Подати петицію до Синоду, 2. зробити обструкцію, 3. бойкотувати семинарський уряд.

Після виключення нас із семінарії пішли ми всі разом до фотографа Р. Салітана й двічі сфотографувалися – раз усі виключені, а вдруге – лише члени Української Громади. На обох фотографіях Симон Петлюра займає місце посередині.

І майже одночасно почалися в цілій Полтавській губернії селянські заворушення, які в південно-східній частині (Полтавський, Константиноградський повіти) прибрали характер правдивої революції й перекинулися до сусідніх повітів Харківської губернії (Валківський, Богодухівський).

Симон Петлюра в молодості. Збірка споминів під редакцією А. Жука. Львів: Хортиця, 1936, с. 3–17.

---

8 марта закликано відозвами усіх семінаристів до загального зібрання. Зібралися в салі майже всі. Покликали ректора і просили його прийняти назад вигнаних товаришів. У відповідь на це ректор виголосив, що вижене декілька семінаристів.

Тоді відчитано петицію, що містить у собі кілька пунктів.

1. Право вступу до университету для усіх укінчених семінаристів;

2. Право вступу для них до всіх вищих шкіл на загальних умовах;

3. Чотири кляси духовних шкіл і перші чотири семінарії мусять мати загально просвітній характер, з віднесенням богословських викладів в осібні кляси і з розширенням викладів математики та природничих наук;

4. Скасування переводних іспитів;

5. Допущення в книгозбірні семінарій усіх дозволених цензурою книжок;

6. Студіювання рідної української історії, літератури та мови;

7. Повернення усіх вигнаних із семінарії за розрухи.

Під петицією зібрали 170 підписів. Відтак почали переводити обструкцію. Провадили обструкцію того ж дня і слідуючого. Спинили всі виклади. Але 9. дня закрито другу і третю клясу семінарії і вигнано зверх 50 чоловіка. Кілька людей віддано під догляд поліції.

10 марта відбулися проводи звільнених товаришів, що роз'їздилися по селах Полтавщини. Зійшлося на двірець чимало люду. Після промови одного з товаришів поїзд рушив під могутній спів: «Ще не вмерла Україна» («Гасло», ч. 6–7, липень 1902 р.). – *Ред.*

Пилип Капельгородський

ОГЛАШЕННИЇ, ІЗИДІТЕ!

Симон Васильович Петлюра ніколи не признавав апостольського слова: «всяка душа властем предержащим да повинується» і таки чимало завдавав клопоту особам з хрестами, медалями та шаблюками.

Ще коли ми всі протирали батьківські штанинята на семинарських лавах, то Петлюра щодня псував «пищевареніє» старому сивобородому ректору своїми явно гайдамацькими симпатіями: або ж замість богословії українську книжку в семінарію притарабанить, або «Ще не вмерла Україна» замість «Спаси Господи» мугичить, або якого маминого сина в українську віру призведе.

І тому одного для нас неприємного дня семинарське начальство рішуче виголосило усім непокірним, а в тім числі й Петлюрі: «Оглашенниї, ізидіте!»... і ми «ізійшли», а хто «ізійти» не поквапився, тому навіть провідника дали, – хоча зовсім не духовного званія, бо носив бурці на щоках, шаблюку при боці, какарду на лобі і чудесні штани блакитного кольору, отже мав призвіще адміністративно-духовне: архангел!

Пам'ятаю, що ніхто з нас не протестував, і дипломати всього світу не звернули на той випадок ні найменшої уваги. Мовчала Франція, мовчав Вільсон, і тільки людина в блакитніх штанях соблаговолила роззявити вершу й промовити нам на прощання: «Голь, шмоль, ноль і компанія!».

Минали роки. Люде з хрестами, медалями та шаблюками таки нічогенько собі примостилися в славному місті Київі, і були між ними такі заслужені особи з повними іконостасами на грудях, що їм, мовляв, «не хватало тільки бубнового туза до повної парадної форми!».

І Павлуша Скоропадський поміж ними вгніздився: найнявся до хліборобів-власників за «гетьмана всея України» до нового року на хазяйських харчах!

Аж тут наблизився до Київа Симон Васильович з січовиками і всій чесній кумпанії поріг показав: «Оглашенниї, ізидіте! Єлици оглашенниї, ізидіте!»...

Боже ти мій, скільки того галасу счинилося! Союзники з великого дива роззявили рота, що аж печінку видно! Добровольці закуріли на той Кавказ, аж п'ятами світять! Частина «оглашенних» дали дуба з переляку і зразу ж так засмерділи, наче Лазарь чотиродневний! А «гетьман всея України» живим взятий на німецьке небо, де й досі «на Соломоні» ворожить, до кого ще на заробітки йти.

А з яких причин, скажіть Бога ради, увесь отой галас?

Воно, правда, титулованим особам, мовляв за Некрасовим,

«Непріятно с местечек солідних,
із хорошіх казьонних квартір,
вдруг без всякіх прічін благовідних
удаляться в невєдомий мір!»...

Але ж, кажуть, декому з їх навіть «казьонні» кватири дали, тільки що в иншому будинку! Чого ж їм ще?

А коли хто хоче довідатись, за віщо С. В. Петлюра оті «іконостаси» поперекидав, можу пояснити. Вони вже дуже через силу напихали українців московською держимордією, чи то пак самодержавієм, а напихати живу людину зовсім не слід: пупок розв'яжеться!

Полтавська Петлюріана. Випуск 5. Полтава, 2003, с. 65, 66.

Андрій Жук

СИМОН ПЕТЛЮРА
(Зі споминів)

На політичний формуляр Симона Петлюри складається не тільки голосна й усім відома його роля в подіях на Україні по вибуху революції 1917. р., а також менше відома, тиха й непомітна його сімнадцятилітня революційна та культурна праця перед революцією. За ці сімнадцять літ сформувався світогляд Петлюри, виробився його характер, набув він потрібного знання й життьового досвіду та виступив на широку арену політичних подій 1917 р. і наступних років зрілою політично людиною, загартованою в праці і боротьбі за свої ідеали.

Належав Симон Петлюра до тих нечисленних одиниць серед українського громадянства колишньої російської України, що з їх іменами зв'язаний рішучий перелом в українському визвольному руху під кінець минулого і на початку біжучого століття. Молоде покоління українських громадських діячів почало тоді рвати з мертвим українофільством, з аполітизмом українського руху попередньої доби й ставало на дорогу політичної боротьби за національне та соціяльне визволення рідного народу.

Були це скромні й непомітні каменярі, що лупали стіну російської тюрми народів і клали перші камінці під свою власну національну будівлю. Петлюра стояв у перших рядах цих каменярів. Ця праця Петлюри, у сполуці з його особистими прикметами, й винесла його наверх у часі революції 1917 р.

Що Петлюра не утримався нагорі разом із політичним середовищем, до якого належав, і що місце в політичному житті нашого краю зайняли інші політичні сили, які з українством не мали й не мають нічого спільного – це не зменшує заслуг Петлюри та його політичного середовища перед рідним народом у його визвольних змаганнях.

* * *

В березні 1900 р. на Шевченківських роковинах у Полтаві виголосив покійний Микола Міхновський святочну промову, в якій

закликав українське громадянство до боротьби за «єдину, вільну, самостійну Україну»...

Полтавське свято влаштувала й М. Міхновського на це свято з Харкова спровадила Українська Громада в полтавській духовній семінарії, якої ватажками були Симон Петлюра й Володимир Міхновський, небіж Миколи.

Разом із М. Міхновським приїздив із Харкова на Шевченківське свято до Полтави Дм. Антонович, репрезентуючи тут українську громаду студентів вищих шкіл Харкова.

Два тижні пізніше відбулося Шевченківське свято в Харкові, зорганізоване тамошньою Українською Студентською Громадою. Репрезентантом Української Громади при полтавській семінарії на цьому святі був Симон Петлюра.

Тут М. Міхновський повторив свою промову, виголошену в Полтаві.

Виступ М. Міхновського в Полтаві і Харкові перед громадянством, що складалось головно зі шкільної молоді, з ідеєю боротьби за державну самостійність України стояв у безпосередньому зв'язку з заснуванням Революційної Української Партії, першої взагалі української політичної партії на колишній російській Україні.

Ідея цієї партії зародилася в Полтаві в гуртку молоді, до якої належав і С. Петлюра. Автором ідеї був Михайло Русів, син визначних українських громадян, покійного проф. Ол. Русова та Софії Русової. Організаційно оформилася ідея РУП в Харкові кілька тижнів перед виступом М. Міхновського заходами головно Дм. Антоновича. Промова Міхновського була видрукована того самого року у Львові, як перша публікація РУП., п. н. «Самостійна Україна».

Бачимо, отже, Симона Петлюру при народинах новітнього українського національно-політичного руху. Він бере в ньому живу, активну участь.

* * *

Кінець минулого й початок біжучого століття це був час загального оживлення революційного руху в Росії. По університетах та инших вищих школах відбувалися студентські розрухи, зростав робітничий рух, прибираючи виразну політичну закраску. Україн-

ська молода інтелігенція намагалася внести в цей рух на Україні національний елемент, надати йому національні форми, щоб він не був відірваний від основної маси населення краю – селянства і мав на увазі також його культурні, економічні та політичні потреби.

Була це важка робота, з огляду на наводнення України російською інтелігенцією та значну денаціоналізацію місцевої інтелігенції, а навіть робітництва. Російська й зросійщена інтеліґенція ставилася байдуже, а то й вороже не тільки до політичних, а навіть до культурних домагань українців. Треба було відтягати українську молодь від російщини і спрямувати її на українську дорогу визвольної боротьби. А при помочі освідомленої національно молоді втягти до українського визвольного руху робітництво й селянство.

Таке завдання визначила собі молода українська інтеліґенція. Цею дорогою пішов і Симон Петлюра.

Навесні 1901 р. відбуваються в полтавській семинарії розрухи, в яких головну ролю відограє С. Петлюра. У цих формально академічних, а властиво політичних розрухах вибиваєгься український національний момент уперше. Полтавські семинаристи перші виставляють домагання українізації науки в школах, заведення в навчальні програми семинарій української мови й предметів українознавства.

За це С. Петлюру й кількох його товаришів викидають із семинарії. Коли решта семинаристів стала в обороні звільнених і почала обструкцію викладів, начальство закриває середні, найбільш зреволюцюнізовані кляси й додатково видалює зі школи півсотні инших товаришів Петлюри.

Отсі то видалені з полтавської семинарії молоді люди, здебільшого сини сільського духовенства і селян-хліборобів, і творять перші пропаґаторські кадри Революційної Української Партії. Розсипаються вони по селах і містечках України, ідуть у народню масу з пропагандою боротьби за політичну свободу, ширять революційну літературу по селах, творять зав'язки організації селянства, на ґрунті його економічних інтересів.

Під впливом революційно-соціялістичної пропаганди РУП навесні 1902. р. повстають великі селянські розрухи в Полтавській і Харківській губерніях, що були прольогом першої рево-

люції в російській державі. В історії цих розрухів першорядну ролю відіграли полтавські семинаристи, на яких великий вплив мав саме Симон Петлюра.

* * *

В кожному більшому провінціяльному місті України, де були середні школи, складалися тоді гуртки революційної української молоді незалежно від якихсь організованих впливів губерніяльних і університетських центрів.

Скрізь народжувалася Молода Україна. Був це рух стихійний, викликаний перемінами в економічному житті країни й соціяльній структурі суспільности. Україна упромисловлювалася, зростали міста, притягаючи з сел найактивніший елемент. Середні школи почали заповнятися в значній частині селянським елементом. Урядництво демократизувалося. Свіжі виходці з села вносили в життя міст українську стихію. Загальні обставини життя в державі пхали молодь до політичної праці для народу. А бажання праці для народу провадило людей до національного самопізнання.

Був у тому часі український революційний гурток і в Лубнях, повітовому місті Полтавської губернії, де я тоді жив. Складався він із учнів середніх шкіл, студентів та дрібного молодого урядництва. Належав і я до цього гуртка Єднала нас усвідомлена національна окремішність Українців від Росіян, опозиційний настрій супроти уряду й усякого начальства; співали ми українських пісень, читали українські книжки, але не знали, що далі робити, не мали провідної ідеї й не знаходили практичної ціли для свого українства. Прояснення справи прийшло до нас через Полтаву.

В літі 1900. р. до Лубень приїхала з Полтави партія статистиків губерніяльного земства переводити міський подвірний перепис. Серед них були товариші і приятелі Петлюри, що разом із ним улаштовували в березні цього року Шевченкові роковини в Полтаві й жили під свіжим вражінням проголошеної там ідеї боротьби за державну самостійність України: покійні вже тепер Василь Кошовий і Сергій Андрієвський, визначні члени РУП, що замешкали в тому самому домі, що й я. З ними часто я сходився

й вони ввели мене в круг нових для мене і національно-політичних ідей. Від них я вперше почув про Петлюру.

Сергій Андрієвський, товариш Петлюри по семинарії, оповідав про Петлюру, як про незвичайно милу людину й здібного та великонадійного українського діяча, ворожачи йому велику будучність. Він порадив мені нав'язати зносини з полтавською семинарською громадою й дав адресу Петлюри.

Перебування в Лубнях статистиків внесло значне оживлення в місцеве українське життя. До статистичної роботи було втягнено багато місцевих студентів. Появилися нові книжки – галицькі й женевські видання. Відбувалися дискусії на актуальні політичні теми. Полтавці оповідали про шевченківське Свято й промову Міхновського...

Все це вплинуло на піднесення настроїв лубенської молоді. Зустрічні впливи прийшли й з Київа, через покійного В. Шемета. Наш гурток поширився й навесні 1901. р. проявив себе агітаційними екскурсіями на села. З членів цього гуртка склалося опісля ядро лубенської організації РУП.

Найважнішим виступом гуртка було поширення вночі під Великдень 1901. р. відозви по підміських селах. Кілька днів по тім приїхав із Полтави до Лубень жандармський офіцер переводити слідство в справі тієї відозви. Почали тягати на допити всіх підозрілих для місцевої поліції людей, у тому числі й мене. Моє начальство в Повітовій Земській Управі, де я служив урядовцем, налякалося присутності в Управі «крамольника» й звільнило мене зі служби. В пошукуванні нової посади опинився я в Полтаві й першим ділом зайшов до С. Петлюри. Це була перша моя особиста знайомість із С. Петлюрою.

* * *

Батьки Петлюри жили край міста на так званому «Новому Строєнії». Було це колись підміське село, що вже давніше ввійшло в межу міста. Предки Петлюри були козаками, а батько його вже називався полтавським міщанином.

Але присадкувата старенька хата, в якій мешкали Петлюри, клуня на подвір'ї й инші селянського типу будівлі нагадували

скорше житло селянина, ніж міщанина. Від усього віяло бідністю й тяжкою працею. Старий Петлюра займався фірманкою й це було, здається, головним джерелом утримання родини.

З останнього тягся старий Петлюра, щоб дати дітям освіту. Старший брат Симона, Федір, теж уже покійник, учився тоді в агрономічній школі, двоє менших від Симона дітей, хлопець і дівчина, ходили ще тоді до народньої школи. А Симон, на якого батьки покладали найбільше надій, був тепер поза школою.

Зрозуміла та холодність і навіть ворожість, із якою зустріла мене мати покійного Симона, коли я появився на дверях хати з запитом: чи дома Симон? Багато заходило до Симона чужих, незнайомих родині людей і його бідна мати припускала, мабуть не без підстави, що знайомість Симона з цими людьми й є причиною видалення його зі школи й «звихнення з правої путі...» Вона хотіла його бачити священником, а він сидить тепер дома і веде знайомість з якимись підозрілими людьми...

Коли я назвав себе Симонові, він сердечно привітався зі мною, як із старим знайомим. Середнього росту, худорлявий, із високим чолом русявої, гладко зачесаної назад голови, з добрими, трохи засмученими очима, живий, рухливий – зробив на мене Симон від першої ж хвилі дуже симпатичне враження.

Застав я його в маленькій хатинці за перекладом на російську мову Франкових «Перехресних стежок», що перед роком були видруковані в Літературно-Науковому Вістнику. Хотів він цей переклад примістити в якомусь російському журналі, спопуляризувати серед російської читаючої публики ім'я Франка і щось за переклад заробити. Але з цих його заходів нічого не вийшло.

Розмова від «Перехресних стежок» швидко перейшла на полтавські й лубенські «злоби дня». Опісля Симон провів мене до Василя Петровича Кошового, що жив поблизу, і я в нього замешкав.

* * *

Кілька днів по приїзді до Полтави знайшов я тимчасову роботу в Статистичному Бюрі Полтавського Губерніяльного Земства, на чолі якого стояв Ол. Русів, що приймав переважно українців, і за короткий час познайомився з усією полтавською молоддю.

Місцем сходин був, звичайно, великий сад при домі ч. 8 на Архиєрейській вулиці, недалеко від духовної семінарії, в якому жила родина Комличенків. Старший син вдови Комличенкової, Павло, також бувший семінарист, давав притулок у своїй хаті та в саду при домі для товариських сходин.

В саду Комличенків збиралися всі семинарські вигнанці, що жили в Полтаві, й дехто з урядничої публики, а крім того, багато студентів і студенток із инших місцевостей, що були тоді вислані під поліційний догляд до Полтави з Петербургу, Москви та ннших ушверситетських міст за участь у студентських розрухах.

Душею цілого товариства був, звичайно, Симон Петлюра. Він був загально любленим у товаристві. Завжди поява Симона – веселого, живого й жартівливого – вносила в товариство рух, оживлення, сміх, спів. А заразом Симон вносив і повагу в дискусії на ріжні теми, якими заповнялося товариське життя тодішньої молоді.

Характеристичною рисою характеру Симона були несподівані зміни настрою: від глибокого суму, яким світилися його задивлені в далечінь очі, й поважної задушевної розмови під впливом сумного настрою він раптом «кидав лихом об землю», вибухав веселим сміхом, жартував або затягав пісню – а співав із великим чуттям і мав гарний теноровий голос.

В літі того року відбувся в Полтаві загально-український студентський з'їзд, на який прибули делегати всіх українських студентських громад, що існували тоді по цілій Росії. На з'їзді брав участь також С. Петлюра, репрезентуючи українську громаду Полтавської духовної семінарії, хоч учнем її він уже тоді не був.

Одночасно відбулася перша конференція РУП, на якій, між іншим, було вирішено видавати за кордоном партійний орган («Гасло») та наладнано орґанізаційний апарат і нав'язано через замісцевих студентів і семинаристів необхідні в партійній роботі зв'язки. І про ці справи С. Петлюра був поінформований.

* * *

Через два чи три місяці я виїхав із Полтави й приїхав сюди знову під кінець року, вже як салдат царської армії.

Не вважаючи на гострий касарняно-в'язничий режим, під яким я опинився, як запідозрілий у політичній «неблагонадьожності», я все ж підтримував зносини зі своїми товаришами в місті, заходив до Комличенків, але рідко коли зустрічав там Симона, Він цілий день був занятий лекціями, які давав школярам по заможних домах, щоб підтримувати родину, а решту вільного часу тратив на підготовлення до вступу у вищу школу, тому в партійній роботі не брав тоді значнішої участи.

В кожну інтелігентську родину, де Симон бував, вносив він українську стихію. Під його впливом зукраїнізувалося чи дерусифікувалося багато молодих і старших людей. За приклад його українізаторської роботи може бути сім'я багатих полтавських купців Виноградових, де Симон учив кількох дітей. Ціла ця сім'я, від малих до старих, українізувалася до такої міри, що стала одним з осередків товариського життя активного українства в Полтаві.

Селянські розрухи навесні 1902 р. зробили на Петлюру, як і на всіх нас, що посередньо чи безпосередньо причинилися до їх вибуху, велике враження своїм розмахом і силою. Вони показали, що селянство здатне на боротьбу за свої інтереси і може бути союзником революційної демократії в боротьбі з царатом. Але ми були засмучені незорганізованістю, стихійністю й бунтарським характером цього імпонуючого виступу.

Петлюра вважав просто за злочин пхати темних селян на такі виступи і виявляв культурницькі нахили. Та й для всіх нас стало ясним, що революційна пропаганда серед селянства мусить іти в парі з інтенсивною просвітньою роботою, щоб його економічна боротьба могла прибрати відповідні форми, велася організовано й стала за підготовчу школу для політичної боротьби. Після цих розрухів РУП особливу увагу звернула на пропаганду серед селянства економічних страйків.

* * *

Моя участь у партійній роботі переривалася то салдатчиною, то сидінням у тюрмах. В літі 1902. я виїхав із Полтави і від того часу аж до літа 1906. р. не бачився з Петлюрою.

За цей час РУП виросла в поважну політичну силу, створила досить багату соціялістнчно-революційну літературу, розвинула кольосальну агітаційну роботу серед селянства на грунті його економічних інтересів, викликала масовий страйковий рух по панських економіях, особливо на Правобережжі, придбала майже монопольний вплив на молоде українське покоління і не останню ролю відограла в революційних подіях 1905–1906. рр. по містах. Петлюра увесь цей час стояв у перших лавах партії.

Восени 1903 р. відбулися масові провали партійних організацій у Харкові, Києві, Полтаві та в инших місцевостях, унаслідок провокаційної роботи Івана Доброскока, що, будучи агентом царської охранки, вдерся до партії, щоб її знищити. Було скрізь багато арештувань, трусів. Я тоді жив у Харкові, працював у місцевій партійній організації і разом із багатьма иншими товаришами попав у тюрму.

С. Петлюра відбувся в Полтаві тільки трусом, але чуючи не дуже певним для себе лишатися далі в Полтаві, переїхав разом із близьким своїм приятелем, П. Понятенком, на Кубань.

За ними потягнулося на Кубань багато инших вигнанців із полтавської семинарії. Подіставали вони там, при помочі визначного українського діяча на Кубані С. Ерастова, учительські посади в школах по козачих станицях та урядничі посади в ріжних установах в обласному місті Катеринодарі. Петлюра служив, здається, в Катеринодарській міській управі.

Разом із Понятенком і Ткаченком та кількома місцевими українцями, як Ерастів, Ротар, Безкровний та инш., засновує Петлюра в Катеринодарі партійну організацію, що розвиває широку національно-культурну й революційну роботу як у самому Катеринодарі, так і в цілій області, спираючися головно на імігрантів із Полтавщини, що були розкидані по станицях як учителі.

Під кермою Щербини, відомого статистика, займається Петлюра збиранням матеріалів до історії кубанського війська, над якою тоді працював Щербина. Кілька цікавих документів до історії кубанських козаків Петлюра оголосив тоді в «Київській Старині» та в місцевих «Областних Ведомостях».

Недовго, одначе, довелося Петлюрі працювати на Кубані. Восени 1904. р. кілька людей із Катеринодарської партійної органі-

зації попадає в тюрму, а між ними й Симон. Випущений до суду на поруки емігрує Петлюра за кордон і під кінець того року бере участь, як представник катеринодарської організації в партійному з'їзді, що був скликаний у Львові.

* * *

На з'їзді у Львові наступив розкіл партії. Причиною розколу була національна справа. Як знаємо, РУП народилася під знаком «єдиної, нероздільної, самостійної України». Але це був далекий ідеал. Практичним постулатом партії стала територіяльна автономія України, в межах російської держави.

Та в міру того, як партія зростала і від роботи в селянстві бралася до роботи серед міського робітництва, почало виявлятися, що національні постуляти партії дуже слабо прищеплюються в народній масі – така ця маса була зденаціоналізована і темна.

Національна форма організації й роботи партії давала привід російським соціялістам обвинувачувати нас у націоналізмі, малоросійському партикуляризмі й прочих «ізмах», орудуючи цими аргументами також серед робітництва й відтягуючи його від нашої партії.

Поширення партійних впливів не тільки в містах, а також на селах, напотикало на великі труднощі. Партія була вже значною силою, але не такою великою, щоб бути головним революційним чинником на Україні, щоб панувати над масами й їх вести за собою. Перше місце займали російські революційні організації.

І це було причиною, що деякі члени нашої партії почали домагатися понехання національного принципу організації й запе-рестання агітації за автономією України. Казали вони, що поки що треба якнайменше виявляти своє національне обличчя, брати масу такою, якою вона є, старатися опанувати революційний рух по селах і містах організаційно, а для цього влитися в російську соціял-демократичну партію, зміцнити там український елемент і працювати над утворенням із комітетів російської партії обласної української організації.

Цю течію репрезентував на з'їзді у Львові М. Меленевський (Басок). Коли ж виявилося, що більшість з'їзду стоїть при самостійному національному характері партії і в програмі партії хоче далі залиши-

ти посгулят автономії України, то Меленевський із кількома товаришами вийшов із партії і заснував иншу організацію, під назвою «Укр. Спілка», яка вступила до російської соціял-демократичної партії.

До автономістичної більшости на з'їзді належали між иншими: Петлюра, Порш, Понятенко, Винниченко – пізніші реалізатори цього постуляту в демократичному періоді революції 1917 року. Вони стояли на грунті організаційної самостійности й національного характеру партії, як запоруки національного самоозначення працюючих мас, що в консеквенції має привести до самоозначення нації. Найяскравішим противником пропонованого Меленевським самознищення партії був саме Петлюра.

Треба зазначити, що Меленевський та инші спілчани не були засадничими ворогами політичної самостійности України. Вони тільки вважали цю справу за передчасну. Першим ділом, на їх гадку, треба було опанувати робітничу й селянську масу в територіальному українському масштабі, зревольтувати її, скинути царат, разом із революційними організаціями Росії, а тоді вже, при перебудові держави на нових основах, прийде черга й на розв'язку національної проблеми, на здійснення постуляту автономії України, а може й державної самостійности, залежно від обставин.

Доказом цього є політична позиція Меленевеького і другого спілчанина, Скорописа, в часі світової війни. Воии тоді пристали до СВУ, організації, що виставила постулат державної самостійности України, коли УСДРП, під прапором якої працювали Петлюра, Порш, Винниченко й тов. стояли при автономії не тільки в часі війни, але довший час і по вибуху революції 1917 р.

Майже цілий 1905 р. Петлюра сидить у Львові, бере участь у редагуванні часопису «Селянин» та инших партійних видань, стараючись вносити до них трохи українського духу, якого вони були перед тим позбавлені; ходить на університет слухати викладів як вільний слухач; цікавиться галицьким життям та інформує про це життя українське громадянство на Великій Україні своїми дописами до полтавської газети «Полтавщина», під псевдонімом «Тагон»; займається перекладами й містить їх у виданнях «Видавничої Спілки»; співробітничає в галицьких періодичних ви-

даннях; обертається в кругах галицької поступової молоді, скрізь люблений і шанований.

Коли в Росії, в зв'язку з невдатною війною в 1904–1905 рр. на далекому сході, починає розвиватися революційний рух, Петлюра й інші товариші-еміґранти, а їх було тоді у Львові багато, вертаються під кінець року на Україну й кидаються у вир революційної боротьби.

* * *

Я в 1904–1905 рр. був при війську, поза межами України, й участи в партійній роботі не брав. Повернувся я з війська тільки в листопаді 1905. р. і почав працювати в харківській партійній організації. Під кінець грудня поїхав до Києва на партійний з'їзд і тут зустрівся з Петлюрою. Його дуже засмутила тоді дезорганізація в партії, що від цього з'їзду почала називатись українською соц.-дем. робітничою партією, наслідком виходу спілчан та невиразного становища деяких визначних партійних діячів, які або тягнули до «Спілки», або взагалі усувалися від роботи в партії. Але він оставав далі вірним партійцем.

По київському з'їзді, в Петербурзі, де були легші цензурні умови, почав виходити наш партійний орган «Вільна Україна» і книжкове видавництво, під фірмою «Боротьба», під колєгіяльною редакцією Петлюри, Порша та Понятенка. В видавництві «Боротьба» вийшла між иншим зладжена Петлюрою брошура п. з. «Добра порада в лиху годину», в якій пропагувалося збройне повстання й подавалися вказівки, як його робити. На сторінках «Вільної України» Петлюра містить статті на політичні теми, які можуть служити за зразок політичної публіцистики. В цих статтях стояв згідно з ухвалами партійного з'їзду, за дальшою рішучою боротьбою з царатом.

Реакція, що наступила в другій половині 1906. р. перервала нашу видавничу діяльність у Петербурзі й Петлюра з иншими товаришами по редакції вернувся до Києва.

У Києві стає він за секретаря в першій українській щоденній газеті «Громадська Думка», що почала виходити з початком 1906 р., а рівночасно працює в місцевій партійній організації.

В 1907. р. стягнулися ми на свій власний орган» що почав виходити в середині літа, під назвою «Слово». Петлюра був спочатку співробітником, а опісля редактором цього тижневика, що

виходив аж до літа 1909. р., коли припинився через недостачу недостачу засобів та через руїну партійної організації.

В 1907. р. брав Петлюра близьку участь в історичному журналі «Україна», що почав виходити замість «Київської Старини»; взагалі він мав інтерес до історії, цікавився передусім політичною і культурною історією рідного народу.

В рр. 1906–7, я теж жив переважно в Києві, брав участь у центральних установах партії та в партійних видавництвах, часто зустрічався з Петлюрою, близько з ним зжився і дуже його полюбив як людину, незвичайно чутливу, щиро віддану ідеї, якій присвятив своє життя, з великим почуттям перейняту обов'язком, працьовиту, чесну й благородну. Гнітили його тільки матеріяльні злидні; він усе журився своїми старими батьками, меншою сестрою й братом і докладав усіх сил, щоб їм допомогти.

Восени 1907. р. я з Винниченком і Степанківським емігрували за кордон, тікаючи від суду за революційну діяльність, але листувався з Петлюрою, як з близьким товаришем і редактором «Слова», постійним співробітником якого я був, сидячи у Львові. Безпосередньо я вже не мав змоги стикатися з Петлюрою й спостерігати його життя й діяльність зблизька.

* * *

Партійна робота на Україні, по припиненню в літі 1909. р. журналу «Слово», також спиняється, бо поліційні відносини не давали для неї місця. А в тім, це був занепадний час реакції. Партійна публика входить у культурну й кооперативну роботу, – єдину тоді можливу форму масової роботи. В пошукуванні за зарібком кидає Петлюра Київ і їде спершу до Петербургу, а опісля до Москви, де дістає посаду бухгальтера в асекураційному товаристві «Россія».

Українські демократи або поступовці все прив'язували багато значіння для освідомної роботи серед російської й зросійщеної інтелігенції про українську справу, надіючися на підтримку росіянами українських визвольних змагань. З цією метою в 1906. р. видавали в Петербурзі «Украинскій Вїстникь», а в Москві від 1912. р. місячник «Украинская Жизнь». Петлюра стає спершу співробітником цього поважного журналу, а далі нач. редактором його, зближуючись до українських поміркованих політичних кол, знаних пізніше під наз-

вою есерів (соціалістів-федералістів). Сам Петлюра писав в «Укр. Жизні» мало, але статейки його на біжучі політичні й культурні теми читалися з інтересом. Від часу до часу я листувався з ним, коли він був у Москві. Вибух війни урвав це листування.

* * *

В грудні 1914. р. одержано за кордоном лист від Петлюри, призначений для політичних українських кол, і те число «Украинской Жизни», де редакція журналу, себто Петлюра зі своїми співробітниками, вмістила відому декларацію, в якій без застережень заявляла про льояльшсть українців до Росії й запевняла, що український рух не має ніяких відосередних тенденцій, що взагалі українці розв'язку своєї справи бачать у рамах Росії, в співжитті з російським народом. Більше-менше такий зміст мав і лист Петлюри.

Отже, наші дороги розійшлися. Мене війна застала самостійником і пораженцем, Петлюра був оборонцем Росії й автономістом. Я орієнтувався зі своїми товаришами по Союзу Визволення України на центральні держави, Петлюра – на Росію й Антанту...

* * *

З вибухом революції 1917. р. Петлюра й мої колишні товариші по партії починають відігравати визначну ролю в подіях. Особливо швидко й зовсім не на сподіваному терені, на терені організації війська, вибивається Петлюра й добуває великої популярности в народніх масах України.

Секрет цієї популярности лежить, як мені здається, в духових прикметах Петлюри, як людини незвичайно ніжної, доброї, люблячої. Ця його доброта й любов пробивалася в його слові. А слово його було щире, що глибоко заходило в душу слухачеві. Коли додати, що Петлюра був гарним бесідником, то стане ясним його успіх і популярність серед маси...

* * *

Не торкатимуся тих подій із нашого національного життя, які наступили по революції 1917. р., а які зв'язані з ім'ям Петлюри. Ці події ще засвіжі й роля в них Петлюри загально знана. Згадаю ще тільки про три свої останні зустрічі з ним.

По довгій перерві побачився я з Петлюрою у Києві аж у квітні 1918. р., коли я вперше за час своєї еміграції відвідав Україну.

Це було зараз по гетьманському перевороті, коли Петлюра_ мусів усунутися в тінь і почував себе дуже непевно.

На Україні панували німці, прихильником яких він ніколи не був, на Україну їх не закликував, як це твердили й твердять його вороги й політичні противники, і уважав перебування німців на Україні за найбільше нещастя.

Петлюра був проти миру з німцями і за дальше провадження війни по стороні Антанти – проти німців і проти большевиків. Вірив у власні сили народу, який, на його погляд, міг сам дати раду з усіма трудношами й поконати ворогів .

З нього зробився тепер великий самостійник, мабуть, під впливом подій під Крутами і в Києві під кінець 17. і з початку 18. р. (Муравйовщина).

Що впадало в очі, коли я розмовляв з Петлюрою, це його огірчення на російську революційну демократію, що топтала завойовану українським народом свободу. А він іще недавно такі великі надії покладав саме на цю демократію!

Як відомо, за Скоропадського запроторено Петлюру до тюрми, а пізніше Петлюра скинув Скоропадського з гетьманства.

І від цього часу провід української визвольної боротьби опинюється майже виключно в руках Петлюри.

В прикрих обставинах було моє побачення з Петлюрою навесні 1919. р. в Бродах, по Оскілковій спробі перевороту. Тоді вже був повний розклад війська, створеного Петлюрою з пливкого й малосвідомого національно матеріялу. Все валилося.

Петлюра тепер сподівався на поміч Антанти. Але ці надії завели. Одначе тодішні обставини не давали ще приводу до капітуляції й Петлюра далі вів боротьбу – бадьорий, хоч не дуже певний успіху. Але «як узявся за гуж, то не кажи, що не дуж», – казав він жартовливо. Треба, мовляв, тягти до кінця, який би він не був...

Востаннє бачився я з Петлюрою в листопаді 1919. р., в Кам'янці, за кілька днів, перед полишенням його українцями. Застав я його в дуже сумному настрої. Становище тоді було безвихідне.

Треба було тільки про одно думати, якби рятувати людей від певного загину.

Що сталося далі, всім відомо.

* * *

Ось так перейшов я в головному життя Петлюри та його передреволюційиу діяльність в зв'язку з фактами нашого громадського життя й визвольної боротьби нашого народу. В світлі наведених фактів не був Петлюра якимсь новиком в українському житті 1917 і пізніших років, що не знати, звідки взявся, а мав усі дані в минулому, щоби зайняти відповідальне становище, яке зайняв.

* * *

Петлюра впав у Парижі жертвою нібито пімсти за жидівські погроми, що мали місце на Україні. Всі вороги українського відродження хопилися нагоди, щоби за всяку ціну зробити Петлюру винним жидівських погромів, кидаючи заодно темну тінь погромництва на весь український визвольний рух.

В такому дусі поведено оборону на суді вбивника Петлюриного Шварцбарта . Цілий той суд обернувся проти українства й був використаний для дискредитації в очах західноєвропейського громадянства й самого Петлюри й тої справи, що її він заступав.

Тим часом Петлюра ніколи антисемітом ї погромщиком не був, навпаки, своєю інтервенцією спас від смерти багато жидівських істот, на яких нападали темні маси, часто підбурювані провокаторами...

Петлюри вже давно нема в живих. Але ім'я Петлюри буде жити віками й перейде до історії не з тавром погромщика чи зрадника народнього, – бо й таке тавро до нього дехто пришиває, а з печаттю мученика за ідею національного визволення рідного народу, за державну самостійність України.

Петлюра може не все йшов до здійснення цієї ідеї відповідними дорогами. Петлюра міг наробити багато помилок – за ким із історичних діячів нема помилок! Але Петлюра робив усе з безмежної любови до свого народу і його свободи. А за це народ простить йому його помилки і буде зберігати його в своїй пам'яті, як одного з найкращих своїх синів.

* * *

У моменти смутку ціла душа Симонова виливалася в Франковій пісні – «Не забудь, не забудь юних днів, днів весни»...

Лиш хто любить, терпить,
в кім кров в жилах кипить,
в кім надія ще лік,
кого бій ще манить,
людське горе смутить,
а добро веселить.
– той цілий чоловік!
Тож як всю життя путь
чоловіком цілим не прийдесь тобі буть –
будь хоч хвилечку ним!..

Цими словами великого Каменяра старався Симон Петлюра підтримувати себе на дусі, на висоті завдання людини. І сам був у повному значінні цілим чоловіком і таким перейде до історії.

Календар-альманах «Дніпро» (Львів) на звичайний рік 1929, с. 101–114.

Микола Маслів

ПРО МОЛОДІ ЛІТА СИМОНА ПЕТЛЮРИ
(Спогад)

Катеринодар та Кубань – окремий фрагмент життя бл. п. Симона Петлюри. Я приїхав до Катеринодару в липні 1902 р. Трохи згодом приїхав туди Симон Васильович разом з Понятенком. Вслід за ними прибув Ткаченко. Місцеві українці стрінули нас надзвичайно гостинно. Навіть не дозволили шукати для себе помешкання. Петлюру запросив до себе відомий на Кубані український діяч Степан Іванович Ерастів; мене – Катеринодарський шкільний інспектор Олексій Августинович Левицький. У цих приємних земляків ми мешкали біля двох тижнів. Треба сказати, що Ерастів і Левицький були дуже цікавими індивідуальностями. З огляду на те, що вони відограли значну ролю в житті й праці нашої групи, особливо в житті Симона Петлюри, мушу присвятити кілька слів їхній характеристиці.

Ерастів – людина старша, лічив в ті часи біля 45 років. Мав родину, господарство, урядову працю. Був щирим патріотом і багато допомагав українській справі. Особливо дорогоцінною була його робота в підшукуванні посад для безробітних українців, особливо – молоді.

Левицький був рівнож цікавою особою. Після укінчення університету він дістав посаду вчителя гімназії, але ця праця не задовольняла його поетичної душі. Він прагнув осісти на землі, де живуть наші люди – українці, поміж яких виріс сам Левицький та для яких уважав він за обов'язок працювати... І ось він кидає добре платну посаду вчителя гімназії та йде учителювати на село. В дуже скорому часі широко пішла чутка про молодого, освіченого, енергійного сільського вчителя; пізніше – Кубань запросила його до себе на посаду інспектора народніх шкіл.

Крім цих двох світлих осіб, в Катеринодарі в той час мешкали: Скидан, начальник канцелярії обласного отамана, свідомий українець; Ротар – учитель духовної семінарії, невтомний громадський працівник, літератор; Володимир Самійленко – відо-

мий український поет; Рябовіл, Мамаєнко та інші. Словом – ціла громада свідомих українців, освічених, відданих, які, живши під небом автономної в значній мірі Кубані, не мали страху перед синіми мундурами, який в інших частинах Росії тамував всяку вільну думку та громадську ініціятиву.

З такими людьми було легко й приємно працювати. У них можна було знайти співчуття, пораду, допомогу. Дуже добре ми почували себе в їхньому оточенні, під козацькою владою.

Не дивлячись на те, що всі ми мали «вовчі білети», ми в скорому часі одержали посади: я – в міській управі, Понятенко й Петлюра – учителів міських шкіл. На Кубані ці посади вважались державними, з якими були зв'язані різні пільги, як емеритура, уніформа тощо. Варто при цьому зазначити, що Кубань була єдиною частиною Російської імперії, де обов'язковим було загальне навчання.

Не раз ми жартували, що Петлюра, півроку тому звільнений з семінарії, мусить виглядати поважніше, ніж його колишній ректор.

Але це були тільки жарти, бо формою, золотими наплечниками, вишиваним ковніром ніхто не цікавився. Що до самого Петлюри – він її навіть не мав.

Цікавило нас громадське життя, що в Катеринодарі було дуже жваве, бо тут перебувало багато інтелігенції – української, козачої й російської. Воно нас захопило цілковито, особливо Петлюру.

Петлюрі пішов тоді двадцятий рік, Був він ще молодий, але дуже розважливий. Над кожним своїм кроком глибоко застановлявся, аналізуючи всі моменти, що могли впливати на вироблення політичного світогляду, на форму й характер його праці.

Багато він працював над собою і в Катеринодарі, – читав багато книжок, відвідував громадські зібрання, брав участь в дискусіях, охоче розмовляв з старшими громадянами, особливо – з Ротарем, порушуючи засадничі питання, немов би готувався до якоїсь ширшої діяльности.

Тут на Кубані, де він не був вже учнем семінарії, а людиною, що мала самостійне становище, він почував особливу потребу зформувати своє громадське кредо.

Кудою йти? З ким? Що робити? Яка має бути програми політичної партії?

Саме в цьому часі сталася одна подія, що вплинула на нас при зформуванні програми праці. В зв'язку з селянськими бунтами на Полтавщині й Харківщині, Плеханов, що перебував в Женеві на еміграції, виправив програму соціял-демократичної партії саме тим способом, що на перше місце в соціяльній боротьбі з державним устроєм Росії, побіч фабричних робітників, висунув селянство. Таке трактування найбільше відповідало нашим настроям і переконанням, бо власне, ми покладали свої надії головним чином на селянські маси.

Оголошення нової програми Плеханова зміцнило наші ідейні позиції як в очах власного, так і чужого, не українського громадянства. З тим більшою певністю віддалися ми громадській праці, причому ближчі відносини Петлюри з старшими діячами та його особисті прикмети давали йому більшу можливість розвинути жваву працю серед поступового козацького елементу.

Ця праця йшла в двох напрямках: легальному й нелегальному. Легальна праця полягала в тому, що ми зорганізували гурток свідомої інтелігентної молоді з відповідними педагогічними кваліфікаціями, члени якого записалися в число лекторів народнього університету в Катеринодарі. Викладаючи там ті чи інші наукові дисципліни, мали вони на меті демократичне усвідомлення своїх слухачів (про несправедливе трактування поневолених народів, конечність національного відродження, потребу ширших конституційних реформ і т. п.).

Нелегальна праця полягала в організації гуртків, що брали на себе завдання пропагувати незалежницькі ідеї так поміж українським громадянством на Кубані, як і поміж населенням України.

Петлюра брав безпосередню участь і в одній, і в другій праці. В скорому часі ми побачили, що в Катеринодарі все більше поширюються наші ідеї, гуртуючи навколо нас поважну кількість однодумців, що зростає національна свідомість поміж українським населенням Кубані.

Ми були певні, що наша праця, в якій займав чолове місце спокійний, невтомний, зрівноважений наш товариш Симон Петлюра, дасть добрі наслідки, особливо, коли матимемо можливість прова-

дити її протягом довшого часу. Але, на великий жаль, все це швидко обірвалося, – і то дякуючи поганому, нещасливому припадкові.

В кінці 1902 р., в зв'язку із загальною тяжкою політичною ситуацією в Росії, вибухнув протестаційний страйк робітників в Ростові на Дону й кілька осіб було забито, а кількадесят ранено. Користаючи з цього випадку, наш нелегальний гурток видав декларативну відозву, маючи на меті розіслати її до всіх громадських організацій Кубані. Відозви ці в числі кількох соток, були вложені до копрет, а цілу цю бібулу поніс Ткаченко на пошту, щоб вкинути до скриньки. По дорозі він здибав поліцмейстера. Від несподіванки Ткаченко перелякався так, що розгубив усі листи. Поліцмейстер, звичайно, догадався в чому річ, підняв один лист, перечитав проклямацію й арештував Ткаченка. Тієї ж ночі були ми всі арештовані – в тому числі й С. Петлюра – та посаджені до в'язниці.

Після звільнення ми всі мусіли залишити Катеринодар, роз'їхатися в різні місцевості й розлучитися на довший час.

Так несподівано скінчилося наше цікаве життя в Катеринодарі. Разом з тим замкнулася друга сторінка в житті й діяльності Симона Петлюри. Петлюра, яко школяр, заплатив за українську працю «вовчим білетом», Петлюра яко вчитель – в'язницею.

Але він вийшов з неї ще більш загартованим, ще більш переконаним, ще більш приготованим до чину.

Інформаційний бюлетень Української бібліотеки імени С. Петлюри в Парижі, 1995, ч. 58, с. 4, 5.

Лука Бич

СПОГАДИ ПРО ПЕТЛЮРУ

С. В. Петлюра мав безпосередні зв'язки з Кубанню й кубанцями. Деякі факти – короткі, неповні, врівчасті, що торкаються цього періоду його життя, я й хочу подати, базуючи свої відомости на персональних спогадах і на тому, що прийшлося чути від ряда кубанців-українців.

На Кубань, а саме в Катеринодар, С. В. прибув на весні 1903 р., зовсім молодиком, 21–22 років. Як відомо, цим 1903 роком закінчується історична смуга найчорнішої, найжорстокої реакції, що наступила на теренах б. російської імперії з 1881 р. по вбивстві царя Олександра II.

Легковажно, просто безглуздо започата в січні 1904 р. війна з японцями повинна була дати, на думку можновладців тодішньої Росії, побідні лаври «непобедимой русской армии», і таким чином закріпити на довший час абсолютичний режим, що почав знову хитатися в своїх основах.

Війна ця на короткий час одвернула увагу суспільства від внутрішніх справ і дала царському урядові привід збільшити і без того тяжкий гніт по відношенню до опозиційних і революційних елементів.

Але надії на лехкі побіди завели і повторні поразки кінця 1904 й протягом 1905 р. і привели до наслідків як раз протилежних, до пробудження у мас почуття протесту проти існуючого режиму, що й вилилось у 1905–1906 рр. у форму незакінченої тоді революції.

Але то вже було пізніше, 1903 рік ще був одним із страшних років. В цих політичних умовах з'явився С. В. на Кубані майже одночасно зі своїми товаришами по партії – РУПівцями – Прокопом Понятенком і Грицьком Ткаченком.

В тих умовах сама приналежність до якої-будь політичної партії революційної та ще й української, розцінювалася як великий злочин, що карався роками в'язниці або засланням до Сибіру. Розуміється, жадної політичної праці на откритій, так би мовити, сцені при відчинених дверях проводити не було можливости. Тре-

ба було це робити криючись від невсипучого ока жандармського й прокурорського. Треба було йти в підземелля та вигадувати всілякі засоби, щоб обдурити це, здавалося, всевидяче око царське. І може на Кубані в той час були сприятливіші умови для нелегальної праці, аніж деінде.

Але С. В – чу треба було подбати передовсім про те, щоби забезпечити собі засоби до прожитку. За допомогою Катеринодарської української громади, на чолі якої довший час стояв невтомимий пропагатор українства на Кубані Ст. Ів. Ерастів, тоді товариш директора міського громадського банку, С. В. швидко знаходить, і то саме у Ф. А. Щербини, якому було доручено після його висилки з Вороніжа на Кубань, написати історію Кубанського козачого війська. Проф. Щербина при написанні цієї історії приклав метод колективної розробки архивного матерьялу по опрацьованому ним наперед програму.

А тому що архивний матерьял був кольосальний, доходив до міліонів архивних листів, Ф. А. мав у себе до кількох співробітників, серед яких своєю працею відзначився молодий Петлюра, про що автор і згадує в своїй передмові до першого тому історії, що вийшов року 1908.

Ця праця над першоджерелами минулого Кубанщини, як і взагалі співробітництво з таким знавцем Кубані, яким був і є Ф. А. Щербина, дали С. В-чу можливість ближче ознайомитися з історією цього кольонізованого українцями краю. Розуміється, С. В-ча не задовольняло тільки минуле Кубанщини, однак його інтересовала й сучасна Кубань, її структура соціяльна й господарська. І в цьому я міг пересвідчитися персонально трохи згодом з неоднократних розмов з ним на кубанські теми. Мені здається, що С. В. був одним з тих, на жаль, дуже небагатьох українців з Великої України, які грунтовно знали Кубань.

Восени того ж 1903 року ми бачимо С. В-ча вже на посаді вчителя двохклясової міської школи все в тому ж Катеринодарі. Зрозуміло, що ні праця над архивними матерьялами, ні праця вчительська не могли задовольнити повного молодечих сил і енергії вповні вже тоді національно свідомого українського революціонера. Та властиво не для того він і приїхав на Кубань.

Грунт для української праці тут в потенції був сприятливий. Вже раніше тут існувала українська громада. В Катеринодарі довший час перебували, залишаючи по собі розпропагованих українців з числа кубанців – відомий фольклорист і етнограф Дикарів, Олекса Білобородів (псевдонім – Олекса Темний), Микола Вороний, Самійленко-Сивенький. Майже одночасно з РУПівцями (Петлюрою, Понятенком і Ткаченком) приїхав також сюди на посаду вчителя у вчительській семінарії Іван Ротарь – людина віддана цілою своєю душею й тілом українській ідеї і чаруюча своєю особою всіх, хто з ним приходив до особистих стосунків.

З приїздом українських молодих сил тут почалася гарячкова праця серед шкільної молоді – реалістів, семінаристів, учнів вищих міських шкіл, а також серед робітників заводсько-фабричних.

Праця йшла в кружках; утворилося декілько осередків української пропаганди в Катеринодарі і по станицях; як стверджує К. Я. Безкровний, в той час було 22 гуртки РУП в станицях. Найпопулярнішими особами серед української молоді були Ротарь і Петлюра, якого звали просто Симоном, иноді не знаючи навіть його призвіща (М. С. Рябовол один із видатніших учнів С. В-ча, голова Куб. Кр. Ради, вбитий із засідки деникинцями).

С. В-ч виконував ще спеціяльну функцію завідуючого нелегальною друкарнею, що містилася в льоху школи, в якій він був вчителем. Друкарня, властиво належала російській соціял-демократичній партії, що вже тоді косим оком задивлялася на пропаганду українства і поборювала, де тільки могла, українську течію, але маючи на увазі спільну мету – звалення царату – мирилася неохоче з українцями і навіть з ними співпрацювала.

Цілий рік провадилася українська революційна праця без серйозних катастроф, але в літі 1904 р. попався до рук поліції з проклямаціями під пахвою Грицько Ткаченко, якого й заслано було на Сибір; провалилася й друкарня; разом з тим було заарештовано й С. В-ча, що й просидів у в'язниці щось біля 3-х місяців, але жандармерії не вдалося встановити його зв'язки з друкарнею й тому його було випущено з наказом негайно виїхати поза межі Кубанщини. Було переведено багато арештів серед катеринодар-

ської, почасти й столичної молоді. Організації РУП було сильно розгромлено.

Так закінчилося перебування С. В-ча на Кубанщині.

В скорому часі ми вже бачимо С. В-ча на протилежному кінці українських земель – в Галичині – цій, здавалося тоді нам, обітованій землі, де виходять українські газети, журнали, книжки, де є школи українські і навіть українські катедри при університеті, де можна скликати віча й говорити до свого народу на своїй мові, де в парляменті в імені українського народу виступають українські посли. Я не буду спинятися на цьому періоді життя С. В-ча, це не моє завдання, та й мало що залишилося в пам'яти із того, що розказував С. В-ч після повороту з Галичини. Підкреслю лише, що час перебування в цьому українському П'ємонті в оточенні українських письменників (Ів. Франко), вчених (Мих. Грушевський), політиків (головно серед галицьких с.д.), значно поглибив його розуміння української справи, розширив його кругозор.

Революційні дні 1905 р. дають можливість С. В-чу повернути додому, до Полтави, де бачимо, як він з величезним успіхом виступає як український с.-д. на мітінгах і навіть проти такої сили, проти такого авторитету, яким був знаменитий російський письменник Волод. Короленко.

Кінець 1905 р. і січень 1906 р. застають С. В-ча в Києві, де він бере найактивнішу участь в революційних подіях тих днів.

В початку лютого 1906 р. С. В. переїздить до Петербургу і то з такої причини. Група перебуваючих під той час в Петербурзі українських с.-д. (Іван Личко, Яків Шабленко, Левко Мацієвич і Л. Бич), утворивши видавниче товариство в січні 1906 р., випустили перше число журналу «Вільна Україна». По довшій перерві (здається з 1863 р., по закритті харківської «Основи») це був перший журнал в українській мові на теренах б. Росії. Спроба Центрального комітету с.-д. партії заснувати журнал в Київі наразилася на якісь перешкоди; як це не дивно, а в Петербурзі під той час були найсприятливіші умови для друку українського слова. Наше Тов-во ЦК-ту с-д. (ухвалило) зробити «Вільну Україну» центральним органом с-д. партії при умові, що від ЦК буде командіровано до складу редакції (а нею були основоположни-

ки журналу) двох представників. ЦК погодився на це й прислав в якости членів редакції С. Петлюру й Мик. Порша.

Таким чином, починаючи з другого числа «Вільна Україна» стає органом партії. Але редакції щастить випустити лише 6 чисел, розміром кожне в 10–15 друкованих аркушів. Труднощі випуску редакція передбачала, випускаючи перше число, бо в той час реакція вже підняла голову і розуміється перші удари з її боку мусіли впасти на вільне слово. В «переднім слові» редакція писала: «Розступилися чорні хмари та й знов намагаються зійтись.

Сонце глянуло на землю всім блиском своєї сили і краси та й знов за гори сховатись хоче.

Зі сходу й заходу встали хмари й чорними крилами бьють прозорий блакіт.

Кров сторіками тече… Степи червоніють… І сонце стало…».

Отже тоді, в 1906 р., писалися слова, які певно з більшою підставою можна повторити нині, коли глянуло на Народню Українську Республіку всім блиском своєї сили й краси, коли зі сходу й заходу потім встали хмари і кров сторіками знов потекла, ... а сонце стало і от вже 10 років стоїть!

С. В-чу в журналі було доручено редагувати, а властиво писати – про внутрішню політику, Поршеві – закордонний видділ. Число друге пройшло цензурну Сцілу й Харибду щасливо. Передплатників значно прибувало, і звідки їх тільки не було – крім України – з Сибіру, Туркестану, Кавказу, Донщини, Польщі і инш. До журналу давали свої твори молоді тоді ще письменники Вол. Винниченко, Олесь, Леся Українка й инш.

В редакційній колегії найбільш дебатів викликали завжди статті С. В-ча. Блескуче написані, вони відбивали революційний запал їх автора. Це була талановита імпровізація на теми тодішнього політичного життя, иноді не зовсім погоджена з ортодоксальним марксизмом. Найбільш заперечень і зауважень статті Петлюри викликали з боку Порша – цього холодно-розумового чоловіка і великого ортодокса.

З подвоєним 3–4 числом трапилася неприємність: за статтю С. В-ча число було по роспорядженню цензури конфісковано; але конфіскація була в дійсности лише паперовою, бо за допомогою

друкарських робітників і членів петербурзького с.-д. гуртка, який тоді нараховував біля 25–30 д., з друкарні було винесено біля 800 примірників, отже загинуло лише 200–250 примірників.

Конфіската впала і теж за статтю С. В-ча також і на подвоєне 5– 6 число, причому тепер пощастило спасти лише 100–150 примір.

Одночасно з конфіскатою цього числа уряд припинив надалі видання журналу і притяг відповідального редактора Якова Шабленка до карної відповідальности за підбурювання до повстання і «ніспровєржєнія сущєствующєго государствєнного порядку»; Шабленка було засуджено в 1908 р. до в'язниці на 3 роки, але він перейшов на нелегальний стан і аж до революції 1917 р. проживав на Півн. Кавказі під чужим призвіщем.

Так скінчилася на цей раз спроба видання українського журналу і певний період в житті С. В-ча, бо далі в Петербурзі йому нічого було робити. Він виїздить знову до Київа (в серпні 1906 р.), де знов поринає в партійну працю. Але й там не судилися йому довго залишатися, бо треба було тікати від арешту. В кінці 1907 р. він втік до Петербургу, де за моєю допомогою й поступив на службу до акціонерного Восточного общества в бухгалтерію, хоч її зовсім не знав, бо бракувало засобів на прожиток.

В Петербурзі він прожив щось біля 2-х років, за цей час виказався добрим бухгалтером і одержав відповідальну посаду бухгалтера в тому ж т-ві в Москві. З цього часу мені рідко траплялося зустрічатися з С. В., раз на рік, на два роки проїздом через Москву. Але при цих зустрічах із розмов з ним було видко, що ввесь він живе українською справою, Україною, її болями, на жаль, не радощами, бо радісного в цей час нічого не було. З Москвою він не зжився, хоч, будучи по своєму соціяльному становищу лише скромним бухгалтером, він попав в оточення висококультурних московських кол (акад. Корш, Евг. Трубецкой, земс. діяч кн. Дм. Шаховской і инш., які, здавалося б, могли на нього впливати в бік примирення з Москвою. Цікаво тут підкреслити такий нібито-то парадокс: як раз саме в Москві у нього й викристалізувалася думка або вірніше мовити – теза про необхідність за всяку ціну здобути Україні державну самостійність. Я пригадую, як він скаржився на те, що навіть еліта московська не розуміє українського

питання, просто не визнає існування укр. народа, і що тут словами нічого не зробиш, а лише треба поставити Москву перед фактом існування української держави. І в Москві він служить Україні, видаючи в значній мірі за власні кошти «Украинскую жизнь».

В останній раз бачився я з С. В. в 1915 р.; як головного отамана я його не знав.

Отже, народженого і вихованого на Великій Україні сувора доля кидає С. В-ча на Кубань, в Галичину, в Петербург, в Київ – центр український, в Петербург і Москву – центри російської влади й культури. Скрізь він працює для української ідеї й справи. Скрізь він бере для себе те, що можна звідти взяти: від своїх країв – знання їх і любов до них, від чужих виносить знання загальносвітові і ідею необхідности боротьби за державну самостійність свого народу.

Свої спогади я хочу закінчити цими словами: Можна ріжно розцінювати С. В. Петлюру як політичного діяча й вождя. Можна з деякими його актами згоджуватися або не згоджуватися. Але не можна покладати на нього одного відповідальність за ту поразку, яку відніс український нарід в боротьбі за свою державність. В цьому не може бути вина одна особа, бо в цьому винні всі, бо в рішучі моменти боротьби ще не виспіла ідея цеї державности, не виспіла остільки, щоби подавляюча більшість нації пішла за цю ідею вмірати, коли це вимагалося бігом подій.

Не можна закидати память небіжчика багном, як це так охоче роблять нині не тільки його бувші вороги, але й його бувші приклонники й приятелі. І не можна цього робити уже через те одно, що він весь жив для України і за Україну не своєю смертю сконав.

Рукописний оригінал Луки Бича.
ЦДАВОВУ: ф. 3979, оп. 1, спр. 46, арк. 1–12.

На рукописі є примітка: «Ця стаття написана власноручно проф. Л. Бичем.
Прохоренко, завід. Куб. зак. архівом. Рік 1929».

Федір Щербина

С. В. ПЕТЛЮРА НА КУБАНІ
(Спомин про співробітництво С. В. Петлюри в моїх роботах по історії Кубані)

І зараз перед моїми очима стоїть, неначе живий, невідомий мені відвідач. Я не уявляю собі ні його росту, ні фігури, ні постаті. Але в мою пам'ять так врізалось його лице, що я й зараз буцімто дивлюсь на молоде, живе та симпатичне обличчя, що надовго зачаровує вас своїм духовним виразом. То був Петлюра, і хто хоч раз бачив його, той зрозуміє, про що я говорю.

Моя перша зустріч з Симоном Васильовичем Петлюрою відбулася більше двадцяти років тому і не випадково, як то часто буває, завдяки особливому збігу обставин. Мене, завідуючого «Экспедициею по изследованию степных областей», що рахувалась установою царя Миколи II, адміністраційно вислав міністер Плеве із Вороніжа на мою батьківщину – на Кубань в Катеринодар, за те, що я вперше офіційно, а саме на губерніяльних зборах вороніжських діячів під головуванням губернатора підняв питання про необхідність дати конституцію бувшій Росії. А Петлюра сам примандрував із Полтави на Кубань до чорноморців, спадкоємців Запорожжя, тікаючи від утисків жандармів та поліції.

Мені було вже за п'ятдесят років од народження, а Петлюра здавався мені молодим юнаком. Я мав вже ім'я письменника, дослідника народнього життя та ще й на придачу займав високу урядову посаду, а Симон Васильович був одним із тих молодих та гарячих народолюбців, які всею своєю душею й помислами линули до народа і яких ненавиділи та гнітили представники царської влади усіх рангів. Становище наше було далеко неоднакове.

На моє щастя, наказним отаманом Кубанського козачого війська був Я. Д. Малама, катеринославець із старинної української сім'ї, людина дуже освічена і прихильна до козаків та до народу. Коли я зайшов до його, як администраційний висланець, то він зустрів мене, сміючись, і сказав: «Ну, слава Богу, що вас додому повернули. Тепер у нас буде добра козача історія. Секретар

комітета Є. Д. Фелицин вже й доклад написав у цій справі. Діло за вами. Не забувайте, що ви козак, і коли приїхали додому, то вам треба взятися за роботу для рідного краю. Якщо ви згоджуєтесь складати історію війська, то хоч зараз ідіть до начальника штаба та робіть з ним офіційну умову. Зговорюйтеся з ним, як знаєте, і найдете потрібним для діла».

Наказний отаман, з котрим я й раніше був знайомим і находився в добрих відносинах, просто діловито поставив це питання, а я і без того вже рішив продовжити свої дальнійші наукові роботи з кубанознавства. (Що мені прийшлось тільки подякувати отаману за його пропозицію).

Через декілька місяців я взявся енергійно за розборку архівних матеріялів в Кубанському військовому архіві (і от в цей момент і прийшов до мене С. В. Петлюра. На цій праці і зав'язалися у мене вперше відносини з С. В. Петлюрою).

Не пам'ятаю, хто саме, але, здається, двоє або троє із чорноморців-українців прохали мене поклопотати перед начальством, щоб вернули на місце молодого та щирого вчителя, якому заборонено було учителювати в станичній школі. Діло йшло про Петлюру. Хоч я персонально і не знав і навіть не бачив Петлюри, але мені добре були відомі приятелі, що прохали за нього, і я зараз же пішов до начальства. Однак вияснилось, що С. В. ніяк не можна було залишити вчителем, бо з Петербурга прислано було секретний приказ, яким заборонялось Петлюрі, як людині «неблагонадійній», учителювати і взагалі бути в безпосередніх зносинах з народом. Тоді, умовившись з начальством, щоб зоставило в школі Петлюру, якого рішив я взяти в своє бюро по розбору архівних матеріялів і попросив С. В-ча через його приятелів зайти до мене. Ото він і прийшов.

Дізнавшись із перших слів, хто був мій невідомий відвідач, я розказав йому про його положення і, жалкуючи, що він не може учителювати, запропонував йому занятися у мене розбором історичних матеріялів і вибіркою з них того, що стосується історії Кубані.

– Та це для мене ще ліпше, ніж шкільна праця, – сказав Петлюра, вислухавши мене. – Мене дужче цікавить історія чорноморців. А у військовому архіву, кажуть, дуже багато матеріялів, і є ще «діла»

старого Запорожжя. А чи правда, – запитує мене С. В., – що оті довгі будинки в кріпості битком набиті історичними матеріялами?

– Правда, – відповідаю я. – Там двісті тисяч діл в пакунках, а є такі пакунки, що в одному по 200 листів ісписаного паперу.

– Ой-ой! – оживляючись, викрикнув Петлюра, – Є над чим попрацювати. Я згоден, хоч і сьогодні, взятися за таку роботу.

Все це так просто та натурально вийшло, що, здавалось, я давним давно добре знав Петлюру, а він почував себе у мене в хаті, як в давно звичній для нього обстановці.

Біля мене пройшло вже багато молодіжі, що працювали зо мною при земських та инших переписах селян і при дослідуваннях економічного і соціяльного положення і побуту трудового народу, і до кожного новачка в роботі, я зірко придивлявся і виясняв, чи цікавиться він ділом, чим саме і на що він здібний. Для С. В. мої засоби щодо ознайомлення з молодими працьовниками були зайвими. Розбором історичних матеріялів та тягом з них найбільш цінних та цікавих відомостей для історії, пам'ятається мені, займалося тоді в мене четверо або п'ятеро щирих працьовників, але й вони дивувались, з яким запалом взявся Петлюра за роботу. «Та він увесь уліз в пакунки старовинних папірів», – казали про нього співробітники. Але не тільки «уліз», а й шукав уміло те, що потрібно було для історії і чим він персонально цікавився.

Сам я при розбору матеріялів працював вкупі з моїми співробітниками і встановив такий порядок, що коли ми вкупі збираємо, кожний працьовник, робивший самостійно підбирання матеріялів для історії, повинен був знайомити мене і співробітників з матеріялами, які він визнавав особливо важливими і цікавими. В свою чергу, і я частенько виясняв, яке значіння має той або инший матеріял для історії кубанського війська, згідно з загальним програмом, який був складений мною.

Таким робом практично вироблявся більш або менш єдиний напрямок і характер роботи. Часто повідомлення співробітників про цікаві матеріяли переходили в загальне обміркування того або другого питання, зв'язаного з матеріялом – споминались підхожі випадки із перечитаних всіх матеріялів з аналогічними фактами, розказували про те, що бачили в козачому побуті або чули од ко-

заків, накладали ту або другу критику на козачих діячів, спорили або обмінювалися думками і ин.

Скоро при такому сумісному співробітництву вияснилось, що новий молодий співробітник (Петлюра був, здається, наймолодший працьовник) – найліпше розбирався в історичних матеріялах. Йому дуже помагало знання історії України та Запорожжя, а почасти і знайомство з народним життям Полтавщини, а в складі чорноморських козаків якраз і було найбільше виходців із Полтавщини. Дуже захоплювався С. В. матеріялами із Забужжя, в якому спершу осіли «нові запорожці» до переселення в Чорноморію на Кубань, і ще більше «ділами», як охрещені були пачки паперів із Запорозької Січі на Дніпрі. В пам'яти у мене залишились деякі епізоди з наших спільних робіт, до яких особливий інтерес виказував С. В. Петлюра.

Я добре пам'ятаю з якою енергією та захопленням накинувся він на пачку матеріялів про так званий «персидський бунт чорноморців», в якому провідну ролю відогравав молодий козак Федір Дикун, не рядова людина для тих часів. Дикун добився «законним порядком», на його розуміння, тобто жалобами козаків од цілого війська до високого начальства на непорядки та здирство заведеної царським урядом козачої старшини, вернутися до запорожського уряду з існуванням самостійної козачої ради та виборної старшини. Всі «діла» в справі цього бунту Петлюра брав до себе на помешкання і перечитував од кришки до кришки, сам обмірковував діяльність Дикуна та його однодумців, балакав про це ж з співробітниками, не раз висловлювався про те, що «Дикун був зразковий козачий діяч» і що не даром за ним стали усі козаки і підтримували його в домаганнях, але не такі тоді були умовини для такої діяльности. «От тепер би треба Дикуна», поясняв свої думки С. В. І коли потім історична хвиля підняла Петлюру на верх народньої маси і в часописах стали появлятися вістки про його діяльність, то не раз приходила мені в голову думка, що, мабуть, чорноморець Дикун закинув таки іскру в гарячу голову полтавського козака і своїм прикладом духовно підтримував його в розпочатій ним боротьбі за народ, його права та інтереси.

Мені здається, що наше сумісне знайомство з народним побутом та звичаями чорноморців помагало і Петлюрі розбиратися

в тому, що було цінного в демократичних працях козаків, вихованих на запорожських ідеалах та порядках. Я пригадую й інші, крім персидського бунту, випадки із судейської практики козачих самодіючих юристів. Всі ці випадки дуже цікавили моїх співробітників.

В пачках юридичних документів про судебні діла чорноморців я знайшов дуже цікавий випадок тлумачення козаками основних законів Російської імперії. Був такий казус. В одній із близьких од Катеринодара станиці козаки кожну ніч повинні були посилати до річки Кубані на варту так званий «роз'їзд», якому доручалось доглядати, щоби черкеси не переправлялися через Кубань на козачу сторону для грабіжа і поживи. Раз така варта так добре заснула, що черкеси не тільки переправились через Кубань, але забрали у спавших коней. Це був надзвичайний шкандал для козаків. Начальство нарядило суд і слідство. Судді однак вияснили, що на варті були не козаки-чорноморці, а пришлі на Чорноморію до козаків наймити. Заглянули судді в російські закони, а в них пряма стаття на цей випадок казала, що винуватих на варті та сторожі треба карати смертю. Мало того, самий випадок належав до тих «важніших» переступів, про які другому спеціальному для Чорноморського козачого війська закону військове начальство повинно було донести до відома Таврическього губернатора на розгляд та присуд, передавши йому все діло з злочинцями. Подумали-подумали козачі юристи та й вирішили, що, по-перше, «діло про проспаних коней» не належало посланню до Таврическього губернатора, бо воно відносилось не до козаків, а до наймитів, про яких в законі ні одним словом не було згадано, по-друге ж, і російські закони до цього випадку зовсім не підходили, бо проспання коней у наймитів, особливо сопливих та лінивих, «не важнійша» акція, а звичайна подія, за яку по козачим звичаям, треба карати не смертною карою, а «кійками» (різками), щоби «проучить лодирів». І от, мотивуючи цим свій присуд, судді постановили: провезти опростоволосившихся наймитів не в Таврическу губернію, а вздовж річки Кубані по всім «кордонам», як називали чорноморці свої маленькі кріпости, розпоміщені по течії Кубані, і покарати їх на кожному «кордоні» в присутності усії кордонної

команди, по 25 ударів кілками. Так і було зроблено, і наймити зостались живими та добре «проученими».

Посміялись усі ми над цим присудом, дивуючись гостроумности чорноморських козачих Соломонів. Але, коли стали, що називається, по ниточках розбирати все діло, то зупинились на тій обставині, яку мудрі Соломони обійшли мудро мовчанням: «Наймити, казали мої співробітники, добре були «проучені», а чому ж судді промовчали про тих козаків, які замість себе послали наймитів на варту; може, і їх треба було покарати кілками». Це питання зацікавило усіх моїх співробітників, і мені прийшлось багато таки дечого розказати їм з цього приводу по історії чорноморського війська. Треба було дати характеристику козачого економічного побуту, як складався він в Чорноморії на Кубані, і підкреслити важніння чорноморської козачої старшини до порядків, існувавших на Вкраїні. Розговори ці велись з початку робіт в архиві, приблизно в 1902 або, може, 1903 р.; до того ж була надрукована моя коротка «Історія» Кубанського козачого війська в 1888 р. У мене вже вповні склалися мої погляди на історію Кубані, на основі багатьох матеріялів: і друкованих, і архівних; роботами ж в кубанському архиві я тільки поповнював те, що було вже в мене в руках, як по цьому архиву, так і по инших архивах на Кавказі та в Москві.

Щоби навернути увагу співробітників на важнійші факти, які можна було знайти в Кубанському архиві, я освітлював їм відомими фактами про те, що вишедша із Запорожжя за Бугом та пороблена царським урядом чорноморська козача старшина, яку козаки звали «панами» або «офицерами», була дуже пропитана критичною тенденцією української старшини та керувавших на Вкраїні верств населення до приневолення трудового люда під свою владу та до прикріпачення; що навіть такі батьки козачі, як Сидор Білий, Харько Чепіга і Антон Головатий не свободні були од зарази наживи, а про малих панків і підпанків і казати вже нічого; що деякі з старшин привели з собою кріпаків на Чорноморію, що, нарешті, протягом своєї козачої історії трудова маса чорноморців зуміла кріпаків та наймитів поробити козаками в станицях і не допустила кріпацтва на Кубані, дякуючи демократичним основам своїх спочатку курінних, а потім станичних громад або общин.

Дуже цікавилися оцим усі мої співробітники. Але тепер трудно пригадати, що і коли висловлював С. В. Петлюра відносно тої або іншої серії фактів і подій чорноморців. Можна сказати одно, що він міряв все це демократичними ідеалами, які кріпко засіли вже в його голові, і я не раз од його чув, що «чорноморці – добрі молодці», бо вони зробили на Чорноморії те, чого не було і на Старій Україні, яку так опаскудили кріпосництвом. Дуже живо та яскраво билась у нього правдивість та козаче-демократична струнка. Але по двох питаннях – про відносини Петлюри до революції та до «жидівських погромів» мені не раз приходилось розмовляти з ним.

Про революцію С. В. Петлюра казав, що вона неминуча, що народ вже прозріває і що треба направити всі зусилля на те, щоб революцію скорше наблизити, а коли наступить, то треба йти в рядах народа та помагати йому не тільки словом та ділом, але й самим собою. Почувалося, що це було не статування молодої людини, однак, признаюсь, мені все-таки здавалось, що у Петлюри мало активности в його природі, бо завжди спокійно та здержливо поводився він, не дивлячись на свою молодість. То була моя помилка, За спокійним виглядом та видержкою крилася міцна воля у цій молодій людині.

Щодо жидівського питання, то про це я не пам'ятаю прямих розмов з ним, але в голові у моїй пам'яті залишилось фактів (по цьому питанню), що й тоді я не замічав у С. В. ні крихітки жидофобства і тепер переконан в самому гуманному відношенні С. В. до жидівської маси, особливо до трудових її шарів та бідноти. Одна тільки риса кидалась в очі: Петлюра любив розказувать про жидів в комичному тоні, але я ні разу не чув ні одного жорстокого проти народа слова або хоч маленького натяку про ворожі відносини до жидівської національности. Анекдоти Петлюри дихали в його устах такою добродушністю та незлосливим гумором, за якими хоч кумедними, але симпатичними виглядали герої його оповідань. З дивовижним комізмом Петлюра в лицях малював, як, наприклад, євреї виступали, як українці, як вони балакали, або співали, або танцювали і пр., але увесь гумор, яким пронизані були його анекдоти, а чаще і те, що він бачив і спостерігав в дійсности, визивав лише веселий сміх та побажання побачити героїв

в натурі. В оповіданнях С. В. завжди почувалось щось наскрізь просякнуте приязню та незлостивостю, і трудно було в цих, можна сказати етнографічних рисах навіть уявити собі хоч тінь злості або ворожби до жидів з боку оповідача.

Петлюра прямо не раз висловлював доброзичливі погляди на жидівську національність, розуміючи під нею головним чином бідноту.

Щоби добути по можливості точні і повніші відомости про склад «нових запорожців», або, як назвала їх державна влада, чорноморців за Бугом і за часи осідання їх в Чорноморії, я просив співробітників виписувати із документів дійсні і перероблені прізвища козаків неукраїнського походження. Так, напр., по фамилії чорноморського офіцера Дракуликритікос безпомилково можна було встановити, що його батько або дід був родом грек; по змісту постанови Щербинівської курінної ради про жидовина Лейзера, який просив приняти його в козаки і якому рада перемінила із Лейзера на прізвище Лавровський, видно було, що полковник Лавровський, що жив в станиці Старощербинівській, приходився внуком цьому Лейзеру.

Хоч в складі Чорноморського війська і числилося мало жидів, але вони вийшли потім не рядовими козаками, а, окрім полковника Лавровського, було ще два внуки жида Рубашевського – один вилитий з обличчя жид в чині генерала, гарна, безкорисна і чесна людина, а другий менший брат, єсаул, круглолиций, чорновусий, типовий чорноморець, завзятий охотник-стрілець, що не робивший ні одного промаху на звіра чи птицю.

В зв'язку з такими фактами виникали часто розмови і головним чином про жидів. Говорили і спорили про асиміляцію жидів з иншими національностями, про стійкість та живучість расових етнично-жидівських рис, про нахил до легкої наживи, про велику здатність до торговельної діяльности, до шинкарювання і ин. Хто і що із промовців казав, я не можу тепер згадати цього, але загальний характер спірок і позицію та основні погляди С. В. Петлюри я твердо пам'ятаю. Петлюра багато дечого розказував з життя жидів (як про це я вже згадував), але ні разу я не чув, щоби він виступав проти жидів як національности. І мені тоді ще, як він працював, склалось переконання, що Петлюра не належав до числа юдофобів, бо і сам

він у ту пору до мозка костей був націоналіст-українець. В звичайних своїх розмовах, при відносинах до товаришів співробітників тощо, взагалі в манері держать себе я не замічав у його нахила до помсти та жорстокої розправи; я ні разу не чув, щоби він кого лаяв чи лаявся або смакував ганебні факти. Такою ж чистотою поведінки і манер просякнуті були його відношення до жидів, як народа. Це було властиво його добродушній та м'якій природі.

Сам я взагалі ніколи не мав звички копатися в чужому шматтю живих людей, хоч би це мало і суспільне значіння, коли про це не було написано, або надруковано, або на словах відомими людьми розказано. За два або півтора роки співробітництва С. В. Петлюри, я не розпитував його ні про його сім'ю на батьківщині, ні про освіту, ні про його заміри, ні взагалі про все те, що, на мій погляд, складає інтимну сторону людського життя. Сам Петлюра також не казав мені про це, а я не питав його. Для мене Петлюра був не тільки добрим та умілим працьовником, але ще більше дуже хорошою людиною по характеру, поглядах і вдачі щодо взаємних стосунків з людьми.

Яким показався він мені з дня першого мого знайомства з ним, таким в незмінній своїй суцільности він залишився і після того. Мої взаємовідносини з ним завжди були самі прекрасні. Я привик цінити С. В. більш всього з етичного боку. Він, здавалось мені, був зовсім не здатний ні до злобних нападів, ні до самого безобидного лукавства, ні тим паче до жорстокої звірської боротьби. Тоді б він не був Петлюрою.

Коли роботи з розбором Кубанського архиву скінчились, я залишив тільки двох співробітників – С. В. Петлюру і П. Ф. Немолякина. Якщо не помиляюсь, обидва вони були із духовних семинаристів по освіті. В Катеринодарі ми відібрали дві великі пачки архівних вибірок, і я закликав їх в 1904 р. поїхати до мене на хутір Джанкот на березі Чорного моря, щоб довести працю до кінця. Співробітники жили у мене на хуторі літом два чи три місяці і не стільки займалися працею над паперами, скільки купалися у морі, ходили по лісу, по горах тощо, – словом, відпочивали в чудовій по кліматичних умовах місцевости. Я навмисно так обставив це гостювання у мене співробітників, котрих я дуже поважав і високо цінив, бажаючи, щоби, маючи під руками папери, вони не почу-

вали себе, наче б то в добродійности. І на хуторі у мене С. В. Петлюра без конкуренції завоював собі реноме розумної, практичної і симпатичної людини. Такі спомини про С. В. Петлюру залишились і до сих днів у моїй сім'ї, коли його нема вже на світі. Скоро потім С. В. зовсім покинув Кубань і Катеринодар.

Пізніше, коли я був членом в Другій Державній Думі од козаків, а Петлюра жив в Петербурзі, він заходив до мене, носив або присилав мені українські часописи. При цих зустрічах ми сходились, як близькі знайомі один другого люди. Иноді ми згадували про Кубань та чорноморців, про яких він казав, що він «козакував вкупі з чорноморцями», як то працював і «дечому навчився» у цій країні та у нащадків Запоріжжя; а я і бачив, і почував, що С. В. Петлюра не змінив ні на одну йоту своєї щирої, гуманної та симпатичної особистости, коли став вже зовсім дорослою людиною.

Ще одна риса в характері Петлюри дуже подобалась мені. Петлюра далекий був від чванливості. Він добре знав Україну, може, далеко ліпше, ніж инші патентовані знавці, дуже любив народ, розумів його інтереси і готовий був всього себе віддати на служіння йому, але не дзвонив він про це ні у великі дзвони, ні в маленькі дзвоники. Правда. Він був тоді ще дуже молодий, але вже виявив себе правдивим, чесним діячем. До такого Петлюри, скажу образно, «привик» я на Кубані, таким він показався мені і в Петербурзі. І це тим гостріше кидалося в очі, що приїжджі з України та Московщини фахівці та штамповані дипломами інтелігенти, попавши на Кубань, в ситу та багату матеріяльно обстановку, не знали самі собі ціни і носились над козаками «вище ліса стоячого і нижче хмари ходячої». І не дай Боже, коли такий фахівець або інтелігент писав та свої писання друкував, – до такого, як кажуть чорноморці, «і на дикій козі не під'їдеш». Все козаче він хає, над усим кепкує, усі у його або недотепи, або дурні, або політичні недоумки. Цікаво, що в таку ж дудку грали зайди, або як назвав їх царський уряд, «іногородні», всі, хто на козачих землях або на теплих посадах сито «до одвалу» харчувався. Це й молодий Петлюра запримітив, і коли я розказував йому, як козачі землі розкрадені були під назвою «Височайшеє милуваниє», і щоб підтримати чужих для Кубані, але сановник самодільців

царський уряд пустив в оборот закони 1889 та 1878 років, якими руйнувалась козача станична община і який, мов магніт, притягнув на Кубань вкупі з трудовими елементами і ріжного роду «зайд», то й Петлюра приблизно сказав мені так: «Справді, хто на козачих землях та на посадах найліпше харчується, той найбільше козаків шельмує та ніс задирає». Я, пам'ятаю, засміявся, почувши цю характеристику «зайд» на Кубань, а тепер бачу, що то була не просто характеристика, а влучний прогноз. Бо коли був на Кубані Петлюра, то тоді мало ще було непрошених козаками зайд, а після того, як град з хмар, посипались зайди на Кубань, особливо коли заповнили її в одні часи денікінці, а в другі – більшовики. Лахва, дуже велика лахва була тоді для зайд. (Петлюра правду казав, бо він правдивий та прихильний до народу був).

А коли дійшли до мене вістки, що жид Шварцбард убив Петлюру під впливом буцімто помсти за жидівські погроми, що творилися повстанцями на Україні, то це вбивство дуже вразило мене, бо є вияв дивовижного безглуздя. Одно із двох – або Шварцбард несамовитий, або у його дуже обмежене мислення, через що його голова не понімала, що творили руки. Коли він був щирим оборонцем жидівського народу, то чому він до самого вбивства Петлюри не приймав участи в боротьбі з супротивниками і гнобителями жидів? А то думав, або, може, і не думав протягом годів про це, та підкрався сзаду, при мирних умовинах і обстановці до безпечно ідучого чоловіка, та револьвером в спину убив його. Що ж це таке? Невже ж це геройський подвиг на користь жидівському народу, а не новий повід для того, щоб в инший раз і в иншій обстановці, пом'ятуючи "подвиг" Шварцбарда, може сторицею одплатять не "герою" Шварцбарду, а тому несчастному народу, якому він прислужився ведмедячою послугою?

Не хотілось би мені, щоб із цієї строчки не подумав хто-небудь, що я кидаю камінці в жидівський огород. Ні, я ворог і війни, і всякої різні, і смертної кари, і усяких насильств у всіх людей, у всіх народів, і тим паче у таких народів, які, напр., гинуть або з'ярмлені протягом історичних віків і тисячоліть, перенесли не раз, а багато разів великі погроми. Про це я думаю зараз. Помста, в якій би формі вона не робилася, є саме погане діло людей,

а в помсті Шварцбарда, якщо то була помста, не прослідкується ані логіка, ані мотиви, ані хоч би одна крапелька загальнолюдських ідеалів. І думається мені, що то не Шварцбарди, а Петлюри ведуть людей до загальнолюдських ідеалів.

Збірник пам'яти Симона Петлюри. Прага, 1930, с. 189–194; Симон Петлюра. Державний муж. Нью-Йорк: УНДС, 1957, с. 135–141.

Василь Сімович

СИМОН ПЕТЛЮРА У ЛЬВОВІ

Зазнайомились ми з Петлюрою у Львові з початком лютого 1905 р. Він тоді проживав на Курковій вулиці ч. 10. з гуртом політичних емігрантів із Наддніпрянщини. Було їх із десяток і займали дві просторі кімнати, здається, на першому поверсі. Були якісь меблі, якісь ліжка, бідно поприкривані покривалами, декілька крісел, здається стіл під вікном: Емігранти здебільша, тулились по кутках, книжки в руках та газети. Було зимно на дворі, було зимно і в кімнатах емігрантів. Майже всі були РУП-івці, пізніші українські соціяльні демократи. В партії йшла тоді борня й колотнеча: змагалися «федералісти» з «автономістами».

Р. У. П. вже мала поважний голос на Україні, з нею почали вже числитися й російські революційні партії, що до виступу Р. У. П. мали монополь у революційній праці на Україні. Сама партія вже цілий 1904. р. мала виразне соціяльно-демократичне обличчя. Треба було тільки визначити свої відносини до російської соціяльно-дсмократичної партії з її «поважними іменами революційних діячів», як тоді говорили...:

Треба було визначити, на якій основі владити ті відносини: чи українські РУП-істи мають увійти в російську соціяльну демократію на правах федерації, чи злитися з російською партією, творячи її автономний відділ. Видко було, що росіяни воліли цю другу форму й повели в тому напрямі агітацію. Партія розкололась, федералісти далі залишилися самостійною українською соціяльно-демократичною партією, «автономісти» ж утворили славетну «спілку», де добалакались до того, що, мовляв, «пролетаріят на Україне обрусел» і видавали свою «Правду» по-російському.

Та це сталося пізніше, з кінцем 1905 р., поки що у Львові йшли на ту тему жваві балачки. Час був гарячий. Це ж було після відомої «гапоніяди», на Україні йшли утиски, в повітрі пахло революцією, цілий світ цікавився подіями в тодішній Росії, сподівалися якихось перемін у зв'язку з російсько-японською війною, яка не ворожила перемоги Росії. У зв'язку з переслідуваннями на

Україні і з'явилося у Львові більше число емігрантів. Пригадую собі, що, крім Петлюри, жив у помешканні на Курковій Прокіп Понятенко, Фідровський-Чумак і ще дехто. До них часто навідувався Левко Юркевич, Сахаров, Настя Грінченківна, що вчилася тоді на львівському університеті. А на поверх вище жив Дмитро Антонович, що редагував партійні видання, здається «Добру Новину». А ще на іншому проживало подружжя Ткаченків. Був іще Микола Порш і здається, Євген Голицинський із дружиною, Канівець. Але в цьому я непевен. Ім'я Петлюри чув я вже давніше, влітку 1903. р. Справа в тому, що в нас, у Чернівцях, проживав у тому році його товариш із семінарії, Грицько Ткачеико (Оржевський), родом із Решетилівки на Полтавщині, теж РУПівець. Небіщик Ярослав Веселовський притулив його в редакції «Буковини», й він якось пропихався. Взагалі тоді через Чернівці проїжджало багато емігрантів-українців, але вони, здебільшого, опинювалися на побут у Львові. До Чернівців заїжджали, як треба було перепачкувати через границю книжки (на Добринівці). З одним таким транспортом поїхав був 1904. і Грицько Ткаченко і «провалився» в Добринівцях, попав у в'язницю.

Та в серпні 1903 р. він мені показував фотографію групи молодих полтавських українців, здебільша, колишніх семинаристів. На фотографії був і Петлюра (був Понятенко, Ткаченко, Кучерявенко і багато .інших). А показував на те, щоб я, як поїду на свято відкриття пам'ятника Котляревському в Полтаві, міг із ними познайомитись і передати від нього, від Грицька Ткаченка, привітання.

Та в Полтаві тоді мені не довелося познайомитися з Симоном Василевичем. Пізнав його у Львові 1. лютого 1905. р. Були малі вакації, й я поїхав із Чернівець до Львова, щоб провідати Дмитра Антоновича, який жив довго в нас у Чернівцях 1902–1903 рр. та довідатися про те, що діялося тоді на Україні.

Петлюру я пізнав як стій – із Ткаченкової фотографії. Ввесь той день, та ще другий (1–2. лютого 1905 р.) ми вже не розлучались. Були разом на робітничих зборах, де .виступав Вітик і громи кидав на царя неситого і де якийсь робітник увесь час збирав гроші на «валькен революційнон под заборем росийскім». Пригадую собі, що Петлюра був стурбований розломом у партії.

Вважав, що до перетвору РУП в соціяльно-демократичну партію дійти мусить. Але ж стояв за те, щоб вона зберегла свою самостійність. За найкращого теоретика партії вважав Порша, якого він дуже високо цінив. Із галицьких соціяльних демократів із великими похвалами висловлювався про Василя Панейка (1905. р.!). За недовгий нас свойого побуту він устиг докладніше його пізнати, часто з ним зустрічався, багато з ним розмовляв і дійшов до думки, що Панейко мав дуже багато теоретичного знання.

В помешканні на Курковій Петлюра був обидва дні обкладений силою часописів, здебільша російських – із України. Він готовив для них кореспонденції, бо – з того й жив. Шкодував, що не знає німецької мови, а то б, читаючи німецькі газети, можна більше заробити, обіцявся, що візьметься за «Німеччину» (дехто ввесь час, напр. Чумак, сидів тоді за німецько-російським підручником Гавфа).

Тон розмови ввесь час був сердечний, приязний. Петлюра говорив усе спокійно, якось аж надто зрівноважено, як на молоді роки. Може такі були теми, що ми тоді порушували, а може – така вдача;

Просив я, щоб він завитав коли до Чернівець. Обіцяв. За яких два тижні справді приїхали до нас зі Львова емігранти, яких десять людей. Уладили ми сходини молоді у Власюка на Панській вулиці. Були промови, дискусії. Найбільше займало нас тоді становище РУП. Воно й не диво. Адже ж у нас, у Чернівцях, виходили 1902 р. «Гасло», «Селянин», друкувалися брошури РУП., від нас організувалися транспорти через Добринівці. Докладні реферати про еволюцію в партії, про розлам дали Дм. Антонович та Прокіп Понятенко. Але ж тоді Петлюра не приїхав.

* * *

Приїхав зате влітку того самого року сам. Саме тоді пробував у нас Михайло Гаврилко, якого прислали зі Львова, щоб перевів книжки через Добринівці (Гаврилкові тоді не пощастило, «провалився» й попав у в'язницю). Ми зійшлися над вечір на т. зв. «Гарбузовій горі» (Habsburgshohe). Петлюра знайомив нас із становищем у Росії, заповідав недалеку революцію. Зійшла розмова на партійні справи, на відносини російських революціонерів до України. Пригадую собі, що Гаврилко страшне гарячився, вираз-

но зазначував, що ненавидить москалів, що москалі його «скрізь гнали» за його українство, що не вірить він у ніяке братання російських соціялістів «із українськими, вважає за хибу, коли РУТІ. «підморгує» до російських соціяльних демократів, запобігає наче їх ласки, що, нарешті, їх усіх «бить треба» однаково, чи це соціялісти, чи не соціялісти. Так подібно висловлювався і про жидів.

Петлюра спершу спокійно перечив, указував на спільні завдання революції, на певну допомогу російських соціялістичних кол в українській справі. Пішли ріжні цитати, пішли ріжні, такі нам усім відомі «істини» – а далі спокійний тон перейшов у піднесений, гарячий, майже крик. Таким я Петлюри не бачив. Але й досі стоїть він перед моїми очима з того вечора: ввесь червоний, пенсне на носі хитається, жива жестикуляція, так і малося враження, що маєш перед собою доброго промовця. На непогамовані викрики Гаврилка йшли якісь терпкі слова:

– Але ж, товаришу, так же не можна.
– Але ж, товаришу, який же ви соціяліст...
– Але ж, товаришу, шовінізмом ми нічого не збудуємо...
– Але ж, товаришу, це вже чорт зна що й т. д.

Це були такі часи. Тоді так думали всі РУП-івці, й дивуватися тут нічого. Хоч ї видко було, що російські соціяльні демократи – централісти, що українство в їх очах було «нечто узкое» – а проте їх фрази про «самоопределение» запаморочували наших людей, усі вірили в почуття їх справедливости, в те, що вони допомагатимуть і нам, українцям.

Розмова тяглася досить довго. Ми були, здебільша, її німими слухачами. Кожний із нас, відповідно до тодішніх своїх поглядів, схилявся до думок то Гаврилка, то Петлюри. Але ж у всіх нас розмова залишила таке враження, що коли тут підносять такі справи, то тільки – для добра України, для добра українського народу, для кращого його майбутнього.

Та й так, усі ці думки мали тоді тільки теоретичний підклад, Від того часу ми не бачились із Петлюрою. Правда – 1906. р. листувались. Він тоді був у Петербурзі, стояв близько до редакції «Вільної України». Як передплатник цього журналу, я звернувся був із Алянду,

де я тоді .пробував на.лікуванні (недалеко Бадену в Wiener-Wald-і) до редакції в справі одного зшитка, якого я не дістав.

Відповів мені Петлюра, повним гумору, трохи навіть «запорожським» листом. Тішився, мовляв, що мене найшов. Бо ж відносини між нами залишалися товариські, дуже близькі... На жаль усе листування моє, яке я закопав був у городі, загинуло 1914. р., а з ним і Петлюрині листи.

Але ж у моїй уяві він залишився на все спокійним, усміхненим, м'яким, добрим, розумним товаришем...

Назустріч (Львів), 1936, 15 травня.

О. Кобець

ЯК ВИРОСТАВ СИМОН ПЕТЛЮРА?

Симон Васильович Петлюра .народився в передмісті Полтави 10 травня 1879 року в родині козацького походження батька Василя та матері Ольги з роду Марченків. В родині було дев'ятеро дітей: чотири хлопці та п'ять дівчат. Симон був третім сином. Вся родина була глибоко релігійна. Симонів батько був візником – отак, як тепер таксі – перевозив пасажирів від залізничної станції Полтава до міста – тільки, розуміється, не автом, а конем. Заробітки були невеликі, родина жила вбого.

Шукаючи найдешевших шляхів для освіти синів, батьки віддали восени 1891 року 12-річного Симона, після того, як він скінчив церковно-приходську школу, де вчили безплатно, до Полтавської духовної бурси – училища. Звідси прямий шлях був до духовної семінарії, де вже вчився старший брат Симона, і яка давала тим, хто закінчив її, право бути священиком. Навчання в цих духовних шкільних закладах коштувало дешевше, ніж по світських школах, був тут гуртожиток із повним утриманням, за що, разом із наукою, платилося 80 карбованців за рік. На більше, очевидно, не міг спромогтися Симонів батько, а саме навчання в Полтавській духовній семінарії стояло на пристойному рівні.

Симонів земляк і одноліток Іван Рудичів, що недавно опублікував свої спогади про Петлюру, пише, що вступив із Симоном Васильовичем до духовної школи разом, і вчився разом із ним до кінця, хоч і відстав від спритнішого Симона в науці незабаром аж на два роки. Симон одразу привернув до себе його увагу тим, що ім'я мав не зовсім звичайне, і прізвище дуже відрізнялось від звичайних українських, що найбільше кінчалися на ЕНКО. Симон був худорлявий, білявий, довгобровий, середнього росту хлопець, мав світло-блакитні очі, колір шкіри у нього був ніжний, майже дівчачий.

Одягнений скромно, навіть убого, в якесь брунатного кольору вбрання, що теж відрізнялося від одягу решти вихованців школи, які ходили в темному.

Жвавий, веселої вдачі, швидкий на жарт і дотеп, завжди добрий і лагідний, Симон не любив школярських сварок та бійок, таких частих поміж хлопцями 10–12 років. А особливо не любив, коли дужчі кривдили слабших, менших. А завжди було таке, що учні старших кляс бурси товкли молодших – сіряків, новаків у школі, що їх чомусь дражнили «фарою».

Симон Петлюра дорікав тоді старшим, умовляв, а коли треба було, то хапав і за комір. Так само обурювався і завжди своїм втручанням припиняв напади старших розбишак із школярів на хлопчиків жидівського походження, бо ставився з особливими симпатіями до них, як представників дуже принижуваного тодішнім режимом народу. За це його часом дражнили «гарячим» і «жидівським» батьком. «Тікаймо! Жидівський батько біжить!» – і розбігались напасники на всі боки, помітивши наближення Петлюри.

Український громадський діяч і письменник Королів- Старий у своїх спогадах розповідає, як його самого – новачка в бурсі – добре побили старші приятелі. Він, гірко плачучи, повертався додому, коли його навздогнав Симон:

– Ти чого плачеш? – спитав співчутливо.

– А тобі яке діло? – огризнувся той, лихий на ввесь світ.

– Та ніякого діла, тільки хочу сказати, що як ревітимеш, то бабою будеш, – сказав по-дружньому Симон.

– А як я малий, а вони мене побили... – хникав далі скривджений.

– А ось і я малий, а мене не б'ють – розважливо казав утішитель і додав:

– Щоб не били, треба відбиватися, треба бути дужим...

І хто зна, чи не з того часу, з часу гіркого досвіду, запала в душу молодого Симона Петлюри ідея, яку він проніс потім через усе життя, першим кинувши клич і першим узявшись його ретельно здійснювати, – клич про потребу мати дужу, збройну силу, яку тільки єдину вміє шанувати світ усяких нападників та насильників?

Полтавська духовна семінарія, як уже згадувалось, рівнем навчання стояла досить високо, але керували нею московські посланці, люті русифікатори. Під лагідною з вигляду рукою ректора – серба з походження – велетня на зріст, із великою лев'ячою

головою, отця Пичети, людини багатосімейної і, немов би доброї на удачу, режим був досить суворий. До всіх підлеглих учнів він звертався з ласкавим словом «дитя моє»; до сумирних, слухняних і успішних семінаристів ставився з особливою симпатією, і з такою симпатією ставився і до Симона Петлюри. Проте, це не перешкоджало йому брутально-суворо провадити русифікаційну політику в роботі для семінарії, і не перешкодило, в остаточному висліді, викинути з семінарії Симона Петлюру за три місяці до закінчення курсу, про що буде кілька слів далі.

За вживання семінаристами між собою української мови, ректор карав ставленням винуватців на довгий час «під годинник»; за повторення провини – садив до карцеру (ізолятора) на хліб та на воду.

«Смотритель» (начальник) школи протоієрей Лісовський не дозволяв учням ходити поруч із ним чи вчителями, а наказував триматися крок позаду: «Хіба ти мені рівня?» – зневажливо казав при тому. Перед усіма вчителями і взагалі перед духовними особами в семінарії й поза її стінами семінаристи, здоровкаючись, мусіли скидати капелюхи і церемонно вклонятися. За все те учні інших полтавських «світських» шкіл зневажливо дражнили семінаристів – «Ісусувою піхотою». До всіх учнів не духовного, а селянського чи козацького або міщанського походження ставлення було суворіше, гостріше, ніж до дітей священиків, дияконів, дяків. Їм завжди кидалося в вічі презирливе: «Не забувай, що ти – світський!».

В самій семінарії, як і в бурсі, учні виразно ділились на два табори: духовних і світських, бо так хотіло начальство, того вимагала русифікаторська політика семінарського режиму. Щоб не допустити учнів до єдности, спільного усвідомлення їхньої однонаціональної приналежности, приналежности до великої сім'ї дітей єдиного українського народу. Був ще поділ на гуртки: еамоосвітників, толстовців та українців, тобто свідомих уже українців. Самоосвітники були тихі, працьовиті хлопці, що всю свою енергію й час спрямовували на додаткове вивчення предметів, не викладуваних у семінарії, щоб потім протоптати собі шляхи до вступу до вищих шкіл. Толстовці – запеклі москалі – ставились до української групи вороже, проте їх було мало і великої активности вони не виявляли. Натомість група українців, очолювана

Симоном Петлюрою, була найрухливіша і найдіяльніша в громадсько-освітній і національно-усвідомлюючій роботі.

Семінарія мала дві книгозбірні – звичайну для учнів і так звану фундаментальну – для вчителів, звідки книжки давалось за особливими дозволами учням старших кляс. Цілком зрозуміло, що жодної української книжки в тих книгозбірнях не було.

І все це, разом із усім семінарським режимом, викликало дух обурення в молодих головах семінаристів. Той дух знаходив собі вихід у тому, що вони налагоджували добування й таємно читали .українську літературу. З «Кобзарем» Шевченка, з «Енеїдою» Котляревського, з творами Квітки-Основ'яненка, Стороженка учні були ознайомлені.

Восени 1895 року Симон Петлюра перейшов до першої кляси Духовної семінарії, успішно закінчивши чотирирічне навчання в духовній бурсі. І вже з цієї першої кляси почав заробляти приватними лекціями, відвідував учнів у них дома, помагав біднішим учням бурси і матеріяльно, і безплатним навчанням, а одночасно розносив і поширював серед них українські книжки – і придивлявся до учнів; розмовляв із вибраними по щирості, поволі оточував себе однодумцями, свідомішими в українських питаннях. Так, зокрема, він цілком зукраїнізував багату родину купців Виноградових, в помешканні якої Симон Васильович із друзями часто влаштовував вечірки, залюбки співаючи українських пісень, які дуже любив, сам володів приємним тенором баритонального тембру.

Восени 1897 року на таємних сходинах у манастирському лісі поблизу Полтави, де було до 20 семінаристів, закладено семінарський гурток, що навесні 1898 року формально перетворився, в семінарську Громаду і нараховував уже 30 членів.

Душею всієї тієї організації й ідеологічним керівником та невтомним заохочувачем до праці, був Симон Петлюра. Від членів гуртка, а потім і Громади він вимагав якнайбільше читати українську і світову літературу. Він казав:

– Мусите бути не тільки українцями з походження, а українцями свідомими, щоб і іншим довести, чому ви – українці.

Читання деяких книжок, як от «Оповідання про заздрих богів», «Рай і пекло» та інших, а також знайомство з дарвінізмом – наукою

про початки життя на землі – викликали у декого з членів гуртка нехіть до релігії, вони почали пропускати Служби Божі, за що їх суворо карали. Симон Петлюра був проти того нехтування релігією. Казав:

– Наш народ беріг релігію, завжди боронив звичаї. В священики я не піду, але розбивати віру українських людей не буду.

Щоб ознайомити хлопців із географією та історією рідної землі, казав членам гуртка понаписувати нариси – кожен про своє рідне містечко, місто чи село, з відзначенням, чим воно славне. Коли його запитували: «І де ти того всього набрався?», Симон Петлюра відповідав: «Наберешся й ти, тільки не будь ледачим!».

Звідки, справді, всього того українського духа та наполегливости в досяганні поставлених перед собою завдань набирався юнак Симон Петлюра?

Треба знати, що вся Полтава тодішніх часів була насичена тим українським духом, як протиотрутою проти задушливого русифікаторського царського режиму – спочатку останніх років царювання понурого п'яниці царя Олександра III-го, а пізніше і його наступника – недолугого Миколи II-го. У Полтаві три диригенти і вчителі співу великих світських шкільних закладів, між ними й кадетського корпусу: Різенко, Попадич і Пугач демонстративно виявляли свої українські симпатії, розмовляли прилюдно тільки українською мовою, носили український одяг і т. д. В Полтаві в ті часи було скупчено досить багато культурних одиниць або переконаних українців, або людей з великими українськими симпатіями. Жив у Полтаві видатний український письменник-клясик Панас Мирний, адвокат М. Дмитрієв, а з року 1899 відомий український учений Олександер Русов із родиною. Жили в Полтаві й працювали в земстві видатні громадські діячі: Кучерявенко, Кошовий, Яновський. З усіма ними Симон Петлюра, а з ним, безперечно, й найближчі його друзі-гуртківці підтримували найщільніше знайомство. Часто влаштовували вечірки на честь Шевченка, Котляревського або Квітки-Основ'яненка, на спомин про Полтавську битву, про закон 1876 року, яким було цілком заборонено українську мову тощо. Розуміється, робилося все це нелегально, з великим риском потрапити в руки поліції. Збори відбувалися десь на околиці Полтави

в помешканні Кошового або Понятенка. З доповідями найчастіше виступали: Симон Петлюра, Гмиря, Кошовий, Понятенко.

Це була вже досить висока школа громадсько-політичного життя, в якій загартовувався дух майбутнього президента української держави.

8 березня 1900 року (за старим стилем) у помешканні родини Русових відбулася й славетна вечірка, на якій Микола Міхновський – пізніше видатний політичний діяч – непохитний державник і самостійник, виголосив свою славну промову «Самостійна Україна», видану окремою книжечкою і покладену в основу програми першої в Україні політичної партії РУП (Революційна Українська Партія). Цю партію заклали в Харкові в січні 1900 року кілька студентів. Партія РУП свої відділи в багатьох українських містах іменувала громадами. Створено таку громаду і в Полтаві. До неї незабаром вступив і Симон Петлюра, його друг семінарист Гмиря та інші. Це був початок уже формальної політичної кар'єри Симона Петлюри, яка так блискуче метеором промайнула через небо українського життя пізніших років і закінчилася трагічною датою 25 травня 1926 року для фізичного Петлюри. Бо для Петлюри духового, для Петлюри – ідеї повної самостійності й незалежности українського народу – тією жалобною для всіх нас датою та кар'єра не закінчилася і не закінчиться доти, поки живе й дише на цій землі український багатомільйоновий народ – єдиний і неподільний від синього Дону до сивих Карпат...

Активність Симона Петлюри в останні роки навчання в семінарії, його часті відвідини друзів-гуртківців і відвідини гуртківцями помешкання Петлюри мали свої і позитивні, і часом трагікомічні наслідки. Позитивність тих відвідин полягала в тому, що дух український нестримно ширився, збільшувалися кадри майбутніх учасників грядущої української національної революції, а трагікомічність, наприклад, хіба в тому, що не всюди тим гостям були раді. Навіть мати Симона Васильовича, налякана початком заворушень у самій духовній семінарії, про які – кілька слів пізніше, виговорювала відвідувачам:

– Ви мені погубите Симона... Ідіть собі й більше і не приходьте!...

І випроваджувала завзятих юнаків із хати. Їй страшенно хотілося бачити сина, нарешті, керівником і духовним провідником якоїсь затишної сільської парафії після закінчення семінарії й одруження. Не передбачало бідне материне серце, що з її сина виросте незабаром духовий і політичний керівник величезної парафії всього багатомільйонового українського народу...

При відвідинах учителя німецької мови в Полтавській гімназії, педагога з Галичини Гнатевича, хлопці вперше познайомилися і з галицькою українською літературою. Важко їм було спершу сприймати трохи чудний для них тодішній правопис галицьких друкованих писань, де в словах СІНО, НІЖНИЙ, ЛІТО, ДІЛО і т. д. вживалось, як відомо, Ї з двома крапками, де в дієсловах із СЯ – таких, як СМІЮТЬСЯ, БАВЛЯТЬСЯ, СЯ і писалось окремо, часто й на початку слова: СЯ СМІЮТЬ, СЯ БАВЛЯТЬ. Той правопис знеохочував гуртківців до читання, але Симон Петлюра посміхався і казав:

– Нічого, нічого, звикнеш. На старість буде – як знахідка!...

Сам Симон Васильович і гуртківці дуже любили відвідувати українські вистави в театрах, куди семінаристам ходити особливо не заборонялося. Гуртківці під невсипущим керівництвом Симона Петлюри, самі ставили добрі водевілі, теми до яких вибирав і часом навіть сам писав п'єски Симон Васильович.

Може ближче знайомство з життям українських акторів із заїжджих до Полтави українських театральних труп дало йому, пізніше вже, в роках розвитку його журналістичної діяльности, поштовх виступити в пресі з досить виразною вимогою поліпшити матеріяльне і правне становище акторів – тих служителів українського мистецтва, що їх тяжко дрібні підприємці антрепренери визискували. А Симон Петлюра те мистецтво гаряче любив, любив музику сам ще з другої кляси бурси почав грати на скрипці і пізніше був заангажований на працю скрипалем до міської оркестри. Диригував семінарським хором, і саме на цьому грунті й сталася подія, що відіграла значну ролю в дальшій долі Симона Васильовича.

Весною 1900 року в Полтавській духовній семінарії почався внутрішній бунт. Восени того року повторився. Семінаристи написали за тодішньою звичкою – скаргу-петицію до найвищого начальства – до Синоду, якому підлягали всі духівні навчальні закла-

ди. Вимагали поліпшити харчування в бурсах, запровадити спільну уніформу для вихованців духовних шкіл і семінарії та... скасувати обов'язковість відвідування Служб Божих. Симон Васильович у заворушеннях, що дійшли восени до бійки з викликаною поліцією, фізично участи не брав, навпаки – стримував руїнницькі дії бунтарів, але до складання петиції до Синоду, кажуть, і свою руку приклав. Весною 1901 року, внаслідок того, батьки всіх семінаристів, між ними й Симонові батьки, були листами попереджені, що коли їх сини не змінять поведінки, то їх виженуть з семінарії.

І незабаром після того, за три місяці до закінчення курсу семінарії, сталась подія, що про неї недавно згадано. Семінарський хор вивчав кантату молодого тоді, славного вже українського композитора Миколи Віталієвича Лисенка «Б'ють пороги» на слова Т. Шевченка. І запросили композитора, як почесного гостя, на вечір у стінах семінарії, де кантату мали виконати. А в час виконання кантати розчинилися двері і на порозі появився розлючений ректор Пичета. «Що? Чого? Хто дозволив?!». І кинувся до трохи зніяковілого композитора:

– Як ви сміли сюди появитися? Хто вас запросив?...

Заля принишкла, заніміла... І не встиг Микола Лисенко щось відповісти, як до ректора підійшов спокійно, поважною ходою білявий юнак – семінарист Петлюра і твердим, рішучим голосом сказав:

– Достойний пан Лисенко – автор виконуваної нами музики – наш почесний гість і просимо дати йому спокій!

Ректор бомбою вилетів із залі, а семінаристи з Симоном Петлюрою дбайливо оточили гостя щільним колом і гуртом провели його з залі і далі аж додому.

Симона Петлюру з семінарії за це вигнали з «вовчим білетом». А той білет значив, що йому заборонений вступ до будь-якого шкільного закладу на всій території «матушки Росії», отже освітня кар'єра його тут закінчилася. Не можна було з тим білетом добути будь-яку службу.

Дома у Симона Васильовича викинення його з семінарії було великим горем, особливо для матері, мрії якої про священицький сан для її сина розвіялися навіки.

Восени 1901 року Симон Петлюра збирався виїхати на Кубань в надії дістати там учительську посаду, але спромігся виїхати тільки в році 1902. Тоді ж у Полтавській семінарії вибухли знову заворушення, як і по інших школах на Україні. І тоді ж почалися перші на Україні селянські повстання, пішли арешти, а з Полтавської семінарії було звільнено коло 30 семінаристів.

Арешту міг сподіватися і Симон Петлюра. Може це й спонукало його з виїздом на Кубань поспішити. Там, у Катеринодарі, він спочатку, але дуже недовго, учителював у міській школі. Недовго, бо, очевидно, незабаром і туди дійшла вістка про його «вовчий білет», про «провини», за які його усунено з Полтавської духовної семінарії. В учительстві йому відмовили, і тоді місцева українська громада порадила голові військової комісії, славному громадському діячеві Ф. А. Щербині, що працював над виготовленням «Історії Кубанського війська», запросити Симона Петлюру для допомоги в тій праці.

Більшість кубанців прийшла з Запоріжжя, архівних матеріялів були величезні гори – щось 200,000 окремих пакунків, і в них, у ті пакунки пожовклих паперів – й поринув з головою Симон Петлюра.

Одночасно, співпрацею у львівському «Літературно-Науковому Вістнику» він почав свою публіцистичну кар'єру, що незабаром створила йому ім'я блискучого журналіста, з виробленим уже непохитним світоглядом українця-самостійника.

Працював Симон Васильович над архівним матеріялом два роки, внаслідок чого було видано три великого формату томи історії, по 1000 сторінок друку кожний, де була велика частина саме його праці, хоч книжки й вийшли за підписом самого Ф. А. Щербини.

На цей час припадає й написания Симоном Петлюрою й опублікування у львівських «Записках НТШ» за 1902 .р. цікавої історичної розвідки з історії переселення «турецьких запорожців» на Кубань. Цю розвідку дуже корисно було б ще й сьогодні прочитати кожному з нас, бо переказані в ній події, що відбулися 200 років тому, дуже яскраво нагадують наше сьогоднішнє становище «переселенців», «утікачів», чи попросту «діпістів». Були й тоді, виходить, і Хрущови, і генерали Міхайлови з їхніми солодкими

закликами повертатись «на родіну», були й цікаві наслідки тих закликів, цілком тотожні з сучасними.

На Кубані Симон Петлюра був дуже приємно вражений, що молодь там співала виключно старовинних українських пісень і дум: про Байду, Нечая, Сагайдачного, Морозенка. Російських пісень там не було чути. І одного вечора, підо впливом парубоцьких співів, він сказав:

– То ми, українці, не пропадемо, коли на такій Кубані, до якої вживає Петербург найсильніших русифікаційних засобів, ще досі цілковито панує українська пісня.

В книзі «Симон Петлюра – президент держави» інж. В. Іванис пише: «Очевидно, що ця праця – (на Кубані) не могла не вплинути на вироблення характеру майбутнього провідника України. Це був університет для Петлюри!».

Восени 1904 року Симон Васильович повернувся з Кубані до Києва і незабаром нелегально виїхав до Львова, а в 1905 році, після амнестії, перебрався знову до Києва, працював секретарем редакції газети «Рада», провадив жваву політичну роботу і 1907 року, коли в Києві влада нещадно розгромила все українське, переїхав до Петербургу. Працював бухгалтером на якомусь великому підприємстві, але не міг довго всидіти в холодному, непривітному Петербурзі. Вже через півроку переїхав до Москви, де з відомим журналістом Олександром Саліковським редагував журнал російською мовою «Украинская Жизнь» – єдиний орган, яким ще можна було інформувати передове російське громадянство про стан українських справ, бо вся українська преса була під забороною.

Далі – Перша світова війна. Революція 1917 року застала Симона Васильовича на фронті в Мєнську, де його відразу було вибрано головою Військового Комітету, і де він ретельно взявся українізувати військо, збирати й кувати ту збройну силу, яку тільки й звикли шанувати й перед якою тільки й поступалися всякі напасники та насильники – вороги українського народу.

Дальші етапи життя Симона Петлюри, аж до Голгофи в Парижі, вже широко відомі всім, бо відбувалися на наших очах. Тим із молодих читачів, кому не довелося бути свідками маєстатичного зросту білявого полтавського семінариста з світло-блакит-

ними очима до становища генерального секретаря Військових справ Української Центральної Ради і голови української держави, варто познайомитися з цінними книжками про С. Петлюру, що вийшли в останні роки 1952, 1957. Там юний читач знайде багато блискучих сторінок про життя й боротьбу за свій народ славного сина України Симона Петлюри. Сторінок, яких словами за короткий час не тільки показати, а навіть згадати всього не сила.

* * *

З усього переказаного тут стає ясно, що Симон Васильович Петлюра – голова української держави і Головний Отаман збройних сил її, не полинув із хмар, хоч би й революційних, не зріс із води морської нежданo-негадано. Він перейшов довгу повчальну путь усієї наполегливої праці над собою, над виробленням вільного й непохитного погляду українського державника, українця-самостійника, українця-суверенна.

Ця славна путь його почалася ще на шкільних перервах Полтавської духовної бурси, як закономірний твір генія української нації, генія довго гнобленого українського народу, час остаточного визволення якого проб'є незабаром.

Гомін України (Торонто), 1963, 25 травня, 1 червня.

Олександер Лотоцький

ЛИСТКИ З ПАМ'ЯТІ
(На могилу Незабутнього)

За тих більше як п'ятнадцять літ, що прожив я в Петербурзі до часу революції, довелося мені постійно виконувати обов'язки «ходатая» в урядових установах та перед урядовими чинниками по найрізнородніших справах українських – загальнішого й особистого характеру. Одного разу, на початку 1900-х рр., дістав я телеграму, а після й листа од полтавського громадянина, адвоката Миколи Дмитрієва, який просив мене полагодити в синодальних сферах справу молодого українця-патріота Симона Петлюри. Справа виглядала в тодішніх обставинах досить безнадійно, бо той молодик допустився вчинків, непростимих з погляду російської педагогії взагалі, а духовної – ще більше.

Справа була така. В Полтаві давав концерт з своїм хором М. В. Лисенко. Як завжди концертування його було приводом до українських національних маніфестацій, а поза тим – до виявлення й поглиблення національного руху в різних тодішніх організаціях і гуртках, здебільшого таємних. Один з таких таємних гуртків – в духовній семінарії – конче хотів повітати великого українського громадянина й музику та запросив його на збори – таємні – семінарської громади в будинку семінарії. Микола Віталієвич прийняв це запрошення, прибув на збори семінарського гуртка, і от саме на розпалі тих зборів з'являється туди, – очевидно кимсь попереджений, – ректор семінарії протоієрей Пічета. Цей духовний педагог мав заслужену славу дуже ретельного русифікатора та українофоба і, розуміється, не міг не використати такої вдячної нагоди, щоб виявити ці свої патріотичні якості. В даному випадку досталося не тільки та не стільки учням, скільки М. В. Лисенкові, на якого ректор напався в дуже брутальній формі, дорікаючи йому «мазепинську інтригу», «развращение юношества» і т. п. квіти духовного красномовства. Аж тут, коли ректор саме увійшов у смак своєї патріотичної промови, виступає один з учнів та сміливо й рішуче заявляє, що Микола Виталієвич завітав до семінарії на спеціяльне

запрошення семінаристів, що він їх почесний гість, і вони не дозволять нікому його ображати. Ректор оторопів, змішався та, викрикнувши якусь погрозу, вийшов. Тоді той самий молодик, – це був Симон Петлюра, – звернувся до М. В. з проханням пробачити, що невільно наразили його на таку образливу несподіванку; і семінаристи на чолі з Петлюрою провели його гуртом з семінарії та кілька чоловік одвели додому. А ректор негайно скликав «правление» семінарії, і Симона Петлюру виключено з школи.

Цілком було очевидно, що справу цю не можна було полагодити згори – в центральному уряді духовних шкіл, бо, довідавшись про обставини справи, він міг би лише похвалити ретельного ректора. Тому взявся я до тої справи з іншого боку, – звернувся до свого академічного колеги – грузина, кн. Абашидзе, що тоді був ректором семінарії в Тифлісі, з проханням, щоб прийняв Симона Петлюру до своєї семінарії. В загальних рисах, я, розуміється, повідомив його про обставини увільнення С. П. із семінарії, але був певний, що мій колишній колега (після – архиєп. Таврійський Димитрій), сам в певній мірі перенятий національними грузинськими стремліннями, виконає моє прохання, коли б це було можливе. Та за кілька часу дістав я від нього розпачливу відповідь. Він не міг обминути тої формальної вимоги, щоб не запитати полтавської семінарії про причини звільнення, а звідти понаписували такі страшні речі, виставили вчинок молодого українця в такому революційному освітленні, що ніякої можливости не було прийняти його в яку-небудь школу в Росії.

Це мій перший життєвий стик із Симоном Петлюрою, стик позаочний і навіть поза його ініціятивою. Мимоволі слідкував я після за долею свого клієнта, знав, що він на якийсь час осів на Кубані, працював у Ф. А. Щербини (допомагав йому в складанні історії Кубанського війська), писав звідти дописи (головно, в «Літературно-Науковий Вістник») про події місцевого національного життя, а після переїхав до Львова, слухав там виклади в університеті, брав участь в праці с.-д. партії... По першій революції приїздить С. В. до Києва, так само працює тут в соціял-демократичній українській партії, бере близьку участь в газетах «Рада» та «Слово», в журналі «Україна», але не може знайти тут сталого

заробітку, бо губернатор одмовляється затвердити його на посаді в міській управі. Про все це довідувався я лише здалеку. Так само здалеку, з Києва, дістав я через Д. І. Дорошенка літературний твір С. В. – переклад франкових «Перехресних стежок» російською мовою – і старався, щоб переклад примістити; але російські видавництва мало інтересувалися українською літературою, і мені не пощастило пустити в друк цю річ, доконану дуже влучно. Той рукопис так і залишився в мойому архіві в Петербурзі, та, очевидно, поділив спільну долю зо всім іншим.

Вперше спізнався я з своїм колишнім клієнтом, аж коли переїхав він року 1910 чи 1911 до Петербургу, дістався тут посаду в приватному транспортному товаристві. В Петербурзі С. В. упірнув у роботу серед української молоді, якої було тут дуже багато по високих фахових школах. Та молодь купчилась біля українського клюбу, де я тоді був головою; різні «комісії» клюбу були фактично партійними фракціями українського студентства. Праця цих «комісій» та «нарад» провадилася потаємно, і голова клюбу формально не мав знати про дійсну суть тої праці. С. В. мав провід в певних угрупованнях, користувався авторитетом і вже тоді позначався ораторськими здібностями.

Перший його широко-прилюдний виступ відбувся при таких урочистих обставинах. Звичайно, вечори-концерти на Шевченкові роковини організовувало Петербурзьке «Общество им. Шевченка для вспомоществования нуждающимся уроженцамь Южной России, учащимся в высшихъ учебныхъ заведенияхъ г. С.-Петербурга» (хитрі столичні українці навмисно в цій довгій казенній назві заховали від урядового ока момент український, зокрема Шевченківський, і під цією безбарвною фірмою провадили корисну національну роботу). Ті вечори уряджалися звичайно урочисто, з участю видатних артистичних сил російської опери й драми (де було багато артисток та артистів українського походження), в кращій столичній залі – в «Дворянскому Собрании» на Михайлівському плацу. Року 1911 з нагоди 50-тилітніх роковин повстала думка урядити Шевченківський вечір більш урочисто, ніж звичайно; а як тоді і російський «Літературний Фонд» також мав намір урядити Шевченківський вечір, то

вирішено було зробити це спільними силами – українських товариств та «Літературного Фонду». Програма вечора складалася, крім блискучої концертної частини, з трьох промов – М. М. Ковалевського, М. А. Славинського та – С. В. Петлюри. Пам'ятаю було трохи моторошно, коли на естраді величезної залі появився молодий, невідомий для широкої публіки оратор, що мав говорити мовою, яка в більшості органів російської преси трактувалася, як мова «галицька», «мова Грушевського» і т. ін. Але оратор почав без рукопису так певно, що та певність передалася й слухачам; хороша, плавка, літературна мова викликала приємне враження і в тих скептичних «малоросів», що, прикриваючи цим свою національну недбалість, визнавали лише одну «мову Шевченка». Здається лише, – чи тому причиною були величезні розміри залі, – що голос С. В. не окріп ще тоді до тої сили, якою позначався від часу промов його на військових з'їздах у Києві 1917 року. Це було першим, широко-прилюдним охрещенням майбутнього видатного промовця. Небіжчик М. М. Ковалевський, прослухавши промову С. В., сказав: «Из етого молодого человека будет толк».

Лотоцький О. Листки з пам'яті (на могилу Незабутньому)// Державний Муж, Нью-Йорк, 1957, с. 35–45.

Володимир Левинський

НАДДНІПРЯНСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ У ЛЬВОВІ В РР. 1904–1905

Після перенесення у 1904 р. видавничої діяльності Р.У.П. з Чернівців, де від початку 1902 р. Дмитро Антонович (Муха), один із основоположників партії редагував «Гасло», а від 1903 р. «Селянина», – до Львова, стала туди що раз більше напливати українська революційна еміграція, здебільша члени Р. У. П.

Ще в 1903 р. приїхали до Львова Евген і Катерина Голіцинські, а згодом В. Винниченко, дезертирувавши з війська. Вони утворили Закордонний Комітет Р. У. П.

В 1904–1905 рр., себто в роках найбільш інтензивної праці Р. У. П., у Львові перебували хвилево або постійно такі особи: Дм. Антонович, Евг. і К. Голіцинські, Вол. Винниченко, Михайло Ткаченко, Наталія Романович-Ткаченкова, Настя Грінченко, Мих. Русов, Ол. Скоропис, Петро Канівець, Дм. Дорошенко, Вол. Дорошенко, С. Петлюра, Прокіп Понятенко, Маруся Виноградова, Мик. Сахаров, Вол. Фідровський, Мик. Гмиря, Маріян Меленевський (Басок), Василь і Віктор Мазуренки, Павло Крат, Вол. Степанківський, Мик. Порш, Андрій Гук, Боніфат Камінський та багато інших.

Були це звичайно молоді люди, повні запалу патосу й посвяти для справи, якій служили.

Здебільша були це мої ровесники. З осени 1903 р. жив я постійно у Львові, будучи студентом львівського університету (зап. на філос. факультеті); був членом У.С.Д.П. та брав активну участь в партійному рухові, а з початком 1905 був фактичним редактором органу партії «Воля». З більшістю вище згаданих осіб довелося мені особисто зазнайомитись та піддержувати товариські відносини, з деякими навіть дуже близькі й сердешні.

Усі вони жили своїм окремим життям, бо не так легко могли вони привикнути до звичаїв галичан, і українські (галицькі) соціалісти була майже одинокою групою людей, серед яких вони почували себе своїми. Нічого дивного в тому нема. Адже ж єднала нас спільність соціалістичного світогляду та спільна ненависть до смертельного

ворога України, російського царату. Тим то помагали ми нашим «закордонним братам» усім, чим могли, і чим було треба.

З 1904. почали виходити у Львові замість «Гасла» «Праця», більш теоретичний часопис і центральний орган Р.У.П., а далі «Селянин» для сільського пролетаріату і «Добра Новина» для міського робітництва. Крім того, преступлено до видавництва ріжного роду брошур.

Керуюче ядро партійними справами у Львові в 1904 складалося з Е. і К. Голіцинських, О. Скорописа, М. Меленевського і М. Ткаченка. Репрезентували вони напрямок, який виявився пізніше в організації так зв. «Спішки». Інші настрої були на самій Україні.

Цей напрямок був подекуди й причиною немилого конфлікту між Голіцинським і Мик. Ганкевичем на міжнародному соціалістичному з'їзді 1904 р. в Амстердамі. Ганкевич поїхав туди як делегат УСДП. а рівночасно як делегат Р. У. П., котра в Інтернаціоналі не була ще визнана, одержавши від Закорд. Комітету Р. У. П. повновласть добиватися на з'їзді самостійного місця і голосу для партії. Яке ж було здивування Ганкевича, коли на з'їзд приїхав незабаром і Голіцинський, що порозумівшись з російськими с.-деками, задумав добиватися голосу через Рос. С. Д. Ганкевич моментально склав мандат від Р. У. П. та все з обуреннями та кпинами згадував про цей немилий інцидент.[1] Взагалі серед емігрантів панували настрої за об'єднання з РСДРП. Інших поглядів тримався ЦК РУП.

Непорозуміння між Зак. К. і Центральним К. партії мав усунути з'їзд її, скликаний під кінець 1904 р. Він був досить чисельно

[1] Ця справа малася трошки інакше. Коли Бюро Конгресу відмовило жаданню М. Ганкевича в самостійному представництві для української соціяль-демократії (УСДП і РУП), то він подав до Бюра заяву: «Позаяк я можу використати отриманий мною мандат тільки яко член австрійської, польської або російської делегації, я змушений відповідно дорученню моїх українських товаришів скласти мандат». По цім Е. Голіцинський на власну руку зголосився до РСДРП, щоб прийняли його до своєї делегації як відпоручника РУП, щоб цим способом узяти участь у Конгресі, подаючи до Бюра Конгресу таку заяву: «Залишаючи надалі за українською соціаль-демократією право домагатися і власного представництва в Інтерн. Соц. Бюрі, я заявляю: Постанові бюра про неутворення української делегації підчиняюсь і займаю серед делегації російської соц.-дем. партії». – *Ред.*

обісланий. До Львова приїхали такі делегати з України: М. Порш, Д. Антонович, В. Винниченко, А. Гук, С. Петлюра, П. Понятенко, Б. Камінський, М. Коренецький та інші.

Коли Меленевський і тов. неґували національно-політичний момент у робітничому рухові, то Порш, що репрезентував Центральний Комітет партії, ставив його на перший плян. Він висував принцип національної організації пролетаріяту в роб. рухові та гасло автономії України.

Збоку стояв Дм. Антонович, що трактував національне питання як «неіснуюче питання» (дивись його статтю під цим заголовком у «Праці»), отже займав становище, яке по нинішній день є для мене просто незрозумілим.

В з'їзді брав участь і Микола Ганкевич, який, зрозуміло, підпирав лінію Порша, хоча був за постулятом незалежности України.

З'їзд тривав довго. Дискутовано безконечно. Побідив Порш, якого піддержували головним чином С. Петлюра й П. Понятенко. Група Меленевського покинула з'їзд. Він розбився.

Після виходу групи Баска з партії, що незабаром організувалась в окрему партію – «Спілку», фактичний провід партії залишився в руках Порша й його найближчих співробітників – Петлюри, Понятенка, В. Степанківського, до яких приєднався й В. Винниченко.

Після з'їзду Порш виїхав на Україну, а у Львові залишились його найближчі згадані вище співробітники, які творили тепер Закордонний Комітет партії у Львові й на плечах яких спочивав увесь тягар партійної праці. В цій праці довелося взяти С. Петлюрі найживішу, майже керуючу участь.

В'язали мене з ним найближчі товариські відносини. Він загалом стояв дуже близько до нашого (галицького с.д.) руху, дуже ним цікавився, брав участь у наших нарадах, радів його успіхам.

С. Петлюра і тов. стояли своїми симпатіями цілком на боці боротьби за усамостійнення галицької УСДП, яку повели її «молодші» керманичі проти «старших» (Миколи Ганкевича і тов.), за унезалежнення від П. П. С. Д. Боротьбу, що розпочав я в 1905 році, будучи фактичним редактором «Волі», а перший бій довелося мені звести на з'їзді партії в січні 1906 р. Як відомо, ця боротьба згодом покінчилась розколом партії.

«Той факт – пишу я деінде, – що українська соціальна демократія в зазначеній добі її розвитку була тільки секцією польської соціяль-демократії, дуже прикро відчувався в рядах опозиційної течії в партії. Серед них зростало сильне почуття, що укр. соціяль-демократам не слід розкидатися, бо їхньої роботи ніхто за них не робитиме й не зробить. Не одного з молодих партійних робітників просто мучили думки, які з такою гіркою іронією й болючим докором висловлював Драгоманов: «Це ж просто комічно: 9/10 інтелігенції, що живе з нашого народу, розходиться по московських та польських кругах, а нам кажуть: «В українців мало роботи. Це слабий рух!».

«Серед цеї гнітючої атмосфери в лавах партії оздоровно впливала закордонна українська соціялістична преса й література, яку видавали в Галичині, а ще більше особисті зносини українських соціялістів з обох боків кордону».[2]

Особисто я зрісся з укр. закордонною еміграцією, починаючи з 1905 р. То ж і не диво, що відчував на собі вплив цього середовища, між іншим, і С. Петлюри.[3]

В нашому з'їзді з початком 1906 р. узяв участь С. Петлюра як делегат від Р. У. П.. та ввесь час ішов спільно з опозицією.[4]

Пригадую собі, як нині, Симона з часів 1905 р., цю незвичайно милу, товариську й шляхетну людину, людину бадьору й жит-

---

[2] Дивись мій «Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині». Друге доповнене видання. (Всеукр. Ак. Наук). Харків–Київ, 1930. Ст. 51–2.

[3] Може не зайвим буде на цьому місці сказати, що старші мої товариші, особливо ж Микола Ганкевич більш зрослися з польським соціалістичним середовищем. Львину частину своєї роботи віддавав він польській партії. Особисті відносини М. Ганкевича до польських соціялістів позначились, без найменшого сумніву, і на його становищі в укр. соц. рухові. Доказ цього найкращий, коли йому довелося в перших роках світової війни кинути польське середовище й жити у Відні виключно серед українців і працювати в С.В.У (потроху). «Ганкевич цілком змінився» – оповідали мені. «Став наче іншою людиною. Про це більше можуть розказати ті люди, що їм довелося тоді з М. Г. ближче жити. І не дивно, коли М. Г. вернувся до Львова, себто до свого польського середовища, це знов відбилося на всьому його становищі до укр. соціялістичного руху.

[4] Вираз своєї симпатії до опозиції партії дав С. Петлюра в статті, поміщеній у київській «Україні» (виходила замість «Київської Старини») п. з. «Українська партія соціяль-демократів», що вийшла теж окремою відбиткою (Київ, 1907).

тєрадісну, дуже працьовиту, повну енергії й запалу для справи, якій служила, людини дуже ніжної й чулої душі, що самою своєю появою в товаристві робила на його дуже миле враження. Симона загально любили . Ніколи не міг би сподіватися, що ця людина такої ніжної вдачі у великих днях української революції виавансує на начального вождя армії У. Н. Р., отже на становище, що його вдачі й освіті було, здавалося б, цілком чуже.

С. Петлюра не належав до фанатиків партії. Поза партійними справами він мав широкі літературні інтереси, які наблизили його в першій мірі до пок. Ів. Франка.

Франко був тоді редактором ЛНВістника і в найбільшому розквіті свого літературного таланту. Не диво, що мав він на придніпрянську еміграцію чималий вплив, особливо на С. Петлюру, з котрим часто сходився, дискутував та заохочував писати до ЛНВ.

Одну подробицю з наших взаїмних відносин хотілося б мені тут зафіксувати.

В. 1905 р. (точнішої дати не пригадую собі) приїхав з України до Львова на короткий побут теж Микола Шемет із наміром розпочати тут видавництво УНП. Він випустив перше число «Самостійної України» і скоро виїхав на Україну.

З Шеметом я познайомився і жив із ним у близьких товариських відносинах.

Пригадую собі, як перед виходом «СУ» Петлюра дав перечитати мені передову з часопису в коректі, не кажучи, що це стаття з «СУ».

– Перечитайте, і скажете мені, як стаття подобалась Вам.

На другий день, зустрівши мене, біля камениці Т-ва ім. Шевченка, спитав:

– Ну, що ж?... перечитали статтю?

– Перечитав, – відповів я. – Стаття мені подобалась

– Видко, що ще не розбираєтеся добре в наших наддніпрянських справах. Це ж стаття з 1 ч. «С. У.» – з іронічною усмішкою на устах якось зауважив Петлюра.

Суть наших розходжень у оцінці статті лежала в тому, що Петлюра був тоді автономістом, а я, як і кожний гал.-укр. с. д., був са-

мостійником. Для Петлюри був Шемет політичним противником, для мене був він українським революціонером.

Одначе не довго довелося сидіти С. Петлюрі і тов. у Львові.

У 1905 р. вдарили.в Росії перші громи революції, що знайшли широкий відгук і в Галичині, даючи почин до масового народнього руху й боротьби за загальне виборче право до австрійського парламенту.

Революція в Росії відкривала широкі перспективи і надії перед еміграцією. Все заметушилось. Помалу почали покидати Львів українські революціонери-емігранти, виїжджаючи на Україну, щоб узяти безпосередню участь у боротьбі з царатом.

Одним із останніх був, здається, С. Петлюра. На початку 1906 р. безпосередньо по нашому з'їзді (гал. с. д.) виїхав він зі Львова, залишаючи мені бібліотеку й архів партії для переховання й дальшого завідування.

Копія з архіву Т. Олесіюка.

Ісаак Мазепа

СПОГАД ПРО ЗУСТРІЧІ СИМОНОМ ПЕТЛЮРОЮ НА ПОЧАТКУ ЙОГО ЖУРНАЛІСТСЬКОЇ Й ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

... У березні 1907 р. мене делегувала наша петербурзька група на черговий з'їзд партії, що відбувався у Києві. Участь у цьому (нелегальному) з'їзді дала мені можливість познайомитися з иншими, визначнішими членами партії, як В. Винниченко, І. Піщанський, А. Жук, П. Дятлов, Блонський, О. Мерклін тощо. Від української с. д. партії Галичини в з'їзді брав участь Вол. Старосольський. На нарадах з'їзду найбільший вплив мав Порш, що був тоді фактичним лідером партії. В порівнянні з іншими учасниками з'їзду, що переважно складалися з зеленої молоді, він визначався найбільшою ясністю та угрунтованістю своїх поглядів, хоч сам був студентом Київського університету. Пригадую, що ні В. Винниченко, ні С. Петлюра не були делегатами з'їзду і на з'їздових нарадах майже не брали участи. Винниченка я бачив лише на одній нараді, де намічався склад керівних органів партії. Палкий і дуже самолюбний він відразу вніс у дискусії нездорову атмосферу особистих порахунків і швидко покинув нараду.

З Петлюрою я бачився переважно під час конспіративної ночівлі в його помешканні, здається на М. Благовіщенській, неподалік від двірця. Жив він по студентському в одній кімнаті. В розмовах зі мною більше цікавився питаннями літератури та мистецтва. Особливо його цікавили літературно-критичні статті Луначарського, що друкувалися тоді в ріжних журналах; на цю тему він говорив із захопленням. Я спостеріг, що в питаннях теоретично-політичних і особливо економичних він не почував себе сильним. Цим я пояснив собі той факт, що в петербурзькій «Вільній Україні» Петлюра вів головно огляди внутрішнього життя та літературну хроніку. Тимчасом як всі статті теоретично-програмового характеру належали иншим авторам. Поза всим цим Пет-

люра справляв враження дуже скромної і симпатичної людини, для якої загальні інтереси стояли на першому плані.

Починаючи з весни 1908 року, в клюбі брав активну участь С. Петлюра, що переїхав тоді до Петербургу. Він, звичайно, стояв на боці «молодих». Восени 1908 р. він увійшов до нового складу ради старшин і був одним із найбільш постійних референтів у клюбі, виступаючи майже виключно на теми про українську літературу, театр тощо. Протягом 1908 р. він прочитав реферати на такі теми, як: «Заслуги Карпенка-Карого для розвитку української драми», «Питання полу в сучасній українській літературі», «Український театр і сучасний український актор», «Поезія шахти в сучасній українській літературі» й инші. Він же читав вступний реферат на згаданому концерті пам'яти Шевченка в залі Дворянського Зібрання.

Правлений машинопис.

Центральний державний історичний архів України у Львові: Ф. 786, оп. 1, спр. 42, арк. 27, 33, 34.

Валентин Садовський

С. ПЕТЛЮРА В КИЇВІ В 1906–1907 РР.
(Із споминів)

В січні 1906 року, коли я після різдвяних ферій приїхав до Києва; я знайшов дуже зручне й конспіративне помешкання. Воно містилося під ч. 72 на Маріїнсько-Благовіщенській вул. в поганенькім фліґелі, якого вже нема, й великим комфортом не відріжнялось, але мало проте два безсумнівних плюси: окремий вхід, який цілком не сполучувався з кімнатами господарів і ніколи не замикався, і ліберального господаря, який не вимагав мельдунків і цілком не зважав на те, хто ходить й хто ночує у його квартиранта. Цю ситуацію треба було використати й моє помешкання стало притулком для всіх ерупистів (перед місяцем з'їзд переіменував нас в усдеків, але стара назва тоді в внутрішньому житті була популярніша), які потребували ночлігу, а В. Степанківський, який виїхав з Полтави, рятуючись від арешту, й мельдуватись не мав жадної охоти, оселився зо мною цілком.

На цьому помешканні я уперше побачив С. В. й там же виникла думка про заснування «Слова», яке створило ґрунт для початку моїх ближчих з ним відносин.

Настрій в ерупистських колах на початкові 1906 року був не з блискучих. Робота і зв'язки, які в кінці 1905 року почали налагоджуватися, в значній мірі були спинені провалами; відновлення роботи йшло мляво й викликало нові провали, з яких особливо болісним був провал друкарні на Андрієвському спускові. З другого боку ми не мали ані преси, ані літератури, коли наші головні конкуренти, російські с.-д. мали й те й друге. Снувались безконечні проекти, як зарадити цьому найбільшому лихові. Я і Степанківський під час одної з вечерніх розмов на партійні теми у себе в хаті натрапили якось на проект, – на всякий випадок, хоч і нема грошей на видання органу, заздалегідь підшукати редакторів і здобути дозволи. Ця ідея була зреалізованою і на весні 1906 р. ми підшукали двох редакторів й мали в своїому роспорядженні два дозволи:

на «Боротьбу», яку почали випускати в травні 1906 р., і дозвіл на «Слово», – який зреалізували в травні 1907 р.

В цей час наша петербурзька організація почала випускати «Вільну Україну»; перше число нового орґану нас, киян, не задовольнило; ми знайшли, що орґан цілком не видержаний в марксистському дусі; пригадую, що особливе незадоволення викликало у нас уміщення статті Смутка про автономію. Було рішено, що для підсилення редакції й надання орґану марксистської видержаности до Петербургу мають виїхати троє товаришів: С. Петлюра (Тагон), П. Понятенко і М. Порш.

В зв'язку з цим рішенням десь в початку лютого С. Петлюра прибув до Київа із Львова, куди він незадовго перед тим виїхав для ліквідації справ закордонного комітету. Одного хмурного лютневого ранку В. Степанківський одправився на двірець і припровадив на наше помешкання С. Петлюру, з його речами й невеличким запасом літератури, яку той привіз із Львова.

Чекаючи від'їзду до Петербургу С. В. залишився тоді в Київі десь коло тижня, кільки разів ночував у нас й довший час просиджував на нашому помешканні.

Пригадую, що з тих часів лишилося у мене враження про С. В., як про людину з ширшими інтересами і ширшим світоглядом, ніж був весь наш гурток. Всі ми жили тоді виключно партійною роботою; це був той осередок, коло якого оберталось ціле наше життя, концентрувались всі наші інтереси; уважалось добрим революційним тоном обмежувати свої відносини і знайомства лише гуртком партійним товаришів, підпорядкувати цілком і вповні особисте життя інтересам партії, читати тільки марксистську літературу. Це все не могло не викликати серед нас певного звуження інтересів. У С. В., як пригадується, діапазон інтересів був ширший, як у нас, і вимоги до політичної роботи були більші. Пригадуються його оповідання про Львів і соціялістичний рух в Галичині, про Миколу Ганкевича й про Дашинського, про українські виклади на львівському університеті, про місцеве українське життя. Були це розмови і теми, досить далекі від тих, до яких був я призвичаєний в своєму гуртку. Пригадується, що відтоді лишилося ще враження, що деякі міркування С. В. не являються цілком ортодоксальними, в тому спеціяльно російському значінні, яке ми тоді надавали цьо-

му термінові. Проте С. В. уважав себе, як і всі ми, с.-д. ортодоксом, співчував, як наша більшість, Леніну, а не Плеханову і до моїх меншевистських симпатій поставився негативно.

Скоро С. В. виїхав до Петербургу з М. Поршем і П. Понятенком для продовження видання «Вільної України». Років зо два тому у бібліотеці Львівського наукового товариства я здобув ті три книжки цього журналу, що вийшли під їх редакцією і перечитав там статті С. В. Мушу сказати, що через двадцять років вони сподобалися мені мало; я нічого не знайшов в них опріч революційного ентузіязму і повторення певних схем. Колись вони справляли на мене инше враження.

Після розгону першої Думи і припинення «Вільної України» в початку осени С. В. вернувся до Київа. Розпочате в зимі наше знайомство відновилось, наші стрічи стали частішими, відносини почали набірати ближчого характеру. Так тяглось аж до осени 1908 р., часу од'їзду С. В. до Петербурга, про який буде мова низче. Перерви, які були в цей час в наших відносинах, походили від незалежних обставин: на протязі цих двох років мені двічі, в загальній сумі 5 місяців, довелось сидіти у тюрмі. Ті згадки про С. В., які залишились в пам'яті од тих часів, од наших частих зустрічів, од спільної роботи, я поділю на дві частини.

Згадка про саму особу С. В. й про ті факти й події, які торкаються його і в яких він брав участь.

За цей період ті перші враження, які залишив у мене С. В., скріпились; розуміється, його доповнив цілий ряд нових рис і прикмет. Безумовно, діапазон інтересів С. В. був значно ширший і.більший, ніж їх належалось мати у с.-д. згідно з тими нормами, які були пануючими в нашому гурткові. Він був ширший і більший, при чому інтереси С. В. були направлені не в той бік, в якому концентрувались інтереси більшости наших товаришів. С. В. рівняючи мало, цікавився нашим організаційним життям, всіма перепетіями нашої боротьби з рос. с.-д. в дрібній гуртковій роботі серед київських робітників. Ставився він досить холодно, инколи з скептичною усмішкою до наших захоплень наукою про народне господарство. Ті питання, які його захоплювали тоді, були з цілком иншої области: це були справи штуки, справи відродження українського театру, справи української літературної кри-

тики, збудованої на марксистській основі. Часто він говорив про необхідність перевести на українському ґрунті ту роботу з обсягу літературної критики, яку в Росії переводять Луначарський і Фріче; першого з них він дуже цінив і потроху ‘їм захоплювався. Ці його тодішні інтереси і захоплення знайшли певну свою реалізацію в конкретних фактах. Його інтерес до театру знайшов свій вислів в статті про Заньковецьку, талантом якої він глибоко захоплювався, уміщеній в «Україні», в передмові до перекладу чіріковських «Євреїв», присвяченій завданням українського театру, в численних рецензіях, в двох лекціях в театрі Садовського, присвячених виясненню і оцінці тої п’єси, яка йшла безпосереднє після лекції. Інтерес до питань літературної критики, який мав він тоді, він зміг зреалізувати в конкретних фактах пізніше. Думаю, що основні ідеї його пізнішої роботи про Франка, уміщеної в «Укр. Жизни», відносяться ще до київських часів, вже тоді Франко притягав увагу С. В. й був його улюбленим поетом.

Слід зазначити ту ролю, яку грали національний момент і національна стихія в духовному образі С. В. Коли пригадуєш людей і настрої тих часів, вражає, як всі ми боялись виявити своє національне почуття, хоч значна частина нас була вже тоді цілком порядними націоналістами; ми уважали, що нам, по нашому положенню ортодоксальних с.-д, не належить особливо виявляти свої національні почування. І вже тоді зазначався серед нас певний поділ на тих, які во ім’я ортодоксації і жадних національних ухилень не допускали (між ними М. Порш і Д. Піщанський, якого змалював Винниченко в «Великому Молохові» в особі Абстракта), і на тих, які не могли здержати й опанувати своєї національної стихії, належав як раз до другої групи, він був одним з тих, в яких національна стихія виявлялась найбільш бурхливо і яскраво. Його інтерес до всіх проявів українського національного життя, до яких багато нас становилось з певною погордою, його любов до української поезії, музики, літератури, театру, вони до певної міри були дізгармоничними з пануючою у нас ортодоксальною сухістю в її російському виданні. Питання, яке його дуже хвилювало і боліло, до якого він постійно вертався, це було питання про убогість і примітивність нашого культурного життя, про необхідність праці для його збогачення і про відсутність сил для

тої праці. В зв'язку з тим треба відзначити його відношення до досить модного тоді в наших колах питання про участь в «буржуазній» українській пресі. На з'їзді партії в грудні 1905 року, по пропозиції Винниченка, була прийнята резолюція про заборону участи для членів партії в «буржуазній» українській пресі. Резолюція була прийнята до з'явлення тої української буржуазної преси, фактично лишилась паперовою, при чому першим порушив її той самий Винниченко, який запропонував прийняти її з'їздові. Проте партійна опінія в співробітництві в орґанах загальної преси бачила все таки певний гріх, компроміс. І було не багато таких, які обстоювали це співробітництво, виходячи з принціпіяльних міркувань. С. В. належав власне до цих небагатьох.

Пригадується одна деталь з його тодішнього духовного обличчя в зв'язку з пізнішими подіями в його житті. Коли я згадую те повне самозречення й ту офірність, яку він виявив за часів нашої боротьби, встають в пам'яті з тих часів епізоди. Я пригадую, як сильно він реаґував на згадку про 9 січня, на згадку про тих, які пішли на смерть, принесли себе в офіру за свободу. Був російський вірш, здається П. Я., присвячений тим подіям. Його любив читати С. В., виголошуючи віршовані рядки з якимсь особливим захопленням і силою. Хтозна, може цей екстаз і це захоплення будило в ньому підсвідоме передчуття тої жертви за волю України, яку доведеться йому принести самому.

Таким пригадується духовне обличчя С. В. з тих часів. Переходжу до фактів. Я зазначив вже його малий інтерес до дрібної партійної роботи. Він в ній брав мінімальну участь. Правда, для 1907-1908 року це поволі ставало характерним майже для всіх, які пробували в партійних верхах. Робота набула в зв'язку із зростом реакції такий вузький і обмежений характер, що вже могла вабити більшої кількости інтелігентних сил. Він увіходив до загальнопартійного центру, але особливо активної участи в його роботі не брав, виконуючи окремі партійні доручення. До другої Думи партія виставила його кандидатом на виборця в Полтаві; він їздив на передвиборче зібрання і виступав на ньому не без успіху. Восени 1907 року їздив він, як представник Ц. К., на повітову конференцію в Золотоношу. Не можу пригадати собі його ролі і його виступів на нашому партійному з'їзді навесні 1907 р. Пригадується лише піс-

ляз'їздова нарада, в якійсь ресторації при участі С. В., І. Блонського, М. Порша, і моїй, присвячена справі видання партійного орґаиу.

Справа з виданням партійного орґану, в зв'язку з занепадом партійної роботи, ставала для нас все більш нагальною, вірилось, що це є засоб для скріплення нашого становища і поширення роботи. Фінансові можливості після з'їзду у нас одкрилися і тим то ми змогли використати дозвіл на «Слово», здобутий перед роком О. Корольовою. Перше число «Слова вийшло на початку травня 1907 року.

Обставини склались так, що на початках видання «Слова» я не брав в ньому ближчої участи. Саме в травні я одійшов був од роботи, щоб скласти університетські іспити, але якраз напередодні іспиту по державному праву був арештований, в тюрмі захворів, а після визволення з тюрми виїхав на село. Через те став я ближче до «Слова» лише з осени. Редакція складалась з С. В. Петлюри, М. Порша, Я. Міхури (Хведора Кучерявого) і мене. Відповідальним редактором з осени після відмови О. Корольової, якій в літі за «Слово» довелося висидіти місяць під арештом в дорозі адміністративного розпорядження, став С. Петлюра. Щоб забезпечити себе од адміністративних несподіванок, які ставали з зростом реакції все більш грізними, умовились ми з секретарем цензурного комітету Опатовським, що він з ласки своєї буде переглядати весь наш матеріял перед друком і викреслювати сумнівні місця: за цю «послугу» п. Опатовський одержував од редакції певну винагороду, здається по 5 карб, на номер.

Внутрішні відносини в редакції «Слова» склались не дуже сприятливо. До нашої колегії увіходив М. Порш, спільна праця з яким була дуже важка. В зв'язку з цим з'явилось охолодження до тієї справи, яку ми розпочали, і серед нас почала наростати опозиція проти М. Порша, але авторитет М. Порша й в партії і серед нас був тоді ще дуже великий. Ця наша опозиція оформилась значно пізніше. В біографіях С. В. раз-у-раз його називають редактором «Слова», оскільки воно містить його підпис. Фактично це невірно. Редагувала його зазначена мною колегія, в якій найбільший вплив мав М. Порш. Головним редактором скоріше був М. Порш, як С. Петлюра. У С. Петлюри скоро наступило певне розчарування «Словом»; його тенденцією, проти якої весь час повстав М. Порш, було надати «Слову» більш виразну національну закраску, зазна-

чити позиції в справах українського національного життя. Через те, «Слово» в київському життю С. Петлюри мені малюється, як епізод, як один з складових моментів, а не як те, що надавало йому головний зміст і становило його основу. С. В. в «Слові» писав і писав багато, але не пригадую серед його статей таких, які б його захоплювали, які би він писав з більшим інтересом.

Приїхавши до Київа, С. В. хотів жити з літературних заробітків. Його запрохано секретарем редакції до «Ради», в 1907 р. він здобув сталий заробіток (коли не помиляюсь, провадження одділу українського життя в «Україні»). Але український літературний заробіток і тоді був і до тепер лишився найбільш непевною річчю, яка існує на світі. В «Раді» С. В. довго не пробув,, а «Україна», закінчивши рік 1907, припинилась. «Слово», яке виходило раз на тиждень, й платило гонорар по копійці од рядка очевидно заробітків більших дати не могло.

А С. В. потрібував грошей не тільки для себе, але й для допомоги батькам. В 1908 р. Г. А. Коваленко улаштував для С. В. якусь дрібну посаду в мійській Управі, але ґубернатор одмовив йому в затвердженні.

Все важче складались матеріяльні можливості для С. В. в Київі; із зростом реакції, з повним занепадом партійного життя, з еміґрацією цілої низки партійних товаришів за кордон все більше безвиглядними уявлялись наші громадські перспективи. С. В. рішив переїхати до Петербургу. Він виїхав восени 1908 р. Пригадую проводи, які ми, редакція «Слова», улаштували йому на кватирі Г. А. Коваленка, одного з наших співробітників. Пригадую його знайомих і товаришів, які прийшли одпровадити його на двірець і між ними його майбутню дружину О. О. Більську.

Тихої сумної осінньої ночі з тихим смутком одпроваджали ми одного з товаришів, для сил і здібностей якого не знаходилося місця на нашій не своїй землі. І нікому з нас не спадало на думку, за яких обставин й умов ми стрінемося з С. В. в Київі через десять несповна літ.

Тризуб (Париж), 1927, ч. 22–23, с. 18 – 22.

Любов Михайлів

СПОГАДИ

Моя розповідь буде дуже скромна, але тому, що кожна, навіть невеличка, деталь з життя таких велетнів духу й чину, яким безперечно був Симон Петлюра, всіх цікавить, я й осмілилась виступити з цим скромним жмутком моїх спогадів.

Полтава початку 1900-х років була губерніяльним містом з кількатисячним населенням. Це місто своєю красою найбільше завдячувало зелені. Воно, можна сказати, потопало в садах і в квітах. Найбільші сади були Монастирський і Городський. Був ще й парк, через який пробігала головна вулиця – Олександрівська, а в ньому був малий шведський пам'ятник, бо великий стояв на місці мазепенських боїв.

Пишалася Полтава театром ім. М. В. Гоголя. Постійного ансамблю не було, але приїздили різні ансамблі. Особливо захоплював полтавців ансамбль наших корифеїв, що його тоді очолював М. Кропивницький. Тішилася Полтава і домиком Івана Котляревського та тим, що мешкали ще в Полтаві українські письменники – П. Мирний. М. Старицький, В. Короленко.

Було в Полтаві багато шкіл: гімназії, інститут шляхетних дівчат, кадетський корпус, духовна школа та семінарія. До семінарії приходили ті учні. що закінчили чотири класи духовної школи та вчилися там ще шість років. По закінченні семінарії ставали кандидатами на священиків.

Симон Петлюра вчився в семінарії. Мав прекрасний ліричний голос – тенор. Співав у семінарському хорі, яким керував диригент Попадич. Коли Симон Петлюра був у шостій класі, то часом заступав диригента в церкві на Богослуженнях. Семінарський хор славився не тільки в Полтаві, а й в околицях, і це притягало маси людей до семінарської церкви, особливо молодь. Семінарія була основним ядром, де кипіло українське життя. Засновувалися українські гуртки і в інших школах, але семінарія вела перед, а в ній головним проводирем був Симон Петлюра. Між іншим, він збирав своїх однокласників та й інших і під неділю, пізно вве-

чері, їздили човнами по Ворсклі і голосно дискутували та співали. Співали так гарно, що на берегах скупчувалась молодь і слухала. А багато дівчат-гімназисток потайки зникали з інтернатів, а то й наймали навіть човни, щоб послухати чарівних співаків. «Запівайлом» найчастіше був Симон Петлюра. Але не довго молодь втішалася його присутністю. Симон Петлюра належав бо до Революційної Української Партії (РУП.).

У 1901 році, коли делегація РУП приїхала з Києва до Полтави, Симон Петлюра та кілька інших семінаристів зробили зібрання пізно ввечорі в самій семінарії, думаючи, що там найбезпечніше. Але хтось із сторожів доніс ректорові, який, щоб не робити розголосу, наказав усіх випустити з будинку, а семінаристів-«зачинщиків» чолі з С. Петлюрою, – замкнути до ранку в кімнаті на другому поверсі. Так і зробили. Але один семінарист уночі розбив вікно біля ринви, що виходило в садок, і всі «в'язні» по тій ринві спустилися вниз і порозходилися.

Справи цієї не роздували, але все ж таки, за якийсь час, у зв'язку з запрошенням до семінарії композитора Миколи Лисенка та виявленням семінаристами своїх революційно-національних настроїв, кількох семінаристів виключили з семінарії. Симона Петлюру як українського революційного діяча і проводиря також виключили, і то з позбавленням права вступу до будь-якої школи. Із цим, т. зв. «вовчим білетом», і помандрував Симон Петлюра у світ, зникнувши на довгий час з очей полтавців.

У Петербурзі

Здається, це був 1912 рік, коли ми гостили в себе в Петербурзі Симона Петлюру. Він приїжджав до Петербурга з Москви, де він тоді жив і працював, де й народилася в 1910 році його єдина дочечка – Леся.

Я з чоловіком набували тоді вищу освіту в Петербурзі, бо мій чоловік був виключений з Полтавської семінарії тоді, як і С. Петлюра, але мав право вступу до іншої школи, і дякуючи своєму дядькові, закінчив гімназію аж у Болграді, Басарабія, але хоча закінчив гімназію з золотою медалею, до Київського університету його не прийняли, і тому треба було вчитися в Петербурзі.

Українське життя в Петербурзі було, як відомо, вільніше. Була українська Громада, були «Землячества», був Український театр з нашими корифеями та улюбленицею всіх М. Заньковецькою. Тим то С. Петлюра, що глибоко любив усі прояви українського життя, час-до-часу приїздив до Петербургу.

У Києві

Зустрілися ми з Симоном Петлюрою вже за часів Української Центральної Ради. Найяскравішим спогадом того часу було 22 січня 1919 року. Софійська площа. Доми прикрашені килимами та українськими жовто-блакитними прапорами. Навіть банки на других поверхах були прикрашені рушниками. Тисячі народу заповнили площу й довкілля, балькони, а підростки-хлопці – обсіли гілля дерев. Усі веселі й щасливі. По обличчях деяких учасників спливали сльози радости і зворушення. Посередині площі – рідне українське військо, а в центрі – головна старшина з Симоном Петлюрою на чолі... Незабутнє враження! І тверда віра... віра в щасливе майбутнє українського народу в самостійній соборній Українській Народній Республіці! Усі, хто це бачив, – пронесе цей одушевлений і незабутній спогад через усе своє життя.

Кам'янець-Подільський, 1920 рік

У Кам'янець-Подільському тоді перебував уряд УНР і С. Петлюра зі своїм штабом. Уряд вислав місії до Варшави: військову, на чолі з ген. Зелінським, і дипломатичну, яку очолив мій чоловік Леонід Михайлів, бо Андрія Лівицького тоді ще не було в Кам'янець-Подільському. Спочатку Дипломатична місія зайняла у Варшаві декілька кімнат у Європейському готелі, а пізніше купила приміщення з шести кімнат на третьому поверсі з дуже гарним устаткуванням. Дім був при вулиці, що називалася «Алея Руж».

У Варшаві, 1921 рік

Зустрілися ми з Симоном Петлюрою у Варшаві 1921 року. Спочатку він був сам, а пізніше приїхала і його дружина, Ольга Опанасівна, з дочкою Лесею. Ольга Опанасівна, була ще гарна, але вже сива і мала слабкий слух, так що розмовляли з нею під-

вищеним голосом. Донечка, Леся, була чарівна! Струнка з тонкими рисами обличчя, з чудовими двома косами, з великими, трохи сумними, очима. Родина Петлюри жила дуже скромно. У кімнатах було майже завжди холодно, бо ощаджували паливо. Навіть їжа була щадно обмежена: чай, хліб, суп, картопля. Усі гроші С. Петлюра тримав для справи. Часто приходили вістуни з України. Нерідко приходилося їх і приодягнути...

Коли С. Петлюра був у Варшаві, то контакт його з Україною був постійний. Поки ще не приїхала родина, то Симон Васильович присилав когось по нас вечорами, щоб «зорганізувати» чай чи перекуску. Пам'ятаю, як приїхав із Чехії Борис Матюшенко. Була нарада, а потім, за чаєм, продовжувалися розмови. С. Петлюра доводив, що «нам треба бути на українських теренах зі своїм військом», що «вже багато людей очуняло від большевицького дурману і знають ціну большевицьким обіцянкам», а всі «угоди» можна змінювати згідно з обставинами та наявною військовою силою. Говорив Симон Васильович лагідно і дуже переконливо, але Б. Матюшенко не погодився з його поглядом і від'їхав назад до Чехії.

Були наради з генералами. Деякі з них мешкали у Варшаві, а деякі приїжджали до Варшави на заклик С. Петлюри.

Симон Васильович шанував ген. Юнакова, як військового науковця і досвідченого стратега. В нарадах брали участь багато генералів – Безручко, Сальський, Загродський, Зелінський та інші старшини.

Потім, якось увечорі за чаєм, С. Петлюра, згадавши про одну з таких нарад, казав, що «справі дуже перешкоджають особисті амбіції» та що часом йому приходиться мирити генералів. Не можу пригадати, про кого він сказав таке: «Він не може зрозуміти, що нема становищ більш почесних і менш почесних, а є тільки більш відповідальні і менше відповідальні».

Про відношення Симона Васильовича до своїх підвладних може посвідчити такий випадок зі мною. У 1921–22 р. був у Варшаві відділ Українського Червоного Хреста, що його я очолювала. Цей відділ мав чимале значення, тому що всі зв'язки з Міжнародним Червоним Хрестом та ІМК-ою полагоджувалися тільки через цей відділ. З головою Міжн. Черв. Хреста, швайцарцем мр. Ґльором було зручно порозуміватися, бо він добре говорив російською

мовою, але, йдучи до американської ІМК-и, треба було брати п. Бабакова, секретаря Дипломатичної місії, який добре володів англійською мовою, за перекладача. Одного разу ІМК-а сповістила нас, що з їхнього складу можна взяти для наших таборів більшу кількість білизни, консервованих харчів та ліків. Але забрати це треба було негайно, і транспорт організувати самим. Вагон для погрузки цього добра дістав, на моє прохання, п. Ґльора а один студент Рибальченко згодився їздити в цьому вагоні від табору до табору, розвозячи речі. Розподіл всього на письмі було зроблено на засіданні Президії відділу Українського Червоного Хреста, і п. Рибальченко негайно виїхав до табору – розвозячи про все це не оповістили Модеста Пилиповича Левицького, тодішнього голову Українського Червоного Хреста.

За два дні після цього Симон Васильович присилає свого ад'ютанта Олександра Доценка по мене. Приходимо. Симон Васильович саме пив чай. За столом сидів ще молодий старшина.

Стою, виструнчено, чекаю. А С. Петлюра каже:

– Як же це так сталося, Любов Михайлівно, що я отримав скаргу на Вас від Вашого безпосереднього начальства, М. П. Левицького?

Я з'ясовую справу, що не було часу все відсилати на розподіл до голови Модеста Пилиповича, бо була вимога ІМК-и негайно все забрати і вивезти.

Симон Васильович каже:

– Ну, гаразд, але на другий раз все-таки, Любов Михайлівно, порозумівайтесь з Модестом Пилиповичем, а то старий ображається.

– Слухаю! – кажу.

– А тепер, – каже С. Петлюра, – сідайте, випийте чаю. Познайомтесь з моїм племінником...

Були у Варшаві й вечори, коли збиралися різні ближчі знайомі С. Петлюри і проводили час у розмовах та співах. Симон Васильович любив спів, часом і сам співав. Любив він пісню Лепкого «Чуєш, брате мій...». Але найбільше любив пісню-вірш Шевченка «Ой, чого ти почорніло, зеленеє поле? Почорніло я від крови за вольную волю».

Пізніше, здається в кінці 1923 року, Симон Петлюра виїхав з Варшави. Виїхав сам, без родини. Родина виїхала пізніше.

З Парижу Симон Васильович часом писав листи до мого чоловіка. Листи були повні віри в світле майбутнє рідного краю.

Писав, що «кров, пролита за Рідний Край, не засихає, а ферментує – кличе людей до жертвенности, до чину, до боротьби». Вірив, що Україна таки буде вільною і самостійною.

І раптом... страшна трагедія українського народу! Петлюру вбито на вулиці Парижу...

Першу панахиду в Луцьку, на Волині відправив колишній військовий священик – протопр. Павло Пащевський. Висока кремезна постать, довгі козацькі вуса, очі повні сліз, голос тремтить... Церква переповнена..., й ридання... Виносять зомлілих. І мене теж непритомну винесли з церкви...

Нема Симона... Але живе символ! Символ української самостійної і соборної держави українського народу!..

Полтавська Петлюріана. Полтава, 2009, с. 63–68.

Публікація заслуженого працівника культури України Миколи Чабана (Дніпропетровськ).

Володимир Кедровський, полк. Армії УНР

БУВ ПОЧАТОК ЖОВТНЯ 1910 РОКУ...

Був початок жовтня 1910 року. Уся царська російська імперія укрилася жалобою. Сьомого жовтня 1910 року в катастрофі військового літака згинув капітан військової фльоти пільот ЛЕВ МАТІЄВИЧ МАЦІЄВИЧ. Згинув він підчас свого експериментального лету, коли робив – «МЕРТВУ ПЕТЛЮ» своїм літаком. Літак розламався високо в повітрі і Мацієвич згинув. Він був одним із перших у цілому світі, що зробив і кілька разів повторив свої «мертві петлі».

Усі російські офіційні чинники, починаючи від царедворців, і широке громадянство болюче відчули втрату великого і відважного пільота. Уся преса писала про цю тяжку втрату і в багатьох місцях Російської імперії відбулися жалібні збори.

У Петербурзі був улаштований великий похорон Мацієвичові. Широкі вулиці, що вели до цвинтаря, були вкриті натовпом народу і військом, яке стояло шпалерами вздовж вулиць для вшанування пам'яти небіжчика. На цвинтар прибули міністри царського уряду, високі урядовці і численні делегації від громадянства. Сотні вінків з відповідними написами героєві імперії тягнулися довгими рядами за труною Мацієвича. В тих рядах ішов чоловік із скромним вінком... Середнього росту, сухорлявий, той чоловік проходив поміж рядами всілякої російської офіційної та неофіційної знаті, спокійно, помітно у глибокому сумі. Він ніс у своїх руках вінок перев'язаний жовто-блакитною стрічкою і червоною стрічкою. Поклавши вінок на могилу, той чоловік непомітно для ока охранки і жандармів зник серед десятитисячного натовпу. Вінок той був покладений одним з останніх, а тому й було легко прочитати на його стрічці такий видрукований вірш, українською мовою:

«І скільки нас в борні розбилося об ґрати,
І скільки вас сконало серед мук,
Але і смерть була безсила вас спиняти
І вбить ваш вільний дух!».

Це був вінок, покладений на могилу бувшого члена Революційної Української Партії, що перша проголосила програму «Самостійної України», а пізніше члена Української Робітничої Соціял-Демократичної Партії Лева Мацієвича. Поки російська жандармерія та охранка розкумекали, що це вінок від українських «Сепаратистів» і почала шукати страшного для неї злочинця, він уже був у Москві в редакції місячника «Украінская Жізнь». Це був Симон Петлюра.

Цим своїм актом Симон Петлюра на всю російську імперію і навіть на цілий світ підкреслив, що Росія ховає великого сина України, який був, як і мільйони інших українців, невільником російської імперії, і що ідеали, за які таємно боровся Мацієвич, і для здійснення яких він працював усе своє життя, живуть серед українського народу. Зробити так демонстративно цю заяву перед лицем всієї Росії було тоді особливо великим ризиком і це зробив СИМОН ПЕТЛЮРА.

Бюлетень Союзу бувших українських вояків у Канаді, 1963, ч. 15, с. 2.

Степан Сірополко

З УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ В МОСКВІ
(Сторінки зі спогадів)

Присвячується світлій пам'яті М. Дикого,
С. Петлюри та О. Саліковського.

З нагоди 10-ліття української еміграції, коли підраховуються підсумки еміграційного життя, необхідно згадати не злим, тихим словом тих видатних українських діячів, що відійшли від нас, склавши своє життя на чужині, поза межами своєї батьківщини. Стоїть навести лише самі імена цих небіжчиків з кола української еміграції, щоб зрозуміти всю величінь тої втрати, яку понесло українське громадянство в цілости: др. М. Дикий (†11/IV. 1919 р. в Станиславові), др. І. Липа († 13/X1.1923 р. у Винниках під Львовом), інж. Г. Сидоренко († 6/II.1924 р. в Празі), др. В. Совачів († 3/V.1924 р. коло Підлютого в Карпатах), П. Чижевський († у 17/IV. 1925 р. в Женеві), О. Саліковський (Г 22/X1.1925 р. у Варшаві), С. Петлюра († 25/V 1926 р. в Парижі), проф. В. Коваль († 21/III.1927 р. в Празі), – всі вони в тій чи иншій мірі прислужилися українській справі та визвольній боротьбі за Україну. Оглядаючи духовим зором життя й працю цих незабутніх діячів, воскрешаю в своїй пам'яті деякі моменти з їх життя, які, на мою думку, слід зафіксувати, як матеріял для майбутніх істориків українського національного руху.

На цей раз хочу поділитися з читачами своїми спогадами про діяльність М. Дикого, О. Саліковського та С. Петлюри в українській кольонії в Москві.

М. Дикий по закінченню медичного відділу московського університету почав працювати, як лікар, у Москві, де скоро придбав велику популярність, як спеціяліст внутрішніх хоріб. Практика його в Москві, а особливо в курорті Есентуках на Кавказі, куди він щоліта виїздив, давала Дикому солідний зарібок, так що він мав можливість придбати в Москві будинок. І тут не раз відбувалися тісніші збори української кольонії чи для вислухання інформацій якогось «високого» гостя, що прибув до Москви з України,

чи для обміркування тих питань, що їх висували тоді на порядок дня потреби національного життя української кольонії в Москві.

Треба сказати, що українська кольонія в Москві була досить численна: тут були й професори, й учителі, лікарі, адвокати, артисти й т. и., а головне – студентська молодіж, яку притягала до себе Москва не тільки завдяки високому рівню науки як в університеті, так і в ріжнних фахових школах, але й завдяки істнуванню там цілої низки доброчинних установ, які давали можливість побирата науку незаможним студентам.

Патріярхом української кольонії в Москві, як найстаріший віком уважався Ю. Цвітковський, колишній член київської «Старої Громади», який поплатився за своє українофільство висилкою з Києва за межі України. В 1907 р. Цвітковський заняв у Москві посаду директора Олександрійської комерційної школи та з малодечим запалом упірнув у життя української кольонії.[1]

Тому, що через численність української кольонії ставало трудніше збиратися в приватному помешканню, не наражаючи господаря помешкання на ріжні неприємности з боку поліції за нелегальне зборище, ініціативна група взялася клопотатися перед московською адміністрацією про дозвіл на відкриття клюбу «Українська Хата». А що адміністрація не дала дозволу на клюб, то вирішено заложнтн музично-співоче товариство «Кобзарь»; серед його фундаторів були, між іншим, М. Дикий і Ю. Цвітковський. Після ріжних перешкод статут «Кобзаря» затверджено 1911 р. і під покришкою цього товариства розпочалася робота в напрямі пробудження національної свідомости серед численної української кольонії в Москві. Але ще перед тим гурток Українців утворив «Комітет по упорядкуванню Шевченківських свят у Москві» з нагоди 50-ліття з дня смерти Шевченка.

На чолі цього Комітету став академик Хведор Корш. Москаль з походження, але ширий приятель українського народу. Він був надзвичайний мовознавець. Він добре также розмовляв і писав по-українському (між иншим і вірші, які підписував Хв. Корж). Недаром відомий російський історик В. Ключевський якось висловився, що акад. Корш був головним секретарем під час Вавилонського стовпища.

[1] Помер у Москві 6/VIII.1913 р.

На Шевченківські свята в Москві відгукнулася не тільки українська кольонія й уся інтелігентна Москва, але й Україна, Галичина й Буковина, бо Москва, здається, була єдиним місцем на всьому просторі б. російської імперії, де адміністрація доброзичливо поставилася до ювілейного свята Шевченка. Серед численних привітань, виголошених українською мовою на цьому святі, особливо зворушливою була промова письменниці Л. Яновської, що приїхала вітати свято від імени киян, яким було заборонено належно відсвяткувати 50-і роковини з дня смерти великого Кобзаря України. Після того, як затихли громові оплески на промову Яновської, Корш, що головував на святі, звернувся до присутніх з такими словами: «Я думаю, що висловлю настрій зборів, коли дозволю собі нестримані вами оплески пояснити не тільки як ознаку вашої прихильности до промовниці, але й як ознаку вашого співчуття до киян, делегаткою від котрих приїхала до нас промовниця і тому прохаю делегатку, як повернеться до Києва, передати киянам від москвичів щирий привіт і глибоке співчуття їхньому горю».

Шевченківські свята в Москві закінчилися ювілейною виставою «Назар Стодоля» з концертним відділом, в яких брали участь найкращі артисти імператорського Великого театру в Москві з гостинним виступом М. Садовського та М Лисенка.

Тоді ж таки, в 1911 р., зорганізувалася українська секція при російськім «Товаристві слав'янської культури», в якій найактивнішу участь брали С. Петлюра й О. Саліковський, що в тому році оселилися в Москві. Крім того, Петлюра завжди виступав з літературними рефератами на вечірках товариства «Кобзарь», а головне – вмів втягнути молодь після закінчення офіційної програми цих вечірок в обговорення ріжних справ національного характеру так, що дискусія нерідко тяглася до самого світу. Додам, що першим головою т-ва «Кобзарь» був адвокат С. Хвостов, який за Української Держави був у Київі сенатором (в 1919 р. його забили большевики). Одначе головне діло, яке припало в уділі С. Петлюрі та О. Саліковському з доручення українського громадянства в Москві, це було редагування нового часопису «Украинская Жизнь», присвяченого українським справам, що почав виходити з січня 1912 р. російською мовою.

Обидва редактори з захопленням віддалися цій праці й зуміли притягнути до участи в журналі видатних учених і публіцистів не тільки Українців, але й чужинців – Москалів (акад. Х. Корш, А. Луначарський, М. Горький та ин.), Поляків (проф. Бодуен-де-Куртене, Л. Василевський) тощо.

«Украинскую Жизнь» прихильно зустрінуло все українське громадянство, серед якого комплектувалися «друзі» цього журналу, що підтримували своїми датками його видання.

Коли О. Саліковський виїхав до Ростова на Дону, щоб редагувати щоденний часопис «Приазовскій Край» (в 1913 р.), то С. Петлюра залишився єдиним редактором «Укр. Ж.» і ця робота забирала у нього увесь вільний час від службової праці в одному транспортовому товаристві.

З початком великої світової війни, як відомо, на Україні підпали забороні всі українські часописи, отже «Укр. Ж.» залишилася єдиним орґаном, який стояв на сторожі українських змагань та детально реєстрував у «хроніці» як національний рух на Україні, так і ті репресії, що їх зазнавав цей рух з боку російської адміністрації. Згодом серед українського громадянства в Москві виникла думка про заснування українського часопису в Москві, і тут до реалізації цієї думки, що вилилася у виданню тижневика «Промінь», причинився др. М. Дикий своєю матеріальною допомогою.

Не можу не згадати ще одної великої заслуги редакції «Укр. Ж.», а саме виготовлення двох надзвичайно цінних книжок – «Украинскій вопрос» і «Галичина, Буковина и Угорская Русь», які вийшли накладом видавництва «Задруга». Спільниками цього видавництва були деякі Українці, в тім числі С. Петлюра та О. Саліковський.

З переїздом С. Петлюри на фронт, де він заняв посаду заступиика уповноваженого Всеросійської Земської Спілки, на чолі редакції «Укр. Ж.» знову став О. Саліковськнй.

Невдовзі, в зв'язку зі світовою війною, українська кольонія підняла на себе ще одну справу. Тому, що до Москви стали прибувати а фронту ранені Українці-вояки, а через Москву відправлялися на Сибір полонені Галичане та жертви російської окупаційної влади в Галичині, українська кольонія в Москві взяла на себе турботи про цих жертв війни, й з цією метою утворила спеціальне товариство, в якому діяльну участь брали М. Дикий і О. Саліков-

ськнй. Між иншим, др. Дикий був одним із лікарів у тому шпиталю, який влаштувало товариство «Кобзарь».

Як тільки до Москви дійшла вістка про революцію в Петербурзі, українське громадянство в Москві зорганізувало величаву маніфестацію з українським прапором біля пам'ятника М. Гоголю на бульварі його імени та повело національно-просвітню роботу серед українських вояків, розташованих по московських касарнях.

Коли ж у Київі утворилася Центральна Рада, українське громадянство в Москві з великим ентузіязмом зустрінуло вістку про це й вирішило зорганізувати й собі Українську Раду з представників усіх українських товариств у Москві, як допомоговий орган Центральної Ради. На чолі цієї Української Ради став О. Саліковеький.

З пробудженням національного життя на Україні почала з кожним днем рідшати українська кольонія в Москві: С. Петлюра з фронту від'їхав до Київа для участи у Військовому Комітеті, з початком жовтня 1917 р. від'їхав туди ж О. Саліковський на посаду Київського Губерніяльного Комісара, а трохи згодом М. Дикий, який від квітня 1918 р. заняв у Київі посаду директора благодійних установ ім. Дехтерьова.

С. Петлюрі й О. Саліковському доля судила взяти на себе активну участь в будуванню Української держави, пережити багато радісних моментів, які припадають в уділі творцям нового життя, та невпинно продовжувати боротьбу з окупантами України й під час тяжкого перебування на еміграції.

Несподівана смерть М. Дикого на службі рідному народові (він перед наступом большевиків у січні 1919 р. виїхав до Станиславова, де заняв посаду лікаря військової окружної лічниці, і там помер, заразившися плямистим тифом), передчасна смерть О. Саліковського, що мав у своїому розпорядженню на еміграції лише одну зброю – гостре перо – в боротьбі за кращу долю своєї батьківшини, та мученицька смерть С. Петлюри, що впав від кулі наймита московських окупантів, покладають на нас живих – обов'язок свято берегти пам'ять цих полеглих за українську державність та стійко зберігати і плекати традиції боротьби за волю й незалежність Соборної України.

Календар-альманах «Дніпро» на рік 1927. Львів, 1926, с. 37–40.

Михайло Возняк

ПІЄТИЗМ ПЕТЛЮРИ ДО ФРАНКА

Відбиткою з травневої й червневої книжок «Украинской Жизни» 1913. р. вийшла півторааркушева стаття С. Петлюри п. з. «И. Франко – поэть национальной чести». В перекладі на українську мову ввійшла вона до його збірки літературно-критичних мініятюр, виданої п. з. «Незабутні» в Києві 1918 р., куди увійшли нариси про Шевченка, Івана Тобілевича, Франка, Коцюбинською й Михальчука.

Автор підніс, як поетична творчість і взагалі вся літературна й науково-громадська діяльність Івана Франка притягає до себе дослідника величезною і ріжнородною продукцією. «Це ускладнює працю дослідника й завдасть труднощів майбутньому біографові, бо кожна сторінка літературної чи наукової діяльности вимагатиме окремого освітлення й докладного знайомства з відповідними галузями науки й літератури. Та тільки і цим не вичерпуються труднощі праці при досліджуванні літературної спадщини Франка й виясненні його заслуг для відродженої України. Франко, як письменник і діяч, неспокійний, поривчастий, не вільний від гостроти, що випливає з його палкого темпераменту. Ці риси виявляються не лише у виборі тем і способі їх трактування, але й у загальному тоні й формі його літературного письма, здебільша яскравого, виразного, позбавленого шабльоновости, що завжди притягає до себе увагу, навіть тоді, коли читач у корені не згідний з автором».

Звичайний трагізм долі тих, що кидають нові слова, піддають нові думки й кличуть до нових діл, подвоювався у Франка через те, що «гіркий келих незадоволеності, досади, образи, а часом і гніву за рідний нарід, що не доріс до співця, міг отруїти свідомість поета», і через те, що знесилений Франко упадав під тягарем праці, за яку взявся мимоволі, щоб створити культурну й громадську силу рідного народу, а яка відстрашувала інших «і своєю новиною, і сміливістю, і позірною небезпекою».

В поезії Франка підкреслив Петлюра «правдиве й глибоке відбиття психольогії активного українця, що збагнув усю безвиглядність становища, в якому опинивсь його рідний нарід, і щільно

підійшов до втрат його національної вдачі, до червоточин національної волі. Ось чому знати його поезію – значить наблизитись до пізнання нас самих. Полюбити творчість цього поета – значить знайти в ньому джерело не тільки естетичної втіхи, але й «засіб вражінь, що організують психіку українця й оздоровлююче впливають на його віковими історичними негодами пом'яту волю». А що Франко не любив свого народу любов'ю сліпця, тому «полюбити поезію Франка – не значить заплющувати очі на хиби й негативні риси народнього життя, а навпаки придбати протиотруту проти національної виключности».

Та Франко не тільки співець прекрасного і провісник національного відродження, «він – «муж поради», навчений знанням людської душі взагалі й душі українця зокрема, яку збагнув він і в минулій долі українського народу й в її проявах у сучасності. Це надає прибраним у мистецькі форми ідеям Франка особливої цінности, бо відчуваєш, як глибоко він їх продумав і зрозумів, як палкість і бурхливість його настрою гармонійно злилися з дозрілістю і психольоґічним. обґрунтуванням думки. Франко належить до тих поетів, що приваблюють до себе більше глибиною всієї творчости, ніж гарною формою останньої, різьбленим словом або мельодією ритму, хоч і з цього боку багато його творів помічені печаттю справжнього таланту й ґетевської «ласки божої». Ось чому творчість Франка, як і всякого справжнього мистця, задовольняючи вимогам, які ставимо до прекрасного, одночасно набував і виховних рис: у Франка багато береш, багато вчишся й багато чим себе збагачуєш».

Відбиття змісту національного життя в творчості Франка таке глибоке й історично вірне, що, «здається, не можна зрозуміти психольоґії українського громадянства 80–90 рр., не познайомившись із його поетичними інтерпретаціями, які створив Франко з тими мистецькими зразками, поемами й піснями, мотиви яких навіяні моментом, сучасним поетові». Творчість Франка чимало допоможе історикові українського відродження, а «про те, що дав цей визначний українець своєму краєві, що він дав у творену скарбницю української національної культури і яка взагалі його заслуга в справі відродження України, будуть написані книги».

Обов'язок української журналістики причинитись і від себе до майбутнього діла, тому автор зупинився на одному моменті з ріжнородньої своїм змістом творчости Франка, на моменті національної чести й національної самоповаги, виказуючи, як у патріотизмі Франка нема місця на. особисте щастя чи користь. «Любов Франка до рідного народу загально людська своїм змістом, зв'язана з безперестанною працею, «кривавою в серці раною», що завжди болить, що завжди примушує його думати про добробут народу. Ця «надмірна любов», що заповнює собою усю істоту поета, ніколи не повинна вщухати, вменшатись у своєму напруженні, а навпаки – безперестанку горіти в душі».

Коли в Шевченка була глибока віра, що історія його рідного народу ще не скінчилась і він скаже своє слово, «в поезії Франка ми маємо діло з перетворенням віри в певність, у переконаність того, чому вірило попереднє покоління». Тому він закликував до зближення розсипаних сил і розгублених на історичному шляху, щоб подвижники національної праці чесно послужили для матері службу.

«Франко – поет національного сорому, але не того, що спалахне в останній раз і погасне в чаду дальшого підупаду, а того, що революціонізує свідомість, примушує глибоко зазирнути у власну душу й запалюється полум'ям відродження. В цьому полягає велике і симптоматичне значіння творчости Франка як поета української сучасности».

Свій нарис закінчив автор словами: «Поезія Франка, як хміль, непокоїть і викликає ці (творчі, національні) сили, і, як іскра, запалює працю національної свідомости. В цьому полягає величезне значіння «дару», який приніс поет генієві народу, в цьому – одна з величезних заслуг співця, що проспівав нам бадьору пісню про честь і гордість народу».

Цих пару висловів і думок із статті Петлюри, надиханої справжнім пієтизмом до Франка, пригадав я, головно тим, що не читали її, в місяці, в якому відійшли від нас і Франко й десять років пізніше автор статті як мученик за ідею державної незалежности України. Яким улюбленим поетом був для нього Франко, щире свідоцтво цього маємо в одному рукописному документі, а саме в листі, пересланому рівночасно з російською відбиткою статті

в «Украинской Жизни» й збереженому в архіві Франка в Бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові (ч. 427/1628). Ось текст цього подвійно цікавого й цінного документу:

«Дорогий приятелю,

При цім листі посилаю Вам невеличку брошуру в російській мові «И. Франко – поэтъ национальной чести», що раніш надрукована була на сторінках «Украинской Жизни».

Це – скромний дар моєї глибокої поваги до Вашої ріжномаїтої діяльности і моєї любови до Вас, як до поета.

Певно у кожного, хто любить поезію, хто відчуває красу слова поетичного, є «свій» поет, найбільш улюблений, той, кого перечитують не раз і не два, до творів котрого мимоволі простягаються руки, коли відчуваєш потребу краси, або коли душа болить.

Від того часу, як пізнав я красу поетичного слова, таким поетом для мене стали Ви, а я зробився отим невідомим для Вас читачем Ваших творів, про якого Ви згадуєте в «Semper tiro»:

«Мій друже, що в нічну годину тиху
Отсі рядки очима пробігаєш
І в них народньому заради лиху,
Чи власним болям полекши шукаєш...».

Я не знаю, чи я вірно, як слід, зрозумів момент «національної чести» в Вашій творчости поетичній; не мені також судити, чи це розуміння я зробив переконуючим для інших, моїх слухачів, коли виступав, як лектор перед московською авдиторією і моїх читачів, коли випускаю окремим виданням свою статтю, – та мені так. хотілось і свою скромну дань поваги принести Вам в дар ювілею.

Складаю Вам подяку за ті святочні переживання, яких я зазнав, перечитуючи Ваші твори, за обновляючі душу враження, які я відчув, коли межи мною – Вашим читачем – і Вами – поетом встановлювалась якась дивна інтимна зв'язь, що дає її справжня поезія.

Прийміть же мій скромний дар – отсю брошуру, – і не судіть мене, коли знайдете в ній щось невірного та невідповідного.

З *глибокого пошаною до Вас і любов'ю С. Петлюра».*

Діло (Львів), 1936, ч. 114.

Степан Сірополко

З ЖИТТЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЛЬОНІЇ В МОСКВІ
(Сторінка зі спогадів)

Присвячується світлій пам'яті С. В. Петлюри.

Вже пїсля першої російської революції 1905-го року старше українське громадянство, що перебувало у Москві, вживало заходів до легалізованого об'єднання всіх тих Українців, яких доля закинула у чужу столицю шукати знання чи заробітку. З тією метою ще в 1910 р. було подано на реєстрацію статут клюбу «Українська Хата», але градоначальник вніс на позитивне рішення Московського Присутствія протест, який підтримав зі свого боку Міністр Внутрішніх Справ. В своєму рапорті до Сенату, куди фундатори клюбу «Укр. Хата» подали скаргу на протест градоначальника, Міністр Вн. Справ визнавав неможливим дозволити на заснування в Москві Товариства «Укр. Хата», «яко такого, що змагає до здійснення вузько-національних цілей і тим загрожує суспільному ладу та безпечності». Сенат, розуміється, згодився з міркуваннями Міністра Вн. Справ.

Після того було вирішено перевести об'єднання українського громадянства в Москві під прапором музично-драматичного гуртка «Кобзарь», статут якого нарешті був затверджений в кінці 1910 р. До речі, пригадаю, що головним ініціятором і першим головою цього Товариства був С. М. Хвостов, пізніший сенатор, що був потім розстріляний большевиками.

Але ще до заснування гуртка «Кобзарь» українське громадянство Москви вирішило згуртуватися, щоб належно підготовитися до святкування 50-ти річного ювилею смерти Т. Шевченка, і з цією метою утворило Комітет для упорядкования Шевченківських свят у Москві. Не стану тут з'ясовувати ту величезну ролю, яку відограв Московський Комітет, зумівши надати ювілейному святу дійсно національний характер та притягти до участи в цьому святкуванню широкі кола українського громадянства як з В. України, так і Галичини. Як відомо, на батьківщині Великого Ювилята російська адміністрація прокламувала: «Святкування не буде!», і лише в Москві вільно пролунало українське слово –

привітання від Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, Товариства «Просвіта» у Львові, Наукового Товариства в Київі, делегатки з Київа письменниці Л. Яновської та ин.

Щоб зафіксувати все, що було виголошено на Шевченківських святах у Москві, Комітет вирішив видати збірник «На спомин 50-х роковин смерти Т. Шевченка».

Збірник був виданий двома мовами – російською й українською, при чому переклад рефератів і привітань з російської на українську мову, а також коректу самого збірника перевів С. В. Петлюра, який в 1911 р – вже після Шевченківських свят – оселився у Москві, де заняв посаду бухгальтера в одній транспортовій конторі.

Приїзд С. В-ча до Москви зразу відбився на діяльності Т-ва «Кобзарь» та української секції при Товаристві слав'янської культури, які незадовго перед тим утворилися.

С. В. став найактивнішим членом цих організацій, виступаючи в них з рефератами чи з промовами, в яких з надзвичайною експресією та чулою щирістю росповідав перед старшим і молодшим українським громадянством, що перебувало на чужині, про потреби та інтереси рідного народу, з мистецьким натхненням змальовував змагання українського народу та його інтелігенції до вільного національного життя та з гострою критикою виступав проти ворогів українського національного руху.

Як промовець, С. В. заняв перше місце серед українських діячів у Москві, а тому завжди, коли висувалася потреба прилюдної маніфестації української ідеї перед широкою авдиторією, якось мовчазно покладався цей обов'язок на С. В-ча. Я пригадую тут виступ С. В-ча з привітанням М. К. Заньковецькій на вечірці в Т-ві «Кобзарь», участь С. В-ча в дискусії на політичних сходинах у відомого польського діяча – адвоката О. Р. Ледницького, промову його ж над свіжою могилою академика Х. Є. Корша, що був щирим приятелем українського народу, і т. д

І треба сказати, що промови та реферати С. В-ча були по суті курсом українознавства, так що не один десяток зі старих і молодих «Малоросів» у Москві придбав національну свідомість власне завдяки виступам С. В-ча.

Не диво, що С. В. користувався великою пошаною та любов'ю серед студентської молодіжі у Москві, – що більше, – С. В. був її улюбленцем.

Цікаво, що промови С. В-ча робили сильне враження не тільки на Українців, але й на чужинців, які, не завжди розуміючи українську мову, інтуїтивно відчували особливу щирість і бадьоро-енергійний тон у промовах С. В-ча. Так, напр., одна моя знайома студентка Росіянка, якій довелося раз почути промову С. В-ча на вечірці Т-ва «Кобзарь», стала надалі акуратною відвідувачкою тих засідань чи вечірок, на яких мав виступати з промовою С. В. І тут нема чому дивуватися, бо С. В. під час своєї промови й сам «горів», і вмів запалити своїм словом серце кожного слухача.

Незабаром після приїзду С. В-ча до Москви виникла серед українського громадянства думка видавати журнал російською мовою, завданням якого мало бути – освітлювати перед російським громадянством зріст національної свідомости українського народу та добиватися для українського народу того місця, яке по справедливости мусить належати йому серед народів Росії.

Редактором цього журналу – «Украинская Жизнь» – став С. В. разом з О. Х. Саліковським, а після від'їзду останнього до Ростова – С. В. залишився єдиним редактором «Укр. Ж.».

В своїй редакційній діяльності С. В. спирався на колєгію, яка для того збіралася по неділях у редакційній кімнаті. С. В., як редактор, умів притягнути до участи в «Укр. Ж.» усіх найвидатніших українських письменників і публіцистів, при чому тут у пригоді стала йому попередня особиста знайомість з багатьма українськими діячами, що перебували в Галичині.

На цих редакційних засіданнях С. В. подавав інформації про політичні новини, про те, що діється на В. Україні та в Галичині, і таким чином накреслювався плян наступного числа «Укр. Ж.» для зреалізування якого С. В. тут же вміло накидав кожному з присутніх членів редакції чергову літературну чи господарсько-адміністраційну працю.

Тяжко уявити собі, скільки обов'язків лежало на самому С. В-чу по веденню «Укр. Ж.», бо редактор в даному разі мав дбати не тільки про напрям і зміст журналу, про своєчасне одержання матеріялу, але й ламати голову над тим, як би провести без ушкодження матеріял через цензуру та як полагодити грошові справи, щоб забезпечити своєчасний вихід чергового числа з друкарні. Правда, «Укр. Ж.» досить легко поборювала усі перешкоди фінансового характеру завдяки тому, що, по-перше, мала на

чолі господарської справи дуже здібного адміністратора в особі Я. А. Шеремецинського, по-друге, знаходила прихильне відношення до себе з боку друкарні та фабрики паперу, які не дуже надокучали адміністрації «Україн. Ж.» з виплатою боргів.

Не стану також давати тут оцінку журналу «Укр. Ж.». Досить зазначити лише те, що «Укр. Ж.» знайшла широке поширення серед українського громадянства, яке знаходило тут відгук на болючі питання національного самоозначення та безстороннє освітлення інтересів і потреб українського народу. Вкажу також на те, що С. В. вмістив в «Укр. Ж.» цілу низку статей і рецензій (напр., статті «К драме жизни Шевченка», «К вопросу о культурном творчестве», «И. Франко – поэт национальной чести»).

Треба дивуватися, відкіль С. В. знаходив час для літературної праці, коли взяти на увагу, що на ньому лежало також усе листування зі співробітниками журналу, відповідальна коректа й т. д.

Взагалі можу сказати, що С. В. не знав у Москві особистого життя: з ранку до обіду – праця в конторі, а після обіду – громадсько-національна праця – то перегляд рукописів для «Укр. Ж.», то виправка коректи, то засідання в українських організаціях, то ріжні наради в українських справах, то побачення й зустрічи з приїзжими українськими діячами з Петербургу чи з України, і т. д., і т. д.

З вибухом світової війни видання українських часописів на В. Україні, як відомо, було заборонено, а тому серед української кольонії у Москві повстала думка видавати тут український журнал. Душею й цієї справи був С. В., а з матеріяльною допомогою, яка дозволила зреалізувати цю думку, прийшов відомий український діяч – лікар у Москві М. М. Дикий, у власному будинку якого не раз сходилася редакційна колегія нового українського журналу «Промінь», що був єдиним українським журналом на всьому просторі б. царської Росії за тих часів.

Ще інтензивнішим стало життя української кольонії в Москві з приїздом до Москви В. К. Винниченка (він жив тут нелегально під прізвищем «Іван Петрович») та не зовсім добровільним переїздом туди ж проф. М. С. Грушевського. В повітрі вже почувалася ґрунтовна зміна політичного укладу царської Росії, а тому на порядок дня стало питання про те, як підготовитися нам, Українцям,

до того, щоб надходячі події не заскочили нас своєю несподіванкою. І слухаючи тонкі промови

С. В-ча, В. К. Винниченка та проф. М. С. Грушевського, мабуть, не один мимо волі відчував, що на плечі цієї блискучої трійці саме й припаде увесь тягар будування нового державного ладу на Україні.

Тоді ж таки в часі світової війни – перед українським громадянством повстало питання про те, як має ставитися воно до участи у війні, в якій на боці ворогів російської армії знаходяться наші брати – Галичане.

С В., який міг бути покликаний до війська, вирішив добровільно піти на війну як працівник Всеросійської Земської Спілки. В цій справі вдалося С. В-чу, через мого приятеля Т. П-ра, влаштуватися на Західному фронті, де С. В. зразу виявив свої надзвичайні адміністративні здібности, так що в скорому часі став фактично уповноваженим Земської Спілки, а що головне – придбав щиру любов своїх товаришів і підлеглих, які при розставанні з С. В-чем, якого покликала вже з початку травня 1917 р. Центральна Рада до Київа, піднесли йому привітну адресу, чудово виконану в українському стилі.

З того часу почалася праця С. В-ча вже на рідному ґрунті – над формуванням української армії, але про цю працю С. В-ча слово належить тим, хто був її безпосереднім свідком.

Залишається сказати, що ім'я С. В. Петлюри стало одіозним для всіх ворогів українського національного руху вже з моменту діяльности його у Москві. На голову С. В-ча вже тоді сипалися в україножерських і чорносотенних російських виданнях лайки та прокльони. Особливо відзначався що до цього київський часопис «Кіев», що виходив – така іронія долі – за редакцією П. Б-го, рідного дядька Ольги Опанасовни, дружини С. В-ча. Це давало привід С. В-чу добродушно кепкувати з О. О-ни, що, мовляв, гарних родичів він має. Однак дальші події складалися так, що тому ж таки редакторові «Кіева» довелося бути невільним свідком того, як населення Київа гучно вітало «славою» С. В. Петлюру як національного вождя й героя.

Календар-альманах «Дніпро» (Львів) на рік 1927, с. 37– 40.

Павло Зайців

ПЕТЛЮРА
Київські фрагменти спогадів

Я познайомився з ним у Москві в березні 1912 р. в українському клюбі «Кобзар». Він був у товаристві нашого знаного оперового співака Ів. Алчевського, слобожанина з походження, та Ф. Є. Корша, члена Російської Академії Наук, що був великим приятелем нашого народу, пропагував нашу справу і навіть писав вірші українською мовою.

Мене підвів до них Олекса Новицький, наш історик мистецтва і дослідник малярської творчости Шевченка. Корша я вже знав особисто, Алчевського теж.

Новицький сказав:

– А це наш Петлюра.

А Корш, що обожнював Петлюру і вже тоді прорікав його велику історичну ролю, сказав реагуючи на слова Новицького:

– І який Петлюра – золотий Петлюра!...

Зле оголений, уже мало не з тижневим заростом на лицях, мав він у зачісці проділь над рогом правої скроні, а заріст той видався мені трохи-трохи рудуватий, хоча волосся і не було ясним.

Петлюра був шатеном. Мав високе чоло й красивий тонкий продовгастий ніс.

Дві довгі борозни на щоках і усміхнутість очей робили його обличчя особливо привабливим, .надавали йому лагідности і якоїсь мрійної загадковости. А очі, сіроголубі, завжди усміхнені, коли він з кимсь розмовляв, світились особливим внутрішнім світлом.

На другий день я був у нього на помешканні, і він повів мене до церкви, де, нібито під час перевезення на Україну стояла труна Шевченка. Ми разом із Симоном Васильовичем були там на Шевченківській панахиді. Петлюра працював тоді в Москві в якійсь фірмі як бухгальтер і був редактором міеячника «Украинская Жизнь», видаваного для пропаганди серед росіян, а може ще певною мірою – для російських громадян інших пригноблених націй та наших, але змосковщених земляків. Один із неофітів українства був і згаданий Ол. Новицький, згодом член нашої Академії Наук, тоді

бібліотекар московського «Училища живописи, ваянія и зодчества». Про літературні й персові справи ми розмовляли тоді менше, ніж про загальнополітичні й наші, українські, чисто організаційні.

Петлюру цікавило життя й діяльність наших студентських громад у Петербурзі, де я жив і вчився від 1914 року. Я кінчив тоді вже другий факультет і, діставши медалю за конкурсову дисертацію, знав, що залишуся при університеті. Мій незабутній друг, історик мистецтва Кость Широцький (+1919 р.) був уже доцентом Петербурзького Університету, Гриць Ґолоскевич (тимчасово жив тоді у Ризі) був теж професорським ститендіятом, Всеволод Ганцов мав запевнену наукову кар'єру, Олександр Кисіль працював уже над історією українського театру, Л. Чикаленко був учнем нашого антрополога Хв. Вовка, а Олександр Шульгин, ще молодий студент, почав свою наукову кар'єру, від якої його надовго відірвала політично-дипломатична діяльність.

Наша справа в Петербурзі росла (в 1915–16 рр. організованих і свідомих українців було в 17 петербурзьких високих школах щось бл. 1000). Темп нашого життя, сміливість, виявлена на організаційному полі, дуже імпонувала Петлюрі, а культурництво, що його ми поєднували з національно-політичною акцією, особливо йому було до вподоби. Він цікавився кожним найдрібнішим проявом нашого життя, давав різні вказівки й поради. Намовляв до створення самостійної політичної організації молодих, весь час повторюючи: старі зашкарубли, задубіли, – дерзайте ви!

З-поміж старих вирізняв двох: П. Стебницького й Ол. Лотоцького. Ми й пішли тією дорогою, створивши в 1912 чи 1913 році молодий ТУП, ще з участю В. Коваля, що згодом став ад'юнкт-професором Київської політехніки, та молодих адвокатів В. Садовського та М. Корчинського. Ми зробили революцію в «Благодійному товаристві видання дешевих і загальнокорисних книжок» і вибрали нову управу, залишивши в ній одного Стебницького, який пішов з нами на співпрацю. Я діяльно листувався з Петлюрою і пам'ятаю один його лист: «До Павла (це я – П. З.), до Гриця (Голоскевича) й Костя (Широцького) моє дружнє посланіє»...

Десь у 1916 році Петлюра приїздив у справах до Петербургу з фронту, де він працював у громадській організації, і раз ночував у мене. Він передрікав революцію і радив ще більше пожвавити нашу діяльність. Ми вже мали тоді таємний український уні-

верситет «Наша школа» (1915–1917), а молодші за нас, наскрізь просякнуті новою ідеологією після виходу у світ «Модерного москвофільства» Д. Донцова, оточували нас, своїх молодих професорів, і пошаною, і специфічною атмосферою «підштовхування», вимагаючи що далі, то енергійної праці. Петлюру все це тішило, а особливо те, що вже другий рік ведемо цю конспіративну роботу (300 слухачів), а жандармерія ще й досі нас не викрила.

У 1917 році я зустрівся з ним, здається, на першому Українському Національному Конгресі, але та зустріч потонула в повені вражень. Зате добре пам'ятаю зустріч у червні 1917 року в Києві, коли я вирвався з Галичини, де був повітовим комісаром Косівщини («гуцульським короликом», – як говорив Лотоцький). Я провів тоді в Києві днів зо три й під час перерв у працях Українського Військового З'їзду, що вибрав Петлюру Головою Генерального Військового Комітету (я бував на всіх засіданнях з'їзду), а також увечері, після закінчення нарад, проводив час у товаристві Симона Васильовича. Від справ військових він у розмовах переходив на справи культурного будівництва, і я не міг з дива вийти, як багато блискучих концепцій мав він тоді, охоплюючи все зором правдивого державного мужа.

В серпні я переїхав до Києва і знову зустрівся з Петлюрою. Він гаряче намовляв мене взяти посаду начальника канцелярії в Генеральному Секретаріяті Освіти, яким керував І. М. Стешенко.

– Петербуржці, беріть справу у свої руки, – хвилюючись, говорив він. – Стешенко – добряга, але який же він організатор!

Він радив і Стешенкові мене вяти, і так і сталося. Гриць Голоскевич був душею Т-ва Шкільної освіти, що видавало підручники, організовувало курси українознавства для вчителів і т. п. Вириваючись із Києва, я носився автом по Україні, читаючи короткі курси української літератури, при чому завжди кінчав цитатою з неопублікованих ще тоді «Книг Битія Українського Народу».

«…І встане Україна з своєї могили... і буде непідлеглою Річчю Посполитою… Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на те місце, де на карті буде намальована Україна: «От камінь, єго же не брегоша виждущії, той бисть во главу угла…».

Я оповідав Петлюрі про ці подорожі, про патріотичні настрої наших слухачів-учителів, про те, як росте народня свідомість. Описував йому зворушливі сцени, коли на українство навертали-

ся старі, а він повторював Шевченкове: «Я на сторожі коло них поставлю Слово»...

* * *

Січень 1918 року. Нікому боронити Києва. Петлюра зі своїм Слобідським Кошем спішить із Полтавщини до Києва, на який сунуть орди Муравйова, щоб спочатку вибити ворога з самого серця столиці. Київські большевики зайняли «Арсенал», зброї й набоїв мають безліч. Кілька днів триває страшна боротьба. Петлюра зі своїми чорними і червоними гайдамаками кидається в лобову атаку. «Арсенал» узято.

Сіруватий, але не дуже похмурий ранок (дати не пам'ятаю). Відлига. Я виходжу з аптеки Л. Л. Слівінського, на розі Фундуклеївської і Володимирської вулиць. Від Хрещатика видно якийсь похід. Він наближається. Кілька панцерників, гармати на них якось дивно гойдаються, як слонові хоботи. За кожним із них по невеликій купці хлопців у шапках з довжезними червоними і червоними шликами. Перед першим панцерником – Петлюра! На ньому сіра бекеша і сіра смушева шапка. Жовтий, змучений, очі запали. Я кидаюсь йому на шию. На вулиці перехожих тепер нема нікого. Ніхто не вітає, ніхто не кричить: «Слава!».

Аптекар кричить з ґанку: «Прошу сюди, ви змучені, пане Отамане!» .. Петлюра випиває чарку спирту, лише трохи розведеного водою і закрапленого якимсь екстрактом. Я бачу, що його трясе. Не спав кілька ночей. Він каже: «Як же добре гріє!» і вискакує, щоб стати на чолі своєї колони.

Люди вже збіглися і ще збігаються. Дедалі дужчають: крики:

– Слава! Тут же центр українського Києва – клюби, видавництва, Центральна Рада. Ніхто не чекав!

Петлюру вже несуть на руках. Жерла гармат, віддалюючись, кивають на прощання. Старий Слівінський каже: «Бог його нам послав!...».

* * *

Поворот війська з Житомира в лютому. Гудуть дзвони в Софії, Молебень. І він у сірій бекеші коло Грушевського під Богдановим пам'ятником. Посміхається. Військо в нього задивлене.

* * *

Літо 1918 року. Він уже не отаман. Український клюб на Пушкінській. У залі, де нема буфету, сидить він завжди у вечірні години, і так мило з ним погуторити. Але от його арештують. Клопочемося, ходимо до Гетьмана. Каже, що це зробили німці. Ідемо до німців, – кажуть, що Гетьман. Розбери!

Акція Національного Союзу примушує реорганізувати кабінет. До кабінету входять П. Стебницький, М. Сливинський, О. Лотоцький, В. Леонтович. Петлюра вже на волі.

Він часто буває предметом овацій. Не раз доводилось мені чути, як він промовляв з вікна великого будинку Земства на Володимирській як Голова Союзу Земств. Боюся сказати точно (не має під рукою даних), коли це саме бувало, коли він узяв на себе цей пост: чи перед арештом, чи після того.

Промовцем він був добрим, говорив з темпераментом і дотепно. Зброєю його в полеміці з противником була іронія, а іноді і гострий сарказм. Чужу нелогічну думку він доводив до абсурду, а тон глибокої іронії, приправленої усмішкою, виводив противника з рівноваги. Наші люди найбільше бояться, коли їх осміхують. А противниками його були, звичайно, малі люди з великими амбіціями (у нас їх, на жаль, донині аж надто багато).

Маса його обожує. Його люблять і головно всюди вітають прості люди. Не заполітизовані, не засліплені ніякими упередженнями, вони згадують «Арсенал» і ту трагічну боротьбу, яку він вів, поки не був змушений покинути Київ і вирушити житомирським шляхом з нашого – «не свого» Києва. Йшов тоді пішки на чолі своїх завзятців. А тисячі спантеличених і змосковщених старшин російської армії, що не підтримали його зусиль, у той час падали на вулицях Києва під пострілами муравйовських каторжників, а між хідниками і бруком вулиць стікала кров блудних синів України. Коли б вони тоді стали до боротьби, Муравйов, напевно, не взяв би Києва. 3.000 їх знищив червоний молох. А Петлюра йшов у темну ніч, щоб знову вернутися.

Листопад 1918 року. В Німеччині революція. Гетьман об'єднується з Денікіним і проголошує федерацію з Москвою. Національний фронт вибирає Директорію і оголошує повстання. Пет-

люра у січовиків у Білій Церкві. Наказ Коновальцеві – короткий і ясний. Січові Стрільці вирушають на Київ. У Києві лютує генерал Келер, полк. Кірпічов та інші посіпаки зі «столичним отаманом» паном Акерманом, колишнім директором департаменту поліції в Петербурзі. Старий вовк – він знає нас усіх (адже ж це спеціаліст від «мазепинської» справи) і пакує до в'язниці. Сиджу і я, директор департаменту в Міністерстві освіти, в повній блощиць буцегарні Подільського «участка», де сиділи й убивці, й одеські майстри розбивати каси. Тюрми вже всі були «начинені» українцями. Думаю про Петлюру.

І ось вітряний грудневий день. Падав густий сніг. Стоїмо шпалерами вздовж Володимирської вулиці аж до Св. Софії. Ідуть. Тупіт тисяч тяжких селянських чобіт – всі в однакових коротких жупанах, свіжі, бадьорі, добре озброєні. На чолі репрезентаційний відділ січовиків – ці в плащах, у мазепинках. Веде їх Євген Коновалець.

Пізнаємо командирів: он от. Тимченко, он от. Болбочан, он. от.Осецький. Ті, хто їх знають, називають їхні імена, запитують. На чолі всього походу Петлюра. Після молебня – парада й дефіляція. Люди так загатили Софійську площу, що яблуку впасти ніде. Вигукують: «Слава!», «Хай живе Петлюра!». «Москви нема. Знову Україна!», «Знову історична правда. Сьогодні її торжество зв'язане з ім'ям Петлюри».

В Українському клюбі бенкет. На честь Петлюри і його співбійців, співробітників. Усі організації, видатні діячі, представники усіх національних установ. Одного по одному представляє вибраним Петлюра своїх помічників, підкреслює їхні заслуги. Протягом одного місяця військо, що його становили самі січовики, доросло більше, як до 100 тисяч. Добровільно, без примусу, Пішли «до Петлюри». Головний Отаман доповідає про те, що міг би взяти Київ уже давно, але волів добре його взяти.

Багато споминів залишилося у мене від того бенкету. Промова Коновальця. Він остерігав тих, хто думають наздогнати большевиків революційними гаслами, він остерігав перед партійною гризнею й тактикою нарад і конґресів. Не взагалі, а тепер. Підкреслював нестійкість становища, нестійкість сили імпровізованої армії. Говорив гостро, іноді навіть майже брутально. Петлюра

все потакував йому, киваючи головою. Як один з розпорядників того вечора, я хвилин з десять розмовляв потім із Петлюрою. Він казав: «Вони думають, що ми вже перемогли, а це ж тільки початок!». Так, то був тільки початок!

В лютому 1919 року Директорія виїхала з Києва. Потім вихід Винниченка з її складу, потім виїзд інших членів за кордон, потім Чорний Острів і «трикутник смерти». Варшавська угода і Зимовий похід.

* * *

Травень 1920 року. Київ зайнятий 6 стрілецькою дивізією і польськими військами. 21 травня приїхав Петлюра. Поїзд підійшов під грім оркестри. Зустрічали представники всіх установ на чолі з губерніяльним комісаром Перетрухином. Отаман прийняв рапорти двох почесних варт – нашої і польської. За польську рапортував Отаманові генерал Ридз Смігли, майбутній безщасний маршал Польщі і головнокомандувач.

Увечорі в день прибуття Петлюри був бенкет в Українському клюбі. Проти Петлюри сиділи академіки А. Кримський і Ор. Левицький. Старий історик із зворушення поплакував і, витираючи радісні сльози, посміхаючись, говорив Отаманові: «Нині одпущєщи!...».

Зранку, відразу по приїзді Отамана, відбувся урочистий молебень у Св. Софії. Співав – чудово – хор під орудою Папа- Афанасопуло. Співали всі оперові співаки. «Тебе Бога хвалим» гриміло, як фанфари. А коли Отаман поцілував хрест, хор почав співати: «Ой зійшла зоря вечоровая». При словах, як Мати Божа «кулі вертала, турків вбивала, манастир рятувала» – всі стали навколішки перед нашою Нерушимою Стіною. І співали кінець так: «Матері Божій, Стіні Нерушимій, поклін всі віддаваймо!».

Кілька хвилин проминуло вже по співі, коли почали всі вставати... Кілька хвилин панувала абсолютна тиша... Пам'ятаю, це був день смерти Нарбута...

На ньому тоді був гарно пошитий синій френч і сині райтузи. На лівому рукаві – великий золотий тризуб, на обох кінцях виложеного коміра теж золоті тризуби, а під кожним дві. золоті галузочки. Це вбрання було йому дуже до лиця. Я влаштував

йому кілька притульних кімнат в дуже пограбованому червоними царському палаці. Годинами розмовляв з ним в палацовому парку.

Тоді він говорив лише про наші культурні пляни, про Академію Наук, яку він відвідав, про її працю. Він не мав часу про все це докладно довідатися від керівників усяких інституцій. Цікавився театром. Я, як київський губерніяльний комісар мистецтва й національної культури, мусів опікуватися культурними установами Києва. Оповідав Отаманові про нашу працю під большевиками, про Академію Мистецтв, про нові скарби наших музеїв, про самовіданну працю наших ентузіастів-науковців. Отаман сказав одного разу: «Ваш героїзм вартий фронтового!». Він не передбачав тоді, що невдовзі в Києві знову будуть москалі. Плани його на майбутнє були широкі. По вечорах і по ночах він багато працював, а потім – сам казав – багато читав. Приґадую, читав і подаровані йому мною 4 книжки «Нашого Минулого». А на другий день вів розмови про прочитане. Працьовитість його була просто несамовита. Він не визнавав відпочинку.

Я не прощався тоді з ним, бо невдовзі виїхав сам до Вінниці, де була головна квартира Отамана.

* * *

Потім від літа 1920 року до кінця 1923 – протягом трьох з половиною років я зустрічався з ним мало не щодня з різними місячними, двомісячними перервами. Був разом з ним на фронті кілька місяців, а в Варшаві, як писав Микола Любченко в большевицьких харківських «Вістях», «став правою рукою Петлюри і паном життя і смерти нещасних емігрантів, висилаючи їх до пісків Сагари, на заводи Франції, в ліси Біловізької Пущі».

Я був тоді членом-секретарем Українського Центрального Еміграційного Комітету в Польщі, працював багато і безінтересовно (іноді й голодувати доводилося) в обороні прав наших емігрантів і в справах організації їхнього життя, і на мені значною мірою 180 скупчувалася тоді ненависть большевиків. Таких «правих рук» було в Петлюри кілька, але що моя була теж твердою і перешкоджала їм розбивати еміграцію, то я й дочекався такого почесного епітету. Зрештою, вони робили все, щоб диявольськи-

ми методами зірвати нашу справу, але це нам тільки. помогло (про це докладніше оповім колись на іншому місці). Добре там було емігрантам, куди вони їхали самі і куди їх ми не висилали, але допомагали виїхати. Краще, ніж у червоному пеклі авторові тих рядків, що опинився... на Соловках. Але про мої дальші зустрічі і вже тісні відносини з Отаманом треба було б оповідати довго.

Я даю фрагмент, обмежившись Києвом. І тут хочу змалювати вам ще одну картину, якої сам не бачив, але про яку мені оповідало кілька свідків.

Серпень 1919 року. Здається 30 серпня. Галицькі частини Української Армії, що йде на Київ, закурені, змучені, поволі посуваються вперед. Піхота. І десь з якогось пригорбка відкривається панорама Золотоверхого Києва. Вечір. Заходить сонце. Проміння його освітлює бані вже близьких церков, що виступають з моря київських садів. В опалевій вечірній імлі перед очима бійців розстеляється ця чудова, а для нас – найчудовіша панорама. І от «мужва» «паде на коліна»...Без команди.

Сама. З власної волі, не вмовляючись. І молиться. І раптом боком широкої дороги, тихо, шелестячи гумами коліс по зернистому піску, посувається велика лімузина з трьома жовто-блакитними прапорцями. Стає. Отаман без шапки виходить з авта, входить у ряди запорошених жовнірів, стає навколішки, молиться. Тривало це довго, довго. Сонце заходить.

Отаман встає, стряхає куряву з колін і хреститься на Золотоверхий, а в його сіро-голубих очах і сльози, і усмішка. Він сам оповідав мені про це: «Я плакав тоді так солодко і, либонь, уперше!».

Панове західняки і східняки, Вам присвячую цей останній уступ!

Правлений автором рукопис.

Архів УВУ в Мюнхені: Фонд Павла Зайцева, спогади про Симона Петлюру, арк. 1– 11.

Степан Сірополко

Ф. КОРШ І ЙОГО МОЛОДИЙ ДРУГ – С. ПЕТЛЮРА

Знайомство С. Петлюри з академіком Федором Коршем почалося в 1911 р. в Москві на грунті української секції Товариства слов'янської культури, на чолі якого стояв Ф. Корш. Незадовго перед тим повстало у Москві це товариство, що мало своїм завданням об'єднувати усіх слов'ян на культурному ґрунті.

Зрозуміла річ, що представники усіх слов'янських народів однодушно намітили кандидатуру Ф. Корша на голову Товариства. Насамперед Ф Корш був ґеніяльний мовознавець – він досконало володів не тільки старокласичними та модерними мовами, але й діялєктами багатьох народів, що дало підставу російському історикові В. Ключевському дотепно висловитися про Ф. Корша, що він був безперечно головним секретарем під час будови вавилонської вежі, коли, за біблійним свідоцтвом, змішалися всі мови. А головне, кожна мова для Ф. Корша була відбитком душі відповідного народу та засобом до зрозуміння його минулого й сучасного життя.

Отож зрозуміло, що українці московської колонії всією душею підтримували кандидатуру Ф. Корша, що вже й раніше виявляв симпатії до української справи та не раз виступав на захист інтересів українського народу. І треба сказати, що Ф. Корш цілковито виправдав надії українців. Недурно уславлений київський україножер д-р С. Щеголев у своїй книзі «Украинское движеніе какъ современный этапъ южнорусскаго сепаратизма» називає Ф. Корша «добрим ґенієм української секції московського Товариства слов'янської культури».

Ф. Корш вже з першої зустрічі з С. Петлюрою відчув, що українська секція Товариства слов'янської культури поповнилася багатонадійним членом і одразу поставився до нього з особливою увагою й симпатією.

Коли навесні 1911 р. серед українських діячів московської колонії виникла думка видавати у Москві російською мовою журнал «Украинская Жизнь» з метою знайомити російське громадянство

з завданнями українського національного руху, то ініціятивна ґрупа найперше звернулася за порадою до Ф. Корша. Як і треба було сподіватися, Ф. Корш гаряче підтримав думку ініціятивної ґрупи та радо погодився взяти в «Укр. Ж.» найактивнішу участь. І справді, Ф. Корш вмістив в «Укр. Ж.» низку статей, завжди допомагав редакції своїми порадами та ділив з нею радості й горе, переважно горе, що його зазнавала редакція від ворогів українського народу, невередливих у засобах боротьби з українським національним рухом.

Вже перші числа «Укр. Ж.» викликали цілу бурю в чорносотенних колах російського громадянства. Досить для прикладу пригадати виступи таких україножерів, як уже згаданого С. Щеголева, або московського цензора Сидорова, що під прибраним ім'ям «Л. Волков» на сторінках «Московскихъ Ведомостей» уперто доводив, що українство – це діло польських рук. Немало прикростей зазнав від цього добродія й Ф. Корш за свою участь в «У Ж.»: московським цензор у своїх статтях не зупинявся перед доносами в політичній неблагонадійності Ф. Корша... До хору чорносотенців скоро приєдналися й представники російських ліберальних кол – професори П. Струве, А. Поґодін і ин.

Але ні редакція в особі О. Саліковського та С. Петлюри, ані Ф. Корш не залишився в боргу перед напасником, а сміливо на сторінках «У. Ж.» виявили всю нікчемність ворогів українства зупинити національний рух українського народу (напр., стаття С. Петлюри «Сокращенное разоблаченіе украинства г-номъ Щеголевымь», стаття Ф. Корша «Націоналистическая наука» і т. и.).

Віддана праця С. Петлюри в *«У.* Ж.» та в українській секції Товариства слов'янської культури, де С. Петлюра не раз виступав з доповідями та в дискусії, все більше сприяла зросту особистої приязни Ф. Корша до свого молодого друга С. Петлюри.

Мені як голові української секції Товариства слов'янської культури, в р. р. 1913–1914 не раз доводилося бути разом з С. Петлюрою у Корша і я сам бував свідком тої зворушливої ніжности, з якою цей сивий дідусь ставився до свого молодого друга. Тут, в домі Ф. Корша – в Мертвому перевулку, – завжди била живим ключем творча думка огнеметного ума господаря.

15 лютого 1915 р. навіки спочив «незабвенный друг» акад. Ф. Корш, так про це сповіщала клепсидра в ч.38 «Русскихъ Ведомостей» за 1915 р., що її вмістили спільно редакція «Украинской Жизни», українська секція Товариства слов'янської культури та український музично-драматичний гурток «Кобзар». На другий день «Русскія Ведомости» вмістили статтю С. Петлюри «Памяти Ф. Е. Корша – друга украинцевъ». Згадуючи про виступи Ф. Корша в гуртку «Кобзар» та в українській секції Товариства слов'янської культури, С. Петлюра свідчить у згаданій статті, що «в цих виступах Ф. Корш виявляв властиві йому риси: глибоке знання предмету, виняткову ерудицію, тонкий гумор і простість у викладі. Ця простість просвічувала і в його особистих стосунках, приваблюючи до нього кожного, хто мав щастя знатися з ним. Глибокий старик, він до останніх днів своїх зберіг чинне зацікавлення до справ, що хвилюють громадянство. Одною з таких справ була справа, яка для нього, як для росіянина, мала велике значіння: це – українське питання, питання про уділення братньому народові вільного розвитку його національного ґенія».

В день похорону Ф. Корша на його могилі промовляв від українців С. Петлюра, де знову підкреслив, як багато сказав і зробив за свого життя Ф. Корш на захист українського народу. На С. Петлюру припало також виступити з головним рефератом про Ф. Корша на академії, що її влаштувала незабаром українська секція Товариства слов'янської культури.

Скоро після смерти Ф. Корша дружина його розповіла О. Саліковському, що Ф. Корш, говорячи якось в родині про свого молодого друга С. Петлюру, пророкував йому ролю вождя українського народу.

Тільки властивою ґеніяльним людям інтуїцією можна пояснити те, що Ф. Корш прочув не лише скорий упад царського режиму в Росії та боротьбу поневолених у ній народів за своє визволення – про це він одверто говорив близьким до себе українцям, – але й провідну ролю, що її відіграє його молодий друг С. Петлюра в українській визвольній боротьбі. Про це пророцтво Ф. Корша дізналося українське громадянство вже після його смерти.

Тризуб (Париж), 1936, ч. 21–22, с. 14–16.

Василь Королів-Старий

ПИСЬМЕННИЦЬКИЙ ШЛЯХ С. В. ПЕТЛЮРИ
(Деталь до біографії)

С. В. Петлюра був значним українським письменником, що лишив по собі велику літературну спадщину. Однак, з причин, про які мова нижче, його літературний дорібок ще дуже мало відомий ширшому громадянству, дарма, що чимала частина теперішніх громадян у великій мірі завдячує своїм світоглядом саме Петлюриним писанням. Вельми характеристично, що Петлюрина літературна чинність обмежувалась досить тісними рямцями. Наскільки тепер відомо, він ніколи не спробував своїх сил на багатьох ділянках письменства: не виступав, як «молодий поет», навіть за юнацьких літ; не писав драматичних творів; не лишив по собі ні оригінальної белетристичної спадщини, ні науково-популярних брошур. Тобто, Петлюра не перейшов того звичайного шляху, котрим простували за малим не всі наші письменні люди його доби, в котрій ще не було закреслено літературних диференційовань. Симон Васильович почав працювати пером, відразу як публіцист, а тому його письменницьке місце – в лавах українських журналістів.

Не в теперішніх умовах і не на еміґрації робити хоча би загальну характеристику публіцистичної праці Симона Васильовича: це буде зроблено згодом вдома, де розшукається кожен написаний ним рядок. А тут, докладаючись виключно на пам'ять, спробую закреслити лише той шлях, котрим ішов Небіжчик в своїй літературній діяльності.

З існуючих ескізних життєписів Петлюри та надто поки що обмежених про нього спогадів, все ж таки подекуди можна собі усвідомити, чому саме він працював майже виключно на ниві публіцистичній.

Безперечно, головна причина була в тому, що С. В. в надто ранньому віці «став громадянином». Ще в юнацькім періоді, що являється переломовою добою для кожного інтеліґентного юнака, коли ще тільки формується світогляд та усвідомлюються етичні підвалини, які в людей порядних лишаються непорушними про-

тягом всього дальшого життя, – у Петлюри в першу чергу почали визрівати дві сторони його світогляду, що потім ґрунтовно опанували його душу, – національна і соціяльна. Можна припускати, що вони викристалювались у нього одночасно і ще в середніх класах духовної семинарії, тобто тоді, коли у більшости його товаришів всю увагу їхнього інтелекту забірали на себе естетичний та морально-реліґійний боки їхнього майбутнього світогляду.

Правда, ідея національна повставала у полтавських семинаристів цілком природне. Зароджував її незмінний аромат рідного оточення, аромат того селянського життя, інтересами якого жило бурсацтво, котре на перебування в семинарії та семинарську мудрість дивилось рішуче тими ж самими очима, як їх неосвічені земляки-парубоцтво на вояцьку касарню з її славнозвісною «словесністю». Це була – тільки виклята повинність, від якої не можна було викрутитись, тимчасова й огидна форма життя.

Але ж примусову форму заповнював рідний дух, що просмоктувався у всі шпарки бурсацького існування–неволі; дух, якого не могли вигнати ні з родини, ні з школи всі мудрування духовної царської жандармерії. І він, що «живе, де схоче», панував у полтавських духовних школах так владно, що і московська мова навчання натурально ставала лише «так званою московською», по єству дуже подібною знов таки до тієї «образованої» мови, котрою користувались і по вояцьких касарнях, лише з тією ріжницею, що в семинарії вона мала більший словник. Отже, загальний тон життя маси бурсацтва був цілком український. І тому, хоча С. В. не був безпосереднє й регулярно зв'язаний з селом, як більшість семинаристів, але, живучи інтересами свого шкільного товариства, він стихійно зливався з ним, втрачаючи особливості, що могли бути у мійської дитини.

Та ж в Полтаві ці особливості навряд чи й могли виразно позначатись, бо тодішня Полтава була лише великим селом й настільки українським, що не тільки випадкові «паничики» – діти переважно урядовців, що потрапляли до бурси, а навіть часом і деякі москалі – педаґоґи невільно підлягали українській стихії й перетворювались принаймні на українофілів. Петлюра ж, як відомо, – не належав до «паничиків», зростав поміж міщанами та селянами-наймитами та ще й не в осередку міста, а на його околиці, – й тому і сам, і його

брати, що перейшли ту ж школу, з самого початку цілковито почував себе спорідненим з своїм шкільним товариством.

Що ж торкається ранньої зацікавленности С. В-ча питаннями соціяльного порядку, то в цім відношенні відограв ролю випадок, як здебільшого й буває з юнаками в періоді витворення ними основних підвалин свого світогляду. У формуванні життєвих поглядів С. В-ча відограла ролю рука старшого соціяліста, з яким звела Петлюру доля ще в молодих літах. Був це, старий нині, український громадський діяч, котрий при першій появі С. В-ча у Київі, одверто й по праву звав його «своїм учнем». Але ж, понеже цей соціяліст перебуває нині в найсоціялістичнішій державі світа, – я не наважуюсь тута назвати його наймення, щоб не наражати «навчителя» на сумну долю його «учня».

В якій мірі той ідейний Петлюрин хрещений батько мав на свого учня вплив, про це напевне згодом довідається суспільство з автентичних його спогадів, але ж і а-ргіогі можна гадати, що той вплив лишив у душі юнака слід незгладимий. Безсумнівно, що, крім персональних розмов, на тодішнього семинариста впливала також і відповідна література.

Що ж до цієї «забороненої» літератури, то, коли С. В. почув до неї смак, вона могла потрапляти до нього не тільки з рук його «навчителя». Не зважаючи на всю драконіку, що за тих реакційних часів була напрямлена на нелегальне друковане слово, його однак зовсім не бракувало у семинаристів, а особливо у тих, що жили у батьків чи по Ґрупових приватних помешканнях («семинарських квартирях»). На такі ж «квартирі» приходили й ті, хто жив у інтернаті, й тут, часто навіть гуртом читались та дебатувались Ренан і Маркс, Крапоткин і неодмінний Чернишевський, закордонний Кобзарь і закордонний же В'яземський. Здається мені, що, наприклад, Гауптманових «Ткачів» в українському перекладі я дістав саме від старшого Петлюриного брата, і було їх прочитано вголос повним складом тієї приватної «квартирі», де я проживав і де ми спільно варили першорядні гектографи. Тоді не треба було таїтись від товаришів: слова – провокатор – взагалі ми не знали, а так зване «ябедництво» проявлялося дуже зрідка і лише в дрібних справах, бо ж бурсацтво міцно трималося това-

риських засад, й така професія звичайно приводила до наслідків, що здебільшого після першого ж дебюту у «ябеди» на все життя зникав інтерес до повторення своєї спроби. Ото ж «нелегальщина», під мало конспіративною назвою «інтересної книжки», так вільно гуляла поміж семінаристами й була настільки, мовляв, побутовим явищем, що незнайомість якогось старшого семінариста (з 3–4-ої кляси) з подібною лектурою, клала на нього таке ж ганебне тавро, як і незнайомість з Гартманом, Шопенгауером, Дарвіном чи Бюхнером. Тільки нечисленні «святоші», що з природи чи під впливом батьків були побожні, та нездари і кар'єристи – «нарукавники» не хтіли нічого знати й бачити поза казенною мудрістю. Але ж таких, кажу, була незначна меншість.

Більшість же не тільки сама хотіла знати, але ж і намагалася поширити свої знання поміж тих, що ще не знали. Тому в Полтавській семінарії регулярно повставали свої часописі, таємниче друковані на згаданих саморобних гектоґрафах. Крім того, досить вільний семінарський режим дозволяв бурсацтву мати широкі стосунки з мійським населенням, а – в першу чергу – з однолітками, що вчились по инших школах: гімназіях, реальній, кадетському корпусі. Молодь збіралась гуртками, при чому в числі середнєшкільників часто з'являлись студенти вищих шкіл з Харькова та Київа і молоді освічені вояки – «вольноопредєляющієся». А в тих гуртках здебільшого відбувались запальні розмови на «пекучі питання», що їх зачіпала нелеґальна література. Були вони для тогочасного юнацтва цікавішими й гіднішими за розмови про єпархіалок та гімназисток, що й самі дуже охоче брали участь в «серьозних» дебатах. Такі гуртування бували й сталі, й спонтанні. Згадується мені, що подібні розмови, наприклад, того гуртка, до котрого належав і я, особливо зручно було провадити в помешканні одного з тодішніх помішників начальника полтавських «арештантських рот» (острогу). На тих же вечірках складались та редагувались і часописі. Дехто вже з семінарської лави знаходив собі дорогу й до справжніх орґанів преси, (звичайно, московської) й друкувався або ж в релігійно-наукових журналах, чи в «неофіціальній частині «Епархіальних Вєдомостей», або ж і в місцевій ґазетці, а иноді навіть і в київських та столичних пе-

ріодичних виданнях. Отже ідея – стати письменником – зовсім не була нова для полтавських семинаристів, тим більше, що саме в нашій добі кілька експансивніших хлопців, вигнаних з старших класів семинарії за надто виявлену опозиційність, виробляли собі на прожиток якраз із літературної праці. Отож не дивно, що, коли в Петлюриній науці сталася відома примусова перерва,[1] – його думка пішла в напрямі шукання вільного літературного заробітку.

Коли й де саме сталася перша спроба пера Симона Васильовича, сьогодня ми ще не знаємо. Певніше всього, що це трапилось ще за семинарських часів, бо коли С. В. опинився в Галичині на самому початку 900-х років, то там він «жив з літературного заробітку», як говорив мені проф. В. Сімович, що мав того часу з ним тісніші стосунки. За цих часів Петлюра працював по українських галицьких виданнях, чимало містив заміток в «Літ-Наук. Вістнику» й, здається, року 1904-го вийшов з друку його переклад чималої книжки проф. Стороженка – «Нарис історії західнє-европейських літератур до кінця XVIII століття».[2] В цей же період С. В. був у добрих взаєминах з проф. М. Грушевським, котрий, здається, й порадив Є. Х. Чикаленкові запросити Петлюру на секретаря ґазети « Рада», коли той після революції 1905-го року повернувся на Україну.

Отже, з того бачимо, що вже в 1904–5 році, тобто коли С. В. було несповна 25 років, його вважали за готового журналіста, котрому можна було звірити таку відповідальну посаду, як секретарь єдиної щоденної укр. ґазети. Це тим більше важливе свідоцтво, що за тих часів журналістика на Великій Україні пробувала робити тільки перші кроки. Ми зовсім не мали ґазетярів-фахівців, мало було й взагалі інтелігентів, що могли б написати літературно українську замітку чи статтю, бо ж тоді тільки починала витворюватися з народньої та «Шевченківської» наша журналістична мова, починали повставати журналістичні звичаї, тоді тільки зароджувались українські журналістичні традиції. В товаристві таких майстрів нашого пера, як Б. Грінченко, С. Єфремов, Ф. Матушевський, О. Пчілка тощо, Петлюра бере найближчу участь в створенні тих традицій, тієї першої української журналістичної школи.

---

[1] Дивись «Тризуб» ч. 45. О. Лотоцький. Листки з пам'яти.

[2] Не ручусь за точність наголовка, що цитую по пам'яті. – *В. К.*

В «Раді» йому належиться чимало принціпіяльних статей, а ще більше ріжучих заміток. Однак, більшість ним тут уміщеного або ж позначено ріжними псевдо та криптонімами, або ж і зовсім ніяк не підписано, тому то сьогодня досить важко определити, як значний літературний дорібок С. В-ча припадає на час його співробітництва в «Раді». Гадаю, однак, що надто великим він не міг бути, бо тому на заваді стояло принаймні дві причині.

По-перше, – секретарська праця початкового періоду української преси була дуже важка й марудна. «Рада» мусила бути дуже своєрідною ґазетою з погляду технічного, коли її порівняти з ґазетами в инших мовах: в ній майже не було передруків, тобто її всю «робилося пером», тим часом, як більшість, наприклад, газет московських такого малого розміру, як була «Рада», майже не містили на своїх шпальтах оригінального писання, а «робились ножицями», живлючись переважно вирізками з инших видань. Ото ж і редактор «Ради», а тим більше секретар мусили «правити» увесь принесений до газети матеріял. І на це доводилось витрачати силу енергії, бо й хронікери, й відділоводи, й рецензенти, а особливо – провінціяльні кореспонденти, котрих було дуже багато й щораз нових, були цілком новачками в своїх спробах на полі української журналістики. Тим то їхні писання не тільки треба було регулярно і дуже докладно виправити, але ж часом і зовсім наново переписувати, лишаючи тільки подані ними факти, й цілком змінюючи недоладню форму. По-друге, – зокрема Петлюрі не можна було ширше розгорнути свої крила в «Раді», бо, єдина газета, на котру зо всіх боків чегали урядові скорпіони та їхні прихвостні з лубенським «великоросом» А. Савенком на чолі, – мусила простувати занадто обережною, переважно культурницькою стежкою. Тим часом, С. В., як ортодоксальний соціял-демократ, раз-у-раз природне з тієї стежки збочував. Крім того, матеріяльна зацікавленність у ґазеті одного з дрібніших співвидавців, що був настроєний надто консервативно, майже виключала можливість уміщення в тодішній «Раді» матеріялу, пройнятого соціялістичним духом, до якого Петлюра мав найбільший поваб.

Тим то, вийшовши з «Ради», С. В. переходить (р. 1907-го) до соціялістичної преси, стаючи на чолі соц.-демократичного тижневика

«Слово».[3] «Слово» як орґан партійний, мало ще менше вправлених співробітників, а тому й тут на С. В-ча лягає переважно технічна редакторська праця. Звісно, тут він вже має змогу, по скільки, звичайно, дозволяють ті цензурні обставини, – говорити вільніше й в бажаному тоні. Однак «Слово» швидко припиняється, а Петлюра переноситься шукати шматка хліба спочатку до Петербургу, а потім до Москви.

В цій добі його літературна діяльність примерхає, бо ж не було йому, де писати. Зате він починає виступати привселюдно з живим словом та обробляє ріжні реферати. Однак поваб до журнальної роботи штовхає його до шукання трибуни, котру він і знаходить в новоутвореній у Москві «Украинской Жизни», де й бере найближчу участь. В ній уміщує він низку більших статей на ріжні теми, стає її редактором, працює одночасно в часописах, що виходять на українській території (напр., «Україна»). До цього ж періоду стосуються його більш відомі статті, частина яких вийшла в українській мові книжкою під назвою «Незабутні» (вид. Т-ва «Час»). Але це вже припадає на добу другої революції, коли фактично С. В. змінює перо на шаблю, але ж при кожній можливості не дає заржавіти й своєму перу. З менту заснування «Книгаря», він, поскільки йому дозволяє державна праця, раз-у-раз подає статті й замітки. Тільки тепер теми у нього инші: не соціяльні, не громадсько-літературні та мистецькі інтереси захоплюють його всього, а виключно – військові. Одже, як він починав свою літературну путь на Україні одним з піонерів публіцистики, так на середині свого чинного життя він стає піонером української військової літератури.

В добі вимушеної припинки громадсько-державної чинності, коли Петлюра з волі Скоропадського має багато вільного часу за ґратами, він знову повертає до перекладної праці (два романи), а потім редагує більшу книгу спеціяльно-військову, написану ґенералом Л. Байковим («Підготовка народу та війська до захисту батьківщини», видану потім також «Часом»).

Чи писав С. В. по газетах в р.р. 1918–1919 у Київі, а також потім у Тарнові, – мені невідомо. Якщо ж і писав, то, мабуть дуже мало, але ж за те саме на цей час припадає його величезна література иншого

[3] Про це див. статтю В. Садовського: «С. Петлюра в Київі» в цьому числі «Тризубу».

характеру, про яку згадаємо нижче. Коли ж починає виходити варшавська «Трибуна», а Петлюра знову перебуває в стадії вимушеного відпочинку, – тоді він стає близьким і сталим, хоча й цілком прихованим за новими псевдонімами, її співробітником. Близько цікавиться воєнним журналом «Табор», допомагає йому з'явитися в світ; пише в ньому. Так само і в паризькому періоді бачимо його знову з пером в руках, як сталого співробітника «Тризуба». Остання його стаття, написана за тиждень до смерти, була передова в. ч. 32 цього часопису.

З цього неповного й короткого начерку видко, що публіцистична діяльність Симона Васильовича власне безперервно тривала щонайменче 22–23 роки. От чому на початку, не знаючи або не вгадуючи всього, ним написаного, я дозволив собі сказати, що його дорібок літературний був великий. Але ж з огляду на певні службові стани С. В-ча, він мусив раз-у-раз приховуватись за вигаданими найменнями, а тому його правдиве ім'я, як українського письменника, до сьогодня ще мало відоме ширшому громадянству, особливо – людям нової доби.

Що торкається єства Петлюриних писань, то вони, загалом кажучи, визначались ясною, глибокою й щирою думкою й дуже простою, легкою до прийняття формою, як і його промови. Критик його «Незабутніх» називає ці Петлюрини етюди «написаними дуже чуло й граціозно». Крім того, Петлюра, як письменник був вихованим, стриманим літератором в ліпшому сенсі слова: він не впадав у скрайності, не дозволяв собі пересад, не заривався в гіперболи, не робив жеста неомильности, не намагався бути пророком і не творив сенсацій, як це часто собі дозволяли більш відомі на цім полі його сучасники та співробітники. Петлюрини статті були річеві, а дискусія темпераментна, але ж пристойна, поважна. Вдумливий і совісний робітник пера, він умів вчасно, коротко і ясно сказати те, що продумав та виносив у своїй голові й серці, завжди лишаючись свідомим високого завдання чесної з читачем преси.

В такій короткій замітці нема потреба докладніше характеризувати Петлюрину літературну продукцію, бо характеристика без повних матеріялів в руках неодмінно вийшла б однобокою й легко могла б обминути деякі з тих його думок та ідей, що були керуючими для його думання й чину.

Але наприкінці конче потрібно зазначити, що, крім так мовити публічної літератури, Симон Васильович працював пером не менше в сфері літератури інтимно-мемуарної та епістолярної. Важко навіть і приблизно собі уявити, яку силу листів написав він у добі своєї державної діяльности тобто саме тоді, коли мало друкувався. Можна сказати, що в хвилі, коли він не тримав у руці шаблі, – тримав перо. Авторові цих рядків довелося бачити в руках Симона Васильовича товсті зошити списаного цигаретового паперу.

– Це – копії частини мого листування! – сказав він.

Звичайно – «частини», й певне, дуже незначної, бо ж, по-перше – був тоді лише січень 1922-го року, а по друге – бачені мною паки були копіями тільки тих листів, що С. В. писав оливцем, підклавши в зшиток копіювальний папір. А скільки ж він писав атраментом без копій!..

Беручи ж на увагу, що в його листах, як це відомо мені з власного досвіду, майже нема нічого про справи особисті, – саме ця недрукована література Петлюрина уявляє собою особливо важливі й цікаві матеріяли для новітньої української історії.

Отже, перед живими Петлюриними співробітниками та иншими «петлюрівцями» стоять два важливих завдання щодо винайдення всієї літературної спадщини Симона Васильовича. Перше: вишукання й систематизація всього, розкиданного під ріжними й умовними підписами, або й без жадних, що було надруковано ним в ріжних періодичних українських і московських, а може – й в инших виданнях. Друге; зібрання по змозі всієї його особистої кореспонденції.

І, коли завдання перше може ще потерпіти, бо ж докладне його здійснення буде можливе лише по обміні персонального складу української еміграції, то друге є нагальним, понеже кожного дня з тим чи иншим власником Петлюриних листів може статись якась прикра пригода, що позбавить українське суспільство великих цінностей, так важливих не тільки для повного освітлення особи самого Небіжчика, але й для освітлення тієї доби нашої історії, в якій він працював і яку у великій мірі сам творив.

Тризуб (Париж), 1927, ч. 22-23, с. 22–27.

Степан Сірополко

СИМОН ПЕТЛЮРА НА СЛУЖБІ ВСЕРОСІЙСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ СПІЛКИ

З вибухом в липні 1914. р. світової війни повстала в Москві Всеросійська Земська Спілка, на чолі якої став кн. Георгій Львов, пізніший премієр Російського Тимчасового Уряду.

Царський уряд уже з перших днів існування цієї Спілки, що бажала безпосередньо служити армії, поставився до неї, як до об'єднання громадських сил, з повним недовірям, а тому рішив обмежити діяльність Спілки лише справою допомоги раненим воякам – розміщенням їх по шпиталях, уряджених позаду бойових позицій. Однак безпорадність урядових і всіляких бюрократичних організацій задовольнити всі потреби армії воєнного часу привела до того, що військова влада сама змушена була звернутися до Всеросійської Земської Спілки з проханням перебрати на себе всебічну допомогу армії. Так повстали на фронтах земські лазні для вояків, пральні з дезинфекційними камерами, харчові пункти, голярні, зуболікарні кабінети, чайні, крамниці й т. д.

За допомогою земських санітарних потягів і передових земських загонів Спілка увійшла в постійне й близьке єднання з армією та, бажаючи всіма засобами полекшити її потреби, розвинула на всіх фронтах надзвичайно жваву діяльність. Вже на початку 1915. р. утворилося декілька земських фронтових комітетів, у тім числі західний з місцем свого осідку в Мінську.

Перед земськими фронтовими комітетами повстали три головні завдання: 1) задоволення безпосередніх потреб армії; 2) задоволення потреб робітників, занятих на фронтах будуванням окопів, доріг і т. п.; 3) допомога місцевому населенню та біженцям, що вслід за армією покидали місцевості, окуповані ворогом. Вся ця робота фронтових комітетів вимагала великих творчих сил та значної кількости фахових працівників.

Коли перед С. Петлюрою, що в той час перебував у Москві, виявилася, небезпека бути покликаним до війська та чого доброго – зі зброєю в руках, виступати проти українців, вояків австрійської армії, С. Петлюра вирішив старатися про посаду для себе

в будь-якому фронтовому комітеті Всеросійської Земської Спілки, бо урядовці цієї Спілки звільнялися від військової служби. А до того праця у фронтовому комітеті вабила С. Петлюру тим, що відкривала кожному інтелігентові широке поле для вияву своєї ініціативи та знайомила його з різноманітною діяльністю військових і земських організацій як на передових позиціях, так і в позадніх.

Щоб допомогти С. Петлюрі в здійсненні цього наміру, я звернувся до свого уже покійного приятеля Т. І, Полнера, що був впливовим членом Головного Комітету Всеросійської Земської Спілки, з проханням улаштувати на посаді С. Петлюру, якого він знав із видавничого товариства «Задруга». І справді, С. Петлюра заняв досить відповідальну посаду в західному фронтовому комітеті, де відразу виявив свої незвичайно адміністративні здібності, про що не раз свідчив мені Т. І. Полнер, та придбав щиру любов своїх товаришів і підвладних. Про це яскраво свідчила привітальна адреса, до речі, чудово виконана в українському стилі, – що її піднесли С. Петлюрі його товариші по службі при розлученні з ним у травні 1917. р.

Працюючи в західному фронтовому комітеті, С. Петлюра дістав нагоду близько пізнати потреби армії воєнного часу, вивчити психологію вояків, серед яких немало було родом з України, набути досвіду в інтендантурі, зав'язати міцні й повні довір'я взаємини з командним складом армії, що перебувала на терені західного фронтового комітету, та заприязнитися з багатьома українцями – військовими й цивільними, – які потім на заклик С. Петлюри стали працювати на Україні, як тільки там пробудилося національне життя.

Отож праця С. Петлюри в західному фронтовому комітеті мала для наступної діяльности Петлюри на Україні неабияке значіння. З одного боку, вона наочно показала йому, яку різноманітну й величаву діяльність може виконати об'єднання земських сил. Не диво, що С. Петлюра у свій час став ініціятором Всеукраїнської Земської Спілки. З другого боку, вона ввела С. Петлюру в коло військових інтересів та дала йому можливість досвідом придбати військові знання, що згодом прислужилися йому на Україні; коли судилося йому творити національну армію та вести збройну боротьбу з російською большевицькою та добровольчою армією.

Новий час (Львів), 1936, ч. 115, с. 3, 4.

Аверкій Гончаренко, сотник Армії УНР

1917-ИЙ РІК У КИЄВІ

Початок «безкровної» революції у Києві проходив спокійно. В той час я перебував у 2-ій Київській Школі Прапорщиків, де викладав тактику, топографію і фортифікацію....

У січні 1917 року переїздом через Київ до мене вступив сотник Сивулицький. Він вертався з Петрограду з 3-ох місячного Курсу при Академії Генерального Штабу і поінформував мене докладно про все, що тоді діялось у Петрограді. Він оповів також, як їдучи до двірця, візник казав йому:

– Чи знаєте, що у нас незабаром і «батюшкі-царя» не буде... Це все ще нічого, але нам тут не з добром доведеться пережити оцю революцію...

Петроградська вулиця, випереджуючи події, тоді вже докладно про все знала.

Сотник Сивулицький цікавився, чи у Києва уже існують якісь прояви формування українських військових частин, і чи Штаб Округи дозволяє на такі національні формації, як це вже розпочали тоді творити у Фінляндії, а також до творення яких уже вживала заходів Польща. У Києві тоді цих заходів ми ще не розпочинали.

Перед своїм від'їздом із Києва сотник Сивулицький просив мене, щоб при українізації військових шкіл я, як це буде можливо, допоміг йому перенестися до Києва. Коли ця акція стала актуальною, то з фронту не можна було стягати старшин і тому не довелося мені цього його прохання виконати. Щойно пізніше, у грудні 1918 року, коли я був призначений на становище Губерніяльного Коменданта Поділля, він був призначений начальником штабу Губкомендатури на місце сотника Носієнка, що тоді відійшов.

У лютому 1917 року офіційно було оповіщено про зречення царя. На зміну царського уряду прийшов Тимчасовий Уряд. Наказом ч. 1 військового міністра цього уряду було скасовано багато статутових приписів, що регулювали взаємовідносини поміж командним складом і солдатами. Цей наказ поставив Російську Армію одразу в ситуацію, з якої був лише один вихід: деморалізація.

Різні додаткові накази, які трохи злагіднювали наказ ч. 1, в цій ситуації не могли багато допомогти. «Безкровна» в армії робила своє спустошення і приймала звироднілу форму в усіх більших містах колишньої імперії.

У першу неділю по зреченні царя я пішов до Покровського манастиря. Манастирська церква була переповнена. Після Богослуження настоятель церкви прочитав акт зречення, на який нарід зреаґував загальним плачем. Обсервуючи громаду на площі біля церкви, мені трудно було розпізнати, чи цей плач походив з почуття радости, чи із жалю.

Підрахувавши наші сили, ми побачили, що в Школі було 5 старшин українців і біля 150 юнаків, тож розпочали заходи до створення окремої української сотні при Школі. Начальник Школи полковник Хлопіцький (поляк) надзвичайно прихильно поставився до наших замірів і в короткому часі таку сотню було створено. Із цієї нагоди відбулася спеціальна урочистість, на яку прибув Військовий Секретар Симон Петлюра майже із цілим складом Секретаріяту і представники Центральної Ради. Цю урочистість відкриття попереджав наказ Військового Секрегаріяту. Був запрошений і полковник Хлопіцький, як начальник Школи. Крім того, я, з дозволу Секретаріяту, запросив на цю урочистість генерала Соколова, що був моїм командиром полку з-перед війни, а тепер начальником усіх шкіл прапорщиків у Києві. Він радо прийняв запрошення і прийшов пунктуально на означений час.

Усе було приготовлене: сотня була вишикована до паради, серед гостей – військові інших національностей та представники Богданівського полку. Чекаємо на свого військового міністра. Минуло майже чотири години і генерал Соколов попрощав нашу сотню. Прощаючись сказав, що він сам уродився в Катеринославщині і почуває себе сином «Малоросії»... Він щиро побажав нашим юнакам щасливого закінчення Школи та успіхів у підготовці до піонерської праці в Українській Армії.

О 4-ій годині приїхав і Військовий Секретаріят. Спізнення сталося через приїзд Французької Дипломатичної Місії, яка затримала нашого Військового Секретаря. Відбулася парада. На скромний юнацький обід були запрошені всі гості. Промови, по-

бажання і т. ін. затягнулися допізна. На другий день у чорносотенній газеті – «Кієвлянін» з'явилася стаття, що з обуренням накинулася на Коменданта Київської Округи генерала Квєцінського, що дозволив на таку «сваволю мазепинців» тут, у себе під боком. Оливи до вогню додав ще й, заповіджений у нашій пресі, Всеукраїнський З'їзд Юнаків, що були розкидані по різних військових школах російської імперії.

Резолюції З'їзду Юнаків, як і резолюції Військових З'їздів, що були переслані до Військового Секретаріяту, вимовно жадали творення Української Армії.

Український Уряд, помимо всіх старань, так і не домовився з російським Тимчасовим Урядом і мусів відкликати свою делегацію. Нарешті уряд Керенського прислав своїх трьох міністрів до Києва на переговори, які також до нічого не допровадили, бо і сам Тимчасовий Уряд незабаром мусів уступити. На арену прийшов уряд «Солдатських, рабочих і крестьянських депутатів», очолений Леніном.

Починаючи від резиґнації царя всі політичні російські партії – Кадети, С-Деки, С-ери – мали вільний доступ до військових частин і «просвіщали», кожна партія робила це на свій лад, але с-деки та с-ери у своїх скрайніх гаслах досягли найбільше успіхів, промовляючи до безкритичних мас.

Щойно тепер наш Уряд остаточно зрозумів напрям і суть московської політики. Про Всеросійські Установчі Збори і мови не було. Ленін ніби переводив мирні переговори з представниками «братнього українського народу», з його Урядом, але одночасно дав наказ Червоній Армії на новий підбій України. На наступ Червоної Армії наш Уряд відповів наказом Оборони Краю. Залізо і меч розв'яжуть нас з москалями...

* * *

Для нас, як колишніх українських вояків, надзвичайно важливою справою є пам'ятати при кожній нагоді, що ми є Український Нарід, без уваги на наші віровизнаневі світоглядові різниці. Нашим священним обов'язком мусить бути об'єднання, як брат з братом для однієї найвищої мети – боротьби за Батьківщину.

Так об'єднані, сильні традиціями по наших дідах і прадідах, сильні щиросердечністю між собою, готові до пожертви свого життя за спільну високу ідею, сильні та непохитні незламною вірою в світлосяйну славну майбутність України, згуртовані в один братерський моноліт, як брати Українці – ми переможемо!

Бюлетень Союзу бувших українських вояків у Канаді, 1962, ч. 13, с. 6–8.

Василь Совенко

МОЯ ПЕРША ЗУСТРІЧ З СИМОНОМ ПЕТЛЮРОЮ (Витяг зі споминів – Український Національно-Революційний Рух на Західнім Фронті у російськім війську в лютім р. 1917)

Вартовий писар приніс телефонограму, одержану зі Штабу Главкозапа.[1] Полковник Карпов, прочитавши, передає її капітану Трофімову, щоб той вголос прочитав присутнім старшинам Управління Орукозап 5.[2] Як пригадую, зміст телефонограми був приблизно такий, що на 28. лютого, на 2-гу годину дня призначається з наказу Главкозапа Генерала Еверта, зібратися всім військовим частинам і Управлінням гарнізону Мінська на мійській площі, де всенародно оголосять акт про зречення царя Миколи II і прочитають оповіщення Декларації Тимчасового Уряду (вже революційної Росії). Увечері в мійському театрі відбудеться Ґарнізонний мітінг, де з промовами виступлять представники нового Уряду – Родзянко, Голова Державної Думи[3] і міністр Керенський. З цього розпорядження Главкозапа генерала Еверта вже ясно було видно і зрозуміло, що державний переворот в Росії факт доконаний.

Готуємося до Ґарнізонового мітінгу, що має відбутися «під командою» самого Главкозапа генерала Еверта.

Користаючи з права самоозначення народів, оголошеного в декларації нового Уряду, ми, українці при Управлінню Орукозап 5, категорично .вирішуємо явитися на те зібрання окремою групою українців і під національним прапором обов'язково. Цю

[1] Главкозап скорочено: Главнокомандующий Западнаго фронта – Головний Комендант Західнього Фронту.

[2] Орукозап – Отдельньій руководитель работ по укріпленію позицій Зап. Фронта 5. участка – Окремий Керівник праці фортифікації Західнього Фронту 5-го участку.

[3] Парлямент.

постанову Гурток[4] прийняв одноголосно. Було нас всього-навсього 10–12 старшин і козаків разом.

Як Голова Гуртка українців при Управлінню Орукозап 5, приймаю на себе команду. Даю розпорядження своєму заступникові хорунжому Ґандзі приготовити відділ. Сам відправляюся до міста купити матерії для прапора, бо той, що ми вже мали перед цим, був замалий, непоказний.

В назначений день, 28 лютого (ст. ст.), відрання готуємося на Гарнізонне зібрання. Відділ готовий. Встановлюю такий порядок руху: впереді прапор, несе військовий десятник Березовський. Асистентами біля прапору – хорунжий Ґандзя і військовий технік Кулик, Я веду відділ кількосно не великий, але сильний духом.

Пригадую собі самий момент передачі прапору як відділові, так і прапороносцеві Березовському. Березовський увесь час крутився навкруг мене з чепурно виструганим держалном для прапору і ґвалтував: давай йому прапор. Також і цілий відділ з великим зацікавленням вичікував на прапор.

Я ж хотів його передати урочисто і, коли вже настав момент передачі українського національного жовто-блакитного прапора, беру Березовського до окремої кімнати, щоб прикрепити прапор до держална. Хорунжому Гандзі даю розпорядження приготовити наш відділ до урочистого прийняття свого національного прапору, як хоругву військової частини.

Розпаковую клунок, в якім був завинений прапор. Розгортаю на столі великий кусок жовто-блакитного атласу, чепурно обробленого у кравця і ... Березовський просто упав на прапор, ніби стратив притомність. Раптом віджив, але очі його розширилися і наповнилися краплистими сльозами радости й утіхи. Признаюся, я не в силі отут на папері передати його радісного моменту. Нарешті Березовський втихомирився. Подає мені держално, чепурно зараня вже приготовлене. Прикріплюю прапор до деревка-держална.

Березовський глибоко зітхнув і приложився устами до прапору, заявивши як стій:

– Прапор буду нести в національнім убранню.

---

[4] Гурток українців при Управлінню Орукозап 5 був заснований ще восени року 1916. Існував строго таємно. Завдання – національно-політичні.

Скидає з себе шинелю[5] і передо мною станув козак у вишитій сорочці, в синіх штанях, підперезаний червоним поясом.

Виглядом Березовського я був глибоко зворушений і не відразу отямився.

– На дворі ще холодно, простудитесь, – звертаюся до Березовського.

– То нічого, мене буде гріти почуття, що от я перший національний революціонер несу гордо наш національний прапор, вирвавши його з віковічної неволі.

Бачу, що мені не вгомонити Березовського, а надворі ще холодно, шкодую, щоб козак не простудився. Здіймаю з себе светер з верблюжого пуху і даю Березовському, щоб підділ його під вишиту сорочку. Багато я мав клопоту, поки одягнув Березовського; він так розхвилювався, що його руки ніяк не були здатні щось робити! Хвилювався і я не менше. Нарешті все готово і Березовський, втішений, як мала дитина, лиш заздрісно поглядав на жовто-блакитний прапор, який я ще тримав у своїх руках з наміром передати його святочно відділові і його прапороносцеві Березовському.

В товаристві Березовського виношу прапор до відділу. Хорунжий Ґандзя подає почесну команду і я, зупинившись перед фронтом, промовив коротко про значення національного прапору взагалі і зокрема прапору-хоругви для військової частини і тут же з почестями передав його прапороносцеві десятникові Березовському та асистентам – хорунжому Гандзі й військовому технікові Куликові.

Відділ спокійно, з сяйвом найбільшої радости прийняв свій національний прапор і пильно зорив на праве крило. Даю розпорядження виводити відділ і зупинити перед ганком Управління Орукозап 5, де з вікна над ганком я промовив до відділу і до численно зібраних тут же людей (більшість службовики Управління не українці – поляки, латиші і білоруси, що від старшини до рядовика висипали на вулицю, цікаві подивитися на прапор України.

Моя промова це була коротка інформація про те, що сталося і чому ми ще вчора «не сміли» знати, хто ми і чиї ми діти, нині стоїмо під національним прапором України, про те, що трапило-

[5] Шинель – вояцький плащ з сірого сукна.

ся в Петербурзі і в цілій Росії; що новий тимчасовий уряд нової Росії з перших кроків своєї діяльности оголосив декларацію про право на самовизначення народів, що замешкували велику територію бувшої Росії. З цього права користаючи, ми маємо віднині заявити себе українцями, окремим народом на терені бувшої Росії (москалі скривилися, а поляки, латиші і білоруси привітали оплесками) і в дальшому ході революції будемо змагати до здійснення своїх національно-політичних і економічних прав, а конечною нашою метою має бути – Самостійна Україна, як незалежна Держава Українського народу.

Слава Україні і великому Українському Народові!

Відділ відповів: «Слава, на віки слава!». І з піснею «Не пора, не пора...» відділ рушив до міста.

Управління Орукозап 5 містилося у будинку Духовної Семинарії. Виходимо на головну вулицю організовано – впереді наш національний прапор при асистентах, все, як подобає порядній військовій частині, хоч було нас всього 10–12 вояків. За нами виповнена вщерть пливла вулиця мішаного люду – цивільні й військові.

Вже була 10 година ранку. Головна вулиця забита людьми. Будинки уквітчані прапорами...

Мінськ в часі війни був переповнений поляками-біженцями, з польського королівства переважно. Поляки ще далеко перед революцією вже мали правну політичну організацію. І тому на час перевороту вони себе почували незалежно.

Білоруси знаходилися в повному безправ'ю.

Людність, яка наповняла собою вулицю, зачувши українську пісню і зуздрівши український національний прапор, що палахкотів великим жовто-блакитним полотнищем в руках українського козака, гучно нас привітала.

Це привітання з перших наших національно-революційних кроків нас підбадьорило і наша українська пісня ще голосніше залунала.

Привітання людности Мінська розвинулося в цілий вихор оплесків та голосів. Головна вулиця була буквально залита людністю і уявляла собою бурхливе море, а на хвилях його майоріли хусточки, якими вітали нас. З вікон на наші голови сипалися квіти. Доходило до того, що нам важко було протиснутися вулицею вперед.

Зазначую, що найгарячіше нас вітали білоруси та поляки. Москалі тримали себе невиразно. Жиди виразно вороже. Пригадую собі такий випадок. В часі руху вулицею до мене підійшов один жидок, комісар міліції (вони вже тоді були при владі) і запитав:

– Таваріщ, пачему у вас нєт красних цвєтов на знамені, ведь тепер революція в Расії?

Не пригадую собі, що я йому відповів на те, але жидок від мене відскочив.

Порівнявшись з будинком Штабу Фронту, ми заспівали «Ще не вмерла Україна».

Протискаємося далі. Я зауважив, що здалека вулицею нам назустріч ідуть трійками якісь військовики. Наближаємося. Трійки військовиків мають уніформу «Земсоюзу» чи «Земгору»[6] – в сірих довгих шинелях. Середній в синій смушевій шапці, пояркового кольору, полтавського зразку. Підходимо ближче. Стараюся розпізнати, але трудно. Обличчя середнього, зауважую, просто звернене на прапор і козака, що несе його. Обличчя його – від радости просто сяє.

Зійшлися.

Середній підходить до прапору зі словами «Слава Україні!», обіймає нашого прапороносця, цілує. Далі дає дорогу прапороносцеві і спрямовується до мене. Я якось інстинктовно рушив назустріч. Зустрічаємося. Вітаємося: Петлюра – милим голосом промовив до мене військовик.

Відповідаю взаємно – Совенко. Міцно стискуємо один одному руки. Зупинився й цілий відділ.

Несподівана зустріч схвилювала мене і врадувала. Прізвище Петлюра, про яке я колись тільки читав, чув, – мене дуже тішило. (Ще перед війною я знав, що Петлюра був Начальним Редактором місячника «Украинская Жизнь», що виходив в Москві). Запитую, що маємо робити?

Петлюра, що міцно стискав мою руку, промовив з милою усмішкою: «Оцей будинок, проти якого ми стоїмо, це тут моя канцелярія Управління «Земгора». З ґанку цього будинку (другий поверх) я маю виголосити промову на тему нинішніх подій».

---

[6] Земські і міські організації, що працювали на війну.

Уважно слухаю й обсервую майбутнього Головного Отамана Петлюру.

Не мав Петлюра поставного зросту, зате мав рідко зустрічне обличчя, яке виразно свідчило про стихійну силу – читалося з нього і про розум, і вдумливість і все, що характеризує оригінальну наскрізь людину. Цілий час уважно обсервував я його рухи і прислухався до уривчастих слів і коротких речень (Петлюра розмовляв зі мною, то з хор. Ґандзею та військовим техніком Куликом).

Нас оточувала людність і силою свого натовпу просто гойдала. Звертаюся до Петлюри в справі наказу Главкозапа генерала Еверта – всім військовим частинам і управлінням зібратися сьогодні о год. (можливо 2-ій) на Гарнізоннім майдані. Петлюра перервав мою мову і як стій відповів:

– Туди ще ми встигнемо.

В цей час почулися звуки військової оркестри, а далі й української пісні «Ми гайдамаки». То з бічної вулиці виходив відділ парусот вояків під командою, як пізніше виявилося, хор. Кавердинського. Петлюру й мене це зацікавило – значить нашого полку прибуває!

Петлюра прилучається зі своїм невеличким товариством – до мого відділу і разом рушаємо назустріч новому відділові.

Зійшлися і привіталися. Тому що мій відділ був під національним прапором, вийшов уперед, маючи лише .спереду себе орхестру. Оркестра заграла «Гей, нуте, хлопці», і ми рушили далі головною вулицею. Вирішили продемонструвати український національно-революційний рух в день загального революційного здвигу в Мінську і дійшли геть вкінець вулиці аж до залізничного двірця. Від двірця повернули бічними вулицями і дійшли до того будинку (може Мійська Управа), в якому замешкував Петлюра, як Уповноважений «Земгору». Відділ з оркестрою вистроївся фронтом перед будинком, прапор винесли на ганок другого поверху і Петлюра з того ганку почав промову.

Зтиха, приємним ліричним баритоном полилася змістовна і високопатріотична промова Петлюри до відділу і вже до дуже великочисленного натовпу людей – військових і цивільних, що зібралися перед будинком Мійської Управи так з цікавости дня, як і з зацікавлення цілком оригінальною маніфестацією українців, бо треба ствердити, на мінських вулицях, хоч і переповнених людністю, яке-небудь ділання проявляли лише ми, українці.

Все відразу втихло, лиш барвисто лунав голос нашого промовця та палахкотів жовто-блакитний наш прапор.

Як пригадую собі, Петлюра почав свою промову з того, що трапилося у Петербурзі, а далі і на всьому великому російському фронті серед війська, та й у цілій Імперії. Далі, про історичне буття українського народу та його історичне прагнення до Державної Самостійности, національної і соціяльної волі і про сучасне тоді завдання українського народу, зокрема українського вояцтва на фронті поза межами Батьківщини. До вояцтва звертався Петлюра з гарячим закликом організовано творити насамперед збройну силу України – військо. Бо в час революційного здвигу в Росії, український нарід зможе добути свої права лише опираючись на організоване військо. Лише фізичною силою може забезпечити собі право на національно-політичну і економічну незалежність, зможемо з кращим успіхом створити Самостійну Українську Державу.[7]

Кожне слово промови Петлюри глибоко западало в душу кожного з нас, присутніх українців. Але не тілько нас захоплював Петлюра своєю направду мистецькою промовою, відкриваючи перед нами широку перспективу діяльности в момент національної революції на Україні; він захопив і цілу великочисленну людність цивільних і військових, яка натовпом, як море голов, стояла перед будинком.

Людність влаштувала Петлюрі бурну овацію і тримала себе з великою пошаною перед національним прапором. Залунали голоси великочисленної громади:

– Нехай живе Україна і Український Нарід!

Вся вулиця гомоніла без кінця й мала радісний святочний настрій.

З ганку перейшли до кімнати і зробили коротеньку нараду – як маємо явитися на гарнізонне зібрання. Тут же Петлюра подав ініціативу про потребу організованого чину українців на Західнім Фронті в Мінську, на місці перебування Штабу Фронту – маємо категорично, доводив Петлюра, створити Український Фронтовий Комітет, а для того після дефіляди на Гарнізоннім майдані маємо зробити Надзвичайне Зібрання українців.

---

[7] Автентично – незалежність, а не автономію; автономію нам підсовував пізніше Київ.

Петлюра вже на той час нас всіх духовно окрилював і тому його ініціятива була прийнята одноголосно без всяких дискусій і обов'язково.

З тим вийшли на вулицю і організованою командою, співаючи національно-революційні пісні, рушили на майдан, де вже збирався цілий мінський гарнізон. На майдані вже було багато військових відділів, пригадую собі відділ поляків під своїм національним прапором. Поляки з особливою привітливістю пропустили нас на перше місце перед трибуною. Пригадую точно, що під своїм національним прапором були ми і поляки.

Трибуна була вся удекорована в червоний колір і незабаром на ній з'явився Главкозап генерал-ад'ютант, генерал інфантерії Еверт в оточенню свого Штабу Фронту, людина середнього зросту, коренастої будови, гарний з виду, з породистою темно-русявою бородою. Він оповів про те, що в Петербурзі стався революційний переворот, що цар Микола II зрікся корони за себе і за свого сина Олексія – наслідника; що з того приводу всі обов'язки правління перебрала на себе Державна Дума і Тимчасовий Уряд. Начальник Штабу, як пригадую, генерал Квіцінський, оголосив декларацію нового Тимчасового Уряду, потверджену Державною Думою. Парада була коротка і ото у той спосіб похоронили у Мінську царську Росію і династію Романових.

Ми ж, українці, і з нами всі там присутні національні меншості урочисто і з ентузіазмом справляли Свято Воскресення України.

Як на закінчення паради заповів ген. Квіцінський, що в мійському театрі має відбутися мітінг, де мають виступати з промовами Голова Державної Думи Родзянко (малорос) і член уряду Александр Федоровіч Керенський.

На майдані після паради навкруг нас, під жовто-блакитним прапором, почали громадитися військові – салдати та старшини українці. До Петлюри підходили його земляки та співробітники з Управління Земгору – вітали, цікавилися подією і кожний тривожно задавав питання, а як же воно там у нас, на Україні, коли б і там було так гарно і урочисто, як отут в Мінську, організовано, то було б дуже добре.

Літопис Червоної калини (Львів), 1938, ч. 6, с. 11–13.

Л. Дражевська

РОЗМОВА ПРО ПЕТЛЮРУ УВЕЧЕРІ ПРОТИ ЗЕЛЕНИХ СВЯТ

З Олександрою Мусіївною Потапенко, моєю милою знайомою в еміграції, ми випадково зустрілись минулого року в день перед грошовою реформою в Мюнхені. Навколо метушня; люди купували непотрібні речі, надто багато і жваво розмовляли, куди вкласти гроші, що купити, що робити...

У нас не було так багато грошей, щоб вони завдавали клопоту. Ми спокійно гостювали в сім'ї мюнхенських аборигенів та й собі збиралися їхати «додому», щоб завтра одержати свій «копфґельд». Я чекала вечірнього поїзду на Франкфурт, а Олександра Мусіївна збиралась їхати до Міттенвальду.

Ми пили чай з різноманітно потворних, безвухих чашок і їли пиріг, що його господиня спекла для Зелених Свят, але дала нам напередодні, бо що зробиш? Грошова реформа, «копфґельд», гостям треба їхати. Було по-святковому прибрано і клечання шелестіло листям, коли дітвора зачіпала його в тісній кімнаті.

Я шукала якийсь документ у торбинці, і до рук мені потрапила листівка, прислана від земляків із Канади: портрет Петлюри. Він у смушевій шапці дивиться кудись у далину. Рішуче стиснуті уста, різко окреслене підборіддя.

– Оце у нас такий Петлюра, – побачила Олександра Мусіївиа листівку.–Та він же на себе не схожий!

– А ви знали Петлюру?–спитала я.

– А як же! Та він, знаєте, людяніший був і лагідніший. Ні, ні, тут йому підборіддя надто загострили!

– Розкажіть, що знаєте про Петлюру, розкажіть... – причепилась я до неї. Мені хотілось уявити якнайповніше образ нашого легендарного Петлюри, того Петлюри, чиє ім'я я чула в дитинстві або в ореолі обожнювання й слави, або з ворожою лайкою.

Олександра Мусіївна усміхається. Передніх зубів нема; через це в обличчі є щось дитяче, хоч на ньому жовтуватим слідом відбулась дворічна епопея перебування в ДП-ських шпиталях.

– Та мені ж тоді 20 років було – революція, надії, праця. А Петлюра, так він же всіх нас за серце брав, на зборах під час його промов плакали... Він усіх заражав ентузіязмом, коло нього працювали до впаду, до втоми... А який він завжди лагідний і делікатний був! Та він за старшого брата всім був, а на вашому портреті якийсь сердитий...

Олександра Мусіївна розповідає уривками, і уявляється мені, як 18-річна Леся Кононенко, вихована в патріярхальній сім'ї українського письменника в Лубнях, потрапляє під час світової війни в Мєнськ на працю в Земському Союзі.

Революція. В кінці березня 1917 року вперше в житті побачила Леся оголошення українською мовою: на телеграфному стовпі було наклеєно: «Відбудуться українські збори в м. Мєнськ».

Було то десь на приватній кватирі, в гарній вітальні. За столом ініціятивна група – Симон Петлюра, Яната, Володимир Ковардинський. Присутніх 120–130. Уперше на таких зборах наївна лубенська гімназисточка, і все здається таким новим, таким цікавим. Слово взяв Петлюра. Закликав українців об'єднатися, закласти громаду. Трохи і про історію України сказав.

– Він грав на серцях! – каже Олександра Мусіївна, і очі її світяться не менше, як світились колись у Лесі.

– Він усіх зворушив, національні струни наших душ зачепив, і багато плакало. Я теж плакала.

А Петлюра далі:

– Нам потрібні фонди для праці.

Взяв капелюха, сказав:

– Хто з панночок проведе збір?

Як зачарована, встала Леся і з капелюхом почала обходити присутніх; два повні капелюхи грошей на стіл витрусила.

Вибрали комітет. Голова Петлюра, Яната – член, Леся – скарбник.

Почалася праця. Наївному скарбникові громадські гроші спати не давали, так і ходила всюди з скринькою. Комітет спершу тулився коло білоруського комітету, потім знайшли власне приміщення на Преображенській вулиці. Головна робота була – зв'язок із фронтом, організація українського вояцтва, пропаганда серед військових. З Києва діставали літературу, поширювали серед вояків.

Жили й працювали в якомусь гарячому тумані. У працю все серце вкладали, де й сили бралися! Петлюра мав особливий вплив на всіх, захоплював і зачаровував людей своєю ідейністю. Мав великий організаційний хист, у комітеті постійно крутилася сила військових.

А сам, коли хоче щось обдумати або натомиться, – руки в кишеню і ходить по кімнаті, наспівує: «Шалійте, шалійте».

Усім був, мов старший брат. На Лесю гримав, щоб не курила, казав: «З'їжте краще цукерочку». Був романтик, любив природу і Україну, любив гаряче й романтично.

Десь восени відбувся перший військовий з'їзд у Мєнську. Ішов дощ, а збори кілометрів за два від міста були на цегельні. Леся трохи спізнилася, бо підготовча робота на ній лежала – цукру треба було дістати, щось делегатам їсти приготувати. Прибігла, саме Петлюра говорив. Сила людей була, але тиша разюча. Він говорив спокійно, не підвищуючи голосу, а вояки слухали, слухали. Потім поїхав Петлюра до Києва і лише зрідка навідувався. Комітет працював далі, а навколо організовувалися совєти. Починалася боротьба.

У грудні 1917 року Леся поїхала до Києва. Як у святе святих, заглянула в Центральну Раду, послухала промову Грушевського. Року 1919-го вийшла заміж і стала Олександрою Мусіївною Потапенко.

Петлюру бачила ще раз і востаннє в житті влітку 1920 року в київській опері. Сидів із штабом у льожі. Квіти. Побачив серед людей Лесю, гукнув: «Зайдіть до льожі». А чоловік трохи розгнівався.

Потім бувала Олександра Мусіївна в його матері в Полтаві, на Загородній вулиці: невелика хата, старосвітські низькі стелі, білі полотняні застілки. Мати маленька. Сестра в чорній вовняній хустці.

У Полтаві точилося сіре підсовєтське життя, росла дочка Оксана. Олександра Мусіївна працювала як медична сестра, та не знаходила куди вкласти свою душу, як укладала колись співробітниця Петлюри Леся в пакування літератури для українських вояків.

Року 1937-го безслідно загинув у тюрмі чоловік. Року 1941-го почалася війна. Тепер 17 років було Оксані. І передався їй запал та ентузіязм, що були колись у Лесі.

Олександра Мусіївна і Оксана зв'язалися з запільними українськими організаціями, переховували літературу. Року 1942-

го потрапила Оксана в Ґестапо, а далі в німецький концентрак. Олександру Мусіївну тільки добре побили в Ґестапо.

Лише 1945 року мати знайшла заарештовану дочку. По визволенні мати й дочка працювали на низовій громадській роботі в таборах, потім хворіли обидві: Оксана на туберкульозу, Олександра Мусіївна на якусь невиразну хворобу, що тримала її два роки в малозатишних чужинецьких шпиталях.

Ми попили чайку, попрощалися, я побажала Олександрі Мусіївні більше не хворіти, і ми поїхали в різні сторони: я в теплий Райнлянд, вона в Альпи.

Така була жвава Олександра Мусіївна, така повна енергії й бажання жити й працювати, така була видна в п'ятдесятирічній жінці вісімнадцятирічна секретарка Петлюри, що я ніколи не думала, що бачуся з Олександрою Мусіївною востаннє.

В липні дістала я лист від Оксани, що Олександра Мусіївна знову захворіла, а в вересні – телеграму про смерть її.

Тепер, у роковини смерти Петлюри, знову згадую той тихий вечір у Мюнхені і милу Олександру Мусіївну – чисту полтавську душу.

Копія газетної статті з архіву Т. Олесіюка.

Василь Филонович

ПО ШЛЯХУ БОРОТЬБИ

… 1917 рік.

Хвиля Лютневої Революції в Петрограді швидко посувалась на фронт. Дійшла вона і до нас у Пінські болота та в перші ж дні мабуть найбільше зворушила нас, українців. Закипіла праця. В полку появились українські прапори, всюди лунало: «Хай живе вільна Україна». Створилась Українська Полкова Рада, першим головою якої випало бути на мою долю.

Український рух перекинувся в другі полки нашої дивізії. Незабаром, повстає Дивізійна Рада.

Цей рух, створення Рад, а потім і виділення українців у окремі вкраїнські сотні, був стихійним, ми не мали жадних інформацій з України; до нас у Пінські болота мало доходило вісток; ми не знали, що саме діється в Київі, а проте все ж творили «своє» – відокремлювалися від збольшевичених москалів та клали перші цеглини в будову Української Армії.

Справа так довго тягнутись не могла, тому Дівізійна Рада постановила нав'язати зв'язок з Київом. Як делегати до Київа поїхали я та підстаршина-гарматчик Горобець.

Під'їзжаючи до Сарнів, у потязі, я вже чув про те, що відбувся Військовий З'їзд у Київі та вперше почув «Петлюра!».

В Сарнах, де прийшлося довго чекати на потяг, ми зустріли двох делегатів Військового З'їзду, які поверталися до своїх частин. Довго балакали ми з ними про З'їзд, Київ, про тих, хто став у перші ряди створення Української Державності!. Сідаючи в потяг, один з делегатів сказав: «Коли хочете чогось добитися в Київі, ідіть прямо до Петлюри»...

Київ. Помешкання Центральної Ради... Повно народу, все кудись біжить, кудись поспішає... Ходили ми з однієї кімнату в другу та так проходили цілий день і з тим прийшли надвечер до себе на помешкання. Та на другий день ми все ж на Фундукліївській вулиці знайшли С. Петлюру.

Перша зустріч, замішання... майнула думка: «І тут нічого не взнаємо», бо ж перед нами стояла звичайна цивільна людина, що для нас, військовиків, мало значило. Мрії, навіяні нам делегатами в Сарнах, рушились... В нашій уяві «Петлюра» мусив бути кремезним, обов'язково, з вигляду і вдачі, «запорозьким військовиком»....

Почалася балачка... Україна... Відродження... Центральна Рада... Січ-Армія... Своя, Українська Армія.

Наше перше розчарування десь зникло; ми про нього не згадували. Від'їзжаючи назад до своїх на фронт, ми вже знали, що маємо робити, вже були певні в собі, чули в собі силу, яку дав нам Симон Петлюра.

* * *

1919 рік.

В другій половині березня Сумський курінь 4-го полку Січових Стрільців веде авангардні бої з червоними на Новоград-Волинському шосе. Особливо завзятий бій розпочався на перегоні Березівка–Врангелівські касарні (під м. Житомиром). Червоні (5-ий кінний полк ім. Троцького) пробують стримати наш наступ. Не раз переходимо ми в атаку та до багнетів не доходить, бо червоні не витримують та щораз відходять все далі і далі. Нарешті, надвечір ми забрали касарні під Житомиром. Червоні відійшли за місто, позиції їх займає жидівський резерв міліції, що обстрілює нас із рушниць. «Гра» рушниць, котрими ми ж їх озброїли ще перед відходом з Житомира. Бій з жидівською частиною затягнувся до ночі. Наступ на місто був розпочатий лише ранком. Червоні залишають місто, яке ми й займаємо майже без бою.

Жахлива картина розіслалась перед нами та не час було над нею зупинятись, бо червоні готують контрнаступ, треба заняти позиції за містом.

Пройшов день. Червоні стянули свої частини до двірця Кодня. Напруження росте, бо знаємо, що червоні дістали підмогу та значно переважають нас силою. У кожного на думці: а що ж буде завтра? Чи стримаємо протинаступ? Нерівний бій чекає нас. Невеселі думки все частіш та частіш відвідують нас...

Штаб ґрупи повідомляє, що в місті є Головний Отаман та незабаром буде в нас на позиції.

Під'їхало авто... Команда... Рапорт. Головний Отаман вітає козаків... «Слава Україні, слава!» – вітають стрільці свого Отамана.

Головний Отаман обходе позиції, про все розпитує всім цікавиться, довго зупиняється на імпровізованім «бронепотягом», котрий щойно «формувався» зі звичайних возів, палка промова Його до частини.

На другий день кривавий нерівний бій з червоними, .наші ряди рідіють та свіжий ще в пам'яти заклик Головного Отамана.

Ми перемогли.

* * *

1921 рік. Еміґрація – Тарнів.

Майже три роки пройшло після останнього побачення з С. В. Петлюрою. Я приїхав до Тарніва з докладом в справі нашої еміґрації в Б. Зустрінувшись з С. В., я ледве пізнав його. Зміна була велика. Переживання за роки визвольних змагань наложили відбиток на лице його, сиве волосся вкривало голову його.

Вихід за межі рідного Краю без сумніву пригнічував усіх тих, що боролися за Волю і Незалежність України. Тратилась віра, надія на щасливий поворот туди, та не у всіх. Не тратив її Головний Отаман.

У своїй розмові про еміґрацію Головний Отаман сказав: «Пам'ятайте, що перемагають лише організовані і не розпорошені, українська еміґрація мусить відчути вагу організації, коли вона хоче осягнути здійснення державного ідеалу. Опинившись тут, на еміґрації, ми не кинули боротьби за нашу національну справу, тому все, що є свідоме свого обов'язку, національно чесне, всі кому дорога справа звільнення нашого краю, мусять стати в ряди активних борців та невтомно вести далі боротьбу за виборення державної иезалежности Українського Народу»...

* * *

1927 рік. Париж.

Не судилось побачити ще раз Того, хто так міцно, так певно тримав у своїх руках державний прапор України; хто як чесний

козак, як лицар умер – не зрадив, впав, але прапор не випустив з рук.

Судовий процес... То судять вбийника-жида Шварцбарда? Ні! То ведуть Україну на Голготу; то роспинають її небогу; то жидівський кагал змобілізував всі свої сили, впливи та головне – золото, ба, навіть попривозивши з України чекістів – Овчаренків, Гавришкиних та др., кричали разом: «Распни Його, роспни!

Дев'ятьнадцять століть тому росп'яли Христа; та хіба росп'яли Віру Христову?

В Константі спалили Івана Гуса, та хіба спалили Гуситів?

Двіста літ тому, як прокляли Гетьмана Івана Мазепу, та «прокляте» діло Його жиє в серцях Українського Народу.

Так і справа Того, ім'я якого роспинали в Парижі, справа України, справа Симона Петлюри не вмре, не загине, бо тіло забити, – не забити духа, бо дух – ідея невмирущі.

На розі вулиць Сен-Мішель і Расина, де впав од ворожої руки Незабутній Вождь, підійшов український старшина, став струнко, а потім схилився над місцем, де лежав забитий Головний Отаман Симон Петлюра та поклав червоні рожі.

Монтпарнас. Цвинтар. Тихо там... Тихо, Щось шепочуть дерева, пожовкле листя падає на могилки. Тихо. . . неначе не в Парижі, а десь далеко, далеко... неначе там... на Вкраїні...

Ось і останнє місце спочинку Головного Отамана... Сірий камінь... Довколо квіти... Плита... «Симон Петлюра».

Прийшов я сюди віддати останній поклін, та положити вінок, від себе та своїх товаришів «Союзу вояків армії У.Н.Р.».

Вічную пам'ять співає хор, схилили голови вояки над могилою Великого, Незабутнього, Незамінного Вождя.

Гуртуймося (Прага), 1929, 25 травня.

Підполковник А. Ч-ий

ЯК ДЕЛЕГАТ ЗАХІДНОГО ФРОНТУ

Революція р. 1917 застала С. В. Петлюру на Західному фронті, як відпоручника Земсоюзу. Вірний своїм демократичним поглядам, він по революції негайно став до ширшої культурно-організаційної праці, яка й була належно оцінена вояцтвом, що обрало його головою Фронтової Ради Західного фронту.

Як делегат Західного фронту прибуває С. В. до Києва на І-й Український Військовий з'їзд, що відбувся 5–8 травня (ст. ст.) р. 1917.

Ім'я Петлюри, названого в кандидати до Президії з'їзду, зібрало величезну більшість голосів. Члени з'їзду спокійно доручили провід Петлюрі, бо добре знали його хоча б уже по його публіцистичній праці. Що Петлюра вже в той час був добре відомий і то не лише в українських колах, доводить замітка в «Кіевской мысли» під час з'їзду з 09/V р. 1917: «Поки що в настрою з'їзду помітний піднесений націоналістичний підйом з перевагою радикальних раціоналістичних тенденцій, але можна сподіватись, що під умілим проводом досвідченого предсідателя С. Петлюри (відомого укр. соц.-демокр.) з'їзд прийме дещо лагідніші форми на дальших засіданнях». Це довірря на протязі з'їзду ще більше зросло, про що свідчить обрання С. В. до Українського Військового Генерального Комітету.

Напрям діяльності Генер. Комітету в великій мірі залежав од С.В., що був душею його. Головним завданням на початку діяльності Комітету було стремління підготувати грунт серед українців-вояків до утворення регулярних укр. військових частин і тим запобігти повстанню заколотів та анархії, які могли б виникнути при стихійній демобілізації фронту, ознаки якої в той час уже виразно намічалися. Цей період діяльності Комітету можна б назвати періодом культурно-організаційним. Закінченням його був ІІ-й Укр. Військовий з'їзд, що відбувся в Києві 5–10 червня (ст. ст.), на якім було доповнено й реорганізовано Укр. Військовий Генеральний Комітет.

Обновлений Генеральний Комітет за свого голову знов обирає С. В. і вступає в новий період свого життя, період заложення початків Укр. регулярного війська. Творяться перші національні

полки («Ім. Богдана Хмельницького» в Києві, «Український запорізький» в Москві), які стають зразком військової дисципліни в пореволюційнім війську, намічаються частини та навіть цілі корпуси до повільної українізації вливанням в них лише українських поповненів, організуються перші Українські військові школи. Не залишено без уваги і тої стихійної національної озброєної сили, що витворилася під назвою «Вільного Козацтва», – шукали можливості і форми якось і її організувати та дисциплінувати. Словом і в цей період, навіть ще більш виразно, всю працю скеровано було лише на створення регулярної карної військової сили, яка б була запорукою проти назріваючої з розвалом фронту анархії, а також продовжувалась праця культурно-освітня.

Але, на жаль, з розвитком діяльності Генер. Комітету ростуть і перешкоди, які їй ставлять як офіційні, так і неофіційні представники російської державності. Цей Другий період кінчиться ІІІ-м Укр. Військовим з'їздом. Хоць у цей період фактично влада Ген. Комітету була й невелика, він дуже виразно все-таки зазначив своє відношення до націон. меншостей і зокрема до жидів.

Жидів походженням з України залишали в українізованих частинах, а також приймали юнаками до військових шкіл, хоць треба визнати, що фактів цих було небагато, бо й оголошення жидів до вступу були надзвичайно рідкі. Але ще більше виразно це відношення виявилося в діяльності членів Генер. Комітету в тогочаснім Українськім парламенті – Центральній Раді, в склад якої входили всі члени Генер. Комітету. Це відношення, не дивлячись на явно чи скрито негативне відношення більшості жидів-членів Центр. Ради до Української Державності та постійний опір зміцненню Укр. влади на Україні, можна б назвати більш ніж доброзичливим. Ще більш прихильним до жидівського населення було відношення тодішнього Міністерства України – Генерального Секретаріату, головою якого був В. Винниченко, член Генер. Комітету. Генер. Секретаріат не лише старався задовольняти всі належні до нього справедливі вимоги представників жидівського населення, але старався давати (хоць майже не мав фактично потрібних до того засобів) охорону перед анархічними бандами російських вояків, які під впливом більшовицької агітації починали самовільно покидати фронт, грабували

та утискали населення. С. Петлюра, як Генер. Секрет. Військових Справ, мусив не раз чинно виступати проти таких банд.

Однак ця діяльність С. В. широко виявилася лише по ІІІ-му Укр. Військ. з'їзді, який зувпав із більшовицьким переворотом у Московщині та фактичним унезалежненням України. З'їзд цей відбувся в Києві 20–29 жовтня (ст. ст.). На ньому (в кінці його), коли вже відбувся в Петрограді й Москві більшовицький переворот, одноголосно було ухвалено (після моєї доповіді) основи статутів як підстава дисципліни у відродженім українськім війську (вони відповідали прийнятім в армії французькій). Це й підкреслює свідоме стремління серед всього українського вояцтва творити дисципліновану регулярну військову силу, потрібну для оборони своєї відродженої Держави.

Більш широко й цілком самостійно прийшлося укр. військові виступити з початком збройної боротьби в листопаді місяці р. 1917 з московськими большевиками. Війська, ведучи оборонну боротьбу мусили повільно відходити до Києва під натиском ворожих відділів та постійними вибухами різного роду антиукраїнських виступів у запіллі московських робітників та вояків, що їх у той час повно було по всіх українських містах.

У таких умовах навіть стара й добре організована армія розкладається та стає здібною до погромів. Не дивно було б, коли при цьому відході через всю Лівобережну Україну було вчинено якісь погроми. Але завдяки впливові діячів Українського Відродження та керівників війська, а головно впливові С. В. Петлюри, який стало був у персональному стикові з військом, дуже часто відвідуючи частини на фронті, ні одного погрому не сталося. Навіть при найбільшому бажанні не можна навести за цей період найменшого факту, що свідчив би про антисемітизм серед укр. вояків. Цей факт вартий тим більшої уваги, що моментів, які могли викликати появу антисемітизму, було вже й тоді дуже багато, а головніший з них – що більшість большевицьких емісарів, які переводили агітацію проти Укр. влади й війська, підіймали повстання та переводили арешти, були жиди.

Найбільш же виразно виступає напрям та дух, які насаджував С. В. у війську, тоді, коли він, залишивши посаду Військового Міні-

стра (Генер. Секретарів було перейменовано на Міністрів по ІІІ-му Військ. з'їзді), персонально став до керування загоном Слобідської України (Нач. Штабу був ген. штабу кап. Вдовиченко). Цей загін видержав ряд боїв на Лівобережній Україні, взяв Київський Арсенал[1] та з боями пройшов всю Київщину й Волинь – район, в містечках та містах якого найбільш скупчено жиє жидівське населення. Цей похід відбувся в надзвичайно тяжких моральних умовах для молодого українського війська. Залишалися останні рідні терени, послуговуючися найгіршими інсинуаціями на адресу Укр. влади навкруги шаліла большовицька агітація, доходили звідусіль відомості про жорстокі розправи та нелюдські знущання большовиків у зайнятих місцях, а особливо в Києві та Одесі, з тисячами людських жертв (розстрілювали за укр.. посвідку або й одне укр. слово). Не дивно було б, коли б у цій атмосфері й українське військо почало платити оком за око, а зубом за зуб, коли б воно почало той же спосіб мститися за руїну рідного краю на тих, кого воно до певної міри мало право вважати винним у цих нещастях – на іноплемінному, а в першу чергу, як найбільш активному в своїх виступах, на жидівському населенні укр. міст та містечок. Однак і за цей час на теренах, зайнятих українським військом, не трапилося жодного погрому. Це якнайвиразніше свідчить про те, як далекі від всякого антисемітизму були ті, хто з самого початку став до праці над відродженням та захистом своєї Батьківщини і творенням її збройної сили.

Коли С. В. в квітні 1918 р. одійшов, по звільненні України від більшовиків, од військової справи, то був обраний Головою Київської Губерніяльної Земської Управи, а згодом на конференції Всеукраїнського Союзу Земств і Головою цього Союзу. Це обрання показує ту опінію, те довірря й симпатії, які своєю працею здобув собі С. В. Петлюра серед організованої демократії України, серед діячів Земського самоврядування.

Копія з архіву Т. Олесіюка.

---

[1] В арсеналі було захоплено большовицького к-ту, серед яких був список заочно присуджених (під головуванням жидівки Є. Бош, бувшої перед тим командиром ІІ Гвардійського корпусу) до смертної кари, в який попали, як казали мені очевидці, С. В. та більшість членів У.В. Г. Комітету.

Володимир Кедровський

ПОЧАТКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІЙСЬКА
(Листки із споминів)

Хочу своїм бідним пером дати декілька рис з найменш відомої широкому загалові діяльности Симона Петлюри на початках організації українського національного війська та національного політичного руху в 1917 році. Беручись за таку роботу згори, зазначаю, що відчуваю брак сил схарактеризувати все значіння цієї його праці, яка може бути з'ясована лише цілими томами праць сучасників та співробітників його за той час, бо всі прояви тодішнього українського військового руху тісно зв'язані з діяльністю Петлюри. Не було закутку, де перебували українці-вояки, куди б не докотилося його слово, що закликало до організації, до праці, до боротьби.

Перший раз я почув Симона Петлюру, як промовця до військових мас, на першім військовім з'їзді, де був я в числі глядачів, прибувши до Києва в справах своєї скорострільної команди. Враження від промови Петлюри лишилося колосальне. В кожному його слові чулась щирість, якась захоплююча задушевність та глибока віра в перемогу тих ідей, які він проголошував. Тоді ж, в тому захопленню, з яким з'їзд слухав промовця, а потім в тому зриві овацій та окликах «Слава!», якими було вкрито промову його, відразу було видко, що одиноким вождем українського вояцтва є Симон Петлюра. Виступали поруч з ним і Винниченко, і Грушевський та інші чільні діячі українського визвольного руху, приймали їх також тепло, нагороджували оплесками й «Славою», але над всіма і всім домінував Петлюра. В ньому не лише побачили, але й відчули військові українські маси свого природного вождя. За ним вони готові були піти на безконечні жертви.

Цілком логічно й природно, що Петлюра був обраний головою на першім військовім з'їзді, а потім і головою Всеукраїнського Військового Генерального Комітету, який мав провадити організацію українського вояцтва.

За час першого з'їзду я з Петлюрою лише обмінявся коротко декількома реченнями під час перерви, але ті його слова, а осо-

бливо якась незрозуміла мені внутрішня сила його, захопила й назавжди прикувала мене до нього.

Друга зустріч з Петлюрою була у мене на другому військовому з'їзді, з якого часу мені доля судила стати ближчим помішником його. Як відомо, другий військовий з'їзд було заборонено російською владою. Не було дозволено їхати на нього делегатам, а тим, хто поїхав би самовільно, загрожував військово-польовий суд за дезертирство з армії. На вагу були поставлені з одного боку лише моральний авторитет Генерального Комітету, який за підписом Петлюри скликав той з'їзд, а з другого боку вся система й повнота російської влади та політичний вплив вождя російської революції, куміра російських революційних мас, Керенського, разом з його фактичною владою як військового міністра. Коротко, можна порівняти, що відношення сил між Петлюрою та Керенським і всім російським командуванням було таке, як відношення Давида до Голіяфа. І український Давид, озброєний лише силою свого морального авторитету та звичайним пером, яким він писав заклик на другий військовий з'їзд, переміг і розбив російського Голіяфа з його всіма апаратами, системою, гарматами, судами й моральним авторитетом серед російських революційних мас.

Всупереч всім заборонам, перешкодам, арештам, на поклик Петлюри на другий військовий з'їзд з'їхалося вчетверо більше делегатів, ніж було на першому з'їзді, дозволеному начальством.

У самому Києві російське військове командування разом з міліцією зробило всі приготування, щоб не допустити до відкриття з'їзду. Але коли побачило той ентузіязм, з яким зустрічали делегати та інші українські маси свого вождя, військова російська влада не знайшла в собі сили та відваги явно виступити проти з'їзду. Тоді була пущена провокаційна заява начальника київської міліції Лепарського з метою викликати гостре обурення на з'їзді, яке привело б його та інших українських вояків до бунту проти російської влади у Києві та до спроб захопити його в свої руки. Мали вони тоді на меті військовою силою «вєрних Расії войск» подавити те повстання і, таким чином, знищити осередок українського національного руху.

Провокація була уряджена мудро, і на військовому з'їзді викликала страшенне обурення та заворушення. Коли обурення з'їзду дійшло до кульмінаційної точки й делегати готові були вийти на вулицю, щоб разом з іншими українськими вояками в Києві

почати захоплювати все в свої руки, виступив на катедрі Петлюра. Відразу розбурхане море, немов по слову чарівника, стихло й делеґати жадно почали ловити кожне слово промовця. Настала така тиша, що було чути віддих промовця. Він говорив проти настрою мас, проти їх інстинкту, проти їх намірів. Силою слова свого, силою духа свого він спинив розбурхане море, влив його в спокійні береги й утримав з'їзд від виступу, який міг би привести до тимчасової ліквідації тодішніх осередків українського національного руху і в кожному разі затримав би його на довший час.

* * *

На другім військовім з їзді я був обраний до Всеукраїнського Військового Генерального Комітету, а пізніше до президії його й заступником голови Комітету. З того часу я мав щастя працювати нерозривно з Симоном Петлюрою. Крім того, у нас був витворився невеличкий більш інтимний гурток, на чолі з Петлюрою, в якому ніхто не ховав своїх самих таємних думок. Часто принципові питання, раніш ніж їх вирішити на загальних зборах членів Комітету, ми обговорювали в цьому тіснішому гуртку приватно, зібравшись у мене чи у кого іншого в помешканню. Тому маю право сказати, що найзавітніші наміри й думки Симона Петлюри в ті часи були мені відомі, як і іншим членам нашого тіснішого гуртка.

Отже, можу констатувати, що вже тоді Петлюра ясно бачив що Україні неминуче доведеться стати до збройної боротьби з Московщиною. Відповідно до цього й вироблялися всі плани нашої праці для створення української армії.

Найбільш гарячі націоналістичні голови увесь час робили закиди Генеральному Комітетові, а головне Петлюрі, що він веде українізацію армії, виключно виходячи з інтересів загальноросійських. Мім тим, російська влада й російське командування ясно бачили й знали, до чого веде націоналізація армії. Вони знали, що українська армія приведе до самостійности України.

Для Петлюри не було сумніву в тому, що остаточним вислідом української боротьби сучасної доби повинна бути самостійна держава, але він знав добре й фактичний стан наших національних сил та сили противників. Він бачив абсолютну перевагу ворогів над нами, а тому й необхідність до слушного часу глибоко ховати свої дійсні переконання та наміри. Вся «вина» Петлюри в його діяльності

в 1917 р. була в тому, що він умів далеко бачити, що він умів цілком правдиво оцінювати факти й ніколи не піддавався ілюзіям хвилевих успіхів. Він увесь час намагався поставити організовану роботу. Завжди вважав потрібним спиратися на якість, а не на кількість.

Трагедією праці Петлюри було те, що його не розуміли ті, відповідно прагненню й бажанню яких він провадив свою працю, бо не було можливости в ті часи ширше розкривати свої дійсні переконання та наміри. Тому крайні націоналісти, найбільш гарячі голови, нарікали на угодовство Петлюри з російською владою, а справжні угодовці вважали, що армія Україні непотрібна, бо вірили, що досягнуть більше «порозумінням» з противниками. Тому й одні й другі старалися підірвати авторитет Петлюри не тільки в масах вояцтва, а й у самому Генеральному Комітеті. На щастя, це їм мало вдавалося й обмежувалося все лише хвилевими, я сказав би, занепокоюваннями, що лише вносило більше ускладнення в працю організації армії і без того важку.

Декілька разів у Генеральному Комітеті доходило до кризи й призначалися перевибори президії Комітету разом з його головою. Опозиція проти Петлюри, яка, до речі сказати, потерпіла повну поразку в Генеральному Комітеті, їздила, на чолі з підполковником Поплавком, до російського генерала Корнілова скаржитися на Комітет та з пропозицією розігнати його, і висовувала одинокий мотив проти Петлюри той, що він не військовий. Все ж таки, незважаючи на всі заходи та атаки опозиції проти Петлюри, вона не могла виставити проти нього жадного кандидата, за яким пішли б інші члени Комітету, хоч і мала у себе полковників та генералів. Навіть зовнішні спроби впливу на прихильників Петлюри, що йшли від В. Винниченка, М. Порша, Микити Шаповала та почасти М. Грушевського, не могли вплинути на заміну Петлюри, як голови Комітету, іншою особою. Серед багатьох тодішніх активних українських діячів Петлюра вигідно визначався своєю скромністю та колосальною працездатністю. Він в ріжних обставинах знаходив правильну лінію поведінки, а також швидко накреслював шляхи та плани праці в широкому державному масштабі.

* * *

У нас ще мало оцінено значіння українського військового руху в 1917 р., а разом з ним і значіння Військового Генерального Ко-

мітету з постійним його головою Петлюрою. Лише організація військових українських мас дала ту головну реальну силу, спираючись на яку Центральна Рада та Генеральний Секретаріят провадили свою національну визвольну працю. Головним же організатором тих військових мас був Симон Петлюра. Коли взяти це на увагу, то стане ясно, чому вже з середини 1917 р. Петлюра придбав широку популярність в українських масах.

Почасти це привело до того, що в кінці 1917 року, заходами його опозиціонерів, на посаді Військового Генерального Секретаря Симона Петлюру було замінено, так невдало й так трагічно для дальшого ходу нашої визвольної боротьби, Миколою Поршем.

Петлюрі довелося в найвідповідальніший час української визвольної боротьби залишити провід українського війська. Але він не склав рук, не міг він сидіти спокійно, коли доля України рішалася на бойовому полі. Тому він, невійськовий, що йому так часто закидали військові, в протилежність їхньому сидінню по закутках, поїхав на Полтавщину і за декілька день сформував гайдамацький кіш, з яким і став до бою в полі. Завдавши великих шкод большовикам на Полтавщині, він з своїм кошем мусів поспішати до Києва рятувати його, бо большовики захопили вже частину міста, а головне, твердиню Києва – арсенал. Вийшовши з ваґонів, без відпочинку, поспішним маршем повів він своїх гайдамаків до арсеналу. Там він сам, з рушницею в руках, йдучи в перших лавах розстрільні, повів своїх гайдамаків на штурм арсеналу. Після кривавої бійки, з першими лавами гайдамаків вдерся він до арсеналу, знищив ворога та звільнив цю твердиню з рук його. Петлюра тим дав наочний доказ, що він не тільки був видатним організатором, вождем мас, але й хоробрим воїном.

Далі, з своїми відділами він брав участь у численних боях, прикриваючи відхід Центральної Ради з Києва до Сарн, а в поворотному наступі, коли він ішов далеко поперед усіх інших військ, з тяжкими успішними боями пробиваючися до Києва. В Київ вступив він перший з своїми козаками й звільнив його від ворога.

Ця чисто бойова робота ще більше піднесла Петлюру в очах військових мас. Зробила з нього, невійськового, воїна-героя, який цілком природно, одинокий міг стати Головним Отаманом і Вождем української національної армії.

Збірник пам'яти Симона Петлюри. Прага, 1930, с. 216–220.

Іван Драбатий, сотник армії УНР, професор

ПЕРШИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ З'ЇЗД У КИЄВІ (5–12 ТРАВНЯ 1917 РОКУ)

5 травня 1917 року... Я і мій дядько Олександер Рябий прокинулися раніш звичайного. Не до спання було, бо ж нині Перший Військовий З'їзд, перший від двох із чимось століть!.. Нашвидку поснідавши, ми відразу вирушили, хоч знали, що до початку З'їзду ще дуже і дуже завчасно.

Ніжна зелень дерев, пахуче повітря, ясна блакить неба та радісно-тепле проміння весняного сонця підбадьорювали нас і ми легкою ходою прямували до Педагогічного Музею, де мав відбутися цей історичний Перший З'їзд.

Ще рано, але навколо повно людей. Майже все військові. Видно, що й інші делегати на З'їзд, як і ми, не могли спати і поспішили до Музею. Усі обличчя сяють якимось урочистим сяйвом. Усі в підвищеному святочному настрою, обмінюються думками, знайомляться... Бо ж з'їхалися з усіх кінців російської імперії, з'їхалися вперше від віків.

Серед військових мас тут і там виднілися групи і окремі студенти та студентки, учні середніх шкіл та старші і молодші громадяни. В усіх, як і в нас, особливий святочний настрій.

Прямуємо до середини Музею і заходимо до залі, де має відбутися З'їзд. Там уже повно. Шукаємо місця на балконі, але і тут все переповнене. І коли б не один із студентів, що був напередодні на моїй доповіді, то ми не знайшли б місця. Він, побачивши мене, щось шепнув своїм товаришам, що були в першому ряді, підійшов до нас і запропонував нам два місця, які ми радо зайняли.

Не знаю, як довго довелося нам чекати, бо час якось непомітно і швидко минав. Навкруги все гомоніло, як вода на провесні. Але раптом почувся оклик: «Просимо займати місця!». Почувся гуркіт стільців, поспішні кроки, і врешті усе затихло...

За президіяльним столом, наче б із-під землі, з'явилася характеристична, з бородою, постать професора Михайла Грушевського в супроводі вже не пам'ятаю кого. Усі відрухово встали. Не пам'ятаю також, якими словами відкрився цей пам'ятний З'їзд.

Та й чи має нині то якесь значення? Перший Український Військовий З'їзд відкрито.

Спонтанно і одноголосно було обрано президію З'їзду, у склад якої увійшли: Володимир Винниченко, Симон Петлюра, полк. Юрій Капкан, Аполон Певний, Микола Міхновський та, як не помиляюся, Степан Письменний.

Тяжко вже нині пригадати цілий перебіг З'їзду, бо ж минуло п'ятдесят бурхливих років життя. Усе, що порушувалося на тому З'їзді, було для нас, його учасників, однаково важливим, але нині особливо яскраво виринають із пам'яти три наступні зворушливі моменти.

Перший з них це, коли полк. Капкан звернувся до З'їзду з проханням затвердити Перший Український полк ім. Богдана Хмельницького. Усі встали і довготривалими окликами «Слава!..» затвердили цю першу українську військову формацію. Щоправда, Богданівський полк кілька днів перед тим був затверджений генералом Брусіловим, командуючим Південно-Західнього фронту, але то було затвердження чужої нам влади. Затвердження ж Богданівського полку Першим Військовим З'їздом походило з волі самих українців. Гадаю, що ці дні, 5–12 травня 1917 року, належить уважати моментом відновлення збройних сил України.

Другим моментом був випадок, який трапився, як пригадую, на другий день З'їзду, коли засідання провадив А. Певний. Кілька хвилин після того, як залю засідань залишив С. Петлюра та В. Винниченко, до Президії З'їзду, видно возьний, передав два листи. Вони були заадресовані напевно до самої Президії, бо А. Певний відразу ж відкрив перший з них. Нашвидку пробігши очима цей лист, він зблід та звернувся до З'їзду з перепрошенням, що на хвилину мусить перервати дебати. Повернувшись до свого сусіда, вже не пам'ятаю хто то був, щось пошепки почав говорити, а сусід у той час також переглядав той лист.

У цей момент до залі увійшов С. Петлюра і видно відразу помітив, що щось сталося. Підійшовши до Певного, він запитав: «Що сталося?». А. Певний, стараючися сховати листа, якось розгублено відповів, що нічого не сталося. Але, видно, оте хования листа спонукало Петлюру сказати: «А що то ви ховаєте? Давайте-но того листа, хай і я подивлюся». Певному не залишилося нічого іншого, як передати того листа С. Петлюрі.

З'їзд напружено слідкував за тим, бо всі відчули, що сталося щось вийняткове. С. Петлюра, швидко прочитавши листа, і звертаючись не то до З'їзду, не то до Президії, сказав: – Чому ж таке стурбування такою дрібницею? Погрожують мене вбити... Ну що ж, уб'ють. А хіба серед вас мало таких, що можуть мене заступити? Не звертаймо уваги на такі дрібниці...

Із тими словами він кинув того анонімного листа до коша. В залі зчинився начебто крик, почулися оклики: «Ганьба! Ганьба! Хай спробують! Ми нестимемо варту біля вас!..».

У цей момент увійшов В. Винниченко і, ясна річ, він також помітив цей неспокій. Підійшовши до С. Петлюри, запитав:

– Що сталося?

– Нічого особливого, – спокійно відповів С. Петлюра. – А хочете знати? Здається, що і вам є такий самий лист, як мені...

Із цими словами він передав В. Винниченкові другий конверт. Винниченко відкрив, нашвидку ознайомився із змістом листа і запитав:

– І що ви зробили?

– Кинув до коша, – спокійно відповів Петлюра.

– То хай іде і цей до компанії, – відповів Винниченко і також кинув листа до коша. Щоправда, помітним було, що цей випадок у Винниченка викликав певну дозу тривоги. Інцидент вичерпано, але він залишив великий слід на всіх учасниках З'їзду і передався пізніш усьому українському вояцтву. Петлюра вже тоді став легендарним...

Третій випадок, що донині залишився у моїй пам'яті. Хтось із звичайних членів З'їзду попросив слова і сказав лише одно речення:

– Просімо Українську Центральну Раду якомога скорше проголосити самостійність України!

Це речення було вкрите спонтанними окликами «Слава!», які довго лунали в залі і які вказували на прийняття цього побажання, як резолюції З'їзду. Дарма, що провідні особи З'їзду говорили, що це ще не на часі. Так, воно тоді ще не було на часі, особливо, коли взяти на увагу масу московського війська, що перебувала в той час у Києві, та ту невеличку горстку людей, що стала тоді до праці, але це був вияв максимальних прагнень свідомого українського вояцтва.

І нарешті ще один момент, котрого не можна забути. Це – вияв соборности, але не такої пишномовної, яку проголошують нині при кожній нагоді, а якої в дійсності немає, а звичайної самозрозумілої, яка виявилася у привітаннях З'їзду.

Було б забагато наводити нині всі ті резолюції та постанови, які прийняв цей З'їзд, та і не пам'ятаю вже їх, але, пишучи ці рядки, належить згадати склад першого Генерального Військового Комітету, який вибрав цей Перший Український Військовий З'їзд у травні 1917 року, бо це був, ще раз хочеться підкреслити, перший початок творення новітніх українських збройних сил.

До Українського Генерального Військового Комітету були обрані: Симон Петлюра, Володимир Винниченко, д-р Іван Луценко, пполк. Віктор Павленко, полк. Олександер Пількевич, генерал Михайло Іванів, Арсен Чернявський, Аполон Певний, пполк. Юрій Капкан, Микола Міхновський, Федір Селецький, Степан Граждан, пполк. Віктор Поплавко, пор. Михайло Полоз, Степан Письменний, Василь Потішко, Дмитро Ровинський (жид) і Горемика-Крупчинський.

Як видно зі складу Комітету, члени З'їзду не звертали уваги на політичну приналежність кандидатів, бо лише п'ять із них виразно належали до того чи іншого політичного угрупування – Петлюра, Винниченко, Луценко, Міхновський та Полоз, натомість вибрали як людей праці в надії, що працюватимуть для добра української справи, дуже малим вийнятком наші надії справдилися. Таким вийнятком виявився пізніш Горемика-Крупчинський, якого перед Другим Військовим З'їздом маскував обер-прокурор Південно-Західнього Фронту Батог як агента російської таємної поліції та якого на Другому Військовому З'їзді було виключено зі складу Комітету. Багато пізніше, бо вже десь вкінці 1919 року разом з боротьбістами до большевиків перейшов Полоз.

Невідомо, чи збереглися десь протоколи того першого З'їзду, бо ж большевики та денікінці напевно постаралися їх знищити, захопивши Київ, а може хтось і зберіг їх і вони чекають на дослідження. Так чи інакше, але члени того З'їзду в більшости вже не живуть, тож хай цей короткий спогад буде тою маленькою цеглиною, яка в майбутньому може спричинитися до насвітлення подій того часу в правдивому світлі, коли історики будуть їх опрацьовувати.

Тризуб (Париж), 1967, ч. 44, с. 20, 21; ч. 45, с. 17–19.

Інж. Арсен Шумовський, сот. Армії УНР

ПЕРШИЙ ВІЙСЬКОВИЙ З'ЇЗД У КИЄВІ В 1917 РОЦІ

Простора авдиторія – амфітеатр у будинку Центральної Ради (був. Музей ім. царевича Алексєя) була щільно набита делегатами, заповнені були і галерії. Очі всіх делегатів мимоволі звернені були на ліві передні лави, де розташувалися делегати Петрограду – переважно Волинського Гвардійського Полку, так знаного з перших днів революції. Дебелі вояки, не гірші канадських поліціянтів, разом щось понад сотню осіб, були одною з найбільш рухливих груп з'їзду. До того ж вони були прекрасні співаки. Гимн і Заповіт мабуть коли й ніде не виконувалися так блискуче і могутньо, як тоді на з'їзді...

Усього з'їхалося понад тисячу делегатів, не рахуючи гостей. Президія з'їзду складалася (за точність не ручаюся): В. Винниченко, С. Петлюра, д-р Іван Луценко, полк. Віктор Павленко, полк. Олександр Пилькевич, лейтенант Михайло Полоз і майор Михайло Іванів.

Перед учасниками пройшла ціла плеяда блискучих промовців того часу. Дуже змістовно виступали Михайло Грушевський, Голова Центральної Ради, Вол. Винниченко, С. Петлюра, М. Міхновський, д-р Луценко та багато інших, яких годі пригадати. Часом можна було бачити полк. Капкана з його 5 нашивками на рукаві (число поранень), який тоді був зайнятий формуванням Богданівського полку. З гостей пригадую собі Кубанську делегацію, яка була ентузіястично прийнята з'їздом. Від Галичини виступав з блискучою промовою, видно вправлений в парляментській практиці, посол до Віденського парляменту – Тимотій Старух. Не раз з'їзд вислухував і промову російського Начальника Військової Округи полк. К. Оберучева. Постава з'їзду до нього була виразно ворожа, але все ж йому давали слово, як відпоручникові Петроградського уряду. Тоді якраз велися переговори між ЦРадою і Петроградським урядом.

Цілий з'їзд був свідком зростання авторитету С. В. Петлюри протягом тих кількох днів тривання з'їзду (19–21 травня). Він був безперечно найкращим промовцем, відчувалася велика глибина душі і щирість. Ми чули С. В. Петлюру досить часто, але значно раніше, ще перед війною, на його рефератах в Українській Громаді в Петербурзі

(так само чули ми тоді й проф. М. Грушевського). Але тепер, у Києві, це вже не був той самий соціял-демократ Петлюра (так само блискучий промовець), якого ми бачили в Петербурзі... Корінна зміна з соціялістичного діяча і журналіста на державного мужа вже відчувалася й тоді. Та й ніколи не мав ще Симон Петлюра перед собою такої авдиторії. Ситуація підсказувала тоді всім нам, що «Буде бій, Вогневий»...

Щирі і часто вогневі слова С. Петлюри потягнули за собою і оволоділи серцями тисяч делегатів. Не багато було таких, що правильно оцінили момент, і з них перший був безперечно С. Петлюра. І не диво, що він був вибраним у число членів Військового Генерального Комітету і став його Головою.

Як подає сл. п. ген. К. Смовський у своїх спогадах («Моя служба Батьківщині») склад Військового Генерального Комітету був такий: С. Петлюра, В. Винниченко, підпор. М. Міхновський, полк. О. Пилькевич, полк. В. Павленко, пполк. Поплавко, сот. Ф. Селецький, М. Полоз, пор. А. Чернявський, підпор. А. Певний, хор. Потішко, військовий лікар Луценко, моряк Письменний і ще декілька осіб (пригадуємо – разом 17 осіб).

Ген. К. Смовський пише: «Перший Український Військовий З'їзд визнав Українську Центральну Раду єдиним правосильним органом керування Українською Державою. Як перший, так і другий та третій Військові З'їзди мають велике історичне значення. Всі вони залишаться в історії нашої визвольної боротьби як події, що в побудові незалежної Української Держави відіграли одну з основних роль. Перший військовий З'їзд має історичне значення ще й тому, що з днем його відбуття започатковано відродження нашого національного війська як мілітарної сили. Уже на першому з'їзді делегати з фронтів і запілля, а їх було більше як тисяча, винесли постанову про скликання другого Військового З'їзду, і доручили це здійснити тимчасовому Генеральному Комітетові»...

На закінчення цього короткого спогаду ми мусимо ще раз згадати і підкреслити ролю С. Петлюри. Від перших своїх кроків та акції в армії, себто від обрання його Головою Військового Генерального Комітету, він уже не зійшов із цієї стежки і віддав для українських збройних сил усе – всі свої сили, знання і... життя.

Вільне слово. 1963, 18 травня.

Степан Письменний

МИ МУСИМО СКРОПИТИ УКРАЇНУ СВОЄЮ КРОВ'Ю
(Спогад сучасника)

5. травня 1917 року – день відкриття 1. Українського Військового З'їзду в Києві. На з'їзд приїхав я з далекої Фінляндії, як делегат Української Громади в Гельсінгфорсі, до якої належали і військові, в тім моряки Балтійської воєнної фльоти, в якій і я тоді служив.

Це моє перше знайомство з Києвом. На Великій Володимирській вулиці, коло Педагогічного музею, гуртки делегатів. Кожний шукає земляків. Переважають фронтовики, а решта з усіх частин і гарнізонів тодішньої Росії. Хоч війна – війною, але всі пристойно вбрані. Молодші вітають старших «на витяжку». Нове у цій масі – гомін прекрасної української мови в усіх її відмінах. Не можуть тільки дати ради з військовими російськими термінами, хоч дехто й пробує замінити їх українськими словами.

Їдучи, у вщерть переповненому вагоні з далекої півночі, думав:

– Хто ще із знайомих, розсіяних по цілій тодішній російській імперії, приїде на з'їзд? Зустрів їх чимало з Петербурзької української колонії. Перед самим входом до музею, познайомили мене з колишнім галицьким січовим стрільцем, якого революція звільнила з російського полону.

В передсінку музею даю до перевірки своє уповноваження, – в замін одержую делегатську посвідку. «Моя морська уніформа звертає на себе. увагу, бо моряків майже не видно. Присутній при реєстрації старшина ще раз перепитує моє прізвище і одразу кудись зникає. Згодом той же старшина запрошує мене до окремої кімнати. Серед присутніх бачу тільки одного знайомого – В. Винниченка. З рештою – М. Міхновським, С. Петлюрою, Павелком і Пількевичем знайомлюсь. Довідуюсь, що відбувається нарада. Одразу зауважив, що всі присутні дуже уважно слухають про плян праці з'їзду, який реферує саме С. Петлюра.

Раптом чую скероване до мене питання. С. Петлюра питає:

– А як ваші моряки, пане-товаришу? Чи вони визнають якусь дисципліну?

Запевнюю, що не тільки моряки; але й вся Петербурзька військова .округа ще здисциплінована.

Оце тоді я вперше побачив С. Петлюру. Середнього росту, шатен; у військовому френчі – не викликав у мене якогось сильнішого враження. Коли ж згодом заговорив і подивився у очі, – трудно було пояснити, в чому саме криється чар його притягаючої сили. Його лагідні очі, здавалося, заглядають у саму душу та читають ваші думки. Свої ж він висловлює чудовою українською мовою. Кілька хвилин і слухач у полоні цієї скромної людини.

* * *

5. травня 1917 р., година 11-та. Заля Педагогічного Музею заповнена делегатами. Голова Центральної Ради, М. Грушевський, відкриває з'їзд і пропонує вибрати президію в складі 7 осіб, як то було схвалено на попередній нараді. Симона Петлюру було названо першим і його одноголосно обирають. Після обрання решти членів Президії, Симон Петлюра, як голова з'їзду, промовляє першим. Початкові слова вимовляє тихо, але чим далі голос стає міцнішим, опановує себе й своїх слухачів.

Починає з того, що революційні події й відповідальність за долю українського народу поклали великий обов'язок на тут присутніх делегатів війська. Говорить про наше право на національне військо. Відродження українського війська вважає за найбільш почесний обов'язок. Кличе до вилучення українців із російської армії в окремі частини.

Кожний новий аргумент на це сильніший від попереднього. Оминає демагогічні вислови. Свої слова керує скорше до розуму, як до серця.

Сидячи за столом президії, стежу за делегатами, Бачу тисячну загіпнотизовану масу людей. Очі всіх звернені на промовця. Увага й сильне напруження в очах кожного. Свого часу мені довелось чути найліпших промовців, у тому числі й членів Російської Державної Думи, та не довелось мені бачити, щоб промовець міг так

неподільно опанувати авдиторію, яка до того складалася з осіб різних переконань і поглядів.

Промова скінчена. У залі дальше панує тиша. Аж раптом, як буря, зриваються оплески й оклики: «Слава! Слава! Слава!». У багатьох сльози, яких у загальному піднесенні ніхто не хотів помічати. Ця промова була рішальною і до самого кінця душею з'їзду був С. Петлюра.

З'їзд закінчено. Вибрано Український Генеральний Військовий Комітет, а С. Петлюра одержав найбільшу кількість голосів. На першому пленарному засіданні комітету С. Петлюру обирають його головою.

* * *

Заповіджено великий мітинґ-концерт у Троїцькому Народньому Домі. Має промовляти й С. Петлюра. Ідемо разом. С, Петлюра дещо хвилюється. Питаю – чому? Відповідь дещо несподівана:

– Боюся, що мало людей буде.

Але, – заля була повнісенька. З черґи на трибуні С. Петлюра. Звичайний у таких випадках людський гомін зненацька обертається в урочисту тишу. Не зважаючи на те, що мітинг улаштувала УСДРП і більшість присутніх складається з її прихильників, – промова С. Петлюри, в якій він кликав підпорядкувати власні й партійні інтереси загальній українській справі та поставити на перший плян вірність Україні, – викликала однодушне схвалення присутніх і бурхливу овацію для промовця. Та й не диво, бо хто хоч раз бачив і чув С. Петлюру, знає, яке велике враження він залишає у кожного.

* * *

9 червня 1017 року. II Всеукраїнський Військовий З'їзд. Керенський не дав на нього дозволу, але – С. Петлюра не підпорядкувався забороні. Прибуло майже 1200 делегатів, Засідання з'їзду в Київському Оперному Театрі, бо жодна інша заля не могла вмістити делегатів та запрошених гостей.

Ще перед визначеною годиною заля заповнена по вінця. Настрій піднесений, адже з'їзд заборонено.

На сцені з'являється Генеральний Комітет у повному складі. С. Петлюра відкриває з'їзд. Він говорить про тяжкий шлях боротьби, кличе присвятити себе цій боротьбі до решти, бо коли військо не зрозуміє всієї ваги подій й одностайно не стане до боротьби за українську державність, тоді на довгий час втратимо можливості, що їх дала революція.

Як і на першому з'їзді, промова С. Петлюри викликає зрив оплесків і одностайне схвалення його вказівок. На залі чути: «Геть з Керенським!» – «Нехай живе Петлюра!» Згодом обирається повий склад Генерального Комітету, а С. Петлюра і надалі залишається його головою.

Тимчасовий Російський Уряд, збентежений зростаючими все серед українців впливами Українського Генерального Військового Комітету, виделеґував до Української Центральної Ради своїх міністрів – Керенського, Терещенка і Церетелі. 3. липня Міністри вже в Києві. В приміщенні Педагогічного Музею відбуваються наради з членами Центральної Ради. В той самий час С. Петлюра дає наказ київським і. юнацьким школам прибути для паради перед будинком Педагогічного Музею.

Наказ докладно виконується. Чвірками під командою старшин, струнко проходять юнаки. Парад приймає С.Петлюра. На привітання:

– Слава юнакам! – лунає дружня відповідь:

– Слава Україні! Слава!

На балконі музею з'являються й російські міністри. Невідомо, яке враження зробила на них ця військова дефіляда. Але вже пополудні того дня президію Генерального Військового Комітету запрошують на нараду з петербурзькими міністрами, яка відбувається в палаті Терещенка на Бібіковському бульварі.

Президію приймають Терещенко і Керенський. Керенський захоплюється своїм красномовством, доводячи палко про конечність удержання спільного революційного фронту. Він звик до легких перемог і свою промову кінчає на високій ноті, в якій звучить безапеляційність.

Тоді тихо і спокійно починає говорити С. Петлюра.

Легко і влучно розбиває він всі аргументи Керенського, який цього видно не сподівався, бо одразу притих і став якимсь маленьким, погоджуючись одночасно на українізацію військових частин і на територіальний спосіб поповнення запасних полків.

Згадую про цей епізод, щоб ще раз підкреслити магічну силу С. Петлюри. Проте, як звичайно, російський уряд не дотримав і цієї умови.

Швидким темпом ідуть події. Тимчасовий російський уряд визнає національну автономію України і її міністрів, крім військового, фінансів і шляхів. С. Петлюра стає нелегальним Секретарем Військових Справ. Тільки Петлюра з його надлюдською енергією й організаційним хистом міг провадити працю і в таких умовах. Не маючи реального опертя, бачучи з боку партій нехіть до творення власної мілітарної сили, маючи гору перешкод з боку російського уряду, – С. Петлюра все ж таки вперто провадить поповнення намічених корпусів українськими .вояками. Так минають місяці.

Але 26. жовтня большевики скидають тимчасовий російський уряд і перебирають владу до своїх рук. В листопаді большевицькі банди під керівництвом Муравйова вже на Україні. Треба боронитись. Та Центральна Рада (і її партійні міністри) дбала лише про те; щоб, – боронь Боже, – якось не схибити з революційного шляху й за всяку ціну не допустити до введення диктатури, очевидно – української. Тим часом, червоному московському війську, все ближче й ближче до Києва...

С. Петлюра відривається від розполітикованих міністрів і Центральної Ради та береться за організацію дієвої військової частини, т. зв. «Коша Слобідської України». Не минуло й двох тижнів, як Петлюра вже б'ється на фронті, очолюючи своїх «слобожан». Сьогодні категорично стверджую, що то була одна з небагатьох найліпших українських військових частин.

* * *

Листопад 1918 р. Всенародне повстання проти гетьмана П. Скоропадського, який закінчив свою коротку кар'єру проголошенням федерації з Росією. С. Петлюра стає Головним Отаманом

усього українського війська і членом Директорії Української Народньої Республіки.

В оперному київському театрі має відбутись урочиста зустріч Директорії. Того ж дня в готелі «Метрополь» відбуваються сходини членів колишнього Укр. Генер. Військового Комітету. Петлюра, що мусів бути присутнім на офіційній зустрічі, все ж таки з'являється на сходини. Чимало промов. Кожний радить якнайліпше. Нарешті бере слово Петлюра. Його промова не була оптимістичною. Він сказав :

– Зрив проти гетьмана, що охопив усю Україну, – не тривкий. Ті сотки тисяч, що так завзято йшли проти гетьмана, не підуть з таким самим завзяттям до бою з москалями, бо... вони не пройшли школи рідного українського війська. Ми цієї школи не змогли їм дати, ми спізнились з організацією кадрів, власного війська. Ми про все, що хочете, дбали, копіювали в позі й слові чужих і найменше дбали про організацію власного війська, – силу, що остаточно децидує в боротьбі за державність,і волю кожного народу. З нами залишиться порівнюючи невелика частина вояків, які щедро скроплять своєю кров'ю шлях до волі України. Щойно на кропленій їхньою кров'ю землі виросте воля і державність нашої Батьківщини.

Тоді й дещо пізніше не всі були схильні аж до такого песимізму. Назовні не показував його і С. Петлюра, який далі збирав українське військо, далі йшов з ним у нерівний бій, щоб показати прийдешнім поколінням шлях і засоби до виборення волі й державности. І тепер, по довгих роках еміграційного життя, коли не раз думками перебираю і згадую події визвольної боротьби, переконуюсь у творчій далекозорості Головного Отамана.

* * *

Березень 1919 р. Київ знову в руках червоних москалів, а українське військо, на чолі з С. Петлюрою, без перестанку б'ється з большевицькою навалою. Уряд УНРеспубліки вже в Кам'янці-Подільському. На фронті не все гаразд. Військовий міністер О. Шаповал десь зник. Безліч чуток, що створюють пригнічений настрій. В Кам'янці об'явилася Рада Охорони Республіки. З якою метою? Може для переведення загальної мобілізації й поповнення частин на фронті? Помиляєтесь!

Метою тих, що зорганізували Раду, – було пильнувати головно, щоб, борони Боже, уряд не пішов праворуч, не відірвався від революції, а зокрема Головний Отаман, який тоді вже був і Головою Директорії.

У зв'язку з цим державні установи перевозять до Рівного на Волині. В Здолбунові відвідую С. Петлюру. Тяжкі переживання й постійна напруга відбились на ньому. Більше сивини, легко добачити втому, а може й виснаження. Проте, коли почне говорити, – одразу оживлюється і передає вам віру в остаточну перемогу.

Виходимо на залізничний перон. Розмовляючи, відійшли досить далеко від штабного поїзду. Зустрічаємо дітей, що повертаються з школи. С. Петлюра спиняє їх і розпитує про науку та на якій мові вона ведеться. Радіє, що українською. Переглядає книжки, зшитки й обличчя його розпогоднюється, ніби від якогось несподіваного щастя. Погладив кожну дитину по головці і сунув руку до одної–другої кишені і... засоромився. Я зрозумів і позичив Головному Отаманові дещо гроша, а він уже сам поділив між дітьми, додаючи раду купити за ті гроші шкільне приладдя. Втішені діти, подякувавши, розлетілися, як пташки весною. Аж тоді С. Петлюра сказав:

– Аж ці Україну здобудуть, а ми мусимо її лише своєю кров'ю скропити.

* * *

1921 р. Тарнів, Польща. Заходжу до помешкання Головного Отамана. Як звичайно, Петлюра привітно вітає гостя. Починає розпитувати про різні справи. Коли ж я виявив, що хочу обійти Україну, намовляє не робити цього. Видко мав на увазі стан мого здоров'я, після кількох наворотів тифу. Але врешті чую:

– Ну, що ж, коли добра воля, – йдіть! Тільки принесіть мені об'єктивні відомості.

В грудні 1921 р., виїжджаючи з Тарнова в Україну, знову зайшов до С. Петлюри, щоб попрощатися. Довго він розмовляв зі мною, пригадуючи багато моментів з нашої спільної праці. А вже на порозі, обнявши мене, сказав:

– Як би вам не було тяжко і де б ви не були, – не тратьте віри в майбутнє, а тоді вам стане легко перебороти найтяжче.

Це була моя остання розмова з Головним Отаманом Симоном Петлюрою.

Українське Православне Слово, 1976, ч. 5.

Автор цього спогаду був схоплений в 1939 р. агентами НКВС в Рівному, на Волині, й розстріляний 1940 р. в Старобільську на Харківщині.

Микола Шумицький

СИМОН ПЕТЛЮРА – ТВОРЕЦЬ УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА

З фантастичною скорістю, за один тиждень, Російська імперія завалилася, скотилася в безодню гниття. Тимчасовий уряд довго не проіснував. Справді, якщо російські революціонери й були досить підготовлені до боротьби проти монархії, вже напівзруйнованої, то вони були цілковито нездатні до будови нової демократичної держави. Вони були подібні до малої дитини, що зупинилася напроти великої й складної державної машини, не знаючи, як то нею керувати.

Тимчасовий уряд, хоч нездатний до керування Росією, ставився цілком вороже до незалежности України, навіть до її автономії.

Яке ж було положення на Україні? Жахливе. Не було українських шкіл, національної і незалежної Церкви. Великі міста зрусифіковані. Але дивна річ: український нарід по селах говорить лише по-українськи і в цьому полягає ця вічна життєвість народу, яку ніяка сила не може знищити.

Побіч Тимчасового уряду постав «Совет солдатскіх і рабочих депутатів», який видає свої накази до війська і нищить дисципліну. У наслідок цього велика російська армія розвалюється та швидко перетворюється в озброєні банди, що кидають фронт і повертаються додому, крізь Україну, руйнуючи все на їхньому шляху.

У російському війську є мільйони українських жовнірів, але, на жаль, вони розпорошені по різних полках. І якщо полякам легко формувати національні полки, то це багато тяжче для українців, які натрапляють на ворожу опозицію з боку росіян. Симон Петлюра, гарячий патріот, цілком свідомий необхідности скорішого заснування української національної армії. Але як це зробити? Найкращий вихід, безумовно, – видати заклик до всіх наших жовнірів, щоб негайно повертались на Україну. Але це означало б розбиття фронту Антанти.

У російському війську є мільйони українських жовнірів, але, на жаль, вони розпорошені по різних полках. І якщо полякам легко формувати національні полки, то це багато тяжче для українців, які

натрапляють на ворожу опозицію з боку росіян. Симон Петлюра, гарячий патріот, цілком свідомий необхідності – скорішого заснування української національної армії. Але як це зробити? Найкращий вихід, безумовно, – видати заклик до всіх наших жовнірів, щоб негайно повертались на Україну. Але це означало б розбиття фронту Антанти.

У цей час Франція, Велика Брітанія, Румунія й інші нації досить несміливо шукають увійти в стосунки з Україною для збереження фронту. Вони готові навіть визнати Україну «дефакто». Але політика союзників виявляється досить непослідовною і вони доставляють зброю білим арміям Каледіна, Денікіна, щоб за всяку ціну зберегти російський фронт.

Перший Український Військовий З'їзд (травень 1917 р.) виніс постанову про збереження фронту та про підтримання сили у війську. На ньому був заснований Український Генеральний Військовий Комітет при Українській Центральній Раді. Цікаво зазначити, що на цей З'їзд, не зважаючи на заборону російського Тимчасового уряду, приїхало майже тисячу делегатів, які репрезентували 1.580.700 українських вояків.

Цей перший комітет складався з наступних членів, обраних на З'їзді: Симон Петлюра, земський діяч; Ів. Луценко, лікар; Вол. Винниченко, козацького походження; О. Пилькевич і П. Павленко, полковники; Полоз, сотник; Ст. Письменний, матрос; Ів. Іванів, генерал; Крупчинський, урядовець; Арс. Чернявський сотник; Д. Ровінський, жовнір; Апол. Певний, сотник; Ю. Капкан, командир першого полку ім. Богдана Хмельницького; М. Міховський й Селецький, сотники; Ст. Граждан, козак; В. Поплавко, полковник панцерних авт і В. Потішко, сотник. В склад Бюра комітету ввійшли: С. Петлюра – голова, Пилькевич, Письменний і Винниченко – члени.

Комітет прийняв наступні постанови:

1. Повідомити всі полки, як на фронті так і в резерві й фльоті про заснування Українського Генерального Військового Комітету, який займається організацією українського війська та що всі військові українці повинні звертатися до нього.

2. Вимагати від штабів армії і фльоти поіменні списки українських генералів, старшин і козаків з зазначенням загальної кількості в кожному полку та надіслати їх негайно до Комітету.

3. Дати негайно накази щодо їх транспорту до резервних частин, які знаходяться у центральній Росії. Один дивізіон важких гармат, поповнений легкою батереєю і гірську батерею, що знаходиться в Києві, рахувати за українські. Усі спеціяльні полки – сапери, залізничники Києва – українізувати та передати до ради Комітету.

4. Дати право Комітетові щодо поповнення першого полку Богдана Хмельницького та інших частин, що знаходяться в Києві, та заснувати на фронті три корпуси, складених з українців, під керівництвом Комітету.

5. Вилучити якнайскорше з резервних полків старшин і козаків-українців, залишаючи їх провізорично на місцях, де вони знаходяться.

6. Дати наказ надсилати до полків і штабів, за кошт армії, українські часописи «Нова Рада», «Робітнича Газета», «Воля Народа».

7. Кооптувати до Комітету одного старшину штабу, одного гарматчика, кіннотчика і топографа, козака з Кубані.

8. Вимагати повернути всі старі прапори Запорізьких козаків, їх клейноди, булави, бунчуки, щоб покласти їх в Історичному Музеї Києва.

Комітет почав працю з великим запалом. Велика частина гарнізону Києва була українізована майже негайно. Вислано до Петрограду окрему делегацію в складі: полковник Пилькевич, сотник Чернявський, матрос Письменний й жовнір Ровінський. Делегація була прийнята головою Ради Міністрів Тимчасового уряду князем Львовом, якому полковник Пилькевич мав відвагу заявити, що у випадку, коли українці не отримають сатисфакції, він буде мати діло з півмільйоном українського війська. На жаль, наші представники не уявляли собі, що Тимчасовий уряд уже не мав жадної сили й влади.

Унаслідок цього Комітет вирішив скликати Другий Український Військовий З'їзд, з участю трьох тисяч делегатів від кількох мільйонів вояків. Скликав він його, не зважаючи на заборону, що її видав міністер Керенський, і на провокації російської військової влади. З'їзд пройшов добре й конструктивно, завдяки Симонові Петлюрі, який уже мав надзвичайний вплив на делеґатів.

Якраз під час цього З'їзду, на якому я був делеґатом, я познайомився з С. Петлюрою. Було це на самому початку З'їзду, коли я зайшов до Генерального Комітету, щоб дістати деякі відомості. Комітет тоді містився в будинку жіночого пансіону Левашової, якраз напроти Центральної Ради, нашого парляменту. В кімнатах було повно військових українців, які іноді нагадували старих Запорожців, було чути дзвеніння острогів... Я розповів деяким військовим про становище у нашій адміністрації військових комунікацій.

– Та ви зайдіть завтра ранком, – сказав мені скромно одягнений у френчі чоловік, без військових ознак. – Побалакаємо про вашу справу.

– А кого мені запитати?

– Та запитайте Петлюру.

Ось так я познайомився з Симоном Петлюрою й ці стосунки скоро перейшли в дружбу, яка тривала до його трагічної смерти.

Після другого З'їзду, Генеральний Комітет був укомплетований і реорганізований під головуванням С. Петлюри і складався з 8 секцій: генеральна і виховна – полковник Пилькевич, генеральна інспекція – генерал Іванів, мобілізаційна й військових комунікацій – полковник Кедровський, дисципліна – полковник Поплавко, спеціяльні війська: інженерні, гарматні – капітан-інженер М. Шумицький, санітарна – доктор Луценко-Одрина, консультативна – генерал Кондратович і командатура – Ровінський.

Комітетові прийшлося працювати в тяжких умовинах, проти явної ворожости російських старшин.

Але тоді, як це говорив щиро полк. Пилькевич, всі ми були тільки українці і патріоти. Ми не могли зрозуміти і не розуміємо навіть сьогодні цей поділ на партії, коли бачимо розвал нашої єдности і нашого фронту. Як спротив цьому був наш заклик до єднання. З цим закликом ми, члени Українського Генерального Комітету і Центральної Ради, почали боротьбу в 1917 році, на початку нашого відродження, в яке ми твердо вірили і віримо назавжди. Не було в нас негідних, політична гра нам була невідома, ми не прагнули здобуття посад чи портфелів. Кожен українець був для нас брат. Ми мали одно серце, одну волю і тому численні вороги не були для нас страшні.

Справді, 1917 рік – це був перший запал до волі народу, ще тільки пробудженого, перші зриви до нового життя, перші перешкоди і непорушна віра.

Симон Петлюра вказав на ролю Українського Генерального Військового Комітету на Другому Військовому З'їзді ось так: УГВКомітет – це інституція, заснована українськими вояками на нашій землі для консолідації волі нашого народу. Якщо у діяльності була дезорганізація, то це можна пояснити революцією, яка ще не закінчилася. Ви знаєте, що у кожній революції є краса і сила, лад і хаос. Революція здобуває красу і силу, коли лад панує над хаосом. Практика нашої праці нам показала наші хиби. Ми довго міркували, щоб надати належний авторитет Комітетові. Дуже тяжко у цю переходову епоху заснувати сильну організацію, якою повинен стати Комітет, котрий повинен задовольняти всі потреби нашого національного життя. Щоб вирішити це питання, ми покликали до життя комісію військових спеціялістів, аби праця майбутнього Комітету була продуктивна і авторитетна та могла задовольнити наші потреби. Думаємо, що Комітет повинен мати найменше трьох представників при російському штабі, бо ми повинні бути у постійному контакті з вищим військовим керівництвом, як також двох представників при Головній квартирі, по одному у штабах усіх фронтів, одного при штабі кубанського війська і двох при штабі фльоти. Ця праця велика – необхідна.

Ми повинні признати, що Симон Петлюра, хоч і не був військовиком, простудіював чудово організацію Комітету. На жаль, Тимчасовий уряд скоро завалився, після кількамісячного існування, а прихід до влади большевиків означав війну.

Ось так Симон Петлюра причинився до створення українського війська, після 150 років неволі; створено його з нічого, зі споминів про Запорозьку Січ, з ентузіязму юнацтва.

Після Другого Військового З'їзду я був кооптований до Українського Генерального Військового Комітету і зайняв пост завідуючого спеціяльними військами. Три дні пізніше я отримав наказ від російського генерала з управи військових комунікацій негайно виїхати на фронт. Я відмовився і був відданий до Військового трибуналу. За невиконання військового наказу під час війни

грозив розстріл. Треба було енергійної інтервенції С. Петлюри і Українського Генерального Військового Комітету, щоб примусити військового міністра Керенського видати наказ, що члени цього Комітету військовому суду не підлягають. Пригадую, що С. Петлюра мені тоді сказав: «Тепер я зрозумів, що Тимчасовий уряд більше не має жадної сили».

Але становище України не було блискуче, вона була оточена з усіх боків ворогами. Російський уряд, ще за царату, заснував з полонених австрійської армії три корпуси війська. Мені здається, що остання ідея Керенського була конче зліквідувати українців за допомогою чехів. На щастя, як член УГВКомітету, я мав тісні зв'язки з робітниками й управлінням південно-західніх залізниць, де інженером був мій брат (пізніше я був обраний головою залізниць України). Отже, я тримав у руках головний нерв війни залізниці, і міг затримати рух чеських військ на Київ.

Треба признати, що самі чехи не дуже прагнули до війни з нами. Їхнім бажанням було чимскорше повернутись додому. Отже, після маленьких сутичок, ми підписали з ними угоду, погодилися пропустити їх через Україну і потім їм вдалося пробитись крізь Росію і Сибір аж до Владивостоку.

Україна мала інших ворогів: рештки великої російської армії, яка кидала фронт і поверталася додому, перетворюючись в озброєні банди, що йшли крізь Україну, грабуючи та руйнуючи все на своєму шляху, поляки, румуни, білі армії Денікіна і Врангеля. Союзники давали їм широку допомогу постачанням, тоді як по відношенні до України застосовано блькаду. Крім цього більшість військових, медичних і санітарних заводів знаходилися в Росії.

Правда, союзники – Англія, Франція, Америка – прислали своїх представників, визнаючи Україну де-факто (крім Америки), але під умовою збереження фронту, якого ми, звичайно, втримати не мали сил, тим більше тоді, коли російський фронт повністю валився. Коли впав Тимчасовий уряд, у Петрограді засів большевицький уряд Леніна. Для України це означало війну. Чорні хмари насунулися на Україну – армія Муравйова. Становище у Києві було тяжке. Каварні повні білих російських старшин, що їм Україна необережно відкрила двері і які злорадно чекали приходу

червоних... Які наші військові сили? Дуже малі: 500–600 вояків. Населення міста – переважно росіяни, байдужі чи ворожі, втікачі з Росії. А щоб оборонити Київ, треба було найменше десять тисяч.

Але Симон Петлюра ні на хвилину не втрачає віри у визволення України. Сформувавши Запорізький Кіш, йде назустріч ворогу, на оборону столиці. У той же момент вибухає повстання збольшевичених робітників Арсеналу, і Центральна Рада мусіла закликати Кіш для оборони Києва. За кілька днів С. Петлюра ліквідував повстання. Одночасно Студентський курінь не міг витримати большевицької навали під Крутами і весь загинув.

Постає питання, чи в час Першого Військового З'їзду, на якому було 700 делегатів від 1.580.000 вояків з усіх фронтів, не треба було використати колосальне національне піднесення і дати наказ зукраїнізованим частинам повернутись в Україну, покинувши фронт, який все одно розкладався? Цього ми не використали. Під час наступу німців (літом 1917 р.) збольшевизовані частини панічно відступали. Прийшовши до влади, совєтський уряд Леніна підписав перемир'я і розпочав мирові переговори у Бересті Литовському. З наміром не допустити большевиків говорити також в імені України, наш уряд вислав туди українську делегацію, яка була визнана як рівноправна, самостійна делегація. У висліді переговорів Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія й Туреччина 9 лютого 1918 р. визнали «де-юре» Українську Народню Республіку і заключили з нею мировий договір.

Іншого виходу не було. Надій на побіду совєтської навали власними силами не було. Німці зобов'язалися нам допомогти збройно в заміну за торговельний обмін.

Яке ж було становище у самому Києві? Майже безнадійне. Які були наші сили? Дуже малі: залишки полків Хмельницького, Полуботка, Запорізький Кіш і це все... Лише у цей момент Центральна Рада, нарешті, звернулася до українців на фронті з закликом повертатися на Україну. Але вже було запізно. Збольшевизовані солдатські комітети (ради) зайняли до українців ворожу поставу, мовляв вони прагнуть роз'єднання і готують «ніж у спину революції». Наші козаки примушені з боєм пробиватися на Україну.

І так генерал Всеволод Петрів зорганізував Гайдамацький полк ім. Костя Гордієнка і з ним пробився з Білорусії до Києва.

Оборонити Київ проти багатотисячної армії Муравйова було неможливо. Пригадую собі останній день боротьби. Перевтомлений, я прийшов додому трохи відпочити. Розбудив мене козак, якого прислав С. Петлюра з запискою: «Сьогодні вночі відходимо з Києва, від Дехтярівської лікарні». Так С. Петлюра врятував мені життя.

Пригадую відступ, під час якого все перемішалося: піхота, гармати, кіннота. С. Петлюра, у сірій шинелі, з рушницею за плечима, бадьорий, стискає мою руку, кажучи: «А наша Україна таки буде!».

С. Петлюра був щирий патріот, любив Україну любов'ю серця і вірив в неї непохитною, трагічною вірою. Вірив в її майбутню силу і кінцеву перемогу і тим відрізнявся від великої більшости своїх політичних сучасників. Часто він мені казав: «Це святе боже-вілля». Наша героїчна боротьба зробила те, що Україна вийшла назавжди на світову арену. «Втомився я, страшенно втомився», казав мені в Кам'янці С. Петлюра наприкінці нашої боротьби. Не зважаючи на це, він залишився тоді, коли виїхали інші члени Директорії.

С. Петлюра не був військовим, і не зважаючи на це він єдиний зумів створити українське військо. А на чиїй службі була більшість генералів українського роду? Чи пішли б вони на ці пропащі позиції, на які йшов головний отаман України? Чи був Петлюра диктатором? А де була тоді організована українська демократія? І чи кличуть диктаторами тих, хто хоче взяти на себе відповідальність, коли інші не хочуть її взяти? Петлюра не був ні революціонером, ні контрреволюціонером. Він – останній головний отаман України. Не дали йому отаманської булави назначенням, а дало йому його військо за провід у бою. І не посоромив тої булави останній батько-отаман. З вірою в серці і з рушницею в руках він вдерся до большевицького Арсеналу, сидів з козаками в окопі і в останнім оточенім вагоні співав, разом з своєю Радою Міністрів, пісню «Не пора, не пора, не пора... Ми поляжем, щоб славу і волю, і честь, рідний Краю здобути тобі».

Все, що робив Симон Петлюра, робив без найменшої користи для себе, робив лише для України. Він, що розпоряджав мільйонами, пішов на еміграцію бідний і залишився собі вірний аж до смер-

ти. Передусім, що робив – добре чи зле, побіда чи поразка, хвалили чи зневажали – за все приймав на себе відповідальність. Не виправдувався, не заперечував, не складав вини на нікого, не пробував скидати з плечей тягару, котрого взяв на себе. Чи багато таких?

На волі чи в неволі – не забуде Мати-Україна свого вірного сина, що в цю люту скруту другої Руїни, в великих боях і у тяжкім упадку, на воронім коні чи в глумі і нарузі, все високо ніс він тяжку булаву головного отамана України.

Симон Петлюра. Збірник студійно-наукової конференції в Парижі (травень 1976). Статті, замітки, матеріали. Редактор В. Косик. Мюнхен–Париж, 1980, с. 19–26.

Олександр Лотоцький

ЛИСТКИ З ПАМ'ЯТИ
(На могилу Незабутнього)

У складі Генерального Секретаріату не було Секретаря Військових Справ. Це була річ недопустима в тодішніх обставинах. Українізація армії фактично переводилася, – і це викликалося не лише планами дальших державно-національних перспектив наших, але й потребами охорони української землі від анархичного розвалу військового фронту: треба було забезпечити край міцним заборолом своєї армії від численних дезертирських банд, що потопом розливалися в запіллі Південно-Західного фронту, Генеральний Секретаріят виробив план повільної демобілізації деморалізованих частин, але Главкоюз – генерал Володкевич – не прийняв того плану та й безсильний був перевести його і скоро навіть сам якось таємниче зник з фронту. В таких умовах справа військова була найважнішою, і істотні наші інтереси забороняли миритися з тим саботажем військової справи української, який переводив тодішній військовий Міністр, а після і главковерх Керенський.

Утворено було Військовий Комітет, на чолі якого став С. В. Петлюра. Відносини Військового Комітету до Генерального Секретаріяту були неясні і непевні. Секретаріят був установою легальною, Комітет організацією революційною, «самочинною», утвореною мимо і. проти волі всеросійського уряду. Зовнішня координація їх праці була дуже трудна. Перших два місяці Генеральний Секретаріят намагався бути лояльним до петербурзького уряду, і закріпляючи свої урядові позиції на Україні, по можливості оминав очевидні приводи дня конфліктів з ним. Але при всій лояльності не міг Генеральний Секретаріят оминути того, щоб не зв'язатися органично з діяльністю Військового Комітету. Тому на засідання Генерального Секретаріяту запрошувано С. В. Петлюру. На протязі місяця вересня С. В. Петлюра акуратно відвідував ті засідання, але що далі він все більше впевнявся, як трудно погодити революційні методи діяльности з формально-лояльними. Хоч як Секретаріят ішов йому на зустріч, але участь в Секре-

таріяті дуже в'язала С. В. в справі організації національної армії. Що далі доводилося йому робити все більше поза Секретаріятом або в особистому порозумінню з окремими його членами.

Пригадаю такий випадок. Десь в кінці вересня, серед чергового засідання Генерального Секретаріяту, викликано було в сусідню кімнату Голову Секретаріяту В. Винниченка. Я обняв провід засіданням, але як Винниченко довго не повертався, то я, занепокоєний тим, оголосив перерву і вийшов в сусідню кімнату, де провадились якісь таємничі переговори. Там Винниченко розмовляв з кількома збентеженими і видно перестрашеними людьми. То були залізничники. Кільки день тому довідалися вони, що комісар київської військової округи землячок-українжер Кирієнко оддав наказ стягти залізницею до Київа кільки військових частин з ріжних міст, маючи на меті роззброїти тут українські частини та «ліквідувати мазепинську інтригу». Залізничники повідомили про це В. Винниченка і той, в порозумінню з С. Петлюрою, дав їм наказ порозвозити викликані частини в протилежний бік, а натомість пересунути до Київа певні українські частини. За тодішнього розвалу залізничного руху таку операцію пощастило виконати, але керманичі військової округи про це довідались і шукали винуватців, щоб потягти їх до військового суду в умовах воєнного часу, що потягало зовсім певні наслідки. Під тиском смертельної небезпеки прибігли ті люде до Генерального Секретаріяту за порятунком. Я разом з С. Петлюрою наспів саме в той момент, коли В.Винниченко закінчував писати для залізничників «охоронну грамоту», в якій означив, що вони не винні, бо виконували його наказ під загрозою тяжкої кари і не розуміючи характеру та цілі операції. Я, як Генеральний Писарь, мав обов'язок доглядати за формальним виконанням закону, і для мене було цілком ясно, що такий документ, виданий головою Секретаріяту, дасть фактично переважній силі військового комісара цілком слушний легальний привід зробити те coup d'etal, яке збірався він перевести підступним способом. Я рішуче заявив, що голова Секретаріату не має права і не сміє видавати такого документу і, взявши з столу готовий папір, поклав його собі в кишеню. Симон Васильович, по-

бачивши це, усміхнувся своєю звичайною рахманною усмішкою, витяг з бокової кишені свій блокнот і звернувся до мене:

– А мені ви заборонити не можете, бо я не член Генерального Секретаріату.

І він написав те саме, що Винниченко, скріпив своїм підписом, і віддав змертвілим од страху залізничникам.

Не знаю, з якої саме причини (очевидно, боючись відповідного чину з українського боку) окружна військова влада не знімала тієї справи, і залізничники не потерпіли ніякого лиха. Але подібні факти привели врешті С. В. до рішення не в'язати себе участю в Секретаріяті та провадити військову Справу вільно, на власну руку. І він заявив, що участи в засіданнях Секретаріяту брати не буде.

З цього часу почалася справді надзвичайно енерґична діяльність С. В. щодо організації української' армії. В технічні таємниці тієї праці посвячені були лише ближчі військові співробітники С. В., а на вні видно було лише те, як росли та множилися українські військові частини. Праця та провадилася в дуже широкому масштабі, але таким способом, що військова російська влада, хоч і досить вже ослаблена, але все ж досить сильна, щоб ужити крутих репресій, позбавлена була можливости ужити їх – формально і фактично, бо військові диспозиції складалися таким чином, що паралізували всі ті заходи. Генерали, командири цілих корпусів, підлягли наче якійсь стихії, якою планомірно керував С. В. Телеграми з ремством та скаргами сотнями летіли в ставку Главковерха, але там вже нічого не могли вдіяти проти нової могутньої організаційної сили. Замість колишніх погроз почулися звідти оскарження, а після прохання – прийти до якогось порозуміння.

Генеральний Секретаріят, що взагалі змагався закріпляти за собою всі можливі легальні позиції, вирішив піти на зустріч такому бажанню: формальний договір з російською армією давав формальну базу і для молодої української армії. Між иншим, корисним був він тим, що давав базу моральну для тих старшинських елементів, що позбавлені почуття патріотичного, брали лише фахову участь в нашому війську (серед старшинського складу було багато чужинських елементів, які поволі стали щирими, переконаними членами української армії). Мені було доруче-

но порозумітись зі ставкою Главковерха (в Могилеві) телеграфом, а після разом з Д. І. Дорошенком поїхати в ставку для пересправ та скласти там умову.

Перед од'їздом я вважав за конче потрібне побачитись з С. В., щоб по можливості з ним порозумітись. Умовились ми з ним побачитись у Військовому Комітеті на Гімназичній ул. Приїхав я, – у Комітеті, наче у мурашнику, кипить робота. Навіть назовні почувалося атмосфера бадьорости, певности. Зустрів мене В. Кедровський та провів до кабінету голови Військового Комітету. Обстановка – надто проста: простий стіл, заставлений паперами, кільки звичайних стільців. В кімнаті досить холодно, і С. В. та кільки старшин були в шинелях. З моїм приходом вони вийшли, і ми залишилися з С. В. самі.

Я сказав, куди і для чого їду, та просив поінформувати, що робиться в справі українізації армії, і чого потрібно вимагати.

Не пригадую зараз точних слів відповіді С. В. З усмішкою на устах, сміючись очима, він говорив еластичними реченнями, уникаючи різких і навіть ясних виразів. Зміст його слів був той, що робиться все, що треба, і так, як єдино можливо в даних умовах. Перепробувано всі способи і довелося спинитися на тих, що єдино доцільні. Українська армія потрібна, і вона буде за всяку ціну. Коли хочете й вірите, спробуйте лояльних способів, – будете мати досвід. Становище ваше тим зручне, що ви не відповідаєте за те, що ми тут робимо. А що ми робимо, вам, очевидно, розкажуть у ставці. Так для вас буде зручніше.

Повним зневіррям до можливости якого-будь порозуміння віяло від слів С. В., а разом чулася в його словах глибока, непохитна певність і щодо самої справи, і щодо тих способів, якими вона переводилась. Він ясно дав зрозуміти, що до чого б не прийшли пересправи, фактично мусить бути все так, як єсть, бо инакше не може бути.

Увесь довголітній досвід моєї урядової служби лише потверджував правду сих тверджень, а досвід революційного часу усував всі сумніви щодо їх правдивости. Але моїм звичаєм завше було доводити всяку справу до краю і ставити крапку над «і». До того ж, як уже згадувалось, був намір бодай деякі здобуті позиції формально закріпити. Бо навіть ще й тоді не думалося, що спра-

ва російської армії та взагалі російської державности згине так безладно і поспішно; ждалося, що процес того занепаду, а тим самим процес боротьби за наше національно-державне право, заявляється все ж на трохи довший час.

По приїзді в ставку стала очевидною картина безнадійного і негайного розвалу. Д. І. Дорошенко у своїх спогадах описав цю нашу подорож. Колись я додам деякі подробиці до того опису. Тепер згадаю лише те, що стосувалося до С. В. Петлюри.

Перша нарада наша з ґенералітетом ставки почалася з того, що з телеграм, які на столі лежали купою з чверть аршина заввишки, почали нам вичитувати один за одним факти «самочинної» українізації військових частин, і всюди фіґурувало ім'я Петлюри, його накази, увесь його ріжнородній безпереривний чин у тому напрямі. Так справджувалось те, що приобіцював мені С. В. у Київі, – мовляв, почуєте, що ми робимо. Та слухати це було хоч і інтересно, але безпотрібно. Я перервав те читання і сказав, що коли ми для того приїхали, то нам нема чого тут робити. Ми не на суд приїхали, а для умови, – тож коли маємо таке слухати, то їдемо назад.

Начальник штабу, совісний та інтелігентний В. В. Вирубов, зараз сказав припинити це читання, і почалася річева нарада. Гіркий досвід мало промовляв до розуму представників російської військової влади, так само, як мало промовляв він перед тим до розуму влади державної. Гора породила миш, і довелося той договір обмежити точками не першорядного значіння. Але характерно що, в офіціозі ставки договір цей видруковано за підписом С. Петлюри, – щоб надати йому в очах російського війська більше авторитетности...

Зустрівшися, по моїм повороті, у Київі з С. В. та вітаючись, ми враз, наче по згоді, обидва засміялися, пригадавши кожний свої ауспіції та результати щодо пересправ з російським Главковерхом.

* * *

Минаю всі дальші стики свої з С. В. та спинюся на останніх часах гетьманської влади. Стало очевидним для міродайних кол, що запроваджений курс тогочасного режима скрахував, і до участи в кабінеті покликано кілька українців, посвячених на ту жертву Українським Національним Союзом. Як одну з таких жертв, привіз

мене до гетьмана Д. І. Дорошенко, з яким ми багато чого в своєму життю поділяли. В розмові з гетьманом я завважив, що ніякого значіння не матиме участь в кабінеті українців на таких малозначних, в тодішніх умовах, ресортах, як освіта, культи, праця, суд і т. ин. – потрібно в українські руки оддати міністерство внутрішніх справ. Гетьман запропонував назвати кандидатів. Я назвав по черзі кількох, але кожен викликав заперечення. Тоді я сказав:

– На моє переконання, справу можна би врятувати, лише доручивши це найвідповідальніше міністерство Симонові Петлюрі, який сидить тепер у в'язниці.

– Я дуже поважаю особисто Петлюру, – відповів гетьман, – але ж він не адміністратор.

– Свої адміністративні здібності, – завважив я, – досить виявив він, як керманич військовою справою та – на ваших очах – керманич Всеукраїнським Земством. А головне, – йому безмірно вірить народ.

І коли б Петлюра згодився стати на чолі міністерства внутрішніх справ, – а він міг би згодитись лиш на певних умовах, – то ви могли б не турбуватись за спокій краю. В усякому разі, коли українські міністри будуть засідати тут, а такі українські патріоти, як Петлюра, сидітимуть по в'язницях, то добра з того не буде.

Гетьман став запевняти, що арешт Петлюри – справа німецького командування та що він, гетьман, всіх способів вживатиме, щоб увільнити його з в'язниці.

Через три тижні гетьман, прийшовши на раду міністрів, поставив справу безпечности держави в тодішний час загального незадоволення. У відповідь на це я доводив конечність змінити національну та соціяльну політику, змінити режим і в першу чергу увільнити Петлюру, Порша та инших тодішніх в'язнів; це останнє довело би наочно добру волю гетьманської влади.

Гетьман обіцяв і на цей раз виконав свою обіцянку щодо увільнення в'язнів.

З тої причини, коли розпочалося повстання проти гетьмана, міністр судівництва Рейнбот подав у раду міністрів внесення віддати під суд мене (і, здається, М. Славінського) за старання увільнити з в'язниці Петлюру, щоб дати йому можливість почати

повстання проти гетьмана. Справу одкинуто, бо І. Кістяковський довів, що процес цей лише оскандалив би правительство, яке так легко піддається на лукаві поради.

* * *

Останній раз бачив я С. В. в Кам'янці, в травні 1920 року. Для того побачення я приїхав з Царгороду, але говорили ми всього півгодини, бо автомобіль ждав везти його на фронт. З того часу ми лише листувалися – то й досі уявляю собі постать його так, як тоді бачив: розважливий спокій і певність, що все буде так, як того вимагають засади правди, незмінні і непохитні в своїх конечних виглядах – в історії народів.

Симон Петлюра – державний муж. Нью-Йорк, 1957, с. 35– 45.

Др. Василь Дмитріюк

СПОМИНИ ПРО 1917-ИЙ РІК

Лютнева революція 1917 року застала мене в Глубічку Великому біля Тернополя. Мене було призначено лікарем 620 полку новосформованої 155-ої піхотної дивізії при 6-му армійському корпусі. Вістки про відречення царя Миколи 2-го та дальші події з організацією Тимчасового Російського Уряду доходили до фронту із чималим спізненням. Відомості про ці події подавала газета «Кіевская Мысль» – яка доходила до нас також не завжди акуратно. Військове начальство було дуже збентежене, не знало, на яку стати. Але довго промовчувати про події було годі, і по деякім часі військові частини були повідомлені про зречення царя, було переведено присягу на вірність Тимчасовому Урядові.

Ще за царя доводилось мені говорити з вояками, переважно підручними фельдшерами та санітарами про Україну – але дуже обережно. Пригадую такий факт. Раз ішов я з Глубічка В. до села Куровець (1916), а тут була дуже близька фронтова лінія. Фельдшер Чигиринець пристав до мене та запитав: «Що воно таке робиться? Казали нам, що йдемо визволяти братів Галичан з Австрійської неволі, а тут ми бачимо, що ті брати мали тут свою українську школу, мали свої організації, як «Просвіта», кооперативи та інші – чого у нас нема».

– Добре, – кажу, – що ти, хлопче, звернув на це увагу. А чи багато серед вашої братії таких – що так само думають?

– Та, ціла наша команда, за виїмком кількох великоросів, про це говорить.

Але одверто обговорювати українські справи було дуже небезпечно, бо «мазепинців» у Галичині переслідувано, арештовано, висилано, а то й просто нищено.

З початком революції в Росії обставини значно змінилися. З газети «К. М.» довідуємось, що там на «тилах» відбуваються віча, наради, що і в нас, на Україні, відбуваються різні зібрання, з'їзди, що утворилась Українська Центральна Рада в Києві з головою проф. М. Грушевським на чолі. Тепер вільно було не криючись говорити з вояками українцями про події на Україні.

Вояки-українці були дуже зацікавлені подіями. У мене зародилася думка скликати для них віче. Цю думку я виявив отим своїм підкомандним фельдшерам та санітарам. Вони жваво підхопили мій задум та висловили свою готовість повідомити вояцтво сусідніх військових частин про віче. Просили устійнити дату та місце майбутнього віча. Я визначив час у найближчу неділю (не пам'ятаю точної дати), але це було наприкінці травня 1917 року. Місце – між двома горбками біля Глубічка Великого під відкритим небом. На означену годину я удекорований жовто-блакитною стрічкою через плече та жовто-блакитною пов'язкою на рамені (ці прикраси спорудили мені селяни села Глубічка Великого), в супроводі фельдшерів вирушив на означене місце. Я сподівався, що на віче збереться пара десятків зацікавлених. Яке ж було моє здивування, коли при наближенні до означеного місця мене зустріли старшини українці, зустрінули, як якогось генерала, та зарапортували, що згідно з дорученням вони привели на віче вояків-українців з усіх близько розташованих частин 16-ої, 4-ої та новозорганізованої 155 піх. дивізій. Учасників віча було не менше як 1500 осіб.

Привітавши присутніх, я з певним зворушенням почав говорити про положення українців при старій царській владі, про заборону українського слова, заборону української газети «Рада» з початком війни і т. п. та перейшов до сучасного революційного стану, говорив про організацію українського життя на Україні, про наради і з'їзди різних українських організацій, про утворення Української Центральної Ради в Києві і про перший Укр. Військовий З'їзд, який нещодавно відбувся в Києві, про утворення Українського Військового Секретаріяту. Присутні уважно слухали та окликами «ганьба» для гнобителів та «слава» для України і українських діячів висловлювали свої почування. Учасники віча подякували мені за організацію віча і промову та висловили побажання частіше улаштовувати такі віча та інформувати українське вояцтво про події на Україні.

В ті часи почали організовуватися різні полкові, дивізійні, корпусні і т. п. комітети. Організувались при тому і Українські Військові Ради. Десь у половині червня дійшли до нас вістки про скликання другого Всеукраїнського Військового З'їзду та про заборону його Керенським, військовим міністром Тимчасового Російського Уряду.

Я дістав повідомлення від Української Корпусної Ради, що мене обрано делегатом на цей З'їзд та доручено виїхати до Києва на З'їзд, який мав розпочатися 18-го червня. Не дивлячись на заборону, З'їзд «явочним порядком» зібрався. Я прибув до Києва з певним спізненням і на засіданнях першого дня не був присутнім, так що відкриття, перших промов, вибору Президії, промови С. Петлюри, привітального слова проф. М. Грушевського я не чув. З'їзд відбувся в Великому Оперовому Театрі. На вулиці біля театру відбувалися маніфестації українського війська – 1-го полку імени Б. Хмельницького та інших українських частин, стаційонованих у столиці України.

Програма З'їзду (подано за даними Союзу Визволення України): 1. Справа правосильности З'їзду. 2. Реферат Генерального Комітету. 3. Реферат делегатів З'їзду. 4. Земельна та просвітня справа. 5. Сучасне політичне положения. 6. Справа націоналізації армії. 7. Справа рекрутів українців і формування тилових частин на Україні. 8. Справа Генерального Комітету. 9. Вибір постійного Генерального Комітету. 10. Біжучі справи. На другий день З'їзду я був присутній. З'їзд вибрав редакційну Комісію, до якої, між іншим, обрано і мене. Головою Комісії був С. Петлюра.

Важко пригадати тепер по 45 роках деталі З'їзду, важко пригадати і резолюції, ухвалені З'їздом. Однак пару резолюцій можу подати за даними Союзу Визв. України.

1. Резолюція в справі заборони З'їзду та в справі правосильности З'їзду:

«Український народ рівний з усіма культурними народами світу, має від часу знищення російського царату повні права вільного народу, котрі й буде боронити. Право зборів і З'їзду належить українцям, як і іншим вільним народам, а тому Другий Всеукраїнський Військовий З'їзд постановив: 1. признати заборону З'їзду військовим Міністром Керенським незаконною і 2. свої постанови обов'язково проводити в життя».

2. Резолюція в справі земельній: З'їзд цілком приймає і підтримує постанови Селянського З'їзду по земельному питанню.

Загальне враження від З'їзду та того, що творилося в Києві під час З'їзду (маніфестація українців, віча, патріотичні промови), було колосальне, підбадьорливе.

З таким піднесеним настроєм вернувся я на фронт та зголосився до дивізійного лікаря 155 див. в його розпорядження. Дивізійний лікар (здається Мартинович) хотів призначити мене до «перев'язочного отряду», але я попросив залишити мене в полку, щоб бути ближче до маси вояків – переважно українців.

Полк мій був на позиції проти Куропатників близько Бережан. Пригадую, як пішов я раз в «окопи» поговорити з вояками українцями. По розмовах почали ми співати «Ще не вмерла Україна». На наш спів почули ми з австрійських окопів, які були недалеко від наших, голосний спів також «Ще не вмерла». Як виявилось, проти нас в австрійських окопах були Українські Січові Стрільці. На другий чи третій день після того донесли мені, що в штабі полку є полонений українець. Я прийшов до штабу, де довідався, що цей полонений є український січовий стрілець та що він добровільно перейшов до нас, бо, мовляв, він знає, що в нас революція та що на Україні твориться нове життя і що не має рації тепер воювати з українцями. Я попросив командира полку Кізицького відпустити цього полоненого до мене, бо він не є полонений, а доброволець-українець. Полковник згодився. Я забрав цього «усусуса» (на жаль, прізвища не пам'ятаю) до себе, почастував чим міг, та порадив йому податися до Києва, до Генерального Українського Військового Секретаріяту, і там вирішити свою дальшу долю. При загальній розрусі, яка вже почалася, дістатись січовикові до Києва було не трудно. Так і зробив цей «добровільний» полонений.

На фронті почалися непорядки, на деяких відтинках почалися братання із супротивником. А тут військове командування готовилось до офензиви. На непевний фронт приїхав сам міністер Керенський та впорядив віче в околицях Озірної (містечко). Я поїхав послухати. Керенський промовляв до «товаришів вояків», умовляв («уговаривал») їх не брататися з ворогом, триматись до «побєдоносного конца», хоробро наступати на нього. Тоді я подумав: настав кінець війні. Воякам треба суворо наказувати йти в бій, дивитися в очі смерти, а не намовляти («уговаривать»). Так і прозвали Керенського з того часу «Ґлавноуґаварівающій». Звичайно, з підготовуваної офензиви стався один конфуз. Контратаки австрійців відкинули російський фронт аж по лінію Збараж–Волочиськ. Це було десь у серпні– вересні 1917 р.

Я опинився спочатку в перев'язочному «отряді» 155 дивізії, а потім був перенесений до перев. отр. 4 піх. дивізії в Збараж, далі – в с. Зарубинці біля Збаража. Почалася нарешті українізація 6-го корпуса. Виділені українські частини ще сяк-так тримали фронт, а московські частини, деякі в сякім-такім порядку, а то й безладно почали залишати фронт. Большевицька агітація ширилась повною парою. Торкнулася вона і українських частин. «Чому Ви кажете нам триматись на фронті, коли вдома люди панську землю розбирають, все розберуть, нам нічого не залишиться».

Пізно восени у другій половині листопада, одержав я призначення на становище дивізійного лікаря зукраїнізованої 4-ої піх. дивізії, командиром якої був молодий генерал Поджіо.

Настрій вояків в українізованій дивізії був далеко не такий бадьорий-патріотичний, який був на початку революції. Так, одного разу, в дивізійній канцелярії чув я, як один з писарів українською мовою ганив Українську Центральну Раду та українських діячів та вихвалював Леніна та большевицьку партію. Став я з ним сперечатися, боронити свою українську владу – та він усе стояв на своєму, а братія мовчала, витріщивши очі.

Другого разу, десь у кінці грудня чи на початку січня, у штабі дивізії, розташованому в польському маєтку (здається в Шляхтинцях, чи коло них) штабовий ад'ютант п. К. (чи не Каганівський) голосно почав висміювати Україну, українське військо і то в присутності поляка, власника маєтку. Я запротестував проти такої поведінки старшини української військової частини. Про випадок доложив генералові Поджіо, та він тільки руками розвів: «що ж, не маємо ліпших старшин». Видно було, що дисципліна в усіх частинах підупала.

Весело, бадьоро почався 1917 рік, але сумно закінчився!

В січні евакуйовано нас в «тил», до Бердичева. Але тут була вже повна анархія. В короткому часі Бердичів зайняли большевики. Я вспів податись до Житомира і вступив там до коша С. Петлюри.

Та це вже події 1918 року.

Бюлетень Союзу бувших українських вояків у Канаді, 1963, ч. 14, с. 7–9.

Володимир Кедровський

ЗІ СТОРІНОК НЕДАВНЬО-МИНУЛОГО. У ГОЛОВНІЙ КВАРТИРІ КЕРЕНСЬКОГО (Зі спогадів учасника делегації ВВГК для переговорів з Керенським)

Висилаючи до «ставки» головного команданта російської армії (початок вересня 1917 р.) окрему делегацію зі своїх членів: С. Петлюри, П. Скрипчинського і мене, Всеукраїнський Військовий Генеральний Комітет хотів для більшого переконання «ставки», щоб домагання його були підтримані Генеральним Секретаріятом одноголосно, тобто, щоб за ними дали свій голос і представники національних меншин.

Як і треба було сподіватися, один лише член Секретаріату Рафес (жидівський с-д «Бунд») виступив проти домагань «українізації штика». Але на другий день після годинного мого і В. Павленка переконування його, що це (українізація армії) відповідає не тільки власним – українським інтересам, а також і інтересам всієї «русской» армії, він нарешті дав свою згоду. При тім на очах у нього заблищали сльози, а він схвильовано сказав:

«Вы меня убеділі подпісать себе смертний пріговор».

Для нас залишилося тайною, в чому він добачав «смертний присуд» собі. Цей випадок з Рафесом, якнайліпше висвітлює відношення до нас з боку неукраїнців, навіть тих, що ніби то пішли разом з нами по лінії українізації армії, а заразом і закріплення українством своїх позицій.

Одинадцятого вересня ввечері, окремим вагоном, який нам дали «самочинно» залізничники, бо вища московська влада в Києві заборонила дати його нам, ми виїхали до Могилева, де в той час перебував «Верховний Головнокомандувач» Керенський.

На другий день вранці ми буди вже в Могилеві.

О десятій годині я зі Скрипчинським, у супроводі представника Генерального Комітету при ставці В. Павленка, пішли до потягу-канцелярії «Главковерха», щоб там домовитися про прийняття нашої делегації Керенським, а також поінформуватися самим та по-

інформувати про суть наших домагань тих з його окруження, що можуть зробити відповідне підготовлення для наших переговорів.

Тут зустрів нас дуже ввічливо помічник начальника штабу «главковерха» Виробов. З Виробовим я зустрівся вперше. Він зробив враження високоінтелігентної людини, вислухав нас уважно, обговорив з нами деякі деталі і точно, всебічно з'ясував для себе суть наших вимог. Мені тоді здавалося, що він добре зрозумів усю вагу запропонованих нами упорядкувань в справі українізації армії, а може не стільки зрозумів, як інтуїтивно відчув усю силу і вагу українського національного руху. Тому, здавалося, наша точка погляду знайшла в нього повне співчуття.

Тут же я також перший раз стрінув комісара Південно-Західнього фронту Йорданського, який зробив враження досить блідої, невиразної особи, з дуже обмеженим політично-партійним обрієм.

Після домовлення щодо прийняття нашої делегації ввечорі Керенським, ми опустили потяг. На пероні двірця я стрінув двох колишніх унтер-офіцерів моєї роти, які тепер були в так званому ударному Корніловському полку, що в цей час грузився в ешелони, щоб залишити Могилів. Розмовляючи з ними, я почув із невеличкого гурта солдат, «вірних временному правітельству і революції», що тримали охоронну службу при ставці, голосний насмішливий вигук, що викликав гучний сміх серед усього гурта:

– Гляді-ка! Наш Серой пашол! (В російській армії «сірим» насмішливо-образливо прозивали новобранців).

Я подивився в бік кивка голови того, що говорив, і побачив, як швидко, нервовим ходом ішов від вагонів Керенський.

– Ну, подумав я, і не високо ж стоїть у Ставці авторитет Керенського!

У вечорі Керенський прийняв нас у своєму вагоні. З нашого боку були: Петлюра, Павленко, Скрипчинський і я. З Керенським були: Виробов і ще кілька вищих офіцерів штабу. Всі розмови вели Петлюра і Керенський, а з інших рідко хто вставляв своє слово, або давав пояснення.

Керенський глибоко сидів у кріслі .і, здавалось, уважно, з великою терпеливістю слухав пояснення, виводи і домагання Петлюри. Обличчя Керенського і вся його постать робили враження,

що він перевтомлений до краю, тому він лише іноді якось мляво ставив свої питання, або висловлювався проти. Останнє робив він рідко і стримано. Очевидно, він уже був до наших вимог приготований і мав свою вироблену думку. Майже з усіма доводами Петлюри, видимо, погоджувався, через що нам здавалося, що тепер наші вимоги будуть задоволені. З уваг Керенського врізалися мені в пам'ять головно дві. Переказую їх з пам'яті, тому не ручу, що вони були такі слово в слово, але по змісту передаю точно.

Перша. мовляв, «не думайте, что ваші українскія часті лучше другіх», на що одержав від Петлюри пояснення і докази противні його думці. Також нас підтримав, не пам'ятаю хто з присутніх штабовців увагою, що дійсно українські частини далеко кращі від інших у всіх відношеннях.

Друга увага його була: «Ви добіваєтесь українізації такого большого чісла дівізій, а ведь у вас же для ніх нет командного состава! Ви же не імєєтє у себя офіцеров висшіх рангов!?». В цій увазі він мав цілковиту рацію, бо до захоплення большевиками влади, а особливо до гетьманського перевороту ми дійсно мали дуже мало офіцерів вищих ранг, а також генерального штабу, які признавались до українства. На цю увагу нам було досить тяжко відповісти Керенському, а тому доводилось давати пояснення, чому ми не маємо таких старшин, та при яких умовах будемо мати й інше, ходячи, як кажуть, «навкруги і навколо».

Було домовлено з Керенським, що:

а) він оголосить наказ про затвердження українськими 15 піх. дивізій, разом із запасними полками;

б) Генеральний Військовий Комітет й інші українські військові організації будуть рівноуправнені і –

в) решта наших вимог приймається на увагу і вони будуть по змозі в найкоротшім часі задоволені.

Про технічні заходи для переведення всього цього в життя ми мусіли порозумітися з начальником штабу верховного головнокомандуючого і канцелярією військового міністра, яким він дасть відповідні директиви.

Цієї ночі Керенський виїхав до Петербурга. На другий день рано прийняв нас начальник штабу генерал Духонін. З цим ви-

сокоінтелігентним, гарним генералом, усі ми були уже давніше знайомі, коли він був начальником штабу головнокомандуючого Південно-Західнього фронту. Прийняв він нас дуже урядово, але все-таки стрінув, як старих знайомих.

Вислухавши наші домагання, а також розглянувши технічний плян їх переведення, він заявив, що з боку чисто військового вони не викликають жадних заперечень. Навіть ‘більше, він признав їх цілком відповідними для інтересів армії, а зокрема технічні пляни «прекрасними». Отже, коли б усе від нього залежало, то він, можливо, лише з незначними поправками негайно згодився б на переведення їх у життя. Але тут є не тільки чисто військово-фаховий бік цілої справи, але також значна домішка політичного характеру, що треба розв’язати безпосередньо з урядом.

Це нас здивувало, бо Керенський згори обіцяв дати відповідні директиви і очевидно виїхав зі ставки, не зробивши цього. Коли Петлюра коротенько переказав Духоніну наше побачення з Керенським, він відповів, що дійсно йому дані директиви, але такі, що далеко не вдовольнюють наших домагань. Тому просив лишити всі наші матеріяли до другого дня, коли він дасть точну відповідь.

Для нас стало очевидним, що Керенський дав директиви лише загального характеру, доручивши своєму начальникові штабу обміркувати наші домагання у всій повноті. На своє побаченняз з Керенським ми дивились як на необхідність від нього мати принципіальну згоду по суті наших домагань, яку він нам дав, але не доручив цього Духоніну, Тому що я мусів їхати до Петербурга на демократичну нараду мені доручено нагадати там Керенському про наше побачення у ставці і добути від нього точні, ‘позитивні директиви для Духоніна.

Прибувши до Петербурга, я перед нарадою поінформував представників Генерального Комітету, що були там при Головному Штабі, Генеральному Штабі і кабінеті військового міністра про справи у Києві і про останнє побачення у ставці з Керенським. Тут ми вирішили, що на другий день я й Л. О. Пилькевич підемо до Керенського, щоб остаточно добути від нього конкретні відповіді на домагання Генерального Комітету.

На другий день пів до десятої години, маючи вже призначену авдієнцію, йдемо до Зимового палацу, де тоді жив Керенський і давав приняття.

Підходимо до брами палацу. Вартовий із. гвардійського стрілецького полку зупиняє нас і прохає показати наші «пропуски». Тому, що їх не було в нас, я показую свою легітимацію члена Генерального Комітету. Читає він її один раз, перечитує вдруге і обличчя його розливається в широку, привітну усмішку.

– Так ви, значить, приїхали з Києва? З нашого Комітету. значить!? – питає по-українському.

– Так, – відповідаємо здивовано. – З Києва! А чому ви кажете: «З нашого Комітету»?

– Як чому!? Та ми ж Український батальйон гвардійського стрілецького полку.

Ось уже зо два тижні, як повнимо охоронну службу при палацу.

– То дуже приємно, – кажу, – але де ж нам треба добути «пропуск»?

– Ні! Коли ви маєте легітимацію та ще й наші київські, то більше вам нічого не треба. Йдіть просто до цих великих вхідних дверей і відразу кажіть, що ви з Генерального Комітету, то там вас проведуть, куди слід. Не відійшли, ми від нього і п'ять кроків, як він знову гукає на нас:

– Вибачте, будь ласка! А скажіть, чи швидко заберете нас на Україну з цього гнилого болота!? Страшенно як хочеться вирватись звідси! Краще день і ніч вартувати там біля нашої Центральної Ради, ніж тут стерегти тих супостатів.

Хто ті «супостати», ми не перепитували, бо здавалося, й так зрозуміли.

Підходимо до дверей. Тут вартовий не встиг роззявити рота, щоб спитати нас, як чуємо, перший вартовий від воріт кричить, щосили:

– То наші!! Члени Військового Генерального Комітету!

Другий вартовий, вчувши це, вмить став на струнко, взяв рушницю «на каравул».

Ми привіталися з ним і почули відповідь на всі груди «по-гвардейському»: «Слава Україні!».

Довгими коридорами, через цілу низку різних кімнат і заль, ми нарешті дібралися до кімнати для тих, що приходять на авдієнцію до голови Правительства і Головнокомандуючого. Тут біля дверей до кабінету Керенського ми зголосилися у дижурного секретаря, чи ад'ютанта. Поруч із цим дижуриим по обох боках дверей стояли вартові які, почувши наші прізвища і службовий стан, виявили на своїх обличчях якесь почуття самозадоволення і ніби то «підтягнулись». Використавши хвилину, коли полковник Пилькевич, розглядаючи картини, що висіли по стінах почекальні, проходив близько мимо вартових, ті «взяли на каравул». Це здивувало багато із присутніх тут офіцерів вищих чинів і зацікавило їх, що значить таке відношення вартових до полковника Пилькевича. Коли той пояснив, що ми члени Всеукраїнського, Військового Генерального Комітету, а вартові – це солдати, українського батальйону, то один з генералів, зітхнувши тяжко, промовив:

– Да! Ви щасліви! Вам не приійдется наверно пережівать того, что ми пережілі, переживаєм і навєрно дождьомся еще худшаго.

Почекавши з годину, ми попрохали, щоб Керенському зголошено нас окремо. Може він прийме поза чергою. Дижурний пішов до кабінету і за три хвилини ми мали відповідь, що «верховнокомандуючий» спішно йде зараз на засідання міністрів і просить нас зайти завтра о 10 годині ранку. Виходячи з почекальні, ми на дверях стрінулися з підполковником, у якого на погонах були, якісь знаки технічного війська, яких я не розпізнав. Уступаючи один другому з дороги, ми стрінулися нашими поглядами і пізнали один одного. Передо мною стояв колишній капітан у 1915/16 роках – Муравйов. Це був той самий Муравйов, що потім розбив під Гатчиною війська, вірні Тимчасовому правительству, ставши на бік большевиків, а згодом завойовував для большевицької Москви Україну.

– А!! Здравствуйте! Ви что ж всьо занімаєтесь своїми хахлацкімі дєлами! О-о! Теперь, думаю, ваша берет! – привітав він мене.

– Так, як бачите!

– Что білі у него!? – кивнув він головою в напрямку до кабінету Керенського.

– Ну, а що робите ви, пане полковнику? Та! Дозвольте вас поздоровити з авансом.

– Я, что делаю? – почав він скороговоркою і очі його забігали ще більш нервово, ніж як це я пам'ятав, було давніше.

– Я теперь формірую свої ударниє войска. Ви же меня знаєте!? Ви же знаєте, что Муравйова еще нікто і нікогда нє побєждал!? Оо-о! Я теперь уже скоро оконьчу свої формірованія і разнесу немцев! Р-р-разнесу в одін–два месяца вдрєбєзг!!! Ну, до свіданія, – я спешу, – закінчив він, виявляючи велику збентеженість.

Ми попрощалися, побажавши один другому успіху.

– Хто він такий? Знаєте, він робить враження якогось божевільного, такий нервовий і чудний? – запитав мене Пилькевич.

– Та він, очевидно, не при собі. Я його знав іще в одеській школі прапорщиків у 1915/16 роках, де він у ранзі капітана гренадерського полку Олександра III був ротним командиром у той час, як я там був інструктором. Звільнено його, здається, зовсім як психічно неврівноваженого внаслідок тяжкого поранення і контузії на війні, – пояснив я Пилькевичу.

В одній із заль, через які ми переходили, прямуючи до виходу, назустріч нам, твердим кроком «по-строєвому» підійшов моторний гвардієць, підпрапорщик і відрапортував, звертаючись до Пилькевича, що він є фельдфебель «дижурної роти» при палаці і прохав нас зайти поздоровитися з ротою, яка вже вистроєна в своїм приміщенні, чекає на нас. Звичайно, ми з великою охотою пішли за ним. Тут же у палаці, в одній з крайніх кімнат, була приміщена «дижурна рота». Здається, ця кімната і перед революцією мала те саме призначення, була солідно влаштована, як військова касарня. Увіходимо в кімнату, де без зброї стоїть вистроєна рота.

– Струнко! – понеслася голосна команда, як тільки ми переступили поріг касарні. Салютуючи проходимо повз фронту. Кожний вояк глядів на нас очима, в яких світилась якась глибока лагідність і зацікавленість. На обличчях видно задоволення, що нарешті їх відвідує й оглядає своя військова влада. Я тоді, в цій лаві людей вичитував гордість того, що й вони можуть показати себе, у своїй красі, представникам своєї ж військової влади.

Пилькевич у кількох словах сказав коротенький привіт і подяку за шану та такий чудовий вигляд українців-вояків.

– Слава Україні! Слава Центральній Раді! Слава Генеральному Комітетові! Слава! – могутньо залунало зі сотні «гвардейських» грудей. Покотилася могутня луна слави України; що вирвалась такою бурею з цих грудей. Покотилася по всіх кімнатах, коридорах і залях цього величезного, суворого, тепер напівпорожнього палацу – центру колишнього деспотизму, а сучасної нещирости та змагання утримати на довше під ногами «царского наследия єдіную і неделімую». Ця луна, що розляглася по всьому палаці, викликала в мене самого почуття того, що розколина в «нєдєлімой» досягла вже самого серця її й потрясає єством усієї імперії.

Таким відгуком вона відбилась у моїй душі. Поінформувавши коротенько вояків про наші національні справи, ми попрощалися з ними і звернулися до виходу під вигук незчисленних голосів: «На Україну нас забирайте скорше!», «Там наше діло, а не тут!», «Вітайте Центральну Раду!», «Вітайте Генеральний Комітет, батька Грушевського, Петлюру!», «Менше просіть у Петербурзі, а робіть своє діло!», «Ми допоможемо!» й інше ще довго долітало до нашого уха. Фельдфебель проводжав нас аж за браму. Всі вартові, повз яких ми проходили, віддавали нам пошану. Це дивувало прохожих тут військових і різних революційних діячів так само, як тих. що бачили й чули в залі рапорти фельдфебля. Там навіть зібрався їх невеличкий гурток, який, роззявивши роти дивився на нас, не розуміючи, що це все значить? Чому звичайним двом офіцерам віддають так старанно пошану «по-старорежімному» та ще й рапортує на «каком то странном язикє» фельдфебель, у той час, коли солдати давно перестали салютувати навіть старшим генералам.

– Вибачте, що на хвилину вас затримую і дозволю собі сказати вам два–три слова, – промовив фельдфебель перед тим, як ми мали уже попрощатися.

– Дуже просимо, кажіть...

– Чому ви з Києва усе їздите на переговори до Петербургу? Хіба без цього не можна як-небудь інакше!?

– Ну, а як те інакше. Адже треба багато справ полагодити безпосередніми переговорами. Це краще й скорше.

– Ні, ми думаємо, ви тут ні до чого не договоритеся, бо їх треба лише примусити підписати те, що Україні треба.

– Ну, як же ви їх примусите?

– Я гадаю, що треба привезти їх до Києва, та там і примусити.

– Як же саме це можна зробити!? – питаємо зі здивуванням.

– Дуже легко! Ви тільки доручіть це нам, то ми їх усіх так, як будуть сидіти на раді міністрів, доставимо у Київ Центральній Раді. Ну, а там уже наша сила! Вони підпишуть усе, що скажете, а тоді нехай собі йдуть під три чорти – закінчив свої поради фельдфебель. Ми злегка посміялися над його наївністю розв'язати таким шляхом наші взаємовідносини з колишньою Росією, хоч би навіть дійсно можна було привезти міністрів до Києва, і сердешно попрощалися з ними.

– Ну, завтра спитаємо Керенського, що значить він у ставці казав нам, що українські військові не кращі від російських, але доручають охорону правительства власне українському війську та ще в надзвичайно критичні часи небезпечні, бо ми ж стоїмо напередодні демократичної наради, і як поставиться вона до правительства, то це велике питання!?

На жаль, це залишилося лише наміром, бо як встановлено для прийняття українських делегацій правительством і окремими міністрами не знайшлося «вільного часу».

Гомін України (Торонто), 1956, 11 лютого.

Антон Денікін

РОЗПОЧАЛОСЯ ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ

...Уряд не довго зберігав своє первісне тверде рішення проти націоналізації. Декларація 2 липня, поряд з наданням Україні автономії, розв'язала і проблему націоналізації військ: «уряд вважає можливим продовжувати сприяти тіснішому національному об'єднанню українців у лавах самої армії чи комплектуванні окремих частин винятково, наскільки такий захід не порушить боєздатності армії... і знаходити можливим залучити до здійснення цього завдання самих воїнів-українців, відряджених Центральною Радою у військове міністерство, генеральний штаб і Ставку».

Розпочалося велике «переселення народів».

Ще раніше «голова українського військового генерального комітету» Петлюра розіслав своїх агентів – на жаль, російських офіцерів – по всіх фронтах в якості військових представників комітету. Пам'ятаю, такий полковник – не то Павленко, не то Василенко – був і в Ставці і неодноразово звертався до мене, приховуючи своє офіційне призначення, за дозволом українських формувань, вкрадливо запевняючи , що він – тільки російський офіцер, глибоко відданий ідеї російської державності і, разом зі своїми однодумцями, прагне лише ввести в належне русло «стихійне, народне прагнення до самовизначення» і дати російській армії здорові частини. Інші агенти роз'їжджали по фронту, організовуючи у військах українські громади й комітети, проводячи постанови, резолюції про переведення в українські частини, про небажання йти на фронт під приводом «задушення України» і т. д. До жовтня Український комітет Західного фронту закликав уже до збройного впливу на уряд для негайного укладання миру...

У якості головнокомандувача Західним і Південно-Західним фронтами (червень–вересень), я категорично заборонив начальствуючим особам входити в будь-які відносини з «військовим генеральним комітетом» та його агентами. Але праця комітету продовжувалась майже офіційно, мимо і паралельно командуван-

ню, вносячи незмірні затруднення в мобілізацію, комплектування, перевезення і переміщення військ.

Петлюра запевняв, що в його розпорядженні є 50 тисяч українських воїнів. А командувач військами Київського військового округу полковник Оберучев[1] свідчить: «у той час, коли докладалися героїчні зусилля для того, щоб зломити ворога (червневий наступ)... я не міг послати жодного солдата на поповнення діючої армії... Як тільки я посилав у будь-який запасний полк наказ про відправлення маршових рот на фронт, як у полку, який жив до цього мирним життям і не думав про українізацію полку, скликався мітинг, піднімалося українське жовто-голубе знамено і звучав заклик:

– Підемо під українським прапором!

А потім – не руш з місця. Минають тижні, місяць, а роти не рухаються ні під червоним, ні під жовто-голубим знаменом.

Чи можливо було боротися з цим неприкритим шкурництвом? Відповідь на це питання дає той же Оберучев – відповідь надзвичайно характерна своїм партійним ригоризмом:

«Само собою зрозумілим, що можна було силою змусити виконувати свої розпорядження. І сила така в руках у мене була». Але, «виступаючи проти ослушників, діючих під прапором українським, ризикуєш заслужити докір, що ведеш боротьбу не з анархічними виступами..., а борешся проти національної свободи і самовизначеннями народностей. А мені, соціалісту-революціонеру – заслужити такий докір, та ще на Україні, з якою я пов'язаний всим своїм життям, було неможливо. І я вирішив піти».[2]

І він пішов. Правда, тільки в жовтні, незадовго до більшовицького перевороту, пробувши на посаді командувача військами надзвичайно важливого прифронтового округу майже п'ять місяців.

У розвиток розпоряджень уряду Ставка призначила на всіх фронтах певні дивізії для українізації, а на Південно-Західному фронті, крім того, 34-й корпус, на чолі якого стояв генерал Скоропадський. У ці частини, які стояли звично в глибокому резерві, вирушили явочним порядком солдати з усього фронту. Надії

[1] Соц.-рев. емігрант і діяльний партійний працівник. Призначений на посаду Керенським за бажанням Київської ради солдатських депутатів.

[2] Оберучев. «В дни революции».

оптимістів з одного боку, і страхи лівих кіл з другого, що націоналізація створить «міцні частини» (за термінологією зліва – контрреволюційні) швидко розсіялись. Нові українські війська носили в собі всі ті ж елементи розкладу, що й кадрові.

Між тим, серед офіцерства і старослуживих багатьох славних полків, з великим історичним минулим, переформованих в українські частини, цей захід викликав гострий біль і усвідомлення, що тепер уже близький кінець армії.[3]

У серпні, коли я командував Південно-Західним фронтом, з 34-го корпусу до мене почали надходити дурні вісті. Корпус якось став виходити з прямого підпорядкування, одержуючи безпосередньо від «генерального секретаря Петлюри» і вказівки й укомплектування. Комісар його перебував при штабі корпусу, над приміщенням якого розвівався «жовто-блакитний прапор». Старі російські офіцери й унтер-офіцери, залишені в полках через нестачу щиро українського командного складу, зазнавали надругань з боку поставлених над ними часто неосвічених українських прапорщиків і солдатів. У частинах складалася вкрай нездорова атмосфера взаємної ненависті й відчуження.

Я викликав до себе генерала Скоропадського й запропонував йому угамувати різкий хід українізації і, зокрема, відновити права командного складу або відпустити його з корпусу. Майбутній гетьман заявив, що про його діяльність склалася мінлива думка, очевидно через історичне минуле родини Скоропадських;[4] що він істино-російська людина, гвардійський офіцер і цілком чужий самостійності; виконує тільки покладене на нього начальством доручення, якому сам не співчуває... Але вслід за цим Скоропадський поїхав у Ставку, звідки моєму штабу вказано було... сприяти якнайшвидшій українізації 34-го корпусу.

Деникин А. Очерки русской смуты. Крушение власти и армии. Февраль–сентябрь 1917 г. Москва: Наука, 1991, с. 131–133.

---

[3] Серед інших, українізації зазнала моя колишня 4-а стрілецька дивізія.

[4] Один з предків – Скоропадський, український гетьман.

Микола Галаган

НА ТРЕТЬОМУ ВІЙСЬКОВОМУ З'ЇЗДІ[1]
(Фрагменти спогадів)

20 жовтня (ст. ст.) р. 1917 мав відбутись у Київі Третій Військовий З'їзд. Наш 1-ий український гетьм. Б. Хмельницького полк з підвищеним інтересом підготовлявся до нього. Незадовго перед тим він перейшов з позиції в резерв та розташувався недалеко від Волочиська в районі с. Росоховатця. По сотнях відбувались збори, на яких обмірковувались ріжні питання, що стояли в зв'язку з недалеким з'їздом. Дехто із старшин і козаків полку

[1] Років п'ять тому В. Винниченко опублікував заклик до всіх активних учасників нашої визвольної боротьби періоду 1917–1919 р.р., щоб кожен з них описав хоч невеличку частину тих подій, свідком або учасником яких він був. Наскільки мені відомо, на цей заклик мало хто відгукнувся. І це надзвичайно велика шкода та втрата, бо для майбутнього історика української визвольної боротьби не залишиться, мабуть, найціннішого матеріялу, котрий правдиво характеризував би цей період боротьби, так багатий на факти й окремі епізоди великої героїчности й високого драматизму.

За останні кілька років наша мемуарна література збагатилася деякими більшими творами і окремими статтями та замітками по журналах і газетах, але це лише в невеликій мірі поповнює той величезний брак автентичних матеріялів щодо подій недавньої історії нашої національної боротьби. Це сумне явище доводиться об'єктивно констатувати.

Через те треба, на мою думку, привітати кожну появу праць мемуарного характеру, але разом з тим треба б висловити побажання, щоб автори, описуючи ту чи иншу подію, по змозі точно вказували час, до якого ця подія відноситься, осіб, що в тій події брали участь, та обставини, в яких подія відбувалась. Це дало б можливість згаданим при описуванні якої-небудь події людям вносити відповідні корективи, коли б та подія в певних моментах описана була якимсь автором не зовсім точно або не повно.

Само собою розуміється, що революційні події в певні моменти набірають такого прискореного темпу й такої величезної бурхливости, що в їх мінливій калейдоскопічності безпосередній учасник легко втрачає правдиву перспективу; в його пам'яті иноді не точно зафіксовується послідовність окремих моментів та епізодів; нарешті, він мимоволі, при певних обставинах і в певних умовах, доволі легко може стати на хибну позицію в оцінці подій та почати уявляти собі, що він був на протязі якогось часу центром певних явищ і подій, а навіть, почасти сам їх стимулював.

виявляв велику передвиборчу діяльність. Особливо видавався в цьому відношенні інж. М-ко який безнастанно об'їздив і обходив сотні та скликав збори. На тих зборах він виступав, як непримиримий ворог Москалів, котрих люто ненавидів; не обминав також ні одної нагоди, щоб напасти на українських соціялістів, яких уважав за «непевних націоналістів». Знаючи, що я укр. с.-д., уникав зустрічі зо мною, однак нам не раз довелось виступати один проти одного на ріжних зборах.

Старшини в більшости своїй та й сам командір полку, полк. Капкан, цілком поділяли погляди інж. М-ка, який був власне їхнім речником. Це для них було тим більше зручним, що п. М-ко вступив до полку звичайним козаком, хоч був фаховим інженіром і вищу освіту здобув за кордоном.

Козацтво в подавляючій більшості своїй не тільки не було вороже успособлене супроти соціялістів, але навпаки, симпатизувало соціялістичним ідеям, хоч почасти не задоволене було лояльною політикою Центральної Ради відносно російського Тимчасового Уряду, складаючи відповідальність за цю лояльність на українських соціялістів.

Моя роля й функції в житті полку означались двома становищами, які я займав. З одного боку я був полковим «значковим» (ад'ютан-

---

Такого роду думки самі собою виринають при читанні мемуарів п. В. К., уміщених у книжці «Літературно-Наукового Вістника» за січень 1925 р. Спогади п. В. К., про які він тут пише, відносяться до кінця жовтня й початку листопада (ст. ст.) 1917 р., коли в Київі відбувалась боротьба проти влади російського тимчасового уряду, що скінчилась поваленням тієї влади.

В одному місці своїх спогадів п. В. К. описує подію, в котрій я особисто брав участь, при чому автор покликується на мене, кажучи, що про цю подію «М. Галаган оповідав мені таке». Я не знаю, хто схований за ініціялами В. К. і тому не знаю, чи оповідав я йому про це, чи ні. Дуже можливо, що й оповідав, бо разів зодва в приватних розмовах з деякими своїми знайомими я про той момент, про який пише п. В. К., дійсно згадував. Хоч загалом історія з моїми одвідинами шкіл прапорщиків (поруч з Св. Софією) описана доволі правдиво, але автор подекуди надав їй якийсь не цілком відповідний колорит, а де в чому й неправильно переказав.

Щоб не робити зауважень і поправок до окремих місць спогадів п. В. К., я дозволю собі навести невеликий фрагмент своїх спогадів із того самого часу, про який пише п. В. К. в «Літер.-Наук. Вістнику».

том), а з другого – головою полкової ради, що існувала й діяла на підставі загально-російського «положенія о полкових советах».

За два дні до третього військового з'їзду полкова рада скликала представників усіх сотень на загально-полкове зібрання, де обрано делегатів на з'їзд від нашого полку, в тому числі й мене та п. М-ка.

18-го жовтня (ст. ст.) увечері ми виїхали на з'їзд до Київа. З нами поїхав і полк. Капкан, який мав узяти участь у з'їзді, як член Генерального Військового Комітету.

Третій Військовий З'їзд був надзвичайно численний. Делегатів од ріжних військових частин армії і флоту з'їхалось більше двох тисяч, так що для зібрань відведено було велику будівлю цирку на Миколаївській вул.

Перед офіційним відкриттям з'їзду, як годиться, делегати позаписувались до окремих партійних фракцій. Найбільшою фракцією, як і слід було сподіватись, виявилась фракція укр. с.- р., що числила понад 1500 членів, бо в той час, як серед московського, так і серед українського вояцтва за с.- р. міцно утвердилась репутація селянської партії. Фракція укр. с.- д. була значно меншою і складалась всього приблизно з 400 членів. Зовсім невеликими були фракції укр. соц.- сам. та безпартійних. Окремою фракцією засіли на лівому крилі делегати-матроси.

Всі делегати з'їзду дуже добре розуміли, яку серйозну ролю і значіння в українській революції повинен відограти цей з'їзд, на якому зібрались представники понад 3 мільйонів українського вояцтва. Багато було делегатів, які брали участь у другому військовому з'їзді в червні міс. 1917 р., з яким тісно зв'язана історія 1-го універсалу Центр. Ради. У нас ще цілком свіжі були спогади про той урочистий момент, коли ми слухали слова першого універсалу: «Хай буде Україна вільною... од нині самі будемо творити наше життя... Народе Український! У твоїх руках доля твоя!...». Серед делегатів панувало почуття великої відповідальности за ті рішення, які прийме з'їзд; може не, цілком ясне передчування якоїсь поважної події, в якій з'їздові доведеться відограти, можливо, навіть рішаючу ролю, все більше опановувало членами з'їзду. Було ясно, що український уряд і сама Центр. Рада числять на нашу моральну, а, може, й иншу підтримку. В привітаннях нашого з'їзду члени

українського уряду й представники громадських та політичних організацій називали нас «красою й гордістю українського народу». Нас вітали також і представники загально-козацького з'їзду, який в той самий час відбувався у Київі, і на якому, як було відомо, панував «єдино-недєлімческий» настрій. Навіть військові представники французький, бельгійський та румунський завітали до нас, як гості, а один із союзницьких консулів склав нам в імени инших своїх колег «щире» привітання.

Все це не затуманило голови делегатам; навпаки, вони бачили в цьому доказ того, що наш з'їзд вправді при певних обставинах може стати поважним чинником у розвитку революційних подій, і що серйозне значіння цього чинника усвідомлюють собі зовсім ясно, як наші друзі, так і вороги. Через це з'їзд з надзвичайною уважністю обмірковував кожне питання, що стояло на порядку денному, свідомий того, що кожна його тактична помилка, або невідповідне рішення може відбитись непоправною шкодою для всієї нашої національно-визвольної боротьби.

По обіді 25-го жовтня (ст. ст.) на наш з'їзд несподівано явився голова Укр. Військового Генерального Секретаріяту С. Петлюра, який заявив, що важність моменту й серйозність подій, які назрівають, вимагають од учасників з'їзду, щоб вони перервали на якийсь час виконання своїх громадських обов'язків, як члени з'їзду, та в інтересі українського народу виконали свій обов'язок, як вояки. В імени українського уряду він просив делегатів зі зброєю в руках стати до послуг Центр. Ради.

Після короткого обміну думок з'їзд одноголосно постановив зорганізуватись у полк. Рішено було, що пленум з'їзду вибере командіра полку та чотирьох курінних, а всіх инших начальників призначить уже полковий командір на представлення курінних. До вибору цих командних осіб з'їзд поставився дуже уважно. Було названо кілька кандидатур на полкового командіра, в тому числі полк. Капкана, якогось підполковника і мою. П. М-ко істерично вигукував ім'я Капкана, якого підтримували також і «самостійники». Делегати з'їзду вимагали, щоб було оголошено, що робив для української справи відповідний кандидат під час революції, які його заслуги до революції, де служить у війську і т. д.

Коли один з моїх товаришів по фракції дав коротку біографічну справку про мою особу, закінчивши її тим, що я давній укр. с.- д. і революціонер, а тепер ад'ютант Богданівського полку, то з ріжних місць почулося велике число голосів та вигуків: «Хай вийде насередину!», «Де він є?», «Нехай покажеться!». Мене змусили вийти на середину арени й розглядали, що називається «в натуральну величину». Потім нас – двох кандидатів – попросили вийти з залі (Капкан не був присутній в той час на засіданні), а по переведенню голосування закликали до залі, де голова з'їзду Лебединець оповістив волю подавляючої більшості з'їзду: полк. Капкана вшановано обранням на почесного шефа полку, а мене обрано фактичним командіром «з'їздовського» полку. Це сталось, можливо, тільки через те, що з'їздові заімпонувало моє становище «значкового» й уніформа єдиного в той час українського полку, до якого українське вояцтво ставилось в більшости просто з якимсь своєрідним пієтетом і любовністю, як до чогось всім близького й дорогого. Один делегат-козак казав мені потім: «Богданівці – люде певні».

Справа з формальним утворенням з'їздовського полку закінчилась скоро й легко, але не так легкою показалася справа здобуття зброї. Тільки десь надвечір пощастило здобути з арсеналу 21 скриню з рушницями. Таким чином на 2000 люду ми мали лише 420 рушниць. Обіцяно було видати зброю на всіх, але так і не здійснено обіцянки.

Наші куріні розташувались недалеко від Центр. Ради і Генер. Військ. Секретаріяту: на Фундукліївській вул. та на розі Бібіковського бульвару і Тимофіївської. Через недостачу зброї делегати з'їзду, а тепер козаки «з'їздовського» полку, по черзі ставали до зброї.

Наш «штаб», команда зв'язкової служби і я, для тіснішого контакту з Центр. Радою і Генер. Секретаріятом, помістились у будинкові Центр. Ради, де в той час відбував засідання новоутворений «Комітет охорони революції на Україні». Члени цього комітету згідно з його постановою, мали нести по черзі перманентне дежурство. Перша черга дежурства припала на С. Петлюру і М. Порша, які вже пізньої нічної доби перейшли з будинку Центр. Ради до помешкання Військ. Генер. Секретаріяту на Гімназичну вул. ч. 5. Разом з ними перейшов туди і я зі своїм штабом.

Цієї власне ночи і сталось те, про що пише в своїх спогадах п. В. К.

Десь коло 4-ої год. вночі до Військ. Генер. Секретаріяту прибігло два юнаки шкіл прапорщиків, які містились коло Св. Софії. Вони оповістили, що їхні школи одержали наказ бути на поготові і чекати наказу кудись рушати. Куди саме мали їх вести, юнаки не знали.

Шт.- кап. Шинкар, який завідував оперативним відділом Військ. Секретаріяту, був перетомлений просто до нестями. Юнаків направили до нього за інструкціями. Коли Шинкар переслухував цих двох наших союзників з ворожого табору, то мені здавалось, що через свою крайню перевтому він навіть не чує всього, що йому оповідають юнаки.

В цей час до кімнати, де відбувалось це переслухання, увійшов С. Петлюра і, довідавшись, про що йде мова, звернувся до мене з проханням піти до тих шкіл прапорщиків та на місці зорієнтуватись в обставинах. Через те, що в той час не було кому доручити цю справу, я взяв на себе цю місію і направився негайно разом з юнаками до їхніх шкіл прапорщиків.[2]

По дорозі з Гімназичної вул. до Св. Софії я роспитував юнаків, чи не знають вони хоч приблизно, який маршрут вказано для походу їхніх шкіл. Вони нього достотно не знали, але випадково чули, що їхні старшини говорили між собою про Столипінську вул. й Кадетське шосе.

Для мене стало ясним, що школи одержали наказ іти до Кадетського Гаю, де по наших відомостях Штаб Київської Військ. Округи почав концентрувати свої сили, які мали з'єднатись з «ударними батальйонами» й иншими частинами, що йшли з фронту, і спільно вдарити на нас з південного заходу.

---

[2] В. К. помиляється, коли пише, що мене вислала туди Центр. Рада. Помилково також він мене називає членом Центр. Ради, бо в той час я ще її членом не був. Щоправда, моя кандидатура в члени Ради Військових Депутатів, а тим самим і в члени Центр. Ради, поставлена була ще на другому військовому з'їзді. Але я тоді в Раду не пішов, а став до активної праці для остаточного зформування Богданівського полку Тільки по скінченні третього військового з'їзду я приняв обрання мене членом Ради Військ. Депутатів і таким чином лише в кінці жовтня (ст. ст.) став членом Центр. Ради.

Мені було відомо, що юнаками цих двох шкіл прапорщиків (коли не помиляюсь 3-ої й 5-ої школи) були переважно бойові унтер-офіцери. Кожна школа мала по 500 юнаків; отже разом це все складало батальон доброго, дисциплінованого й дуже боєздатного війська. Я рішив за всяку ціну перешкодити з'єднанню цієї частини з иншими силами Штабу Округи.

Само собою розуміється, що наш «з'їздовський» полк з 420 рушницями збройною силою не міг би спинити юнацького батальону. Отже треба було видумати щось инше. Тут я, дійсно, вирішив поводитись не як прохач, а як начальник.

Коли я увійшов до будинку, де містились школи, то побачив у великому передпокої в кутку, коло печі, двох українських комісарів, яких українська влада призначила до тих шкіл. Тут же снувало багато старшин, а на кріслі сидів якийсь полковник, що давав їм ріжні накази. Я звернувся до наших комісарів з запитанням, що у них діється, і одержав коротку відповідь: «не знаємо... кудись збіраються виступати... нас не слухають». Тоді я попростував до того полковника, що сидів у кріслі, міркуючи, що раз тільки він один сидить, то виходить він і є начальник цілого військового відділу, складеного з юнаків обох шкіл. На моє запитання до нього, чи він начальник відділу, полковник притакнув, але в свою чергу запитав мене, яке мені до того діло. Відрекомендувавшись представником Військ. Секретаріяту, я запитав, куди і з якою метою він має вести юнаків, але одержав різку відповідь, що це мене і Укр. Військ. Секретаріят нічого не обходить, бо школи, мовляв, підлягають Штабові Київської Військ. Округи. Наш діялог тягся ще кілька хвилин, при чому полковник подавав свої репліки сидячи й тоном підкресленої зневаги до мене. Тоді я рішуче заявив, що Штаб Округи втік, єдиною законною владою в Київі і на цілій Україні є Центр. Рада та її органи, і що іменем Військ. Секретаріяту я йому наказую аж до належного розпорядження цієї законної влади нікуди не рухатись. Я додав ще, що коли б він мого наказу не послухав і виступив на вулицю, то з ним буде поступлено, як з ворогом, а всякий рух юнацьких шкіл буде нами трактуватись, як ворожий стратегічний рух, за наслідки якого, як також і за страчене життя юнаків, відповідатиме він, начальник відділу.

При цих моїх словах полковник підвівся й став просто на ноги та зовсім иншим тоном почав мене запитувати, як же бути йому з його підлеглістю Штабові Округи. Я допоміг йому вийти з цього скрутного становища, заявивши що за законність, правильність і достотність передачі наказу Військ. Секретаріяту відповідаю я, а йому належиться тільки виконати цей наказ. Полковник попросив мене дати йому час порадитись зі старшинами, яких і покликав негайно до окремого покою.

Оглянувшись, я побачив, що коло мене залишився якийсь підполковник; як виявилось, це був помішник начальника одної зі шкіл, очевидно, із тих, які «орієнтуються» на всяке начальство, і тому я рішив його використати.

В. К. у своїх спогадах неправильно пише, що я «загітував помішника начальника школи, малюючи йому «блестящую кар'єру» на українській службі. Моє становище в той час було таке, що треба було не «агітувати», а «наказувати». Кожне слово агітації або переконування когось могло викликати сумніви що до правильности моїх заяв і наказів та підірвати авторитет влади, в імені якої я виступав, і мій власний, як репрезентанта тієї влади.

Я просто звернувся до підполковника й сказав йому, що я (ніким проте не даною мені владою) призначаю його начальником обох шкіл прапорщиків, як що дотеперішні начальники не викажуть послуху законній владі України – Центр. Раді. Пам'ятаючи, що не тільки «кожний порядний чоловік хоче бути діяконом», але, добре знаючи з довголітнього досвіду, що й кожен «строевик» має велику охоту стати командіром тієї частини, в якій він служив, я був певний, що цей підполковник не відмовиться «принять командованіе» юнаками. Раз він уже «зорієнтувався» на мене і на нараду старшин не пішов, то, очевидно, хотів бути на очах нового начальства. І, дійсно, після моїх слів підполковник витягся, клацнув закаблуками, взяв «под козирок» і по-військовому відповів: «Слушаю-с».

Тимчасом ті два Українці-юнаки, що привели мене до школи, наблизившись до мене, пошепки просили, щоб я пішов до залі, де зібрані були всі юнаки. Я пішов туди, а за мною умовний провізорично-майбутній начальник обох шкіл, два комісари тих шкіл і два юнаки-Українці.

Коли наша, своєрідно-оригінального складу процесія вступила до залі, де було повно юнаків, і стояв галас їх голосів, хтось із юнаків, побачивши, мабуть, у дверях фігуру підполковника, гукнув: «Встать! Смірно!». Все затихло. Юнаки посхоплювались і не рухались. Це мені надзвичайно допомогло, бо, по-перше, присутність підполковника свідчила про легальність мого появлення, а по-друге, команда «Смірно» скорше могла бути віднесена на мою честь, ніж на честь підполковника, бо я йшов попереду, а в такому разі – це явно доказувало, що я є якась регзопа grata, а не абияка собі людина випадкова.

Скориставши цей момент, я виліз на стіл і звернувся до юнаків з промовою, в якій повторив те, що заявив раніш їх начальникові перед тим, як прийшов сюди. На кінці сказав, щоб вони не виконували наказів, які суперечать розпорядженням Військ. Секретаріяту, додавши до того, що на випадок, коли б їхній начальник не послухав мого наказу про невиступ, то я його усуваю з посади, а начальником обох шкіл призначаю присутнього тут підполковника.

Справа з юнаками закінчилась тим, що вони заявили свою лояльність до влади Центр. Ради, а також запевнили, що в ту ніч без наказу Військ. Секретаріату нікуди не виступлять. (Ясно, що в таку непевну пору краще сидіти дома, ніж маршировати містом та ще вночі.) Коли ми виходили з залі, то гурток юнаків-Українців гукав десь із кутка: «Слава Україні!», а инші гукали: «Ура!».

В передпокої чекав мене полковник, який попросив, щоб я зайшов до кімнати, де було старшинське зібрання. Пішов туди, маючи вже цілковиту певність своєї перемоги. Всі старшини юнацьких шкіл дивились на мене очима, повними люті й ненависти. До мене посипались запитання про те, яка політика Центр. Ради; чи вона з большевиками, чи проти них; чи визнає вона Тимчасовий Уряд; чи прямує до відділення України від Росії і т. д. Голоси були нервові й оскаженілі.

Я відмовився давати будь-які пояснення й відповідати на запитання, заявивши, що прийшов не для того, щоб мітінгувати, а для того, щоб передати ‘їм військовий наказ, який вони мають неухильно виконати. Потім сказав, що був у юнаків, які виявили повну лояльність до Центр. Ради і які наказів, противних її роз-

порядженням, виконувати не будуть; а на випадок, що старшини постановлять Укр. Військ. Секретаріятові не підлягати, начальником обох шкіл я призначив «лояльного» підполковника; вони ж будуть заарештовані і віддані під суд за непослух.

Сказавши це, я вийшов із старшинського зібрання, а кілька хвилин пізніше вийшов звідти полковник і заявив мені, «відкозирявши», що старшини постановили підлягати Центр. Раді й виконувати накази Військ. Секретаріяту.

Не маю найменшої причини бути невдоволеним успішним виконанням своєї місії та здійсненням задуманого мною «стратегічного» плану, бо думаю, що перешкодивши виступу юнацького батальона й не допустивши до з'єднання його з иншими силами, ворожими Центр. Раді, я цим самим, можливо, запобіг зайвому пролиттю крови та врятував, може, життя кільком людським істотам.

Наш «з'їздовський» полк берегли, і тому не давали нам серьйозніших операційних завдань, щоб без особливої потреби не ставити під небезпеку життя військових делегатів. Наші відділи обсадили лише центральний телеграф на Володимирській вул. та центральну пошту на Хрещатику, прогнавши звідти якісь неукраїнські відділи. На тому й обмежилась участь нашого полку у військових акціях того переходового часу.

На третій день (27-го жовтня ст. ст.) минула вже цілком необхідність існування нашого полку, й весь його склад знов повернувся до виконання своїх громадських обов'язків.

28 жовтня ст. ст. (10 листопаду н. ст.) третій військовий з'їзд відновив свою тимчасово перервану роботу.

Нова Україна, 1925, ч. 2–3, с. 71 – 77.

Ілько Гаврилюк

ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ
(Спогади)

Десять років минуло з дня проголошення Четвертого універсалу, в якому стояли пам'ятні слова:

«Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого незалежного, вільною суверенною державою українського народу».

Ці слова, раз і назавжди, здавалось, здійснювали ту остаточну мету, за яку Україна змагалася кілька віків...

Але сталося інакше. З перших же днів проголошення універсалу треба було змагатися за здійснення тих ідеалів, які в ньому проголошувалися.

Почалися роки невпинного змагання, роки надлюдської боротьби.

Десять років минуло з того часу, а перед очима проходять спогади й події всього пережитого такі свіжі, такі яскраві, наче все діялося вчора...

Це було кілька днів перед відкриттям всеросійських установчих Зборів. Я був обраний до цих зборів від Херсонщини.[1]

Владу в Росії на той час вже захопили большевики й ми – українські представники, добре розуміли, що законодавча праця буде неможлива, але все-таки вирішили з'їхатися, аби заманіфестувати нашу солідарність і проголосити свою декларацію. Деяким представникам пощастило добратися до Петербургу, а деякі, серед них і я, не встигли, бо комунікація вже й під той час стояла зле, ще й до того установчі збори після першої доби большевики розігнали, Тоді український уряд видав наказ, аби всі члени В. У Зборів від України зібрались у Київі й приняли участь у працях Центральної Ради.

---

[1] Крім мене, з Українців на Херсонщині ще було обрано: професора М. Гордієвського, інжінєра Г. Голубовича, В. Чехівського та вчителя Трушевського. Останнього большевики розстріляли.

Ще задовго до проголошення IV універсалу большевики, користаючи з революції, мали можливість і на Україні провадити цілком вільну пропаганду своїх ідей. Користаючи з неосвіченості і малосвідомости робітництва й селянства, взялися вони до роботи: до сіяння розбрату між українськими масами та інтелігенцією; ріжними провокаціями викликали вони між українським суспільством недовір'я до українського Уряду та Центральної Ради.

Уряд наш, на той час, не мав ще по всіх місцях своєї налагодженої адміністрації, а через те робота большевицьких організацій розвинулася до жахливих розмірів. Становище ставало чим раз тяжче. Треба було рятуватися. Вжито всіх заходів щодо організації певних військових частин, а на фракційних засіданнях раз-по-раз підіймалися дебати про видання акту цілковитого відокремлення від Московщини.

Але на той час по всій Україні, й з осібна біля Київа, були ще великі російські залоги, які що раз більше большевичилися й таким чином утворювали для нашої праці несприятливі й тяжкі обставини. Незабаром велика російська частина, розташована на лівому березі Дніпра з великою артилерією, збольшевичилася вкрай, зачала отверто готовитися до маршу на Київ. Центральна Рада й уряд опинилися перед великою небезпекою. Не зважаючи на те, що праця над зорґанізованням українського республиканського корпусу ще не була закінчена, наш уряд вирішив взяти ініціятиву в свої руки й збольшевичену залогу на Чернігівщині зліквідувати. В той час, крім заложеного вже давніше полка ім. Богдана Хмельницького, зорганізовано ще полки ім. Петра Дорошенка та Павла Полуботка: решта ж полків, як полк ім. Тараса Шевченка, понтонний і авіяційний курінь, та инші були ще в стадії формування, отже небоєздатні. Не вважаючи на те, уряд всетаки видав наказ обеззброїти збольшевичену залогу і вислати всіх салдатів за межі України. Наказ цей українські відділи виконали блискуче й в час прибуття членів В. У. Зборів до Київа безпосередної загрози для нашої столиці вже не було.

Разом із цими подіями почалося загострення у відносинах між українським урядом і «Російським Советом Народних Комісаров». Большевики уперто домагалися, аби наш уряд вислав до

Росії величезну кількість хлібних та инших запасів дурно. Український уряд, звичайно, цю вимогу відкинув. Тоді большевицький уряд кинув на Україну під проводом Муравйова та Антонова з одного боку й «Харківського совєта» в другого значні військові відділи. Для України почалися часи страшні й трагічні.

Сил було замало. Наші частини, що билися з большевиками на фронтах без резервів, без відпочинку, вже знесилювались, і на допомогу їм довелося вислати під командою Симона Петлюри частину залоги з Київа, а саме полк ім. Петра Дорошенка, полк ім. Павла Полуботка та курінь чорних гайдамаків. У Київі залишилися: Курінь Вільного Козацтва (охотники-юнаки) та полк ім. Богдана Хмельницького. Події розвивалися надзвичайно хутко.

Агресивна політика большевиків підкопала впливи наших «федералістів». До того ж у Київ повернулася з Берестя наша :мирова делегація й в свойому звіті заявила, що центральні держави дали їй зрозуміти, що не мали б нічого проти, коли б Центральна Рада захотіла оголосити Україну самостійною суверенною державою, та що якби це сталося, то цю самостійність центральні держави визнають і підпишуть мир з Україною окремо, як з державою цілком суверенною.

До цього то кроку й зачав горячково приготовлятися офіційний український Київ.

Працювати доводилось в атмосфері дуже напруженій і в обставинах надзвичайно тяжких. Члени Центральної Ради та уряду майже не відпочивали. Часто засідання Центральної. Ради тривали до 2–3-ої години ночі, а у 8–9 годині ранку праця починалася знову й усі були на своїх місцях. Найбільше уваги уділювалося організації війська, мировим пертрактаціям та спроєктованню Четвертого Універсалу.

Большевицький уряд, довідавшися про наші пляни, вирішив не допустити до проголошення Універсалу й заняти нашу столицю як найшвидче.

Наш уряд посилав з Київа на допомогу лівобережній армії останні резерви, а до Київа викликав частини, що були розташовані на Волині та Поділлі.

Тимчасом зі зменшення наших сил у Київі, скористали місцеві комуністи й розпочали отвертий збройний виступ. Большевики захопили вже частину міста, що прилягала до Дніпра, заняли навіть арсенал і посувалися залізницею до двірця.

Одного ранку большевикам удалося настільки відіпхнути наші сили, що бій почався недалеко від будинку Центральної Ради. Кров лялася вже й біля університетського саду й на розі Хрещатика й Фундуклєївської, й на розі Великої Володимирської та Прорізної вулиці, Кулі долітали вже до Центральної Ради, яка відбувала свої засідання, але холоднокровність послів і бажання довести працю до кінця були надзвичайні. Нікому й до голови не приходило кинути працю й шукати спокійного кутка. Навіть тоді, коли большевики були майже біля будинку Ради, й коли кулі падали на скляну баню й над салею засідань сипалося розбите скло, посли не кидали своїх місць.

Минуло ще кільку годин. Чергові питання розглянено й оголошено перерву на дві години на обід. Який вже там міг бути обід, коли нормальний стан у місті було порушено, ресторани й столові зачинено, хліба вже не було, й тільки де-не-де можна було купити кусень якогось сухаря, та шматок заплісніло ковбаси, сала або риби. Проте члени Ради почали потрохи розходитись. Виходити головними дверима було неможливо, бій ще йшов і по В.-Володимирській кулі літали вздовж і впоперек.

Частина послів, серед них і я з В. Голубовичем, вийшли бічними дверима через сусідній двір на вулицю, а опісля до Миколаївського саду. Праворуч на розі великою плямою червоніла, кров.

«Боже мій! – звернувся я до Голубовича. – Тут рано стояли наші вартові, й це певно їх кров!».

Він нічого не відповів. Якась болісна тінь пробігла по його обличчю, і без того блідий він зблід ще більше, зігнувся й, перебігаючи від дерева до дерева, попростував через сад.

Стрілянина тривала цілий день. Проте на вечірнє засідання зібралися всі посли. Становище наше гіршало з кожною годиною. Проект Універсалу закінчувався й на другий день мав поступити на розгляд фракцій Центр. Ради.

По відомостям, які поступали до військового міністра, наші справи на фронті теж гіршали. Щоби спасти становище й дати змо-

гу Центральній Раді обговорити й приняти Четвертий Універсал ще у Київі й, по можливости, в нормальних обставинах, вирішено відтягнути наші сили з фронту близше до Київа, а деяким частинам, на чолі з Симоном Петлюрою, прибути до самої столиці, щоб зліквідувати в ньому можливий большевицький виступ. Київській залозі наказано триматися до останньої змоги. І ця невелика залога ідейних завзятців виконала своє завдання до кінця. Майже без спочинку, без їжи, оточена з трьох боків ворогом, вона билася непохитно й кілька днів віддано боронила своїх представників. А серед цих представників, на сором і на жаль, вже знайшлося кілька легкодухів, які почали зневірюватись і тягти «ліву лінію», допомагаючи большевикам, заважаючи нашій однодушній акції.

Це власне й дало привід «харківським народним секретарям» до їх заяв, що Центральна Рада «подривається із нутрі»...

Я так і не знаю досі, чи то по наказу нашого уряду, чи команда Гарнізону зробила це самочинно, тільки з огляду на тяжкий відповідальний час командатові Київа Ковенкові доручено згаданих большевизуючих послів заарештувати й почати проти них слідство. І я не можу й тепер згадати без хвилювання ту годину, коли це сталося. Хтось із членів Ради, чи не Іван Стешенко, голосно промовив, що всі виходи заняті козаками. Серед послів почався рух і цю ж хвилину біля столу президії з'явився з кількома козаками комендант Ковенко.

Попрохавши всіх присутніх залишитися на своїх місцях, він почав по списку викликати деяких послів. Ми побачили, що викликаються саме ті, що вели ліву політику. Настала мертва тиша. Лише карабінові стріли та тарахкотіння кулеметів ледви чутно долітали до наших вух і дратували нерви. Напруження дійшло до найвищої точки, коли Ковенко, оточивши всіх викликаних казаками, об'явив їм, що вони заарештовані й мусять іти за ним...

В той вечір розійшлися хутко. На душі було тяжко. Я вийшов разом із проф. М. Грушевським, до якого прилучилася його дружина й дочка, що були на хорах, і артист державного театру С. Каргальський, в якого я тоді мешкав. В тому районі, де був будинок М. Грушевського й проти якого за квартал мешкав я, було неспокійно. Начальник охорони Ц. Ради вирядив із нами трьох озброєних козаків і так ми, тихо розмовляючи на болючі теми, та

вдивляючися напруженими очима в темінь ночі, поволі йшли до своїх осель.

Пам'ятаю добре, як під час цієї подорожі проф. Грушевський розвивав свій погляд щодо большевизму. З цілим переконанням доводив він нікчемність і утопійність комунізму як ідеї взагалі, й абсурдність совітської системи зокрема. Як потім, вже на еміграції, цей старий громадський діяч зрікся свого «святая святих» і перекинувся на другий бік, – для мене – цілковита загадка.

На другий день до Київа прибув Симон Петлюра. В звичайній вояцькій шинелі, з багнетом за плечима, він ішов на чолі чорних гайдамаків, бадьорий і енергійний. Дивлячись на нього, вірилося, що тепер ми переможемо. Козаки вже й тоді любили його дуже і йшли з ним на все.

В той же день всі військові відділи з'єднано під його керуванням. Бій не припинявся і вночі. Другого дня приступом узято арсенал й до вечора виступ большевиків зліквідовано.

Життя почало входити в норму: знову вирушили трамваї, повідчинялись ресторани, їдальні, крамниці, почали грати в театрах. З'явилася можливість нормальної праці в Центральній Раді й по всіх державних інституціях.

Серед таких то обставин закінчено IV Універсал, обговорено, виправлено в комісії й 22-го січня пізно вночі цей величезної ваги акт приняла Центральна Рада.

Сталося! Україна – самостійна суверенна держава.

23-го січня вже весь культурний світ знав про це. Того ж дня Україну, як самостійну республику, визнали центральні держави й в Берестю підписано мирову угоду.

Минуло кілька днів. До Київа, з-за Дніпра, почали знову доноситися гарматні вибухи. То латишсько-московська навала тиснула наші війська.

А тимчасом від житомирського шляху наближалася допомога. Ішов піхотний полк під командою полковника Петріва з величезним обозом провіянту, зброї й набоїв.

Полк ішов до Центральної Ради, щоб віддати себе в її розпорядження.

З Центральної Ради вийшли привітати їх Борис Мартос – від уряду, Микола Левицький (артільний батько) – від Центральної Ради, і я – від Установчих Зборів. Ніколи не забуду палкої промови одного з прибувших козаків, який казав, що він і його товариші прийши віддати нам своє життя.

– Чи так я кажу? – звернувся він до своїх полкових товаришів.

– Так! Так! Правда! Правда! – як один загомоніли всі козаки.

Не менше зворушення викликав своєю промовою й полковник Петрів.

– По національності я – русскій, – почав він російською мовою, – але як чесна людина душею з вами, бо з вами правда й честь. Я був командіром цього полку перед революцією, залишився ним і до цього часу, бо того бажали самі козаки. Я йду боротися за ваші ідеали, бо це ідеали всесвітні, це ідеали народоправства, порядку й закону, й ми віддамо всі сили наші, аби не допустити большевицьких узурпаторів кинути в нещастя й анархію цвітучу Україну, як це зробили вони вже з Росією. Нас вийшло вдвічі більше, ми йшли кілька днів походним порядком і за цей час майже половина чужонаціонального елементу розбіглася, але ті, що зосталися й дійшли, – це самі Українці, й ті вже вас не зрадять і не залишать ніколи! Посилайте нас на боротьбу – ми готові!».

Старий Микола Левицький відповів: якби російська інтелігенція й взагалі російський нарід, захотіли нас зрозуміти, то може б не було не тільки нашого нещастя, а й вашої трагедії...

– Сини мої! – звернувся він зі слізьми до козаків, – я тридцять п'ять літ чекав цього часу. Визволення України почалося. Як доведеться тепер вмерти, я вмру спокійно, бо знаю, що тепер вже ніяка сила не задушить волі нашого народу.

Потім промовляли я і Б. Мартос.

Цей вечір залишиться в моїй пам'яті назавжди.

Другого дня, ледви почала світати, знову заторохкотіли кулемети і ревнули гармати.

Місцеві комуністи знову підняли голову й рішилися вдруге на виступ. Вони сконцентрували свої сили виключно в наступі на Центральну Раду, бажаючи захопити її ,в свої руки й тим паралізувати діяльність центру. Їм вдалося посунутися настільки

близько, що в їх руках був уже університетський сад, частина Фундуклєївської біля Хрещатику й одна кав'ярня на В.-Володимирській, в двох кварталах від Центральної Ради.

Тоді наша команда кинула в центр міста Січових Стрільців. Вони то й відперли большевиків.

Змучені, знервовані й перетомлені кількаденною безупинною боротьбою, Січові Стрільці одначе завжди були першими там, де були найтяжчі обставини, де була найбільша небезпека.

Увечері того ж дня українська розвідка сповістила, що до большевиків надійшла велика допомога. Наші ж частини все зменшувалися й знесилювались. Наступного дня чекали ми з турботою...

Ранком большевики кинули в бій свіжі сили й довели гарматну стрілянину до нечуваних розмірів. Вони, не жаліючи ані мирних горожан, ані самого міста, почали обстрілювати осередок Київа.

Я прокинувся від страшного гуку. Будинок, у якому я мешкав, дріжав, вікна дзеленчали, чувся людський гомін і виклики. С. Каргальський стояв вже біля вікна й схвильованим голосом сповістив, що стрільно попало у третій поверх будинку напроти.. Я підійшов до вікна. Напроти, в стіні, чорніла велика вирва, на пішоході валялося каміння, розбиті рами й скло. Як потім ми довідалися, стрільно попало до спальні й забило там батька, матір і маленьку дитину.

Я швидко вдягнувся й попростував до Центральної Ради. Разом зі мною вийшов і Каргальський.

Вибухи не затихали ні на хвилину. В повітрі гуло, ревіло й майже без перерви, то далеко, то зовсім близько дзеленчали розбиті вікна.

По дорозі до Ц. Ради ми вже бачили кілька розбитих будинків. В Центральній Раді всі посли були на місцях, робота не припинялася. Перед полудневою перервою стало відомо, що большевикам удалося перейти на правий беріг і заняти товарову стацію.

Коли ми йшли на обід, Київ обстрілювався вже перехресним вогнем. Ми проходили повз будинок М. Грушевського, він ще стояв цілий, але за яких десять хвилин ми з вікон нашої кімнати побачили вже в ньому кілька вирв, з яких вибухало полум'я. З «товарової» цей величезний, шостиповерховий в українськову стилі будинок було видно як на долоні й большевики, знаючи, що

це будинок М. Грушевського, почали гаратати в нього фуґасовими стрільнами. Увечері будинок був уже захоплений полум'ям з усіх боків і величезними огненними язиками освічував все, як вдень.

По улицях везли тяжко ранених, то тут, то там бігли до лікарень легко ранені, військові й цивільні. Люде почали ховатися по льохах, по низчих поверхах будинків, і виходили лише в крайній потребі, хутко перебігаючи вулиці й тротуари, й тулячись попід мурами будинків. Розпука опанувала мешканців величезного зруйнованого міста...

Темна ніч, переповнена тугою й болем цих кількаденних подій, заливала жахом все навкруги, зазирала в мозок, у найдальші куточки душі, й віщувала щось суворе й неминуче.

На другий день ранком, ідучи до Центральної Ради, я міста не пізнав: сила зруйнованих будинків, на бруках величезні вирви від тяжких стрільн, розбиті, потрощені дерева, звалені телеграфічні стовпи, пірваний заплутаний дріт, сила каміння, тинку й скла.

А над головою скрегочуть, все виють стрільна; вимотуючи нерви, тарахкотять кулемети й по всьому місті безупинний гук і стогін.

Завзяті бої провадяться вже на околицях міста. Большевики завдалися метою зруйнувати Центральну Раду, стріл за стрілом посилають вони в цей район. Вже сила будинків навкруги Ради мають по 17–20 вирв, деякі стіни вже розсипалися, а Рада стоїть, як і раніше.

В середині майже всі посли й міністри. Іде нарада, як бути далі. Військовий міністр заявив, що хоч українське військо знесилене й перетомлене, але триматися ще можна. Деякі посли висловлюються за те, що не слід наражати столицю, що не варто губити найкращі військові сили, тим більше, що .допомоги немає, а до большевиків все прибувають свіжі частини.

З цього приводу по обіді, мала бути нарада міністрів і винесено певне рішення. Тим часом канонада дійшла до найвищого ступеня. В осередку міста стрільна розривалися по всіх улицях і провулках. Одно стрільно легко мене контузило й отримавши першу допомогу в якійсь аптиці, я мусів удатися до свого мешкання й лягти в ліжко. На вечірнє засідання піти вже не міг. На цьому ж засіданню й було саме вирішено відступити на Житомир і вночі наші міністерства, Центральна Рада й війська залишили столицю.

Ранком ми були здивовані, не почувши вибухів. Мені було легче й я вирішив вийти. Вийшовши на вулицю, ми здивовано зупинилися. По улиці парами, обкручені навхрест і впоперек кулеметними лентами, вешталися большевики. Всіх стрічних вони зупиняли й перевіряли документи. Підійшло двох і до нас.

– Ваші документи!

Викрикнув миршавенький, весь у ластовиннях, руденький жидок.

На моє щастя, при мені було посвідчення старої російської влади, яке я й протягнув другому салдатові Москалеві. Той, мабуть, був неписьменний, бо, дочекавшись, доки жидок розглянув документ Каргальського, протягнув йому моє посвідчення. Жидок розглянув і з патосом вигукнув, що це посвідчення не дійсне, бо видано контр-революційною владою, та щоб я негайно пішов у комендантуру й виміняв свій документ на «совєтскій».

В цей час до нас наблизився якийсь старенький урядовець у судейському кашкеті.

– Снять кокарду! – викрикнув жидок.

І не встиг урядовець ще підняти руку, як схопив йому з голови кашкет й обірвав кокарду й арматуру разом зі сукном. А Москаль комуніст тимчасом стояв поруч і нахабно дурненько всміхався.

– Що ж ви рвете, я й сам зніму! – спробував заперечити урядовець.

– Нє разговарівать! Буржуї! – викрикнув голосно жидок-комуніст: кинув дідкові кашкет і, замірившись прикладом, одійшов далі творити «контроль» і «розправу».

Старенький урядовець зі слізми на очах – підняв з землі кашкет і пішов зігнувшись, осоромлений і пригнічений.

І щось трагічне було в цій похиленій старечій постаті.

Якась непоборна сила тягла мене до Центральної Ради. Хотілося подивитись, що роблять там нові господарі.

Вигляд зруйнованого міста був жахливий. На Фундуклєївській вулиці здибав Лизанівського, який оповістив, що багацько наших діячів не встигли завчасу вибратися з Київа, а товариші по партії вирішили таємно зібратися на приватній кватирі у Приходька.

В умовленому місті й в умовлений час ми зійшлися й тут почули болючу сумну новину: большевикам удалося зловити міні-

стра Зарудного, редактора газети «Народня Воля» Пугача й Бочковського, яких дико мучено й забито.

На цьому засіданню було вирішено декому зостатися у Київі для конспіративної праці, а иншим по змозі втікати.

На другий день, ховаючись, я вирушив до Одеси.

Так перші радісні дні проголошення самостійної України, були окружені кров'ю найліпших її синів й на фронтах, і у самій столиці. Ми були розбиті, ми відступали, а факт лишався фактом. Україна була вже проголошена самостійною республикою, була визнана, від Московщини відірвана й присутність на нашій землі чужих військ була лише ворожою окупацією.

І за цю велику державність от уже десять довгих років ведеться невпинна героїчна боротьба. Ці десять років утворили з нашого народу свідому націю, яка своєю кров'ю й страшними муками зафіксувала перед світом своє незломне бажання – бути господарем на своїй предковічній землі.

Нині – це бажання стало чинником, з яким мусить – проти волі – числитися совітська Росія і який скорше чи пізніше зробить з факту російського панування на Україні – страшний кошмарний сон...

Літературно-науковий вістник (Львів), 1928, кн. 1, с. 16–24.

С. Левченко

СПОГАД
(Бл. пам. Головному Отаманові)

Це було в січні 1918 року...

Україна, підпалена большевицькою пожежою, палала з усіх боків...

Банди Муравйова раптом стали під Київом, який боронили... десятки лицарів абсурду... Так, їх инакше не можна було назвати!... Лицарі абсурду... десятки, сотки безвусої молоді, що шкільну шинелю змінила на шинелю українського козака...

Це були – Ґерольди відродження Нації!

І коли розагітовані, озвірілі робітники і байдужі селяне грабували й палили маєтки й ставили по містах барікади, коли зденаціоналізована інтелігенція чекала на поворот старих часів – ці лицарі абсурду вже кров'ю під Крутами освятили ідею Української Державности, освятили ідею Незалежности...

Муравйов повів наступ на місто і, коли українське військо відбило большевицькі банди – відійшов в околиці Слобідок і Трухановго Острову; сюди стягнув Муравйов пару десятків гармат– і почалася вакханалія...

– Бєй буржуйок українцов!...

Трубка – «трі»... пріцєл – «п'ять»...

Жарь по Кієву апять... –

вигукували розбещені бандити.

Той, кому доля судила в цей час бути в золотоверхому Київі – ніколи не забуде тих страшних днів...

Сотні гранат і шрапнелів, щохвилини налітали на місто... Свистіли, розривалися... шипіли – били й мордували нещасних, ні в чим не винних киян...

Падали будинки, валилися вежі, стовби...

Грохіт, стогін, зойк – стояли в місті і не втихали ані на хвилину...

Та того мало! В самому місті повстали місцеві большевики і в кожнім будинку, в кожній дзвініці, в кожній вишці – затарахко-

тіли кулемети, захлопали рушниці, а їм згори акомпанували свист і виття снарядів...

Страшнішої какофонії не може собі уявити людська фантазія.

Здавалося, що люди розумні, цивілізовані люди – втратили образ божій і віднайшли дикунську первісність... Бо як инакше пояснити те, що робилося навкруги...

«Над усім містом протягнув, здавалось, свої шпоні диявол знищення та руїни... Хто, в кого, за що стріляли – не можна було зрозуміти!..»

Досить було з'явитись людині на розстані вулиць, людині беззбройній чи збройній, як вона падала, обливаючись кров'ю...

На кожнім кроці лежали забиті... тут двірник, що вийшов з-під брами, тут жінка з кошиком, тут дівчинка з десь випрошеним шматком хліба в застиглій маленькій руці...

Це я бачив на власні очі, і ця картина не зійде ніколи з моєї пам'яти...

І пам'ятаю ще образ...

На перехрестоκ улиць виїхала підвода, якою керував старий дідуган; на підводі було повно ранених; коло них стояла у весь зріст сестра-жалібниця з прапорцем червоного хреста в руці... Впало кілька стрілів з протилежного будинку...

Сестра зойкнула і повалилась, випускаючи на трупи прапорець...

Хто вона була?... Як її на ім'я?... – хто міг це знати!... Це ж були лицарі самопосвяти та абсурду!... Вони впали невідомі, незнані, і їх, хіба, теплим, щирим словом згадає історія боротьби за незалежність!...

Коло Української Центральної Ради все тісніш і тісніш змикалося кільце... Кулі сипали з усіх боків, співали й хлопали об будинки... Здавалося приходив кінець, тим більш, що весь резерв, який мала Центральна Рада в своїм роспорядженню, ледве складався з кількадесяти молодиків, ще в ґимназичних та инших шинелях...

Але ця молодь була тверда!

Всі знали, що члени Центральної Ради в зборі, а тому смерть разом якось не лякала...

Я з товаришом з «Чорного Куріня» стояли патрулем на розі Володимирської вулиці, щоб в разі появлення большевиків і тут – дати сигнал до останнього бою!...

І от – в цей час, після короткої стрілянини та вибухів десь у горі – там стихло...

Кулі перестали хлопати, і тільки, гранати рвались з усіх боків, шукаючи будинку Центральної Ради.

Бій десь точився далі і далі, і от... раптом заграла музика і, як на сцені, а не в житті, з гори Володимирської вулиці висунув броневик, за ним 2 армати, а за ними зо дві сотні козаків, закрівавлених у свою й чужу кров, а напереді, опоясаний набоями, в сірій козацькій шинелі, з рушницею в руках...

Симон Петлюра!...

Похід замикала оркестра з кількох чоловіків.

Ми стояли, як зачаровані...

За хвилю броневик пішов уперед, за ним армати, за ними – вліво й вправо під будинками – лавою стрільці і з ними попереду– висока, стрункa, молодеча постать... лицаря абсурду!... Здається вони йшли здобувати арсенал...

Я щасливий, що мені довелося на власні очі бачити ті первістки слави, яка пізніше окружила авреолею постать Головного Отамана за життя й живе довколо Його імени посмерти!

Але я був би ще щаслившим, наколи б цей образ, який довелось бачити небагатьом (та й чи лишились вони в живих?...) – перейшов до історії, як характеристика борця за Українську Державність – Симона Петлюри!

Табор (Варшава), 1927, ч. 8, с. 5–8.

Всеволод Петрів, ґенерал-хорунжий

ВІНЕЦЬ СПОМИНІВ У РІЧНИЦЮ СМЕРТИ СИМОНА ПЕТЛЮРИ

Так доля хотіла, що зустрічалися ми не раз у трагічні часи Великого Зриву, що довелося нам співпрацювати. Усього було – і співакцій й розходжень, зокрема у царині політичній, але тут хочу згадати не про політичного діяча, а лишень про людину.

З-за Пинських багнищ, снігами та лісами пробиваючись, прийшли Гордієнківські гайдамаки у Київ та й попали з фронта – на фронт. По вулицях Києва тріскали стріли та строчили кулемети, а час від часу й гармата ревнула, надсилаючи у далечінь виюче стрільно, йшла боротьба з внутрішнім повстанням Арсеналу.

Включилися й ми у цю боротьбу, облягаючи Арсенал разом з Богдановцями, відбиваючи випади з Подолу разом із Січовими Стрільцями та Полуботковцями. А там, на Слобожанщині та на Чернигівщині, як ми то вже знали, теж точилися бої з московською навалою; там десь орудували Гайдамаки Слобідські, що мали прийти сюди, під Арсенал.

Одного вечора з'явилася перша ластівка з того боку – зв'язок від тих Слобідських.

Ось сидить чолов'яга кремезний з рідким блеском у очах; жовта коротенька кожушина заляпана болотом, сіра російська папаха з червоним шликом та золотим дармовісом; постать, що ніби то зірвалась з малюнку XVII сторічча.

Приніс коротке звідомлення, що завтра з-за Дніпра підійдуть Слобідські та закликають до співпраці – до штурму Арсеналу. Це звідомлення витяг наш гість звідкись з шапки, знову ж як у старовину бувало. На звідомленню підпис: «Симон Петлюра».

– А як далеко Ви? – питаю.

– Та вже ближче, ніж вчора.

– А багато йде?

– Та є людей! А пишіть но хутче відповідь, бо поночи донести легче. А все, що треба, то Батько вам написав.

Відчулася якась нова карність, нова сила, незвична, а така близька, та сама, що й між нами вже росла.

Чим світ прийшов наказ про спільну акцію: ясний, простий, військовий. Підписано: С. Петлюра. – О. Удовиченко. Швидко після того на печерському боці Арсеналу охнула гірська гармата, дзенькнув розрив, а вздовж по Кловському спуску прибігла зв'язкова стежа «Чорного» куріня Слобожанців – юнаки у салдатських шинелях та папахах з чорними шликами. Твердий штурм, бій за вікна, різька луна пострілів між завмерлими, причаївшимися машинами й перемішані гайдамацькі лави перешиковуються на печерській стороні Арсеналу, де стоїть росіянами поставлена нам ганьба – пам'ятник донощику Кочубею та його посланцю Іскрі, у якій лишень так, що не вцілила гайдамацька гармата чоти Алмазова.

Між масивною будовою Арсеналу,– колишнього редюту[1] та баштою з Миколаєвськими воротами, міцним трьохповерховим велетнем з червоної цегли, тягнеться висока стіна з бійницями. Під нею юрба людей у цивілю, у шинелях, у робітничих одягах. Де полонені – недавні оборонці Арсеналу й опера «пролетарської революції», на допомогу якій йшли по Лівобережжу відділи Муравйова, колишнього царського російського жандарма.

Юрба гуде викриками, розмовами, благаннями. Перед нею два кулемети, яких «розсіяння» вирівнюють від одного кінця юрби до другого ось ці кам'яні люде з червоними шликами, приготуючи машини до стрілів. Жорстока традиція «безкровної» московської революції, традиція знищення ворогів, навіть уявлених, традиція Івана Грізного, Петра І й инших «собирателів», масакри Богданівців «найдемократичнішим» урядом Керенського, Крут й інші жертви «права самоопределения вплоть до отделения». Очевидячки, вплинули вже й на наших людей, вже й їх зводить на небезпечний шлях. Чи ж станеться?..

Між розлюченими скорострілами проходить людина середнього росту у звичайній російській салдатській шинелі та папасі без шлика й ставши перед юрбою полонених обертається об-

[1] Опірна фортеця.

личчям до люф скорострільних. «Тихо всі!» розлягається спокійний, але дзвінкий вигук, й хвилею, що розбігається, стихає юрба.

«Це ж наші задурені українські люде ці робітники! А ми ж Гайдамаки, за волю борці. Не дозволяю стріляти без суду. А як не послухаєте, то стріляйте й в мене».

Невдоволено бурмотять коло скорострілів: «Дивний той Батько! Вони ж нас стріляють, а він...», але стрічки витягаються та цокають забезпечники. Так тигр, вишкирюючи зуби, відходить на наказ укоротителя.

– Хто це той?

– А то не знаєте? Батько Отаман Петлюра!

– Еге ж, це той ватажок Слобожанських Гайдамаків.

З опануванням Арсеналу біда не скінчилася. Підійшов Муравйов. Його бронепотяг прорвався аж до стації Київ 1-ий, де висадив десант. З підтримкою російських робітників залізничних майстерень він почав наступ Безаківською вулицею, куди перекинуто було Слобожанців, Гордієнковці дістали наказ ліквідувати групу російських солдатів, що з парою гармат прямувала від Поста Волинського, отже з заходу, на з'єднання з Муравйовим й тим різала можливість відвороту й від'їзду Уряду; ось тому мусили співчинити зі Слобожанськими.

З бідою, відстрилюючись від просякаючих ґруп, відділ зв'язку дібрався до того місця, де йде Безаківська вулиця від бульвару, що тепер зветься Шевченковським, долу, до двірця. Від кінця рамованого тополями бульвару видко двірець звідки летять кулі, а тут, зовсім близько, великий роговий будинок «Юротату», звідки стрільба й який обстрілюють Слобожанці, що засіли за парканом Ботаничного Саду.

Притулившись за рогом паркану, розглядаюся – де тут є штаб? Знайшов: лежить ґрупа людей, один щось пише, присівши на лавочці бульвару. Бачу кремезну поставу Удовиченка. Перебігаю до нього. Перебігаю, бо таки співає олов'яна смерть.

– Спитайте самого, ось там сидить під пам'ятником.

Знову скок через просвіт вулиці. Кулька чиркнула об цоколь й, завищавши, зникла. Сидить вже знайома людина й спокійно відкроює скибу чорного хліба, нібито не чув, як ті маленькі куль-

ки співають навколо, скаржуться на людей, що пускають їх на братовбивчу справу.

Вислухав. «А тепер, поки я казатиму, споживіть, Пане Полковнику, хліб святий – їжу козацьку, бо певно й Ви добре зголодніли».

Так собі, як дядько на жнивах, гостить заїхавшого з міста панича, але чей же то для мене ті обставини бойові мусять бути звичними, а не для нього – цівільної людини. Ну справді ж це Отаман милостю Божою!!!

Пройшли місяці. Гостювали у нас німці, ледве ми знову не попали до «Переяславського» становища з російськими білогвардійцями, але не стало німців і у Золотоверхий Київ увілялося військо, наше українське військо! Сотні, тисячи, десятки тисяч!!!

Риплять селянські вози і сани, довозячи харч й набої, везуть його сиві дядьки у поміч своїм синам.

Шикуються сірі лави перед Великим Богданом під дзвони Св. Софії, а далі ген-ген по Володимирській, скілько око гляне, аж до будинку Центральної Ради й далі все військо, військо – наше військо!

Старий Київ гуде, аж здригається, по Подолу луна розлягається. І гукає суспільство завзято: в старім Київі – свято!

Щойно випавший пухнастий сніг утоптаний натвердо масою ніг, що б'ють такт, установлюючись у сірі чотирикутники.

Загуло щось далеко з боку будинку Центральной Ради й швидко, як гомін надходячої бурі, докотились вигуки «Слава» аж під самого Богдана, а за нами над'їхало три військових авта. У першому виструнчившись, з рукою коло папахи знайома постать Петлюри. Проїхали аж ген за Михайлівський Манастир, де теж гула тисячоголосна «Слава!», вернули й під Богданом вийшли з авт. Між Богданом і Софією Січові Стрільці, неладний чотирикутник внутрішнього повстання – «Курінь 14 грудня», стрункі лави Сердюків, що покинули «свою» владу, яка раптом стала чужою, й ще стрункіший шик Інструкторської Школи Старшин, яких дражнили «переукраїнізованими».

На хвильку спинився перед ним і веселий вогник засвітив у очах.

– З нами, Пане Полковнику?

– А де ж мав би бути справжній гайдамака?

– А ті – хто?
– Інструкторська Школа Старшин.
– Українізовані?
– Та де! Українці!
– Такі Україні потрібні. Старшини – українці!

Від Св. Софії посунилп хоругви. А потім твердий марш тисяч ніг, цокіт підков кінноти, гуркіт колес гармат попри Богдана і... Петлюру.

Так можна без кінця оповідати про Житомир, Крем'янець, Кам'янець, Хриплин, Надвірну, Тарнів, Каліш, Варшаву, про радісне, ще більше про сумне.

Тепер скажу, як бачив востаннє. Бачив, а може й не бачив...

Чуже купелеве місто, де українські борці проходили перевишкіл з боротьби зброєю на боротьбу знанням, словом, переконанням, бо зброю з рук вибито.

Там стали ми звичним типовим явищем курорту; ми ось ті трохи дивні чужинці зі своїми організаціями, піснями, відрубною культурою. Нас було помітно, бо складали ми аж 10% населення. Вважали нас ворожими? Ні, навіть приємними, бо були слухняні законам і звичаям того народу, в хаті якого притулилися, лише від всього російського, яке там було у моді, різко відмежовувалися.

Чи були ми одностайні у всьому? Ні, бо кожен хотів бачити Україну по-своєму; дехто визнавав своєю «владою» Петлюру, дехто заперечував, навіть був ворожий.

Але коли одного погожого дня надійшла вістка, що на бруці Парижу впав вбитий ворожою кулею Головний Отаман Петлюра, сталося щось дивне: ті скромні слухняні люде, що так ввічливо просили дозвіл на невинні сходини, всі як один збіглися у дворі старого замку колишнього короля чеського й чеха по крови Юрія з Подєбрад, у якому замку, доля так хотіла, містилася висока школа тих, хто боровсь за свою правду у своїй хаті.

Зійшлись і стали тісною юрбою перед непривітною сірою стіною зі сходами, які вели до дверей замкової каплиці. З них сповіщено вістку, яка всім здавалась неймовірною – немає Того, Хто вже довший час був символом у який вірили. Навіть для тих, що проти нього боролися, він тим символом був.

Заспівали «Вічну Пам'ять», за нею «Поховали Пана Отамана». Жінки ридали... Чоловіки, більшістю активні борці, тисли п'ястуки й раптом, чійсь несамовитий вигук. «Гляньте, Петлюра!».

Здалося?.. психоз... чи нервовий шок?...але він стояв там!

Коротку мить він станув там, на високих сходах, такий, яким його пам'ятали, стояв, як вічний символ нашої Відновленої Самостійної Держави.

Було?.. Чи ні?... Не знаю....

Симон Петлюра. Державний Муж. Нью-Йорк, 1957, с. 160–163.

Кость Смовський, ген. хор.
Комендант 1-ої Гайдамацької гавбичної
батареї – Кіш Слобідської України

МОЯ СЛУЖБА УКРАЇНІ ПІД КОМАНДУВАННЯМ ГОЛОВНОГО ОТАМАНА СИМОНА ПЕТЛЮРИ

Великий чин наших лицарів учить
вірности ідеалам, умінню підпорядкуватися.
Тільки вірність і служність творять
передумови успіху національної боротьби.
Симон Петлюра.

В 1917 році в травні місяці на 1-ому Військовому з'їзді в Києві, де я був як делегат Румунського фронту від 7 корпусу, я вперше зустрівся з Симоном Петлюрою. Промова С. Петлюри на цьому з'їзді у справі українізації військових частин на нас, старшин, зробила велике враження.

Після першого з'їзду делегати роз'їхались до своїх частин і розпочали горячу роботу по підготовці до другого військового з'їзду. На 2-ому з'їзді я рівно ж був делегатом від вищезгаданого корпусу. На цьому з'їзді було значно більше делегатів, багато з них виступали з різними промовами і домагались посилення української пропаганди як з боку Центральної Ради, так і з боку Військового Секретаріяту – як на фронті, та і в запіллі.

Під час цього з'їзду я вже ближче познайомився з Симоном Петлюрою.

Після 2-го з'їзду я почав домагатися перед командуючим Румунським фронтом, щоб мене було перенесено до Москви, де формувались російські частини для відправки до Франції для поповнення експедиційного корпусу. Отримавши дозвіл перенесення до Москви, я заїхав до Києва, де разом з другими старшинами від Генерального Секретаря Військових Справ – Симона Петлю-

ри одержав уповноваження на Московську і Петроградську округи по українізації військових частин.

В цій справі делегація, на чолі якої стояв полк. Міклашевський – командир 4-го окремого артилерійського дивізіону, і до якої входив і я, два рази їздила з Москви до Петрограду до військового міністра полк. Верховського. Полк. Верховський категорично заборонив нам переводити намічену роботу, висловлюючись так: «нельзя дєліть шкури, когда медведь не забіт». Далі він заявив, що він сам походить з Поділля і йому дуже подобаються «малоросійські» білі хатки – тільки йому незрозуміло «почему малоросси делают Україну» і відриваються від «матушки Рассеї».

Але все-таки полк. Верховський дав офіційну згоду зформувати «большой полк із харошіх малороссійскіх салдат» для охорони майбутнього «учредітельного собранія в Москве».

Цей офіційний дозвіл наша делегація використовувала на офіційне оформлення українських частин у Московській окрузі. Так само наша делегація нав'язала тісний зв'язок з Українським Національним Комітетом у Петрограді, де вже самочинно провадилась українізація і формування українських військових частин.

Про наслідки роботи нашої делеґації до військового міністра Верховського ми повідомляли рапортом через кур'єрів до Києва, до генерального Секретаря Військових Справ С. Петлюри. Це було формування в Москві (на Ходинці в Єгерських казармах і в літніх лягерях піхоти) українських військових частин Запорозького полку, виключно з бувших ґвардійців, та (в селі Шелепиха над р. Москвою) двох гарматних дивізіонів і піхоти. Від липня до кінця жовтня 1917 року українська піхота несла варти в гарнізонах, а головна варта була в Кремлі. Тоді на Кремлівській башті після трикольорового царського прапору повівав український синьо-жовтий прапор, аж до часу, коли большевики опанували Москву і вивісили свій червоний прапор, який висить до цього часу. Так само в Петрограді і в Одесі та її окрузі, а також у воєнній фльоті повівав український прапор.

Під час бійки червоної робітничої гвардії (китайців і лотишів, які служили за гроші) проти білоґвардійців українські частини окопались у своїх районах і тримали невтралітет.

В кінці жовтня 1917 року я виїхав з делегацією з Москви до Києва на 3-й Військовий з'їзд і до Москви повернувся лише 12 листопада. Після закінчення 3-го військового з'їзду 3.11.1917 року утворено комісію, на чолі якої стояв інж. Ковенко і до складу якої входив і я. Комісія за завданням Симона Петлюри їздила до Одеського гарнізону, щоб тамтешні українські частини, як Гайдамацький і інші полки, відправити до Києва на зміцнення Київського гарнізону. Я тоді мав листа від С. Петлюри до головного українського комісара д-ра Луценка, якого большевики забили в 1919 році на Волині. Коли наша делегація вернулася з Одеси до Києва, я зараз же виїхав до Москви, де розпочалася гарячкова підготовка, щоб українські частини як найскорше перевезти з Москви до Києва. В цьому большевики робили нам велику перешкоду, бо не хотіли пустити українські частини зі зброєю, а головне, з гарматами до Києва. Дуже зле відносився до нас московський большевицький комендант гарнізону м. Москви, бувший прапорщик з аґрономів – Муралов.

По довгих домаганнях нашої делегації Муралов дав згоду відправити піхоту, без зброї тільки, сотнями в пасажирських вагонах, а артилерію – спеціальними ешелонами – пропустив з умовою, що українські артилеристи і два курені піхоти ліквідують «які не визнавали московської радянської влади». На цей раз українська делегація дала згоду Муралову. Ешелон з артилерією і піхотою на ранок 17.11 прибув на станцію Тулу та вивантажив батерію гавбиць. Мої гарматчики (я був командиром гарматної батерії) робили це з великою охотою. Було випущено до сотні гарматних набоїв: бомби тротилові, мегенітові, а також шрапнелі зробили своє діло. За півгодини Тула горіла, а представники влади Керенського прибули на станцію і піддались під владу червоних комісарів. За пару годин наш ешелон від'їхав до Києва, де 7-й гарматний дивізіон літ. С (французькі гармати) розмістився за Дніпром на Слобідці. Піхота, що прибула з Москви, мала розміститись: половина в Харкові, половина в Полтаві. Кількість цієї піхоти становила приблизно 7 тисяч чоловік. Знаю добре, що до Харкова і Полтави прибуло по парі сотень, а решта вояків поїхала або пішли додому – «ділити землю».

Під кінець листопада гарматний дивізіон (літ. С.) був цілком здеморалізований і розкладений большевицькою пропагандою ко-

муністки Е. Бош та «советом салдатських депутатів», які на той час безкарно провадили свою пропаганду в столиці України. Теж саме, з другого боку, робили прихильники Керенського з своїми юнкерами гарматної Константинівської школи. Крім того, комендант Київського гарнізону полк. Оберучев викликав донських казаків та чеські легіони для придушення молодої Української держави. Покійний С. Петлюра здавав собі з того справу і болів душею, що утримати українськими військовими частинами столицю України, а також утримати порядок на всій Україні, було неможливо, бо ці частини під впливом большевицької пропаганди, з дня на день танули як весною сніг. До цієї розкладницької роботи приклали руки і деякі наші землячки – українці, які виступали в Центральній Раді проти творення Українського війська і пропонували для утримання порядку на Україні створити народню міліцію.

С. Петлюра не погоджувався з тезою: «Україна без війська», бо він добре розумів, що червоні москалі посунуть на Україну за хлібом і салом, а боронити не буде кому. Симон Петлюра кинув гасло, що всі свідомі українці – вояки, яким дорога воля України та її революційні здобутки – мають стати до зброї.

З таких вояків почав він формувати Кіш Гайдамаків Слобідської України під своєю командою і начальника штабу ген. Удовиченка. До цього Коша були приєднані малого складу полки: Богданівський, Дорошенківський, курінь Січових Стрільців під командою полк. Є. Коновальця, дві юнацькі старшинські школи та інші. Частини Коша вже 15.1.18 р. спішно вантажились у Києві до ешелонів та відправлялись на північ (Чернігівщина та Крути) проти Муравйовських большевицьких банд, що сунули на Україну. Після від'їзду Коша в Києві залишилась лише залога «Вільного Козацтва». «Совет Солдатських Депутатів» і його шеф Бош використали момент зменшення Київського гарнізону і в столиці України з арсенальськими та залізничними робітниками зробили повстання. До них прилучились і українізовані військові частини: 2 понтонних куріні (3-й і 5-й), 2 курені матросів з Чорноморської фльоти, частини Георгієвського полку (решта залишились невтральними) та артилерія, що була розташована під Києвом в Броварях і на Слобідці.

Залога «Вільного Козацтва» завзято боронила Українську Столицю, але сил було замало. Тому Кіш Слобідської України змушений був повернутись з північного фронту для рятування Центральної Ради і столиці.

Кіш розвантажився на ст. Дарниця і розпочав наступ на Київ в декількох напрямках. Одна колона – Гайдамацькі курені, Богданівці і спішені кінні сотні – наступала по Броварському шосейному шляху через Слобідку і Ланцюговий міст на Нікольський узвіз і Аскольдову могилу. Цю колону підтримувала артилерія під моїм командуванням, як командира гавбічної батареї, та легка артилерія під командою капіт. Хижного. Колону провадив отаман Волох. На цьому відтинку перебував штаб Коша на чолі з С. Петлюрою. При першій колоні одну сотню Січових Стрільців провадив полк. Р. Сушко, що мав завдання за Ланцюговим мостом понад Дніпром наступати на Поділ.

Друга колона – 1-ший Юнацький курінь Січових Стрільців і курінь Богданівців (2 сотні) – наступали через залізничний міст на Печерськ–Звіринець–Київ 2. Колону провадив полк. Є. Коновалець та полк. Андрій Мельник. Наступ цієї колони підтримувала артилерія під командою поручн. Одиниці. Розпочався жорстокий бій. Від Хрещатика і Велико-Васильківської вулиці наступали частини «Вільного Козацтва». За пару день Київ 2, Печерськ, КиєвоПечерська Лавра, Аскольдова могила і Царський палац, де містився Совет Солдатських Депутатів, були в наших руках.

Українські вояки кільцем оточували большевицьких бунтівників, що скупчувалися в Арсеналі та його фортах. З цих твердинь було дуже тяжко їх вибити, бо на той час частини «Вільних Козаків» мали лише ручну зброю і скорострільні. Але Кіш Січових Стрільців примусив курені понтонерів і інших бунтівників здатися. На другий день здалися й арсенальці на чолі з Бош. Під час облоги Арсеналу Головний Отаман С. Петлюра із своїм нерозлучним нач. штабу ген. О. Удовиченком увесь час перебували біля гармат, що стріляли зблизька до Арсеналу. Коли капіт. Хижний і кілька юнаків з гарматної обслуги були тяжко поранені, тоді сам Головний Отаман, а також його нач. штабу, робили перев'язку пораненим. В той час був сильний мороз, потрібно було давати

негайну допомогу раненим. Ген. О. Удовиченко також особисто підлазив до стін арсеналу і кидав ручні гранати в розбиті вікна.

Після опанування ситуації і перемоги над большевиками на майдані Св. Софії відбувся молебень і парада військових частин, які приймали участь в бою за Столицю.

Та недовго ми тішилися перемогою. Через декілька днів підійшли червоні банди Муравйова і почали наступ на столицю. Розпочався гарячий бій за утримання Києва і цей бій тривав біля двох тижнів. На допомогу Муравйову пішли російські та наші «малоросійські» робітники, головно залізничники, які спішно робили в Київському депо бронепотяги і з Києва 1, Поста Волинського та Кадетської рощі почали обстрілювати наше запілля. Ті ж робітники зайняли Звіринець, Печерськ та Київ 2. Нам у цей час бракувало гарматних набоїв, а наші «українізовані» полки: Шевченківський, Полуботківський, гарматний дивізіон (на Слобідці), інженерна старшинська школа (на Звіринці), 9 саперний курінь, матроські курені і старшинський курінь біля 600 осіб оголосили невтралітет. Симон Петлюра змушений був залишити столицю і з своїм військом відійти до Житомира. А пізніше сотні старшин «невтральних» частин большевики розстріляли в Царському саду.

В цей час з району Житомира добре організовані і відживлені українським хлібом чеські дивізії посувались на Київ для допомоги Муравйову.

Частини Коша Слобідської України в Житомирі ладувались в ешелони і просувались в напрямках Шепетівка, Звягель та Коростень для затримання і розброєння ешелонів тих вояків, що самочинно залишили фронт на р. Стоході і через Україну посувались на Московщину, по дорозі грабуючи українську людність.

Це був час, коли в Бересті йшли мирні переговори з німцями. Головний Отаман Симон Петлюра настоював, щоб німці не йшли на Україну, а лише пропустили українські дивізії синьожупанників та сірожупанників, що були сформовані з полонених українців в Німеччині та Австрії. З цими свідомими, добре організованими та вишколеними українськими частинами ми змогли б вигнати з України московсько-большевицьких окупантів. Тоді українське населення вже добре зрозуміло большевицьке гасло – «общій ко-

тьолок», реальний зміст якого – грабуй Україну. Але німці добре розуміли, що українське військо буде перешкоджати їхнім імперіялістичним і колонізаційним плянам на Україні, і тому більшу частину згаданих дивізій вони роззброїли ще в Ковелі, залишивши лише дві дивізії. Вони почали окуповувати Україну своїм військом. А ще дві дивізії пізнійше були демобілізовані гетьманом.

Покійний Головний отаман Симон Петлюра був рішучим противником угоди з німцями. Він висловлювався цілком негативно про українсько-німецьку угоду і цими своїми поглядами ділився з нами, старшинами.

Напередодні прибуття німецьких ешелонів до станції Коростень С. Петлюра зібрав старшин Гайдамацького Коша до свого поїзду на нараду. Коли він увійшов до вагону з своїм штабом (ген. Удовиченко, ген. Кирей, полк. Афанасьїв та ад'ютанти) лице в його було бліде, а вигляд сумний, пригнічений. Такий же вигляд мали й штабові його співробітники.

Ми, старшини, відразу зрозуміли, що для загальної української справи трапилось щось недобре. Симон Петлюра звернувся до нас із словами: «Чого я не бажав для України, те сталось. Завтра німецькі ешелони вирушають на столицю України. Мої дорогі вояки! Я відходжу від вас, бо не можу командувати Гайдамацьким Кошем, який би допомагав німцям окупувати Україну».

Слова от. Симона Петлюри на всіх старшин зробили дуже гнітюче враження, у багатьох старшин в очах показалися сльози. До отамана Симона Петлюри розпочав говорити от. Волох (командир чорних гайдамаків), пізнійше його помічник капіт. Шаповал, а також інші старшини. Всі просили от. Петлюру не покидати командувати нашими частинами, аж до вступу до Києва. С. Петлюра погодився і свого слова дотримав.

В цей час на ст. Коростень, вертаючись з Берестя, прибув з своїм штабом український військовий міністер підполк. Жуківський. Він настоював, щоб в авангарді наступу на Київ були німецькі війська, гайдамаки мають посуватись за німцями. Вояки Коша категорично запротестували і сказали: «Ми Київ залишили, – ми його й здобудемо!».

І так було.

Кіш гайдамаків перший вирушив на Київ у напрямку Коростень–Ірпінь, Пуща–Водиця, Сирець і Київ. Друга колона (полковника Пресовського) вирушила в напрямку Житомир–Святошин–Київ. Після зайняття Києва українськими частинами до нього підійшли німці. Головний от. Симон Петлюра із своїм штабом залишив Гайдамацький Кіш. Пізнійше цей Кіш увійшов у склад Запорізького корпусу.

* * *

Якось мені доводилось говорити про Головного от. Симона Петлюру з американськими старшинами. Вони говорили, що С. Петлюра був великим прихильником Німеччини. Це вони знають з американської літератури і преси. Як бачимо, ці твердження американських старшин спростовується цілим рядом прикладів, історичних фактів. Такі твердження цілком розходяться з історичною правдою. Світлої пам'яти покійний С. Петлюра добре знав історію народів, добре знав, з одного боку, Бісмаркову ідею союзу з «єдінонєдєлімою» Росією і, з другого боку, імперіялістичні ідеї колонізації України і дальшої експансії кайзерівсько-прусацької Німеччини на Схід. С. Петлюра, навпаки, був великим прибічником союзу з Антантою і мав на меті українськими частинами стримати східньо-німецький фронт на кордонах України, чого домагалися військові місії Англії, Америки і Франції, що тоді перебували в Києві.

Симон Петлюра ніколи не був нацистом. Він завжди був правдивим демократом, шляхетним вояком і гарячим патріотом свого знедоленого народу.

Самостійна Україна, 1950, ч. 6-7, с. 12–15.

Володимир Сальський, Ген. Штабу Ген.-хорунжий

ВИТРИВАЄМО![1]

Минуло 10 років, як волею українського народу перший його парламент, Центральна Рада, зірвала остаточно всякі зв'язки з Москвою й оголосила повну державну незалежність Української Народньої Республіки.

Цей історичний акт потягнув за собою довгий, на протязі кількох років, збройний чин нашого народу проти хижацької Москви, що оружно посунула на Україну, аби зламати так яскраво виявлену волю Українського народу до створення власної держави.

Головний тягар цього збройного чину винесла на своїх плечах наша героїчна армія. В обставинах боротьби і революційного хаосу творилася вона. Своїми славетними чинами на протязі майже 4-х років, своєю кров'ю армія освятила і ствердила волю українського народу до самостійного державного життя. Армія відновила легенду збройної боротьби за власну державність і тим самим зв'язала наше героїчне минуле зі світлим майбутнім.

Багато втратила в цій боротьбі армія найкращих синів українського народу; їм, невідомим і відомим героям, серед них незабутньому С. Петлюрі належить наша побожна пошана, в знак якої прошу шановні збори встати, скупчивши всю свою увагу на величности і шляхетности виконання ними свого патріотичного обов'язку.

Уже самий факт, що наш нарід потрапив висунути Вождя, який став втіленням його надій і прагнень, Вождя, що зорганізував і провадив армію на протязі всеї боротьби; самий факт надзвичайної витривалости нашої армії в тяжких обставинах, які всім відомі – все це є яскравим доказом того, що прагнення до власної державности виходять з самих глибин народньої душі, а це найкраща запорука остаточної перемоги, не дивлячись на хвилеву поразку.

Наша хвилева поразка в першому періоді боротьби єсть нічим у порівнянні з самим фактом цієї боротьби, особливо в порівнянні

[1] Промова на урочистій академії з приводу 10-ої річниці проголошення незалежности Української Народньої Республіки.

з тим, що зараз, у часі хвилевої перерви, наша воля, воля нашого народу до продовження збройної боротьби не тільки не ослабла, а ще більше загострилася.

Як вияв нашої волі до продовження боротьби і ознака того, що ми не скорилися перед хвилевим переможцем, який брутально окупував нашу рідну землю, є те, що, перебуваючи на еміграції, ми заховали непереривається традиції нашої державности. Захована ця традиція не купкою людей, а майже цілою еміграцією. Тут, на еміграції, ще дорожчими стали для нас емблеми нашої державности: золотий тризуб Володимира Великого і жовто-блакитний прапор, які, викликали та викликають в окупантів України скажену лють і до цього часу.

Наш державний центр, наш уряд, без перерви існує і працює для остаточної перемоги; він не перестане працювати аж до осягнення нашим народом великої національної мети, легальним і традиційним виразником якої він є зараз єдиний.

Про внутрішню моральну силу нашої державної традиції свідчить навіть одна з найтяжчих подій у нашому житті за минуле десятиріччя – паризька трагедія. Підступне вбивство ворогами нашої державности народнього Вождя, що відограв таку яскраву ролю в нашій боротьбі, іменем якого охрещено нашу боротьбу і наші прагнення, не тільки не захитало нашої ідеї, нашої державної традиції і не розпорошило нас, як сподівались вороги, а навпаки ще більше зміцнило цю традицію і злютовало нашу еміграцію.

Місце трагично забитого Вождя, С. Петлюри, згідно з нашої конституції заняв один з найближчих його співробітників, що був близьким йому не тільки формально, а морально й ідейно, і це тут, в еміграційних обставинах, відбулося без яких-будь ускладнень і визнано всіма. Цей факт ще раз свідчить оскільки наша еміграція гпибоко пройнята державною традицією, свідчить про її політичну дозрілість.

Зокрема, щодо нашого вояцтва, розпорошеного переважно в Європі: замість звичайних військово-організаційних форм, що на еміграції не можливі, воно стосовно до обставин віднайшло инші форми, і зараз найбільш активні елементи його об'єднані організаційно в вигляді ріжних т-в у головних країнах Європи, причому на перших місцях їх статутів стоять артикули про повсякчасну готовність стати до розпорядимости Уряду Української Народньої Республіки.

Таким чином, наше вояцтво лишилося вірним прапорам, під якими боролося, і ця вірність знов таки свідчить про велику внутрішню моральну силу його; вояцтво не тільки не стратило волі до боротьби і віри в остаточну перемогу, а воно ще більше загартувалося в непремиреній, гострій, некомпромісовій ненависти до Москви, якою б вона не була.

Ідейна витривалість взагалі нашої еміграції і зокрема нашого вояцтва впливають на еміграцію инших країн СРСР у напрямі одірвання од Москви. Яскравий приклад цього за останнні часи – незалежницький рух серед донців, що стоять на грунті спільної боротьби разом з Україною проти Москви. Взагалі можна ствердити, що Україна стоїть на чолі визвольного руху серед поневолених народів СРСР і її визволення є .підставою кращих надій цих народів.

Настрої нашої еміграції є надзвичайно характерними для неї і під знаком їх пробігає все її життя. Ці настрої еміграції, пройняті вірою в остаточне близьке визволення, яскраво відбиваються і на наших святах української державности. Коли в перші роки після залишення рідньої землі на цих святах переважав сум і біль від понесеної поразки, нездійснення наших надій, то чим далі, вони все ставали святами нашої надії, нашої віри в остаточну перемогу; вони ставали тими явними дотикальними ступінями, що все більше і більше наближають нас до остаточної перемоги.

Як краплина води відбиває в собі світ, так ми тут, на еміграції,з краплиною нашого народу, що яскраво відбиває його найсвятіші почування і прагнення, про які ми там, під тяжким ярмом Москви, не можемо сказати, як хотілось би.

У цьому полягає найбільша і найкорисніша прислуга наша своєму народові, яка, твердо вірю, завершиться нашим вже близьким поворотом в обставинах остаточної перемоги до свого народу, якому принесемо непорушеними ті найвищі святоші, духовні клейноти, що винесли з собою, зовнішніми емблемами яких є жовто-блакитний прапор і золотий тризуб Володимира Великого.

Щасти і помагай, Боже, витривати і дожити до цього радісного дня.

Табор (Варшава), 1927, ч. 6, с. 710.

Василь Бень

ЧІЯ ВИНА?

По розвалі Центральної Ради Симон Васильович Петлюра віддався праці чисто економічній. Спочатку був головою Київської Губерніяльної Земської Управи, опісля головою Всеукраїнського Союза Земств. Секретарем С. В. Петлюри був тоді д. Росіневич, а я займав посаду помічника секретаря. Цю посаду видумав таки сам С. В. Петлюра, щоби мати мене під рукою, бо я до праці в земстві не мав жадної підготовки, ні охоти. Вже тоді, як помічник секретаря, мав я змогу придивитись життю, праці і стремлінням будучого керманича Української Держави.

В домашньому житті взірцевий муж і батько, в товаристві веселий, ввічливий, а при праці серйозний, точний і вимагаючий. До мене відносився з повним довір'ям. Об цім переконався я вже в перших днях своєї праці у Всеукр. Земсоюзі. На довірочні наради все покликав мене, а не д. Росіневича і на його припорученя я перебирав всі таємні письма, які приходили від голов Губерніяльних Земських Управ, вписував до спеціяльної книги і переховував в свойому помешканні. А писем таємних було тоді дуже богато, бо гетьманська влада на спілку з Німцями допускалася нечуваних надужить по всій Україні.

Голови Губерніяльних Земуправ дуже часто не знали, як в ріжних випадках поступити, списували при свідках факти і осібним післанцем присилали до Київа з проханням про інтервенцію, чи про вказівки, як поступити в даній справі. С. В. Петлюра в таких випадках скликав довірочну нараду і якщо рішено, інтервеніював у гетьмана, чи у Німців. До Німців все брав мене з собою як перекладчика (хоча Німці все говорили по-російськи), а до гетьмана ходив сам, а дуже часто порозумівався телефонічно. Одного разу був я свідком такої розмови: «Пан гетьман? Тут Симон Васильович. Доброго здоровля. Вибачте, пане гетьман, що вас безпокою, але справа, в якій з вами хочу говорити, нагла. Зараз у мене в бюрі делегація. Вона привезла з собою жінку, скатовану вашими карними експедиціями. Все тіло в крові і синцях... За віщо? За це, що з панського ліса принесла в'язанку дров. А треба вам, пане гетьман, знати, що це вдова, з нелітними діточками. Прошу негайно зарядити слідство, винних укарати, а... То

не є жадна наука, тільки заввага, що ваші старшини, українське військо, гірше татар поводяться з українським населенням. Такої кривди і наруги народ не стерпить».

На це буда відповідь, що гетьман негайно зарядить слідство і винних покарає.[1]

За кілька днів інша делегація привела чоловіка, літ коло 30-ти. Лице в крові, а на голові одна рана. На питання С. В. Петлюри, хто його побив, делєґація так розказувала: «За Центральної Ради служив при українськім війську. А що тоді козаки зачали запускати на голові оселедці, запустив собі і цей. Коли гетьман при помочі Німців зробив переворот і обняв владу на Україні, козак не хотів гетьманові служити, бо в нього «сама москва» і прийшов додому. Вчера прибув до нашого села «карательний отряд». Командір отряда велів скликати сход. На сході приказав, щоби за годину знести всю зброю, яка є в селі. Зброї в нас нема, тому і не приносили. Це збісило командіра і він зачав переводити трус. Але пани не шукали зброї, тільки забирали все, що під руки попало: гроші, намиста, одіж, словом все, що котрому подобалось. Зайшли й до нього. Давай «ружо» і давай. А вже всі добре п'яні були. Цей як може виправдується, не помагає. Тоді здіймає шапку і робить святий хрест. Батеньки! Як побачили оселедця, так і збісились. Он самостійник! Он хто грабив і розбивав! Давай ружо, бо повісимо! Випрошуєсь козак дальше, присягає, що зброї в нього немає, не слухають. Счинився великий крик, прийшли сусіди і стали успокоювати Москалів. Бачать старшини, що нашого брата більше чим їх. беруть козака і ведуть до командіра на кватиру. Там новий допит. Козак до зброї не признається, бо немає. Тоді давай питати з пристрастєм.

Били чоловіка шомполами як худобину, а опісля вхопив розлючений командір козака за чуб і давай тягати по хаті і кричати: От тобі самостійна!

Піднявся нелюдський крик. Ми почули і вирвали півнеживого з рук ката та привели ось сюди».

Календар «Дніпра» (Львів) на 1934 рік, с. 99, 100.

---

[1] Мушу зазначити, що гетьман П. Скоропадський інтервенцій з боку громадянства не легковажив. Як на повищому, так і в інших випадках казав переводити слідство, а винних карав.

Степан Сірополко

ЗЕМСЬКИЙ ДІЯЧ С. В. ПЕТЛЮРА І ГЕТЬМАН П. СКОРОПАДСЬКИЙ (З архивних матеріалів)

Звільнивши в січні 1918 р. за допомогою німецьких військ Україну, С. В. Петлюра відійшов від політичного життя та віддався літературно-громадській роботі. Здається, в квітні того же року Київські губерніяльні народні збори обрали одноголосно С. В-ча на посаду Голови Київської Губерніяльної Народньої Управи, а вслід за тим С. В. був обраний також Головою Всеукраїнської Спілки Земств, що повстала з його ініціятиви.

Як відомо, в зв'язку з державним переворотом 29 квітня 1918 р. – скрізь на Україні почалися арешти й замикання в тюрми без суду та слідства ріжного стану громадян України. До С. В-ча, як до людини, наділеної довіррям широких верств громадянства почали звертатися окремі особи й цілі делегації з проханням виступити на захист арештованих, і С. В. декілька разів звертався в цій справи до п. гетьмана Скоропадського, вказуючи йому на велику небезпеку від тих арештів. Не бачучи наслідків своєї інтервенції перед гетьманом, С. В. звернувся в травні того же року до німецького та австрійського послів у Київі з писемним протестом проти тих надужить, які творили підлеглі їм аґенти влади на місцях над українським населенням.

Панування німців на Україні розхитало також господарський організм країни. В особливо тяжкому положенню опинилися народні самоврядування, які залишилися в богатьох випадках без членів земських управ і земських гласних і до того скрізь без коштів. Скрутне матеріяльне положення переживало в той час і Київське губерніяльне земство. Київська Ґуберніяльна Земська Управа вирішила скликати губерніяльні земські збори для полагодження господарських справ. Почалося клопотання перед Міністерством Внутрішніх Справ про дозвіл на скликання цих зборів. Тому що міністерство ухилялося від прямої відповіді, С. В. змушений був звертатися в цій справі декілька разів безпо-

середнє до п. гетьмана, а при відвіданні гетьмана в перших числах червня 1918 р. залишив йому нотатку, писану власною рукою, в якій подаються міркування про необхідність.скликання губернiяльних земських зборів. .

П. гетьман надіслав цю нотатку С. В-ча до п. прем'єра та Міністра Вн. Справ Ф. Лизогуба при листі від 13 червня 1918 р. такого змісту: «Многоуважаемый Федор Андреевич! Я получил снова от Петлюры записку с указаніемъ тъх вопросов, по его мнънію, неотложных, которые визивают необходимость назначенія срока для земскаго собранія. Не будучи знакомым в подробностях с этим, конечно, никакого ответа не дал, а сказал, что все направлю вам для выяснения, как было между нами условлено на предидущем вашем докладъ. Уважающій Вас П. Скоропадский».

Долучена до цього листа записка з такого змісту:

«Грошей у земства нема.

1. Гроші треба збірати. Назначені для цього зборщики не можуть приступити до праці; їм треба заплатити; а цей росход кошторисом не передбачено; значить, затвердити цей росход може тільки сесія, бо Управа на се неправомочна.

Правительство дало 330.000 на боротьбу з пошестями, се – капля в морі при бюджеті Київського земства більше як 15.000.000 карб.

2. Становище лікарень, дитячих приютів, амбулаторій тощо тяжке. Треба в зв'язку з дорожнечею збільшити пайок; Управа для цього неправомочна – може затвердити тільки сесія.

3. Меліоративні, противопожежні плани, страхові тощо вироблені Управою, не можуть бути переведеними в життя, бо на се Управа неправомочна; сі плани затверджує разом з росходами сесія.

4. На шкільну справу (друкування учебників, шкільних пособій, наочних приладів тощо) так само Управа не має права витрачати грошей, якщо сесія не дасть санкції на це, – українізації школи і закріпленню української культури в Київщині нанесено буде тяжкий удар; сей удар може зробити тільки те правительство, що не дбає про українську культуру і штовхає школу на русифікацію.

5. Школи хліборобські та професіональні вимагають поліпшення, зв'язаного з грошевими затратами, а сі затрати може затвердити тільки сесія.

Отож правительство, не дозволяючи сесії, дбає про те, щоб наша Київщина була дикою країною.

6. Має Управа купити цементний завод; сей росход також без сесії не можна зробити, а тим часом селяне з усіх боків вимагають цементу.

Чого хоче правительство? Щоб наші села од цигарки палали та знищувались?

7. Земські зборщики збірають не тільки налоги земські, а й урядові. Коли земська сесія не затвердить платні зборщикам, вони не приступлять до праці, а значить і правительствена казна буде пустою.

8. Служачі у всіх земських установах получають мало жалування, бо дорожнеча неймовірна, підвищити жалування не можна: Управа не має права, а тільки сесія.

Отож, забороняючи сесію, правительство плодить незадоволення і однімає у земства робітників, бо вони шукають кращої платні і тікають із земства.

9. Правительство не має права зупинити праці земства. Воно робить злочин перед Державою цією забороною і руйнує хозяйство країни, а також і її розхитаний добробут.

10. Правительство може прислати свого контрольора, який має право в любий момент спинити зібрання, коли воно вийде із рамок. Не треба плодити зайвого незадоволення; підрубувати той сук, на якому сидить справа Української Держави».

Наведена тут записка надзвичайно яскраво характеризує С. В-ча, як гарячого патріота, який відважно, не боячись можливих наслідків для себе особисто, обвинувачує уряд гетьмана у злочині перед Державою.

Одержавши цю записку С. В-ча, Ф. Лизогуб розпорядився перекласти її на російську мову.

Про те, як стояла справа, з українізацією міністерств за часів гетьмана Скоропадського, може свідчити переклад записки С. В-ча, виготовлений для голови Ради Міністрів Ф. Лизогуба в Міністерстві Вн. Справ.

Для ілюстрації наведу декільки прикладів. Так, напр. «наочні прилади» – перекладено «научныя приложенія»; речення 6 пакту:

«Щоб наші села од цигарки палали та знищувались?» перекладено так: «Чтобы наши села от папиросы горіли и обнищали?»; слово «злочин» перекладено словом «зло» і т. д.

Добре уявлення про знання української мови урядовцями Міністерства Вн. Справ може подати відповідь Міністра Вн. Справ від 8 серпня 1918 р. (тоді вже цим Міністром був І. Кістяковський) до гетьмана на лист останнього в справі, яку порушив С. В.

Приведу тут цю відповідь цілком, щоб показати, як «мудро» розв'язав цю справу хитроумний І. Кістяковський та з якою легкістю розбив усі пакти, що навів у своїй записці С. В.

«Ясновельможний Пане Гетьмане! На Вашого шановного листа від 13 липня сього року, заадресованого на имья п. Голови Ради міністрів, Х. А. Лизогуба, і переданого мені з додатком записки п. Петлюри, маю за честь доложити, що персонально я находжу, що необхідности в скликанню Земського Зібрання не мається по таким причинам: як видко з матеріялів, котрі маються в Департаменті Місцевого Самоврядування, Київське Губерніяльне Земське Зібрання надзвичайної весняної сесії 1918 року по докладу ще дотеперешнього складу збільшило росполог (?) 1918 р., порівнюючи з 1917 р. на 100% і тім самим надало Управі ніби право робити видатки взагалі в подвійному проти 1917 р. розмірі.

Цей росполог фактично вже переведено і нове збільшення оподаткування на 1918 рік є не под силу задля населення. В відношенню необхідности зробити яки б то дійсно строчні і неоткладні видатки Губерніяльна Управа згідно 99 ст.[1] статута про Земські Установи і виданому в розвіток її мною обіжнику від 20 липня зч № 327 може прохати через Губерніяльного Старосту дозволу на переведення таких видатків.

Переходячи до окремих пунктів записки п. Петлюри, я рахую своїм обов'язком зазначити слідуюче:

1. По питанню про переведення видатків на утримання збірщиків; як ці видатки по закону є задля Земства обов'язкові, то Управа може з'ясувати суму видатку і в порядку 99 ст. статуту про

[1] Згідно 99 ст. в особисто (?) важливих випадках, коли надзвичайне Земське Зібрання не може бути скликано своєчасно Земська Управа приймає необхідні попередні заходи і доводить про це до відома Земського Зібрання.

Земські Установи може просити дозволу на право переведення цього видатку. В відношенню ж видатків на боротьбу з епідемією потрібно зазначити, що такі видатки взагалі не під силу Земству. Губерніяльна Управа повинна клопотати про допомогу у Міністерства Народнього Здоровля.

2. Маючи на увазі дорожнечу, пайки в лікарнях, захоронках і инш. фактично збільшено і право на переведення дійсного видатку вправа знов таки може прохати в порядку тії ж 99 ст.

3. Меліоративні, протипожежні і инші вироблені пляни Управа все рівно не має можливости перевести в життя, з одного боку, за пізнім часом, з другого, – за повною відсутностю коштів.

4. Держава відноситься з повною доброжеливістю до украïнізації школи і зміцнювання вкраïнської культури і цілком підтримує стремління Земства в цьому напрямку. Потрібні кредити, оскільки є можливі земській скарбниці, можуть бути переведені в порядку 99 ст. в порядку якої можливо прохати допомогу на цю мету од Міністерства Освіти.

5. Відносно поліпшення сельського господарства і професійних кіл, маючи на увазі тяжке фінансове становище Київського Губерніяльного Земства, вряд чи зможе Управа що зробити, але ж у всякім разі в межах затвердженого Земським зібранням весняної сесії оподаткування 1918 р. Управа може зробити неотклади поліпшення.

6. По питанню про купівлю цементового заводу знов таки, за відсутностю коштів в распорядженню Земства все рівно і Земське зібрання нічого зробити не може, тим більш, що при загальному тяжкому фінансовому становищі України це питання не є нагальне (?).

7. По питанню про збірання податків вихід вказано в п. 1.

8. В відношєнню необхідности побільшення утримання службовцям Управа має повну можливість зробити це в порядку тії ж 99 ст. Разом з цім Управа повинна взяти заходи до того, щоб склад службовців був лише таким, котрий безумовно необхідний, і щоб не витрачались гроші на утримання тих службовців, котрі без особливого ущербу задля земського діла можуть бути звільнени од посади.

9. Держава ніколи не забороняла праці Земства.

10. В відношенню указівок п. Петлюри про можливість контролю над Земським Зібранням шляхом командіровки окремої особи, то повинен зазначити, що цього права Уряду не надається, чому в даному випадку ця міра не є на законній підставі.

В висновах всього довгом своїм рахую звернути увагу Ясновельможного Пана Гетьмана на те, що записка п. Петлюри ніким не підписана, чому я і утрудняюсь судити, чи є вона висловлення персональної думки п. Петлюри, чи Київського Земства.

З глибокою пошаною до вашої Ясновельможности залишаюсь І. Кістяковський».

Залишається додати, що в момент надіслання цієї відповіді І. Кістяковським п. Гетьманові С. В. Петлюра сидів уже в Лукьянівській в'язниці.

Тризуб (Париж), 1927, ч. 22–23, с. 27– 31.

Світозор Драгоманів

ПЕТЛЮРА Й ІДЕЯ САМОВРЯДУВАННЯ

У Народній Волі було вже відзначено, що Симон Петлюра був у 1918-ім році головою Управи Всеукраїнського Союзу Земств, що був створений знизу вгору повітовими і губерніальними земствами. Було також .відзначено, як Всеукраїнський Союз Земств реагував на режим державного перевороту. Павла Скоропадського, підтриманого московськими і великокапіталістичними колами, що були гостро ворожі для державної волі українського народу.

Не було, одначе, докладніше вияснено в згаданій статті поглядів Симона Петлюри на ідею самоврядування взагалі, а також на значіння, яке він уділяв органам самоврядування в державнім будівництві. Тим часом висвітлення цих поглядів має першорядне значіння для відновлення духового образу Симона Петлюри в політичнім житті, а зокрема в Українській Народній Республіці.

Як послідовний і безкомпромісовий демократ, Симон Петлюра був пройнятий тими ідеями самоврядування, що традиційно виявилися в самоврядуванні Запорозького Війська та в самоврядуванні сотень і полків, міст і сіл в часах історичної. Гетьманщини. В цих ідеях ‘Симон Петлюра бачив підставу для свободи людини, як політичної істоти, без якої то свободи людини не може бути також повної свободи народу як національної спільноти. Вагу самоврядування усвідомив собі С. Петлюра читанням творів Михайла Драгоманова під час свого перебування у Львові перед вибухом революції 1905-то року. Про це С. Петлюра говорив не раз з автором цих рядків, який в .уряді Головної Управи Всеукраїнського Союзу Земств займав становище керівника загального відділу.

Симон Петлюра, між іншим, доручив авторові цих рядків виробити законопроект, який мав би визначити точніше будову органів самоврядування, їх докладну компетенцію та їх взаємовідношення з органами державного управління. З приводу цього законопроекту скликав Симон Петлюра кілька, нарад членів Головної Управи Всеукраїнського Союзу Земств і його співробітників, зокрема також з автором цієї статті.

С. Петлюра не був вдоволений тим законом про самоврядування, який тоді діяв в Україні ще з часів Тимчасового Правління Росії. Він вважав цей закон централістичним, поскільки органи місцевого самоврядування були узалежнені сильно від Центрального державного правління. Головною хибою цього закону, що обов'язуван дальше в основі в Україні, уважав С. Петлюра те, що, цей закон передбачав лише два роди повноправних органів самоврядування – повітового і губерніяльного до того ще без зв'язку з міськими органами самоврядування.

Україна, на думку С. Петлюри, потребує ширшої й глибшої мережі органів самоврядування, зв'язаної в певну цільну систему. Ідея українського самоврядування, на його погляд, мала бути пов'язана з ідеєю державного будівництва, яке повинна відкинути державну централізацію, а будувати органи державної влади на принципі відосередження влади (деконцентрації) та автономної децентралізації. Централізацію він вважав згубною для сили демократичної держави. Свої зауваження в цій справі С. Петлюра підпирав досвідом Англії, Швейцарії, Бельгії, З'єднаних Держав Америки, де автономія громад, повітів і етейтів є самостійна. У всіх тих справах, які торкаються лише їхньої території та, не є суперечні з конституцією держави та з державними законами, виданими на її основі.

Ці погляди С. Петлюри поділяли також інші члени Управи Всеукраїнського Союзу Земств. Тому складення згаданого законопроекту переводжено на основі цих засад. Опрацювання цього проєкту продовжувано також після арешту С. Петлюри урядом Скоропадського, але не було докінчене наслідком бурхливих подій, що назріли незабаром осінню 1918-го року.

Як тільки почалося у Всеукраїнськім Союзі Земств опрацювання згаданого проекту закону, міністерство внутрішніх Справ уряду Скоропадського іменувало спеціяльну комісію для переведення ревізії діяльности Союзу. Тому, що такі ревізії допускалися обов'язуючим законом, то Петлюра не робив ніяких перешкод чи протестів проти того, щоб комісія могла переглянути все діловодство Управи Союзу. Членами тої ревізійної комісії були призначені гетьманським урядом особи, які працювали за царату членами тодішнього російського «столипінського» земства, вибори до

якого переводилися на маєтковій цензовій засаді і яке тому було у порівнянні з новою ситуацією вповні реакційне. Під час ревізії члени спеціяльно дібраної комісії намагалися здискредитувати цілу Управу Всеукраїнського Союзу Земств, закидаючи їй марнотратство фондів, але це їй не вдалося. Члени комісії виявили повне нерозуміння нових завдань самоврядування і потреби його демократизації. Хоча комісія всіми способами пробувала знайти якісь «надужиття», щоб мати причину для розв'язання Союзу, то їй це не вдалося ніяк. При таких ревізійних працях, між іншим, раз члени комісії намагалися глумитися над українською мовою пресового органу Союзу, але дістали належну відправу.

Діяльність С, Петлюри у Всеукраїнськім Союзі Земств показує ширину його поглядів і нестримну працівну силу. В обороні засад демократизму у внутрішнім житті держави Петлюра виявив таку саму силу й хист, як це він зробив також в обороні Української Народної Республіки перед зовнішніми ворогами. Його пильність у праці та невсипуща енергія були подиву гідні: він приходив один з перших до праці і виходив останній з бюра до дому.

Можливо, що десь ще зберігаються матеріали про діяльність Симона Петлюри у Всеукраїнськім Союзі Земств. Якщо так, то в майбутньому – варто було б цю діяльність насвітлити докладніше.

Копія з архіву Т. Олесіюка.

Сучасник

С. В. ПЕТЛЮРА І МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

С. В. Петлюра широко відомий як політичний діяч, як Головний Отаман і голова Директорії Української Народної Республіки, але мало відомий, як робітник на полі організації суспільних сил для повсякденної, хоч дрібної, на перший погляд, але надзвичайно важливої громадської роботи.

Не раз казав С. В. Петлюра своїм друзям та близьким співробітникам, що коли б обставини склалися так, що для добра України йому нічого иньшого не залишалося робити, як бути коректором або складачем в друкарні, він і це робив би з такою ж ретельністю і акуратністю, яких вимагають обставини і поставлена мета.

Політичні і всякі инші вороги й противники С. В. Петлюри знущалися над «бухгалтером», яким став був перед війною 1914–1918 рр. майбутній Головний Отаман. Жалюгідні людці – вони не спроможні були стямити, що бухгалтерський фах привчає людину всебічно передбачати всі можливости, розуміти суть перейденого, оцінювати сучасне й на підставі цього вибирати правильний шлях в майбутнє. Глузуючи з бухгалтера, ці людці виявляли власне свою убогість думки та невігластво. Тимчасом С. В. Петлюра був широко і глибоко освіченою людиною і в галузі державного будівництва на всіх його ступенях знизу вгору і згори вниз, і всесторонний спостерігач життя, позбавлений заскорузлого догматизму.

С. В. Петлюра був всебічний політик! Коли під цим словом розуміти людину, що знає, як організувати керування життям громадянства. Цю свою властивість він яскраво виявив, коли став головою Всеукраїнської Спілки земств, що створилася весною 1918 року на Всеукраїнському з'їзді земств, після того, як земські органи України було обрано на засадах загального рівного і прямого голосування з таємною подачею голосів й пропорційним розподілом місць між виставленими списками кандидатів.

Ставши головою Всеукраїнської Спілки земств, С. В. Петлюра цілковито віддався новій роботі. Він високо підніс гідність нових органів самоврядування в свідомости нових земських дія-

чів, що щойно приступили до скріплення місцевого господарства, вважаючи, що вони є могутньою силою, яка може чинити реальний опір тим реставраційним колам, що намагалися повернути назад колесо історії за часів так званої «Української держави» після підтриманого чужоземною військовою силою державного перевороту в квітні 1918 року. Видатну ролю в цьому перевороті відіграли консервативні елементи колишнього царського земства, які не могли примиритися з тим, що на їх місце прийшли досвідчені саме в земській роботі представники «третього елементу», тобто ті, що фактично підготовляли всі ті рішення, зміст яких урізували пізніше старі земські збори і управи.

Гетьманський уряд за пропозицією Міністерства внутрішніх справ «Української держави» призначив спеціальну урядову комісію для ревізії діяльности новоутвореної спілки земств. Ревізори намагалися довести, що нове демократичне земство неспроможне було налагодити місцеве самоврядування і місцеве господарство. Тими ревізорами були представники колишнього реакційного Столипінського земства Правобережжя й також представники старого царського земства Лівобережжя і Степу. Коли вони в супроводі німецьких офіцерів з'явилися до Управи Всеукраїнської Спілки земств, що містилася в будинку Київського губерніяльного земства, С. В. Петлюра одверто заявив, що не визнає їх компетентними ревізувати діяльність демократичного земства, але примушений допустити їх під тиском сили, якій він не має можливости чинити опір. Він зараз же доручив своїм співробітникам зібрати потрібні матеріяли й виготовити протестаційний меморандум.

Водночас він доручив групі співробітників приступити до виготовлення проекту закону про місцеве самоврядування зі значно ширшим і глибшим вмістом, як той закон про земство, що діяв. На цю тему С. В. Петлюра мав кілька нарад з керівником загального відділу спілки. Про вміст цих нарад мова йтиме дальше.

Як відомо, закони про земства і міське самоврядування були запроваджені російським тимчасовим урядом. Князя Є. Львова і ...Україні торкалися лише повітового і губерніяльного земства та великих міст.

Дрібніших самоврядувальних територіальних одиниць ці закони не передбачали, і в цьому була їх хиба. Цю хибу докладно усвідомлював С. В. Петлюра. Він вважав, що закони російського тимчасового уряду просякнуті по суті централістичним духом, що їм бракує правильного дійсно демократичного, ліберального духу, який заложено в західно-європейському демократичному законодавстві про самоврядування, зокрема в Англії, Швайцарії, Бельгії, Голландії та найпоступовішому законодавстві про самоврядування скандинавських країн, а також Сполучених Держав Північної Америки. Думки С. В. Петлюри про самоврядування сходились з думками Михайла Драгоманова, висловленими в «Спробі української політико-соціальної програми», опублікованої в Женеві в 1884 році під назвою «Вільна Спілка» та инших його творах. Вони сходились і з думками керівника загального відділу Всеукраїнської Спілки земств, який скінчив Київський комерційний інститут по відділу міської і земської справи економічного факультету і далі їздив за кордон в наукове відрядження для вивчення місцевого самоврядування в Швайцарії і Бельгії. Востаннє керівник загального відділу брав участь в першому міжнародному з'їзді представників міських органів самоврядування. Цей з'їзд заложив Міжнародну Спілку міст і місцевих органів самоврядування з осідком в столиці Бельгії Брюсселі.

С. В. Петлюра тісно пов'язував справу самоврядування з загальнодержавними справами. Він звернув увагу керівника загального відділу на кончу потребу в законопроекті про місцеве самоврядування, пов'язати загально громадські цілі з національними українськими. Він при цьому послався на редакцію цієї думки, подану Михайлом Драгомановим у «Вільній Спілці», де як загальногромадянські цілі були зазначені: а) права людини і громадянина як необхідна умова особистої гідности і особистого розвитку; б) самоврядування – як основа для руху до соціальної справедливости, а як національна ціль – політична свобода, політична вільність – як засіб для повороту української нації до родини націй культурних.

С. В. Петлюра за «Вільною Спілкою», примірник якої він одержав з Женеви на початку революції 1917 року, робив в основу проекту закону покласти зазначену там схему: а) самоврядуван-

ня місцеве – громади (сільської і міської), волости, повіту, краю; б) самоврядування державне. Він підкреслив потребу в пояснювальній записці до проекту закону подати якнайдокладніше посилання на історичні документи, що свідчать про існування в минулому України цінних зародків особистої волі, рівноправности і самоврядування за Литовським Статутом, за Магдебурзьким правом міст, про світське і церковне самоврядування громади, волостей, про братства, самоврядування козацьке в сотнях, полках, у всій Гетьманщині, про ріжностанові ради на Гетьманщині, про Січі і Вільности Товариства Запорожського, а також про самоврядування станове (шляхти, ремісництва, посполитого селянства) і т. п. Всі відомости треба було, на думку, С. В. Петлюри, подати для того, щоб показати, що проект закону має бути відродженням і дальшим розвитком української національної традиції самоврядування, яку невпинно обезкровлював і вбивав російський царсько-самодержавний уряд з початку XVIII століття, відділюючи Україну від спільного життя з Західною Європою.

Особливу увагу С. В. Петлюра радив звернути на заселення українцями нових земель: на Слобідській Україні і ще землях Вольностей Товариства Запорожського – громадами та паланками, які мали своє самоврядування і свого часу поглиблювали і поширювали його.

С. В. Петлюра тісно пов'язував особисту вільність, почуття власности самого себе з думкою про самоврядування і подав щодо цього багато цінних думок складачам законопроекту. На жаль, розмови їх з С. В. Петлюрою скоро мусіли припинитися, бо його було арештовано й ув'язнено. Складачі тому продовжували свою працю без керівництва С. В. Петлюри, і вони зібрали чимало документальних даних по книгозбірнях і деяких архівах. Ці дані яскраво показували, що самоврядування на Україні розвивалося майже так само, як в передових країнах Західної Європи, часом навіть випереджало їх, а коли і занепадало, то зовсім не з причин внутрішнього характеру і внутрішнього розкладу, а лише з причин зовнішніх, головним чином через тиск російської воєнно-бюрократичної машини, яка вбивала місцеву українську самодіяльність, відтягала від українського грунту творчі сили і натомість втягала її в процес будівництва російської імперії

на шкоду українському народу і його основній масі – селянству як джерелу національної, політичної, соціальної, господарської, моральної сили.

Розпочаті досить успішні роботи по виготовленню проекту закону про самоврядування не змогли бути закінчені, бо в листопаді 1918 року знову запалала в повстанні Україна.

Матеріали, які були зібрані й в певній частині упорядковані і систематизовані, загинули у вирі подій. Про них лишились тільки спогади кількох причетних до цієї роботи, та й то тих причетних розлучила доля і хто знає, чи вони ще знайдуться колись.

Щоб там не було, але образ і постать С. В. Петлюри – великого прихильника і цінителя самоврядування, як основи державного будівництва повинні лишитися для нинішнього і майбутнього поколінь українців, як дороговказ до кращого.

Постать С. В. Петлюри і спогад про неї зобов'язують і нас надати справі самоврядування, її вивченню і практичному вишколу потрібних фахівців, бо держава, а особливо демократична і республіканська, це не тільки форма організації нації; вона повинна, як і все на світі, мати і вміст. Національна держава не тільки форма єднання осіб, належних до одної раси чи національности, але й могутній спосіб господарювання. Ми ще, на жаль, не всі усвідомлюємо, що держава є, в першу чергу, спілка осіб для господарювання на користь усім тим, що належать до одної нації. Новітні демократи, що створили Сполучені Держави Північної Америки, свого часу в 1776 році, тобто 170 років тому, повстали проти тодішньої англійської держави, що не давала їм розвиватися по-своєму, щоб створити свою державу, але цілком потім на засадах самоврядування і децентралізації. Так само в 1789 році французи, хоч і мали вже тоді свою державу, але по суті вони повстали проти абсолютної монархічної держави, щоб створити нову республіканську. Отже, бувають ріжні по суті і формі держави, отже, і державники. Так само й ми: коли створимо вільну Українську Народну Республіку, то вона буде вже не така, як була республіка в 1918–1919 роках, а новою, з досконалішим вмістом і досконалішою формою, ніж та, що ми втратили.

Ця нова Україна постане як частина нової демократичної Європи. Мусимо тому набиратися сил вчитись на власних невдачах – тоді прийде світлий день нашого визволення. Якщо ж сидітимемо і лише плакатимемо, і скаржитимемося на лиху долю нашу, то не набудемо потрібних сил і ніхто нам не поможе. Ворог знищив С. В. Петлюру власне тому, що він не сидів, склавши руки, чи схиливши голову перед пропащими ділами незабутніх предків, а працював, набирав сили для майбутньої перемоги. С. В. Петлюра працював сьогодні, щоб перемогти завтра. Будьмо ж гідними його учнями, бо вчитися ніколи не пізно, а тим більше, коли ми хочемо зрівнятися з досвідченішими демократичними націями, що стоять на чолі культурного людства і борються проти тиранії і всяких диктатур, якого б пофарбування вони не були.

Рукописний оригінал.

Український військово-історичний музей-архів у Вінніпезі (Канада): спр. 118, т. 5, арк. 1–19.

Степан Сірополко

ДВА АРЕШТУВАННЯ С. ПЕТЛЮРИ ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ П. СКОРОПАДСЬКОГО

Незадовго перед гетьманським переворотом С. Петлюра, що в той час був головою Київської губерніяльної земської управи та головою Всеукраїнської Земської Спілки виїхав з декількома замовними діячами у службову подоріж по Дніпру. Повернувся С. Петлюра до Києва на другий чи на третій день після гетьманського перевороту. Вночі того ж дня з'явилися до готелю «Прага» на Володимирській вулиці, де С. Петлюра займав з дружиною та донькою кімнату, два гетьманові старшини, щоб заарештувати С. Петлюру. Один із тих старшин почав російською мовою виправдовуватися, що йому дуже ніяково, що він порушив нічний спокій Симона Васильовича та його родини, але нічого не вдієш, має наказ його арештувати. І справді, почуваючи якусь огиду до того завдання, що випало на його долю, старшина цей поставився до виконання своїх обов'язків надзвичайно коректно: він попрохав Симона Васильовича відчинити шухляди й бюро, але не став переглядати паперів, які там були, і на тому закінчився трус. Симон Васильович одягся, попрощався з дружиною (маленька донька їх міцно спала) та сів разом із двома старшинами на візника, який і відвіз їх до гетьманського будинку.

Там в одній із кімнат провів Петлюра решту ночі та наступний день, а перед вечором повернувся додому.

Підчас свого арештування в гетьманському будинку Симон Петлюра мав побачення з гетьманом П. Скоропадським, який повів із С. В-чем розмову про те, що, мовляв, велика шкода, що українські діячі відмовляються увійти до його уряду, що, коли б С. В. погодився з ним працювати, то тоді б усе пішло гаразд. Симон Васильович, як сам потім розповідав про ту розмову під свіжим враженням, відповів П. Скоропадському, що нехай на ділі виявить він свої добрі наміри, зокрема покаже, як ставиться до народнього самоврядування і тоді видко буде, чи можлива співпраця С. В-ча з ним.

Незабаром С. Петлюра як голова Київської Губерніяльної земської управи та голова Всеукраїнської Земської Спілки, переконався, що не може бути й мови про якусь співпрацю між ним і гетьманом П. Скоропадським, бо народні самоврядування увесь час не тільки не зустрічали з боку гетьмана та його уряду якоїсь підтримки у своїй діяльності, але зазнавали самих лиш утисків та перешкод. Справа дійшла до того, що С. Петлюра як голова Всеукраїнської Земської Спілки змушений був особисто подати П. Скоропадському меморандум від імені тієї Спілки, що в гострих тонах осуджував усю внутрішню політику гетьмана.[1]

Треба думати, що саме ця опозиція Всеукраїнської Земської Спілки проти внутрішньої політики гетьмана і спонукала того позбутися С. Петлюри як керманича тієї Спілки, на що радо пристало й вище німецьке командування в Києві, яке також дістало від Всеукраїнської Земської Спілки – за підписом Симона Васильовича – рішучий протест проти розправ німецьких карних експедицій із населенням України.

У липні 1918 року С. Петлюру знову заарештовано. На цей раз з'явилися вночі до готелю «Прага» кілька німецьких старшин і вояків, щоб арештувати С. В-ча, але заодно арештували й тих з оточення С. В-ча, хто перебував тоді в готелі «Прага», а саме: брата його Олександра, племінника Степана Скрипника та п. Харченка, причому жадного трусу в кімнаті С. В-ча тоді не проводили. (Лише на другий день знову з'явився німецький старшина й перевів трус в кімнаті С. Петлюри).

Трьох осіб, що їх заарештували разом із С. В-чем, відвезено до Лук'янівської в'язниці; дізнатися, куди відвезуть С. Петлюру, так і не вдалося. Тільки на другий день пощастило про це довідатися, коли прийшов до дружини С. Петлюри німецький вояк за подушкою та ковдрою для С. В-ча. Щоб простежити, куди саме піде цей вояк, один із моїх синів пішов у віддалі слідом за ним і таким чином установив, що С. Петлюра перебуває під арештом у Костянтинівській військовій школі.

---

[1] Докладно про це розповідаю в статті «Земський діяч С. Петлюра і гетьман П. Скоропадський» («Тризуб», ч. 80–81, 1927 р.).

Хоч за весь час перебування С. В-ча в Костянтинівській школі дружина його не змогла добути дозволу на побачення з ним, але ж часто діставала від нього коротенькі записочки через одного німецького дозорця, який також сумлінно передавав від неї С. В-чу потрібні йому часописи та книжки.

Перебуваючи під арештом, С. В. багато читав і писав. Так, за той час він переклав із російської мови книжку Л. Байкова «Підготовка народу та війська до захисту Батьківщини» (видало товариство «Час» у Києві, 1919 р., 225 стор.); переклав також із російської мови декілька своїх літературних нарисів з «Украинской Жизні», які й вишли книжкою під назвою «Незабутні» у виданні т-ва «Час» (Київ, 1918, 80 стор.); переклав із російської мови роман Келєрмана «Тунель»; виготовив для бібліографічного місячника «Книгар» декілька статей і рецензій.

Українське громадянство, занепокоєне арештуванням С. Петлюри, не раз уживало заходів, щоб добитися випущення С. В-ча на волю. Не раз зверталися за цим друзі С. Петлюри до всесильного тоді гетьманського міністра внутрішніх справ Ігоря Кістяківського. Мені самому довелося говорити в цій справі з І. Кістяківським, якого я знав іще з Москви та якому – покаюся в цьому – допоміг (разом із покійним Олександром Саліковським) виїхати в березні 1918 р. з Москви, де вже тоді панували большевики, посадивши його у вагоні-теплушці, який дала залізнична адміністрація в наше розпорядження.

Якось у серпні 1918 р. мені довелося бути у І. Кістяківського разом із головою Київської міської управи Є. Рябцевим та головою міської Думи А. Дрелінгом – у справах київського магістрату. Після закінчення офіційних розмов я залишився в кабінеті І. Кістяківського, щоб поговорити з ним у справі С. В-ча. І. Кістяківський почав запевняти мене, що він дуже поважає С. В-ча і радий усе зробити для того, щоб добитися звільнення його з-під арешту, але, на жаль, справа С. В-ча знаходиться в компетенції німецького командування: німці його арештували і тільки вони й можуть його звільнити.

Я не дуже довіряв словам І. Кістяківського, а тому рішив вплинути на нього через його брата проф. Богдана Кістяківського, людини кришталевої душі, а до того колишнього близького спів-

робітника С. В-ча по «Украинскій Жизні». Стрінувшись скоро після розмови з І. Кістяківським з його братом Богданом у книгарні «Друкар», я провів його додому і дорогою зняв питання про те, що лише він може вплинути на свого брата, щоб той добився звільнення С. Петлюри з-під арешту. На це Б. Кістяківський відповів мені, що, на жаль, у цій справі він нічого не може допомогти, бо цілком розійшовся з своїм братом Ігорем саме через його антиукраїнську політику.

Твердження Ігоря Кістяківського про те, що гетьманський уряд зовсім не прикладав своїх рук до арештування С. Петлюри, а тільки був би радий його звільнити, не відповідало дійсності. Про це якнайкраще може свідчити той факт, що коли в кінці жовтня чи в перших числах листопада 1918 р. німецьке командування цілком розклалося та зняло своїх дозорців над ув'язненими в Костянтинівській школі, то з наказу гетьманського уряду С. Петлюру переведено до Лук'янівської в'язниці, де він і перебував до свого звільнення , яке сталося на домагання міністра юстиції Андрія В'язлова за три дні перед повстанням проти гетьмана П. Скоропадського.

Календар «Дніпро» на 1938 рік. Львів, 1937, с. 74, 75.

Ю. Львів

ЯК У КИЄВІ МАЛИ РОЗСТРІЛЯТИ ПЕТЛЮРУ
(Невідома сторінка з життя Головного Отамана)

Два роки тому вийшла у Празі книжка «Невідомий вояк», якої автором є б. доброволець російської армії, майор Р. Л. Вачек. Сам він Чех і колишній австрійський старшина жив до війни у Києві, де був директором та співвласником фірми «В. Кашпар». Зі спогадів виходить монархістом, московським патріотом, що обожнював Корнілова, Духоніна й інших білих генералів, отже ворогом Українців, а в російській армії, до якої вступив з першим днем світової війни, був призначений до розвідки 3-ої російської армії і працював під кермою полковника Духоніна.

Кілька років пізніше Р. Л. Вачек став помічником начальника розвідки при 7-ій російськійй армії, на тому становищі залишився він теж під час революції в Києві і з того погляду його спогади і для нас дуже цікаві.

Р. Л. Вачек оповідає м. і., як працювала російська контррозвідка під час української державности.

Всі тодішні рос. розвідники в Києві мали свою централю в хаті якогось Капеки, завзятого чорносотенця, що мав двох синів-офіцерів. Всі ці розвідчики мали у своїй диспозиції великі фонди, торговельні підприємства, добрі зв'язки і навіть співробітників серед Німців-штабовців, зокрема ж склади зброї. Тим то і знали вони, про кожний крок Центральної Ради, всіх урядів і т. д.

В книжці є прецікаві спогади про те, як російська розвідка підготовляла й помагала осадити «на троні» гетьмана Скоропадського, в чому автор її брав активну участь і що в його освітленні виглядає, як справжня ревеляція. Та нам цікавий інший розділ книжки: про те, як після того, коли вся рос. розвідка ввійшла у службу гетьм. Скоропадського, вона серед інших Українців, що їх тоді арештувала й розстріляла, прихопила та мала завдання знищити Симона Петлюру, пізнішого Отамана та Голову Держави, що в самому серці гетьманщини, Києві, бунтував і агітував

проти гетьмана. Р. Л. Вачек пише : «У Київі зловили небезпечного Українця, бунтовника та агітатора як проти царської Росії так і проти нового українського гетьмана. Знаменитого промовця, який своїми словами умів захопити маси народу і вести їх проти кого-небудь... Його ім'я було Петлюра. Про нього знали, що він організує у Київі та на Україні повстання проти нас. Та доказати йому не було можна нічого. Я дістав розказ відвести його на вантажному авті до Лукіянівської тюрми... Я дістав інструкції, дати йому можливість до втечі, а здоганяючи його, застрілити. Я не дуже сентиментальний, а коли б ішло про зрадника, чи вбивника, така справа і мене не вивела б з рівноваги. Але це був без сумніву ідеаліст і патріот, хоч і ворог, але революціонер. Було це неприємне завдання! Я подумав собі «дійся воля Божа» – і ми поїхали. Я оглянув Петлюру. Цікавий тип. Козак з чорною чуприною, певного погляду, широкоплечий, невисокий. Одягнений був у малоруський кафтан, високі чоботи та малоруську вишиту сорочку. Одним словом справжній козак! Коли ми виїхали за місто, запропонував я йому цигарку.

Він узяв, спокійно подякував і закурив.

«Чи смів би запитати, пане ротмістре, куди ви мене везете? – запитав мене Петлюра.

«До Лукіянівської тюрми!», – відповідаю.

«Але по дорозі мене, само зрозуміло, застрілите?», – питався з усмішкою Петлюра.

«Ні», – відповів я певно.

Я обернувся спиною, щоби скінчити розмову й почув тихе: «Дякую».

Я потрапив у неприємну ситуацію, але постановив, як-небудь буде, дотримати слова, хоч би мені це голову коштувало. На здивування моєї охорони, я передав свого бранця в Лукіянівській в'язниці і з тяжкими думками вернувся до штабу. В штабі я зголосив ад'ютантові, що згідно з наказом, я передав в'язня Петлюру до Лукіянівської в'язниці. Ад'ютант слухав мене в переляці. «Милий Боже, ротмістре, чи ви здуріли? Генерал вас розірве! З Лукіянівки Петлюру вже тяжко дістати до своїх рук, бо ж сьогодні її управу взяли Німці». Генерал мене закликав, страшно мене вилаяв і за-

явив, що передасть мене під військовий суд. Потім роздумав і наказав мені просити про відкомандування до іншого офіцерського відділу, бо він у своєму відділі потребує певніших офіцерів».

Як з цього виїмку зі спогадів видно, отаман Петлюра завдячує своє життя щасливому ходові обставин і коли Р. Л. Вачек мав на меті цим спогадом піддобрятись чомусь – це все, про що пише, дійсно ревеляційне. Таких ревеляційних фактів, м. і., про те, як російські розвідчики задумували висадити в серці нашої столиці муніційний склад, щоб викликати паніку й дезорганізацію, причому напевно було б пропало пів міста є у книжці «Незнаний вояк» більше, і її добре було б прослідити та звірити з іншими тодішними спогадами й історичними документами. Я вибрав на сьогодні з неї цей цікавий спогад про Петлюру.

Неділя (Львів), 1936, 24 травня.

Володимир Синклер

ПАМ'ЯТИ С. В. ПЕТЛЮРИ

Наприкінці 1917 року, по розкладі російського фронту, я покинув російську армію і оселився на стале в Києві, де кипіло життя, йшла жвава робота будування самостійної Української Республіки. Центральна Рада видавала декрет за декретом, щоб створити нове життя на руїнах старого режиму, яке б відповідало духу українського народу, а також революційним обставинам, що серед них народжувалася молода УНР.

Цілком зрозуміло, що тоді ж почалася спроба творення національної української армії, бо політичні керовники розуміли, що без армії не буде й України. З'явилися в Києві спочатку окремі військові частини, а потім і ціла Сердюцька дивізія. В той час, читаючи газети, я почув в перший раз прізвище Петлюри, який був головою Військового Комітету. Він то власне й провадив організацію і формування української армії.

Дізнавшись, що Симон Петлюра по фаху є цивільна людина, я був здивований, але ж міркував собі: в час революції беруть гору лише люди, сильні духом, волею, характером, – люди, яких висував цілий народ; певне, гадав собі, що й Петлюра з таких.

На початку січня 1918 року вибухає в Києві повстання комуністів, яке на протязі кількох днів було зліквідовано українським військом.

Трохи пізніше я дізнався, що цю ліквідацію перевів прибувший до Києва корпус (Слобідський), на чолі котрого стояв Симон Петлюра, при чому цей корпус був вже на фронті і бився з большовиками. Ця відомість мене здивувала, а також і зацікавила, бо я все ще не міг призвичаїтися до думки, що цивільна людина не тільки провадить формування армії, але й керує військом в бою, правда, більш-менш партизанським, але все ж в бою, для чого, крім особистої відваги, потрібні ще й військові знання. Це зацікавило мене ще більше, я хотів побачити Петлюру, але, на жаль, не було нагоди, і я почав собі малювати постать Симона Петлюри сам в своїй уяві.

Газети писали про Петлюру, в місті багато про нього говорили, хто з усмішкою, хто з ненавистю, більшість же з захопленням, але я його особисто не бачив.

Далі сталося захоплення Києва большовиками (Муравйов) і їх двохтижневий терор з тисячами розстріляних громадян України.

Потім звільнення України від большовиків при допомозі німців. В той час я вступив на службу до Українського Генерального штабу і був призначений членом комітету для формування та організації української армії. Ім'я Петлюри ще було у всіх на вустах, я бачив вже його характерний підпис, його резолюції на ріжних законопроектах, але ж його самого так ще й не бачив.

Далі починається період гетьманства. Я продовжував працювати вже у військово-науковому комітеті при Генеральному штабі, а пізніше ж перший отаман-квартирмайстер Головного Управління Генерального штабу, але ж про Симона Петлюру майже нічого не чув. Пізніше я дізнався, що він відсунувся цілком від військової справи, працював у Земському Союзі і був навіть заарештований.

В листопаді 1918 року вибухає повстання проти гетьмана, яке переводить Директорія, в склад якої входить і Симон Петлюра, яко Головний Отаман української республіканської армії. Повстання за короткий час набрало великих розмірів: народ наче б стихійно піднявся і пішов туди, куди повели його вожді – на Київ. Говорили в місті, що біля 500.000 війська Петлюри наступає на Київ. Чи було в дійсності 500.000, ніхто не знав, й встановити точне число при таких умовах було неможливо. У всякому разі враження у нас, що знаходилися у Києві, було таке, що йде майже цілий народ і що веде його Петлюра.

За кільки часу армія Петлюри здобуває Київ. Гетьман зрікається влади, яку приймає Директорія УНР.

З цього моменту велика популярність Симона Петлюри між військовими зросла надзвичайно, і це власне урятувало ситуацію, бо з одного боку треба було провадити війну з російськими большовиками, що наступали на Київ з півночи, а з другого – треба було упорядкувати армію, більш-менш організувати її, бо під час повстання створилося самочинно багато частин ріжноманітного складу і які визнавали тільки авторитет Симона Петлюри.

Помішником і начальником штабу армії у Симона Петлюри був отаман Василь Тютюнник, який в січні 1919 року покликав мене і запропонував мені посаду генерал-квартирмайстра Штабу Дієвої Армії, яку я і взяв після згоди Головного Отамана на моє призначення. Тепер, нарешті, я міг побачити Симона Петлюру.

Дійсно, за кільки днів було призначено оперативний доклад Головному Отаманові, який повинен був прибути до Генерального Штабу. В призначений день і годину відповідні старшини були зібрані і чекали на чолі з отаманом Тютюнником прибуття Головного Отамана; з найбільшою цікавістю чекав я.

Нарешті, Головний Отаман йде.

Легке хвилювання і... в кабінет входить Головний Отаман. Він привітався зо всіма присутніми і сів слухати доклад отамана Тютюнника про бойові операції.

Я був здивований і розчарований, бо він цілком не відповідав моїй уяві. Передо мною була «звичайна» людина, середнього зросту, з енергійним обличчям, розумними очима, але він зовсім не викликав страху, скоріше приваблював своїм виразом.

Для мене повстала загадка, чому, так здавалось би, по першому вражінню, «звичайна» людина користується такою великою популярністю, яку внутрішню силу повинна вона мати, щоб керувати масами, щоб стати на чолі цілого народу. Незабаром цю загадку було передо мною розв'язано.

1-го лютого 1919 року ми повинні були залишити Київ і штаб переїхав до Жмеринки. Тут Головний Отаман щодня приходив до штабу вислухувати оперативний доклад про бойові події на фронті трьох наших військових груп (тоді вже було переведено реорганізацію армії і всі окремі частини зникли); це дало мені можливість пізнати ближче Головного Отамана, зрозуміти його і тим відгадати цю загадку.

По-перше, він був великий український патріот, такий, яких кожна нація виховує лише одиницями, фанатик щодо самостійности України. Всі, хто хоч один раз розмовляв з Симоном Петлюрою, той відразу бачив непохитну його твердість в цьому питанню, а це спричинилося до того, що ідея самостійности УНР органічно зв'язалася з іменем Петлюри.

По-друге, Петлюра був великий психолог, він знав душу окремого козака і старшини, а знаючи душу окремого вояка, він розумів душу і психологію натовпу, маси військової. Ось чому тільки він міг вимагати від наших частин геройських подвигів, для успішного осягнення яких, здавалось би, не було жадної надії (брак набоїв, відсутність постачання), передаючи свою волю й свою віру в перемогу своїм підлеглим.

В особливо ризикованих операціях, коли штаб бачив надію на успіх лише в геройстві військ, він звертався до Головного Отамана з проханням допомогти. Не було випадку, щоб Петлюра відмовився; відразу їхав на фронт і розмовляв з старшинами та козаками.

Він говорив... Тоді то постать «звичайної» людини танула, зникала, відмінялася в постать велетня духа й волі. Обличчя його переображалося, світилося, горіло внутрішнім вогнем палкої любови до батьківщини. Його голос звучав твердо, рішуче, його слова були повні такої віри в перемогу і осягнення поставленої мети, так вимагали цієї перемоги, що ця віра передавалася війську, підіймала його дух, наче б електризувала його, і воно, забуваючи усі труднощі, небезпеку, перенесені злидні і втому, відважно кидалося в бій, і наслідок – несподіваний успіх.

В оперативному відношенні він цілком довіряв своєму штабу. В інші розпорядження і проекти штабу він вносив завжди корективи, що викликалися особливими умовами створення національної армії під час війни й революції, що ми, військові, не завжди розуміли.

В приватному життю скромний, непретенсійний, лагідний, доступний для кожного, він на всіх робив дуже приємне враження; здавалось, що не може бути чоловіка, котрого С. В. не міг би переконати. В моральному відношенню кристально чистий, про свої особисті користі він ніколи не дбав.

От в коротких рисах обличчя незабутнього С. В. Петлюри, принаймні, як я його розумів.

Симон Петлюра. Державний муж. Нью-Йорк, 1957, с. 165–167.

Софія Русова

З ВЕЛИКИХ ДНІВ
(Уривок із спогадів)

В 1918 р. події йшли одна по другій. За той час, що я працювала в Міністерстві Освіти, міністри позмінялися, Центральна Рада впала, її заступив гетьман. Дехто з українців радів цією зміною, як от Богдан Кістяківський, Шемети. Це були люди щирого українського патріотизму і гетьманат вважали вони за щось стале, що могло забезпечити Україні державну певність. Але ми, колишні члени Центр. Ради, бачили всю штучність цієї державности, що грунтувалася на чужій допомозі. Українізація освіти, що її так енергійно розпочав Стешенко, посувалася дуже мляво та й екзекуції, що їх переводили по селах німецькі, чи то наші, таки гетьманські, козаки дуже перешкоджали нашій праці. В українських колах обмірковували чи брати участь в уряді, коли гетьман закликав поступових українців на урядові посади. Майже одноголосно приходили до негативного рішення в цій справі.

Під проводом Винниченка зорганізувалася Національна Рада й на одному з засідань стрінула я Петлюру. Його тільки що випустили з тюрми. Він був у військовому вбранні, трохи змарнілий і блідий від тюремного життя, але з такими самими промінястими очима, як завжди. Нас було небагато в маленькій кімнатці нового клюбу, на розі Прорізної вул. Винниченко як голова відкрив засідання саме болючим питанням:

«Ми мусимо сьогодні вирішити: чи нам скидати гетьмана з його москвофільством, чужоземною піддержкою, буржуазним ладом життя, чи нам скоритись і об'єднатись із ними, бо небезпека все зростає. Це мусимо вирішити».

По цих словах настала повна тишина. Питання було поставлене руба. Всі боялися сказати остаточне слово.

Але я не могла змовчати. Діяльність Кістяківського, натовп москалів у Києві, німці зо своїми драгонадами по селах, – все це так тривожило, так нівечило само уявління незалежної української республики, що здавалося прийшов усьому край. Годі було

терпіти. Тим більше, що з виходом Петлюри з тюрми ми мали кого поставити на чолі повстання.

Мою промову підтримали. Вирішили, що Петлюра зараз же подасться на села збирати військо. Ще під час своєї праці в Союзі Городів і в Центральній Раді він придбав велику популярність серед військових частин і населення. Ми розійшлися дуже пізно в піднесеному настрої.

Була місячна ніч і дзвінко лунали мої кроки. Ми мешкали на Володимирській, зараз за університетом. Ідучи, я пригадувала собі всі події цього, такого багатого в події року.

Тимчасом становище в Києві все гіршало. Міністром освіти в останні часи гетьманату призначено В. П. Науменка. Багато зробив він для української культури, бо це була людина надзвичайного розуму й широкої освіти, але й багато тоді пошкодив. Хай пером ляже земля над ним, що з шляхетною мужністю прийняв смерть за Україну! Та коли призначили його міністром освіти в таку тяжку хвилину, коли влада хиталася під натиском москалів, коли вже почалися повстання по селах, Науменко видав заклик до молоді записуватися в ряди гетьманського війська. Цей заклик звертався не тільки до студентів, але й гімназистів. Ми відразу обурилися проти такого жорстокого нівечення нашої молоді. Але цей заклик зібрав тільки зобов'язаних військових і цілком несвідому молодь. В будинку Центр. Ради зібралися ці добровольці-гетьманці. Свідомі українці тікали до повстанців, щоби не підтримувати гетьманського уряду. В усіх на устах було ім'я Петлюри. До нього хилилося все довір'я, всі надії українського народу й громадянства.

В міністерствах у тому часі вже не працювали. Київ був відрізаний від решти України повстанцями. Ми тоді лише стежили, з якого боку вони підійдуть. Потроху вже почали вступати окремі військові частини в місто, тоді коли прихильники гетьмана вже його покидали. Ось настав той день, коли сам Петлюра з'явився в Києві.

Який це був великий день! По Бібіковському бульварі замаячіли наші прапори і козаки-повстанці, вкриті порохом, ішли бадьорим кроком. Ввесь Київ висипався на вулиці. Жінки в народньому вбранні, діти засипали Петлюру й козаків квітами. В усіх на обличчі невимовна радість, на устах вигуки «Слава!».

На радощах громадянство й міська управа влаштували на честь Петлюри обід у залях українського клюбу. Господи, як було

весело! Як щиро вітали ми переможців! Вітала я, як завжди, від усього серця, а Петлюра, як завжди, зрікався всяких похвал, перекидав увесь успіх на мужність своїх співробітників.

* * *

1920 р.

Ми евакувалися до Борщева й чекали повороту до Кам'янця, що його зайняли були большевики. Генерал Удовиченко і полковник Шаповал мали провадити наступ. Вночі було чути в Борщеві гармати і серце билося з тривоги. Мені розказували пізніше, як наші козаки рвалися в бій. Звечора під дубом проспівали молитву і наш гимн, а вдосвіта пішли в наступ; не хотілося їм руйнувати своє місто гранатами. Большевики тікали, бо бачили в наших козаків таке піднесення, що не мали надії встоятися перед ними. В день козаки ввійшли вже до Кам'янця, де жіноцтво зустріло їх квітами.

На другий день ми з Огієнком вирушили автом із Борщева. Боже, я цілувала землю, коли переїхали Скалу й наші рідні степи прийняли нас у свої обійми. Наше авто раз-у-раз псувалося, останню частину дороги прийшлося йти пішки. Що то була за щаслива ніч! Ми дома!

Другою дня вранці в'їхав і Петлюра. Ентузіязм був величезний. Маленькі діти з дитячого садка йшли попереду перед університетом і тоненькими голосками співали «Ще не вмерла Україна», а він підняв і поцілував ту дитину, що подала йому квіти. Другого дня місто й земство влаштувало на честь Петлюри урочистий обід у залі бувшого «Дворянського Зібрання». Із жінок було нас дві, представниця студенток та я.

Я привітала Петлюру від жіноцтва і сказала, що хоч жінки не можуть брати участи в обороні рідного краю, у військових подіях, але всім серцем раді заспокоїти страждання героїв, і раді себе віддати на служення їм. Тоді й Петлюра відповів:

«Ні, пані, жінки можуть більше того. Пригадаю вам, як ви самі своєю щирою промовою зробили в Україні політичний переворот».

Мені стало соромно. Це він нагадав те рішуче засідання Національної Ради в Києві.

Нова хата (Львів), 1936, ч. 10, с.2.

Василь Бень

ВТЕЧА С. ПЕТЛЮРИ З КИЄВА
(Спомини)

По довгих переговорах гетьман нарешті згодився на організування в Білій Церкві загону Січових Стрільців. Робота пішла дуже швидко й за короткий час загін виріс у поважну бойову одиницю.

Полковник Коновалець часто виїздив на конференції в справі доповнень загону до Києва й там збирав інформації щодо відносин, які запанували на Україні. Всіма новинами ділився з нами в Білій Церкві й це давало стрілецтву велику поживу для всяких міркувань і толків.

Але одного разу полковник Коновалець вернувся із Києва в якомусь дивному настрої. Був він блідий, суворий і мовчазний. Загін, як на команду, вирішив: щось є!

І справді, на другий день стало відомо всім, що не сьогодні–завтра вибухне повстання проти гетьмана й нам треба бути готовими на все.

Зачалися гарячкові приготування. Але, незважаючи на те, що робота переводилася цілими днями й ночами, ніхто не відчував перевтоми. Все вірило, що повстання матиме повний успіх, і це додавало нам сили в роботі.

Десь за пару днів дістав я доручення виїхати до Києва і привезти до Білої Церкви С. Петлюру. Це доручення дуже здивувало мене. Як Петлюру? Та ж він сидить у гетьманській в'язниці!

Але моє здивування зникло, коли я довідався, що Головний Отаман уже на волі й тепер тільки йде про те, щоб якось інкогніто перевезти його до Білої Церкви.

Одержавши відповідні вказівки, свідомий свого важного й небезпечного завдання, виїхав я негайно до Києва. Зі мною виїхав по ріжний військовий припас підстаршина з кількома стрільцями.

Ось і Київ. Простую з двірця до міста. На Фундуклеївській вулиці стрічаю редактора Петрушевського, який і запровадив мене до того дому, де перебував Головний Отаман.

Петлюра дуже зрадів мені, тепло привітався й заявив, що за годину перед відходом поїзду він буде готовий. Я мав дістати для нього наплічник і заїхати за ним.

Дуже скоро підстаршина одержав усе потрібне й подався на стацію. До відходу поїзду лишалося пара годин. Стрільці скористали з вільного часу й засіли в почекальні за чай. А я під якоюсь прикривкою від'їхав знову до міста.

За годину я був уже на двірці. Зі мною прибув туди ще один стрілець-новак, на якого ніхто не звернув особливої уваги. Цим новим стрільцем був перебраний С. Петлюра, який зараз же прилучився до стрілецької команди.

Але не пройшло й десяти хвилин, як на двірці счинився великий переполох.

– Петлюра удрал! – закричали з кінця в кінець. Головний Отаман почув, зблід, але це тривало тільки одну хвилю. Він миттю опанував себе й сидів далі серед січовиків, спокійно попиваючи чай.

Біганина, крики, галас – і раптом почалася перевірка документів. Нас однак обминули.

Коли все трохи притихло, С. Петлюра підійшов до мене й порадив іти до коменданта стації й зажадати негайно вирядити наш поїзд, бо ми мусіли бути на час у Білій Церкві. Моя інтервенція у коменданта вдалася: ми сіли до поїзду й від'їхали.

Головний Отаман стояв увесь час коло вікна й задумливо вистукував на шибі якусь мельодію. Але коло Хвастова швидко повернувся до мене й тихо сказав:

– Приготуйтеся – буде перевірка!

І справді, не встиг іще поїзд зупинитися, як до нього кинулася юрба гетьманських старшин і на ходу почала вскакувати до вагонів.

До вагону, де ми були, увійшов сотник і доброю українською мовою запитав мене, чи нема часом між нами Петлюри.

Я подивився на нього, як дивляться на хору на голову людину, й побажав йому виловити всіх Петлюр, тільки не затримувати нас у Хвастові.

Старшина схвильовано розповів мені про втечу Петлюри, про те, які наслідки може потягти за собою ця втеча в такий неспокійний час і заявив, що поїзд зараз від'їде, як тільки докладно

перевірять документи у всіх. Розмову старшини зі мною чув Головний Отаман. По дуже пильній перевірці всіх пасажирів поїзд пустили далі. І тільки тепер Головний Отаман почув себе вільним, оживився й, потираючи руки, почав весело дискутувати зі мною на тему повстанчих настроїв.

Тим часом Біла Церква нетерпляче чекала на приїзд Головного Отамана. Як тільки поїзд зупинився на стації, я дав знак, і оркестра січовиків відіграла національний гімн.

До Головного Отамана підійшли члени Директорії, що були вже в Білій Церкві, й команда січових стрільців, сердечно вітаючи його з щасливим приїздом.

Календар «Дніпра» на 1934 рік (Львів), с. 99, 100.

Антін Крезуб

ПОВСТАННЯ ПРОТИ ГЕТЬМАНА І СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ[1]

Дванадцятого листопаду др. Назарук прибув в товаристві кількох старшин СС в білоцерківський табор. Ще того самого дня вечером скликано Стрілецьку Раду, на яку запрошено також комендантів поодиноких сотень для вирішення питання, їхати в Галичину чи оставати на Наддніпрянській Україні.

Др. Назарук все ще настоював на тому, щоб Загін виїхав у Галичину. Над його пропозицією розведено широку дискусію, яка затягнулась до пізньої ночі. На кінці з'ясувалися три внески, а саме: Сушка, щоб виїхати з цілим Загоном в Галичину, Загаєвича (старшого), щоб половину Загону вислати в Галичину, а половину оставити в Білій Церкві, і Черника, щоб в Галичину взагалі не посилати нічого, а оставати в Білій Церкві і ждати на сиґнал повстання.

Рішення того дня ще не принято ніякого, так що на другий день (13 листопаду) Стрілецька Рада і команданти сотень зійшлися ще раз. По короткій дискусії поставлено ріжні три внески під голосування. Принято внесок Черника.

В тім же часі в Білу Церкву приїхав також Петлюра. Дату його приїзду туди точно усталити не вдається. В кождому разі на історичному засіданні в міністерстві шляхів в дні 13 листопаду, в якому члени УНС вибирали Директорію, Петлюри не було. Він, як каже Винниченко, вже в той час виїхав до СС.

В своїх споминах др. Назарук як історію повстання універсалу Петлюри, так і приїзду Директорії в Білу Церкву перепутав (це стрічається в його споминах в більше місцях) цілковито.

«Написавши відозву, – розказує він дальше – пішов я з нею до старшинської столової, де вечеряли члени Директорії в товаристві кількох наших старшин. Я відчитав їм проєкт відозви й вони приняли його».

[1] ЛНВ. – 1928. – Кн XII.

Як др. Назарук міг призабути такий важний факт, що в Білу Церкву «дня 15 листопаду 1918 пізним вечером приїхали до казарм члени Директорії» – коли Петлюра приїхав найперше сам і то не 14, а 12 або 13 листопаду, – остає незрозумілим і очевидним є, що др. Назарук відчитав в старшинській столовій проект відозви, яка не дня 15 листопада вечером, а в два або три дні перед тим і то не перед Директорією, якої в той час в бараках СС ще не було, а перед Петлюрою і Стрілецькою Радою (тих кілька наших старшин, про яких згадує др. Назарук), а вкінці відчитав не відозву, яку написав сам Винниченко вечером дня 13 листопада і яка появилась на другий день ранком вже на мурах Київа, а проект саме цього самостійного петлюрівського універсалу.[2]

Повертаючи ще раз до черги приїзду членів Директорії в Білу Церкву, ще слід зазначити от що: Петлюра приїхав перший, за ним приїхали Швець, опісля Андрієвський а на самому кінці, дня 14 листопада приїхав і Винниченко. Член Директорії Макаренко із-за хвороби в Білій Церкві взагалі не був.

V. Переговори з Німцями.

З котрої сторони було не розглядати передумов успіху повстання і побіди над гетьманом, все приходилось стрічати в тому рахунку одну важну, а власне найважнішу позицію, яка називалась «німецька армія».

Австрійська армія на Україні вже на початку листопада була майже розлетілась і, потворивши банди, грабуючи по дорозі мирне населення, стрімголов кинулась до галицької границі. З австрійською армією отже як такою вже не цриходилось числитись... Зовсім инше діло було з Німцями.

Правда, події на західному фронті, абдикація цісаря Вільгельма (9-XI 1918), проголошення Німеччини республикою і в німецьку армію на Україні внесли певний революційний фермент, але все те ще не витворило було таких передумов, щоб рискнути піднімати народне повстання проти гетьмана – а тому, що Німці

[2] Універсал печатався в Білій Церкві в печатні Натанзона. З дорученням напечатати його вислала Команда Загону значкового Кирила Кушнірука.

уважали гетьманську справу також до певної міри своєю справою – отже і повстання проти Німців.

Перед повстанням з німецькими жовнірами в Київі справді вели українські революційні партії переговори і ніби добились того, що вони в справі повстання заявили не тільки свою нейтральність, але навіть деяку прихильність,[3] але пізніше їх настрої змінились, так що в хвилі, коли Директорія .дня 14 листопада видавала свою відозву, вона не мала певности, чи Німці ие виступлять проти повстанчих військ.

Тепер ходило головно про виграння часу, про виграння яких одного – двох тижнів, а тоді німецька армія, як числили провідники повстання – буде не страшна.

Та в тій хвилі, себто в хвилі проголошення повстання не так важне було становисько Великої Жовнірської Ради в Київі, як становисько Німців в тому місці, звідкіля повстання зачиналося. Успіх повстання залежав від того, як поставиться до нього білоцерківська німецька залога і білоцерківська Жовнірська Рада.

Щоб перевірити грунт і сяк так успокоїти Німців на перші дні в Білій Церкві принайменше, начала команда загону робити відповідні заходи. Пополудні 15 листопада вислав начальник штабу загону, підполк Мельник до Німців хор. Чорнія з дорученням поінформувати їх про події, які небаром мали наступити.[4] Чорній прийшов до казарми і довідався, що в місцевому німецькому гарнізоні заряджено поготівля, бо хтось доніс, що СС хотять його роззброїти. Німецького полковника, до якого Чорній мав доручення зайти в першу чергу, не було в канцелярії, так що йому не оставало нічого иншого, як піти прямо на засідання Жовнірської Ради.

Жовнірська Рада зпочатку до наміру СС піднімати повстання поставилась назагал неприхильно, щойно згодом вона дещо уступила зі своєї непримиренної позиції.

---

[3] Христюк: ор. сії. стор. 138.

[4] Сі заходи в німецькій білоцерківській Жовнірській Раді описано в спомині: «Переговори з Німцями». «Стрілецька Думка», ч. 61. Редакція «Стрілецької Думки» не подала назиська автора на його, власне, прохання, але авторові статті відомо, що автором споминів про згадані отсі переговори є хор. У С. С, пізніший сотник С. С. Чорній, – *А. К.*

Після того Чорній вернув до Штабу Загону скласти звіт і одержати дальші інструкції. Під вечір начальник Штабу знова вислав до Німців сим разом, крім Чорнія, також і сот. Сушка з дорученням одержати від них запевнення невтральности. Довго прийшлось делегатам СС уговорювати як німецького полковника, коменданта гарнізону, так і Жовнірську Раду, поки їх переконали, що повстання не звернене проти німецької армії, але проти гетьмана.

Писемної ґваранції, що німецький гарнізон в Білій Церкві, остане невтральним, делегатам не вдалося дістати, а навпаки; самі вони мусіли скласти приречення (писемне чи устне, невідомо – *А. К),* що СС Німців не зачеплять. Жовнірська Рада після того вислала в Київ до Великої Жовнірської Ради двох своїх членів і одного німецького старшину, які мали привести звідти остаточну відповідь.

Того самого дня вночі Штаб Загону вислав до Німців ще й третю делегацію в складі др. Назарука та старшин Сушка і Кучабського. Се вже була делегація офіціальна (попередні дві мали характер неофіціальний) і вона повинна була остаточно з Німцями зговоритись.

Балачки велись довго, та і ся делегація вернулась тільки з усним запевненням, що коли СС на Німців не нападуть, то Гарнізон Білої Церкви заховає невтральність.

На другий день началось повстання. Біля третої години пополудні перша сотня СС начала роззброювати в Білій Церкві гетьманців, а в годину може пізніше друга сотня вже виїхала в напрямі на Хвастів. Від Німців ще відповідь не була і в зв'язку з тим витворилась така ситуація, в якій ніхто не міг сказати, чим те все скінчиться. Виступлять Німці проти СС – справа програна, заховають Німці невтральність, хоча би якийсь час, то народне повстання візьме верх. Се була ділєма, яку провід повстання добре собі усвідомлював.

Щойно вночі того дня (16 листопада), в той сам час коли Команда Загону сиділа вже в вагонах, з наміром виїхати вслід за двома сотнями до Хвастова, явилась німецька делегація.[5] Ся де-

[5] Др. Назарук в тому місці допустився також грубої похибки. Він пише, що делегація СС, в якій він брав участь, їздила до Німців в Білій Церкві вночі дня 15 листопада, а вертаючи звідти члени вступили на вечеру до ресторану. Коли делегація вернула в табор, каже др. Назарук, застала там вже німецьку делега-

легація приїхала якраз з Київа; в її склад попри двох членів Жовнірської Ради з Білої Церкви входили і старшини місцевого Гарнізону, які, як сказано вище, день перед тим виїхали були в Київ, а також два представники Великої Київської Жовнірської Ради.

Німецька делегація увійшла в вагони Штабу Загону і стала домагатись від команди, щоб вона повстання відложила до того часу, доки Німецька Армія не забереться з України. Та коли Штаб Загону заявив, що повстання вже ніяка сила не може здержати, німецька делегація по короткій нараді на осторонні запропонувала складення відповідної умови про задержання невтральности.

Делегацію попрохано їхати в табор і там в одному з бараків началась конференція, в якій участь з української сторони брали Винниченко, Петлюра і др. Назарук, а з німецької представники Великої Жовнірської Ради в Київі: заступник офіцерський Herŕe і гефрайтер Отто Вальтер. Від німецької Жовнірської Ради в Білій Церкві присутні на конференції були: запасний ляйтнант Ґайєр, підстаршина Гартман, гефрайтер Кораллюс і рядовик Веґнер і двох представників від німецької Команди в Білій Церкві.

Конференція закінчилась дня 17 листопада о год. 3.45 мінут над ранком підписанням умови.

Літературно-науковий вістник (Львів), 1928, кн. XII, с. 314–317.

цію з Київа. Др. Назарук видко призабув, що делегація з Великої Жовнірської Ради з Київа прибула до Загону щойно на другий день. Се підтверджує в своєму спомині як сот. Чорній, так і дата складеної умови.

Володимир Кедровський

ПОВСТАННЯ ПРОТИ ГЕТЬМАНА[1] (УРИВОК ІЗ СПОГАДІВ)

Українські частини австро-угорської армії, зібрані в Херсонщині, були отже досить поважною силою. Але не в саміх тих військових частинах, ні поза ними не знайшлося людей, які скерували б їх у потрібному напрямку. Навіть представник Галицької Національної Ради на Великій Україні так захопився укладанням протигетьманських відозв, що здається мало думав про се. Лише отаман В. на власну руку прийшов, здається з Катеринослава, до Одеси, а звідти без жадних інструкцій і наказів вирушив до Львова, де брав участь в подіях.

3-й баталіон Поляків 15 полку дійшов з Херсонщини до Галичини. Він під Ходоровим прорвався через У С. Стрільців і під Львовом пристав до польської армії. Українцям се було далеко легше зробити, бо й Німці до них не ставилися так вороже. Лише брак відповідних людей з ініціятивою з одного боку, та недбальство з другого боку, не використали такої прекрасної боєвої сили.

Назарук пішов у другу кімнату дописувати відозву, що закликала до повстання проти гетьмана, а я, трохи обмінявшись думками з С. Петлюрою, пішов до другої кімнати спати. Там на настеленій на землі соломі уже хропіло декілька осіб. У темноті я не роздивився, хто там і скільки було, а вибравши помацьки вільне місце й підклавши жмут соломи та кулак під голову, теж скоро заснув, як забитий.

Прокинувся на другий день я досить рано. Оглядів навколо. З правого боку спав біля мене незнайомий мені чоловік з великою лисиною на голові і сивий. По обличчу видко було, що належав до інтелігенції. З другого боку хропів на всі заставки, забрьоханий по самі вуха в грязюку, член Директорії Ф. Швець, якого над ранок привели стрільці з двірця Білої Церкви до бараків. Мабуть, кільометрів 3–5 довелося йому тьопатися по болоті.

[1] ЛНВ. – 1928. – Кн.VI.

Пізніше Швець розповідав про свої пригоди таке: коли поїзд спинено, він показав свої фальшиві документи, думаючи, що на двірці стрінуть його ті, що його знають.

– Але, – говорив він, – коли я зійшов на двірці з поїзду, то й серце завмерло з переляку. Побачив, що на пероні вешталися жовніри в сталевих французьких шоломах. Ну, вирішив я, от попався, так попався: це ж гетьманські війська захопили вже двірець!.. Але, що робити?.. Підхожу до одного і питаю обережно, по-московському: «Скажіте, Где теперь Сєчевие Стрєльци?». А він відразу заставив багнет проти моїх грудей та: «А вам на що знати? Ходіть сюди до старшини!». А потім і потягнули мене до штабу Стрільців. Ну й натомився ж, брьохаючись по грязюці в пітьмі!

В штабі непорозуміння вияснилося, й він солодко заснув на соломі.

В другому кінці кімнати сидів, підкручуючи до гори свої вуса, теж незнайомий мені офіцер. На перший вигляд своїми маленькими очима, що глибоко сиділи, й бровами, що зрослися до купи на переніссю, які він увесь час ще більше хмурив, зробив він на мене враження кримінального типу, з яким я не хотів в би своєму житті стрічатися. То був зле ославлений пізніше отаман Віденко, герой грабунків по цукроварнях.

Прокинувся й той лисий, що лежав поруч зо мною. Тут ми представились один одному. Це був Генерал Осецький, призначений уже начальником штабу республиканських військ, першого дня знайомства з ним мені в пам'ять врізалася його надзвичайна турбота, що не міг знайти собі зручного місця, де б поголитися:

– Во не поголившися, – казав він, – я не можу спокійно робити жадної справи!

– Твердо сидить звичка в ньому старого російського генерала, – думав я, коли бачив, як він носився, ніби курка з яйцем, із своїм приладдям до голення, в той час, як всі вже кипіли в підготовчій праці.

С. Петлюра дуже довго вагався, чи підписувати самому заклик до повстання, чи чекати инших членів Директорії, крім Швеця. З нетерплячкою очікував приїзду хоч би Винниченка. Він вагався тому, що не хотів, аби запідозрили його в бажанні виломитися з солідарности з иншими членами Директорії. Але відтягати не

можна було, а тому ми й радили йому відкинути всякі хитання та підписати відозву в імени Головного Отамана республиканських військ. Це він, зрештою, й зробив.

Як тільки Петлюра підписав заклик, його негайно передали до Білої Церкви до друку й за пару годин у тисячах примірників уже розповсюджували. Одночасно в Київі, з датою 15 листопаду, розклеєно майже анальогічну відозву за підписом членів Директорії: Винниченка, яко голови, Петлюри, Швеця і Андрієвського.

Незамітно час пробігав у приготованнях до повстання і виробленню пляну операцій та иншої праці. Коновалець, як командант С. Стрільців, мав переводити безпосередньо операції на фронті; Осецький призначався начальником штабу; В. Тютюнник, що вже прибув до Білої Церкви, – начальником першої Управи штабу, оперативної, анальогічно першому генерал-кватермайстру. Я був призначений начальником другої управи головного штабу, що відповідало обов'язкам другого генерал-кватермайстра. А тому, що не було військового міністерства, то й більша частина обов'язків військового міністра переходила до мене. Кожен з нас негайно почав закреслювати, тимчасом приблизно, плян своєї праці, бо точно передбачити, як піде боротьба, було годі. На співробітників доводилося брати тих, що були під руками, та з тих нових людей, що все прибували до Білої Церкви. Звичайно спочатку доводилося кожному з нас самому робити майже все. Але праця й кількість робітників у штабі, з переходом до Хвастова, росла щогодини.

* * *

Про київські події останніх днів мені перед повстанням розповіли ті, що були більше поінформовані. Ще в жовтні місяці Українському Національному Союзові здавалося, що можна буде гетьмана навернути до провадження національної політики на Україні, та до розриву з московською реакцією, що хотіла використати Україну, як базу для боротьби за «Єдіную Росію».

Навіть був час, що 19 жовтня Скоропадський і Лизогуб цочали переговори з Національним Союзом про кандидатів на міністерські посади. Тоді в кабінет міністрів увійшло кілька старих українських діячів з партії соціялистів-федералістів, О. Лотоць-

кий, М. Славінський, П. Стебницький, Д. Дорошенко, А. В'язлов та полтавський дідич В. Леонтович.

Але, як потім виявилося, це був лише тактичний хід гетьмана та Москалів, щоби не викликати негайно гострого обурення з боку українських національних елементів, бо в цей час гетьмансько-московські агенти вели переговори про підтримку з антантськими генералами, армія яких уже протягнула свої щупала аж на південну Україну через Румунію та Чорне море.

Очевидно, переговори з Антантою йшли успішно, бо вже в перших числах листопаду російські газети на Україні писали: «В Одесі та Севастополі. готуються до зустрічі союзників... загорілась зоря об'єднання Росії, загорілась зоря нової світлої будучини! Привіт тим, для кого шість літер імени «Россія» були, є й будуть єдині, а не шістьма частинами того, що не повинно бути ні єдиним, ні великим, ні самостійним».

Отже, в той час, як у кабінеті міністрів українська частина його намагалася переперти національну політику, а неукраїнська «общерусскую», гетьман вів підготовку до негайного союзу з Доном та з Денікіним для боротьби за «Єдіную Росію» проти большевиків. Боротьбу проти «внутрішнього ворога», українських націоналістів, гетьманський штаб доручив Кірпічнікову і Святополк-Мірському, які мали формувати спеціяльні військові дружини в містах. Також формувався «Особий корпус», який мав бути в розпорядженню самого Скоропадського. Від Українського Національного Союзу сі приготовання до ліквідації всього національного життя на Україні, звичайно, не могли укритися. Він знав, що з Генералом Красновим, донським отаманом, вже відбулося побачення гетьмана на стації Скороходово, недалеко від Полтави. Побачення се трималося в таємниці й годі було тоді точно знати, що там говорилося, але з «грамоти» гетьмана до Війська Донського, яку оголошено ще на початку вересня в донськім парламенті (Донской Войсковий Круг), можна було легко зрозуміти, про що могла йти розмова між двома старими царськими генералами.

Ще в вересні в тій «грамоті» писав гетьман між иншим і таке:

... «Тихий Дон зіллється з Україною, що навіки зміцнить між ними братерські почуття й єднання в боротьбі з ворогом».

Відповідаючи на «грамоту», генерал Краснов цілком отверто й ясно розкрив те, що задекларовано в сих словах гетьмана. Він говорив (очевидно, по-російськи):

... «Сердечна участь в наших кривавих тратах дає нам надію, що скоро буде час, коли ми зіллємося разом в одне велике ціле... Але злився Дон з Росією і визнав царем своїм Михайла Федоровича Романова, – і сказала разом з Доном Україна: «Волимо під царя московського православного», й народилися на Україні відважні співробітники Петра – гетьман Скоропадський, і народилися Мордовець і Данілевський, і дивною російською мовою заспівав про Україну Гоголь»...

Далі телеграма, що її вислав міністр закордонних справ із Києва до всіх «правительств государств, образовавшіхся на території Россії», вже своїм вступом говорила, про що ходить гетьманському уряду:

«Виступая на борьбу за возстановленіє єдінства Россії і за освобожденіє єя от большевіков»... і т. д. писалося в тій телеґрамі.

Отже, Національний Союз постановив скликати Український Національний Конгрес на 17-е листопада, але неукраїнські міністри гетьманського уряду не хотіли допустити жадного українського з'їзду. Тому міністри-Українці примушені були вийти з міністерства, що вони й зробили 14.XI.

Нарешті Національний Союз, побачивши, що власне уже розпочався генеральний наступ єдинонеділимців на українство, й що конгресу не можна буде скликати, в ніч на 13.XI. обібрав Директорію з 5 осіб для провадження боротьби проти реставраторів «Єдиної і Недєлімої». Директорія мала завдання розпочати збройне повстання проти гетьмансько-московської навали на Україні.

14.X1. затвердив гетьман новий кабінет міністрів, куди увійшли виключно представники московської земельної та фінансової великої буржуазії, а також московської бюрократії. В той же день оголошено гетьманську грамоту про федерацію України з Росією. Зазначуючи ролю України в збудованню федерації й кінцеву мету тої федерації, гетьман у своїй грамоті говорив:

... «Їй (Україні – *В. К.)* першій належить виступити у справі утворення Всеросійської федерації, якої конечною метою буде

відновлення Великої Росії». Подаю тут повний текст сієї грамоти, як цікавий історичний документ:

«Перемиря між Німеччиною та державами Згоди заключено. Найкрівавіша війна скінчилась, і перед народами всього світу стоїть складне завдання – утворити основи нового життя.

Серед решти частин многострадальної Росії на долю України випала порівнюючи більш щаслива доля. Україна перша завела у себе основи порядку й законности. При Дружній допомозі Осередних Держав вона заховала спокій аж до нинішнього дня. Ставлячись з великим співчуттям до всіх терпінь, які переживала рідна їй Великоросія, Україна всіма силами старалась допомогти своїм братам, оказуючи їм велику гостинність і підтримуючи їх всіма можливими засобами в боротьбі за відновлення в Росії твердого державного порядку.

Нині перед нами нове державне завдання. Держави Згоди здавна були приятелями колишньої великої єдиної Російської Держави. Тепер, після пережитих Росією великих заворушень, умови її майбутнього істнування повинні, безумовно, змінитися. На инших принціпах, принціпах федеративних повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави. В цій федерації Україні належить зайняти одно з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність в краю і в її межах перший раз свобідно віджили всі принижені й пригноблені большевицьким деспотизмом громадяне бувшої Росії. Від неї ж вийшла дружба й єднання з славним Всевеликим Доном і славними Кубанськими і Терськими Козацтвами. На цих принціпах, які – я вірю – поділяють і всі союзники Росії, Держави Згоди, а яким також не можуть не співчувати всі без винятку инші народи не тільки Европи, але і всього світу, повинна бути збудована майбутня політика нашої України. Їй першій належить виступити в справі утворення Всеросійської федерації, якої конечною метою буде відновлення Великої Росії.

В осягненню цієї мети лежить запорука добробуту, як всієї Росії, так і забезпечення економічно-культурного розвитку цілого українського народу на міцних підставах наніонально-державної самобутности. Глибоко переконаний, що инші шляхи були б загибеллю для самої України, я кличу всіх, кому дорога її майбутність, тісно зв'язана з будучиною і щастям всієї Росії, єднати-

ся біля мене і стати грудьми на захист України і Росії. Я вірю, що в цій святій патріотичній справі ви, громадяне й козаки України, а також і решта людности, дасте сердечну і могутню підтримку.

Новосформованому нами кабінетові я доручаю найближче виконання цього великого історичного завдання. Павло Скоропадський».

Ось так склалися обставини напередодні повстання. Коли Українці не хотіли підставляти покірно свої голови під обух московського молота, то повинні були стати до активної боротьби. Боротьба все одно розпочалася б, бо такі були настрої всього населення України. Але якби Національний Сою не підніс прапора національного повстання, повстання пішло б під червоним прапором московського Інтернаціоналу...

Крім того, й російські соціялістичні та демократичні партії готовилися також робити переворот у Київі, спираючись на радикально настроєну частину московського офіцерства, що тисячами перебувало у Київі. Тим вони гадали замість гетьманської влади встановити у Київі краєвий російський уряд, який підлягав би Уфимській Всеросійській Директорії. Національне повстання заскочило їх в часі приготування, а тому пляни їх не здійснилися.

Московські круки ріжних напрямків політичних уже розправляли свої крила над Україною, аби з силою вдарити на неї та знищити всі паростки національно-політичного самостійного життя. Праві й чорносотенці йшли в парі з Скоропадським, а ліві та поміркувані в опозиції йому, але всі разом виступали проти найменшого національного відтінку українського. Навіть партія гетьманців, Хліборобів-Демократів, ігнорувалася зовсім у комбінаціях московської чорної сотні, що верховодила гетьманом.

Так представлялися мені обставини напередодні проклямування повстання Українським Національним Ссюзом проти гетьмана.

Звичайно, не було уже чого й думати скликати Національний Конгрес. А тому в ніч на 15 листопада на вулицях Київа вже була розліплена відозва Директорії, написана Винниченком.

Увесь день 15 листопада пройшов у Білій Церкві в підготовці до захоплення самої Білої Церкви, де стояла німецька залога, а також великої вузлової стації на шляху до Київа – Хвастова.

Пам’ятаю з сього дня такий епізод.

Сиділи ми всі за пізнім обідом в офіцерській їдальні Січових Стрільців. На обіді були майже всі старшини Стрільців. За головним столом сидів у центрі Петлюра, Швець з одного боку, Осецький з другого боку, а поруч з ними Коновалець, Мельник, В. Тютюнник і инші.

Тільки що почали обідати, як вартовий стрілець покликав до телефону Коновальця, з яким хоче говорити сам гетьман, Коновалець встав, вийшов до другого мешкання, де був телефон. Звичайно ми всі з цікавістю чекали, що буде говорити з ним гетьман.

За пару мінут Коновалець вернувся назад до їдальні.

– Що там говорили? – питає Петлюра.

– Гетьман наказав, щоби ми припинили приготовання до ладовання у вагони, поки не буде нового розпорядження.

Стрільцям раніше гетьман наказав приготовитися до відправки в Галичину під Львів, ніби в допомогу Галицькій Армії, а справді, щоби збутися їх, як міцної національної військової сили, присутність якої під Київом небажана була при ліквідації української держави.

– Що-ж ви йому сказали? – питається Петлюра.

– Я сказав, що приготовання не припиню, й вирушу не в Галичину, а до Київа.

Се-ж було формальне оголошення гетьманові війни.

– Добре зробили! – сказав по павзі Петлюра.

– Ну, будемо їсти, бо в нас напевно тепер кращий апетит, ніж у пана гетьмана, – сказав я.

Дехто засміявся. Всіх знов опанував живий настрій. А мабуть їли всі з добрим апетитом, бо натрудилися багато.

Серед самого обіду в їдальню увійшов чоловік у картузі залізничника й в такому ж плащі. Новоприбувший прямував до нашого столу Підійшовши близько, він скинув картуза, й ми пізнали Винниченка. Зо всіма привітавшися, він зараз же сів до столу та почав обідати. Все було таке звичайне, таке просте, й нічим не нагадувало, що ми затіваємо повстання.

Літературно-науковий вістник (Львів), 1928, кн. VI, с. 126–132.

Дмитро Зайців, проф.

СВІТЛІЙ ПАМ'ЯТІ ГОЛОВНОГО ОТАМАНА СИМОНА ПЕТЛЮРИ

Був листопад 1918 року. В той час, коли галицький нарід готував своє визволення і підносив жовто-блакитний прапор над славним містом короля Данила, Київ наближався також до знаменних подій... І ось у середині місяця, а саме 15-го листопада, по місту поширилися поголоски, що у Білій Церкві створений новий Уряд Української Держави, у складі якого, разом з іншими особами, називали ім'я Симона Петлюри. Після Українських Військових З'їздів у Києві, його ім'я набувало все більшого розголосу по селах та містах України. Новий Уряд, спираючись на Осадний Корпус Січових Стрільців під командою Євгена Коновальця, мав рушити на Київ, повалити нав'язану нам чужинцями антинародню владу і допомогти народнім масам завершити процес створення Української Незалежної Держави.

Скоро стало відомим, що тодішній Правитель України, для захисту від тих, що наступали від Білої Церкви, оголосив мобілізацію студентів Київських вищих шкіл. Праця по Університетах (Володимирському і Українському Державному) та по спеціяльних Інститутах ішла мляво у той день. Відчувалося, що молодь по авдиторіях і лабораторіях думала якусь думу, її думки літали десь поза університетськими стінами. Але всі мовчали, тільки думали... але про що? Це стало нам ясним лише на другий день.

Цей день вже почав догоряти. Вже смеркало, коли я опинився на Подолі, на пристані, від якої відправлялися пароплави униз по Славуті. Чи пощастить вибратися з міста. Озираючись на всі боки, прохаю квиток до Ржищева, не певний що його одержу. Але все гаразд; стара влада мабуть уже цілком розгубилася; квиток і здача в руках. Все ж таки з непевністю входжу на пароплав, назва якого вже загубилася в пам'яті, підіймаюся на горішню палубу. З темного кутка зиркнуло на мене чиєсь округлене обличчя, запам'ятав лише двоє більків очей. Знаходжу собі куток. Вже зовсім стемніло, а світла на пароплаві мало, навколо хтось метушиться, розкладає

на палубі хто ковдру, а хто шинелю. Піді мною розстелена газета, так само й під моїми сусідками, двома дівчатами, серед яких пізнаю студентку О., дружину мого приятеля Василя Б., полтавчанина і земляка С. Петлюри, з яким ми, будучи студентами Українського Державного Університету (що містився у бувшій артилерійській школі, на Соломенці) мусіли підробляти у Термінологічній Комісії Міністерства Шляхів, на Столипінській вулиці. Нашим зверхником був Тадей Секунда, енергійний, добре тямучий своєї справи, симпатичний інженер з галицьких земель. Між іншим, якихось 12–14 років пізніше, коли мене, доцента Сільсько-Господарського Інституту, вічливо попросили поступитися моєю посадою і дати моє місце доцента Дорі Ш., висуванці-робітниці місцевої тютюнової. фабрики, яка щойно відбула свій трьохрічний аспірантський стаж під моїм керівництвом і як перша і єдина комуністка на нашій катедрі мусила розпочати «партизацію» цієї катедри, себто насичення катедри комуністичними силами. Отже, я мусів узяти працю керівника науково-дослідчої роботи у 1-ій зразковій школі Народного Комісаріяту .Освіти і викладача природних дисциплін. І тоді моєю ученицею була протягом кількох років Наталя Секунда, тиха і роботяща дівчина, яка жила лише з матір'ю, а батько в сім'ї був «відсутній». Це рідке прізвище привело мене до того, щоби різними сторонніми шляхами довідатися, що її батьком і був згаданий Тадей Секунда. І коли під час навчання, Наталя, що сиділа у першому ряді, уважно прислухалася до розповіді свого учителя про звірят, що населюють степи, ліси і гори України, і робила замітки у своєму зошиті, хто зна, що було в її голові, але знаю, що її вчитель, глядячи на неї, був думками... у Києві, на Столипінській вулиці і перед ним була не учениця, а нещасна дівчина насильно позбавлена свого батька, того самого симпатичного інженера, активного будівника української незалежности, Тадея Секунди, як і низка її товаришів по школі: Б. С. Х. і інших, що також росли і вступали в світ без батьків. А тепер знов повернемося до Києва, до будинку на Столипінській вулиці до Термінологічної Комісії Міністерства Шляхів. На тій стороні цієї вулиці жив мій земляк, також студент, Тиміш П. із Запоріжжя. Поскільки місце моєї роботи було близько від його помешкання, я мав змогу час від часу заходити до нього. Одного

вечора заходжу до Т. Він відчинив мені двері, і ми пройшли до його кімнати. Т. показав мені чудові малюнки маляра, що жив у цьому помешканні, дуже відомого в той час, коли земства й кооперативні організації видавали гори ілюстрованих книжок для дітей. Відпроваджуючи мене на вулицю після приємного вечора і прощаючись, Т. показав на близькі двері, повз які ми проходили, і сказав:

– Він вже тут.

– Хто? – питаю.

– Симон Васильович, сьогодні його німці випустили з в'язниці.

Мене наче обійняв жар. Так ось він, цей натхнений промовець і володар душ і сердець українських вояків, що примушували тремтіти стіни Педагогічного Музею, де відбувалися Військові З'їзди, від оплесків і овацій! І я тут, так близько від Нього! Тиміш наче відчув, що відбувалося в моїй душі і продовжував: «Але до нього ще не можна, хай відпочиває». Живого (бо знав лише його портрети) С. В. Петлюру я ще не бачив і його виступів ще не чув. Але сталося щось незрозуміле. Відчув, що я навіки зв'язаний з ним, з цією людиною і зі справою, за яку він віддає своє життя. Так народився ще один «петлюрівець».

І коли у згаданий день його ім'я рознеслося по Києву як члена Директорії, утвореної у Білій Церкві, це ім'я, як магнет потягло мене у ночі на пароплав і з цим іменем я пов'язав усе моє єство і по цей день.

З моєю сусідкою О. і її сестрою, у темному кутку пароплава, ми не довго говорили, подбали, щоб якось прикритися від дніпрового вітреця і скоро сон замкнув наші очі.

Серед ночі прокинулися від обстрілу пароплава. Стріли лунали з лівого низького берега Дніпра. Почали з'являтися поранені і вбиті. Одною з перших загинула сестра-жалібниця. Раптом, чую коло мене: «Ізя, Ізя, прачься скорее, меня убьют, тебя убьют, что будет з нашими вещами». Але все було гаразд з моїми сусідами: численні подушки перини добре захищали їх, вони, мабуть, врятували і нас. Обстріл продовжується але вже не так часто. Пароплав круто завертає і пристає до високого правого берега. На березі вже велика юрба. Поблизу якесь подвір'я, обросле кущами: хутір чи

може край села? З'являються дві постаті, цивільні, хоч і у солдатських шинелях, обидва з рушницями, напоготові, питають: «Що за люди?». Чую: «Йдемо до Петлюри. Де шлях до Білої Церкви?».

За Дніпром небо вже почало світліти. Вже можна було розпізнати своїх сусідів. Знаходяться навіть знайомі і товариші по Університету. Всі повертають на захід, на вказаний шлях. Приглядаюсь до колони, не так уже й мало: може буде якихось дві сотні. Не знаю, чи пішли студенти на оголошену Гетьманом мобілізацію, але дві сотні юнаків і юначок, постаралися забезпечити себе квитками хто до Трипілля, хто до Ржищева, а хто і до Канева, пробралися на пароплав і тепер, без усякого попереднього зговору, простує туди, куди і мене веде доля. На чолі колони вирізняється висока постать русявого студента, він без шапки, хоч день був досить морозний, з довгою палицею в руці. Ніхто його не вибирав, але він зразу став для всіх авторитетом. Це був не київський студент (був у студентській шинелі). Я добре його знав: це був Г. Ще влітку 1918 р. у м. Запоріжжі, стараннями завідуючого 3-річними педагогічними курсами Р. І. Квітки і члена повітової земської управи, учителя Томського, виникла газета «Січ», авторові цих рядків довелося прийняти на себе «бути за всіх», себто підшукувати авторів, або заповнювати порожнє місце в газеті, передруковувати малорозбірливі рукописи на машинці, правити коректу, помагати пакувати газети до відсилки і т. інше. На наше прохання земляки з Катеринославу, що його починали вже звати «Січеслав», а особливо П. Феденко, один з активних діячів у Катеринославській Громаді, прислав до нас на підмогу п. Г., який прибув з п. Г., якого я пізніше, через якихось 20 років зустрів у словацькому таборі, в Орем Лясі, вже під його справжнім прізвищем Б.

Отже, Г. (перший) саме в день гетьманської мобілізації опинився у Києві, а потім на пароплаві і, нарешті, по дорозі до Білої Церкви. І тепер йому припало очолювати студентський похід. Протягом цілого дня, під сяючим сонцем, серед озимих хлібів, покритих намороззю, минаючи невеликі хутори та села, цей «Мойсей» вів народ до «землі обітованої». Не знаю, хто заініціював так назвати його. Але це був час, коли Українські Січові Стрільці, за кілька місяців перед тим, привозили на запорізькі

і взагалі на наддніпрянські землі численну літературу (привозили вагонами), видану в Галичині. Мало знаний тоді серед широких мас І. Франко через свої твори став швидко відомим молоді, а особливо «Мойсей». Отже, стає зрозумілим, чому комусь на думку прийшла постать Мойсея та ще з Посохом, як його малюють, в той час, коли студенти шукали невідомої Білої Церкви, якої вони так праґнули. Та і не тільки самі студенти. Протягом усієї нашої подорожі нас доганяли або переганяли, іноді вливаючись у нашу групу, або лише маячили на високих вододілах, або на обрії більші чи менші групи людей, то озброєних, то без зброї, багато молодих, як ми, але були і такі, що по всьому видно, вже побували на фронті. І всі вони прямували до Білої Церкви, у всіх був тоді один шлях «до Петлюри».

Мойсеєві не довелося довести нас до Білої Церкви. Вже по дорозі нам стало відомим, що Уряд Директорії і Отаман Петлюра перебувають уже у Фастові. І нам довелося звернути на Фастів.

На вузловій станції Фастів життя било ключем. На залізничних торах численні валки вагонів, повних і порожніх. У вагонах члени Уряду, військові частини, склади амуніції та харчових припасів. Час від часу на станцію вскакував галопом верхівець: «Де батько Петлюра?». Це слово «батько», на початках збройної боротьби було ще нове і дуже імпонувало нашим воякам. Згодом воно втратило свій початковий зміст і пошану до нього. Цьому вершникові показували вагон, С. В. Петлюра виходив до прибулого, цього вже оточували зі всіх сторін, а він, витираючи просто шапкою своє мокре від швидкої їзди обличчя, розповідав, що він привів «Батькові Петлюрі» поповнення на 30 чоловік і «всі на конях і всі зі шаблями». А ми, студенти, розійшовшись по всіх закутках, ненаситно у все вдивлялись, до всього прислухались. І на наших очах росли наші бойові сили, а в повітрі лунали нескінчимі «Слава Україні», «Слава Отаману Петлюрі!» і кожному здавалося, і кожний вірив, що вже настав час здійснення великих прагнень нашого народу, час здійснення великих заповітів Великого Кобзаря Землі Української.

Масу студентів, що прибула з Києва, організовували у військову частину, яка стала називатися «Студентський Полк». Назначили нам командиром студента-старшину. Це був Погорілий,

як живий стоїть він у мене перед очима, у чумарці і у смушковій шапці, але його військовий ранґ не пригадую. На фронт, де йшли бої з захисниками Гетьмана, нас не посилали, хоч ми дуже просилися. Переводячи час від часу військове навчання, де я став кулеметником «Кольта», ми мусіли нести охорону Уряду. Почали пізнавати зблизька членів Директорії, що іноді виходили пройтись або поспішали з якоюсь справою по плятформі, між вагонами або між потягами. С. В. Петлюру в той час доводилося бачити дуже рідко, але присутність його і саме його із усіх членів Директорії, відчувалася на кожному кроці. І всі ми були такі горді за нього!

Студентський Полк, що був потім реорганізований у Студентський Курінь і нашим командиром став «отаман» Крат, низенький, що ходив завжди в металевій касці. У складі полку, крім студентів вищих шкіл м. Києва, були також учні й учениці вищих клясів середніх шкіл. Багато імен і прізвищ уже цілком призабулися, але зорова пам'ять зберігла обличчя і постаті ще багатьох з них, так, як я зараз ще дивлюсь на улюблених мною форми і кольори комах. Добре пам'ятаю Олександра Довженка, учня Київської Художньої Школи. Ходив він у короткій чумарці, трохи відмінній від «солдатської шинелі», менш «густої» ніж остання, з матеріялу, що був тоді поширений в українській армії. Обличчя його не змінилося до його смерти. Пробув він у нашому полку не довго і скоро, заходами члена Директорії Швеця, він був взятий до праці в канцелярії Директорії. Бог дав йому великий талан і уберіг від тюрем, концтаборів і Сибіру. Він став великим артистом і створив кінофільми, які ще довго будуть неперевершеними.

Треба сказати про наших вояків-дівчат Студентського Полку, бо вже понад 30 років на еміґрації, а їх імень, цих героїнь, ніде не зустрічаю. Мусимо головно назвати юначку Студентського Полку Женю Клепачівську, яка вже лежить у сирій землі, але родичі якої в трьох поколіннях живуть і добре знайомі нашому громадянству у З'єднаних Стейтах Америки. І поки ще, стиха, назвемо Галю П., Лесю К., доля яких мені невідома. Всі вони у ту пам'ятну ніч плили пароплавом, всі йшли під проводом «Мойсея» до Білої Церкви, несли службу охорони Уряду, потім увійшли козаками до Студентського Куріня. Женя Клепачівська, не пориваючи зі своєю військовою частиною, багато разів відбувала подорожі у запілля ворога з Козяти-

на і зі Жмеринки, як зв'язкова з Повстанчим Комітетом, який перебував тоді у Києві, на Володимирській вулиці, десь коло Володимирського Університету. Одна з перших по часу, одна з найвідоміших серед своїх побратимів, ця висока, стрункa дівчина, з ластовинням на обличчі і з рудим волоссям, така мила і привітлива зі всіма, вона виявила небуденну сміливість і хист у своїй роботі. Така відома всім тут, вона довго лишалася невідомою «там», у запіллі ворога, аж поки, нарешті, червоні кати не простежили і не схопили її під Жмеринкою, де вона і полягла геройською смертю. Згадаймо ж Женю Клепачівську, як вічно живу в пам'ять вояків-студентів, що впала від рук тих же убивць, від руки яких упав пізніше і наш Головний Отаман, згадаємо у цю сумну річницю Його смерти.

Через місяць українське військо на чолі з Січовими Стрільцями Осадного Корпусу, захопило Золотоверху Столицю нашої землі. Місто святкує урочистий вступ Уряду і Головного Отамана до Києва. Наш Студентський Полк розмістися під стінами Св. Софії, напроти пам'ятника Б. Хмельницькому. Площа повна військових і цивільних киян. З лівого боку від нас, через усю Софійську площу, прямуючи у напрямку до Володимирської вулиці тягнеться широкий прохід. В повітрі гудять дзвони всіх київських церков. Всі дивляться у той бік, звідки має з'явитися нова Влада України. Нарешті з'являється перше авто. Голосне «Слава» наповнює повітря, вгору летять тисячі шапок. Включаються поклики: «Слава Головному Отаманові!». І ці поклики понеслися над старовинним містом, що знов стало нашим, українським і понеслися над усією Українською Землею. Лунають вони у душах і серцях усіх тих, хто числить себе приналежним до Великого, Сміливого, Талановитого Народу, який не схилив своєї голови, не опустив своєї зброї вже понад півстоліття. І чим дальше, тим більше ім'я Симона Петлюри вростає у свідомість нових поколінь. І для нас, старих петлюрівців, здається, що все ж мусить наступити час, коли тлінні останки Великого Отамана будуть перенесені з холодного паризького цвинтаря на Київські гори, туди, де колись Св. Андрій Первозванний поставив Чесного Хреста.

Інформаційний бюлетень Української бібліотеки імени С. Петлюри в Парижі, 1976, ч. 36, с. 7–10.

Антон Денікін

ПЕТЛЮРІВСЬКІ ЗАГОНИ 28 ЛИСТОПАДА БЕЗ БОЮ УВІЙШЛИ В ОДЕСУ

Енно (французький консул в Одесі. – *В. С.)* до Києва не потрапив, оскільки на початку листопада (1918 року. – *В. С.*) війська Петлюри захопили Фастів і підійшли до Києва, перервавши його сполучення з Одесою. В якості «особливо уповноваженого французького уряду» він розсилав з Одеси заклики, обнадіюючи населення, і телеграми з погрозами Директорії й німцям. Не знайшовши на місці іншої влади, крім привидної вже гетьманської, він мимоволі закликав до підтримки її, що йшло врозріз з ясськими постановами й викликало здивування й гіркоту серед захисників Києва і Одеси. Проте спершу його погрози справляли відомий вплив в стані Петлюри і в київському німецькому штабі, і завдячуючи їм, головним чином, Київ тримався ще деякий час. Але минали дні і тижні, а обіцянки й погрози не підкріплювалися реальною силою. Пропадали віра і страх. І події потекли обабіч мимо добрих намірів і необмежених можливостей.

Наприкінці листопада петлюрівці зайняли Роздільну, відкинувши невеликі команди добровольців, які водночас зазнали нападу і з боку німців, що займали станцію. Петлюрівці рушили далі. Отаман Григор'єв загрожував уже й Миколаєву. Енно посилав у Ясси одну за другою телеграми, які залишалися без відповіді, а з метою виграти час до прибуття очікуваного десанту, зі згоди російських громадських діячів 25 листопада вступив у переговори з Директорією... Це був другий крок, продиктований безнадійністю становища, але разом з тим він підривав національну ідею боротьби й перекручував смисл союзної допомоги. Директорія використала широко сам факт переговорів, не посоромившись застосувати й провокацію. Так, через три дні після відвідання українськими представниками Енно (28 листопада), під час переговорів, які відновилися в Козятині між Директорією і німецьким командуванням, українські представники заявили німцям, котрі ще хиталися: «Становище справ не дозволяє нам відкласти операцію проти Києва. Тому Директорія не знаходить можливим допу-

стити відтермінування відповіді, яке може статися при відправленні, згідно побажання німецьких уповноважених, їхніх представників до Антанти. Український республіканський уряд самостійно веде переговори з уповноваженими представниками Антанти, і на цій підставі може заявити: німецька армія не має приводу перешкоджати вступу республіканських військ до Києва». Договір між петлюрівцями й німцями укладений був 30-го, і в той же день в київських вечірніх газетах з'явилося повідомлення, яке виправдовувало відведення німецьких, котрі прикривали Київ, тією обставиною, що держави Згоди «визнали Директорію і дозволили її військам зайняти Одесу...». Наступного дня січовики Коновальця зайняли Київ.

У близьких до Енно колах склалося переконання, що фактичним винуватцем провокації був дехто Мулен, колишній підлеглий Енно, який застряг у Києві і працював там на користь Петлюри й поширював відомості про визнання Директорії Згодою...

З Одеси зверталися за допомогою і в Добр. армію. 25 листопада я одержав телеграму за підписом Енно, Шульгина та інших з викладом критичного становища Одеси, яку «необхідно зберегти як базу союзного десанту», і з проханням перекинути туди тритисячний загін. Добровольча армія, нараховуючи тоді в своїх лавах 37 тисяч бійців, вела важкі бої під Ставрополем, разом з тим необхідна була допомога Дону й забезпечення Ростовського напрямку, і задача серйозної оборони Одеси була для нас цілком непосильною. Я міг тільки звернутися знову до ген. Франше д'Еспре з проханням прискорити прибуття десанту. Його все не було. Мимо невизначеності політичного курсу і технічних утруднень, у французькому штабі, очевидно, погано уясняли собі масштаб подій, що відбувалися в Росії. Так, 3 грудня Енно одержав від ген. Бертело телеграму, в якій замість повідомлення про очікуваний десант було розпорядження: «Прошу вас передати ватажкам більшовиків, а також Петлюрі та Винниченку, що я на них покладаю відповідальність за всякий ворожий виступ, всяке бажання порушити спокій у країні...».

Одеса потроху ліквідовувала «спротив». «Рада оборони» завчасно відбула в Крим; ген. Біскупський увійшов у зносини з петлюрівськими представниками про передачу 'їм командування

й міста; адм. Ненюков посадив добровольців на пароплав «Саратов», який вийшов на рейд. Добровольців звинувачували за це дуже жорстоко. Навряд чи, однак, місто з майже мільйонним населенням, у якому не виявилося ні ініціативи, ні морального піднесення, ні бажання нести матеріальні жертви для самозахисту, мав право звинувачувати цю жменьку людей – погано організованих і ще гірше забезпечених.

Петлюрівські загони 28 листопада без бою увійшли в Одесу. Частина Миколаївського бульвару була оточена постами зі складу польського загону й французьких екіпажів, створивши "нейтральну зону", над якою був піднятий французький прапор. Петлюрівці не пробували її порушити.

* * *

Владарювання їх тривало всього сім днів...

... На вимогу французького командування здати місто петлюрівці відповіли відмовою. Генерал Гришин-Алмазов, щоб не надавати французам честі «взяття» Одеси і не давати їм приводу для окупації, запропонував Бориусу (французькому командуючому. – *В. С.*) для забезпечення висадки французьких військ очистити Одесу від петлюрівців силами добровольчого загону. Пропозиція була прийнята із великим задоволенням, і 5 грудня, після десятигодинного бою, місто було зайнято добровольцями, які втратили при цьому до 150 осіб. Петлюрівські війська, до 4 тис., вийшли з Одеси, але продовжували займати найближчі околиці, оточуючи місто напівколом...

* * *

І до складу Директорії, і до складу українського уряду увійшли тільки українські соціалісти. 1) Винниченко і голова уряду Чеховський були виразниками крайньої – більшовицької течії, в руслі якої і відбувалася декларативна і законодавча діяльність влади, що викликала здивування своєю винятковою безграмотністю.

Націоналізація землі за декретом, який вимагав негайної ліквідації поміщицького землеволодіння, ускладнювалась додатковим наказом Директорії, котрий обіцяв після закінчення війни наділи й грошову допомогу особам, що брали активну участь у боротьбі

бі в лавах армії. Тільки після задоволення цієї потреби інша земля повинна була перейти в загальний національний фонд. У цих видах «козакам» (солдатам) полкове начальство видавало особові «посвідчення» на право користування наділом. Після досвіду Центральної Ради «національне піднесення» як рушій до боротьби був залишений як за повною непридатністю. «Земля» і «капітали буржуїв» були тим новим стимулом, яким народ залучався до армії.

Але село вирішувало питання самостійно, без влади, а влада не зважувалась покінчити з буржуазією. В своїх демагогічних декретах Директорія накидалась постійно з погрозами на буржуазію, усунула її від управління, широко практикували арешти, систему закладників і конфіскації, накладала руку на сейфи, золото, дорогоцінності, виробляла норми обкладання контрибуцією, вводила навіть сурогат надзвичайки у вигляді Верховної слідчої комісії під началом Ковенка, що відзначався особливою жорстокістю. Приступили до розробки законів про прийняття безробітних на утримання казни, про вселення робітників у буржуазні квартири, про націоналізацію цукрових заводів і т. д., і т. д. Словом, Директорія повторювала майже всю більшовицьку програму, залишившись лише перед прямим терором, який не декретувався зверху, але виникав стихійно в практиці розгнузданих військ і народних низів, спрямовуючись переважно проти «панів і жидів». Єврейські погроми в короткий період Директорії були найбільш криваві і жорстокі.

Друга відмінність від радянського більшовизму полягала в соціальній базі «українського руху». На конгресі українських соц.-дем. Винниченко заявив, що якщо в радянській Росії – диктатура робітників, то на Україні – має бути встановлена диктатура селянства, яке необхідно «пролетаризувати», перетворити «з дрібнобуржуазного в трудове». Це, мовляв, викликається не тільки співвідношенням сил, але і настроєм галицьких січовиків Коновальця – єдиного надійного війська, яке не змириться з робітничою диктатурою.

Коновалець був справді господарем становища в Києві, і засилля галичан в армії й уряді створювали картину справжньої окупації ними України. Галицькі січовики були достатньо дисциплінovані й навчені. Слухались своїх начальників, незважаючи

на вкрай різношерстний їхній склад: там були, крім російських галичан (русинів за територіальним означенням. – *В. С.)* румуни, угорці, німці – різномовний конгломерат колишньої австрійської армії. Билися січовики справно і з презирством ставилися до розгнузданих натовпів «наддніпрянців». Але своїм шаленим українством, грубістю, реквізиціями й грабежами вони викликали крайнє озлоблення не тільки у великоросійського, але і в малоросійського населення, яке обзивало січовиків німцями.

Українізація, що розпочалася з вивісок, у формах винятково грубих і вульгарних, захопила школу, церкву, пресу і викликала нову чистку служивого елементу в усіх збережених ще державних установах. Боротьба з українством була оголошена Петлюрою державним злочином, який підлягав віданню польових судів, причому під поняття його підводилася всяка критика дій Директорії і настановленою нею влади. Наказ грозив відповідальністю «за законами військового часу» і доручав нагляд за виконанням його «всім чиновникам республіки», вкладаючи їм в обов'язок «направлять винних у найближчі військові частини чи до коменданта». Точно так «за законами військового часу» Директорія обіцяла карати «всяку агітацію і пропаганду гасел колишнього гетьмана про федерацію» (з Росією).

При всьому цьому члени Директорії іменували себе представниками демократії, а введений ними державний лад – демократичною республікою.

Національний більшовизм Директорії ні в місті, ні в селі не знайшов для себе грунту, що в значній мірі сприяло все більш охопленню краю більшовизмом радянським. Ним остаточно просякли укр. соц.-рев. І професійні спілки, центральне бюро яких брало активну участь в утворенні Київської ради робітничих депутатів; до нього схилялась і більш поміркована до того часу партія укр. соц. дем. І в той час, коли Петлюра вів боротьбу, хоч і безрезультатну, з більшовизмом в армії, Винниченко й Чеховський потурали більшовицькому рухові в краю, цілком відкрито спрямовуючому Київською радою роб. деп. під гаслом: «Геть куркульсько-офіцерську диктатуру! Геть куркульський конгрес! Хай живе влада рад на Україні».

На цьому грунті в надрах Директорії і уряду почався розкол, що розділив українських діячів на два ворожих табори: один – на

чолі з фанатиком, за визначенням одних, і цілком безпринципною людиною, за словами інших – Винниченком, і другий поміркований, що допускав співробітництво з буржуазією – Петлюрою.

Обмануті в своїх очікуваннях негайних благ – землі за «посвідченнями» і вільного грабежу, війська Директорії розійшлися по домах, забираючи з собою рушниці й кулемети, іноді вивозячи навіть гармати. Частково вони були роззброєні командуванням, частково перейшли повним складом до більшовиків. Військовий міністр Греков розповів згодом Трудовому конгресу про важке становище на фронтах: «Ми одягаємо людей, даємо їм гроші, а воювати вони не хочуть, покидають фронт. Тільки січові стрільці (галичани), як кам'яна стіна, стоять на фронті, але цих сил мало, їх вистачить ненадовго...». «Генералісимус» Петлюра додав, що найголовніша причина такого становища армії – «невідповідний склад офіцерства, яке тільки й думає про підвищення жалування. Часто покидають фронт не козаки, а такі офіцери...».

Важко було чекати іншого від армії, де люди, просякнуті українським націоналізмом, рахувались одиницями, а інші були просто вільними чи невільними найманцями. Всі ці «Іваніви і Петріви», які не пам'ятали роду свого, балакали з гріхом пополам на мові, боялись своїх козаків і чекали тільки підходящого випадку, аби кинути свій курінь і «Вільну Україну».

Між тим небезпека загрожувала зі всіх боків.

До середини грудня з півночі й сходу, з фронту Лунинець–Курськ– Куп'янськ розпочався наступ більшовиків на Київ. На заході, в Галичині йшли жорстокі бої галицької армії (до 40 тис.) з поляками, які своїм лівим крилом рухались на Володимиро-Волинському напрямку. На півдні й південному сході стояли війська французів, Добровольчої армії і Дону, яких петлюрівський генеральний штаб рахував також серед противників України і наміри яких були для нього неясними... Проти головного противника – більшовиків – в Чернігівський і Харківський райони надіслані були майже всі наявні сили – близько 14 тис. галицьких січовиків і 10–12 тис. українських гайдамаків. Інші цілком деморалізовані українські частини невизначеної, нікому невідомої чисельності, розкидані малими командами по 50–100 осіб, становили гарнізони міст, залізничних вузлів і прикривали Волинь і південь.

* * *

У перші ж дні Директорії були офіційно об'явлені основні положення її зовнішньої політики: 1) дружній нейтралітет стосовно німецьких військ; 2) дружба і згода з радянською Росією і 3) недопущення окупації України союзниками. Разом з тим до всіх країн Європи послали великі місії, загальною кількістю близько 200 осіб, для пропаганди ідеї самостійної України, в пошуках визнання й допомоги. Через недостачу людей освічених серед урядових партій, до складу цих місій зараховувались у великій кількості соціалісти-федералісти – представники буржуазії під більш благозвучним іменем «трудової інтелігенції». Ці делегації, забезпечені великими засобами й невгамовною фантазією, довгий час містифікували Європу стосовно нестримності «національного» руху, міцності уряду й сили «п'ятсоттисячної української армії».

Жодне з ухвалених Директорією положень не могло бути здійсненим.

Ненависть до німців була саме одним зі стимулів, які рухали повсталий народ. Ніякі урядові розпорядження не могли вплинути на народні настрої. Німецькі ешелони зазнавали нападів і пограбувань, невеликі частини розбивались, зв'язок корпусів з Києвом і Києва з Німеччиною був перерваний. Особливо важким було становище німецьких військ віддаленого Харківського району, для якого всі шляхи були відрізані. Через це представники рад солд. депутатів і штабу 1-го німецького корпусу були змушені піти на угоду з радянською владою про евакуацію через радянську Росію – ціною передачі більшовикам зброї й артилерії і припинення охорони нейтральної зони.

Шляхи до Києва більшовицькій повстанській армії були, таким чином, відкриті.

Ще до початку повстання Винниченко вступив у згоду з радою комісарів при посередництві київської радянської місії Раковського на наступних основах: визнання самостійності України, легалізація комуністичної партії на Україні, але без права заклику до захоплення влади, укладення союзу проти Згоди.[1] З боку рад це був тільки політичний хід, і з перших днів Директорії вся мос-

[1] З промови Винниченка на Трудовому конгресі 12 січня 1919 р.

ковська преса з неприхованим презирством ставилась до «дрібнобуржуазної течії», яка стала поступатися місцем «диктатурі робітничого класу і найбіднішого селянства».

Винниченко, не бачачи принципових розходжень з радянською владою, йшов на будь-які поступки, аби лише зберегти самостійність України і владу Директорії. «Єдиний союзник, – говорив він відкрито, – радянська Росія. Необхідно створити свій більшовизм; тільки за такої умови ми залишимося у владі – в наші справи більшовики втручатися не будуть». Але Москва не хотіла ні самостійності, ні Директорії. Тому, коли було забезпечено невтручання німців і вияснена повна інертність французьких військ на півдні, Рада комісарів вирішила покінчити з фікцією української влади. 14 грудня в місті Катеринославі місцевим революційним комітетом було піднято повстання, яке увінчалося захопленням міста. Одночасно 1-а повстанська дивізія вирушила на Чернігів і 2-а на Харків. Після короткого бою із загонами Болбочана радянські війська 21 грудня вступили в Харків, а вслід за ними туди прибув «робітничо-селянський уряд України» на чолі з П'ятаковим.[2]

З приводу подій, які розгорнулися між двома потентатами по прямому дротові Москва – Київ відбулася конкретна розмова.[3]

Директорія: «Чи відомо радянській республіці, що її війська переходять демаркаційну лінію і ведуть наступ на трудову Українську республіку, і які кроки думає вжити радянська республіка, щоб усунути це?».

Раковський: «Тут біля апарату перебуває народний комісар Чичерін, і йому про такі факти нічого невідомо».

Директорія: «На Харківському фронті війська під начальством Коцюбинського й П'ятакова переходять демаркаційну лінію і ведуть наступ на Українську народну республіку».

Раковський: «Війська під командуванням Коцюбинського й П'ятакова не є військами Радянської республіки. Це війська більшовиків України. Радянська республіка у внутрішні справи України не втручається. Допомога її наймінімальніша. Вона може

[2] П'ятаков очолював тимчасово; головою уряду був призначений Раковський.

[3] Біля апарату були з одного боку члени Директорії, з другого – Раковський, Чичерін, Мануїльський.

тільки в дечому обслуговувати ці війська, не більше, але, з другого боку, перешкоджати цьому наступові ми не збираємось».

Директорія: «Ми заявили з цього приводу протест. Українська політика народної директорії така, що вона рівняється по загальному демократичному фронтові і йде в ногу з трудовими елементами України, для якої мети і скликається Трудовий конгрес».

Раковський: «Трудовий конгрес є ні більше, ні менше як комедією. Виділено 9 днів для організації виборів і агітації з цих виборів. За відсутності організації в трудових елементів, за наявності стану облоги і анулювання всіх свобод (!) – цей конгрес буде не авторитетним і визнанням Радянської республіки користуватися не буде. З свого боку нам відомі факти, що українська народна влада перешкоджає розвитку більшовицького руху на Україні. Факти такі, що... (перераховано цілий ряд пунктів, де виник більшовицький рух, який було задушено). Якщо в подальшому такий ухил політики Української народної республіки буде продовжуватися, то Радянська республіка залишає за собою свободу дій».

Як результат, наприкінці грудня сталося оголошення Україною війни радянській Росії – обставина, котра не викликала ніяких змін на фронті й ознаменувала лише внутрішню кризу: перемогу військової партії Петлюри–Коновальця–Грекова над Винниченком–Чехівським і разом з тим остаточний поворот у бік Згоди.

«Трудовий конгрес» відкрився в складі близько 350 делегатів, у тому числі 50 галичан.[4] Вибори відбувались в умовах анархії, залізничної розрухи й адміністративної сваволі, за повного абсентиїзму села і бойкоту робітничих організацій; склад – переважно соціалістичний, причому до 40 % членів належало до «селянських спілок» – напівурядовим установам, близьким до українських соц.-рев.

На урочистому засіданні 10 січня одноголосно був схвалений і оголошений акт про возз'єднання Галичини з Україною. На наступних засіданнях Директорія й уряд у виступах Чехівського, Петлюри, Винниченка та інших намалювали безнадійне становище «держави»: армії немає, влади немає, вороги кругом, ні з Москвою, ні з Ан-

[4] «Селян, робітників і трудової інтелігенції». Спочатку в якості «трудової інтелігенції" допускались тільки такі професії, як фельдшери, шкільні вчителі, конторщики і т. д. Потім Директорія поширила право участі на лікарів, професорів і т. д. Чисельність і значення цієї групи на конгресі були мізерні.

тантою до згоди не прийшли. Директорія і уряд вважають конгрес джерелом верховної влади і готові передати її – кому він накаже. «Армія» Антонова-Овсієнка зайняла вже більшу частину Чернігівської й Полтавської губерній, отаман Григор'єв у Новоросії з 15 тис. і 40 гарматах, які рахувалися при ньому, перекинувся на бік більшовиків 1), передові частини 1-ї повстанської дивізії, яка наступала з Чернігова, зайняла Козелець, а більшовицькі банди з'явилися вже біля Броварів, верст в 20 від Києва. За такої обстановки революційна демократія обговорювала долю краю, що мала картину, гнітючу своїм одноманітністю, що повторювалася протягом всією революції. Основні мотиви всіх промов: 1) вся влада радам; 2) мир з радянською Росією (яка миритися не бажає); 3) «перемогти більшовиків можна легко, спираючись на всеросійську й світову демократію»; 4) націоналізація фабрик і заводів; 5) демократизація Директорії, уряду й конгресу... Здається, тільки один Старух, представник Галицького блоку, говорив тверезим голосом:

«У цей момент належить думати тільки про захист країни. Святий обов'язок конгресу – створити якомога швидше дисциплінована армію. Українці Галичини поклялися боротися за землю і волю, але необхідно, щоб селянство України також взяло участь у боротьбі. Досить розмов. Треба діяти. Треба боротися проти червоного імперіалізму, що насувається з півночі...».

Але селяни не бачили, очевидно, ніякої різниці між Винниченком і Раковським, а «земля і воля» з Харкова пропонувалася їм у формах не менш привабливих, ніж з Києва. І вони рішуче не йшли в армію Директорії.

Ще в одному питанні конгрес висловив повну одностайність – у відмові від якої б то не було інтервенції Згоди. Чутки про те, нібито ген. Греков уклав в цьому смислі договір з французьким командуванням 2) викликали збудження на конгресі, і Грекову довелося спростувати цю «провокацію»: «Це невірно, – казав він, – я не міг укладати договору, оскільки Згода не визнала Директорії, вважаючи, що вона перебуває в таємному зв'язку з німецькими спартаківцями і російськими більшовиками.

1. Фактично у нього було ледве чи більше 4–5 тис.

2. Більшовики в своїх прокламаціях перераховували і «15 пунктів» угоди, яка нібито була укладена – відгомін умов,

виставлених фактично французами в порядку приватних перемовин.

Французьке командування з великим бажанням слухає мене, коли я заявляю, що ми вирішили власними руками відвоювати свою свободу і що ми не потребуємо іноземних сил, але відмовляє, коли я прошу воєнний матеріал, побоюючись, щоб він не був застосований проти Згоди...».

З тих промов, які лунали на конгресі, можна було думати, що зібрання скине Директорію й візьме владу в свої руки. Але цього не трапилось. 14 січня, в зв'язку з безнадійним становищем, намальованим владою, чутками про наближення більшовиків до Києва і появи на вулицях міста частин, які покинули свої позиції, сталася страшенна паніка. Розпочалась хаотична евакуація всіх урядових і військових установ. Розбігалися міністри й чиновники. Настрій став остаточно подавленим, і офіційна газета Директорії «Українська Ставка» писала: «Після того, що нам довелося бачити вчора в українських державних і громадських установах, нам соромно дивитися людям в очі. Там таке дно страху, така дикість переляканого звіра, така відсутність образу людського, що від сорому можна з розуму зійти...». Під впливом такого настрою конгрес, ухваливши більшістю голосів «селянських спілок» резолюцію про довір'я до Директорії, несподівано закрився, і члени його спішно роз'їхались. Із свого складу конгрес залишив у комісії 41 члена «із законодавчими і контрольними функціями» для опіки над Верховною владою й постановив створити «трудові ради з робітників і селян» для контролю над місцевою владою (урядовими комісарами).

Директорія віддала Київ без бою й переїхала до Вінниці, відправивши урядові установи частково в Кам'янець-Подільський, частково в Галичину. А 23 січня передові частини 1-ї радянської дивізії «повстанців» входили до міста з великою обережністю й ...здивуванням, оскільки ні близько, ні далеко ніяких сил у більшовиків не було.

Деникин А. Очерки русской смуты. Том четвертый. Вооруженные сили Юга России. 1920. Москва: Айриспресс, 2003, с. 359–369.

Олександр Саліковський

МІЖ МИНУЛИМ І МАЙБУТНІМ[1]

I.

Дозвольте розпочати із спогаду про минуле – таке близьке і разом з тим таке безмежно далеке.

22 січня 1919 р. у перші роковини проголошення державної незалежности України відбулося у Київі на історичному Софійському майдані велике свято. Перед десятками тисяч української людности і стрункими рядами республіканського війська маніфестувалося сполучення з Великою Україною Західньої Української Республіки. Здавалося, що вікова мрія соборности ставала реальністю.

Увечері київське громадянство зійшлося на гучний бенкет у залях українського клубу. Були тут і всі члени високої Директорії, і всі міністри, прибуло і 45 представників Західньої України, делегованих в. склад, нового парламенту України – Трудового Конгресу, що на другий день мав розпочати свою працю.

З волі громадянства, мені, скромному журналістові, редакторові «Трибуни», випала висока і незаслужена честь бути головою цієї знаменитої вечері. Одчиняючи бесіду, я в своїй промові зазначив величезну історичну вагу тодішнього моменту і потім звернувся з особливим привітанням до тих 45 послів, що прибули до нас з великим досвідом політичної праці. «До цієї пори, – казав я, – ви бували у нас випадково і лишень як гості, тепер ви прибули до нас як співробітники для спільної праці величезного історичного значіння. З завтрашнього дня ми разом з вами почнемо будувати нашу спільну хату і у вас ми напевне багато дечому навчимось, бо в державно-будівничій праці ми робимо перші кроки, ви ж десятки років жили в умовах такої-сякої, а все ж таки конституції». Далі я докладно спинився на тій партійності, на тім гуртківстві, що починали заїдати наше державне життя, на тих чис-

[1] Цю статтю написав свого часу небіжчик О. Саліковський для журналу, що його проектувалося видавати в Румунії. Вона зберіглася в теці редакції, і ми щиро дякуємо Дм. Геродотові, що, приславши її до «Тризуба», дав змогу ознайомитися з нею нашому громадянству.

ленних політичних течіях, що поробили розколи в самих партіях і забірали на внутрішні тертя безліч сил, потрібних для народньої справи. «Може й у вас було колись щось подібне, зазначив я, – але цей важкий процес ви давно пережили, політичних партій у вас без порівняння менше, ніж у нас, та й міжпартійні стосунки ваші напевно не мають тої гостроти та непримиренности, що наші».

Такий був у загальних виразах зміст моєї промови, яку присутні досить гучно ухвалили.

Ледве я сів, як голова Директорії В. Винниченко, що сидів ліворуч від мене, у напівжартівливій формі зазначив мені, що не поділяє моїх думок, але перечити не буде, щоб не вносити дисонансу та не робити мені прикрости. Я відповів, що не. тільки не маю нічого проти його виступу, а навпаки дуже прошу його взяти слово, бо такий обмін думками лише побільшить інтерес бесіди.

В. Винниченко погодився і я проголосив:

– Слово належить вельмишановному голові високої Директорії В. К. Винниченкові.

Я не пам'ятаю точних виразів промови В. Винниченка, але загальний зміст її зводився, власне до .того трюїзма, що чим більше ріжних думок, тим краще, чим більше боротьба між тими думками – тим швидче і ближче підійдемо ми до істини, а тому, бачите, не сумувати, а радіти треба з приводу численности українських політичних партій та їх суперечок поміж собою.

Слід додати, що говорилося це в той час, коли червоний ворог вже стояв біля воріт української столиці...

Другий мій сусіда – член Директорії і Головний Отаман С. Петлюра, що сидів від мене праворуч, попросив і собі слово. В дуже лагідній формі, з компліментами на адресу голови Директорії, він зазначив, що принціпово цілком поділяє його думки, але гадає, що бувають такі моменти, коли всякі партійні ріжниці мусять одійти на задній план, а суперечки замовкнути. «Німеччина, – сказав далі С. Петлюра – є одною з найбільш розвинених під політичним поглядом держав, і партійне життя там незвичайно організовано та відзначається великим розходженням, навіть полярністю; але придивіться, що зробили німецькі партії, коли батьківщина опинилася в трудному стані. Вони забули про всі свої розходження, про всі

сварки і заключили між собою горожанський мир та весь час війни виступали єдиним національним фронтом».

На цьому С. В. Петлюра і закінчив свою промову, не роблячи останнього висновку, але ті бурхливі оплески, які викликали його слова, досить красномовно свідчили, що присутні той висновок зробили і заманіфестували.

II.

Я навів цей епізод не тільки тому, що він сам по собі уявляє певну цікавість, а головним чином задля того, щоб порівняти оте далеке (хоч і таке недавнє!) минуле з нашою сучасністю.

Не знаю, як на. кого, але на мене це порівняння наводить дуже сумні думки. Хіба низка нещасть, що впали на нашу голову, дали нам потрібний досвід, навчили нас чому, вишколили нас під поглядом політичної і національної дисципліни? Хіба завтра на широкому громадському українському банкеті не може, mutatis mutandis повторитися те, що було 22 січня 1919 року?

Найталановитіший з сучасних наших публіцистів і фактичний керовник нового політичного гуртка чи навіть партії, пише: «Раду криловського єдинофронтового осла взяли собі за девізу наші демократи. «Горожанський мир»,«згода в сімействі», «єдиний фронт», ці ідеї стали раптом останнім словом політичної мудрости кождого з філістрів, що вважав себе державним мужем, і ні одна розправа цих державних мужів про причини невдач визвольної боротьби не кінчалася без теоретичного висновку про недостачу національної єдности, яка згубила все» *(Д. Донцов.* «Єдиний фронт» – альманах «Дніпро» 1924 р., ст. 71).

Проповідь відокремлення від єдиного фронту, яка підпирається тенденційно-розкладовою працею в шерегах «инакомислящих», дає свої наслідки.

Ще не висохло чорнило на манускрипті Д. Донцова, як розвалився – і якраз по його рецепту – єдиний національний фронт української репрезентації в польському соймі...

A tertius gaudet...

Мушу одверто признатися, що хоч не вважаю себе державним мужем, але належу якраз до тих «філістрів», що визнають єдність в боротьбі конечною умовою її успіху.

Одначе не хочу кривити душою і зазначати, що я вірю в існування зараз якихось засобів, щоб скувати отой єдиний український національно-політичний фронт. На мій погляд, він у сучасних умовах психологично неможливий, як би красномовно ми його не доводили. Неможливий та й край. Не підуть в однім фронті Грушевський, Винниченко, Донцов, Липинський, Петрушевич і Петлюра, скільки б ми про це не писали і не говорили.

Але з цього не випливає, що зачіплені питання треба на якийсь час зовсім закинути. Зараз є і мусить бути єдність иншого характеру – єдність обопільної толеранції, єдність поваги до кожного щирого і чесного націоналіста, якому світить ідеал незалежної соборної України, та до його змагань на користь рідного народу.

Така повага конче потрібна. Така єдність безумовно можлива.

Недавно я мав приємність почути, в цілком приватній, я б навіть сказав у інтимно-довірочній розмові, з молодим і талановитим українським соціялістом цілковиту згоду з цією думкою. А це вже знаменний покажчик. Коли молодий і активний політичний діяч, що стоїть під прапором певної партії, викреслює з своїх методів і настроїв ненависть і ворожість до свого сусіда, що належать до иншої партії, – то це вже є великим плюсом. У всіх у нас одна і та сама національна мета, один і той самий Рим, але кожний йде до його иншим шляхом. Один шлях коротчий, але трудний і тернистий – він потрібує особливого запалу і героїзму, яких не має у більшості; другий – довгий і легший, приступний якраз для неї; цей бачить один бік вічного міста і прямує до його в тій певності, що знає справжню істину, а другий підходить з другого боку і «істина» у його инша.

Але... всі дороги ведуть до Риму, і той Рим мусить бути нашим. Не треба тільки один одному перебивати шлях, заводити по дорозі гризню та сварку, пам'ятаючи мудру казку лесинґового Натана про три «настоящих» перстні.

III.

Такою мені уявляється сучасна, .психологично припустима і практично здійснена єдність наших.національних змагань.

На жаль, поки що лише пасивна – оскільки справа торкається суто політичної праці.

Зазначаю і підкреслюю цю останню умову, бо вважаю, що поза політичною акцією залишається широке поле для цілковитого єднання всіх національних чинників, не рахуючи хіба самих скрайніх і фанатичних.

Це поле національної культури, на якому цілком вільно і природньо можуть зійтися для приязної спільної акції люде найріжноманітніших соціяльно-політичних світоглядів, програм і практичних методів, можуть зійтись всі гадані вищє проводирі української суспільно-політичної думки – від «радянця» Ґрушевського до монархиста Липинського та їх приклонників і прибічників. Наука і мистецтво, школа і книжка – це ж необмежений простір для дружньої праці, яких хочете, кадрів інтелігенції.

До цього треба додати, що жадна політика нічого не варта, коли під нею немає широкого культурного грунту, і що культурна праця під цим поглядом не менш важлива, ніж політична. Можна сказати й більше: поважна культурна акція в останньому підрахункові є працею політичною. От вам наочний і дуже яскравий приклад. Недавно вийшов «Український Стилістичний Словник» проф. І. Огієнка. Здавалось би, яка в словникові може бути політика? Шановний професор лишень хотів би навчити всіх нас правильно говорити й писати по-українськи. І він це робить з великою пильністю, з великою науковою ретельністю і мистецтвом.

Але він не тільки досвідчений учений, не тільки філолог, що захоплюється законами і формами мови. Він бачить її зв'язок зі всім життям народнім, і передо мною лежить зараз примірник отого стилистичного словника з таким знаменним написом:

«Утворювати дві літературних мови для недержавного народу – це смертельний гріх супроти Народу Українського.

Думка про Соборну Україну безпідставна, поки українці будуть мати дві літературних мови.

Рідна мова – чи жива чи літературна – це найміцніша основа самостійного життя кожного народу».

Таким, чином, чисто наукова праця, зроблена ніби то «вузьким фаховцем», набірає, по суті великого національно-політичного значіння, не викликаючи при цьому жадних партійних суперечок.

І прикладів таких можна б навести скільки завгодно, але стаття моя і без того надто розрослася і я мушу поставити крапку.

До теми цієї я сподіваюсь вернутися в недовгому часі, бо вона має деякі дуже цікаві і поважні моменти, які необхідно освітлити зосібно докладніше, а тепер зазначу ще раз:

Всі дороги провадять до Риму, і хай кожний йде до його тим шляхом, який найбільше відповідає його переконанням та здібностям.

Дружньо і приязно єднаймося всі на культурному полі, на культурній праці для рідного народу і – хто знає – може ця праця на політично-невтральнім ґрунті швидче, ніж інші засоби, наблизить нас до того єдиного і широкого національного фронту, про який ми досі лише мріяли.

Симон Петлюра. Державний Муж. Нью-Йорк, 1957, с. 114–117.

Іван Юрченко, сотник

З НАМИ НАШ ОТАМАН!

1919 рік. Ішли теплі весняні дощі. Чепурилися в новому убранні ліси й сади. Веселим пташиним співом дзвеніло повітря.

В цю пору розквіту природи кістлява смерть гуляла по нашій землі, відбираючи життя найкращим її синам.

Січові Стрільці після кількатижневих боїв зупинилися в Проскурові на реорганізацію групи та поповнення її свіжими силами. Вони пройшли тяжку бойову путь від Боярки до Хвастова. Не одна стрілецька голова віддала останній уклін матері-землі, не одна й у дніпровій воді сполоскалася, а найбільше їх полягло у золотоверхому Києві, боронячи столицю від ворожої навали. Брудні й знесилені сплять стрільці, як мертві. Завтра... Що буде завтра – трудно сказати. Вони знають, що зранку треба піти до лазні, потім посповідатися, прийняти Святе причастя і знову – на вогневу лінію.

Десь недалеко гудуть гармати. Незримим залізним чотирикутником стискає ворог українське військо. Кожна стрілецька душа прочуває небезпеку, але всі живуть вірою в силу та мудрість Отамана.

Касарняним подвір'ям похожає група старшин. Розмовляють про Київ, згадують сотника Ю. і півсотенного Б., що пропали безвісти в шаленому вечірньому бою біля Боярки. Аж раптом голос вартового старшини:

– Сотні, приготуватись до паради! – і за хвильку:

– При повній бойовій готовості – виходь!

Поспіхом вишикувалися на майдані сотні та курені. По шерегах блискавицею пролетіла чутка, що нас відвідає Отаман Петлюра. Група усусів стала в каре. Стрільців не впізнати: на обличчях дитяча радість, а в очах нетерпеливе чекання.

Одна по одній лунали команди, – то прибували старшини полків і груп. Раптом старшини заметушилися. Показалися два авта з національними прапорами. Вони йшли, стишуючи хід. Схвильовано забилися серця стрільців, кожний хотів бачити того, хто став символом Самостійної Соборної України, чиє ім'я освятилося в серцях її синів та дочок і оспівувалося по всій українській землі.

Машини поволі наближалися.

– Група, струнко! Почесть дай!..

Чітко відбився крісовий такт. Все завмерло... З передньої автомашини вийшов середній на зріст чоловік, з просивиною на скронях, з голеним обличчям, у синій чумарці, підперезаній черкеським пояском, з маленьким бравнінгом та сріблястим кортиком при боці, в сивій кубанці.

Під урочисті звуки оркестри Отаман і двоє старшин увійшли в каре. Командувач групи підійшов до Отамана з рапортом.

А гармати ревли чимраз дужче – то незримий залізний чотирикутник невблаганно стискався в смертельні обійми.

Рапорт закінчився.

– Група, до ноги кріс!

Отаман хутким кроком підійшов до стрункіх шерег Січових Стрільців, до своїх перших друзів, які допомогли йому здобути блискучу перемогу.

– Здорові були, січовики – вірні сини українського народу!

– Здоров будь, пане Отамане! – пролунало з кількох тисяч молодих грудей.

Симон Петлюра обходив лави своїх вояків. Здавалося, кожного пройняв він поглядом – рішучим, твердим 1 ласкавим; кожен прочитав у його очах рішучість військовика і непохитну віру в перемогу.

Серед мертвої тиші розглягся його голос. З вогняним словом звернувся він до стрільців, кличучи їх у бій. Згадавши про славних героїв козаччини, він запевняв, що національно-визвольна боротьба ніколи не згасне, аж поки не виборемо ми своєї Держави; що ніяка сила не спинить цієї боротьби, бо на прапорах наших – правда і воля.

Промова так зворушила січовиків, так піднесла їхню віру в перемогу, що вони, забувши тяжку втому, очима й серцем просилися на фронт, щоб ділом довести свою відданість Батьківщині.

Гучно і грізно гримнуло «Слава!», луною відбившися від мурів. Заграла оркестра. Полки в похідній колоні військовим кроком рушили до касарень.

Стрільці, як один, зголосилися негайно виїхати на фронт, не дожидаючи поповнення. Наш другий полк того ж дня вирушив на вогневу лінію.

За кілька днів фронтовики виправдали надію Батька Отамана – залізні стіни чотирикутника розсунулися на 100–150 кілометрів.

* * *

До шпиталю привезли чотирьох поранених старшин січовиків. Сповнені свіжих вражінь, вони розповідали, як Петлюра на коні об'їжджав фронт. Самою лише присутністю своєю Головний Отаман запалив бойовим духом хлопців, і вони з такою силою ударили на кількісно переважаючого ворога, що він у паніці кинувся тікати, залишаючи тисячі вбитих і поранених.

– Наш Отаман, – говорив підстаршина Хребтин, – справді якийсь богатир. Він має нечувану силу волі і переконання. Навіть ранені, побачивши його, зривались на ноги і знову йшли в бій.

– Його ім'я, одно лише його ім'я, робить з вояка – фанатика, готового з радістю вмерти за рідний край, – зауважив другий підстаршина.

– Нас, двадцять вісім кіннотчиків, оточила сотня червоних, – оповідав гайдамака П. – Здавалося, смерть була неминуча. Аж ось розлягся голос півсотенного Груби: «Брати, умремо за отамана Петлюру! Слава!..».

– Коні прищулили вуха. Забилися серця в козаків, задерев'яніло тіло, а в головах одна думка: або розбити ворога, або вмерти. Блиснули шаблі, рвонули коненята і з криком «Слава батькові Петлюрі!» – вихорем кинулися ми вперед.

Покотилося кілька ворожих голів, кільце розімкнулося, і ми врятувались.

– А я, – заговорив веселий підстаршина Козуб, що вже другий тиждень лежав у шпиталі, – і досі не забуду вечірнього бою на Чернігівщині коло села М. Ворожі сили втроє переважали нас. Поле, де ми окопались, було рівне, як тарілка. Ворог також окопався і засипав нас олив'яним дощем. Наші чотири розстрільні ніякою силою не можна було підняти в атаку. Стогнали поранені. Аж ось з четвертої лави гукнув один старшина: «Хлопці! З нами отаман Петлюра! І тоді лави знялися на ноги і з криком «Слава!» рушили на ворога. За двадцять хвилин ми вже були у ворожих шанцях і підбирали трофеї.

* * *

Бої тривали. З ще більшим завзяттям змагалися за свої хати, за свою, землю, за свою Державу сини України, а вів їх за собою улюблений Батько, Отаман Симон Петлюра.

«Вірність є основою не лише родинного життя. Вірність ідеям є підставою внутрішньої сили ширших громадських об'єднань, до національного включно».

«Наша вірність тим ідеям, за які голови поклали незабутні лицарі оружної боротьби за українську державність з часів 1917–1920 рр., буде найкращою пошаною до світлої пам'яти їх, до великого чину їхнього життя...».

* * *

«Скупчимося один біля одного з готовістю взаємної допомоги і пересторо ги – і ми витримаємо всі «міри і проби» незалежно від того, чи вони походять від якогось Інтернаціоналу – чи від його клясичного антиподу». С. Петлюра. («Пам'яті поляглих за державність»).

Симон Петлюра. Гайданав (Німеччина), 1946, с. 16–19

Наталія Каменецька

СПОМИН ПРО ГОЛОВНОГО ОТАМАНА

Зовсім оправдано називаємо нашу Україну матір'ю-страдницею, бо скільки важкого горя перенесла вона у своєму державному житті. Один із болючих ударів – це трагічна смерть Головного Отамана і голови Української Народної Республіки – Симона Петлюри, який загинув 50 років тому у Парижі.

Очолюючи Українську Державу і нашу визвольну боротьбу в роках 1918–21, він був справжнім національним героєм новішого типу. У його змагання удержати ту важко здобуту самостійність держави він вкладав всю свою душу і підкріплював гарячим закликом своїх воїнів.

Проте, молода Українська Держава не могла встоятись проти навали ворожих військ і після трилітньої героїчної боротьби українські землі перейшли в чужі руки. Уряд і залишки війська пішли на еміграцію, але не заломились і дальше боролись за суверенність своєї держави. Дороговказом і прикладом був Симон Петлюра у тих тяжких часах на чужині – він високо держав стяг визвольної ідеї, бо він вірив в українську державу і її неминучість.

Цей національно-патріотичний рух на еміграції непокоїв нашого відвічного ворога і він при допомозі свого аґента підніс руку на життя Симона Петлюри 25-го травня 1926-го року.

Хоча минуло вже півстоліття від тієї трагедії – пам'ять по Ньому залишилася назавжди, як всенаціональна жалобна річниця.

Однак попри всі жалі й огірчення, які переживаємо у зв'язку з цією трагічною смертю Головного Отамана, не можемо оминути і деяких радісних хвилин з часів існування нашої незалежности.

Ми, сучасники епохи, були одушевлені відновою нашої держави. Ми високо цінили наш провід і почувались гордо і свобідно,як це можливо тільки у своїй вільній країні.

Для нас це були найкращі враження переживати здійснення наших душевних мрій, які ми леліяли від дитинства. Своя вільна держава ,своє військо, уряди і ввесь народ!

Пригадую 1919 рік, коли то центр держави був перенісся до Кам'янця-Подільського. Ми, тодішнє студентство тамошнього університету, відчували цілим своїм єством, що можемо навчатися у центрі державного життя.

Незабутнім враженням залишились в пам'яті деякі картини з тодішнього побуту.

Приємно і радісно було дивитися, як вулицями маршували відділи військових частин.

А як чудово лунав їх спів!

А коли Головний Отаман приходив перевіряти стан війська на околицях міста, – виструнчені лави вояків вітали свого Вождя грімким «Здоров, Батьку Отамане!».

Ще і досі причувається мені цей оклик, бо це був вираз любови і пошани.

Завзятими поклонницями Симона Петлюри були і ми, тодішні дівчата. Ми закидали квітами його авто, як Він переїжджав вулицями з дому до уряду. І яка була радість, коли яка троянда впала поблизу Вождя! Це було єдине, що ми, тодішня молодь, могли зробити, щоб виявити свою відданість і пошану рідному Керманичеві.

Це лише декілька моментів з тих часів, але вони залишаться, як найкращі спомини в пам'яті тих, що були свідками своєї Вільної Держави. Так само залишиться на все життя в пам'яті постать Симона Петлюри, як символ найкращого державного діяча і борця за волю у нашій новітній епосі.

Хай цих кілька рядків будуть квіткою на Його могилу в далекому Парижі.

Травень,1976.

Свобода (Нью-Джерсі), 1976, 25 травня.

Жан Пелісьє

ТЕ, ЩО ВІДБУЛОСЯ В УКРАЇНІ
Віддаймо справедливість українському Гарібальді – Петлюрі

Відкритий лист до Пана Густава Ерве.
Париж, 10 квітня 1919 року.

Дорогий Директоре,

Ваш артикул під наголовком «Одеса» в «Вінтуар» від 7 біжучого квітня, мене дуже засмутив.

Він збільшує непорозуміння, яке від початку революції віддалює Францію від України і перешкоджає нам скористати з цієї країни так, як це треба було б зробити в боротьбі проти большевизму – цієї нової форми московської анархії й азійського варварства.

Що торкається Петлюри, українського національного героя, то я бачу, що ви цілком зле поінформовані.

Петлюра – ані большевик, ані большевизуючий, як це пробували довести перед кількома місяцями, спекулюючи на нашій несвідомості, великі російські й польські землевласники. Противно. Це український націоналіст, запеклий противник комунізму і прихильник дрібної власности.

До останнього часу він не був сепаратистом, тільки – федералістом. Що він ненавидить у великоросіянах, це – імперіалізм большевицький або царський.

Поступ большевизму в Московії, з одного боку, претензії до відбудови єдиної неділимої російської імперії, що їх підносили великоросійські реакціонери, які емігрували в Україну і за кордон, з другого – змусіли його в останніх часах проголосити себе сепаратистом.

Він уважає, що будь-яка федерація України з Московією є цілковито неможлива, доки ця країна не настановить у себе правдивого демократичного уряду і не перестане коливатися від Распутіна до Леніна.

В глибині серця я переконаний, що він (Петлюра) розглядав ідею відбудови Росії в формі федерації, як ідеї великої будучини.

Але тепер він признає її неактуальною, бо найбільшою задачею України па час теперішній є обороняти себе і Европу проти большевицької інвазії.

Додам ще, що Петлюра є палкий і переконаний франкофіл і, що він давав нам кілька разів незаперечені докази своєї прихильности і відданости для справи Антанти.

«Я мрію, часто говорив він мені, створити з України республіку – сестру вашої».

В день мойого приїзду до Києва, в листопаді 1917 року, яко офіційного представника французької амбасади, на другий день по вбивстві большевиками в Ставці в Могилеві російського генерала Духоніна і заступленні його прапорщиком Криленком, Петлюра перепровадив три ухвали, які показують його добру волю щодо Франції та її союзників:

1. Він відмовився признати Криленка головнокомандуючим російсько-української армії; 2. Він оголосив український фронт від Берестя-Литовського до Румунського кордону і призначив генерала Щербачова, бувшого команданта Південно–Західнього фронту – українським Головнокомандуючим;

3. Нарешті, він підписав наказ про загальне обезброєння большевиків у Києві і на цілій території України. Це було сигналом до війни між Україною й большевиками, війни, яка тягнеться ще й донині.

Історія скаже, що ці три кроки мали несчислимі наслідки. Ламаючи єдність російської Революції і перешкоджаючи від листопада 1917 р. большевикам зайняти багаті лани південної Росії, українці, зокрема Петлюра, можливо, спасли європейську цивілізацію.

Петлюра не є, як ви це говорите у свойому артикулі, головою української партії, що підписала мир у Берестю-Литовеькому. Противно. Петлюра є одним з організаторів і провідників партії Молодої України, яка виписала на своїм прапорі приязнь до Антанти і беззастережну боротьбу з німцями й большевиками.

Не підтриманий в цій політиці колєгами з кабінету Віннїченка, а рівно ж і Аліянтами, він подався в грудні 1917 року до демісії з посту військового міністра, щоби присвятитися організації на провінції корпусу Вільних Козаків, для повстання проти наїздників України.

Він не взяв жадної участи в переговорах про мир у Берестi-Литовському. Повернув до Києва в кінці січня 1918 року тільки для того, щоби боронити, з невеликою кількістю вірних Вільних козаків, столицю України проти большевиків, які сунули з Великоросії. .На протязі двох тижнів боровся він з ворогом, переважаючим численно і посідаючим важку артилерію, відважно і погорджуючи небезпекою, чого не можуть не вшанувати всі ті, хто, як я, пережив ці трагічні години.

Ув'язнений, по окупації України німецькими відділами, він з в'язниці не перестав бути інспіратором народнього спротиву німцям, організованого навіть у найменших селах делегатами Молодої України і Вільними Козаками.

Ледве вийшов з в'язниці, вже по замиренні, він обіймає провід над народнім повстанням проти німців і уряду Скоропадського. Всі свідки, що прибували з України і яких нам тільки було можливо розпитати, згоджуються в тому, що це повстання розповсюджується блискавично.

Противник Петлюри, п. Олександер Шульгин казав мені:

«В січні 1919 р., в хвилі, коли французький комендант Одеси поставив передумовою згоди між Антантою і Урядом Української Директорії – усунення Петлюри, популярність Петлюри серед українського селянства була ще більша, ніж Керенського у його найкращих днях. Ця кольосальна популярність могла би бути порівнена лише до популярности Бонапарта, по його повороті з Єгипту, або скорше – до популярности Ґарібальді».

Одним з перших актів цього нібито «большевизанта» було повтірне оголошення війни цілком офіціально російським большевикам і виключення з Директорії В. Винниченка, який з огляду на так званий імперіялізм Антанти разом з російськими добровольцями без попереднього порозуміння з українським урядом висіли з кораблів в Одесі, почав шукати мирного порозуміння з большевиками.

Більше того, Петлюра вірний своїй приязні до Франції і Антанти вислав місії до Парижу і Одеси, бажаючи нав'язати сердечні відносини між Україною і Антантою і заключити з нами формальний союз для боротьби з московською анархією.

Інтерпеляція пп .Ернеста Ляфов і Франкліна Буйон у французькій Палаті як також ревеляція Журналь де Женев від цього квітня, повідомляють нас, як ці переговори між командою Одеси і висланниками Петлюри були проваджені. Не думаю, щоби історія сказала, що це було в формі, гідній традицій іншого краю і в спосіб відповідний нашим інтересам.

Щоб підсумувати те, що я вам тільки що сказав про життя і діяльність Петлюри від початку большевицької Революції, мені видається несправедливим трактувати як большевізанта, простацького отаманчика банди, ворога Росії, Франції і Антанти, – цього Гарібальді України, оборонця здорових демократичних традицій проти большевизму і царизму давньої Південної Росії і вірного приятеля Франції і Аліянтів, який, мимо наших помилок щодо нього і до народнього руху, який він репрезентує, не перестає з довір'ям і виявленням доброї волі шукати зближення з потугами Антанти і хоче вступити з ними в союз проти спільного ворога – большевика.

Цілком слушно ви оплакуєте евакуацію з Одеси. Але подумайте тільки, що ця евакуація не була би потрібна, коли б окупація цього міста не була би перепроваджена легковажно і без попереднього порозуміння з одиноким урядом, який узнавали 30 міліонів селян бувшої Південної Росії, з урядом Української Народньої Республіки.

Оскільки ми наразилися цьому урядові, виглядало ніби хочемо провадити гру в Одесі з великоросійськими монархістами. Цим ми досягли одного – з'явилися в давній Південній Росії, як «імперіалісти» і «контрреволюціонери» (подаю слова французів, які повернули звідти), щоб створити замішання в думках українських селян, сіяти розбрат у відділах Петлюри і цим зменшити відпорну силу України проти большевицьких наступів.

Можна було би уникнути цього нещастя, коли б Аліянти, як я тоді не переставав настоювати від часу свого повороту з Росії, застосували зглядом України і Росії демократичну політику, коли б нав'язали зносини з Українською Народньою Республікою. І коли б постаралися, перед висадкою в Одесі, поінформувати населення давньої Південної Росії,через урочисту прокламацію, що ми прибули в Україну не для попирання великоросійсько-

польського імперіалізму, але, щоби допомогти цим країнам оборонитися проти большевізму 1, що ми твердо постановили вшанувати в Росії здобутки Революції і національну свободу і землю для селян.

Але нарікання на минуле до нічого не служать. Ще треба це остерігатись повторення тих самих помилок в будучому.

Треба здати собі справу раз назавжди, що великоросійська держава не може бути відбудована ударом магічної палички, а що нам треба працювати повільно й методично перед тим, як подумати про її федерацію, про організацію держав, які повстали на руїнах давньої Росії, подумати про те, що розклад Росії прийшов від центру до периферії. І що її відбудова може йти лише від периферії до центру та що спеціально ми не можемо позволити собі в сучасну хвилю на люксус побільшування числа своїх ворогів на сході Европи, окреслюючи безглядно, як «большевизантів», найбільш запеклих ворогів большевизму. Діючи в цей спосіб, ми були б, як армія, що стріляла б до свого власного авангарду і що ж до мене, хочу ще сподіватися від здорового французького глузду, що він не поповнить більше цієї смертельної помилки.

Прошу прийняти, дорогий Директоре, вирази моєї відданости.

Жан Пелісье, Директор Бюра Націй.

Переклала з французького оригіналу

В. Завадська, б. заприсяжена перекладниця Судових Установ в Польщі.

Архів УВАН у Канаді (Вінніпег), ф. 5, спр. 112. арк. 1–5.

Віктор Кущ

ТРИ СПОМИНИ

I

Серпень 1919 р.

Запорізька Група, взявши з боєм м. Вінницю, рушила на Київ через Сквиру й Білу Церкву. Штаб Групи став на ночівку у Білилівці під Козятином, – в тому жидівському містечку, в якому потім зупинявся ще два рази.

Міцне проміння післяполудневого сонця заливало сяйвом вишневий садок пан-отця над річкою Ростовицею, проти кам'яної церкви. Засипане порохом поникло листя дерев і зів'яли квіти куртини. В садку перед східцями з веранди стовпилася жидівська делеґація: крамарі, ремісники, візники. Попереду стояв сухорлявий з сивими пейсами, в чорнім кашкеті старий рабин; при ньому – тора. З ґанку його уважно слухав оточений штабом Симон Петлюра. До мене долітали лише окремі слова старого рабина, коли промова його переходила на високі ноти тремоло... Уявлялося, що вже довго-довго промовляв він і в такт його словам хиталися бороди його побратимів. Від імени жидівського населення висловлював подяку оратор за той спокій, що утворився в містечку з часу прибуття українського війська і влади.

Прийом делегації скінчився. Командуючий Групою (полковник Сальський) запитав одного з делегатів про те, яке значіння має тора в таких випадках, і дістав відповідь, що святість ця виноситься на зустріч найвищих представників влади і тих осіб, яким жидівське населення хоче висловити найвищу пошану.

II.

Листопад 1919 р.

Відступ, що почався після боїв біля Вапнярки, після катастрофи з галицькою армією, прикривала Запорізька Група. Поступово решта бойових частин, відходячи в загальному напрямі на Проскурів, ставала за фронтом Запорожців, на долю яких випав головний тягар цього тяжкого відходу.

Невилазне болото і безперервний дощ додавали ще лиха втомленим бійцям. На боці лишилися Могилів і Дунаївці. Група рушила проскурівським шосем. Пару днів штаб Групи зоставався в Ярмолинцях (приблизно 21–22 листопаду). До нього прибув і Головний Отаман.

Становище на фронті не було певним, і штаб Групи мусив завжди дбати про власну безпеку. Але ж Головний Отаман не звертав на це належної уваги і заставався при штабі, не дивлячись на доповіді про непевне становище. І от після півночи на 22 листопаду згідно з відомостями про загальну ситуацію та після доповіді Командуючому Групою (ген. Омеляновичу-Павленкові), я мусів надіслати польову записку до ад'ютанта Головного Отамана (здається, підполк. Низієнко) приблизно такого змісту: «Командування Групою не може взяти на себе дальшу відповідальність за безпечність перебування при штабі Пана Головного Отамана». Лише в такий спосіб вдалося примусити небіжчика від'їхати від штабу в більш безпечні райони. Вирушив о годині 4 рано і, здається Симон Петлюра встиг ще проїхати через Проскурів, а Запорізька Група другої ночі мусіла вже оминати це місто з заходу і форсувати р. Бог біля Чорного Острова.

III.

Листопад 1920 р.

11 листопаду штаб армії ранком перейшов з Городка до Ярмолинців. Становище на фронті було надзвичайно тяжке: відкочувалося назад, після вчорашнього прориву большовиків, праве крило армії – група ген. Удовиченка. Центр вагався, ліве крило лише закінчувало перегруповання для наступу. 4–5 днів простояв штаб у Ярмолинцях. Трудно уявити собі ту напружену нервову роботу штабу при кепських засобах зв'язку, щогодинному зіпсуттю його при тій безодні депеш, що сипалися з усіх боків не тільки від частин, а навіть і від цивільних установ, бо йшла горячкова евакуація державних установ з Кам'янця.

Якийсь час при штабі пробув Головний Отаман. Одного вечора тільки що було прийнято оперативне донесення. Були якісь в ньому недоладності, і тому мусив я дати його на апарат для пе-

ревірки. Запитую далі про депешу – її немає. Хто взяв її з апарату – невідомо. Іду з апаратної в оперативну кімнату і голосно кажу з певним незадоволенням: «Панове, хто взяв таке то донесення? Прошу не забирати без дозволу депеш з апаратів». Біля розвішаної на стіні мапи притулилася якась постать і подає мені папір. Майже не дивлячись, у кого він був, я вхопив і хотів йти, як побачив що нещаслива депеша була в руках Головного Отамана. Почув себе дуже ніяково, але Петлюра тим лагідним тоном, який пам'ятають усі, хто мав з ним діло, мені каже: «Це я мушу просити вибачення у вас, пане генерале, що примусив вас турбуватися і розшукувати депешу».

Збірник пам'яти Симона Петлюри. Прага, 1930, с. 223, 224.

Леонід Буткевич

СПІЛЬНА ВІЙСЬКОВА ШКОЛА

Вересень 1919 року, пошесні хвороби, тяжка боротьба і з 5-го полку Січових Стрільців. К-р полку полковник А. Д-ій мене надсилає до Кам'янця-Подільського; нас мають зарахувати до 1-го Рекрутського Полку. Всі ми зле вдягнені, але хоронимо наш молодий запал. Полковник Шандрук, К-р 1-го Рекрутського полку, надзвичайно мило нас приймає, але в короткому часі полк виходить на фронт проти Добровольчої Армії. Тиф косить наші лави міцніше за ворога і в кінці листопада я опиняюсь у санітарному потязі й перше бачу там кількох старих приятелів по Армії. Мене, як підстаршину, Адьютант Головного Отамана полк. Романченко, що перебував на двірці, приділює до юнаків. Незабаром я в шпиталі; тут мене відвідують Патя Т та С. Є. Г.; вони збираються до Києва і хочуть повідомити моїх батьків про мене; 29-го листопада я отримав наказ про моє залічення до СВШ.

Польські частини обезброюють українську залогу і юнацький відділ, в якому були колишні юнаки Житомирської СВШ, але в цьому відділі було також багато урядовців з різних Міністерств. Відділом командує хор. жандармерії. З 11-го грудня юнацький відділ є охороною Експедиції заготовок Державних Паперів. 5-го січня 1920 року сформовано 1-у пішу сотню та школа має назву Кам'янецької Юнацької Школи. Вперше відбуваються лекції та муштра. Командиром 1-ої сотні є сотник А. Валійський; командиром куріня полк. Нікітін; молодші старшини: поручник Федорівський та хор. С. Созонтів. 8-го лютого офіційне та врочисте свято відкриття Спільної Військової Школи. Школа має мати відділи: кінний, гарматний, кулеметний, інженерний та, звичайно, піший. Начальник СВШ полковник Петро Пучківський поповнює старшинський і юнацький стан СВШ. Формується 2-а і 3-я сотня, кінний та гарматний відділи, як також розпочато формування кулеметної сотні. Командиром 2-ої сотні призначено сот. Рудичева.

Командиром 3-ої сотні поручника Федорівського. 1-го травня нас відвідує пан Головний Отаман; радісне обличчя та велике задоволення, що нас бачить добре вдягненими, гордими бути в майбут-

ньому старшинами рідної Армії. Кілька милих слів і Його віра, як і наша загальна, що в швидкому часі здобудемо нашу Державність.

Інспектором клясів призначено полковника М. Лорченка, (кол. інспектора Київської Реальної Школи). До СВШ прибувають генерали Юнаків, Дядюша та Порохівський. 23-го травня СВШ переїздить до Вінниці, де населення із захопленням нас зустрічає. Раптом – погіршення фронту і 1-а сотня виконує ролю ар'єрґарда; 16-го червня 1920 р. СВШ залишає Вінницю, ввесь час в постійній поготовлі та 23-го червня СВШ повертається до Кам'янця-Подільського; з 11-го червня к-ром 1-ої сотні стає пполк. В. Немоловський (його брат юнак 2-ої сотні). Курсовими старшинами: сотник Каліновський, сотник В. Білинський, пор. Іванів та хор. Лушненко. Швидкий відступ польської армії примушує Укр. Головну Команду вислати юнаків у загрожені ворожою кіннотою райони і 1-а сотня 7-го липня є в Ярмолинцях; тут юнаки 1-ої сотні здіймають залишені гармати і вперше ми готові до бою з нашими власними гарматами. 9 гармат ситуацію поліпшує і ми, 1-а сотня, повертається до Кам'янця-Подільського 11-го липня.

Ворожа кіннота робить глибокий рейд в наше запілля і перша сотня прикриває відступ всієї армії. Нас, 1-у сотню, забули повідомити і ми були дивними свідками паради кінноти Котовського, але мужня постава сотника Зубка-Макієвського, що став к-ром 1-ої сотні, загальне спокійне ставлення юнаків до цієї несподіваної пригоди, поміч місцевих людей і ми відійшли далі та знов злучилися зі всією Армією. Після доброго походу 14 липня 1-а сотня переходить Збруч; щемить юнацьке серце при думці, що треба покинути рідну землю, але вірний добровільно прийнятому обов'язку, скріпленою вояцькою присягою, всі себе вважають здатними до всіх зобов'язань часу. В Галичині я здибаюся з моїми побратимами з Корпусу Січових Стрільців. І нас, юнаків, населення гарно приймає та частує.

В Яслах так само місцева укр. інтеліґенція з глибокою симпатією ставиться до нас. Нарешті, ми в Станиславові і знов лекції, варта, а 20-го й 21-го липня 1-а сотня є в Городенці. На фронті завжди червона кіннота; тут у Хриплині парада перед Головним Отаманом; 1-а сотня оберігає залізницю, а 25-го липня повертається до м. Ясла. 30-го липня полк. П. Пучківський залишає керування СВШ і на його місце призначено полк. Миколу Шаповала.

1-а сотня забезпечує запілля і знов ми у Хриплині й 2-го серпня знов ще парада перед Паном Головним Отаманом.

8-го серпня СВШ повертається до Станиславова. Події на фронті, тому 17-го серпня 1-а сотня в Галичі забезпечує запілля; 19-го серпня 1-а сотня в Тисмениці. 21-го серпня під жахливим дощем перевірка К-ром Ген. Михайлом Омельяновичем-Павленком. 22-го серпня у Надвірний; 1-у сотню посилають догнати утікачів до Чехії. 1-го вересня Ієзуполь. В Ієзуполі 1-а сотня до 6-го вересня і знов повертається до Станиславова. Дали кілька днів, щоб нас усіх привести до ладу; знов лекції та муштра. 24-го вересня у Карпатах, 1-го листопада у Чорткові, а 3-го листопада ми в Україні. Ми, 1-ша сотня, що одержали літню уніформу Англійської Армії, починаємо відчувати холод, але несемо дозорчу службу; 5-го листопада 1-а сотня в Кам'янці-Подільському.

13 листопада вся СВШ виходить на фронт. 14 листопада 1-а сотня в Демшині, 15-го листопада в Калині; 17 листопада в Кадіївцях в Тукові; 19-го листопада ми відрізані від усієї армії; вперше здибаємо наших вояків у Вівсях, Сатанові та Голохвастові. 20-го листопада 1-а сотня у Волочиських. 21-го у Підволочиську – військове інтернування. Бачу моїх любих побратимів як гордо заховують їхній неймовірний сум. Кіннота ген. Балаховича (російська) тікає в жахливій паніці. Я з Олексою Бурлаєм лишаємося позаду сотні; раптом полк. М. Лорченко каже нам двом, щоб ми врятували мільярдове військове майно. Отож, ми, зібравши декілька телефонів, з бідою знаходимо нашу 1-у сотню.

25 листопада Товстолуги і 26 листопада Тернопіль; 28 листопада СВШ в таборі інтернованих у Ланцуті. Починається сумне життя, але знов лекції та муштра. 7-го березня нас відвідує ген. В. Петрів, а 14-го квітня – Пан Головний Отаман. 1-го травня Розговіни, – разом з нами Командарм Ген. Омельянович-Павленко. 16 травня ми покидаємо Ланцут; 17-го травня Тарнів, 19 травня прибуваємо до табору Вадовиці.

14 липня 1921 року 1-ий випуск старшин СВШ покидає табор Вадовиці. Головний Отаман своєю присутністю вніс великий ентузіязм, і – це був великий день для всієї СВШ. В таборі починається роз'їзд всіх частин, – більшість від'їжджає на роботи. Ходять чутки про ліквідацію табору; нас продовжують муштрувати;

їдемо на топографічні знімки. 9-го жовтня СВШ залишає табір Вадовиці, а 10-го жовтня о 1-ій годині дня ми є в таборі Каліш.

Надзвичайно мила, сердечна зустріч, що її зробив нам ген. О. Удовиченко, як також сердечне ставлення ген. Загродського, нам надало нової віри в покращання нашої долі. Табір Каліш кращий за Ланцут та Вадовиці: кращі харчі та глибока сердечність наших двох великих улюблених Генералів, що багато з нас їх знали на полі бою. Пригадуються мені слова ген. О. Удовиченка до нас, до гайдамаків у Києві: «будьте чесними, мужніми та добрими». Обидва генерали з перших днів нашої визвольної боротьби стали легендарними національними лицарями.

Коли Укр. Армія покинула рідні лани та була інтернована, ген. О. Удовиченко зробив заклик до українців цілого світу, щоб не забули тих, що зі зброєю в руках боролися за Державність України і певні покращання нашого таборового життя були наслідком його великої жертвенної праці та великого престижу його імені. СВШ в кращих та спокійніших умовах продовжувала своє вояцьке життя.

Існування Таборової Юнацької Школи, де я зустрів чимало побратимів, старих вояків Укр. Армії, як також багатьох старшин, що з початку нашої боротьби винесли ввесь тягар керування та відповідальности. Таборовий театр, церква – це були великою моральною підтримкою для всіх. СВШ продовжувала муштру, лекції, тактичне навчання, топографічні знімки. 22-го липня 1922 року 2-ий випуск молодих старшин Армії УНР мав шану бачити та вітати Головного Отамана.

Ми, молоді хорунжі, мусіли бути в частинах, що ми самі їх обрали. Не можу забути та хочу схилити моє чоло від себе і всіх, що доля їм судила зберегти своє життя, перед пам'яттю наших побратимів, що згинули під Базаром та перед молодими старшинами, які були прикладом жертвенности та вояцької гідности.

Отже, кінчаючи ці коротенькі спогади про СВШ, бажаю, щоб усі без вийнятку колишні вихованці СВШ до смерти залишились лицарями правди, чести та обов'язку.

Копія з архіву Т. Олесіюка.

ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ЗУСТРІЧІ ЄВРЕЙСЬКИХ ДІЯЧІВ З ГОЛОВОЮ ДИРЕКТОРІЇ С. ПЕТЛЮРОЮ В КАМ'ЯНЦІ

17 липня 1919 року

Копія.
Переклад з єврейської мови
До пана Міністра єврейських справ

Доклад делегації єврейського населення, бувшої
у Пана Головного Отамана 17 липня ц. р.

Пан Головний Отаман починає промову тим, що він прохав Міністра Внутрішніх Справ і Міністра Єврейських Справ, щоб до нього прибула делегація всього єврейського населення, а не від партій, щоб переговорити про бажання п. Головного Отамана й про бажання представників єврейського населення, якнайкраще упорядкувати мирне сожиття цих двох народів.

Бесіда була не политичною, але зовсім відсторонити политичний мент є неможливим.

Большовизм існує, це хвороба, але большевизму не буде, тому що він не має корінів на Вкраїні, де 84% населення це селяне. Протиєврейські ексцеси це результат роздратування, викликаного провокацією. З провокацією я буду нещадно боротися як з огляду державного, так і з огляду військового.

Я добре розумію, що козаки, котрі грабують, – з людей військових пертворюються в простих бандітів. Козаки це вже розуміють і самі вживають проти цього заходів. В зв'язку з розвитком наступу нашої армії я буду вимагати від інспектури і військового начальства, щоб вони вживали самих рішучих заходів в боротьбі з погромами.

В Галичині євреї йдуть разом з українцями. Поляки їх однаково переслідують, а Галицьке Суспільство дуже оцінює цю спільну працю. А також і наші козаки звернули свою увагу на це. Він хоче слово від делегації, що вона буде впливати на той бік фронту. Він розповсюдить по той бік фронту свої телеграми і телеграми еврей-

ського Міністра. Він буде впливати на повстанців, що треба жити в повній згоді з єврейським населенням. Треба боротися з большевиками, але боротьби з євреями він не допустить. Йому відомо, що большовики хтять деморалізувати українську армію навіть асігнували для цього мільйони грошей. Йому відомо, що большовики грабують єврейське населення, так було в Солонківцях, і він радив представникам єврейського населення Солонківців звернутися до Єврейського Міністра, доставити йому спис шкід, а Міністр вже буде дбати, щоб уряд асігнував необхідні кошти. Поки що він видав їм допомогу на кілька днів. Він хоче почуття від делегації слово, котре переконало би його, що єврейське населення допоможе йому в боротьбі з большовиками. Але, окрім боротьби з большовиками, Україна веде боротьбу за свою самостійність. Євреї весь час підтримували Українську самостійність. Він прохає і надалі підтримувати його в цьому. Війську необхідні набої, і він прохає допомогти дістати їх через Румунських євреїв.

Крайз говорить: Як би не хтіли обійти политичний мент, це є неможливим, понеже делегація складається з слідуючих осіб: Равина Гутмана – представника Кам'янецької ордотоксії, Кнейдермана – представника Кам'янецької Єврейської Громади, Альтмана – представника сіоністів і Громади: Крайза – представника трудових кол, Драхлера – представника Поалей Ціон і Богарада – представника Бунда і з'єднаних соціалістів.

Головний Отаман заявив, що готов з задоволенням вислухати кожного.

Першим говорив на єврейській мові равін Гутман: Релігійні звичаї вимагають, що коли бачать Голову народа, то говорять молитву: Благословен Той, хто відділив від своєї честі чоловікові. За часів царизму у нього такого випадку не було, і він не зміг би висловити таку молитву як Владі, опоганившій частину божества в собі єврейськими погромами. У большовиків він теж не міг висловити цю молитву, понеже вони цілком опоганили божество.

Тепер він висловляє молитву з легким серцем, бо зміст і склад Уряду намічається демократичним, при котрім єврейському народові буде легко жити. Найкращим доказом цього являється те, що Україна являється першою країною, в котрій є єврейський міністр.

Большовизм був з погляду святої Тори свого роду Вавилонське Стовпотворіння, покоління котрого було покаране потопом, понеже не могло існувати. Також і большовизм, бажаючи підкопатися під грунт, на котрім тримається релігійна частина єврейства, не міг користуватися симпатіями цеї частини. А тепер перед тим, як висловити молитву, він вимовляє клятьбу від імені всіх єврейських святинь, що у віруючій частині єврейства не має місця для більшовизму. Він бажає і вірить в божу силу, що Україна буде самостійною країною і від імені святого Бога він прохає світлого отамана не допустити в місцях, куди увійде українське військо, сумних днів для євреїв, і піднімаючись разом з всією делегацією, а разом з Головним отаманом, він говорить молитву: «Благословенний, відділивший з своєї чести чоловікові» (весь час і в час промови молитви равин був у ярмолці).

Промова перекладена на українську мову представником трудових кол Крайзом.

Альтман: Я представник Громади і сіоністів, особливо остатніх. Як вільний громадянин Української Республіки, перед вільним Головним Отаманом я буду говорити вільно, хоч би і несолодкі були мої слова. Ми, сіоністи, дивимось на український народний рух, як на сіоністський рух, і ми не можемо не привітати його. Ми вітаємо його і бажали би всіма можливостями підтримувати його. Ми терпимо разом з вами сотні років і вже хотіли би в купі з вами радуватися. Єврейський нарід страждає на протязі двох тисяч років невірування і навчився бути добрим громадянином. А пан Головний Отаман добре знає, які ми добрі німецькі, французькі, англійські і американські громадяни. Ми, сіоністи, не можемо стояти за большовизм, ми віримо в большевизм меньш як хто-небудь, але коли кажуть, що їх штовхають погроми з цього боку і примусова мобілізація з другого. Як на приклад він показує на Орин1вський погром і як провокуюче явище. Взагалі після Проскурова легка можливість була дати себе провоціювати. Неможливо тільки обвинувачувати євреїв, котрі йдуть до червоної армії, треба також осудити ті причини, котрі штовхають їх туди. Як приклад він показує на те, що Галицьке Єврейство йде вкупі з українцями проти польських погромів. Тепер мусить про-

вадитись така політика, щоби і вояк був ситий, і цап цілий. Коли хочуть, щоби наша інформація мала відповідний вплив на той бік фронту, то необхідно усунути такі випадки, які були, наприклад, в Китай-Городі. Що торкається зброї, то такої у нас зовсім нема, бо вона своєчасно була відібрана.

Кнейдерман: вказує, що коли би євреї хотіли роз'їзжати по селах купувати набої, то це було би неможливим. Прикладом він проводить той факт, що місто Кам'янець голодує в той час, як в дванадцяти верстах від міста можна купити хліб і ніхто не відважається їхати, боячись бути забитим по дорозі.

Головний Отаман відповідає: Він вжив і вживе всіх заходів, но в один день нічого не можна зробити, тим більш, провокація росте. Він вживає заходів через інспектуру і військове начальство. Копія його наказів стане відомою делегації через єврейського Міністра. Тепер определюється судьба всіх народів, і вона знаходиться в руках 4 осіб, котрі собою уявляють Антанту. У єврейських колах є можливість увійти в відношення з Західною Европою, ви можете сказати, що ви йдете разом з Україною і добиваєтеся признання самостійності України.

Крайз, з'ясувавши, що він являється представником єврейських ремісників і дрібних крамарів, цього єврейського селянства в місті, котрому при будуванні Української держави суджено відіграти більшу роль як єврейському робітництву, дуже зруйнованому завдяки остатнім подіям, вказав, що вони стоять міцно на принципі Української Самостійности і незалежности України. Ця позиція ремісників має національний і економічний грунт. Ремісники є єврейські націоналісти, і для них ясно, що для їх економіки згубним є большовизм. Рівним чином і влада великої буржуазії, котру веде за собою Денікін, поставить в тяжчі обставини ремісників. Тільки в демократичній директоріяльній Україні ремісники зможуть жити і розвиватися. Тому ми беремо участь в державнім будуванні і хочемо брати участь і в майбутнім.

У нас для цього є сили, у нас є велика і гарна інтелігенція. На жаль, декотрі Міністерства неприязно відносяться до євреїв і навіть звільняють служачих євреїв. Ми цілком підтримуємо нинішній уряд, підтримуємо Єврейського Міністра т. Красного, котрий

по своїй партійній окрасці являється виразником волі єврейського трудового народу. Ми особливо зацікавлені в тім, щоби особа, керуюча здійсненням національно-персональної автономії, котру завоювала єврейська демократія, була демократом. Погроми, від котрих особливо страждає єврейська біднота, є наслідком діяльности чорносотенних елементів, вкорінившихся у військо, урядові органи і міліцію. Необхідно зняти з фронту наші частини, реорганізувати їх і вигнати з них чорносотенців, а вперед треба пустити Галичан, добре дісціплінованих, котрим погромна хвиля чужа. Інститут інспектури ми знаємо і покладаєм на нього великі надії, але треба для постійного контакту армії з єврейським населенням утворити поруч з загальною інспектурою і єврейську. Ремісники вже беруть участь в обороні краю. Спілки ремісників працюють по постачанню армії. Ремісники готові виконати обов'язок громадян і вступити до війська, але вимагають утворення в армії такої атмосфери, при котрій українець не дивився би на єврея-козака, як на ворога.

Драхлер: Я представник політичної партії не рахую можливим говорити про судьбу українського визвольного руху, не торкаючись політики. Коли ви, Пане Головний Отамане, стоїте на чолі Уряду, а не Гетьман Скоропадський, це саме є політичне явище – наслідок певної політичної ситуації. Неможливо по обивательськи творити державу, а необхідно мати під собою політичний грунт. Я не буду зупинятись на політичних помилках української політики до Гетьмана, зупинюсь тільки на головних етапах Директоріяльної політики, котру ми, Поалей Ціон, проробили разом з вами від Вінниці до Київа і назад до Вінниці. Як єврейський соціяліст я страждав душою за ту позицію, котру заняли представники національних меншостей на урядовім конгресі. Орієнтуючись на большовизм, вони просто не оцінили як слід соціальну кон'юнктуру України. Але правдивим було їх політично-етичне почуття, котре відштовхнуло їх від вас. Ваше політичне вагання утворило дві України – паперову і дійсну. Трудовий Конгрес і житомирський погром найкраща ілюстрація цих двох світів. Ми глибоко переконані і маємо досить фактів, що Житомирський і Бердичівський погроми виникли проти волі Уряду. Зараз же після Житомирського погрому російські і польські чорносотенці хвалилися: «Задуманий погромний плян

нам прегарно вдався. І кінець Україні». Но Уряд винен своїм замовчуванням погрому. Уряд, котрий став на соціялістичний шлях, повинен вдуматися в погромне питання. Він повинен був зрозуміти, що погроми є наслідком такої високої реакційної температури, від котрої будуть таяти найкращі соціяльні обіцянки...

Но цей струмінь лави, я переконаний, відштовнув Директоріяльний Уряд від Київа по той бік Збруча. Повстання і обстріл селянами відступаючих Директоріяльних частин, це не є випадком, а наслідком вагаючоїся політики.

Відступ від Київа по той бік Збруча було нашою жахливішою соціяльною і національною трагедією. Ви, носителі національного звільнення, залишилися без народу, за котрий ви хотіли боротися, а ми, представники єврейського робітництва, котре хотіло разом з вами будувати звільнившуюся Україну, залишилися без робітників. І зробилося це завдяки тому, що ваші дії розійшлися з обіцянками і це відштовхнуло неукраїнське населення з правдивого шляху спільної праці за вільну Самостійну Україну.

У теперішнім наступі від Збруча на Київ новий соціялістичний Уряд намагаєтья запобігти попередній помилці. При першім вступі на українську територію Ви суворо наказали не терорізувати селянство. Завдяки цьому вам вдалося почасти виграти допомогу села. Але коли ми переходимо до вашого просування по містах і містечках, ми констатуємо, що боротьба Уряду з погромами не дала ще належних наслідків. Жахлива картина Проскурівської та Фельдштинської різні утворила в єврейському населенню переконання, що ваш новий наступ може їм принести ці самі муки. Перший раз заняття міста Ориніна вашою військовою частиною в травні місяці тільки підтвердили жах єврейського населення. Оринівський погром страшний не кількістю жертв, а своєю дикістю і садизмом. Коли якийсь отаман оголює бороду єврея і примушує його проковтнути її, коли инший отаман примушує старуху семидесяти років танцювати круг трупа її забитого сина і при цьому співати «Ще не вмерла Україна» – це погром не фізичний, но моральний, це погром споганюючий почуття людини, а такі отамани далеко козаків не поведуть.

Сумні події гнали єврейське населення на старий шлях. «Найбільш сильні хапалися почасти за самогубство, почасти за зброю проти Директоріяльного війська, слабі – за поди і пивниці.

Наша партія стоїть на старовиннім погляді, що єврейська демократія нарівні з українським народом заінтересовані в самостійности вільної України. На той же шлях ми кличемо широкі єврейські маси й організоване єврейське робітництво. Ця боротьба нашої партії потребує відповідної допомоги і відгуку, самої енергійної боротьби Уряду і військового головного Командування з єврейськими погромами.

Я глибоко переконаний, що не тільки ми, но вся єврейська демократія діями візьме саму активну участь в боротьбі за звільнення країни. І в рядах армії єврейський козак рука у руку буде воювати – носити свою кров і життя на алтар національного і соціяльного звільнення України.

Богорад. Щоб не повторити те, що говорили мої товариші, я заявляю, що я представник Бунду і з'єднаної єврейської соціялістичної партії. Бунд є та партія, котра завжди мала і тепер має найбільший вплив серед єврейської демократії, тому що вона фактично є лише єдина соціял-демократична партия, круг котрої групується все робітництво. Між єврейськими партиями, повинні Ви знати, пане Головний Отаман, виник розкол. Комуністичні частини цілком вийшли з партії і утворюють тепер комуністичну спілку. Бунд, як Бунд, залишився на позиції, котра Панові Головному Отаманові відома ще з Трудового конгресу, – це є лінія, котру вели інтернаціоналісти і бундісти сторінники Литвака. При цьому я повинен замітити, що після виступу т. Винниченка на Трудовім Конгресі, коли він обвинувачував демократію меншости в неприйманні участи в Уряді, що мало вплив на поправіння політики, багато членів Бунда і з'єднанців були з цим згодні, бо Уряд з свого боку не виявив урядові влади по відношенню до Бердичівських погромників, що впливало відштовхуюче на демократію. Тепер Бунд і з'єднані єврейські соціалісти не хочуть зробити цю помилку. Ми стоїм тепер перед вільною Самостійною Українською Народною Республікою, коли хочете, то вже тільки по одному тому, що нема з ким федерувати, не з большовицько-кому-

ністичною Росією, як не з імперіялістичною антантою. Тільки демократия Українського краю може утворити вільну і самостійну Українську Народню Республіку.

Уряд в теперішнім складі як соціялісгичний нами підтримується, то дозвольте мені, Пане Головний Отамане, сказати Вам те, що треба сказати: Бунд мав революційну мужність при царизмі висловити те, що йому треба було сказати і в Кам'янці за часів комуністичного ісполкому ми знову мали мужність разом з українськими С.Д. і С.Р., Російськими С.Д. і С.Р., об'єднаними єврейськими соціялістами і Поалей-Ціон подати меморандум комуністичному ісполкомові, вимагаючи соціялістичних прав. Тепер при соціялістичнім Уряді ми не можемо не звернути увагу, що соціялісти пануючої нації можуть легально продовжувати свою працю, а єврейські соціялісти, котрі потягнулись було за комуністичною течією, но зараз же повернулись назад, не можуть мати легального існування, не кажучи вже про проведення якої-небудь соціалістичної праці. Прикладом приведу одного нашого товариша Пістермана, за котрого центральне Бюро, з'єднаний Бунд, професійна спілка торгово-промислових служачих, робітничий клюб і інші гарантують, свідчать, що він вийшов від свойого чотирьохтижневого комунізму, більш того, сам Міністр Праці Безпалько теж хоче поручитися за нього, але все ж при соціялістичнім Уряді цей товариш не може бути легалізований, в той час як українські соціялісти з подібними, а може з ще тяжчими гріхами, вільно походжують і продовжують свою працю. Я також не можу не вказати на факт, котрий находиться з мойого погляду в компетенції Головного Командуваннями. Ви, Пане Головний Отамане, вказуєте і ми підтверджуємо, що великий відсоток єврейських робітників знаходиться в комуністичній армії, котра бореться проти самостійности України. Но, Пане Головний Отамане, українських комуністів є не менша кількість, як єврейських, коли не більше, котра бореться проти самостійності своєї нації, а вони такі ж злочинці, як єврейські комуністи, як не більш з національного погляду, але вже беручи в полон єврейських червоноармійців, їх розстрілюють, а українських звільняють, а часто довіряють їм відповідну працю. Такий засіб боротьби з нашого погляду є ан-

тисемичним, з котрими Республіканський Уряд і Армія повинні боротися. Я ще повинен вказати Панові головному Отаманові, що Бунд і Об'єднані єврейські соціялісти не можуть звернутися до всесвітнього єврейського народу, як цього бажав би Пан Головний Отаман від Равина, Сіоністської громади і сіоністів. Ми можемо говорити тільки з демократією, а коли, Пане Головний Отамане, бажаєте від нас бесіди з демократією по той бік фронту, то це залежить цілком від Вас, Пане Головний Отамане. Утворіть такі умови, котрі нас не діскредітірували в очах демократії по той бік фронту за наш український державний погляд. Утворіть правдиву, чисто витриману соціялістично демократичну атмосферу, і я запевняю Вас, що демократія по той бік фронту не буде чекати нашого заклику, а сама до нас прийде.

Я хочу ще підкреслити, що ми підтримуємо єврейського Міністра Красного. Це найбільш відповідаюча в теперішній мент особа, котра може і повинна бути на цьому посту. До того часу, поки єврейська демократія не призначить иншу особу, ми входимо в Раду Міністра Єврейських Справ і підтримуємо його.

Ми, Пане Головний Отамане, свою початкову демократичну працю зробили і йдемо навіть далі, тепер ваша черга.

Відповідаючи представникам єврейського населення, Головний Отаман дав своє слово, що він всю силу свого авторитету використає для того, щоб усунути всі ексцеси проти євреїв, котрі перешкоджають державній праці. Отаман буде рішуче боротися з хуліганством. Цієї боротьби вимагає і селянство, котре хоче твердої влади. Отаман просить широко в пресі сповістити про те активне підтримування, котре виявляє єврейське населення спільно з ним утворити сприяючі обставини для мирного сожитгя братерських народів, просить допомогти Україні стати на ноги. Відносно участи євреїв в Армії, Отаман підкреслив, що в Ушицькім і Могилівськім повітах єврейські делегації просили Отамана мобілізувати для армії і євреїв козаків. Що торкається Оринінських і Кам'янецьких подій, то агітацію за погром вели між козаками ліві С.Р. і незалежники з першого Кам'янецького Ревкому.

Орігінал за належними підписами

З орігіналом згідно: Директор Департаменту Загальних Справ (підпис)

22 липня 1919 р.

Начальник Відділу (підпис)

Машинопис.
ЦДАВОВУ: ф. 2060, оп. 1, спр. 18 а, арк. 5–9.

А ось як відбувалася зустріч
єврейської делегації з генералом Денікіним:

«26 липня (8 серпня 1919 року) о другій годині дня єврейська делегація з представників єврейських громад: Катеринослава – голови М. С. Брука, Харкова – голови, докт. Л. В. Віленського, Ростова-на-Дону–равина д-ра З. *Г. Гольденберга і Таганрога – тов. голови д-ра Я. А. Евінзона була прийнята заступником Правителя генералом Денікіним. Д-р Віленський представив генералу членів делегації й прочитав записку, складену від імені названих чотирьох громад. Генерал Денікін дуже уважно слухав, роблячи помітки під час читання. Передаючи записку ген. Денікіну, д-р Віленський зазначив, що через небажання перевантажувати генерала в записці не вміщено той величезний фактичний матеріал, який знаходиться в делегації і який, за його бажанням, може бути наданий йому.*

Ген. Денікін: «Я не повинен Вас запевнювати ні в любові до євреїв, ні у ворожнечі йому; взагалі смішно підходити до цього питання з такої точки зору. Я дивлюсь на єврейське питання з точки зору державної доцільності і людяності.

Щодо питання про ставлення командного складу до євреїв-офіцерів, я боровся і надалі буду боротися з цим прикрим явищем, але становище таке, що боротися важко. Тільки повільно я і намагався, і намагаюся тепер можливо послабити його гостроту, але усунути його цілком я не в стані. Командний склад на свій страх і ризик з власного почину віддавав розпорядження про відправлення євреїв-офіцерів в окремі батальйони. Я навіть зробив зауваження генералу Май-Маєвському. Формально він на це не

мав права, але внутрішньо я усвідомлював, що він інакше вчинити не міг, і, врешті-решт, я особисто віддав розпорядження про відрахування в резерв євреїв-офіцерів. Мушу зазначити, що з Армавіра, куди були відправлені деякі євреї-офіцери, надходять уже скарги і заяви про небажання в своєму середовищі мати їх. Але це владнається. Іншого виходу я не бачу. Це необхідно, перш за все, для запобігання великих неприємностей для самих євреїв, для яких життя в офіцерському середовищі було б нестерпним, а тепер я звертаюся до Вас: підкажіть мені більш підходящий спосіб для вирішення цього питання».

Делегація відповіла, що вона бачить єдиний спосіб вирішення тільки в неухильному проведенні рівного ставлення з боку командного складу до євреїв.

«Якщо ж на перших порах євреї-офіцери постраждають від неприязні своїх товаришів, то це нам не страшно, але ми не можемо допустити тієї образи, яка в противному разі наноситься честі єврейської нації».

Делегація виразила далі впевненість, що при першому бойовому хрещенні пристрасті вляжуться і відновляться терпимі відносини.

«Сказане вповні стверджується положенням речей, яке мало місце при Тимчасовому уряді і на Донському фронті».

Після того, як генерал Денікін знову вказав на вкрай важке становище євреїв-офіцерів, в яке вони можуть потрапити, делегація все-таки продовжувала наполягати на своєму, заявляючи, що не страшно, якщо навіть іноді євреї-офіцери одержать кулю в спину. Таке становище, така неприязнь довго тривати не може, але принцип рівності нам надто дорогий.

Тоді ген. Денікін вказав на інший бік питання: «Я боюсь серйозних хвилювань серед офіцерства і тому не можу прийняти Вашу точку зору».

Далі ген. Денікін пробує пояснити настрій армії проти євреїв тією обставиною, що армії доводиться обличчям до обличчя воювати з єврейськими комуністичними легіонами.

Делегація негайно заперечила, посилаючись на слова ген. Шкуро, що всього-навсього таких легіонів нараховується один в три-

ста осіб. Правда, носяться чутки про такий же загін десь в Одесі, але все те перебуває в галузі ймовірностей і чуток. Потім, надзвичайно дивно, що такий настрій народжується в армії проти євреїв, при вигляді одного загону в триста осіб і зовсім не має місця при вигляді тих десятків тисяч російських братів-червоноармійців, з якими їй доводиться боротися і яким усе це швидко прощається.

Після того ген. Денікін зазначив, що під час відходу більшовиків з Катеринослава там сконцентрувалося сто тридцять єврейських комісарів.

Делегація відповіла, що євр. комісари фабрикуються надзвичайно штучно. Надто часто звичайних простих євреїв, які ніколи нічого спільного з більшовизмом не мали, підносять у чини комісарів, аби створювати видимість їх багаточисельності. І цілком правильно з цього приводу зазначив ген. Шкуро, що в Юзівці одного великого буржуа перетворили в комісара.

Тоді ген. Денікін заявив, що внаслідок існуючої згуртованості між євреями ми могли б вплинути на єврейські більшовицькі дружини.

Делегація виразила подив з приводу того, що ген. Денікін міг думати про який-небудь вплив євреїв на більшовиків, які саме як більшовики розірвали всякий зв'язок з єврейством.

«Коли московський равін Мазе звернувся до Троцького з вказівкою на страшну шкоду, що наноситься його діяльністю єврейству, Троцький відповів, що він нічого спільного з єврейством не має і єврейства знати не хоче».

Широкі єврейські маси рішуче непричетні до більшовизму. На виборах на різні національні з'їзди і громадські ради, на яких проявляється справжня політична фізіономія єврейства, не був обраний жоден більшовик».

Ген. Денікін: «Це можу зрозуміти я. Але біжить поясніть це масі».

Делегація: «Ви зуміли здійснити диво, створивши могутню. Дисципліновану армію, і Вам не важко буде за допомогою наказу змусити офіцерство рахуватися з Вашими словами».

Ген. Денікін: «Так, нами багато досягнуто, але, Слава Богу, якщо мої бойові накази виконуються. Бажати зараз же, при даному складі і моральному рівні армії, більшого – неможливо.

Делегація: Таке неприязне відношення з боку армії до євреїв зустрінуть і євреї солдати, прийняті по мобілізації?».

Ген. Денікін: «Думаю, що євреї-солдати зживуться в масі інших простих солдатів і навряд чи в цьому відношенні можна чекати великого тертя».

Делегація:« Чи не слід рахуватися з настроєм єврейських мас, вражених у своїй національній гідності? Чи можна від них вимагати, щоб вони віддавали свої голови, йдучи в армію, з якої викидаються їхні брати?».

Ген. Денікін (мовчав).

Переходячи до питання про грабежі, ген. Денікін зазначив, що, наскільки йому відомо, вони затихають і що в Харкові зовсім спокійно. На що делегація відповіла, що в Харкові не тільки не спокійно. Але досі йде так званий тихий погром, що виражається щоденно десятками найтяжчих випадків грабежів і насильств.

Навіть делегація надала ген. Денікіну копію прохання Лозівської міської управи на ім'я ген. Май-Маєвського, яке видимо вразило його.

«Що стосується Катеринослава, то без жаху говорити не можна: цілими вулицями єврейські будинки й магазини розгромлені дотла, сотні жінок згвалтовані, тисячі убитих. Спочатку ми готові були вважати таке явище результатом «оп'яніння перемогою», розпалених пристрастей солдатів, але були впевнені, що незабаром це минеться. Але насправді ці звірства й жахи рішуче не проявляють тенденції до припинення. «Ці звірства відбуваються також на залізницях – на всій протяжності простору, зайнятого Добр. армією. Із вагонів єврея викидають буквально з вікна. Жоден єврей не може врятуватись, у кращому випадку він рятує своє життя ціною величезного викупу».

Ген. Денікін: «Так, важко чекати чогось доброго від людей, цілком спідлених, надзвичайно впавших в моральному смислі. Адже той факт, що цей люд потрапив в армію по мобілізації, не робить його кращим; це ж не добровольці, що йшли в армію ідейно, за

кожного з яких я міг поручитися. Це адже зброд. Його фізіономія стане зрозумілою, якщо взяти до уваги загальне падіння нравів».

Далі ген. Денікін намагався довести, що ці погроми не винятково єврейські.

Делегація: «Погроми розпочинаються винятково з євреїв; не єврейські будинки й магазини минаються. Але внаслідок, звичайно, погромна хвиля, яка розвивається, захоплює і не євреїв, перекочуючись і на їхні будинки й магазини».

«Утім, – зазначив ген. Денікін, – про ці ексцеси мені відомо ще більше, ніж Вам».

Потім делегація звернула увагу ген. Денікіна на те, що такого роду ексцеси крім усього іншого, відбиваються і на зборі засобів, яких армія так потребує.

Адже не можуть же люди займатися збором грошей в той час, коли треба врятувати останню сорочку від розгрому і жінок, і дітей від насильства.

Переходячи до діяльності Освагу, ген. Денікін просив вказати факти, які вказують його антиєврейську пропаганду.

Делегацією було пред'явлено дві прокламації без підпису. Ген. Деікін зазначив, що він затрудняється сказати з впевненістю, якого походження ці прокламації і чи дійсно вони виходять з Освагу.

«Ви, – сказав він, – могли б краще всіх розслідувати цю обставину». Делегація виразила подив, як може вона зробити це успішніше, ніж генерал. «Для Вас дуже простий шлях; пошліть Ваше Височество. Вашого кур'єра чи ад'ютанта у відділення Освага, і він Вам принесе всю його літературу, серед якої виявляться і ці аркуші. Втім, одна з цих прокламацій одержана одним з членів делегації в самій друкарні, де друкуються всі видання Освагу». Потім делегація звернула увагу генерала на обурливий зміст бюлетенів № 7 і № 12.

Ген. Денікін: «Чи не дивно, що одночасно з Вашими заявами я одержую майже щоденно листи, в яких звинувачують Осваг у тому, що він передався жидам».

Переходячи в подальшому до заходів, запропонованих у записці, ген. Денікін, посилаючись на вкрай загострене, озлоблене ставлення з боку населення й армії до євреїв, категорично відмовився від

виступу з будь-якими деклараціями, знаходячи їх не тільки не корисними, але й такими, що можуть виявитися шкідливими.

На це делегація вказала, що значення, що надається ним названому настрою, перебільшено. Що цей настрій підтримується відомою частиною російського суспільства, яке неправильно розуміє завдання моменту і підносить боротьбу з євреями в патріотичний подвиг.

Але якщо Ви скажете, що це не тільки не патріотично, але й прямо шкідливо, тому що це руйнує тил, деморалізує армію й заважає подальшому переможному походові; що розорення чотирьох мільйонів єврейського населення тягне за собою руйнування економічних основ усієї країни, то російське суспільство Вас послухається й змінить свою тактику. Точно так само, якщо Ви накажете Освагу припинити цькування, воно буде припинене.

Делегацією було вказано на факт, що мав місце в Ростов н/ Д, де темними елементами також усіляко наголошувалося про нібито існуюче в широких народних масах погромне вороже ставлення до євреїв, яке, однак, швидко зникло, як тільки звище було вказано на недопустимість яких би то не було ексцесів.

Далі делегація продовжує наполягати на необхідності декларації, на її терміновості саме тепер, коли Добр. армія вступає в межі Полтавської, Херсонської й Київської г. г. з великими єврейськими поселеннями. «Там єврейське населення пережило всі жахи набігів більшовиків, махновців і григор'євців, і, треба сказати відверто: єврейське населення не може забути того, що більшовики, махновці й григор'ївці – всі російські люди. Тепер же, перед приходом Добр. арм. Вам необхідно сказати: досить, хай добровольці не повторять того, що інші зробили до них. Адмірал Колчак видав декларацію, хоч у нього не було, мабуть, таких безпосередніх до цього приводів. Може він зробив це з політичних міркувань».

Ген. Денікін: «Так, там американці. Я вважаю декларацію непотрібною...».

У заключенні ген. Денікін заявив, що відносно ексцесів він посилить заходи до їхнього припинення. «Ви маєте мені вірити, що нами в цьому відношенні вже багато зроблено. Якби ми не зробили, то було б щось страшне».

Стосовно Освагу генерал обіцяв розслідувати істинне становище справи і в цьому відношенні вжити свої заходи.

Що стосується армії, то він рішуче відмовився від будь-яких безпосередніх заходів; поволі він сподівається внести деяке заспокоєння.

На визначене питання, чи допускає він видати якісь накази, ген. Денікін відповів категорично: «Зараз ні. Можливо з часом, якщо це буде потрібно».

Інститут єврейських досліджень у Нью-Йорку: ф. Чериковера, спр. 144, арк. 11691, 11691 зв.

Опубліковано вперше: Сергійчук В. Погроми в Україні: 1914–1920. Від штучних стереотипів до гіркої правди, приховуваної в радянських архівах. Київ: вид-во ім. О. Теліги, 1998, с. 466–473.

Антон Денікін

САМОСТІЙНОЇ УКРАЇНИ НЕ ВИЗНАЮ...

На початку травня 1919 р. вся Україна перебувала в руках радянської влади, і уряд Петлюри перейшов на територію Галичини разом з перебуваючим при ньому корпусом галичан і «наддніпрянськими» військами. До того ж часу (8 травня), скориставшись важким становищем галицьких військ, виставлених тепер між двома противниками в тісному районі між Львовом і р. Збруч, поляки по всьому Галицькому фронту перейшли в загальний наступ. Двічі галицьке командування домовлялось з поляками про призупинення воєнних дій, і двічі умова була порушена. Польський наступ, зустрічаючи спочатку сильний опір, перетворився незабаром у переслідування вкрай розладнаного противника, що не мав тилу. 4 липня польська армія, очистивши від українських військ усю Галичину, досягла Збруча, тобто того свого східного кордону, який був накреслений Версальською Верховною радою.

Подальша боротьба з галицько-українськими військами, на чолі яких став Петлюра, не входила в польські розрахунки. Не будучи затривожений більше із заходу, скориставшись вкрай ослабленою 12-ю рад. армією, що розтягнулася через наступ військ Півдня, до Херсона, Петлюра вступив у Подільську губернію, повільно рухаючись в напрямку Жмеринки і Бердичева. З поляками українське командування знову пішло на переговори: 5 серпня Петлюра «відмовився» на користь Польщі від «Покуття»[1] окупованого до того румунами, а 19 серпня, тобто на третій день після зайняття нами Києва, між Петлюрою і Пілсудським було укладено перемир'я терміном на один місяць.

Між поляками і українцями встановлена була демаркаційна лінія по Збручу і далі на Волочиськ–Мозир.

Як відомо, військові дії між поляками і українцями більше не відновлювалися; Петлюра, вступивши згодом в тісні договірні

[1] Частина Прикарпатської Русі північніше Буковини, район Коломиї. (Покуття лежить на захід від Буковини, східна частина нинішньої Івано-Франківської області. – *В. С.*).

відносини з Польщею, «віддав» їй Галичину, Прикарпатську Русь, Холмщину, більшу частину Волині й частину Поділля, граючи з того часу трагікомічну роль «союзника» – слухняного знаряддя польської політики.

У зв'язку з рухом від Полтави до Києва і від Одеси до Бірзули наших військ, котрі розгромили на своєму шляху 12-у і 14-у рад. армії, українці вільно просунулись вперед до лінії Київ–Умань–Бірзула, на якій 17–19 серпня (ст. ст. – *В. С.)* сталася зустріч їх з добр. військами. 17 серпня одночасно вступили в Київ війська ген. Бредова і одного з галицьких корпусів. (Насправді галицькі війська на чолі з ген. Антоном Кравсом увійшли до Києва на день раніше, але не потурбувалися про взяття контролю над дніпровськими мостами, чим скористалися денікінці, без перешкод увійшовши до столиці України з лівого берега й витіснивши розгублених галичан з міста. – *В. С.).*

18-го між Бредовим і «команд. Київською групою галицьких військ» відбулася угода, в силу якої галичани «з метою недопущення братнього кровопролиття були відведені на перехід на південь від Києва, де мали чекати результатів переговорів між головними командуваннями обох армій. При цьому в одному з пунктів письмового договору галицький командувач заявляв, що «Галицька армія діє незалежно від військ Петлюри під власним галицьким командуванням, без всякої політичної програми, з однією лиш метою боротьби з більшовизмом».

29 серпня і на Одеському напрямку, на станції Затишшя[2] також відбулась зустріч з петлюрівцями, причому делегація останніх запропонувала військам Добровольчої армії, «котрі виявилися з причини спільної боротьби з більшовиками на території Української народної республіки», відійти до Одеси за Роздільну, де і встановити демаркаційну лінію. Начальник нашого загону ухилився від відповіді через відсутність інструкцій. Але через день петлюрівці напали раптово на станцію Затишшя, захопивши й роззброївши там два наших ескадрони...

Між тим 31 серпня на Пост Волинський[3] прибула вже делегація від українського командування на чолі з ген. Омеляновичем-Пав-

[2] У 120 верст північніше Одеси.

[3] Станція біля Києва.

ленком, маючи доручення встановити демаркаційну лінію й угоду стосовно спільних воєнних дій проти більшовиків.[4] Київське командування, ознайомивши делегацію з «гаслами Добровольчої армії», ухилилось від прямих відповідей, обіцяючи запитати Ставку. Через несправність зв'язку я одержав доповідь про цей епізод тільки 7 вересня, одночасно... з текстом прокламацій, які розкидалися петлюрівськими аеропланами, що літали над Києвом:

«Після червоної сотні чорна сотня заволоділа Києвом. Треба звільнити Київ від грязних рук чужоземців і передати його в чисті українські руки».[5]

«Наближається момент рішучої боротьби з поміщиками й офіцерами...».[6]

* * *

Українські емісари, розкидані по всьому світові, здійснювали надто діяльну пропетлюрівську агітацію. Неспівмірність у визначенні своїх сил і значення («армія – майже 500 тис.», «народ чекає – не дочекається приходу своєї (петлюрівської) влади») й надзвичайний опортунізм (будь-які територіальні компенсації, протекторати, концесії) робили відомий вплив на уряди Згоди, виражаючись наглядно в наполегливих їхніх пропозиціях, що були звернуті до мене. Так, Черчіль 10 серпня телеграфував, що «за нинішньої критичної кон'юнктури було б розсудливо йти, наскільки можливо, назустріч українським сепаратним тенденціям». Французький уряд, незважаючи на офіційний розрив відносин з петлюрівським урядом, що сталося незадовго до падіння Одеси, не переставав вести з ним переговори, утримуючи при штабі Петлюри негласну місію.[7] Клеман-

---

[4] Документи підписані були: «за Верховного Головнокомандуючого ген. Юнаків» (колиш. російський ген. Юнаков).

[5] Павленко відкрито заявив, що до угоди підштовхують українців держави Згоди.

[6] Підписали ген. Юнаків і Курманович.

[7] Підписав мін(істр) – голова і вн. справ – Мазепа. На запит з цього приводу таганрозької англійської місії французький військовий агент у Румунії повідомив, що «на Україні немає французьких офіцерів, акредитованих при Петлюрі». Є тільки контррозвідувательний пункт у Кам'янець-Подільському» і «офіцер генерального штабу для збору відомостей». Помічено також присутість на Україні «французьких торговців у військовій формі». (Нота англійської місії від 21 вересня, № 2111).

со доручив Військовому агенту в Румунії ген. Петену «влаштувати співробітництво Денікіна і Петлюри». Нарешті, представник американської місії у Варшаві ген. Джудвин, який прибув 6 вересня в Київ, наполегливо переконував укласти з Петлюрою перемир'я за зразком існуючого між ним і Польщею.

У відносинах своїх з представниками держав Згоди українське командування визначало «тимчасову лінію для розмежування дій проти більшовиків між армією українською і ген. Денікіна»: Дніпро від гирла до Кременчука і далі Кременчук– Ромни–Конотоп–Новгород-Сіверськ.[8]

У якій формі мислилась взаємодія українців зі Збройними силами Півдня?

Хоч офіційна преса Директорії й наказна література українського штабу стосовно Добровольчої армії завжди проявляла крайню нетерпимість, однак спроби угоди пропонувались і раніше. 2 липня український емісар полковник Стрижевський відвідав у Бухаресті нашого військового представника ген. Геруа і зробив йому пропозицію, яка зводилася до наступного:

1. У зовнішній політиці «український уряд готовий діяти з ким завгодно, хоча і з китайцями». Допускає союз і федерацію також «з ким завгодно».

2. Відмова від самостійності немислима: «подібне визнання було б для нас (українців) самовідреченням».

3. «Відкладаючи розв'язання всіх гострих питань про майбутній устрій Російської держави і становища України ...», петлюрівський уряд згідний «створити єдиний бойовий фронт ... під командуванням ген. Денікіна...».

4. Загальна перспектива: добровольці йдуть під «прапором «незалежності України, а після перемоги над більшовиками боротьба між обома «союзниками» відновлюється».[9]

Цікаво, що в ті ж дні Стрижевський звернувся до румунського уряду з «меморандумом» (від 23 червня, № 37), в якому він протиставляв Росію – «країну дикунства й деспотизму, вся історія якої

[8] Нота Дипломатичної місії Української республіки в Румунії представникам держав Згоди. Від 7 вересня н. ст., № 117.

[9] Доповідь ген. Геруа від 3 липня, № 526.

побудована на насильстві й рабстві» – українського народу з його «ніжною романтичною культурою і розвитком естетики...». Вказував на однакову небезпеку для Румунії і з боку більшовиків, які «погрожують її залити своїм потоком», і з боку антибільшовиків, котрі «бажають їй також руйнування й послаблення, що мають на меті відторження від Румунії деяких частин (Бессарабії) для Єдиної, Неділимої Росії». З огляду на це Україна пропонувала Румунії «подати другові руки», піти стосовно Румунії на всі територіальні «поступки і навіть жертви» і захистити її від більшовиків і антибільшовиків. За це Румунія повинна була допомогти Україні зброєю і спорядженням (колишн. російським!) і забезпечити тил українських військ (від Збройних сил Півдня).

Опортунізм Української директорії переходив межі не тільки національної самосвідомості, але і доцільності. Ми бачили, що ця Директорія шукала «дружби і союзу» з більшовиками (грудень 1918 р.) і союзу з нами (липень 1919 р.)... Всебічно добиваючись визнання й допомоги держав Згоди, вона підтримувала тісний зв'язок з німецьким урядом, який в міру своїх обмежених можливостей допомагав Україні грішми, повітроплавальними апаратами, військовими спеціалістами і формуванням у Німеччині українських частин з військовополонених.[10]

У той же час Директорія входила в згоду з Польщею – ворогом Німеччини й галичан – ціною земель «українських» і галицьких, і залишення в руках польських поміщиків всіх їхніх латифундій в Україні; з Румунією – ціною земель російських; з Махном – у силу спільної ворожості до білих армій. Нарешті, Петлюра зумів знайти прихильність і папського престолу, відкриваючи йому широкі перспективи насадження католицизму в напівзалежній від Польщі «українській державі».

Цей опортунізм не привів ні до чого. Можна сказати, що з початком 1919 р. Директорія і Петлюра втратили всякий престиж і значення самодостатнього національного фактору, ставши іграшкою в міжнародній політиці, у вирі протилежних течій і виключення взаємних один для одного інтересів. Цінність такого

[10] Маршал Фош у квіті 1919 р. заборонив ці формування.

«союзника» у відношенні політичному була більш, ніж проблематична.

Але, може, у військовому відношенні українська армія представляла собою значний фактор?

Перш за все, в структурі української кочової державності було дві верховні влади – Директорія Петлюри і галицький «диктатор» Петрушевич, два уряди, дві армії – українська[11] й галицька,[12] об'єднані під загальним начальством «генералісимуса» Петлюри. Чисельність цих армій була значною – 35–40 тис., з яких більша частина (близько 20 тис.) були галичани. Бойова придатність армій була неоднаковою. Українська представляла собою розкладені банди, які мітингували і не бажали битися взагалі. Галицька зберігала дисципліну і боєздатність, але із втратою своєї території і ясного стимулу боротьби – звільнення своєї батьківщини від поляків – впала духом. Вона зберігала ненависть до поляків і не мала бажання битися з росіянами – байдуже: червоними чи білими.

Якщо між українським і галицьким урядами завжди існували натягнуті відносини, то тепер, після переходу в Малоросію і укладення Петлюрою договору з Польщею, між ними пролягла глибока тріщина, яка ось-ось готова була викликати повний розрив. Такі ж відносини були між командуваннями. Ще раніше, в середині червня, на грунті взаємних захоплень запасів доходило до того, що петлюрівське військове міністерство вирішило відмовитися від постачання галицької армії, поставити на кордоні сторожу й нічого не випускати в Галичину.

* * *

Такими були передумови для встановлення відношення до руху Петлюри. На час стику наших фронтів велика частина Малоросії і Новоросії були звільнені й зайняті добровольчими арміями. Які ж перспективи відкривав нам союз з Петлюрою?

Він потягнув би за собою передачу долі краю і нашого тилу в руки уряду, котрий був глибоко й органічно нам ворожим, який

[11] Головнокомандувач – отаман Тютюник.

[12] Головнокомандувач – ген. Тарнавський.

уже раз втягнув (зимою 1918–1919 рр.) всю Україну в анархію; в руки армії, що показала свою повну небоєздатність в боротьбі з більшовиками.

Не було сумніву, що ніяких інших завдань, як оволодіння Україною, петлюрівський уряд не переслідував і що за першого зручного випадку, а тим паче при відомих посилах з боку радянської влади, українські багнети будуть повернуті проти нас. Якби тільки армія не розбилась раніше часу, як це мало місце на початку року, на ряд великих повстанських банд, паралізуючи остаточно наш тил. Надати величезні матеріальні й людські ресурси правобережної Малоросії Петлюрі (і Махно?), озброїти і забезпечувати його армію руками союзників уявлялося в меншій мірі безглуздим. Нарешті, йти з Петлюрою, який прагнув до відторгнення від Росії України і Новоросії, означало порвати з ідеєю Єдиної, Неділимої Росії – ідеєю, яка глибоко проникла в свідомість вождів армії, й тим вселити в рядах її надзвичайне збентеження.

Трикольорове національне знамено відштовхувало одних і приваблювало інших. Але тільки під його маєвом можна було зібрати і рушити на Москву ті сили, які служили оплотом російських білих армій.

І потім у згоді з командуванням добровольчим, київським і новоросійським я вирішив питання негативно. Представники Згоди завчасно, ще 3 серпня, були повідомлені про неможливість якої б то не було нашої взаємодії з Петлюрою.

Зрештою, англійське й французьке командування сприйняли цю точку зору, і коли на початку вересня виявився рух петлюрівців, що загрожував Одесі, адм. Сеймур і ген. д'Еспре віддали наказ союзним флотам у відбитті його. Добровольчим військам я дав вказівку: «...Самостійної України не визнаю. Петлюрівці можуть бути або нейтральні, тоді вони повинні негайно здати зброю і розійтись по домах; або ж примкнути до нас, визнавши наші гасла, одне з яких – широка автономія окраїн. Якщо петлюрівці не виконають цих умов, то їх належить рахувати такими ж противниками, як і більшовиків» (10 серпня, № 11671).

Разом з тим вказувалося на необхідність «дружелюбного ставлення до галичан, з метою витягнути їх з-під підпорядкування

Петлюрі... Якщо цього досягнуто не буде, то рахувати їх ворожою стороною» (8 серпня, 9 вересня та інш.).

Переговори не привели ні до чого, і на початку вересня розпочалися бойові дії.

За час з серпня по листопад на петлюрівському фронті зі складу військ Новоросії, включаючи 5-у див. Добр. армії, брало участь 8–10 тис. бійців, переважно місцевого комплектування, з яких частина, часом досить значна, відволікалась для боротьби з Махном та іншими повстанцями. На ген. Шиллінга було покладено завдання – міцно зайняти Миколаїв, Херсон і Одесу, наступати на фронт Козятин–Жмеринка–Могилів-Подільський.

У подальшому більшу частину військ передбачалося перекинути на фронт Добровольчої армії.

Наступаючи в трьох напрямках – зі сходу на Козятин, з південного сходу і півдня – на Вапнярку війська ген. Шиллінга завдали петлюрівцям ряд поразок під Уманню, Гайсином і Бирзулою. 9 жовтня спільними діями колон ген. Слащова і Розеншільд-Пауліна взята була Вапнярка і захоплено багато трофеїв. Петлюра, перекинувши на південний напрямок шість галицьких бригад, здійснив контрнаступ уздовж Південного Бугу. В результаті двотижневих боїв спротив петлюрівців був зломлений, і їхні армії наприкінці жовтня змушені були відступати по всьому фронту, зазнаючи величезних втрат.

На нараді 21 жовтня в Жмеринці українських і галицьких старших начальників і представників громадських і профспілкових організацій було з'ясовано, що селянство не дасть ні мобілізованих, ні хліба; армії розклалися, бойові припаси спорожнились... Ставилося питання про неможливість самостійного продовження боротьби й необхідності примкнути до однієї зі сторін – до добровольців, більшовиків або поляків.[13]

Між тим обстановка на південному Дніпрі змусила мене перекинути туди проти Махна майже половину сил Новоросії – зведений корпус ген. Слащова. Тим не менш частини, що залишилися, продовжували переслідувати петлюрівців. 29 жовтня колона ген.

[13] За показаннями офіцерів петлюрівського штабу, які втекли до нас. За приєднання до Добр. армії висловилось нібито 37 голосів, до поляків – 22 голоси, до більшовиків – 7.

Розеншільда-Пауліна взяла Жмеринку, і в подальшому обидві колони (Розеншільда-Пауліна і Осовського), розбивши залишки петлюрівських військ, на початку листопада вийшли на фронт Волочиськ–Бердичів–Козятин.

Галицька армія в повному складі перейшла на нашу сторону. В силу укладеного 3 листопада договору ця армія, зберігаючи свою організацію і внутрішній розпорядок, «вступила в повне розпорядження Головнокомандувача Збройними силами Півдня», причому не могла бути спрямована проти петлюрівської армії. Вирішення питання про політичні взаємовідносини відкладалось, але за «диктатором Галичини» (Петрушевичем) зберігалося право керівництва і контролю внутрішнього життя армії.

Галицька армія була виведена в тил.[14] Вона зберегла до кінця дисципліну і лояльність. Але потрясена морально, виморена фізично, страшенно потребуюча забезпечення, маючи до 10 тис. хворих сипним тифом, у той короткий термін, який був наданий подіями, що розгорталися, армія не могла повернути своєї боєздатності.

Українська армія частково була взята в полон, частково розбрелась. Мізерна частина її, штаб і уряд Петлюри втекли за лінію Польського фронту.[15]

Вийшовши на лінію Волочиськ – Козятин, війська Новоросії вступили в безпосереднє зіткнення: з флангу – з польською армією по лінії Збруча, з фронту – з 12-ю радянською армією. Становище цієї останньої, затиснутої з трьох сторін, ставало критичним, і відкриття воєнних дій поляками давало об'єктивну можливість змінити в корені всю стратегічну обстановку Київського району, звільнивши його війська для удару в східному напрямку, що, в свою чергу, могло б викликати перелом у становищі головного фронту.

Цього, як відомо, не трапилось.

Деникин А. Очерки русской смуты. Том четвертый. Вооруженные сили Юга России. 1920. Москва: Айриспресс, 2003, с. 672–679.

---

[14] За списками їдців рахувалося 50 тис. Одна бригада повинна була прикривати зосередження армії, зайнявши Бердичів.

[15] У квітні 1920 р. поляки, спільно з наново організованою армією Петлюри, спробували наступати на Київ (радянський), що закінчилося їхньою поразкою.

Неофіт Кибалюк

БУЛА РАННЯ ОСІНЬ 1919 РОКУ
(Фрагмент спогадів)

Начальник Спільної Юнацької Школи, себто школи українських старшин, полковник Павло Вержбицький повідомив мене, як того, що керував у школі всякими культурними справами, що я маю репрезентувати її на урочистій річниці Кам'янець-Подільського Університету. Вона мала відбутись на другий день о годині 10-ій ранку. Я обдумав, і навіть написав, широке, витримане у відповідному тоні, привітання, бо на такій поважній урочистості імпровізувати не випадало.

На другий день, з деяким запізненням, спричиненим шкільними справами, я прийшов до Університету. В залі було повнісенько гостей і студентів. Я записався в чергу привітань двадцять сьомим. Ректор Університету, професор Іван Огієнко, кінчив свою офіційну доповідь, переповнену організаційними справами й цифровими даними. По закінченні доповіді першим виступив з привітанням член Директорії проф. Швець, а далі пішли інші. Було їх багато: від наукових установ, від культурних і національних організацій. Промовляв білорус по-білоруському, промовляв жид по-старожндівському. Зближалася і моя черга. Десь після двадцятого промовця чиясь мова раптом була перервана співом прекрасної пісні – «Покинь, мій синочку ридати». Пізніше я довідався, що вона присвячена Петлюрі. Виконував її студентський хор, що стояв у коридорі. У тій же хвилині всі присутні встали. По закінченні пісні до залі увійшов Петлюра.

Була рання осінь 1919 року. Українська Армія увійшла до Києва. Петлюра ще був з військом, майже перший на паротязі дістався до міста. Та не судилося втримати його в руках. І хоч кінь українського генерала потоптав зірваний з Міської Думи трикольоровий прапор, але під тиском більшої сили, українські частини вийшли з міста. Головний Отаман повернувся до Кам'янця, і після повернення оце перший раз його бачать.

Сумно було нам усім, що так скінчився наступ, з яким в'язалося стільки надій. Але безконечно більше того суму, тяжкого і густого, було в грудях того, на чиїх плечах тяжіла велика відповідальність за боротьбу, на кого були звернені очі цілої України. І от він став перед нами. Він, такий нам близький і дорогий. Він – утілення наших болів, наших одвічних прагнень і надій. «Покинь, мій синочку, ридати» – співає йому хор. Не плач, мій синочку, каже йому маги Україна, а з нею повторюємо ми. Не плач, наші серця б'ються в унісон із твоїм. Ти не сам, ми всі з тобою, ми всі розуміємо і відчуваємо, як тяжко. Ми знаємо, що нема в нас приятелів, знаємо, що нізвідки не прийде нам поміч; нашої Правди ніхто не розуміє і не хоче зрозуміти; ми такі безконечно самітні в нашій божевільній боротьбі, в цьому холодному і байдужому світі. Але від того, що ніхто не розуміє нашої Правди, ми не перестанемо вірити в неї, говорити про неї і боротись за неї. Вона така чиста, як ті наші прагнення, вона свята, як святі наші страждання. Так відчував я настрій залі і був переконаний, що так усі думали. Так думав і я.

Після приходу Петлюри інакше почали звучати привітання, інакше й сприймались. Якось тепліше дивилися людські очі, якісь глибші й значніші стали слова.

До мене лишалося чотири промовці, коли я замислився над змістом того, що мав сказати. У міру, як я пригадував свої думки, я переконувався, що вони якісь не такі, як треба. Щоправда, вони урочисті, але сухі і офіційні. Переконувався, що треба інших слів, таких ненадуманих, не поставлених офіційним рядочком... Ні, це все не те! Треба слів важчих і глибших, що йдуть від серця, що або втихомирюють груди і висушать он ті сльози, що блищать у сивого інтелігентного дідка ще від часу пісні, або викличуть нові.

Ні, всього того, що я надумав напередодні, рішуче не можу сказати. Я зі своїми думками метушився і кидався, але виходу не знаходив. Нічого нового не приходило до голови. Одно було ясне: те, що приготовив, рішуче не надається до цієї хвилі, і я його не скажу. А тут, поки я борікався зі своїми думками, дійшло до останнього переді мною промовця. Може сказати два–три речення, як далі і... Мій Боже, що ж його діяти? Утікати, щоб мене і не бачив ніхто? Але обіч сидить старшина школи, що з ним я прийшов.

Мене потрясло, як у лихоманці, то пекла кров, що збігалася до голови. І, нарешті, прийшов той страшний момент. Я встав і пішов до катедри, що з неї промовляли.

Не пригадую вже – приплив, чи відплив крови був, коли я йшов. Знаю тільки, що чув якусь «торічелієву» порожнечу і в грудях, і в голові. І тільки десь далеко-далеко, немов не в моїй голові, бриніли якісь Шевченкові слова. Не знаю, що робитиму, коли стану на катедру. Але став і глянув перед себе. Петлюра сидів, заклавши ногу за ногу, як ми його бачимо на одній відомій фотографії, і поглядом спокійним великих очей дивився на мене. Щось таке глибоко людське було в цьому погляді, і я фізично чув, як груди мої наливаються спокоєм, як приємно, немов утихаючий біль зуба, спадає моє хвилювання, а слова, ті далекі Шевченкові слова, прийшли до мене, і забриніли близько-близько. Я з них почав:

«І день іде, і ніч іде,
І голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки»...

Коли вимовляв ці слова, то одночасно думав: яка щаслива тема прийшла до голови. Адже ж ці професори, це – апостоли нашої науки, а Петлюра, це ж – апостол нашої Української Правди.

Говорив я спокійно, без ніякого хвилювання. Властиво – ні! Хвилювався, але хвилювання тепер було інше, сказати б, позитивне, що допомагало мені і підносило настрій, що робило слова такими, якими я хотів їх мати. Це був перший експромт у моєму житті в таких поважних обставинах. Кінчав я з піднесенням. Залишилося ще два слова, коли вибухнули оплески. Значить, – добре, – подумав я. В останньому поклоні схиляю голову перед Петлюрою. Не перед ректором, чи публичністю. Коли Він є, не можна схиляти голову перед кимсь іншим.

По мені ще раз ковзнув спокійний погляд очей Петлюри...

Копія з архіву Т. Олесіюка.

Володимир Кедровський, полк. Армії УНР

СПРОБА ВБИТИ ГОЛОВНОГО ОТАМАНА

Директорія в Кам'янці-Подільському містилася в будинку на Високій вулиці. Я мав своє приміщення в домі відомого українського діяча, довголітнього Голови «Просвіти», лікаря К. Солухи. Дім його був на розі Високої вулиці та вулиці Т. Шевченка. Із саду навколо будинку К. Солухи було видно не лише дім, у якому містилась у великому приватному будинку на протилежній стороні Високої вулиці, де була Охорона Головного Отамана й Директорії.

Майже кожного ранку о дев'ятій годині Симон Петлюра виїздив з помешкання Директорії до будинку Ради Міністрів, що містилась біля Турецького мосту в будинку банку. Коли С. Петлюра був у Кам'янці, де також у той час перебував і я, то кожного ранку я приходив до нього, щоб скласти йому звіт Державної Інспектури про становище в армії і в запіллі та одержати від нього накази і інструкції.

Звичайно, я приходив до помешкання Головного Отамана о годині пів до восьмої ранку, тоді ми разом з ним снідали. Після розмов із С. Петлюрою я вертався до свого помешкання, щоб потім поїхати до Державної Інспектури на Поштовій вулиці чи на засідання Ради Міністрів, або виїхати на фронт, чи в яку резервову частину в нагальних справах. Головний Отаман, звичайно, виїздив о 9-ій годині ранку до приміщення Ради Міністрів. Незважаючи на поради, він ніколи не мав охорони, а в авті був тільки з одним із своїх ад'ютантів та із шофером.

Рада Міністрів, Військове Міністерство і Штаб Армії мали відомості, що денікінці готують атентат на Головного Отамана. Я особисто одержав докладний лист від нашого військового аташе при місії генерала Дельвіга в Букарешті – штабс-капітана Генерального Штабу Спиридона Білецького, з яким мене в'язала спільна праця в Українському Генеральному Комітеті, до якого він був кооптованим членом у 1917 році. Білецький писав, що денікінці вирядили до Кам'янця-Подільського групу військових на чолі з капітаном Сідоріном. Завданням цієї групи було вбити Головного Отамана Петлюру. При тім капітан Білецький в загаль-

них рисах подав мені зовнішній вигляд капітана Сідоріна, характеризуючи його як людину вище середнього росту й сухорляву.

Одного ранку, в середині жовтня, вертаючись, як звичайно до свого помешкання після мого звіту Головному Отаманові, я побачив. що на лавці біля моїх парадних дверей сидить незнайома мені сухорлява людина в салдатській шинелі. Я відразу запідозрив, що він когось тут висліджує. Може Головного Отамана, а може й мене, бо я також мав повідомлення, що на мене й інших наших діячів полюють почасти большевики, денікінці, або навіть власні «отамани» типу Козира-Зірки, Оскілка або також махнівці.

Звичайно я переходив вулицю навскіс прямо до моїх дверей, але тепер я попрямував уздовж Високої вулиці, перетинаючи Шевченківську з тим, щоб вийти по Високій вулиці з боку дому К. Солухи. Пройшовши кілька кроків по Високій вулиці так, щоб мене не було видно тому, хто сидів на лавці біля моїх дверей, я швидко вийшов із-за рогу вулиці і вмить опинився перед незнайомим.

У мене бравнінг уже був в руці. Спинившись у трьох кроках від незнайомого, я голосно назвав його: «Капітан Сідорін?».

Він остовпів від мого несподіваного запитання і нервово відповів, спочатку плутаючись:

– Я... Нєт!.. Я просто отдихаю здесь!..

Направивши браунінг у груди незнайомого, я скомандував:

– Рукі по швам... І не шевелісь!... Ілі застрелю!

Він став струнко, очевидно далі спантеличений від несподіванки. Тим часом козак з Охорони Головного Отамана, що був на чатах на розі Високої та Шевченківської вулиць, охороняючи віллу, де перебував Головний Отаман та інші члени Директорії, побачивши сцену біля моїх дверей, зчинив алярм і викликав начальника Охорони Головного Отамана полковника Куликівського. За пару хвилин мене й незнайомого оточило кілька козаків з Охорони на чолі з вартовим старшиною. Арештованого запровадили до помешкання Охорони, а я негайно подався до Головного Отамана разом з начальником його Охорони полковником Куликівським. При обшуку арештованого у нього були знайдені якісь явно фальшиві посвідки та бравнінг під шинелею в кишені френча.

Для нас не було сумніву, що це був один з організаторів атентату на Головного Отамана. Ми поспішно розповіли С. Петлюрі про пригоду, яка щойно сталася, та просили його не їхати зараз на засідання Ради Міністрів, а почекати, поки Охорона та військова контр-розвідка не переконаються, що немає небезпеки для нього їхати до міста. Головний Отаман нерадо погодився трохи відкласти свою поїздку, а до того ще й погодився цим разом їхати іншим шляхом. Ми радили йому взагалі не їздити завжди тим самим шляхом і не в той самий час. Але С. Петлюра не взяв до уваги нашої поради.

Охорона Головного Отамана негайно сповістила контррозвідку Армії і коменданта міста про цей випадок і поспішно спільно перевірила шлях від Високої вулиці до помешкання Ради Міністрів. При тім було арештовано уздовж вулиці Шевченка на різних перехрестях інших вулиць трьох денікінців, у яких було відібрано шість французьких гранат.

Всю цю банду, на чолі з їх капітаном було арештовано й передано комендантові міста Кам'янця-Подільського полковникові Колодієві. Полковник Колодій та його слідчий апарат довго мялися з «докладним слідством», щоб притягнути до суду арештованих. Події йшли з феєричною швидкістю і я особисто так і не довідався, що сталося з арештованими.

Дороговказ (Торонто), 1965, ч. 5, с. 3–4.

Олександр Доценко, ад'ютант Головного Отамана

З ВІЙСЬКОВОГО ЖИТТЯ С. ПЕТЛЮРИ

Провесна 1919 року. Українські республіканські війська розташувалися під командою свого Верховного Вождя і знову кинулися на ворога.

Головний Отаман – цей велетень духа і волі – увесь час був на фронті. Його твердість, рішучість, глибоке переконання в правоті своєї справи і віра в перемогу передаються старшинам і козакам.

Північна група, якою керував отаман Оскілко, одушевлена Головним Отаманом, рушила в бій. Війська йшли вперед. Ворожі дивізії в повному складі збиралися переходити (й пізніше перейшли) на наш бік, почуваючи переможну силу нашого завзяття.

Під час цих боїв Головний Отаман з своїм поїздом, що складався з його «сальонки», вагона для канцелярії й платформи під авто, висунувся геть на передову лінію під стацію Тетерів. Оскілко з старшинами свого штабу теж мусів виїхати на цю небезпечну позицію разом із Головним Отаманом.

Стація Тетерів стоїть серед великих соснових борів, що тягнуться по обидва боки її. Підступи до неї з боку Києва боронив один-єдиний наш панцерник, та й той імпровізований. Мав він нерівну боротьбу з двома ворожими панцерниками, але не відступав. Та ось один курінь ворожої піхоти, під прикриттям своїх панцерників, лісом, боками від залізничного тору підсунувся аж під саму стацію.

Оскілко, під покривкою рятування ситуації, залишив Головного Отамана й від'їхав із своїм штабом. Тим часом ворожі панцерники рясним артилерійським вогнем обстрілювали й саму стацію й її околиці та кінець-кінцем, змусили наш панцерник до відступу.

Головний Отаман швидким кроком попростував до панцерника, що вже відходив. Командант панцерника, побачивши свого улюбленого вождя в такій ситуації, буквально пополотнів і занімів.

А тут ворожі лави були вже якихось 600 кроків від стації. Рухи їх вказували на те, що мали вони замір обійти стацію й забрати в полон і самого Головного Отамана і його поїзд. Кулеметний вогонь потроху спиняє наступ ворогів.

Я пильно тоді спостерігав Головного Отамана. Він ані на хвилину не завагався, увесь закам'янів, але цигарки з уст не випускав.

– Пане сотнику! – сказав він, – мусимо боронитися, бо як вороги візьмуть стацію, то не тільки не вдасться наш наступ, але ворожі панцерники пороблять великі спустошення. Слухайте моєї команди!

З цими словами Головний Отаман виліз на панцерник.

– Зсадити кулемети й з насипу боронити перед ворогами підступ до стації! – пролунала грімка команда Головного Отамана.

Зсаджені скоростріли дрібно затріскотіли.

– Прямою наводкою (800 кроків) з гармати стріляти по ворожих панцерниках!

За третім пострілом вибухнули набої на ворожому панцернику. Передній панцерник був знешкоджений. Другий, рятуючись, почав відступати.

– Картеччю по піхоті! – знову почулась команда Головного Отамана.

По кількох наших пострілах ворожа піхота була розчавлена. Рештки її повтікали.

– Дякую! Урятували наш наступ. Виконуйте своє завдання далі, – промовив Головний Отаман до всіх, а звернувшись до мене, додав, – запишіть прізвище комаиданта панцерника. – І від'їхав.

Про своє життя й небезпеку він не дбав, а тільки про справу...

Це тільки один із багатьох аналогічних випадків.

Гуртуймося. 1936, ч. I–II, с. 19, 20.

Петро Закусило, полк.

С. ПЕТЛЮРА Й «ДИПЛОМАТІЯ» ПОВСТАНЦІВ

Симон Петлюра правильно бачив, що поразка української Визвольної Боротьби буде поразкою європейської цивілізації, напевно поставить її під тривку загрозу. Про це він попереджував тодішніх володарів Европи. Вони залишились глухі на його заклики, а ми сьогодні бачимо наслідки цієї короткозорости

З нагоди 50-річчя смерти Головного Отамана хочу подати свій причинок до історії тієї бурхливої й рішальної доби.

Свого часу, у Франції появилася книжечка анархіста Воліна п. з. «Селянські повстання на Україні». Автор поставив, як анархіст, українську Визвольну Боротьбу під проводом С. Петлюри в ряд реакційних рухів, бо був приклонником Махна. Під час ліквідації махнівщини, він був арештований і допитуваний у Ленінґраді. Тоді він там чув, що большевики – в рамах диверсії – підтримували Махна, щоб мати його союзником проти своїх ворогів. З ментом скріплення совєтської влади, Махно став зайвий і тому його знищено, як і селянство взагалі.

Вироблена в Україні практика диверсії тепер повторюється всюди, де тільки Москва може знайти щілину. Але брошура Воліна показує, як большевики вміли відтягнути від С. Петлюри частину українських селянських повстанців, спекулюючи на ленінських обманних гаслах. Справа бо в тому, що С. Петлюра почав збройну визвольну боротьбу не від «зера», а від дуже складної й неґативної спадщини минулого, якій годі було зарадити. Тому можу сказати, що поразка Визвольної Боротьби відбулася не на фронтах Української Армії, а на численних фронтах селянських повстань.

Автор цих рядків діяв у 1919 р. в гущі селянських повстань Житомирщини й тому уважає своїми обов'язком розповісти деякі факти, необхідні майбутньому історикові для висвітлення «селянської революції».

* * *

У половині серпня 1919 р., на мій повстанчий район довкола Базару навалилась ціла 14 армія Щорса, за браком набоїв, давати чоловий бій – було безглуздям. Ми гуртувалися у лісах, що тягнуться по річці Уж, і звідтіля робили наскоки на арієрґарди ворога.

Від полоненого політрука ми почули злорадну новину: «Чуєте гармати? Це Петлюра б'ється з Денікіном за Київ...».

Дійсно – з боку Києва було чути канонаду. Большевики, відступаючи, розкидали летючки, в яких закликали повстанців припинити спротив, бо «контрреволюціонери» посварились між собою і спротив – безнадійний.

Ми були повністю дезорієнтовані. Два дні раніше я мав наказ – не рвати мостів через Уборть та Уж, приготуватись зустріти в Базарі частини УГА, забезпечити їх харчами. Дещо раніше відвідав мене, переодягнений за селянина, ротм. Субоцький, якого я знав давно. Він був посланцем Волчанського «отряду» ген. Шкуро, тобто – денікінської армії. Його завдання: відвідати повстанчі осередки та повідомити про дружню співпрацю УА з добровольцями для спільної боротьби з большевиками.

Було ясно, що його цікавить наставлення повстанців до Денікіна. Ми відкрито сказали, що маємо зв'язок і Гол. Командуванням УА й виконуємо його накази. Він нас запевнив, що з боку добровольців ідуть заходи в напрямку порозуміння з С. Петлюрою. Коли б до такого порозуміння не дійшло, то боротьба з большевиками буде програна, бо ні українці, ні денікінці самі не можуть виграти. Таке ж було й наше переконання, бо як боротися на два фронти без набоїв?

Новини з боку ворога про бої між нашою Армією та денікінцями зробили на нас болюче враження. З двома повстанцями я виліз на обсерваційну вишку на високій хвої і побачив як у повстанчих селах горять хати, клуні, скирти вже звезеного хліба.

Який же лютий червоний ворог! Мало йому крови, що ллється в боях, йому треба ще знущання над населенням, палення осель, щоб залишити родини без притулку й харчів, невинних немовлят на руках беззахисних матерів...

Ми вислали кінний роз'їзд, щоб він обійшов Коростень лісами й зв'язався із Галицьким Корпусом, а сам я пішов тієї ж ночі

в Житомир, до штабу 2 Галицького Корпусу. 17 серпня (за ст. стилем) почули ми сильну канонаду й стало ясно, що це Гал. Корпус б'ється за Коростень.

Надосвітку був я на північному передмісті Коростеня. Земля була зрита вибухами ґранат, димилась недопалена хата й – ні живої душі. Знайшли одного дідка, який сказав, що тут відбувся важкий бій. Большевики втікли у бік залізниці; казали, що в них забитий генерал і тому вони відходять, а «австріяки» (галичани були в австрійських одностроях) відійшли в бік Житомира.

Відступаючих галичан наздігнав я на відпочинку в Турчанці, напів-дороги до Житомира. Натрапив на артилеристів. Про базарських повстанців вони знали. Старшини мене нагодували й порадили від'їхати до Житомира бронепотягом «Кармелюк».

З бронепотягу мене негайно відвели до штабу 2 Корпусу, де мене заскочила етикета... Неголений, зодягнений у френч з перешитої шинелі, з кишенями, які були магазином амуніції та архівом, я був контрастом до військової виправки мого оточення.

Командирові Корпусу, ген. Вольфові, я розповів, що ворог залишив Коростень перед кінцем бою... Ген. Вольф відповів, що він відійшов від Коростеня на наказ Гол. Отамана зі стратегічних розрахунків: нехай тепер добровольці витрачають свої сили на захист цього залізничного вузла... Але ген. Вольф цим не вдоволений, бо коли б УАрмія тримала Коростень, могла б скорше змусити денікінців до поступок.

Я з цим був повністю згідний: маючи в руках Коростень, можна б з повстанців Базару й сумежних районів створити 20-тисячну армію. Щорс це розумів і тому, замість з Овруча йти просто на Коростень, він збочив на Базар, щоб знищити спротив тамошніх повстанців і забезпечити собі запілля.

Але повстанська організація не була знищена. Що ж залишалося робити? Припинити боротьбу з тих же причин, з яких Гал. Корпус залишив Житомир?

На ці питання мені не міг дати відповіді ген. Вольф. Треба було звернутися до самого Гол. Отамана, який у той час перебував у Полонному. Телефонічного зв'язку не було. Мені запропонували телеграф.

Під враженнях палаючих сіл і хуторів, я склав телеграму на ім'я Головного Отамана, якою інформував, що 15 серпня, 14 большевицька армія під командою Щорса навалилася на мій повстанчий район і – після бомбардування розташувань регулярного куреня – повела наступ на Базар. Був заздалегідь заряджений сполох і повстанці були зібрані в лісах, що тягнуться вздовж річки Уж. Але тільки десята частина з них мала вогнепальну зброю, та й ті не мали повного заряду. Большевики, спаливши чотири села, повернули на Коростень. У полоненого політрука ми знайшли наказ по армії, в якому сказано, що петлюрівці б'ються з білогвардійцями й настав час знищити повністю контрреволюцію. Большевики розкинули летючки з вимогою скласти зброю, щоб «уникнути кари робоче-селянської влади». Повстанці жаліються, що вони стали жертвою незгоди двох армій, які воюють проти большевиків...

Головний Отаман відповів, що з боку українського командування було зроблено все. щоб уникнути конфлікту з денікінцями, але з ними ніяка домова не є можлива. Вони перші почали бій за володіння Києвом.

За порадою ген. Вольфа і його старшин, я вислав другу телеграму до Головного Отамана, в якій покликався на відомості від ротм. Субоцького й його опінію щодо можливости згоди з денікінцями. А це людина, якій базарські повстанці довіряють. При всій своїй відданості справі України й Українській армії, повстанці не розуміють розходження між антибольшевицькими силами й готові уважати Гол. Отамана відповідальним за большевицькі репресії.

Головний Отаман відповів, що він не наказував мені підіймати повстання і ми – як вільні отамани – можемо прямо звертатися до денікінців, домагаючись співдії у боротьбі з большевиками. Лише під умовою, що денікінці порозуміються з урядом УНРеспубліки. В іншому випадку – денікінці будуть трактовані як загарбники, на рівні з большевиками.

У Житомирі в той час перебував от. Туркул, наступник підступно вбитого от. Соколовського. Він себе представляв уповноваженим от. Мордалевича, що перебував у районі Радомишля. Постава Гол. Отамана їм подобалась, і вони іменем повстанців заявили денікінцям, що в разі непогодження з Українською Армією, всі повстанці повер-

нуть зброю проти добровольців. Але. ніхто не мав відваги понести цей ультимат до Києва, до денікінського командування.

Жахлива картина палаючих сіл і загроза большевицької перемоги дали мені відвагу – рішитися дістатися до Києва, щоб говорити з денікінцями. нехай і без писаного документу.

До Галицького корпусу прибули понад два десятки базарських повстанців. Декого з них я взяв зі собою і ми повернулися в свій район, щоб порадитися із моїми заступниками. З ними ж за 10 днів був я у Києві, в кінці серпня.

Не буду розповідати, яке враження зробило на мене «христолюбиве воїнство» Денікіна...

У Пущі-Водиці зголосився я до командanта 14 дивізії.

У Києві був уже «головний отаман» Ілько Струк (так він підписувався) і рекомендував себе командиром базарських повстанців, про мене кажучи, що я йому підлягав і «пішов до Петлюри». Йому повірили й «проізвели» в полковники та ще й ген-штабу. що було видно по його погонах. Для утримання його і його «війська» денікінці віддали весь Подол, заселений жидами.

У штабі я вже був представлений як щирий українець та петлюрівець, але мене прийняли чемно й з зацікавленням, що не було звичайною річчю, бо ось от. Зеленого, який з довір'ям пішов на зустріч із денікінцями, вони розстріляли.

У штабі ген. Бредова мене в присутності численних старшин попросили про інформацію про мій побут в Житомирі. Я відверто розповів про мої розмови з ген.Вольфом та про обмін телеграмами з Гол. Отаманом.

Я весь час був під враженням картини палаючих сіл і наголошував, що між трьома протибольшевицькими силами українське селянство бажає звільнитися від большевиків і забезпечитись, що вони не повернуться. Що торкається майбутньої влади, то ясно, що влада у Києві для них ближча, ніж влада у Москві. Конфлікт між силами, які борються проти большевиків, – це самогубство. Необхідно знайти базу для коаліції.

Українці без постачання зброї й амуніції не зможуть перемогти большевиків. Але українці готові битися, бо за два роки чекістського терору українські хлібороби зрозуміли, що їм несе

комуністична влада. Але вони також стали свідомі. Що прадідівські землі, за які проливали кров численні генерації тільки тоді будуть їхні, коли у Києві буде влада – ними вибрана. Як колись Богдан Хмельницький підняв загальне повстання, маючи опору в Запорізькому війську, так тепер С. Петлюра міг би створити мільйонну армію, коли б мав зброю.

Я помічав, що дехто зі слухачів мого монологу сміявся, дехто потім казав, що селяни йдуть і за Махном, не тільки за Петлюрою.

Я відповів, що за Махном пішли селяни тому, що він був проти поміщиків, зокрема німецьких та взагалі чужинецьких. Селяни вірили, що б'ються за козацькі землі вольності, лише не знали, які вольності мають бути й від кого їх захищати.

Я бачив, як слухачам подобаються ствердження, що без допомоги зброєю С. Петлюра не може перемогти, а тому заявив:

– Добровольча армія теж большевиків сама не переможе, бо хоча й має зброю та амуніцію, має старшинські кадри, то не має і не буде мати рядових бійців. Українці захищають свої віковічні землі від ворожої навали. Великоросів ніхто з їхньої землі не виганяв, немає в них чужинців, тож чим підняти російського селянина до боротьби?

На це мені відповіді не дали, обізвали шовіністом (поняття націоналіст – тоді ще не було).

Не було сенсу продовжувати таку розмову, але й не хотів я стукнути дверима, .як це зробили українські старшини у Василькові при зустрічі з денікінськими офіцерами. Я говорив те, що ми устійнили в повстанчому комітеті. Реакція противника теж була передбачена.

Далі говорив я знову про палаючі села, про горе беззахисних матерів. Мої патетичні слова не хвилювали слухачів. Видно було, що навпаки – вони вважали, що большевицький терор змусить повстанців стати по боці денікінців.

Я додав, що у Києві є базарські повстанці й я міг би з них створити кілька чот, але що це поможе? Добровольча армія зайняла Київ, це підносить її престиж в очах союзників і вона дістане ще зброю. Але на цьому виграють тільки большевики. Українці за роки революції усвідомились національно. Селяни розбили по-

міщицькі маєтки й розуміється, що С. Петлюра признав цей стан і видав декрет, який запевняє розподіл цих земель між малоземельне селянство.

Большевики користуються фактом боротьби між їхніми ворогами й селянству говорять, що денікінці ведуть за собою поміщиків. Такою пропагандою вже за гетьмана большевики перетягнули на свій бік чимало людей...

Большевицька армія тепер не та, що була рік тому. Перемогу можуть запевнити лише випробувані антибольшевицькі борці, які є в Україні і які підуть тільки за С. Петлюрою.

Під час переговорів коло воріт штабу збирались люди що просили допустити їх на побачення зі мною. Цими людьми зацікавились денікінські старшини. Тут слід повернутися дещо назад, щоб пояснити – хто були ці люди.

Після окупації большевиками Овруча, Комісар уряду УНР, Калиниченко перебував в околицях Базару. Була це незвичайно активна й винахідлива людина. Перебуваючи в підпіллі з базарцями, він організував розвідку й протибольшевицьку пропаганду, приміняючись до можливостей терену.

Перед революцією, на Поліссі були професійні збирачі пожертв на будову церков, провідники прочан, що йшли до Києва, юродиві, які з Біблією в руках ходили по селах і голосили наближення кінця світу.

Вони добре знали села, а в них гостинних людей, у яких можна було спочити й вести бесіду. Ком. Калиниченко через них поширював відозви, що мали вигляд почаївських, а то й афонських повчань.

Напр., на одному виданні був півколом напис «З нами Бог» (пізніше це був девіз на прапорі базарських повстанців); під написом хрест, а внизу «Сим побідиш». Далі йшов текст про руйнування безбожною большевицькою владою релігії, родинного життя та поновлення панщини під виглядом комун. Такі «Листи» й діди, що їх розносили, мали великий вплив на поширення повстанчого руху довкола Базару.

Як я вже згадував у іншому спогаді, на третій день збройного повстання, наш відділ захопив на ярмарку коней у Ксаверовому 83 коней і металеву скриню, в якій було 14 мільйонів карбован-

ців. Ці гроші послужили Калиниченкові для поширення розвідки й пропаганди. До розвідки він вербував поводирів сліпців, хлопчиків, що видавали себе біженцями, чи відсталими від батьків. Не бракувало між розвідниками й старих жебраків, або переодягнених за таких.

Ці що домагалися побачення зо мною, були вислані Калиниченком. Ролі їх були завчені й вони говорили те ж, що й я. Додавали розположення большевицьких частин відомості від червоноармійців. Про ці відомості почалися розмови й зі мною.

Я сказав, що Коростенська група й ті частини, які порядком вийшли з Києва до Прип'яті, створили Чорнобильську групу, яка чекає підходу Одеської групи, щоб разом розпочати наступ на Київ.

Про останню старшини Бредова знали, але не знали про Коростенську та Чорнобильську, чим були заскочені. Розмова перейшла на чисто військові теми й мої спостереження та відомості змінили їхнє відношення до мене. Обідав я у старшинській їдальні, опісля мені дали окрему кімнату й я спав до ранку.

Після снідання зі мною вели розмови цивільні: якийсь професор Київського університету, журналісти «Кієвляніна» тощо. Наші розвідники весь час приходили й питали про мене. Врешті ад'ютант Бредова попросив мене, щоб я вислав одного з розвідників до занятого большевиками Чернігова й передав листа на вказану адресу.

Я погодився і до мене пустили добре мені знаних хлопців. Я вибрав для цього завдання хлопчину, що його звали Сержантом. Він мав 14 років, але був малого зросту й виглядав на 12-літнього. Він умів входити в довір'я червоноармійців, їв на їхній кухні, їздив залізницею і навіть на пароплавах ескадри Полупанова по Прип'яті. За 5 днів він доручення виконав бездоганно.

По обіді я хотів залишити «гостинний» штаб, але мені сказали, що зі мною хоче говорити князь Володимир Володимирович. Чекав я на нього довго. У розмові він цікавився селянськими повстаннями в Україні, причинами їх. Я розповідав про несправедливість, обмежування прав селянства, які були надані після знесення панщини. А між тим населення збільшувалось. Землевласники мали право кликати на допомогу військо й поліцію. Селян за нарубання дров у панському лісі судили, засилали в Сибір.

Князь слухав уважно, але я завважив, що він не знав, або вдавав, що не знає українського питання. Щодо питання земельного, то заявив, що його не можна розв'язати, доки не буде відновлена царська влада...

На третій день я побачив у штабі ротм. Субоцького. Він був сумний і – вітаючись зі мною – шепнув, що я арештований, мене триматимуть під домашнім арештом, а він ще прийде. Він з'явився ще перед обідом і всунув мені в руку коверту малого розміру. Коли я відкрив, то побачив візитівку, на якій стояло: «АНТОНІЙ, Митрополит Київський і Печерський», а рукою було дописане запрошення мене прийти до нього о год. 4. п. п.

Зрадів я цією карткою, бо вона давала мені змогу вийти з-під арешту, але й здивувався, як цей ротмістр, римо-католик, дістав запрошення для мене від такого україножера й організатора чорних сотень, як митроп. Антоній (Храповицький)...

По обіді я подякував за хліб, за сіль і сказав, що йду до Митрополита Антонія на його окреме запрошения. Ад'ютант здивовано подивився на картку й попросив її, щоб показати ген. Бредову. Митрополит ще мав тоді владу й не лише церковну, тож мене погодилися відпустити.

Я став надягати френч і завважив, що мого револьвера нема. Ніби нічого не знаючи, я промовив:

– Тут бачив тільки благородних людей, а револьвер зник...

Ад'ютант спритно сказав, що його взяли почистити й приніс мені його.

Вийшовши, я зустрів своїх людей, яких повідомив ротм. Субоцький, щоб чекали на мене. Виявилось, що Субоцький був помічником начальника денікінської контррозвідки в Києві. Його віднайшли розвідники Калиниченка й вони були одні одним корисні. Від них я довідався, що Коростенська група вже займає станцію Бородянку, за 40 верст від Києва. На такій віддалі була й Одеська група.

У визначеній годині я був у палаті митроп. Антонія, що мешкав коло Печерської Лаври. Відчинив келейник, взяв картку й скрився за дверима. За хвилину вийшов монах у підряснику, підперезаний широким блискучим поясом. Це був Антоній, якого

я бачив у Житомирі в 1908–10 рр., коли він ще був Архиєпископом Житомирським та Почаївським.

Я вклонився і підійшов під благословення. Митрополит почав розмову запитом, чи це я писав релігійні відозви. Я відповів, що відозви писали й поширювали базарські повстанці, у яких я був командиром.

Далі він здивовано завважив, що коли я капітан, то чому без погонів і чому прийшов з револьвером? Я вибачився, зняв з пояса револьвер і відклав у куток, пояснюючи, що я не належу до добровольчої армії, а в повстанців погонів не носять та без зброї ніколи не ходять.

Митрополит сказав, що має двох «просителів», яких відпустить, і тоді продовжимо розмову. Завів мене у велику кімнату, в якій були лише чотири стільці. Стіни були обвішані портретами його попередників у золотих рамах. Я сів і слухав крізь відчинені двері розмову з двома селянами. Один із них мав сина, а другий – шістнадцятилітню доньку, тобто – нелітню. Вони просять Владику дозволити повінчати дітей, бо їх «земельки сумежні». Митрополит запитав, чи дівка доросла й здорова. Селянин відповів: «О, така, що й парубка підійме!» На це Митрополит: «Бог благословить!».

Черкнув підпис на проханні й запитав, чи селяни вдоволені, що добровольці прогнали большевиків. Селяни відповіли, що так. Але один із них додав, що не всі, бо ті, що забрали панські землі, бояться тепер бути покараними... Митрополит запитав:

– Ну, а якби був цар і видав указ, що бідні будуть наділені землею?

– О, тоді б усі були довольні, бо знали б, що купчі крепості (нотаріяльні акти) мають законну силу...

Митрополит відпустив селян і тоді поставив мені те ж питання.

Щодо царя, то я відповів, що його ім'я, як і погони, сплямлені й не час їх відновляти. Большевики зробили багато зла й зроблять ще більше, коли не будуть скупчені всі антибольшевицькі сили.

Митрополит:

– Добровольча армія сильна й переможе большевиків, а без монархії порядку не буде.

Я з усім переконанням викладав йому, що добровольці перемагали тому, що большевики мали фронт проти армії Петлюри:

Селянські повстання дали змогу добровольцям пройти Україну й зайняти Київ. Тепер ситуація змінилася і добровольці не зможуть встоятися проти большевиків.

Далі я повторив сказане у штабі Бредова, додаючи, що більшість солдатів Денікіна це ті, що перейшли від большевиків, або булі вислані, щоб бити українців. Пішліть передягненого довіреного до тих денікінців і почуєте їхні богохульства. Це не те христолюбиве воїнство, за яке моляться у церквах...

Я відчув у собі гідність і запал отамана, якому довірились десятки тисяч повстанців, що доручили мені рятувати ситуацію. А наставлення цього ченця-Митрополита було таке ж, як селян, що з ними він розмовляв: мета життя – земелька. Замість бути з тими, хто йшов у бій з вірою, що «З нами Бог», замість співчувати людям, що без даху над головою й засобів до життя залишались на поталу влади диявола, – цей високий церковний достойник шукав засобів рятувати московську монархію. Для того він покликав і мене до себе з надією, що повстанці зі мною підуть в бій за «за царя, віру» й дідько зна за яке «отечество».

А все ж я просив Митрополита вплинути на Денікіна, щоб той дійшов до згоди з С. Петлюрою. Митрополит, показуючи на стільці сказав, що Петлюра «пограбував меблі», а його самого «заточив» в уніятський манастир..

Ясно було, що персональні урази й московська монархія для нього були важливіші від долі Церкви й вірних. А крім того – він не вірив моїм словам про безнадійне становище добровольців. Коли я сказав, що большевики будуть у Києві за три дні й радив заздалегідь переїхати у Чернігівську «Слободку», він встав та подивився на мене недовірливо, перелякано й вороже. Я вклонився і вже без благословення вийшов з приймальні. У передпокою взяв мій револьвер і залишив резиденцію.

На третій день Одеська большевицька група зробила наскок на Київ. Захопила Жидівський Базар і повела наступ на Липки, тримаючи під обстрілом Ланцюговий міст, що пов'язував Київ із «Слобідкою». Під обстрілом Митрополита перевезли човном на лівий беріг.

Розвідники Калиниченка й десяток базарських повстанців отаборились у приміщенні пожежників Куренівки, які мали пет-

люрівську організацію і з якими розвідники були давніше в зв'язку. Вони запровадили туди й мене. Коли ми почули стрілянину, не відчуваючи охоти помагати денікінцям, ми переправилися човнами на Труханів острів.

Згодом ми довідалися, що Коростенська група була відбита денікінцями, а в Чорнобилі стався між большевиками поділ на махнівців та правовірних комуністів. Тоді ще махнівці були большевикам потрібні й заява тих, що хотіли до «батька Махна», толерувалась. Але ні одні, ні другі участи в наступі на Київ не взяли.

Добровольці, не знаючи скрутного положення у большевиків, не бачучи, що Одеська група опинилась без підтримки, почали відступати з Пущі-Водиці й ранком були на Подолі, Артилерія почала переїздити на правий беріг по залізничому мості. Між рейками й по боках були покладені дошки, але не було поруччя. Кілька гармат вже було переправлено, коли з Дніпра, покритого ще ранковою імлою, виринула «ескадра» Полупанова: два річних пароплави оббиті залізними щитами, з двома польовими гарматами на кожному. Вони непомітно підійшли до мосту й відкрили огонь шрапнелями по відступаючих. Коні сполошились і падали в воду разом із гарматами. Один кінь зачепився ногою і повис униз головою.

Мої повстанці, між якими було кілька пожежників, не витримали. Байраками, прикриті верболозом, вони підійшли до берега з двома кулеметами й відкрили вогонь, цілячи в борт пароплава над водою. Раптом з нього вирвалися клуби пари, він почав хилитися в наш бік і ліг у воду. Залога повискакувала в воду. Другий пароплав відійшов у туман. За кілька хвилин закінчився цей «морський» бій, який я бачив одинокий раз у житті.

Поява ескадри Полупанова й її інтервенція в час наступу Одеської групи свідчила, що большевики вели наступ координовано. Це знала заздалегідь українська розвідка, з якою були пов'язані розвідники Калиниченка, що інформували мене для підтримки моєї позиції в часі розмов з денікінцями. Але ніхто не міг передбачити, що станеться у ворожих таборах.

Добровольча дивізія, що займала позиції Ірпень–Святошино, почуваючи себе відрізаною від чернігівського фронту, залишила становища й авангард її відійшов на Поділ. Командири Одеської

большевицької групи, знеможеної нічним боєм, злякались, що добровольці відріжуть їм відступ, припинили наступ на Київ, прорвали фронт добровольців і через Куренівку відійшли в бік Петрівців.

Із Труханового острова ми повернулись на Куренівку. Ми провели розвідку в бік Петрівців, знайшли в лісі свіжо застрілену жінку й повернулися на відпочинок у пожежників. Нас було неповних два десятки, але київські часописи роздули це в леґенду, що нагадувала староримську про те, як «гуси Рим спасли»...

Ми нікому не підлягали й нікому не звітували. Проте, на третій день після «боїв за звільнення Києва» (в дійсності – після втечі большевиків), газети почали писати про повстанців, як союзників у геройській боротьбі добровольців, не називаючи числа тих союзників. До них зараховано й повстанців Димера, які вступили в бій з большевиками й понесли втрати вбитими та важко пораненими. Почався крик про симпатії до повстанців живих, пішли молитви за душі вбитих. Який контраст! При першій зустрічі з добровольцями, я чув, як вони називали українських повстанців бандитами, ототожнювали їх з махнівцями, що діяли в запіллі проти денікінців. Несподівано в газетах появилося моє прізвище, як коменданта всіх «спасаючих Київ» повстанців. Згодом справа вияснилася.

Між базарськими повстанцями був мій однофамільник, про існування якого я не знав. Яких два тижні перед навалою Щорса на Базар, він прибув із Білорусії, де працював «у казначействі». Комісар Калиниченко мав у Димері й околиці свої зв'язки, яким заборонив підіймати повстання задля близькости до Києва, де були значні большевицькі сили. Передбачаючи, що большевики будуть відступати тепер з-під Києва через Димер, туди відправлено мого однофамільника з завданням організувати повстанчі загони, які роззброювали б большевиків при відступі та нагромаджували амуніцію.

Загін був організований, була якась кількість зброї. Коли Одеська група почала реквірувати коні, димерці поставили спротив. Але справа була слабо організована й вони понесли важкі втрати. Взагалі большевики стріляли направо й наліво, причому загинуло багато людей ні за що. Про це точніше розповіли поранені димерці, яких ми відвідали в лікарні.

Після цього мій однофамільник зник. Коли до мене звернулися журналісти, які знали мене ще зі штабу Бредова, й прохали розповісти про ролю повстанців в обороні Києва, то я просив їх розшукати мого однофамільника й розпитати його... Згодом я довідався, що він намовляв повстанців приставати до денікінців, коли ці зайняли Київ, але безуспішно.

Ми постійно були в контакті з ротм. Субоцьким, який дав доказ своїх чеснот. Він жалів, що помилився у своїх передбаченнях, але діяв далі для зміцнення протибольшевицького фронту.

Тримаючи в руках Київ, денікінське командування було переконане в можливості створити велику армію з малоросів. На Лівобережжі, поблизу Києва, творено вже штаби майбутніх полків та дивізій із давніми назвами, але не могли знайти ні бійців, ні підстаршин. Тисячі малоросів-старшин парадували по вулицях Києва з шаблями й погонами, та ніхто з них не хотів вступати рядовим в офіцерські роти, передбачені при тих полках, в яких старшинські пости були вже обсаджені й то часто людьми нижчої ранґи.

Утворено комісії для перевірки ранґів. Справа довга, комплікована й сварлива, а рядового бійця треба було вже. А рядовий був лише у повстанців і тепер пішли намагання його привабити. Для цього вживали випробуваних способів: славлення героїв, опіка над раненими, молитви за душі поляглих у боротьбі зі спільним ворогом... Тому також так прославляли черідку гусей, що були подратовані на Трухановому острові й погналися за большевиками.

Митрополит Антоній видав відозву, закликаючи молитися за душі повстанців, що загинули в боях проти відступників від християнської віри. Була заповіджена урочиста Панахида на чергову неділю (останню перед Воздвиженням).

Не був я на тій Панахиді, як не був і. на величавому прийнятті в найбільшому тоді у Києві готелі «Прага», де добровольчих офіцерів гостив «полковник генштабу» Струк. Ми були зайняті допомогою голодуючому населенню Києва.

Звернулися до нас безробітні й голодуючі портові робітники, з обуренням розповідаючи, що з низу Дніпра прибула баржа з харчами, але був наказ не розвантажувати її у Києві, а відправити по Дніпру далі, для голодуючих Москви чи Ленінграду.

Незабаром хтось роздобув паливо для потужного моторового човна й баржа на буксирі вийшла з пристані. Ми тоді були єдиною українською збройною силою на півночі Києва й не могли відмовити робітникам допомоги. Баржа була відрізана й поплила назад, а портові спеціялісти прибили її до берега. На баржі була мука, цукор та балі тютюну. Ми дозволили її розвантажити й добро розділити між голодуючих.

Знову мав я зустріч з ротм. Субоцьким, з яким ми стали друзями. Він показав мені телеграму з Ростова над Доном, від головного денікінського командування до начальника контррозвідки у Києві. Телеграма домагалася «вияснити й і спішно донести»: 1. причини й історію селянських повстань; 2. причини приєднання до повстанців інтеліґенції, старшин, священиків та «півінтеліґенції: учителів, фельдшерів і писарів». Ми разом запроектували текст можливої відповіді, підкреслюючи, , що по селах залишилась українська інтелігенція, яка вийшла з села, між нею і повстанцями нема клясових різниць...

Це було моє останнє побачення з ротм. Субоцьким. Згодом він був розстріляний за самочинні зв'язки з поляками, які перебували в денікінській армії. Були це поляки з високими ранґами, великі землевласники в Україні. Вони мали зв'язки до Франції й Англії, чим помагали добровольцям політично, причинялися до підтримки з боку Антанти, надіючись зберегти свої маєтки. Їх то ротм. Субоцький намовляв перейти до польської армії.

Незабаром Петя Моркотун отримав доручення формувати «українське правительство», а полк. Кейхель – Першу Українську Дивізію. Як було в традиціях царської армії, початок формування відзначували пишним прийняттям, на яке Кейхель запросив і мене. Мені було цікаво, наскільки він зв'язаний з німцями, і я пішов.

Була це пиятика з півголою танцюристкою. Я довідався, що полк. Кейхель твердий русофіл, яких не бракувало між російськими німцями. Він тут же призначив «генштабу полковника» Струка командантом Першого полку, а мене – Другого й пив за моє скоре підвищення, бо я був тільки капітаном російської армії...

Події розвивались швидко. Добровольці почували себе в Києві, як голий у кропиві. Ми вислали випробуваного розвідника, щоб розшукав штаб Української Дієвої Армії, давши йому писане звідомлення про стан добровольців і можливості вигнати їх зі столиці. Маючи як «гроші» цукор та тютюн, ми переселились до порожнього приміщення черниць коло Петрівців.

Тут ми дочекались повернення нашого посланця. Він приніс відповідь. Не від штабу Армії, а від уповноваженого, який наказував негайно припинити нашу «допомогу» добровольцям.

Там я дочекався й моєї – нині старенької – дружини, що весь цей час переховувалась на хуторах. Вона – єдиний свідок подій Базарської епопеї.

Українське слово (Париж), 1976, 20 і 30 травня.

Михайло Крат, генерал-хорунжий

СИМОН ПЕТЛЮРА В 3-ІЙ ЗАЛІЗНІЙ ДИВІЗІЇ ПІД БЕРШАДОМ (Із споминів)

Була осінь 1919 року. Обидві українські армії – Наддніпрянська й Галицька відходили на захід після першої зустрічі в Києві з військами т. зв. Добрармії ген. Денікіна. Згідно з наказом Головного Отамана ми ухилялись від боїв із новим ворогом, бо була ще надія на якесь порозуміння з московськими протибольшевицькими силами, за якими стояла переможна в Першій світовій війні Антанта.

Так по довгих переходах 3-а Залізна Дивізія 11 жовтня станула на відпочинок у с. Четвертинівці й околиці на схід від м. Бершад на Поділлі. Я тоді командував 8-им пішим Чорноморським полком цієї Дивізії. Старшина й козацтво розійшлись по хатах на відпочинок по марші.

Раптом відчинились двері селянської хати, де перебував я зо штабом полку. Увійшов Симон Петлюра зо своїм адьютантом сотником Доценком. Привітався з господарем хати, що чогось тоді порався коло дверей, а тоді вже привітавшись зо мною й моїми старшинами, дав наказ зібрати полк на вулицю села.

Наказ було негайно виконано. Команда «Струнко, вправо глянь!». Оркестра заграла полковий марш, у якому лейтмотивом була мелодія: «Не пора, не пора». Потім, під рухи гимну Головний Отаман пройшов перед фронтом, а після цього наказав усім скупчитись коло нього (полк був невеликого стану – кількасот багнетів, як більшість полків нашої армії влітку 1919 року) і звернувсь до чорноморців.

Головний Отаман, що його козаки залюбки звали «батьком Петлюрою», говорив, як батько до своїх дітей:

«Ось хлопці, досі ми мали надію, що вдасться якось порозумітись із «білими», бо ж ми й вони маємо одного ворога большевиків, але, мабуть, Господь у генерала Денікіна відібрав розум, бо він із нами й говорити не хоче, а каже Нам скласти зброю, розійтись по хатах та ждати його мобілізаційних розпоряджень. А з Лівобережжя

приходять до нас люди, повстанці й кажуть, щоб ми йшли визволяти їх від цих царських генералів, що знущаються над нашим народом і хочуть повернути все по-старому, щоб ніякої України не було та щоб знову наші селяни працювали на панів. Оттак хлопці! Як не здобудемо, то в дому не будемо! Завтра підете в наступ. Придбайте нової козацької слави та дайте білим такого прочуханця, як давали червоним під Вапняркою. Недаремно ж дав я Вам назву «Залізних».

Я бачив по лицях козаків, як вони відразу віджили по цих словах улюбленого отамана. Вони раділи, що скінчиться отой, безнадійний, без боїв відступ і незабаром зустрінуться вони в бою з ненависним ворогом.

Полк знову розійшовся по квартирах, коли Головний Отаман від'їхав, але я ще не мав змоги повернутися до штабу свого полку, як мене викликали до штабу дивізії. Там на гарній поляні, в прекрасний, соняшний, осінній день довелося мені вперше почути більшу промову Головного Отамана. Симон Васильович часто відвідував наші військові частини. Навіть на фронті, під ворожим вогнем з'являвся, щоб своєю присутністю піднести духа козацтва, влити в нього віру в перемогу й в нашу святу справу.

Так і тоді – 11 жовтня 1919 року напередодні контрнаступу запорозького корпусу й 3-ої Дивізії – Головний Отаман хотів бути з військами, що були призначені до цієї операції.

Там, на цій поляні вже були зібрані: командант Дивізії – отаман (тепер ген.-хор.) Удовиченко та команданти полків: 7-го синього – Маґеровський, властивий командир полку – полковник (тепер ген.-хор.) Вишнівський – був ранений під Вапняркою – 9-го Стрілецького – Чміль, гарматнього – Чижевський. Були теж присутні старшини штабу Дивізії, що їх прізвищ вже не пригадую. Головний Отаман дозволив закурити і сам теж скрутив цигарку. А тоді поволі й зтиха почав говорити. Це була незабутня промова, в якій було накреслено надзвичайно складну нашу ситуацію – політичну й воєнну. Головний Отаман зробив це без жадних прикрас, нічого не приховуючи.

Він сказав, що наш нарід, який і досі ще не набув національної свідомости, починає розуміти, що москалі всіх кольорів несуть йому лихо: на Лівобережжі вибухають повстання проти Денікіна, а на півдні повстанці Григорієва, які ще так недавно (в початку

1919 року) виступали проти нас, пізнали большевиків і прийшли до нас під командою Григорієва – от. Юрка Тютюника. З тих повстанців створено київську групу в складі двох дивізій – 5-ої та 12-ої. Їх названо «селянськими» дивізіями. В часі, коли нарід пробуджується й починає розуміти нас і наші прагнення, ми мусимо бути дуже обережні, щоб чимсь не заразити народніх мас. Протибольшевицький союз наш із Денікіним сильно скомпромітував би нас в очах цих мас. Але війна проти Денікіна була б на користь тільки большевиків. Боротьба проти Денікіна ускладнила б теж нашу політичну ситуацію, бо за Денікіним стоїть Антанта. Диктатор і уряд Галичини теж були за порозуміння з Денікіним. Тому ми висилали до Денікіна різні делегації з метою порозуміння з ним. В цьому ж напрямку працювали наші дипломатичні місії закордоном. Всі ці заходи не дали наслідків. Ми мусимо боротись проти ворога, який мілітарно й політично значно нас перевищує. Однак ми знаємо, що Добрармія проіснує недовго, бо в ній немає ладу й вона не витримає війни проти червоних, проти нас і проти наших повстанців. Треба нам витримати й ми переможемо. Мусимо битись; бо іншого виходу не маємо; тепер іде справа не про що інше, як про саме існування нашої держави; загрожена воля українського народу й його існування як нації. Тому що ми слабі, мусимо вирвати ініціятиву від ворога. Так вирішив штаб Головного Отамана на чолі з отаманом Юнаковим. Мусимо наступати. Набої відберемо від ворога. Наші ряди збільшаться, коли люди побачать, що ми рятуємо їх від московської навали.

Далі Головний Отаман із жалем розповів про те, що Диктатор і уряд Галичини відразу по переході Збруча, абсолютно не розуміючи загального положення та не вірячи в очевидний скорий кінець Добрармії, весь час і то не тільки на урядових засіданнях, але й в своїй пресі поширювали погляд про обов'язкове порозуміння, а то й про союз із Денікіном. Ця акція, а особливо галицька преса, не могли не вплинути деморалізуючо на галицького стрільця, який безумовно перевищує нашого козака (в масі) національною свідомістю та дисципліною. Як відомо Галичина ступнево, й продовж 70 років дозрівала до свого славетного 1 листопада, а Наддніпрянську Україну пробудили громи революції

«окрадену» і позбавлену навіть почуття національної від москалів окремішности. Але саме тому це стрілецтво, маючи віру в свій провід, напевно в боях проти «білих» не викаже того гарту й тої мужности, яку виказало у війні проти поляків та в наступі, разом із запорожцями, на Київ проти большевиків. Тому Штаб Г. О. визначив до складу ударної групи виключно наддніпрянські частини – Запорізький Корпус і 3-ю Залізну Дивізію.

По від'їзді Головного Отамана всі ми мовчали, повні враження від його слів, таких щирих і так змістовних. Тишу перервав отаман Удовиченко: «Отже панове! Завтра наступ, набоїв обмаль. Сили наші не дорівнюють денікінцям. Вся надія виключно на маневр. Прошу його широко застосувати».

12 жовтня 7-ий Синій Полк у зустрічному бою під с. Войтівкою розбив денікінців, захопивши це село й село Демидів. Того ж дня Чорноморці, застосувавши глибокий обхід позиції ворога, на голову розбили ворожий 50-ий Білостоцький полк, захопивши село Баланівну й коло 600 полонених із кулеметами. В цей же час запорожці погромили Симферопільський офіцерський полк. 13 жовтня ми захопили м. Бершад. Денікінці кидали свої табори й втікали за річку Бог. 5-та російська дивізія була майже знищена.

До цієї перемоги виразно спричинились відвідини Головного Отамана напередодні рішучого бою. Симон Васильович зумів у пригнобленні довгим відступом козацькі душі – влити живого духа та бажання перемоги.

В 30-у річницю мученицької смерти нашого Головного Отамана хай цих кілька слів будуть замість квітів на його могилу в чужій землі.

На слідах (Онтаріо), 1956, ч. 2 .

М. Е.

МІСТО ПЕТЛЮРИ

Подорож з Риму до Кам'янця в кінці 1919 року була ділом звичайно швидшим, ніж подібна мандрівка за часів Бопляна, але навряд чи більш безпечним. І дійсно, татарські стріли та дикі звірі, що загрожували колишнім мандрівникам на Україну, були, певне, без порівняння більш лагідними та безпечними ніж уряди денікинської Сербії чи большевицької Мад'ярщини для особи, посідаючої дипломатичний пашпорт УНР. УНР, не визнаної, таємної, загадкової республіки, реакційної в очах соціялістів Заходу і большевицької в очах реакціонерів.

А мимо цих двох неприємних територій була ще Румунія з Сігуранцою, яка сама не знала, в яких відносинах вона з східньою сусідкою, чия власне Бесарабія і кому належить цукор, котрим торгують з того боку Дністра. І вже починаючи з Букарешту, можно було богато наслухатися про події на румунському кордоні, яких свідками бували лише темна ніч та швидкий Дністер. В ті часи талан був дорожчий за дипломатичний пас навіть і менш ефемерної, ніж УНР держави, і йому лише я мусів подякувати, коли, змінивши пароплави, потяги та авта, на коні та пішу ходу, нарешті, станув живий та недоторкнутий на лівім березі Дністра на українському державному кордоні.

Після перегляду в українській митниці і ночлігу в жидівському заїзді національний повіз-балагула доставив мене до таємної української столиці – Кам'янця, якого розлогі садки і хатки дивно гармонізували з мінаретами, мурами та стримкими кручами Смотричу в світлі блідого осіннього сонця.

Здалеку дуже тяжко було здати собі справу, що робиться на Україні. До Букарешту ніхто не знав нічого, а починаючи з румунської столиці, все частіше було чути слово – тиф, який здається був наймаркантнішою відзнакою і республіки, і її столиці.

Обивательська думка й обивательська плітка так впливали на кожного, що подорожній під самим Кам'янцем мимоволі задавав собі запитання: куди і чого я їду. На що їхати туди, де немає нічого, де що-

денно розростаються кладовища, де місто перевернене в один тифозний барак і де лише одиниці ще борються на своїх місцях, падаючи під ударами тифу і ворогів, і заховують тінь і фікцію держави, якої пораховані не лише години, а і хвилини. Лише ця недалека хвилина, і не лишиться нічого, крім кладовищ і руїн, бо і слава великого діла загине безслідно в первісному соціяльному і економичному катаклізмі.

З такими думками в'їздилося в той час до Кам'янця, але вже зараз же за мостом подорожнього чекало нове враження, яке займало увагу і починало відганяти гнітючі думки.

Купка селян з батожками і обірваних передміських жидів читали приліплену на мурі, надруковану на нерівному шматку жовтого обгорточного паперу відозву, під якою різко вибите великими чорними літерами визначалося слово: ПЕТЛЮРА.

І це слово таке коротке, таке невиразне для приїзжого з-за кордону і таке близьке і глибоке по споминах давньої праці, і було тою тонкою ниткою, по якій між страхіть тифу і большевизму можно було безпечно дійти до таємного двірця української державности.

І далі, з кожним кроком по Кам'янцю, з кожними відвідинами урядів чи то міністрів, чи то дрібних урядовців слово – Петлюра ширилося і виростало в цілком релятивний образ, в талісман, в фетиш.

Його було чути в урядах, його було чути в громадських установах, в театрах, на базарах, на вулицях.

Даремне приїзжий по старих спогадах хтів викликати до життя инші авторитети, инші імена, – він не зустрічав жадного відгуку в масах. Хуртовина тифу, злиднів, холоду, голоду, велетенськоі праці, поразок і перемог все зрівняла, все знівелювала і над всім цім рівним і суцільним ґрунтом української державности чи її тіни стояло ім'я Петлюри одиноко і недосяжно.

* * *

Два багнета схрестилися перед дверима, і обличчя козаків ясно говорять, що без дозволу не увійде жадний, Хіба через їх трупи.

Це двері Головного Отамана, двері того, ким живе зараз місто і вся територія, на якій ще тяжить тінь Тризуба. – Що там за дверима? Що сталося з тим, хто втілює українську державність і українську ідею? Як мусить виглядати зараз спадкоємець Мазепи і Орлика?

Невеличкий стіл і з-за нього встає така знайома і така ж звично скромна постать Симона Васильовича. Рік тітанічної боротьби вибілив голову і наложив зморшок за добрих 10 років. Але очі все ті ж добрі і з несподіваним поглядом в далечінь, і голос той же тихий і певний, звиклий, володіти не криком, а словом та інтонацією.

Дружня зустріч, тихі запитання, але довго не можу вимовити слова, бо вся боротьба та доля України чогось так ясно стала перед очима і стискає горло.

Запитання ясні і відповіді прості. Немає таємности і всезнання влади. Немає далегосяглих проектів і широких обіцянок.

Ми працюємо і ви працюйте. Працюйте там, де стоїте, і робіть свою справу якнайкраще. За кордоном не забувайте, як працює голодний і голий козак. Не чекайте директивів, майте свою думку, бо всі ми одної сім'ї діти. Які надії? Надії – це ми, як зробимо, так і буде, а нація не загине.

Може почуєте сумні вісти, то не піддавайтеся. Нам ще тяжче, але не піддамося. Які маєте справи?

Справи були вирішені негайно і остаточно і, правду мовити, що при найдовшій розвазі не вдалося б вирішити їх краще.

* * *

За пару днів дійсно почулися сумні вісти. Глухо говорилося на базарах і ще сумніше стало в урядах. 10 листопаду на базарі з'явилася велика, жовта, рукою писана афіша, яка вилічувала чорне діло Панейка і Петрушевича, а через місто стали їздить гармати часто з босими гарматчиками.

Слово Петлюра стало частіше повторюватися всюди і єдине заспокоювало серед того роспачу, що охопив майже всіх.

Збіраюся від'їздити (чи вдасться?) і шукаю інструкцій і наказів.

Перед дверима дому Директорії на Високій вулиці стоїть машина. Головний Отаман не приймає, бо зараз їде на фронт.

Виходить швидким і рішучим кроком і, побачивши мене, на хвильку спиняється.

– Що сказати там, за кордоном?

– Скажіть, що нічого не сталося. Як було, так і є. Як боролися, так і будемо. Скажіть, щоб працювали згідно своїй свідомості і сумлінню.

– А Ви? – виривається запитання.

Бере за руку і відводить трохи на бік.

– А я, – говорить з втомленою і доброю посмішкою, – я смертельно хочу спати, бо з-за цієї історії три ночі не спав. Сьогодня висплюся у вагоні, а завтра почну все спочатку.

Від цих слів повіяло такою незломною волею, що стало спокійно і ясно на душі. Дійсно, що втрачено, коли є воля боротися і почати спочатку всю складну будову, загрожену руїною?

Стиснув руку, і вже авто ледве маячить в ранній темноті осінніх сутінок, а слова все звучать в ухах і женуть до боротьби і упертости.

Нехай в темноті завмерлого Кам'янця вже заворушилися якісь хижі постаті, нехай довкола непевна маса, серед якої краплинки лицарів абсурду ледве тримають в замерзлих руках зброю, нехай за кожним рогом може чекати куля, або просто ніж запеклого ворога, але на душі ясно.

– Працюйте кожний на своєму місці, а нація не загине.

* * *

Пронесись, вітре, горою, низом
І шумно в дібровах подуй.
Може правнукам подаси мій спів,
А може ворогам ізвіщуй.

Так кінчається старосвітська балада про козака Марушку, який впав при обороні Ладижина від турок, і в ній живе надія, що славні діла і через сотки літ будуть славою правнуків і пострахом ворогів.

Прийде і для України час, коли з її лиця зникнуть всякі сліди ворожої окупації і всякі Зінов'євські і Петровські навіки вилетять з української мови і народньої пам'яти. Тоді наступить той час, коли тимчасова українська столиця, місто Кам'янець на Поділлю, який стільки часу тримався духом Петлюри проти переважаючого ворога, стане містом Петлюри, як найдорожча пам'ятка могутнього зусилля непереможної ідеї, втіленої в імені Славного Народнього Вождя.

Копія з архіву Т. Олесіюка.

Василь Чабанівський, ген. штабу полковник

МОЯ ПОЇЗДКА З ГОЛОВНИМ ОТАМАНОМ НА ФРОНТ

Після катастрофи українського фронту восени 1919 року, коли половина вояків лежала хвора на тиф, а решта здорових, або виздоровлюючих пішла на тили ворога в Зимовий похід, навесну 1920 року почало все оживати. Варшавський договір з поляками дав можливість знову творити Українську Армію поза польсько-українським фронтом і збирати старшин і вояків після виздоровлення на теренах, зайнятих раніше большевиками або поляками. Почали діяти наші міністерства, в тому числі й військове на чолі з ген. Сальським, що перебувало в Кам'янці-Подільському. і створився Українськпй Генеральний Штаб у Вінниці. Начальником Ген. Штабу був призначений ген. Петрів. Першим генерал-квартирмайстром був полковник Мішковський, я був начальником Оперативного Відділу. Ще перед тим в запіллі польської армії – в Бересті-Литовському зорганізовано 6-ту Українську Дивізію з інтернованих в Польщі вояків.

Наприкінці березня 1920 року пробився з большевицького запілля до польського фронту в районі Старі Ушиці відділ 3-ої Дивізії під командою полк. Удовиченка. З цього відділу полк. Удовиченко знову зформував 3-тю Дивізію. До 3-ої Дивізії прибула з большевицького району Галицька Кінна бригада під командою от. Шепаровича і стала в районі Могилева-Подільського, разом з тим приєднався до 3-ої Дивізії кінний полк донських козаків під командою полк. Фролова.

Крім цих дивізій, формувалося дві Запасні Бригади, що мали поповнити фронтові дивізії людським матеріялом.

На початку травня оголошено мобілізацію в кількох повітах і то дало змогу довести 3-тю і 6-ту дивізії до 5 тисяч багнетів кожна. До цих дивізій почали прибувати українці з Денікінської армії та багато вояків, що перебували хворі на тиф по селах в районі червоної армії.

Нарешті 6 травня 1920 року Українська Армія після Зимового Походу, прорвавши ворожий фронт, зосередилася в районі м. Ям-

поля і стала на фронті від Ямполя до М'ясківки довжиною коло 30 кілометрів.

Після шестимісячного Зимового Походу Українська Армія під командою ген. М. Омеляновича-Павленка понесла багато воєнного труду, перебуваючи в запіллі ворога з повсякчасними боями, потребувала відпочинку, реорганізації і поповнення людьми, кіньми і матеріальними засобами.

Головний Отаман Петлюра хотів сам побачити, як виглядає Українська Армія після Зимового Походу і які має потреби та як її реорганізувати.

По дорозі він заїхав у Вінницю до Генерального Штабу і побажав, щоб з ним поїхав один зі старшин Генерального Штабу, щоб все занотував і зробив звіт, як підставу для опрацювання реорганізації і поповнення всім необхідним для армії.

Від Генерального Штабу був приділений до Головного Отамана я, і я мав приємність перший раз бути в товаристві Головного Отамана і довший час провадити з ним розмов. До того часу я тільки бачився з ним тоді, як він час від часу появлявся на фронті, але не приходилося мені з ним розмовляти.

І от тепер дістав я цю нагоду. З Вінниці ми виїхали автом Головного Отамана раненько, не пригадую дати, але десь в половині травня 1920 р. Був гарний погідний день. Головний Отаман виїхав із Вінниці зі мною і своїм ад'ютантом сот. Доценком. З Вінниці до Могилева була досить далека дорога і було досить часу на розмову.

Головний Отаман журився тією ситуацією, яка витворилась для України. Журився, що треба було згодитись на Варшавський договір, некорисний для України, що йому галичани можуть закидати навіть зраду, але після того всього, що сталося восени 1919 року треба було шукати виходу, щоб далі продовжувати боротьбу з головним ворогом – Москвою. В даному випадку поляки є нашими спільниками і ту ситуацію треба було використати, а договори не є вічні, з часом все можна буде направити, щоб тільки стати на ноги та окріпнути. Та для того, щоб провадити боротьбу, треба мати свою сильну армію і це тепер його найбільші турботи – зорганізувати ту армію і достачити їй все необхідне та поповнити людьми і здобути зброю й боєві припаси. Без союз-

ників це все здобути було неможливо і тому була підписана між українським та польським урядами військова конвенція.

Це все, видно, глибоко переживав Головний Отаман. Його цікавив стан Української Армії, що повернулась з запілля, бо 6-та дивізія, що вже була на фронті, всім необхідним була заосмотрена.

Говорили ми й на військові теми, і я був здивований, що Головний Отаман, не маючи військової освіти, так добре орієнтувався в стратегічних і тактичних та організаційних справах війська. Але я пригадав, що Симон Петлюра ще в травні 1917 року Першим Військовим З'їздом був обраний головою Військового Генерального Комітету, найвищого органу для організації .Української Армії. Він тоді з захопленим віддався цій сцраві. Він був на чолі Гайдамацького Коша Слобідської України, який разом з іншими українськими відділами на початку 1918 року зліквідував повстання комуністів в Києві. Це він з своїми гайдамаками ліквідував большевицьке гніздо, що засіло в Арсеналі. Після цього авторитет Симона Петлюри в армії сильно, зріс, і він став її духовим вождем, а ім'я його нерозривно зв'язано з армією, з її збройними чинами. Ставши Головним Отаманом, він, як начальний вождь, не покидав її аж до кінця її існування.

Отож не дивно, що Головний Отаман так близько брав до серця справи армії і так болів за нею душею і турбувався. Це виразно проявлялось в часі нашої розмови. Він надіявся, що ми знову відродимо свою славетну Армію, що і сталося.

Приїхавши на фронт. Головний Отаман мав наради з командармом ген. М. Омеляновичем-Павленком і мав нараду з зібраними старшими начальниками частин. Мені казав нотувати все потрібне до опрацювання звіту, нотувати всі потреби армії до найменших подробиць, всі побажання начальників і всі їх болі. Він хотів знати все до подробиць. Потім робив перегляд частин армії і ствердив, що дух армії добрий і що армія буде знову битись, як билась перед тим, тільки треба їй дати все необхідне: умундурування, яке було в жалюгідному стані, бойові припаси, яких було обмаль, ну і добре вживлення.

Тут же на фронті казав мені скласти список старших начальників, щоб їх підвищити в рангах за бойові заслуги. Я склав спи-

сок на підставі даних Штабу Армії і тоді Головний Отаман підвищив декого в генерали, а декого в полковники, решта ступнів була усталена, на підставі зібраних даних, уже в Вінниці.

Так Українська Армія, перейшла на. нормальні військові ступені, бо до того часу ступені рахувались за посадою, що було не нормальним, бо часом молодший старшина займав посаду генерала і його величали отаманом – себто генералом. Це була дань революції, – тепер же Головний Отаман це впорядкував. і після того вже нормально провадилась евіденція старшин і підвищення в рангах.

Як я уже згадував, перед поверненням Української Армії з Зимового Походу зорганізовано дві дивізії – 6-ту і 3-тю, а потім, після перегляду Головним Отаманом частин, що повернулись з Зимового Походу, зорганізовано ще чотири дивізії – 1-шу Запорізьку, 2-гу Волинську, 4-ту Київську і 5-ту Херсонську, та окрему Кінну Дивізію. Була оголошена мобілізація двох річників і стан Української Армії значно збільшився.

Отже, Головний Отаман сам вникав у всі потреби Армії і сам старався якнайбільше їй допомагати.

Він дійсно був Батьком Української Армії, як його й називали козаки.

Бюлетень Союзу бувших українських вояків у Канаді; 1961, ч. 6–7, с. 5, 6.

Д. В.

ІЗ СПОГАДІВ ПРО СИМОНА ПЕТЛЮРУ

Після повороту з першого Зимового походу до дієвої армії УНР в 1920 р. в половині травня місяця, біля міста Нова Ушиця, мене було запрошено службово до штабу 1-ї запорозької дивізії.

В штабі я побачився з Головним Отаманом Симоном Петлюрою і військовим міністром ген. В. Сальським. В окремій кімнаті мене спитали, чи я не погодився б піти в запілля ворога для праці.

Я дав згоду. Може я маю на увазі ще кого-небудь, спитали мене, якому я довіряв би 5– 6 осіб, на яких можна покладатися. Я сказав, що на цю тему мені доводилося говорити з деякими козаками односельчанами. Вони готові вирушити в запілля ворога зі зброєю в руках. Один з них старшина, мій шкільний товариш. Я подав цих п'ять прізвищ.

До речі, вони прийшли разом зі мною до штабу. Всіх їх було запрошено до кімнати. Головний Отаман поінформував нас, що наша українська армія з урядом УНР в силу тяжких обставин тимчасово відходить за річку Збруч.

– Отже, щоб не губити зв'язку з нашим українським народом, той, хто почував себе в силі, повинен вирушати в запілля ворога, бо поле праці – там, в Україні, дорогі вояки, сини України! Ви підете туди, де лютий ворог лютує, як скажений. Наш рідний край він грабує, руйнує, ґвалтує жінок і сестер, непокірливих братів мордує і розстрілює без суду і жалю, малих дітей-сиріт залишає на голодну смерть.

Не думайте, що лише ви підете. Туди піде деяка кількість відважних старшин та козаків. Вашим завданням буде нападати на червоні карні відділи, які грабують наших безборонних селян, відбирати в червоних награбоване і повертати селянам, щоб наш народ бачив, хто грабіжник і ворог, а хто їхній .правдивий оборонець. А вам наші селяни завжди дадуть усе, що потрібно. Ви мусите бути завжди чемними до селян і всюди говорити, що уряд УНР ще повернеться і буде провадити збройну боротьбу з ворогом доти, доки не буде цілком звільнена наша Батьківщи-

на від ворога, якої б він не був масти. За своє чемне поводження з селянами ви будете користатися великою повагою та пошаною у селян і цим ви наблизите день визволення. Уряд УНР, – говорив Симон Васильович, – не має заміру залишати Україну без зв'язку з нашим народом, бо лише з ним ми можемо осягнути остаточну перемогу над ворогом.

У штабній канцелярії були видрукувані московською мовою документи, кожному окремо на підібране прізвище, з совєтськими штампами та печатками на документах – мені та старшині – як представникам від центрального комітету по обороні фронту. Це було звернення комітету до всіх частин червоної армії не відмовляти допомоги нам, коли вона буде потрібна: проїзд залізницею, телеграф та телефон без черги й безкоштовно.

Одночасно штабом дивізії був виданий папірець до командира нашого куреня, щоб він не вважав нас дезертирами. Було умовлено по можливості тримати зв'язок з урядом УНР, який перший пришле зв'язок до свого місця перебування.

Одержали документи, декілька мап прифронтової смуги та мапу України німецького виробу. Прощаючися з Головним Отаманом та військовим міністром, міцно тиснучи долоні в ту останню хвилину, ми навіть не думали, що розстаємося назавжди з найбільшим вояком і вірним сином України, Головним Отаманом Симоном Петлюрою, з одним з тих, які родяться не роками, а віками.

Того самого вечора ми, шість осіб, вирушили в запілля ворога зі зброєю в руках.

Українські вісті (Новий Ульм), 1956, 31 травня.

П. Войнарчук

НЕПРОСТИМИЙ ГРІХ

Не поділяючи тактики Української Народньої Партії, я все ж таки з огляду на те, що вся преса Західніх Українських Земель «монополізована» певними «політичними групами», що, не допускають вільно, висловлювати думки, відмінні від їхніх, вміщаю цю коротеньку статтю в «Дзвоні», застерігаючи однак, що вона є вислів моїх особистих поглядів.

Після ганебного вбивства Голови Директорії У.Н.Р. галицька «національна» преса зробила «гарний жест», вмістивши ряд статей, присвячених цій події, а за нею і волинський орган УНДО. – «Громада».

Пригляньмося ближче тим усім статтям і ми побачимо одну характерну особливість цього «жесту», котра несамохіть наводить на думку, що ця преса хотіла дати до зрозуміння, що, це з її боку дуже гарний і благородний рух, котрого властиво не варта ідея і та тактика, яку втілював в собі б. п. Симон Петлюра. Особливо характерною була передовиця «Громади» в ч. 23 під красномовним заголовком «БОЛЮЧА ПРИГАДКА МИНУЛИХ ДНІВ», в котрій ми знаходимо такий характерний уривок; «І виявився один непростимий гріх Симона Петлюри, що не був Абд-ель-Крімом, що підписав ганебну умову в Варшаві, що надіявся в спілці з одним побити другого ворога». А далі читаємо: «Тільки ця умова... це була згубна помилка. Чи простить її йому історія?». З огляду на те, що наведені щойно думки в захованій формі все ж маються в резолюціях УНДО. і в комунікаті посольської фракції УНДО. і в усіх статтях галицької преси, а також, зважаючи на те, що читачі, а особливо молодь не знайома з останніми подіями, можуть піддаватись цій захованій «агітації», я й відважився порушити в пресі питання про справедливість подібних закидів.

Отже, попереду щодо галичан. Галичане (висловлюючись про галичан – маю на думці тих, що творили тоді політику, а не галицький нарід, який завзято боронив Галичину і який також тисячі своїх синів віддав ідеї Української держави під час походу на Київ) ще в 1919 році, складаючи 6.XI умову з представниками во-

рожої нам б. Росії – Колчаком і Деникиним фактично, а головне – юридично, відцуралися, як Головного Отамана, так і політичної єдности з Українською Народньою Республікою.

Правда, галичане кажуть, що до цього спричинився тиф, погане матеріяльне становище й ЧУТКА про сепаратні переговори з поляками. Треба зазначити, що тоді ж галицькі політики знали, що ті переговори йшли і мусіли йти, бо вони й ми не мали змоги боротися на два фронти. Отже, півроку пізніше уряд УН.Р, заявляючи про свою «незаінтересованість» в справі Галичини – лише ствердив те, що доконали галицькі політики 6.XI.1919 року. Таким чином не можна закидати урядові У.Н.Р. того, що він, як вульгарно висловлювалися галичани – слідом за большевиками «продав» Галичину, бо тодішнє галицьке організоване громадянство було в зв'язку з червоною або білою Москвою і уряд УНР не мав жадних підстав претендувати на Галичину. Слід при цій нагоді згадати, що свого часу (безпосередньо після повалення гетьмана) С. Петлюра посилав на допомогу Галичині, під Львів, поважні військові сили і коли вони не доходили туди, а «роставали» в дорозі, то це була не Його вина, а «вина» Українського народу, що тоді відзначався ще надто малою національною свідомістю. Отже ж, гадаю, що, над цими обставинами слід би було б призадуматись галицьким політикам.

Тепер щодо Волині. З Волинню справа малася приблизно так само. Будемо щирі і не звалюймо своїх гріхів на когось. Хто віддав перший Волинь? Чи не той самий «нарід», представники якого тепер докоряють за це урядові УНР? Чи уряд УНР тоді, коли мав ще бойова припаси в більш-менш відповідній кількости не давав їх на оборону Волині? Чи «кількамільйонне населення західних земель» здебільшого не розбігалось по домах, лишаючи одиницям честь боронити рідню землю? І чи. не була Волинь фактично віддана волиняками ще до варшавської умови, завдяки несвідомости тих, що зараз здіймають за це галас? Думаю, що ті, хто самі «для блага сьогоднішнього дня» присягали на вірність иншій державі НЕ МАЮТЬ ПРАВА докоряти тому, хто з метою; боротьби за ідею державности, хто для блага не «сьогоднішньої», а ВІЧНОЇ УКРАЇНИ пробував зберегти ідею, хоч на частині території. Так завжди робили всі справжні борці за ідею.

Не перечу, що коли б слухали хуторянських політиків галицьких та з «Громади», Ленін і комуністи, то, вони б також мусіли не погодитись на владу над частиною земної кулі і, не зв'язуючи себе жадними умовами з ворожим світом стреміли б до реалізації своєї ідеї – всесвітньої революції, але тоді б може про них ми лише говорили, як про епізод, а так мусимо рахуватись, як з поважним ворогом.

Отже, резюмуючи все сказане, мушу з приємністю ствердити, що дійсно б. п. Симон Петлюра не був Абд-ель-Крімом, не підписав умови з Москвою – головним ворогом України і тому, замісць одержати десь віллю й почесну посаду в Москві, як зробив Абд-ель-Крім, що виїхав до Франції, – впав від підступної руки найнятого скритовбийці і НЕ ЗРІКСЯ СВОЄЇ ІДЕЇ, не признав помилковим свого поступування (як той же Абд-ель-Крім) подібно багатьом нашим Абд-ель-Крімам, що живуть з чужої ласки. І власне за це саме Його ім'я буде вписане золотими літерами в нашу історію. А безнастанні згадки про «непростимий гріх» позбавляють «благородний жест» усякої шляхетности.

Оскільки вище стоїть оцінка значіння особи Голови Директорії, зроблена французом Жаком Блювером в журналі «Журналь де Женев», уривок з якої подаю для порівнання.

«Петлюра, як чесна та смілива людина, вмів добірати собі співробітників, а це не завсігди було легко серед загальної корупції та деморалізації революційної доби. Голова Української Держави не розбагатів під час непевної доби і, може саме цей факт з'єднав йому таку величезну популярність. Портрети цього національного Героя були по всіх українських хатах, а Його ім'я вимовляли завсігди з великою пошаною. Україна тратить Найкращого зі своїх синів – від Великого Гетьмана Мазепи, – гордого союзника Карла XII – будителя й провідника національного руху народу, якому Петлюра присвятив своє життя і за який наложив своєю головою»...

Думаю, що слїд об'єктивніше розглянутись в недавньому минулому і перестати бути чужими підбрехачами, бо це дійсно буде «непростимим гріхом», якого історія не забуде. При тому слід відмітити, що національно свідомі маси, як галицькі так і волинські, без застережень схилили чоло перед невтомним Борцем за

ідею, не намагаючись своїх невільних гріхів скинути на нього. Це стільки про «непростимий гріх». Одначе, ще мушу, кілька слів сказати про брак розуміння цеї події нашими «політиками» про невміння ширше оцінити й використати ситуацію. Пригадаймо собі, як зареагували жиди свого часу на обвинувачення, кинуте москалями в лиці НЕВІДОМОГО НІКОМУ жидка Бейліса ЧАСТИНІ жидівського народу (обвинувачувалось Бейліса в тому, що він належав до такої жидівської секти, котра доконувала ритуальних вбивств) – вони роздули процес до небувалих розмірів і вповні використали його в політичному розумінню, хоча могутня тоді був. Росія вживала всіх засобів для доведення правдивости закидів, Жиди не робили застережінь щодо особи Бейліса, хоч він був повним зером, а на обвинувачення реагували однодушно, використавши вповні свою й чужу пресу та ті можливості, що дав суд. Наші ж, політики навіть не добачають того, що судовий, процес дає в тисячу разів більше, можливостей для пропаганди ідеї національної Української Держави, ніж ріжні брошури на чужих мовах чи навіть меморандуми до Ліги Націй.

Вони нічого не зробили для того, щоб шляхом збірки пожертв зібрати потрібні суми для освітлення в чужій пресі цеї справи у всій ширині та належного поставляння в суді, і цього «непростимого гріха» наших політиків, думаю, що дійсно не простить Історія.

Дзвін (Рівне), 1926, 4 липня.

Іван Грушецький, пор. Армії УНР

УРИВКИ ЗІ СПОГАДІВ
(Мої зустрічі з Головним Отаманом)

Листопадова ніч 1920 року. Я, юнак 3-ої сотні Кам'янецької Спільної Військової школи, є вартовим по сотні. Сотня спить глибоким сном на підлозі гімнастичної залі жіночої школи на Панських Фільварках у Кам'янці-Подільському.

Коло 4-ої години ночі в залю увійшов начальник школи ген. Шаповал, а з ним ще хтось. Я підійшов зі звітом до генерала, але він показав рукою в сторону особи, що прийшла з ним. Я зразу пізнав Головного Отамана і зложив йому звіт про стан третьої сотні. Оглянувши юнаків, Головний Отаман вийшов.

Це вперше в моєму житті я побачив Симона Петлюру і навіть мав честь йому особисто звітувати.

Лишившись на самоті серед сплячих, я із жалем пригадав собі, як то я свідомо пропустив нагоду бачити і вітати Симона Петлюру на площі св. Софії при в'їзді Директорії до Києва в грудні 1918 року. Тоді я свідомо не пішов вітати Директорію Української Народньої Республіки. Тоді я ще був «истино русским», бо ще перед двома тижнями я був у Св.-Володимирському соборі на панахиді по тих, що впали в боротьбі з петлюровцями. В соборі стояло кілька десятків домовин.

Присутній Гетьман всієї України Павло Скоропадський зі своїм почотом і міністрами прощали тих, що життя своє віддали в боротьбі за «святое дело освобождения и возсоединения великой России». Я пригадав собі різні глузування з української мови. Пригадуючи це все, я відчув якісь дивні почуття. Я роздумував над тим, які зміни сталися зі мною, і що саме ці зміни породило.

Мої думки обірвав сурмач, що заграв алярм. Незабаром перша і третя сотні нашої школи спільною з Охороною Головного Отамана поспішали на фронт, щоб залатати большевицький прорив.

Військові частини табору Каліш вистроєні на площі. Хор на правому крилі співає: «Слава, слава, Отамане, о, Ти Батьку наш!»... Гол. Отаман оглядає своє обезброєне військо. Промовляє

до нього, і потішає його як рідний Батько. Наповняє наші душі непереможною вірою в краще завтра, в нашу кінцеву перемогу, в Самостійну Уукраїну.

Юнацька Школа удостоюється особливої чести, Головний Отаман промовляє до юнаків в їх приміщенні. Він покладає на юнаків велику надію. Закликає їх до пильної всесторонньої науки, бо Україні потрібні не лише воїни зі зброєю в руках, але й воїни зі зброєю слова, опертого на знанні в різних галузях науки, техніки, культури і політики. Головний Отаман просить юнаків пам'ятати і ніколи не забувати, що ми всюди і завжди, при всяких обставинах мусимо бути борцями за волю України.

Промова Головного Отамана мене глибоко зворушила, вона вщерть наповнила мою душу і серце українським патріотизмом.

І я, закінчивши військову школу, пішов у світ з Його духа печаттю, щоб здобувати знання і словом боротися за волю України.

Бюлетень Союзу бувших українських вояків у Канаді, ч. 19, с. 5.

П. Н.

Я БАЧИВ ПЕТЛЮРУ
(фрагмент спогаду колишнього вояка)

Це було десь на Поділлі весною 1920 року. Ми шойно вернулися з Зимового походу й відпочивали. Полатали свої уніформи, дехто й нові дістав, підбили підошви до чобіт, вичистили, попрасували... З насолодою пили сільське молоко й почали вчащати до дівчат.

Фронт лишився за нами. Бої під М'ясківкою стали вже приємним хвилюючим спогадом. Враження з них ще були свіжі, і ми при всякій нагоді розповідали один одному, а особливо тим, що не брали в них участи, всілякі подробиці. Дехто порядно вже зумів прикрасити власною фантазією.

Пригадую, вернувшись з Ямполя, куди я частенько їздив, щоб відвідати свого приятеля, раненого в боях за прорив фронту під час повороту з Зимового походу, я зайшов до штабу.

Впадав у вічі незвичний рух, зворушення й радість на обличчях старшин і козаків. Кажуть: Головний Отаман Симон Петлюра має завтра нас відвідати. Я здивувався: адже ж це було в зовсім неглибокому запіллі. Та пригадав собі, як розповідали очевидні, що Головний Отаман і сам брав участь у боях, я заспокоївся. Лишилось тільки радісне хвилювання й очікування...

Гарний, повний пахощів весни, погідний ранок. Свіжо, але не надто холодно. Згідно з наказом, наша частина вирушила в поле за селом – рівне велике поле. Багато інших частин всіх родів зброї були вже там або прийшли безпосередньо за нами. Я не думав ніколи, що ми на цьому відтинку маємо стільки війська.

Виладнались. На правому крилі кіннота, далі артилерія й піхота. На самому лівому крилі розмістились ше неуніформовані майбутні частини, що щойно формувались. Вони були ще без зброї.

Довелось таки довгенько очікувати. По ранішній росі вже спогаду не лишилось. Сонце піднеслося ген-ген високо, мабуть, було вже по 10-й годині, коли ми побачили три автомашини.

Генерал Загродський і інші члени генералітету виїхали машинами напроти. З передньої машини вийшов у супроводі генерала М. Омеляновича-Павленка Головний Отаман у сірій похідній уніформі і з палицею в руках. За ним високі українські старшини з Головного Штабу та військові аташе (як ми пізніше побачили) в дивних чужих уніформах.

Група вищих військовиків на чолі з Головним Отаманом почала обходити ряди військ. Голосне «Слава!» лунало через поле до далеких околиць, і нам здавалось, що й до ворожих позицій воно долітало.

Головний Отаман уважно вислухав рапорти окремих командирів, часами щось перепитував, а інколи спинявся перед шеренгою і коротко розмовляв з окремими вояками.

Обійшовши лави військових частин, Головний Отаман прийняв параду. Перед ним і його Штабом пройшли ряди піхоти, артилерія, а кіннота від'їхала ген-ген далеко і щойно звідти, набравши швидкости, пронеслася перед Головним Отаманом, а тим самим і перед нами, справді шаленим гальопом.

Після паради Головний Отаман відійшов сам самісінький на середину поля, а по наших рядах, пішов наказ усім старшинам іти до Головного Отамана. Не сила була стримати ряди старшин: старшини оточили свого Верховного Вождя і вислухали з його вуст коротку промову про наше становище й завдання. Ніяких зауважень, а лише подяка за дотеперішні дії і... обіцянка дальших труднощів.

* * *

Два роки пізніше, а може й півтора. В таборі Каліш, де була інтернована наша частина, знову очікуємо приїзду Головного Отамана. Все приготовано до зустрічі, але приїхав... начальний вождь польських збройних сил маршал Йозеф Пілсудський.

Щойно третього дня після від'їзду Пілсудського перед табором інтернованих у Каліші з'явився особовий ваґон першої кляси Головного Отамана.

Знову паради й рапорти. Вийшло, ніби приїзд голови польської держави був генеральною репетицією для зустрічі Голови Директорії й Головного Отамана Симона Петлюри.

Перед приїздом Головного Отамана якраз прибула делегація Головного Повстанського Комітету з Києва, і ми були повні рожевих надій.

На терені табору ми вже ближче придивлялись до нашого Головного Отамана і виразніше чули його прогнози щодо майбутнього, яких ми тоді ще, природно, належно не розуміли...

Це було давно, і ніби вчора...

Копія з архіву Т. Олесіюка.

Іван Огієнко, проф.

УРОЧИСТИЙ В'ЇЗД С. ПЕТЛЮРИ ДО КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО 1-ГО ТРАВНЯ 1920 Р.
(Уривок споминів)

Замість вінка на могилу Головного Отамана Симона Петлюри в десятиліття мученичої смерти Його.

Хто бачив або пережив урочисте й величне свято 1-го травня 1920-го року в Кам'янці-Подільському, той не забуде його – як найкращу казку молодости – ціле своє життя... Свято вічно молодої весни, а разом із тим – свято найбільших надій довгоочікуваного відродження розп'ятої України. Свято надій навіть для тих, хто мало вірив у щирість тодішніх польсько-українських стосунків.

За кілька днів перед своїм приїздом писав мені, як Головноуповноваженому на ще вільних землях України Міністрові, Головний Отаман С. Петлюра, що в найближчому часі вертається до Кам'янця й особисто відповість мені на всі мої скарги та жалі з приводу того, що тоді в нас робилося. Писав також, що негайно зачне пильну організацію великого Українського Війська, в чім повною рукою допоможуть йому поляки, а також просив мене робити все для відповідної організації розпорошених Міністерств, що найближчого часу розпочнуть свою нормальну працю. Лист був бадьорий, рішучий і переконливий, переповнений світлими надіями. Відчувалося, що нарешті зачинається нова й творча вирішальна доба нашої нещасливої землі.

Я не ховав листа Головного Отамана, – уважав за обов'язок свій перечитати його всім визначнішим особам, що були тоді в Кам'янці, найперше головам наших партій та їхнім ближчим співробітникам, чому зміст листа хутко знав цілий Кам'янець майже напам'ять, чого я й хотів. Крім цього, я всім докладно розповідав про найближчі великі проекти Уряду (про нього стали вже забувати!), про наші сподівання й прогнози, пильнуючи всіх, запалити творчою надією. Особливу увагу звернув я на представ-

ників решток нашої адміністраційної влади, наказуючи їм витворювати так потрібні нам життєрадісні та творчі настрої серед подільського громадянства, що було тоді надзвичайно збентежене щоденними реальними подіями й сиділо пригнічене на власній землі, немов ті жиди над річками вавілонськими.

Редактор денника «Наш Шлях», якому я матеріально допомагав тоді, Ілля Косенко працював для цього самого, не покладаючи рук.

Чолові члени партій та вищі урядові особи добре знали мої не рожеві погляди на тодішні реальні стосунки, а тому відразу повірили моїм сподіванкам і хутко перейнялися моїм бадьорим настроєм. В Кам'янці скрізь загуло, як весною в улії. Всі говорили про кінець тодішнього незрозумілого стану, всі почали обмірковувати найскорішу організацію рідного Війська. Всі думки й мрії звернулися на Київ та на визволення Рідної Землі.

Про польсько-український союз українське громадянство було своєчасно добре поінформоване. Правда, більшість ставилася спочатку до цього союзу дуже критично. Щоб злагодити це, С. Петлюра прислав із Варшави до Кам'янця Міністра Андрія Лівицького, голову нашої Дипломатичної Місії в Варшаві, давши йому завдання прихилити громадянство до польсько-українського порозуміння. А. Лівицький добре виконав своє завдання: Українська Національна Рада на зборах 15 березня голосувала за цей союз; цікаво, що на цих зборах ув обороні союзу гаряче виступив галичанин д-р Степан Баран.

Тільки дві партії поставилися виразно критично до того, що робилося: соціялісти-демократи й соціялісти-революціонери, – вони продовжували своє негативне ставлення до тодішніх українсько-польських стосунків. Досить єхідно запитував вони мене, чи я справді вірю в реальне покращання цих стосунків, бо добре знали від мене ж про все, що тоді робилося.

Події надзвичайної ваги наприкінці квітня йшли так швидко, що українське громадянство справді легко переповнювалось найкращими сподіваннями. 21 квітня складено політичну конвенцію між Польщею й Україною, а 22-го її підписали (Ян Домбіжі та А. Лівицький); 24-го підписано додаткову військову умову. 25-го польсько-українське військо вирушило на звільнення

України. 26-го появилась історична відозва Маршала Пілсудського до українського народу, з виясненням цілі походу в Україну і переповнена найкращими обіцянками. Оце те психологічне тло, чому приїзду Отамана так усі чекали, чому покладали на нього такі великі надії.

Я зітхнув повними грудьми: от нарешті настане вже лад. Приїде та людина, .що зможе зняти з мене надлюдський тягар обов'язків Головноуповноваженого Міністра, тягар, що я ніс його сам, без жодної допомоги уряду, – ніс серед наклепів, сорому та наруги. Почував себе в тих стосунках, як офірне ягня. Тішив себе надією, що докладно, з документами в руках, розповім Отаманові всю гірку правду про стан на українських землях, розповім і відкрию йому очі на реальну дійсність, на гірку правду. Мріяв, що нарешті отримаю димісію, й хоч фізично який місяць спочину, – почував себе над міру перевтомленим.

Мене поінформувати було зовсім зле. Але маскуюсь і не показую цього.

– Охоче, – відповідаю привітливо. – Розкажіть тільки перше, що Ви вже знаєте, а я додам Вам те, чого не знаєте.

– З Варшави, – каже воєвода, – З Міністерства Зєм Всходніх мене інформують, що Головний Отаман приїде окремим потягом 1-го травня об 11-ій годині ранку.

– На сьогоднішній день, Пане Воєводо, це відповідає правді, бо так і мене поінформовано, – спокійно відповідаю я. – Але можуть бути зміни, – про них будете знати й Ви і я. Прошу тримати зо мною частіший зв'язок, – я радий поділитися тим, що знатиму.

Другого дня знову був у мене Б. Крачкевич і дуже цікавився моєю програмою зустрічі Головного Отамана. Я докладно її не передав йому, побоюючись адміністративних перешкод із його боку. Але зо всього було видно, що сильним, і помітним піднесенням настрою в цілім Кам'янці Воєвода незадоволений...

В четвер 29-го квітня до Кам'янця нарешті прибув із Варшави, підписавши в середу 21-го квітня історичну польсько-українську конвенцію, міністер Андрій Лівицький і зараз завітав до мене. Розповів, що Головний Отаман приїздить 1-го травня десь об 11-ій годині ранку окремим потягом; не писали мені про це, бо він, міністер мав

скоро виїхати до Кам'янця й передати все це усно. Довго говорили ми про загальну ситуацію, а я розповів йому про мій план величної зустрічі Симона Петлюри, з чим він радо цілком погодився.

Настрій Кам'янця зростав із години на годину, – всі нетерпеливо чекали свого Вождя, як того єдиного, що може змінити тяжку тодішню Кам'янецьку атмосферу.

Цього часу вів я переговори з головними представниками жидівського громадянства в Кам'янці, – легко погодилися взяти участь у зустрічі Головного Отамана. Легко погодилися, бо ціле місто ще добре пам'ятало мою коротку телеграму українській владі в м. Смотричі, де починались були якісь антижидівські непорядки: «За жидівський погром відповідатимете своїм життям». Та й останні події зовсім згладили минуле...

Через Кам'янець-Подільського прокурора, що тепер працював у моїм уряді, я легко зв'язався з російським громадянством. І сталося диво: і воно погодилося взяти участь у зустрічі С. Петлюри бо загальний настрій передався й йому: й росіяни чекали од Петлюри зміни тодішнього гіркого становища на краще. А більшовиків вони вже закоштували були.

В п'ятницю 30 квітня ввечері виїхав до Проскурова, на зустріч Головному Отаманові Військовий Міністер Володимир Сальський, що вернувся до Кам'янця ще 20 березня і займався організацією українських військових сил. Тим же потягом виїхала на зустріч і делегація польська, на чолі з Валерієм Славком. Зачалося! Стало вже відомим, що С. Петлюра приїде окремим потягом, у супроводі своїх ад'ютантів та ад'ютантів від Пілсудського.

Настав нарешті довгоочікуваний день 1-го травня, – субота.

Я ще зранку перевірив усі свої розпорядження, – все добре виконано, Все на своєму місці. Покликав до себе голову студентського відділу – все в порядку: 300 (вибраних патріотів-студентів стане від двірця університету, де переїздитиме Головний Отаман, доглядатиме порядку і додаватиме настрою... Усі школи вкриють шлях від двірця до Університету.

Згідно з програмою, на двірці зустрічає Головного Отамана тільки військо та окремі міністри, що перебували в Кам'янці. Всі громадські організації вітають свого Вождя в університетській

залі, – найбільшій У Кам'янці. Я розпорядився, щоб військо було на двірці в 10-ій годині а всі громадські організації й установи зайняли свої місця в 10 1/2 годин.

Половина одинадцятої. Мої помічники доносять мені, що все готове достойно зустріти свого Вождя. Воєвода Крачкевич телефонує, що можна бути спокійним перед більшовиками: охорона особи Головного Отамана певна. Але я найбільш покладаюсь на випробуваних своїх студентів-патріотів: вони вже на своїх постерунках.

Подають авто, і я лечу на Кам'янецький двірець, на зустріч довгоочікуваному Отаманові, Голові Української Республіки. По двох сторонах дороги від Університету до двірця збираються непроглядні товпи по-святковому вдягнутого народу. Видно, як вони збільшуються з минути на минуту. Мої студенти всі на своїх місцях, підкреслено ввічливо вітають свого Ректора.

На двірці все вже готове. Праворуч українські частини, ліворуч – польські. Обходжу рідне Військо, додаю величного настрою. Обличчя в усіх горять радісним вогнем, – у старшин і козаків однаково. Правда, скупо тут того війська (Збірна Юнацька Школа), скупо й війська польського... Обіцяли більш. Але що ж: на Київ пішли!

Підходить Бол. Крачкевич і питає про остаточну програму зустрічі. Я розповідаю: Головний Отаман, вийшовши з вагону, прийме найперше моє звідомлення й привіт (я вкупі з деякими міністрами), далі обійде військо й нарешті прийме рапорт Воєводи Подільського.

Наближається 11-та година. Вдалечині, в напрямі з Проскурова, маячить уже потяг Головного Отамана. Ось він уже зовсім близько. Оркестра врочисто грає українського гімна, чується військова команда «Струнко!», потяг тихо підійшов. Бачу вихиленого в вікні міністра військових справ В. Сальського, а ось і Головний Отаман – маленький, низький ростом – спішно виходить із вагону. Поспішаю до нього. Петлюра бачить мене, але прямує до Війська й нервово приймає військовий рапорт. Певним кроком обходить Військо й сердечно вітається з ним. По тому направляється до польської групи, де йому сухо рапортує Подільський Воєвода. Нарешті, наостанку підходить до свого Головноуповноваженого Міністра... Я червонію (поляки все бачать!) й коротко вітаю:

– Рідна Земля вітає Вас, Пане, Отамане, й чекає від Вас визволення. Щасти Вам, Боже!

С. Петлюра сухо зчавлює мені руку, відповідаючи коротким «Дякую». Вітаюсь і з Сальським і прошу всіх до авта. Авта одне по одному від'їжджають від двірця за укладеним планом. Четверо сідаємо до одного авта: С. Петлюра, В. Сальський, А. Лівицький і я, й тихо від'їжджаємо. Густі шпалери народу по обох сторонах, а серединою тихо суне сильне авто Головного Отамана, а в нім: Вождь у простій сірій військовій шинелі, військовий міністер у трохи театральній виставовій уніформі, і А. Лівицький зо мною – в цивільних чорних пальтах. Тільки показалось авто за двірцем за військовим кордоном, як багатотисячне «Слава!» понеслося на зустріч Головному Отаманові. Інші могуче затягли: «Ще не вмерла Україна». По обох сторонах дороги: всі Кам'янецькі школи, урядовці всіх урядів, людність українська, жидівська й російська. Чути «Слава!» від двірця аж до Університету. Співи й оклики «Слава!» зливалися разом у такі могучі акорди, що ми в авті дослівно не мали змоги ані слова сказати один одному. А з ясноблакитного неба на все це величне свято стомленого народу весело всміхалося ясне майове подільське сонце, цілий Кам'янець потопав у пахучих квітках, – якраз цвів тоді безок.

Ще від самого вокзалу зачала людність кидати квітки Головному Отаманові, – їхав він по самих квітах. Ми ще й пів дороги не переїхали, а ціле Отаманове авто було переповнене квітками так, що не було вже вільного місця в нім. Квітки дощем сипались у авто, гірляндами падали на голову Отаманові, а все кругом радісно кричало:

«Слава!», «Слава Петлюрі!», «Слава. Головному Отаманові!», «Слава Україні!»...

Мені, що десять день усе це без спочинку організував, що добре знав про наміри кам'янецьких більшовиків по-своєму привітати Головного Отамана – зробити атентат на нього – ставало хвилинами просто аж моторошно: а, що, ж із квітками кине хтось нехай маленьку бомбочку, – і від усіх нас чотирьох – що тоді реально творили Україну – ані сліду не позостане...

Заквітчаним автом помалу сунемо все вперед, товпи народу більшають та густішають, «Слава!» міцнішає. Бачу, особливо

школи не пошкодували квіток: С. Петлюра буквально засипаний безом, чемно вклоняється з-під квіток на дві сторони до радісного народу. Радісного, бо радісний був той день із повним подільським сонцем, радісні й міцні були й надії й переконання всіх, що прибуло нарешті наше спізнене визволення.

Перед Університетом уже ціле море народу. Я наказав припинити на день 1-го травня всяку роботу, – урядову й приватну, тому всі були вільні, склепи зачинені, всі прийшли привітати свого Вождя. Бачу: всі організації в порядку. Перед Університетом розкішно прибране підвищення купається в квітах, а навколо його важливіші делегації – тут має Голова Держави промовляти до зібраного народу й прийняти їхні дефіляди.

Приїхали до Університету, переповненого представниками партій, громадянства, делегацій і т. ін. Насилу повиходили ми з авта, – заважали квітки; А. Лівицький таки добре пововтузився, бо ніяк не міг вибратись, щоб не столочити квіток. Проваджу С. Петлюру – хоч і ес-дека – українським віковим звичаєм найперш до Університетської Церкви, де сонм міського духовенства з о. протоєреєм Є. Сіцинським на чолі править коротенького молебня. З Церкви виходить Головний Отаман просто до актової залі Університету, вщерть переповненої різними представниками. Петлюра стає коло столу на підвищенні, а ціла зала дрижить від рясних оплесків та могучих окриків «Слава».

Коротко промовляють представники один по одному. Міцно і бадьоро бренять їхні привіти, сплетені зо світлих сподіванок. Вперше дихнув у цих промовах такий незнаний нам цілющий подих національної одности... Якось забулося гірке пережите: приїхав нарешті Він, і буде лад...

1 ні одна промова не зрадила святковому й величному настроєві; всі присутні злилися в одну радісну душу, й односердно вітали свого Визволителя, що нарешті – як рідний Батько – заопікується всіма нами, безконечно скривдженими й осоромленими на рідній землі дітьми його.

Тихо підвівся Отаман і почав свою промову-відповідь. Подякував усім за сердечну зустріч, і в трохи задовгій промові розповів про українсько-польський договір 22 квітня та його майбутні

наслідки. Отаман щиро переконаний у конечності цього договору, глибоко вірить у його найкорисніші наслідки для відродження України. З польською допомогою створимо міцну свою Армію й звільнимо Рідний Край від ворога. Всім знайдеться праця, всі ставаймо до неї. Всі будуймо власну хату...

Причаївши духа, слухала в мертвій тиші по вінці переповнена зала. Мені здавалось, ніби всі глибоко повірили в конечність того, про що розповідав Головний Отаман...

– Не мені тільки дякуйте за польсько-український союз, – кінчає свою промову Петлюра, – бо це ж усе зробив пан міністер! – І Петлюра вказав на Андрія Лівицького, що стояв праворуч його. Сотні очей звернулись на того, допитливо свердлячи його русяве обличчя.

– Я знаю, – нервово каже на закінчення Симон Петлюра, – що багато з вас не вірять у наш новий союз. Цим я відповім приказкою... І Петлюра розповів відому приказку, що була тут не на місці й трохи попсувала врочистий настрій: «Тату, – он чорт лізе в хату!», – кричить переляканий син.

А батько спокійно на те: «Нехай чорт. – аби не москаль»...

Переповнена зала на цей жарт Петлюри зареагувала – мертвою мовчанкою... Одні не зрозуміли, а другі – не хотіли зрозуміти.

Головна частина врочистости скінчена. Спускаємось до передуніверситетської площі, – там народ чекає почути чарівного слова свого Вождя й продефілювати перед ним.

Петлюра виходить на зеленню й квітками вдекороване підвищення перед Університетом, і кількатисячне «Слава!» покотилося попід мурами нового Університету, культурної твердині на західньо-українських кордонах. Бадьоро по-військовому став С. Петлюра на підвищенні, – праворуч його А. Лівицький, ліворуч В. Сальський, а за отаманом я. В короткій промові Петлюра подякував народові за теплий привіт і розповів про найближчу працю для звільнення України від ворога. Як і в Університеті, народ у мертвій тиші ловив кожнісіньке слівце Головного Отамана, сподіваючись, почути від нього щось таке, що відразу осолодило б гірку реальну його дійсність...

Почалась урочиста дефіляда всіх організацій перед своїм Вождем. Організація за організацією, школа за школою, урядовці й безконечні маси народу чирками врочисто й бадьоро проходили коло Головного

Отамана, ентузіастично й щиро викрикуючи «Слава!». Музика без кінця грала українського гімна. С. Петлюра зо всіма вітався по-військовому, хоч якийсь прихований сум і видима заклопотанність не сходили йому з обличчя. Я мовчки стояв за ним, тільки час від часу, даючи пояснення про безконечні дефіляди. А в голові горіла загадочна Петлюрина приказка про наш союз і псувала настрій.

Наближалася друга година, – час обіду за програмою. Я запросив С. Петлюру до свого приватного (як Ректора Університету) помешкання, де готовий був обід на 25 осіб, – представників головно політичного світу. На порозі мого помешкання моя Дружина Домініка з малими синами Анатолем та Юрком зустріла Головного Отамана хлібом-сіллю й привітала його з прибуттям на Рідну Землю. Цією несподіванкою Отаман був помітно зворушений і сердечно вицілував дітей.

Обід тягнувся до п'ятої години. Присутні були: А. Лівицький, В. Сальський, Шадлун, І. Кабачків, Маршинський, П. Холодний, М. А. Корчинський, І Л. Липа, І. І. Кобза, С. Ф. Русова, Л. М. Старицька-Черняхівська, ад'ютанти Головного Отамана й інші. Вже за другим данням удалося створити за обідом вільний товариський настрій, – добре вино швидко допомогло цьому.

Зачалися спокійні приятельські розмови та врочисті промови й привіти, а в них з'ясувалося багато недоговореного. Відчулися вже й деякі нотки обави нових приятелів, – бо ж усі бачили, що в дійсності робилося, – але нотки були невиразні й неясні, більше натяками. Усім хотілося вірити, що з поворотом Господаря Держави того більше не повториться. Петлюра спокійно відповідав на це. Підкреслюючи, що «війна – то війна», й що з неорганізованих військових випадків не можна судити про цілу польсько-українську умову. Петлюра майже не пив, уважно прислухуючись до промов, – говорили ж видатніші одиниці громадянства. Не забув виголосити й чемного тоста за господарів хати. Почувалась щира згода зібраних, нічим не закаламучена, – гірка дійсність та зла недоля Батьківщини багато навчили. Тільки один М. Корчинський натякнув був занадто прозоро про своє недовір'я. Натяк мало пасував до врочистої обстанови, – і С. Петлюра помітно зденервувався й гострою реплікою обірвав Корчинського.

О п’ятій годині С. Петлюра покинув моє помешкання, досить уже втомлений. Я проводив гостей до авта, й бачив, що зперед Університету народ іще не ввесь розійшовся. Цілий Кам’янець допізна на різні лади перемірковував те, що почув тоді з уст Головного Отамана. Щира надія могучими крильми вітала над старезним містом.

А другого дня розпочалися сірі будні. Як було мені призначене, 2-го травня о 10-ій годині був я вже в Головного Отамана з докладом, наладований сотнями актів і донесень із місць. Я найдокладніше розповів Отаманові про дійсну правдиву ситуацію українських земель, зайнятих польським військом, густо ілюструючи свою доповідь офіційними донесеннями з місць та актами забраного й вивезеного нашого майна. На кінці я зложив Петлюрі писане прохання про свою димісію, вказуючи, що на моє попереднє про це прохання, вислане до Варшави, він не відповів.

Довгий і гіркий мій доклад Петлюра слухав спокійно, сумний, як ніч осіння. Не перебивав мені, нічого не питався. Видно було, що думки його йдуть ув іншому напрямі. Я знав, що соціялісти провадили проти мене неперебірливу в засобах шалену кампанію, що Петлюра частинно вірив їхнім наклепам, а тому нещиро ставиться до мене. Цим і пояснюється прикрий інцидент на двірці 1-го травня.

– Чого ви всі хочете від мене? – нервово палячи став по докладі відповідати мені Петлюра. Чи думаєте, що я сліпий, і нічого не бачу? Але ж пригляньтеся лишень до всього уважніше: чи маємо який інший вихід із сліпого вугла, куди загнала нас зла доля? Чи ми самотужки – при нашім розбитті та безсиллі – справді зможемо що зробити? Чи Ви самі добре не знаєте, що з поляками треба бути або приятелями, або ворогами, – невтральвими з ними нам бути не можна? Я вибрав першу конечність, бо на другу в нас нічого нема...

Нервово перейшовся по кабинету.

– Ви всі, – продовжував Петлюра, – непотрібно генералізуєте окремі недисципліновані військові випадки. Так, сам бачу, що військові польські низи ще мало поінформовані про те, що робиться зверху для відбудови України, а тому й можливі всякі непорозуміння, навіть дуже нам прикрі. Дійсних планів Пілсудського низи ще не знають, хоч він їх і ясно виложив у своїй відозві до українського народу з 26 квітня, – може це й військова тактика

Маршала... А до того – українофільських поглядів Пілсудського широке польське громадянство не поділяє, чому йому доводиться працювати дуже обережно.

Підійшов до мене й по-товариському взяв мене за руку.

– Дякую Вам сердечно за велику, а до того й мученичу працю Вашу, Пане Міністре, на становищі Головноуповноваженого, – міцно стиснув мені руку. Вам щиро подякує народ та історія, бо Ви мужньо й чесно боронили інтереси України, коли мене й Уряду не було тут. Самі Ваші офіційні й докладні списки вивезеного майна стануть нам на будуче в великій пригоді. Димісії Вашої не приймаю, бо тепер це була б дошкульна зрада Батьківщині й злочинна дезерція. Мусите й далі пильно працювати, як Головноуповноважений Уряду, аж поки наші Міністерства не відновляться й не матимуть змоги нормально функціонувати. Прийміть це, як мій наказ Вам. Іще вчора я йнакше думав, але швидко переконався тут ув іншому, і почув про Вашу державну працю багато такого, чого давніше в Варшаві не знав, і що змушує мене тепер ув імени України сердечно Вам подякувати... Я давно знаю, що Ви маєте поважні сумніви, щодо щирости сучасного польсько-українського союзу, – оперті, зрештою, на реальній дійсності, як то видно з Вашого ґрунтовного сьогоднішнього докладу, – але знаю також, що конечну потребу такого союзу Ви віддавна визнаєте. Розходимось тільки в методах досягнення мети. Хто ж мені допоможе саме тепер, коли розпочинається реальна праця, коли військо пішло вже визволяти Київ? Може ті, що чистість партійних рукавичок уважають більшою справою, як визволення Батьківщини?.. Що не знаходили кориснішої справи, крім боротьби з Вами та доносів на Вас?..

Сумно вертався я додому, незадоволено тримаючи важку теку з присоромленими актами... Знову безконечна праця, – тяжка й відповідальна, та ще й ув атмосфері недовір'я, сорому та підступної кампанії тих, що на все мають найкращі рецепти, але до реальної праці стати не хочуть, – вигідніша роля стороннього критика...

А може тепер Головний Отаман підтримає мою працю й вона не йтиме вже такою тернистою дорогою?...

Але Вождь наказав вартувати на постерунку, – а я звик бути дисциплінованим.

Отаман негайно виїхав на фронт, – військові операції на Київ розвивалися дуже щасливо. Виїхав до Бердичева, де мав відбутися перегляд 6-ої дивізії, та до Вінниці – на побачення з Пілсудським. і в мене знову почалися найсумніші будні, а з ними й незавидна дійсність... Урочиста зустріч Петлюри, овіяна глибокою надією на скоре визволення, позосталася в пам'яті, як солодкий спомин мрійної молодости. Я завзято став за працю, здушуючи в собі розкладовий сумнів, що їв мене, як тяжка хвороба...

Незабаром трапився новий випадок, що яскраво підтвердив головну Петлюрину думку: низи польського війська ще не знали правдивої цілі походу на Київ. Такі випадки безумовно були надзвичайно шкідливі для цілої справи, непотрібно сильно дратували населення й були водою на млин иепокликаним критикам та агітаторам із ліва. Ось цей випадок, – 16 літ минуло з того часу, а я пам'ятаю його, ніби вчора він відбувся...

8-го травня польсько-українські війська остаточно зайняли Київ. Блискавкою облетіла Кам'янець ця дорога всім вістка, будячи нові сподівання, окрилюючи кожного вже реальною надією на. скоре визволення цілої України. Дихалось легко й молодо: втрачена Батьківщина знову з нами. Кінець гнітючій еміграції та нелюдському поневірянню! Запахло рідною хатою й рідними полями...

Несподівано приїздить до мене довудца VII-ої польської дивізії генерал Крайовскі й запрошує на врочисте «Те Деум!» із приводу взяття Києва. Поїхав. На Губерніальній Площі купка народу, головно поляків. На простім голім підвищенні йде відправа. По Службі військовий капелян виголошує палке казання. Ще й тепер молотом стукає мені в ушах одне речення із цієї промови:

– Orz-i bialy juz nad Dnieprem, Kijow wraca do macierzy...

– Co ksiadz mowi! – голосно вмішується до цього казання почервонілий та зденервований генерал Крайовскі.

Я спокійно попрощався з ген. Крайовським і зараз таки покинув Відправу...

2. VII. 1935.

Наша культура (Варшава), 1936, травень.

М. Іванейко (Микола Шлемкевич)

ТРАВЕНЬ 1920 РОКУ В КИЄВІ
(Спогад з перед 15 літ)

Сонце українського року стояло вже низько. Воно писало щораз коротші дуги. Йшов одинадцятий державний переворот у Київі. Хто міг сказати, що останній?! Непевність зроджувала нейтральність, а та прикрашувалася різнокольоровим прінціпіяльним пір'ям. Так багато душ готовилося вже на спочинок. Вони хотіли тільки пройти крізь той травень, жити, але не переживати його. Хто ж пив його келих у Києві, ніколи не забуде гіркого вина. Була в йому весняна розкіш хвилин, означених барвистими цятками, пронизаних різко звучними точками. Але все те було шдбите осінньою мелянхолією далені, накресленої; болізними лініями. У киян переважала радість тих, що перед їхніми душами ще раз заблисла надія сповнення. У нас галичан, що жили в Київі, брала верх мелянхолія тих. що їм по втраті родинного дому залишилася потіха далекої, знадливої обіцянками дороги. І одні, й другі зазнали багато, досвідчили разом подвійної омани сподівань і розпуки. Ми всі виходили холодніші й свобідніші несподіванкам із заходу назустріч. Великі українські весни прошуміли. Київ приймав травень 1920-року без трепетливого хвилювання. Він віддавався йому, як неминучості, зі спокійно теплим зреченням. На дворі стояла прекрасна весна: в садах – цвіт, у мислях – тривожні питання, на обрії – сонце й хмари.

Життя наївніше за спомин. То були тільки очі й серце, що колись розсвічені й засмучені залюбки блукали цікавими дільницями Києва, де модерні каменици стоять серед дикого морозу й глинищ. Тепер пам'яті ввижаються на тих місцях кам'яні мислі серед незаписаних голок нашої історії. Там зустрічаю двох галицьких старшин, що стоять на роздоріжжі. Біля них куферочки з вояцькими достатками. Їх пісня коротка. Галицькі частини, що були під світським рейментом, засилають у Московщину. З заходу суне привид поморських таборів. Вони ж серед рідної столиці – чужі. Трагічне .минуле нації в однім переживанні.

Гості стають поки що в'язнями моєї кімнати. Хоча комуністи не тріскають дверми, відступаючи. Вони залишають їх отворе-ними для нового приходу. Вони вже воркують, як голуби. Передають оборону населення на час безвладдя горожанському комітетові. – Вони такі милі, аж жаль, що відходять, – жартують кияни.

Місто збувається сил, що втілюють ширші замисли життя: одні уступили, другі ще не ввійшли. Настає ідейна порожнеча: режім споживача з думкою про безпеку й харч. Посполу сповняємо обивательські обов'язки. По кілька годин дижуримо з крісами за входовими брамами камениць, що заперті й оббиті залізом. По вулиці час від часу майне самохід з узброєними кавказцями, що в такі хвилини є охороною міста.

Шість літ, що важать більше цілого життя. Старшини оповідають про свій шлях до Києва через альпійські каверни, землянки в галицьких нивах. Мої поїзди йшли по московських низинах, по Сибірі, а станціями були тюрми. Але наше нині нетерпеливими сигналами заєдно перериває спомини. Тоді розмова стає чистим шовком, що міниться іскрами й тінями. Я від 1917 року в Києві й душа вплелася в душу золотоверхого міста. Вона із запаленою лямпадою чекає Головного Отамана, але полум'я приглушене мрякою, що насуває, і щось шепче, щось іздержує час, щоб не спішився.

Як інакше було в 1917 році, коли українські полки приходили з заходу піддаватися Центральній Раді. Тоді вперше бачив я Симона Петлюру. Він стояв на площадці зупиненій посеред вулиці. Навколо воянтво. Він горів горючим кущем, що з його промовляв Бог народу.

Таким бачив я його в грізні дні першого наступу большевиків на Київ, як він зі жменькою до кінця вірних вояків, очистивши арсенал, ступав по мощених вулицях порожнього, переляканого міста. Тоді він став інакшим в уяві Києва. Він виріс понад середовище тих, що голосно говорять у безпечних місцях.

Я пройшов мимо Симона Петлюри в листопаді 1918 року напередодні виїзду його в Білу Церкву. Він йшов скоро, зосереджений, з піднесеною головою. Його задум уже тоді прорізував Велику Володимирську, як місяць після того його червоний шлик, коли він як вождь і переможець проїздив самоходом на завалений українським військом і народом Софійський майдан.

І тепер займають столицю з його імені, але то не українське військо, що гордо походжає, що товпиться по площах.

Наша уява, уява галичан, що всією волею й усіми помислами зв'язалися з Києвом, билася одним крилом об гарматні вибухи на сході, часті й близькі, об щоденні налети московських літаків. Все те означало щось більше, ніж неохоту польського командування перейти кордони 1772 року. Друга наша думка кружляла навколо сподіваного приїзду Головного Отамана. Ми прагнули дізнатися певних речей. Ми потопали в чутках і здогадах, ми зударилися мислями, зродженими із самих вражінь і пристрастей. В Київ напливали галичани, що покинули большевиків. Тут зустрічали вони тих, що саме уступали перед поляками. Дехто записувався в шосту дивізію ген. Безручка.

Які свіжі й сирі думки схрещувалися на зібранні галицько-буковинського комітету. Безпосередні вражіння не порядкувалися спільною всім пам'яттю національних досвідів, пройнятих мислю. Ні, вони самі ставали кузнею слів, що ними перемовлялися люди. Але переконатися було неможливо, бо доторкальності, що ними пружилися наші душі, були різні. Для нас, що жили й думали з Києвом, що тут бачили народження української державности, для нашої уяви існував жорстокий ворог: Москва, що ось із під недалекого Борисполя знову зазіхала на столицю. Для нас існував приїзд Головного Отамана, верховної української державної влади. Ми навивали доконечним злом, ми старалися, ми прагнули не бачити тих одностроїв, що вибивали такт по київських вулицях. Для тих, що тільки що вернулись з західнього фронту, навпаки, ті одностої були одинокою страшною дійсністю в Києві, а стріли за Дніпром малювалися як можливість рятунку, можливість дальшої боротьби.

Всім нам була тоді чужа думка про зречення: і одні, й другі дивилися на свої пляни й поради, як галицька армія на київський похід у 1919 році, як на далекий шлях до свобідної батьківщини... Але то була смертельна для нації година. Страшніша тієї, коли чужинці випалювали криваву рижську тугу на живому тілі. То повисла погроза внутрішнього розпаду нації. Тоді вперше зазначилася пропасть між самостійністю, що зрікалася соборности в користь Польщі, і соборністю, що зрікалася самостійностю в користь Мо-

скви. Київська преса тих днів бідна. Виходить три щоденники: український, польський, московський. Не стає паперу. І ті три щоденники нині робили б марне враження. Окремі числа виглядають як великі бюлетені, а не столичні часописи. Зв'язки утруднені, загранична преса – що вода серед піщаної пустелі. Московський щоденник скромний з конечности. Його становище незавидне. Він представляє минуле, він по дусі проти всіх сил, що діють нині: проти українців, поляків, большевиків. Вісті, що кружляють по Києву, зраджують неясність польської поведінки. Оповідають про те, як поляки українських міст підносять вождеві польського війська хліб і сіль. Він поручає передати їх господареві цієї землі. Але Варшавська преса, достойники сурмлять про Болеславів шлях, а Дзєннік Кійовскі варить борщ із українофільства й стародавньої романтики польських місій на сході. – «Громадське Слово» не хоче в обличчя москалів заводити суперечку, але мусить натякати, що Україні потрібні не так приятелі, як союзники, і не підозрілі чутливі неокресленості, але кляра пакта.

Редакція українського щоденника вигідно розмістилася в добре загосподарених кімнатах чорносотенного Кієвляніна. Редагують покійний Саліковський і В. Садовський. Я працюю як секретар редакції: обов'язок дуже широкий і неозначений в українських часописах, коли начальні редактори стають міністеріяльними особами. Тоді їх роля обмежується до постачання передової. То ще щасливий випадок, якщо вони самі пришлють її в редакцію... З галичан постійним співробітником був ще покійний Микола Туна, людина чемна й пряма аж до острогранности, іноді небезпечної в метушливо глітнім часописнім світі. Мов меч у піхві, але завсігди при боці носив він готовим невідкличне «ні», – неоціненна прикмета в часи великих потреб і великих покус.

Я не раз потерпав при його розмовах з Саліковським, огрядним сангвініком, що його піднесений голос чути було в усіх кімнатах редакції. Саліковський вбігає задиханий:

– Панове, я бачив велику параду. О! До осені в кожнім разі ми спокійні! – Це було яких два тижні перед нагальним відступом поляків.

В двері стукає якийсь жидок. Саліковський просить, стискає руку, отвирає рамена, цілується. То був Пінхос Красний, міністр Петлюри й подлий осудник після смерти Головного Отамана.

Саліковський хвилюється, то стихає, вибухає раптовим гнівом, стукає кулаком об стіл і скоро лагідніє, мириться. Крізь усі зміни пробивається стільки природної доброти, що по кількох днях нас уже не разить його гарячість. Тим більше, що вона виправдується редакторським хистом. Тут Саліковський був людина на місці. Вмить відчуває, чого ще треба для числа, будить, розворушує всіх. Вміє тримати всі пружини в руках.

З тієї прикмети виросло наше прикре розчарування тією чистою постаттю. Він покинув редакцію, як міністр внутрішніх справ. Ми раділи виборові Головного Отамана. Ми уявляли його й там, в уряді, таким живим духом, що все охоплює й опановує. Після тижня Саліковський навідується в Київ, заходить у редакцію, як до рідної хати. Наші очі й душі питають його. Хочемо пити з найповнішого джерела. Але Саліковський не визнається ще добре в справах, він був занятий складанням урядової декларації... В найгрізніший час міністр внутрішніх справ залишився тільки редактором.

Валентин Садовський, найправіший із правих соціял-демократів, поглядами легко згоджувався з соціяль-федералістом Саліковським. Але темпераментами вони були протилежні. Все ж їхня співпраця була приязним взаємо доповненням, а не ворожим взаємонищенням. Від стрункої статі Садовського віє трохи розміреним холодом, але саме в бурхливі роки його вишукана внутрішня і зовнішня коректність приємно відзначається на тлі частої тілесної й душевної розхристаности. Соціяль-демократ – здається – більше із тодішнього бонтону, ніж власного душевного складу, любить недорішені рішення, стримані слова. Його статті зразок дипломатії. Київські складачі називають це «водичкою», але вона не була вислідом убогости. Це був вираз своєрідної духовости. Коротко в 1917 році генералальний секретар справедливости Садовський після того не виявляє охоти висуватися вперід. Він занадто тонкий задля цього. Він знає свої межі, знає аж до боязкости. Звідси особливий стиль статей і поведінки цієї інтелігентної людини. Садовський не захоплюється, критично дивиться

на своє найближче оточення. Один епізод: Олександер Ковалевський ліпить республіканську партію, Саліковський встромлює радісну вістку в часопис. Садовський просить мене перед усяким реклямуванням – навіть коли воно виходить від начального редактора, – порозумітися з ним. Такий скептицизм був може не так плодом знання людей, як тієї холодної обережности. Але в ті часи таке недовір'я занадто часто виправдувалось...

Праця в добірнім товаристві була б насолодою. Та дві речі нестерпно мутили її, дві просто символічні перешкоди. Одна – це простора саля репортерів, московсько-жидівський світ. Друга – це попередня цензура польського пресового бюра.

В 1920-ім році міжнародній сантимент уже вивітрів. До того ж велика морока користуватися чужими новинкарями й звітчиками. Вони постачають матеріял у московській мові. Треба перекладчика. Помимо всіх щирих зусиль не вдалося склеїти українську часописну обслугу. Молоді інтелігентні придніпрянці, якщо цікавилися політикою й пресою, спішилися до вищої карієри. Галичани необізнані з місцем ніяк не встигали в перегонах із жидівськими пронозами. Це була артіль спеців, що без розбору служила по черзі пресі всіх режімів. Але ми добре тямили, що їхня нейтральність позірна, що душею вони хилилися до московського комунізму. Щодо декого не було певности, чи не є він інформатором Че-ка.

Польська цензура була формальністю. Одинокий український часопис ставав чимсь у роді офіціозу. Тим більше лютила нас форма тієї формальности. Пізнім вечором ледве проскакує наш посланець із Караваївської у Липки, де розташувалося пресове бюро. Київ живе нервовим життям прифронтового міста. Ніччю вулиці у владі військових застав. Редакція, друкарня чекають, хвилюються, а наш посланець також чекає у передсінку на Липках. Одного разу він таки не дочекався. Це було саме в час побуту Головного Отамана в Київі. Випускаю число без цензури. Другого дня з'являється вояк із приказом: грошева кара й редактор негайно зголоситься. Іду я. Мій занадто молодечий вигляд і занадто скромний одяг не подобаються пану каштану. Я щирий придніпрянець: вишиванка поверх штанів.

– Ви редактор? – Хочу вияснити. – Гроші на стіл – кричить капітан, – а редактора, вас усіх позасаджую до в'язниці.

Як непогамоване пересердя затемнює уяву навіть високого урядовця бюро, що повинно мати найперші вісті. І як скоро можна очуняти й утихомиритись! Ввічливо пояснюю, що мене замкнути легко, але редактора либонь уже ні. Він саме іменований міністром і оце з Головним Отаманом на обіді у ген. Сміґли-Ридза.

В пам'яті промайнула постать німецького генерала, що 1918 року, ледве кілька днів після приходу в Київ, тримав у руці телефонну слухавку й говорив: «Панове з часописів! Знайте, що у нас найскоріше й найповніше розвідаєтеся про все. Маю сполучення з усіми містами, де є наші частини. Хочете спробувати?

В пам'яті виринули хмари дротів, що ними з першого дня оповили німці Київ.

– Ми товстющі риби в сітях, – жартували кияне.

Пригадуються втомлені зовсім не репрезентативні німецькі відділи, що зразу ж встановили тверду «рах ґерманіса» в місті.

Проїжджаю Хрещатиком. Блискучий відділ польського війська: хлоп у хлопа – робить параду...

Треба признати: пан капітан мав і вчасніші відомості. Вечором зголошують його. Капітан увіходить до кабінету. Мої думки б'ються здогадами. Капітан привітний, м'ягкий, як глибокий шкіряний фотель, в котрім поринає. Він заїхав тільки попередити. Можуть виникнути чутки. Краще все провіряти у його, в бюро. Він прощається милим усміхом. Того ж вечору довідуємося про прорив Буденного.

Маю залишатись до останньої можливости, щоби український часопис не припинився скоріше польського й московського. Садовський дає мені карточку з ґуберніяльного комісаріяту. Маю забезпечене місце на самоході. Розчищую редакційні шафи, скринки, щоби не залишити чиєїсь адреси, чийогось імені для агентів чека. Дзвонять. Спішу в земство, де урядує комісар. Він збігає сходами, самохід нетерпляче дрижить, рветься вперід, туркоче.

– Ще є вагони! – кричать мені, і мчать.

Пробиваюсь на стацію. Але місто вже не у владі війська, але сольдатески. Стріли, крики, зганяють людей у брами. Мої доку-

менти викликують глум. Ще тільки робить враження тисячерублевий банкнот – богданівка...

На другий день у мене посвідка вчителя ручної праці. Там написано, що я організую шкільну майстерню. Навчання не відбувається, тож днюю й ночую в школі. Сумерками навідуюся до своєї хати. Під воротами налажу на Асніса, найпідозрілішого з репортерів. На грудях червона стрічка.

– Ви в Києві? – дивується. – Де мешкаєте?

Я задоволений бачу, що мої неясні відповіді не цікавлять Асніса. Його уява буяє літаком. Варшава – це вже ніяке питання для червоної армії. Але Варшава його не манить. Він працює, він знає. Цими днями й Німеччина стане совітською. Він збірається в Берлін. Бажаю щасливої дороги.

Травень 1920 року: останній проблиск української державности в Київі й перший в'їзд у Київ Симона Петлюри. Раніше він був одним серед багатьох членом, представником. Його особа вважалася припадком, пригодою. Рахувалося обов'язком підкреслювати, що заслуга й слава належиться масі, громаді, партії, групі, що в їх імені він виступав. 1920 року в'їздив у Київ він сам. Симон Петлюра, незломний лицар України. Прийняття, зготовлене йому назверх може не різнилося від попередніх: дзвони на дзвіницях і в серцях народніх мас, що загатили вулиці й площі, сонце, квіти, військові почесті. Але внутрішній зміст того свята був інакший, ніж колись, зріліший, глибший. Київ викинув на сміття доґми про безіменність великих чинів. Він впивався прочуттям сповнення своєї туги, він свідомо вітав національного героя. Це було щире, не викривлене чужими науками й рідною заздрістю громадське слово.

Минула перша дія великої української революції. Її символом залишиться Симон Петлюра. В йому мав український нарід провідника на шляху в гору, до національного само- здійснення.

Також первісний хаос української праматерії, шлях униз, знайшов своє втілення в дикім зелі степової анархії, етнографічно української, але національно несвідомої й байдужої, в Махні. Головний Отаман і гуляйпільський батько: в такі доторкальні дійсности скристалізувалося життя тієї доби. Все інше: люди і мислі, були тільки блискучими лямпами або імлою, що просвітлювали,

то згущували творчу темряву, серед котрої йшов споконвічний, смертельний двобій воль: до української національної державности й до української народньої сваволі.

Є доконечна послідовність у тім шляху, що його пройшла нація в особі свого невибраного вибранця Симона Петлюри. Були прекрасні хвилини, коли здавалося, що нація перескочить століття неволі й легко нав'яже прорвану нитку гетьманських традицій. То була солодка омана 1918 року.

Рух ще раз почався від неісторичних низів і їх речників.

Які чужі для України, шкідливі для неї мислі ширилися: республика без президента, селянство без приватної власности. Але на кривавій дорозі нація знайшла себе й свою традицію, передавши верховну державну владу в руки Головного Отамана.

В йому українське слово стало тілом. Його помилки, слабості – це слабість. це неготовість українського слова, українського духа. Була дивна непевність у поведінці Головного Отамана, якась роздвоєність. Він ступає на чолі військового відділу. Чує оклики: слава! Завважує знайомого. Спиняється, подає руку. Його в бік похила голова й м'ягка привітність просять: вибачте, що я вас переріс... Часто, аж надто часто зупиняється на помилках, на слабостях, на тій м'ягкості душі, що така неспівмірна з великою добою й великим призначенням Петлюри, що розчепила його образ в уяві киян, де він був раз Симоном-героєм, раз любим Семенком. Але навіть тією слабістю, тією непевністю Головний Отаман сягав глибше в душу нації, ніж його суперники своїми розумовими вигадками.

Він жив і ріс із нацією, що зразу, прокинувшися у 1917 році – думала вплестися в загальну російську революцію, як вишнева гілка без своїх окремих мет, тільки з неясною тугою далені. І він, і нація знайшли своє власне ім'я й призначення – не в межах Росії, а в боротьбі з нею за власне самоздійснення.

Перемога, 1935, ч. 31, с. 9–12.

Юрій Ордановський, підполковник, Лицар Залізного Хреста

НА ПРИНЯТТЮ У ГОЛОВНОГО ОТАМАНА УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА СИМОНА ПЕТЛЮРИ
(Світлій його пам'яти присвячую цей спогад замість квітів)

Минуло вже багато часу відколи я мав щастя бачитися і говорити з Головним Отаманом Українського Війська блаженної пам'яти Симоном Петлюрою. Тернисте життя з початку в таборах, а опісля в боротьбі за існування на терені Річипосполитої Польської, нібито нашої союзної держави, завдало немало такого, що стерло з пам'яти багато переживань і вражінь, але вражіння із зустрічі з Головним Отаманом не стирається з пам'яти і до сьогодні.

Було це літом 1920 року, коли фронт нашої славетної Армії Української Народної Республики займав оборонні становища на галицьких землях і готовився до великого наступу. З наказу командира окремої кінної дивізії генерала Омеляновича-Павленка я одержав призначення відвідати із сотником Назаренком кватири Головного Отамана та одержати від нього відповідні інструкції. Це почесне призначення мене дуже втішило і я негайно став приготовлятися до виїзду.

Кватира Головного Отамана з головним штабом нашої армії знаходилася недалеко міста Станіславова на невеличкій узловій стації Хриплин, положеній над річкою Бистрицею. Туди ми негайно і прибули... Був гарний соняшний день. На маленькій стації Хриплин стояла у гарних одностроях варта із охоронної сотні Головного Отамана. Молодий старшина, ознайомившись із нашими документами і з завданням, запровадив нас до вагонів військово-похідної канцелярії Головного Отамана. Потяг Головного Отамана стояв на запасному шляху недалеко цієї стації і складався із невеличкої валки клясових вагонів, в яких містилася військово-похідна канцелярії Головного Отамана, його Головний Штаб і один першоклясовий вагон представника польського уряду і маршала Пілсудського, у якому був тоді генерального штабу полковник Бонч-Осмоловський. Навколо було море зелені, а в долині

вирисовувалися силуети Карпатських гір. Це був мальовничий куточок рідної української землі, що ласкавив очі незломних її лицарів-оборонців. По хвилині ми стояли перед начальником похідної канцелярії радником п. Войнаровським, який, ознайомившись з нашими документами, заявив, що Головний Отаман має тепер нараду, оскільки пригадую, з міністром Мазепою, і як лише вона скінчиться, ми будемо слідуючими до прийняття. Це викликало у нас певні хвилювання, що повстають у випадках в очікуванню.

Напроти вагонів ми бачили невеличкі городи і садочок. В тому садку сиділо двоє людей, один у цивільному одягові, а другий – у літному мундурі з великим тризубом, нашитім на лівому рукаві. Обидва провадили між собою поважно розмову. Згодом покликано було в той садочок і нас. Мужчина у літньому мундурі зустрів нас приємною милою усмішкою-привітом. Його сині очі пильно вдивлялися в нас. Це й був сам Головний Отаман Симон Петлюра.

Привітавшись, він лагідно став розпитувати про стан дивізії, про настрій вояцтва. Зокрема, розпитував мене про нашу кампанію в Зимовому Поході. На всі його запити я давав вичерпуючі відповіди і пояснення. По обговоренню справи Головний Отаман висловив вдоволення з незломности сил й духа наших борців та підкреслив, що цей бойовий стан ми повинні в собі затримувати, аби завдати рішучий удар нашому сильному противникові, який є міцний не лише збройними силами, але й безприкладною пропагандою. Підкреслював байдужність великодержав та всього світу до наших визвольних змагань і зазначував, що наколи світ і надалі буде так само ставитися до нас, то з часом за свою помилку він заплатить тілами і кров'ю найліпших своїх синів.

Говорив він далі, що в наслідках такої запеклої боротьби, яку ми провадимо з нашим противником, ми повинні бути готовими і на те, що опинимося поза рідною нашою землею на еміграції. Таку еміграцію, зазначував він, історія України знає. Прикладом такої еміграції являється Українська Армія гетьмана Івана Мазепи і пізнішого гетьмана Пилипа Орлика, яка опустила Батьківщину по невдалім бою під Полтавою з царем Петром першим. Даючи цей приклад він з сумом зазначив, що і до цієї крайности ми мусимо бути приготованими. Мусимо себе приготовити, щоб

у слушний час, коли світ нас зрозуміє і стане перед загрозою свойого існування, ми могли нанести нашому противникові рішучий удар і осягнути свій ідеал Вільної і Соборної Української Держави, за котрий ми оце і боремось тепер.

У висновках усіх наших інформацій та розмов була обговорена справа поповнення нашої дивізії свіжими силами, потрібними до передбачаючого наступу на ворога. По обговоренню до нас підступив удруге п. Войнаровський з діловими паперами. Головний Отаман лагідно перепросив нас і запросив до себе на обід. Ми відійшли зворушені з чутливого і лагідного приняття нас Головним Отаманом. Мельодійними тонами бреніли нам в ушах лагідні слова і звуки Головного Отамана, а в душі вироджувалася гордість з такого вождя і зверхника всіх збройних сил України.

Після обіду, що мали ми із старшинами головного штабу, нас п. Войнаровський знову запросив до себе в канцелярію. На превелике наше здивування ми застали вже тут готовими всі папери і документи, які уповноважнювали сотника Назаренка і мене до рекрутації добровольців українців з табору .полонених у Ланцуті. Між документами було відношення Головного Отамана до коменданта табору, щоб звільнив усіх українців, які виявлять охоту і добру волю вступити в армію У.Н.Р., щоб видав кожному відповідне умундурування та в можливо найскоршому часі всіх їх відтранспортовано з Ланцуту до місця розташування Окремої Кінної Дивізії. Відношення це та всі наші документи були потверджені підписом та печаткою представника польського уряду і маршала Пілсудського з допискою, що «звільнення українців мусить наступити негайно, як вимагає того Головний Отаман».

Одержавши ці документи, ми ще того ж самого дня вечером були вже в дорозі до Ланцуту.

Як личить старшинам з особливих доручень Головного Отамана, ми обидва були гарно умундировані й озброєні першорядною старшинською зброєю. На одностроях увидатнювався великий тризуб, вшитий на лівих рукавах; на ковнірах відбивалися старшинські відзнаки – металові зірки; а на шапках – жовтоблакитні емальові зірки з золотим тризубом. При боці мали шаблі і пістолі. Бачучи нас в такому стані, всі подорожні нас подивля-

ли і ставилися з великою пошаною. З такою ж пошаною поставився до нас і комендант табору полонених українців у Ланцуті у ранзі полковника. Переглянувши наші документи і відношення до нього Головного Отамана, він негайно ж видав наказ до своїх підлеглих, аби виконали все по змістові відношення. На наше бажання нам дозволено оглянути всі бараки полонених українців табору. Пам'ятаю дуже добре, як радісно витали нас полонені; з яким чуттям вони просили нас вписати їх до рядів нашої армії. Кожний з них, немов ожив, немов набрався свіжих сил. Очі сіяли, немов зорі, а вихудле тіло випростовувалося струнко і готове було до збройної акції. Наша поява оживила табор і запалила його до життя й боротьби за краще майбутнє нашого народу. Ми тішилися з того і раділи, що дістаємо таких добрих бойовиків. Майже всі українці зголошувалися до армії, а це становило тоді дуже поважну силу. Однак, помимо потреби і зроблених вимог, далеко не всі зголошені виїхали. Зробивши відповідні зарядження, ми опустили табор і виїхали до розташування своєї дивізії. Потрібна кількість поповнення дивізії прибула. Але це була лише частина тих, які нам зголошувалися. Решта залишилась в таборі і на далі, хоч потреба цієї решти відчувалась скрізь дуже дошкульно. За офіційними наказами було видно інші накази, що в чиїхось інтересах ставили перешкоди нам. Поповнена дивізія виконала знаменито своє завдання. Вона приймала безперестанну участь у великому наступі на Велику Україну. Вона зробила велику прислугу у блискавичному наступові нашої армії і завдала страшенні втрати ворогові. Славою і честю написала вона себе у всіх боях тодішнього часу. Наше вояцтво виказало себе на висоті свойого призначення і виправдало сподівання Головного Отамана, які він покладав на нього. Часи змінилися дуже скоро.

Розпочатий світлий наступ нашої армії на Велику Україну треба було припинити. Треба було підпорядкуватися вимогам, які ставили нам союзники у зв'язку з мировими переговорами в Ризі. Припинення нашого наступу скріпило ворога. Він оправився і всією своєю силою рушив на нас. Ми відступили. Ми перейшли Збруч, склали зброю свою, і – опинилися за дротами. Сталося так, як передбачував Головний Отаман. Нас світ не підтримав. Ми опи-

нилися в самотині і очікували нагоди розплатитися за свої кривди. Ми не покидали надії почути бойовий наказ Головного Отамана до останнього і рішучого бою з ворогами і – «Або здобути, або – дома не бути!» В такому очікуванню застав нас рік 1923-ий.

З сотнею юнаків (майбутніх с т а р ш и н) Сполученої Старшинської Школи виїхав я з табору в Каліші на Волинь до праці в цукроварні біля села Бабино, що положене було у вісімнадцяти кілометрах від міста Рівного. Умовини життя і праці були для нас дуже гарні. Юнаки становили есенцію військової інтелігенції з не менш як середньою освітою. Між нами знайшлися чудові аматори сценічних вистав, чудові співаки, малярі та знавці театрального діла. Скоро в нашому розташованю зродився при цукровні гарний аматорський гурток, що при допомозі інтелігентних сил з села дав рад блискучих вистав. В найближчому селі Рясниках ми знайшли чудові голосисті аматорки, з котрими ми зуміли урядити знану оперу Гулака-Артемовського п. з. «Запорожець за Дунаєм». Учитель народної школи того села був дуже музикальною людиною і він, при допомозі наших юнаків, зумів створити невеличку оркестру, яка акомпаніювала в співі аматорам і хорові. Директор цукроварні був чех і він дав нам увесь матеріял до сцени та навіть і до потрібних одягів. Всі декорації, історичні одяги і зброя зроблена була власними силами юнаків і виглядала чудово. Ото ж коли всі приготовання були зроблені, наші юнаки, не дивлячись на те, що кожну нашу виставу переповнювало населення дооколичних сіл, вони все ж таки уважали за відповідне виготовити великі мистецько розмальовані плякати-оголошення та розповсюднити їх по околиці в найбільш прилюдних місцях. В означений день вистави обширна саля цукроварні не вміщувала глядачів. Вступ був високий, бо платилося від особи не менше одного золотого. На цю виставу завітав також і директор цукроварні з родиною. Вистава йому і його родині так припала до вподоби, що він обдарував гурток не лише вступом, але й дарунком в сумі триста золотих. З вистав було зібрано поважну суму, якою поліпшено харчі для всієї сотні, та зжито на потреби культурно-просвітного значіння і на допомогу потрібуючим юнакам.

З хвилею, коли до нас прибув польовий священик, протопресвітер о. Павло Пащевський, у нас повстав чудовий чоловічий хор, який співав у всіх Богослужбових відправах нашого душпастиря. До нашої розпорядимости було віддано місцеву церковцю, до якої сходилося безліч народу з дооколичних сіл, щоб побачити пан-отця протопресвітера армії У.Н.Р, який одинокий носив на собі за «Зимовий Похід» залізний хрест на широкій стрічці, та – щоб прослухати відправи Святої Служби Божої в рідній українській мові, налюбуватися чудовим співом й одержати слово науки від золотоустого проповідника, яким був пан-отець П. Пащевський. Кожна така відправа приймала характер многолюдного відпусту і демонстрації Української Національної Церкви, якої чистість православія так блискучо відстояло у свій час славне козацтво низового війська Запорозького з безсмертним своїм кошовим гетьманом Сагайдачним. Це робило свій вплив на дооколичну людність і, розуміється, не всім воно подобалося.

При таких обставинах несподівано сталася подія, яка потрясла глибоко душі не лише наших юнаків, але й цілого українського народу. В дощовий день м. травня, зараз таки по обіді, одержав я з Варшави покликання до телефону. Промовляв тремтячим голосом воєнний міністер Генерал Сальский. В коротких словах заподав він трагічну вістку, що «вождь українського народу і Головний Отаман українського війська Симон Петлюра замордований на улицях Парижа стрілами «агента комуніста». З останнім висловом його голос затремтів, він розплакався і залишив телефон. Вістка приголомшила мене, немовби громом. Не хотілося вірити, що наш найвищий улюблений вождь, головний отаман наш, наша надія на скорий поклик до зброї – вже перестав жити. Не хотілося вірити, що ворожа зброя могла сягнути в самий мозок українського визвольницького організму і позбавити нам чільного провідника. Але страшне це повідомлення треба було негайно передати пан-отцеві та всім юнакам. Ледве, переводячи в собі дух, я поспішив до своїх і передав цю трагічну новинку найближчому своєму оточенню. О годині 17-ій всі юнаки були по праці. Я негайно наказую збірку і передаю страшну вістку. Настала хвилева тяжка мовчанка. Всі немов би закаменіли, а по хвилі я став свід-

ком зворушуючих сцен плачу розпачі. Це плакали ті, які всі надії покладали на поклик Головного Отамана до зброї, до останньої боротьби. Тепер вони збентежені і духово розбиті. Вони свідомі своєї тяжкої втрати...

Я спішу на кватирю пан-отця П. Пащевського. Побачивши мене у такому зворушливому стані, він з тривогою запитав, що сталося? Я коротко розповів трагедію. Пан-отець зблід і готовий був упасти. Прибувші зо мною юнаки підтримали свого улюбленого душпастиря. На їх руках він розридався як дитина. Всі плакали, всі тужили тяжким смутком...

За несповна години часу, трагічна вістка облетіла все село. Все село прибуло до церковці, щоб віддати належну пошану героєві-мученикові. Прибув і хор. Пан-отець з риданням оповіщує трагічну вістку кількома лише короткими реченнями, які звучать уривчасто, страшно. Народ падає на коліна. Починається жалібна відправа панахиди, що перемішується з співом і риданнями. Здавалося, що ридає вся Україна, все її славне козацтво і лицарство; ридає і молиться за душу того, від кого сподівалися порятунку для себе, волі і державного, вільного життя. Відправа кінчається сумним «Вічная пам'ять» і «Чуєш, брате мій». Народ поволі опускає храм святий і понуро гурточками розходиться на відпочинок. Головний Отаман перестав уже жити; Головного Отамана вже нема!... снуються у мене думки, тяжкі думки і невідрадно стає на душі... Пригадуються його слова при останній зустрічі на приняттю у головній квартирі Головного Отамана в Хриплині: «Світ нас не розуміє, наколи і надалі він так буде ставитися до нас, то з часом за свою помилку він заплатить тілами і кров'ю найліпших синів свого народу...».

З того часу проминуло вже повних двадцять чотири роки. Передбачування нашого вождя, героя-мученика, здійснилися вже. За свою помилку світ заплатив уже мільйонами жертв Другої світової війни. Стоїмо перед дверима ще одного світового зудару. А все через те лише, що світ нас не хотів розуміти; не хотів .подати нам руки помочі, щоб звалити зло в зародку; щоб розчавити гидру тоді, коли ми її поклали були на лопатки, коли було рушили ми останнім походом на велику Україну з галицьких земель. Че-

рез невирозуміння справи впала наша рідна Україна, але й союзники не вдержалися. Тяжко відпокутували вони свій гріх. Тяжко будуть покутувати і всі ті, які стоять перед стихією кривавого комуністичного гураґану, який зарисовується тепер на овиді світових подій майбутности. Але ми віримо в справедливість Божу. Віримо що правда переможе неправду, а тим самим, за всі свої страждання і терпіння, наш народ одержить справедливу заплату і спом'яне тоді свого мученика-вождя вільними устами у Вільній Соборній Незалежній Українській Державі, яка була найвищим ідеалом героя-мученика, блаженної пам'яти Симона Петлюри.

Монтреал, 15 квітня, 1950 р.

Український голос (Торонто), 1950, 10–17 травня.

Микола Кушніренко

ЗУСТРІЧ З ГОЛОВНИМ ОТАМАНОМ

Втративши батька-селянина почерез розстріл у ЧК, 13-літнім юнаком втікає автор під кінець 1919 року з дідом від большевиків. З Чернігівщини вони прямують на південь. Дід плянує добратись на Кубань, де думає примоститись, разом з хлопчиною, у дальшої родини та перечекати лихоліття. Але... прибуває на Львівщину, де й помирає на тиф, і внук, Микольцьо, лишився сам.

Перехворівши, так само, тифову хворобу, він чудом опинюється у таборі інтернованих у Стшалкові і йому вдається прилучитись до української групи, що вирушає до Ланьцута. Адже там велось формування українських військових одиниць. Малий Микольцо потрапляє до... піхотної сотні Армії УНР і, одержавши умундурування та рушницю, вирушає разом зі сотнею в напрямку українсько-большевицького фронту.

Під оглядом мемуарної літератури, це незвичайно цінний спомин і автор, відомий український економіст, зробив вельми цінну прислугу українській історії, зафіксувавши свої спомини на папері: В. М.

...Швидко котився наш поїзд з Ланьцуту на схід, минаючи галицькі вузькі нивки й хвилясті горбки. Був початок липня 1920 року. Надходила критична доба польсько-більшовицької, а разом з тим і українсько-московської війни. Українська армія тримала протибільшовицький фронт у Галичині.. В поїзді розійшлася чутка, що маємо зупинитися в штабі Головного Отамана, а потім у штабі армії, де нас розділять по дивізіях. Увечері вже всі у вагоні знали, що завтра на станції Хриплин в районі Станіславова буде перегляд війська й буде там сам Петлюра. «Буде Петлюра, буде Петлюра...», – говорили півголосом козаки, їхні лиця ясніли й зраджували внутрішнє напруження. Майже кожний з них ще дома, не лише на Правобережжі, а й на широких просторах Лівобережжя, і на Херсонщині, чув це ім'я, що доходило до найглухіших хуторів. І ось завтра доведеться побачити Петлюру – свого начальника, свого вождя. Не генерала й не міністра, яких є багато,

а того, хто живе в серцях мас і є живим символом розбудженої України, що збройно бореться за своє свідоме буття.

Поїзд зупинився. Невеличка станція Хриплин. Військо вийшло з вагонів і вишикувалося двома довгими рядами вздовж залізничних рейок. Ні початку, ні кінця наших рядів не видно. Станційна будова десь спереду, коло нас із-заду залізнична будка з садком, а перед нами кілька залізничних рейок і порожні вагони нашого ешелону. Довго напружено очікуємо, сонце пече. Нарешті, здалеку чути команду, що нам передають: «Струнко! Вліво глянь! Панове старшини!». Стаємо струнко й повертаємо голови ліворуч, але бачимо лише груди вояків у нашому ряді. За. хвилину команда: «Вільно!». Аж через чверть години бачимо далеко на лівому крилі невелику групу з 5–6 людей у військових однострояхах, а між ними людину в цивільному одязі. Це Головний Отаман із штабом. Група дуже повільно і майже щільно посувається вздовж переднього ряду війська, коротко зупиняючися через кожні три–чотири кроки. Минає ще кільканадцять хвилин і група вже досить наблизилася до нас – до правого крила. Виразно видно, як спереду йде Головний Отаман, – середнього зросту, одягнений у літнє сіре європейське вбрання, що огортає його постать; він тримає капелюх у руках, а густе волосся притрушене, ніби попелом, сивиною, старанно зачесане набік. Він пильно вдивляється у два ряди війська й через кожні три–чотири кроки зупиняється та кількома реченнями обмінюється з поодинокими козаками. Говорить ласкаво й привітно. Запитує: звідки, де служив? Багато є таких, що вже воювали під його прапорами: з ними Головний Отаман говорить трохи довше, згадує славні минулі бої. Після кількох речень, що ними обмінявся з вояком, запитує: «А чи й під Вапняркою були?». У липні–серпні 1919 року там Третя, названа Залізною, дивізія вела з большевиками довгі і криваві бої, що закінчилися перемогою цієї дивізії.

Я цілком певний, що він зупиниться коло мене. Починаю хвилюватися, боюся лише одного: щоб не показатися перед ним хлопчиною, що йому зовсім не місце в цьому ряді. А Головний Отаман уже лише три кроки ліворуч від мене. Коли він розмовляє, півколом стоять коло нього ті, що його супроводять. Вони майже всі

вищі від нього, дехто на цілу голову. На них блискучі уніформи, ремінння зі зброєю, золоті зірки і паски на комірах, золоті шнурки на кашкетах. І між ними так яскраво вирізняється літнє сіре вбрання Головного Отамана. Він наближається, веде поглядом по вояцьких обличчях і зупиняється на моєму. Стає передо мною. З веселого усмішкою підіймає свою руку й кладе на моє плече. Запитує, скільки мені років. Я збільшую свої роки на два з половиною та кажу:

– Шістнадцять.

– А як же ти попав у військо? – питає далі Головний Отаман.

Тема складна. Я глянув на старшин довкола нього: більшість байдужа, а один з них, величезний брюнет із вродливим смаглявим лицем, схилив трохи голову на бік, очікуючи моєї відповіді. На хвилину я розгубився. Але знову перевів погляд на Головного Отамана і забув про все оточення; власне, воно злилося з полем, що було довкола, і порожніми вагонами що стояли перед нами. Перед собою я бачив лише великі добрячі блакитно-сірі очі елегантного пана в сірому вбранні й сорочці з відкладним комірцем, що мала блідо-ніжну вишивку хрестиками. Коли він підносив свою руку, я зауважив таку ж вишивку й на чохлі рукава. На секунду та вишивка прикувала мою увагу й десь у підсвідомості блиснув образ далеко Кролевця; там дядько Данило – повітовий кооператор – мав на сорочці таку ж вишивку, лише ця передо мною ніжніша. А блакитно-сірі очі сміялися, усміхалися й уста.

Від виїзду з дідової хати в листопаді 1919 року до липня 1920-го минуло в моєму житті не вісім місяців, а пройшла ціла вічність. Поневіряння під час мандрівки зимою через цілу Україну, тиф, смерть любого дідуся, польський шпиталь, табори за колючим дротом – усе це віддалило в якийсь інший далекий світ рідні сторони й тепло дідової хати та бабусиного серця. Після дідової смерти, ніде не зустрів людини, що хоч би трохи зацікавилася загубленим хлопцем та щось йому порадила. Для всіх людей довкола – вояків багато старших від мене – я був лише «пацан», щось як живий предмет. І ось перший раз, від виїзду з дому, я зустрів надзвичайну людину, що поклала руку на моє плече і з якоюсь особливою щирістю й добротою до мене всміхалася. І від цієї усмішки, і від добрих очей, і від цілої постаті Головного Отамана

в мою напівдитячу, напівюнацьку душу війнуло якимсь теплом рідних сторін і надзвичайним спокоєм. Після хвилевої павзи я коротко розповів, як я попав у військо, як тікали від большевиків, як я їхав з дідом, він помер, а я пішов до війська...

«А скільки ж десятин землі було в батька?», – запитав Головний Отаман після мого оповідання.

Це питання було для мене таке несподіване і таке ніби інтимне, що підняло в моїй душі цілу бурю різних почувань. Я стрепенувся від нього, як підстрелений птах. Та ж через «десятини» ми тікали з дому, через батькову й дідову заможність постала вся моя трагедія. Ах! Десятини... Десятини я дуже зменшив. Це сталося тому, що в моїй підсвідомості лишили слід певні образи й розмови з рідного села. Було це під час короткої відсутности більшовиків на Чернігівщині, десь перед протигетьманським повстанням. Я з батьком сидів у неділю на лавочці під ворітьми у сусідів – у статечних хазяїв – середняків. Розмовляли про політику, в центрі якої були... десятини. Сусіди-середняки міркували, хто б для них був найбільш «підходящий». Більшовики й Денікін, що про нього вже чули, були крайності, а вони, середняки, шукали середини. «Нам би так подходив Петлюра...», – казав сусід, що жив напроти нас. Решта співрозмовців з ним погоджувалася. Лише мій батько мовчав. Я відчував, чому він мовчить: за нього промовляла наша величезна садиба, що була напроти, і кількість десятин нашої землі. Для нього, – міркував я тоді, – Петлюра, мабуть, «не підходить». І ось через два буремні роки легендарний Петлюра стояв передо мною і з ласкавою усмішкою питав: «А скільки ж десятин було в батька?». «Тридцять!», – сказав я непевним, придушеним голосом, тобто назвав лише третину. Сказав стільки, скільки було, на мою думку, «потрібно Петлюрі». Я ще мав, у якійсь мірі, дитячу психологію пристосування до оточення. І підсвідомо хотілося й мені бути «підходящим» для Петлюри хоч десятинами мого батька. Хоч чимсь зблизитися до цієї чарівної людини...

Після перегляду війська ми знову сіли у вагони і під час короткого маневрування нашого поїзду побачили на бічній колії три чи чотири пасажирських вагони. У них містився Головний Отаман зі своїм штабом. Коли вже наш поїзд поїхав на головну ко-

лію і від'їжджав з Хриплина, ми побачили між коліями Головного Отамана, що поглядом проводив кожний вагон із своїми козаками. Коло нього стояла лише маленька дівчинка – донька...

Моя хлоп'яча мрія – фронт – таки здійснилася. Після перегляду війська і розмови з Головним Отаманом, я опинився на фронті з рушницею в руках і набоями на поясі, що все разом важило більше фунтів, ніж мені було років.

Став наймолодшим фронтовим вояком Армії УНР у 1920 році! Свистіли кулі, над головою рвалися шрапнелі, а недалеко вибухали гарматні стрільна й обсипали грудками землі. Цілі дні без їжі, а цілі ночі в маршовому поході, під час якого я часто бував босий, бо позбувся тих зсохлих черевиків з Ланьцута, які поздирали мені шкіру на ногах. Смерть від кулі та виснаження часто заглядала мені в очі, та, мабуть, материні молитви врятували мені життя...

Після довгих і довгих років життя на чужині у моїй душі ясніє образ: ще хлопчиною стою з рушницею коло стопи, чую на своєму плечі руку та дивлюся в очі великого українця і мого вождя, що мав у своєму серці безмежну віру, надію і любов до свого народу й батьківщини. І від тепла і світла цього образу жевріє в глибинах душі надія, що такі ешельони, як стояв у Хриплині липневого дня 1920 року, ще йтимуть по українській землі, а їх проводитиме поглядом новий Петлюра.

Копія з архіву Т. Олесіюка.

Степан Магаляс, хорунжий

РОКУ БОЖОГО 1920-го. У ХРИПЛИНІ НАД БИСТРИЦЕЮ (Фрагмент із спогадів)

Початок літньої пори року Божого 1920-го. Союзна польська армія, що була розгромлена армією Буденного під містечком Животовим Таращанського повіту на лінії Тетіїв– Умань, хаотично відступала на Захід. Утікаючи з України вона жалюгідно поводилась із українським населенням і тим витворювала ненависть до себе з його боку. Перебуваючи в той час на лікуванню після поворотного тифу в міському шпиталі у Вінниці, я мав нагоду бачити багато жертв – селян довколишніх сіл, котрі розповідали жахливі історії про вчинки польських вояків. Треба було сподіватись швидкого прибуття червоної армії до Вінниці. Це змусило мене залишити шпиталь і шукати контактів із нашою Армією УНР, щоб долучитися до її складу.

Діставши зі шпиталю відповідні документи, я у першу неділю по Св. Тройці пішов до собору подякувати Богові за видужання та запричаститися. Там несподівано зустрів я свойого приятеля, сотника Зазулєвича, в однострою старшини Штабу Головного Отамана, який сердечно мене привітав. Довідавшись про те, що я намірююся приєднатися до армії, він запропонував мені іти з ним до начальника інформаційного відділу Штабу Головного Отамана полковника М. Красовського. Це був спасенний вихід з мого тодішнього тяжкого положення. Я не вірив сам собі, що мені доведеться працювати при головному Штабі нашої Армії.

До полковника М. Красовського я йшов із тремтінням, але він прийняв нас дуже ввічливо, а, довідавшись про те, що я був начальником зв'язку при комендантурі міста Липівця під кермою сот. Дам'яна Чуприни, якого він добре знав, запропонував мені зайняти в його відділі становище старшини для доручень з обов'язком пресового референта. До помочі він приділив мені помічника в особі підхорунжого Івана Янківського. Цю пропозицію я прийняв з великим душевним зворушенням.

Одержавши відповідні інструкції та вказівки, а також документи, я негайно відійшов до .місця мого призначення, де, разом з полк. М. Красовським, я був представлений начальникові Штабу і пполк. О. Доценкові. З цим моментом розпочалася нова сторінка мойого життя.

З Вінниці відступали ми в напрямку Проскурова. По дорозі довелося мені бачити на власні очі, як жорстоко поводилися вояки польської армії з безборонним населенням України і, по мірі можливости, боронити його.

Дальший відступ у Галичині ми відбували залізницею. Нас везли в напрямку Тарнова. На довший постій стали ми аж у Ряшеві, де мали кількатижневий відпочинок. Головного Отамана з нами тоді не було. Перший раз довелося побачити його аж у Хриплині над Бистрицею в кількох кілометрах від Станіславова. Там був розташований його Штаб, а разом – і наш інформаційний відділ.

Станція Хриплин була великою вузловою станцією, через яку в той час безперервно тяглися військові ешельони в напрямку фронту. Начальником станції від поляків був жвавий поручник поляк, а від нас – поручник Х. Завдяки їм рух відбувався у зразковому порядку і ладі. Штаб Головного Отамана складався з кільканадцяти клясових і товарових вагонів, у яких розташовані були: канцелярія Головного Отамана, оперативний відділ Армії на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленком, адміністративні і господарчі установи, Охоронний Відділ Штабу Головного Отамана, відділ контрозвідки полк. Чоботарева, наш інформаційний відділ та інші. Цілий цей штабовий ешельон займав бічну залізничну лінію побіч станції попри дорозі, що провадила до річки Бистриці.

Дорога ця була обсаджена великими вербами і садами та провадила до пляжу над Бистрицею. Це було гарне і затишне місце. Наше вояцтво із Охоронної Команди, як також урядовці Штабу, мали велику приємність після служби полоскатися і плавати у студенних водах Бистриці.

По цій дорозі щоденно робив свій прохід Головний Отаман Симон Петлюра в супроводі свойого адьютанта пполк. О. Доценка і... свого улюбленого пса Юрка. Часто бувало, що Головному Отаманові товаришив генерал М. Омелянович-Павленко або інші генера-

ли, що прибували сюди із фронту. Але було і так, що раннім-ранком із течкою під пахою, опираючись на своїй палиці-карлючці, Головний Отаман виходив із свого вагону самітний, лише в супроводі свойого Юрка, сідав над дорогою у тіні одної з розложистих верб та писав. Так була написана ним знаменита його відозва до населення України перед наступом Української Армії за Збруч, що потім була видрукована у памфлетах та передана через фронт для розповсюдження серед населення, що було доручено нашому Інформаційному Відділові. Один примірник цієї відозви вдалося мені заховати в моїх архівах, і він зберігається там досьогодні.

Охоронна Команда Штабу Головного Отамана складалася із вибраних старшин і рядовиків, які тримали в охоронній службі зразковий порядок. Поза урядовим часом майже вся Команда виходила із своїх вагонів і виспівувала різні військові та історичні пісні. Було враження, що це співає вишколений великий хор, що відзначався чистими голосами і вправністю. Часто цим співам прислуховувався і Головний Отаман, а іноді він приходив до співаків та висловлював їм похвалу. Найбільш улюбленою його піснею була – «Ой що ж бо то та й за ворон». І, знаючи це, хлопці її дуже часто співали.

Пригадую один момент, коли незмінний машиніст Головного Отамана – Козубський привіз Охоронну Команду до Станіславова, і вона промаршувала там по головній вулиці міста. Зраділе населення висипало на пішоходи тієї вулиці і машерувало поруч Команди аж до місця її від'їзду на станції. Це було якраз у той час, коли до Станіславова тягнулися з фронту маси недобитків польської армії, які і у цьому місті застосовували грабункові напади та тероризували населення. Перемарш Охоронної Команди дав населенню доказ існування дисциплінованої збройної сили. Після цього грабункові напади притихли. До цього спричинилося і те, що одної ночі Головнокомандуючий нашою Армією генерал М. Омелянович-Павленко із своєю прибічною охороною прибув з Хриплина до міста та особисто перевів перевірку охоронних стеж. Тоді ж за грабунковий напад він позбавив життя одного напасника. У місті і в околиці було привернено повний порядок. Життя прийняло нормальні форми.

До цього треба додати ще й те, що в багатьох випадках українським частинам доводилося виконувати поліційну чинність у від-

ношенні до відступаючих частин польської армії. Це витворювало ненависть поляків до «українських гайдамакуф» та їх вороже ставлення до нас. Щоб дати наочний доказ того, що обидні союзні армії мають між собою повне порозуміння і консолідацію у своїх акціях, було уряджено згодом у Станіславові урочисте посвячення новозбудованого українського панцерника «Кармелюк», на котре з українського боку прибув сам Головний Отаман Симон Петлюра, а з польського – Головнокомандуючий Польською Армією маршал Й. Пілсудський. Урочистість посвячення «Кармелюка» відбулась за певною програмою та широко була розголошена як у пресі, так і в наказах обох армій. І це спричинилося до оздоровлення відношень обох армій та піднесення їх моральної сили і духа.

Праця в Штабі Головного Отамана провадилася жвавим темпом та у зразковому порядку. Начальники відділів у визначеному часі приймали від своїх підлеглих належні звіти і визначали їм нові завдання, після чого по черзі йшли до канцелярії Головного Отамана із звітами. Із фронту приїжджали чолові представники військової команди, як командири дивізій, командири різного роду зброї тощо, і всі вони в очікуванню прийняття проходжувалися біля штабових вагонів та вели між собою жваві балачки. Тут же, неподалеку від вагонів, дружини штабових старшин та урядників приготовляли снідання чи обід на спеціяльно пристосованих до того огнищах, бо кухнею користалася одна лише Охоронна Команда.

Одного літнього ранку наш інформаційний відділ роздобув у кантині спорошковану солодку каву. В очікуванню снідання, ми розвели невеличке багаття і ждали, поки кава вже буде готовою до ужитку. Наш гурт скупчився над багаттям, розложеним недалеко наших вагонів біля вже згаданої дороги, що провадила до Бистриці. Був чудовий ранок. Навкруги пахли верболози і сади. Але найприємніше давався взнаки аромат цієї киплячої кави. Зайняті цим, ми й не зауважили, що із своєї ранньої прогулянки тією дорогою вертався Головний Отаман із своїм приятелем – псом Юрком. Вертався із задоволеним усміхом і, на наше здивування, прямував до нашого гурту. За малим вийнятком він знав нас усіх навіть по імені. Ми розступилися і прийняли належну поставу. Поздоровивши нас із добрим ранком, Головний Отаман сказав, що його

сопутник Юрко, замість іти в напрямку вагону-канцелярії, зачув запашну каву і повернув свій напрям до гурту. Цей жарт розвеселив нас, ми виявили готовність поділитися нашою кавою. Із жартів вив'язалася дружня розмова, і Головний Отаман виявив нам, що незабаром походний порядок життя Штабу прийме нормальні умовини, бо постають надії на швидке повернення на Батьківщину, Велику Україну. Тут він із певним піднесенням сказав нам, що ворог потерпів велику поразку, до чого спричинилась наша 6-та Стрілецька дивізія полковника Марка Безручка під Замостям.

На передпіллях Варшави поляки провадили запеклі бої з червоними в обороні своєї столиці. На поміч червоним з-під Львова поспішала кінна армія Буденного, яку в часі цих вирішальних боїв на деякий час затримала під Замостям наша 6-та дивізія і тим дала можливість полякам зміцнити свої сили та від оборонних боїв перейти у наступ. У нашій збройній боротьбі ми стоїмо на кульмінаційному пункті, який відкриває нам шлях на Велику Україну. Большевики не зможуть боронитись, лише мусять шукати рятунку у загальному відступі...

Слухаючи таку важливу новину з уст Головного Отамана, ми всі стояли мов зачаровані. Забули навіть і за каву, яка почала давати про себе знати тим, що видавала із себе запах загару. Видно на це звернув свою увагу Головний Отаман, бо, усміхаючись привітно, він покликав свого сопутника Юрка, і попрощавши нас кивком руки, попрямував до свого вагону. Лише тоді всі ми опритомнилися і з великою радістю рушили і собі до наших вагонів.

Ми залишилися без кави. Але серця наші горіли великим піднесенням і надією на сподіване повернення на Велику Україну. Ми були ситі тим, що наша завзята кривава боротьба з лютим ворогом увінчується успіхом. Почували себе гордими, що до цього вирішального удару ворогові у цій боротьбі спричинилась наша таки Українська Армія. У такому піднесеному настрою ми, зайнявши свої місця при столах для праці, ще довго дебатували над перспективою, яка стелилася нам тепер на Рідних Землях.

Більшість із нас була тієї думки, що за виказану прислугу нашої Української Армії для союзної Польщі, ми матимемо від неї всебічну допомогу при упорядкованні нашого державного життя.

І тій надії безмірно тішилися. Але була серед нас і меншість, що дивилася на справу більш реально і наші рожеві мрії та сподівання обливала немов холодною водою та гасила наш гарячий запал.

Передбачення Головного Отамана, що ця війна не буде для ворога корисною здійснилися. Ворог поніс поразку і з Польщі відступив. Але замість війни розпочав він свої дипломатичні заходи. Передбачення нашої меншости також справдилися: поляки без спротиву прийняли умови червоних робити мир без участи України, полишаючи нас на власних силах, які були тоді вже дощенту виснажені.

Дороговказ (Торонто), 1966, ч. 13. с. 8–11.

Пек Барвінський

СПОГАДИ ПРО СИМОНА ПЕТЛЮРУ

Приїзд гол. отамана Петлюри до Вінниці в 1920 році. Урочиста зустріч на тлі пригніченого настрою і у зв'язку із заключенням союзу з Польщею.

Сам отаман Петлюра в найближчому оточенню сказав: «Шлюб був без любови, дав би Бог, щоб розвід був полюбовний... Другого виходу не було і треба ще раз спробувати відірватись від Москви».

Але поляки тимчасом «розперізувались» і до своїх рук все прибирали. У Вінниці, як і скрізь, було повно вояків і старшин Галицької Армії, поляки їх забирали і висилали до Дембʼя. Наказ головного отамана формувати для себе охорону (батал. піхотинців, батерія артилер. і дивізіон), 2 швадрони (кавалерії). Куди поховалися від поляків старшини і стрільці Галицької Армії. Між іншими був там і Федак, який пізніше зробив атентат на Пілсудського, та багато інших. Багато відсилано до армії Омеляновича-Павленка. Поляки не дозволяли формуватись армії, боячись, як самі казали, давати зброю, бо уважали взагалі всіх українців непевним елементом.

От. Петлюра знав про неґативне відношення інтелігенції до союзу з Польщею, але бажав довідатись, що думає про це і село. Тому використовує нагоду своєї їзди до Київа і ввечері потяг зупинився на станції Кожанка, щоби рано рушити далі і о 10-тій год. уже бути в Київі. Петлюра двома автами поїхав до найближчого села, де зібралось багато селян, а якраз це було перед святами. На жаль, і від селян прийшлось отаманові почути, що вони не мають довірʼя до поляків і бояться, що Польща навіки засяде на українських землях.

Однак на обличчях селян малювалася радість із приходу українців, бо мали уже досить большевиків. Священик поінформував, що у селі відбувались самосуди над прихильниками большевиків. Отаман гаряче завзивав селян цього більше не робити, а віддавати їх до суду.

У Київі знову торжественне прийняття, як громадянством, так і військовою владою з Сміґлим на чолі. Оказалося, що чолові українські діячі: Єфремов, Дурдуковський, Чехівський – виявляли ці самі побоювання, що і село – чи поляки залишать Правобережжя.

На лівий берег Дніпра поляки мабуть і не думали іти далеко. Що думав Петлюра – трудно сказати. Він двозначно відповідав. «Треба ще виграти війну», що не давало права думати, що він має довір'я до союзника.

По нараді у Ридза-Сміґлого Петлюра вернувся у «злому гуморі». Він думав, що всесильний топ командуючий армією Ридз-Сміґли дасть дозвіл на формування нових частин, дасть зброю та одяг, а також заосмотрить армію Омеляновича-Павленка, до якої голосилось багато стрілецтва.

Однак поміч обіцяно дати тоді, коли поляки стануть на Дніпрі та очистять Правобережжя.

Тоді Петлюра й сказав, маючи в серці жаль: «Хочуть без нас на Дніпрі стати, а нас за Дніпро викинути; боюсь, щоб большевики не викинули нас разом за Вислу».

Ніхто не вірив у щирість поляків і тільки велика українська армія заспокоїла б була уми і дала б гарантію, що поляки додержать умови.

* * *

З болем і жалем у серці Петлюра опустив Київ, щоб більше його не побачити. А у Вінниці – охотників до армії було дуже багато, хоч було чути слова: «немає зброї, немає одягу, немає харчів». Ідуть вони назад додому, несуть на село вістку, що української армії немає, поляки не дозволяють формуватись... Для себе Україну забирають... Тяжкі хвилі переживав Петлюра у Вінниці. Відворот з України ще більше засмутив його, хоч він уже давно бачив, що поляки своєю захланністю гублять себе і його.

Трудно тепер сказати, що було б, якби поляки дали дозвіл на організовання армії і достарчили одяг, зброю і харчі, про що була умова, – яка б сильна була ця армія.

Але коли вдруге, восени зайнято Кам'янець-Подільський і поляки уже давали все, тоді поповнено дивізії Омеляновича-Павленка і був великий наплив вояків, але уже було запізно. Під натиском західних держав, Польща мусіла миритись з большевиками і на ризьській конференції визнала радянську Україну, а про свого союзника забула.

Батьківщина (Ріміні, Італія), 1946, ч. 20, с. 259–261.

Льонгін Козар

СИМОН ПЕТЛЮРА У ВАДОВИЦЬКОМУ ТАБОРІ

Було це навесні 1921 року.

Ласкаве сонце гріло і голубило всіх, як рідна мати. Мешканці нашого табору повиходили з бараків, щоб подихати пахощами воскреслої природи.

Аж ось пролетіла блискавицею вістка: «До табору Головний Отаман приїхав»... Коло таборової брами зібрались незчисленні маси люду. А ще більше товпилось коло дротяної таборової огорожі, за якою був запасовий залізничний тупик. Там стояв знаний нам сальоновий вагон Головного Отамана.

За пару хвилин ми побачили, як з нього вийшов С. Петлюра в супроводі свого ад'ютанта сотн. Ф. Крушинського. Приїхали вони з Тарнова, де містилися тоді наші міністерства.

І табір загув, як вулик з бджолами:

– Головний Отаман приїхав!..

– Батько Петлюра в таборі!..

– Ходім скорше до воріт!..

Усі біжать до брами. Кожний хоче побачити свого Вождя, подивитися, чи він не змінився, чи виглядає, як і перше, – хоче почути від нього живе слово. Бо це ж був улюбленець народу. Недарма всі казали, що це: «Наш Отаман!..».

І справді: він з кожним, бувало, поговорить, кожному дасть відповідь і пораду. Козацтво його дуже любило і з великим захопленням завжди слухало його промов.

* * *

Петлюра пройшов через головну браму до табору. Загартоване, старе козацтво з хлібом-сіллю зустріло свого улюбленця і просило до середини – оглянути, як воно мешкає.

Отаман узяв хліб і передав ад'ютантові. Тим часом великий натовп зібрався коло свого зверхника. Козаки один перед одним запитували:

– Пане Отамане, коли вже ми вернемося в Україну?..

– Набридло вже тут сидіти! – додає другий.

– А там на нас чекає робота! – каже третій.

– Щодня виглядають нас із заплаканими очима, – озивається четвертий збоку.

– Щодо повороту в Україну, мої любі, – відповів Отаман, – то мушу сказати, що ставлення Антанти до нашого питання ще не вирішене, але будьте певні, це скоро станеться.

Поговоривши з козаками, С. Петлюра пішов оглядати з адміністрацією табору різні місцеві організації та установи. Зайшов і до редакції нашої таборової газети «Запорозька Думка», що друкувалася у нас на «американці». Дав я йому один примірник часопису. Він з охотою прийняв. Питав, хто дописує, чи цікавиться нею ширший загал табору. Оглянувши всі таборові інституції, Петлюра попрямував до головної брами.

– До скорого побачення! Кріпіться, вірте в себе і в свої сили! Не падайте духом! Свого досягнемо!..

І вийшов з ад'ютантом за браму під бурхливі оклики таборян. Милим, світлим променем в нашому буденному житті були ці незабутні хвилини спільного пробування з Вождем.

Вони зостались у кожного, як незабутні згадки, на ціле життя.

Кожний запам'ятав його останні слова і замислився над ними, – та й було над чим, бо в них була основа і зміст нашої боротьби.

20.5.1946.

Гайденав.

Видання Союзу ветеранів у Гайденау (Німеччина), 1946, с. 22, 23.

Степан Сірополко

ОДИН З НЕВІДКРИТИХ ПОЧИНІВ С. В. ПЕТЛЮРИ

В 1922 р. при Лізі Націй утворилася Міжнародня Комісія для духової співпраці, яка поставила своїм завданням студіювання наукового життя в окремих країнах, де наукове життя є загрожене-ним. Як тільки С. В. Петлюра дізнався про заснування цеї Комісії, то негайно звернувся до тодішнього прем'єра Уряду УНР з листом, в якому прохав запропонувати Міністрам Освіти та Закордонних Справ виготовити належний меморандум про становище наукового життя як на Україні, так і серед української еміграції та домагатися прийняття членів української наукової сім'ї до Міжнародньої Комісії для духової співпраці.

В цьому ж листі (від 8/VIII. 1922. р.) С. В. Петлюра подає свої думки щодо змісту самого меморандума. А саме, на думку С. В. Петлюри, меморандум повинен містити в собі короткий історичний огляд розвитку української науки, ті перепони, що їх зустрічала вона на своїому шляху, і ті придбання, що їх вона, не дивлячись на ці перепони, здобула, узгляднити стан науки під окупацією московською взагалі і большовицько-московською зокрема, а також і обставини, в яких нині перебувають наші учені емігранти.

Накінець, у тому ж таки листі С. В. Петлюра подав думку про необхідність утворення організації, яка б об'єднала наукові сили та домагалася свого представника в Міжнародній Комісії для духової співпраці. Через деякий час С. В. Петлюра в тій же справі звернувся безпосереднє до Міністра Освіти УНР з листом (від 28/VIII .1922 р.), в якому просить його подбати про об'єднання наших учених, на еміґрації перебуваючих, в окреме Товариство, а «маючи таку організацію, можна б було удатись до згаданої Комісії Ліґи Націй з проханням про допомогу для організації наукових видань, які і можна було б, для додержання економії, в таборах наших організувати. – При певних заходах та стараннях справу цю можна було б на реальний шлях поставити, а тим

самим одну з найбільш пекучих потреб не тільки нашої еміґрації, а й цілої нації, задовольнити.

Тим більше про це думати слід тепер, коли росіяне велику ініціятиву в цьому напрямку виявляють, утворюючи наново конкуренцію і в цій дільниці напрямку наших позвів історичних з Москвою».

Міністр Закордонних Справ О. Я. Шульгин, ставши професором Українського Університету в Празі, взявся за переведення думки С. В. Петлюри про об'єднання наукових сил на еміґрації шляхом утворення Українського Академічного Комітету, до складу якого увійшли українські високі школи в Чехословаччині та ріжні наукові українські організації на еміграції. Він же став і першим генеральним секретарем Українського Академічного Комітету, який незабаром був прийнятий до складу Мжнародньої Комісії для духової співпраці.

Отже, як бачимо, ініціятива в утворенні Українського Академічного Комітету належить С. В. Петлюрі, хоча ім'я С. В Петлюри залишається в тіні, як воно залишається невідкритим і в багатьох инших починах, що зреалізувалися на еміґрації власне з ініціятиви незабутнього С. В. Петлюри.

Гуртуймося, 1931, травень, с. 17, 18.

Вячеслав Прокопович

ОСТАННЯ ПОДОРОЖ (31. XII. 1923 – 16. X. 1924) (Уривок)

1

Діялося восени року 1923. Зле стояла тоді наша справа. Україна після страшного надлюдського висилку визвольної боротьби та народніх повстань знесилилася, замовкла. Залитий по береги окупаційною армією, прибитий несвітським терором чека, край наш ніби скорився переможцеві і не ворушився в залізних шпуґах московських.

Большовики бучно святкували свою перемогу. Европа, виснажена великою війною та жадна миру, з цікавістю придивлялася до них; всюди говорилося про їх признання, про необхідність оновлення нормальних політичних та економічних зносин. Загальне політичне становище складалося для України несприятливо.

Політична праця майже завмерла. Дипломатичні місії мало не всі припинили своє існування. А ті, що зоставалися ще, доживали свого віку. Уряд ледве животів, і ніякої роботи провадити не можна було. І умови, в яких він перебував і вичерпання всіх коштів не давали йому змоги й ворухнутися.

Тарнів доживав останні дні, поволі завміраючи. Наші чільні люди розпорошилися, розсіялись повсюди; значна частина з них одійшла від чинної політики й боротьби і перейшла на культурну роботу, віддавшись їй цілковито.

Табори ще існували, але вже стояли під загрозою ліквідації; часті наїзди ріжних большовицьких комісій, які вабили слабодухих поворотом додому, хоч і зустрічали від загалу належну одсіч, та все ж дезорганізовували життя таборове, вносили розлад. Матеріяльні й духовні умови все гіршали й гіршали; згори накидалися нові обмеження; боляче допікали часами зміни настрою у комісарів та їхні примхи. Ясно було, що кінець надходить.

Молодь потяглася до Чехії по науку. Серед таборян зазначилася сильна течія йти на працю до Франції, і мали вже вирушити перші партії туди.

Організаційні зв'язки між еміґрацією підупадали; вона не маючи проводу в частині дезорієнтувалася; посилилися впливи ріжних ворожих груп, давалася взнаки загальна втома, депресія, апатія. Ми ніби переходили в стан анабіозу.

Особливо відчувалося це в Польщі, де безпосередня близькість з совітським кордоном та острах порушити сяк-так зліплений з Москвою мир і викликати нову війну з потужним сусідою, творили обставини, які виключали сливе всяку можливість якоїсь нашої праці. Та й трудно було говорити про якусь працю, коли адміністративна сваволя на місцях робила іноді неможливими самі умови перебування наших людей. До того дозоляли повсякденні злидні; безгрішшя центру ставало на перешкоді будь-якій ініціативі.

Головний Отаман Симон Петлюра, якого висилки настирливо домагалися большовики, не міг перебувати в Польщі і офіційно мусів виїхати. Життя під чужим ім'ям, у скритку, не давало йому можливости не то вести працю планомірну, а навіть ворушитися і подавати ознаки існування.

Глибока, сіра осінь. Холод, дощ, сльота, туман чужої сторони навкруги. І така ж осінь безпросвітна на душі.

Одного разу увечері, коли я приїхав до табору, де тоді був за начальника культурно-освітнього управління генерального штабу, п. Отаман, після того, як ми переговорили про справи, запропонував мені вийти разом пройтися. Він звичайно виходив з хати тільки вечорами, коли вже смеркне.

Добре пам'ятаю той вогкий вечір кінця листопаду, коли ми з ним йшли Уяздовськими алеями, тихими й безлюдними під таку пору. В розмові під час цієї вечірньої прохідки він і поділився зі мною своїм планом.

А план той полягав в необхідності відновити працю політичну в ширшому обсязі, а для того перший крок – виїзд його, Отамана, на захід в Европу. Виїзд цей не міняв концепції, яка, вважаючи за необхідне в боротьбі за визволення й державність конче скупчити усі сили живі проти найстрашнішого й наймогутнішого ворога – Москви, ставила за гасло: «чолом проти півночи» і будувала плани на порозумінні з західніми сусідами України. Але тим

виїздом хотілося виплести на широку воду, мати вільні руки, здобути волю рухів і діяльности, підсилити, оживити її і розвинути.

Першим етапом мав бути Будапешт, а там далі на захід до Швайцарії, до Франції.

Чому спинився пан Отаман саме на Угорщині? Та перш за все на цей час у нас ще збереглися два так ніби острівці в Європі – дві місії дипломатичні, що існували офіційно в Швайцарії та в Угорщині. Будапештську місію, на чолі якої стояв генерал В. Сікевич, було визнано урядово і вона користувалася зо всіх дипломатичних прав, як і інші посольства. Це давало змогу і здобути належні візи без клопоту і далі забезпечувало там перебування Головному Отаманові в умовах, якими користувалися чужоземні представники. А виразна позиція тамошнього уряду щодо большовиків, які свого часу кривавою спробою гірко дозолили угорцям, давала надію, що саме там можна уникнути неприємних несподіванок. Угорський уряд доброзичливо поставився до приїзду пана Отамана і дав згоду на перебування в своїй столиці.

Отже, зоставалося полагодити паспортові формальності, а це було питання тільки часу і то короткого. Що ж до фінансової спроможности і виїзду і перебування в Європі то її забезпечено вже. Це взяв на себе М. Василько з тих коштів, які він мав. Через нього полагоджено і всі питання взагалі, зв'язані з цією справою.

Оповівши про це, Симон Петлюра, який не міг вирушити в дорогу сам, запропонував мені виїхати разом з ним до Західньої Европи. План Отаманів одповідав давнім моїм думкам про нашу дальшу працю. Більше як рік тому ми в тісному колі найближчих товаришів обмірковували способи підняти і пожвавити нашу урядову діяльність. І серед тих способів, що ми їх на тій нараді намітили, перше місце займало заснування в Західній Европі експозитури нашого уряду. До цього проекту не раз ми верталися, розглядаючи його з ріжних сторін, і тільки брак коштів, який ми тоді особливо гостро відчували, ставав на перешкоді його здійсненню. Тим часом ми від того не відмовилися і тільки чекали спроможности перевести його в життя. Те, що надумав зробити Головний Отаман, йшло в тому самому напрямку. Тому, хоч я глибоко зжився з таборами, мав там роботу, яку вважав за корисну

і яка заповнювала увесь час, і хотів перебути з нашим військом до кінця, я не міг не привітати наміру Симона Петлюри і пристав на його пропозицію: зламати уставлений вже уклад життя і вирушити в невідоме. Я тільки виставив з свого боку деякі умови, з яких найголовніша була та, щоб перед виїздом Симон Петлюра мав у себе в розпорядженню певну суму, що давала б змогу перебути довший час і була забезпекою на якийсь випадок.

Ближчі товариші, з якими я радився, теж погодилися з цим планом, вважаючи його за доцільний і корисний.

Я повернувся тоді тим часом додому до табору, сподіваючися ще перебути свята в колі близьких мені людей, які були мені за рідних. Та виїхати довелося швидче, ніж гадалося. І от чому.

Пан Отаман, вирішивши подорож, хотів неодмінно виїхати ще в старому році. До цього саме він прив'язував багато, і як тільки залагоджено було паспортові формальності, почав лагодитися в дорогу.

А тут ще зайшли деякі події, про які не годилося б тут і згадувати, у внутрішньому життю нашому у Варшаві, що зосереджувалося на старому помешканню нашої місії на Алеї Руж, де бував часом пан Отаман. Ті ускладнення вельми прикрого характеру – там було викрито потайного большовицького аґента – примушували поспішати з од'їздом якомога швидче.

Останні звістки з Варшави зірвали мене раптом з Каліша. Залишивши і на службі, і в себе в хаті, як було, я нашвидку виїхав до пана Отамана. Хоч ті умови, про які я казав вище, ще не було здійснено, але виходило, що довше баритися з виїздом було не слід.

Сам він виїхати не міг, і паспорт і візи закордонні були готові тільки у мене. І тому я поступився своїми вимогами – пізніше довелося в цьому гірко каятися – умовився тільки, що, завізши Головного Отамана до Будапешту і влаштувавши там, я на якийсь час залишу його, повернуся до табору порядкувати свої справи.

І от 31 грудня 1923 року вранці з поспішним потягом, що йшов на Відень, вирушили з Варшави – Степан Могила, начальник пресової служби нашої місії в Будапешті – під таким прибраним ім'ям їхав С. Петлюра – та я, якого каприз паспорта повернув чомусь у нашого торговельного аґента в Угорщині.

Вирушили в невідоме.

Саме на новий рік вранці, втомлені довгою дорогою, прибули ми до Відня. Потяг прийшов не на Північний двірець, як то бувало звичайно раніше, а на Західній, в частину міста, якої я зовсім не знав.

Ледве починало розвиднюватися. На дворі метелиця, мороз чималий та ще з вітром гострим. Залишили речі на двірці і недалеко знайшли вже відчинену кав'ярню. Зайшли туди напитися кави а при тій нагоді розпиталися кельнера про готель, де б було чисто, спокійно і недорого. Він, спасибі, пораяв отут-таки недалечко, зветься «Zur Linden». Туди й подалися. Справді, пристойно й чисто. Дали нам дві кімнатки. Грубку напалено, тепло, затишно; постіль біла, чиста тією чистотою свіжою, що тільки в німецьких землях зустрічається. Повмивалися, причепурилися й почали радитися, що робитимемо сьогодні, з приємністю думаючи про перспективу провести в цьому тихому й спокійному куточку кільки часу в умовах європейського комфорту. Тим часом я пішов до портьєра заявити наші паспорти. А він глянув та й каже:

– Панове українці? а тут у нас мешкає ваш земляк, колишній міністр. Може й ви його знаєте – і називає прізвище.

– Як же не знати, – одповідаю, знаю. А сам думаю – от тобі маєш! Добра пригода! Перш за все, подорож наша і підготовлялася, і відбувалася в таємниці, про неї широко не говорилося; пан Отаман їхав під чужим ім'ям і одразу виявлятися йому не випадало; тільки небагато людей знало куди саме він прямував. А далі, і сам земляк. Я знав його з давніх часів; колись милий і симпатичний юнак, інтеліґентний, талановитий, поліґлот, він справді був в одній державі – і досить нещасливо – за нашого посла. А потім в його ближчому минулому не все було ясно.

Ну і вскочили, думаю. Просто неймовірно! У перший же день подорожі, у Відні, в далекій дільниці, в скромному маленькому готелі випадково з'їздяться з ріжних держав люди, земляки, що не бачилися роками, а останній час навіть не чули один про одного. Випадок! Хто б тому поняв віри! От тобі й маєш – теорія можливостей.

Хвалюся новиною панові Отаманові. Зустрічі, хочеш не уникнути не вдасться. Вирішаємо побачитися. Велике здивування пана міністра, коли він побачив мене, а ще більше – коли С. Петлюру. Отаман, який його знав краще за мене і добре колись до його ста-

вився, бере його на сповідь. З розмови тієї виясняється те, що нам було неясним в його епопеї. В тій державі, де він був за посла, у нього вийшли прикрості, і йому довелося проти своєї волі забратися. Та найгірше було те, що останніми часами він опинився в непевному товаристві, що було якось зв'язано з большовиками, і на цьому ґрунті у нього виникли, делікатно кажучи, великі непорозуміння з владою однієї країни. А тепер у нього теж якісь ускладнення з місцевою поліцією щодо документів та перебування у Відні.

Залишившися самі за обідом, ділимося враженнями. Те що оповів сам про себе земляк, ще більше переконує, що зустріч ця не до речі. Зважившись все, рішаємо рушати до Будапешту сьогодні ж таки. Заходимо на двірець і довідуємося, що потяг іде щось о 7 чи о 8 год. увечері. Решту дня віддаємо одвідинам старих приятелів. Заходимо до Євгена Чикаленка, де нас сердечно вітають. Покійна його дружина Юлія Миколаєвна, що особливо радісно зустріла Симона Петлюру, клопочеться коло чаю. Пан Отаман – давній «Симон Васильович». Непомітно за розмовою, споминами, запитаннями, проходить час, і не хочеш іти з тієї типової німецької кімнати, де знову почув себе на годину ніби в Києві на Благовіщенській в затишній гостинній господі нашого любого «Пана».

Далі, радісне здивування, нині вже небіжчика, Павла Чижевського, якого ми одвідали в його готелі. Ніби й досі дзвенить в усі його здивований оклик:

– Видав?!..

Справді, наш прихід, появлення у Відні Симона Петлюри було великою несподіванкою і несподіванкою приємною старому й хворому П. Чижевському, що ввесь жив і держався на світі тільки одним: рідною Україною. Тяжко хворий, він проте бадьорився, як завжди, повен енергії, проектів. Говоримо про справи, ділимося враженнями, плянами на майбутнє; він радіє, що нарешті Симон Петлюра вирушив у світ, розпитує, що ми маємо робити, та годинник знову нагадує, що треба перервати любу розмову з таким гострим і цікавим співбесідником та поспішати до потягу. На відході від П. Чижевського зустрічаємося з деким з наших молодих віденських земляків.

Відень, хоч і занесений снігом, скутий палким морозом, дуже подобався С. Петлюрі. Йому припала до смаку весела й привітна вдача віденців, що через новорічний настрій особливо виразно давала себе відчути і в ресторації і в ваґоні трамваю.

За день у Відні С. Петлюра якось посвіжішав, ожив. Він з кожної дрібнички подорожньої ніби пив з насолодою щось свіже, бадьоре, животворне – почуття волі.

Перше по кількох роках війни, напруженої праці державної,після напівлегального існування останнього часу почувати себе звичайною людиною,бути в каварні, ресторації, трамваї, змішатися з вуличним натовпом, спинитися перед вікном книгарні, просто вільно ходити вулицями – це ж справді насолода...

Тризуб, 1931, ч. 20–21, с. 26–33; Симон Петлюра. Державний муж. Нью-Йорк, 1957, с. 76–83.

Ян Токаржевський-Карашевич

СИМОН ПЕТЛЮРА В ПАРИЖІ (1924–1926)

Прибув Симон Петлюра до Парижа у жовтні 1924 року із Швайцарії після більше як півріччної подорожі через Відень, Будапешт, Цюрих га Женеву.

Париж був метою, до якої скерував С. Петлюра свої кроки з самого початку своєї подорожі, з наміром оселитися там на довший протяг часу.

Приїзд до Парижу був зв'язаний з певними дипломатичними ускладненнями, яких розв'язання затяглося унаслідок уступлення як президента Французької республіки Міллєрана, так і уряду Пуанкаре. Помимо твердого рішення визнати СССР, нове правительство Геріо вважало можливим вирішити у бажаному сенсі всі труднощі, і треба признати, що після відповідних заходів нашого офіціяльного представництва та старань прихильних французьких кіл, правительство і всі його орґани заховали цілком коректне поводження за весь час перебування Головного Отамана на французькій землі.

Не підозрівав небіжчик, приїздючи до Парижу, що тут найде його куля підісланого ворожого наймита, не гадав, що на гостинній французькій землі, так би мовити, у огнища французької нації, при якому він прийшов тимчасово сісти, зустріне його смерть, і ще така страшна. Він їхав до Парижу, бо вважав столицю Франції за найбільш відповідне місце для продовження та здійснення поза межами батьківщини тих завдань, до яких покликала його всесильна доля.

Париж, у якому перехрещувалися завжди шляхи всесвітньої політики, столиця країни, яка традиційно мала завжди, хоч змінливу, але свою власну східню політику, був по всі часи центром найріжноманітніших емігрантських скупчень. Тут збіралися творці грецької незалежности, тут будувалися проекти об'єднання Італії, тут тинялися довгий час сербські, болгарські, бельгійські й ірландські емігранти, тут врешті працювали польські національні комітети. Франція, був колись час, стояла завжди у перших рядах націй, що допомагали визвольним змаганням пригнобле-

них народів, починаючи хоч би з допомоги формуванню та унезалежненню Сполучених Штатів.

Останніми часами, після світової війни, коли Німеччина мусіла змінити свою східню політику, а Англія залишалася хоч би тільки теоретично членом т. зв. Антанти, Франція стала найбільш виразним центром для всіх народів, яким розклад Російської імперії дав змогу заявити про своє існування. Тут, крім створених та признаних Балтійських держав і Польщі, представлених нормальними посольствами та делєґаціями, кавказькі народи та туркестанці мають свої найвищі державні органи, часто правительства чи найбільш авторитетні представництва. Доля цих країн була настільки подібною до долі України, що логично сюди мусіли скеруватися очі Голови Української Держави. Зв'язаний з Францією спільністю інтересів чи подібністю політики, комплекс європейських держав, навіть помимо певних розходжень і помимо крикливого відхрещування від поневолених росіянами народів та часового залицяння до большевиків, розумів причини і значіння цього скупчення. Не дурно один з видатних чужоземних політиків, довідавшись про приїзд Головного Отамана Петлюри до Парижу, сказав: «Це дуже добре! Ви тепер всі тут і легче з «Вами» зустрінутися та порозумітися».

Ще і були причини приїзду Пана Отамана до Парижу, він їх добре зважив, розумів і намірявся використати, що у великій мірі йому вдалося.

Були ще і причини особисті. Людина високо культурна, завжди захоплена поглибити свої знання, людина, що цікавилася всіма ділянками політичного, суспільного, наукового і мистецького життя, линула до Франції, якої культура приваблювала до себе.

Перше помешкання, в якому оселився Отаман Петлюра у Парижі, складалося з двох бідненьких хаток з кухнею на третьому поверсі поганенького дому 27, rue Belgrand. Серце стискалося у кожного українця, дивлячись на ці тяжкі обставини, в яких жив вождь української нації, Голова Держави! Повинно воно стиснутись ще більше тепер, коли приходять ще докори сумління, що ми могли на це дозволити, та що може у цих формах його життя і знайшлась можливість для злочинця так легко знайти Пана Отамана

та підійти до нього. Коли згадуєш той холод у цьому помешканню, з яким Отаман боровся, роздмухуючи сам вугілля у камині, коли згадуєш скромність щоденної страви та дивну бідність хатньої обстанови, начиння, то вже не серце стискається, а сльози ллються з очей. Всі ці сумні враження збільшуються споминами того простого, щирого приняття, тої веселої усмішки, тих привітних слів, з якими зустрічав Пан Отаман кожного, кого приймав у себе.

Ще збільшуються вони, коли згадаєш, що у моменти не раз великих грошевих труднощів знаходив він завжди спосіб допомогти иншим, кому було важко пробитися чи під час хвороби, чи шукаючи праці, чи при іспитах у школах, чи для якої важної подорожі.

З далекого, майже тільки робітничого кварталу, щодня у товаристві когось з свого найближчого оточення, хто не був прикований до якоїсь сталої праці, Пан Отаман виходив на довгі туристичні відвідини паризьких музеїв, бібліотек, церков, а також, що нас часто дивувало, паризьких цвинтарів. Перша прогулька по приїзді до Парижу була на старовинне кладовище Pere Lachaise, потім одною з найбільш укоханих – на малий цвинтар у Пасі, на могилу Марії Башкирцевої. Чи було це несвідоме передчуття, що прийдеться йому спочити, на одному з паризьких кладовищ?

Переїхав потім Пан Отаман до дому 192 Avenue Daumesnil на короткий час, де мав одну хату в новому готелі, з якою можна було примиритися тільки з огляду на її чистість та свіжість.

І там, як і в попередньому помешканні, життя Отамана залишалося таким самим. Ділилося воно поміж довгогодинним читанням, величезним листуванням і відвідуванням історичного та артистичного Парижа. Книжки за ввесь час перебування у Парижі Пан Отаман просто ковтав і гори заміток, виписок росли на його столі. Це були книжки французькі, польські, російські і, розуміється, всі, що можна було мати, українські. Зміст їх був самий ріжноманітний: історичні, військові, філософічні, економічні та соціологічні, політичні, правничі, навіть адміністративні, не говорячи вже про повісті, романи чи мистецькі та літературні критики. Всі питання політичні як цього часу, так і ретроспективні, цікавили його, і не було нової книжки, якої б він не шукав в одній з тих мов, якою володів. Велика кількість часописів збиралася в його

кімнаті, б він завжди уважно слідкував за всім світовим життям, шукав чим кожна подія могла б бути для України корисною чи шкідливою, яку з кожної слід витягнути науку.Давні спомини журналістичної праці, талан публіциста, правильність поглядів і здібність швидко зхоплювати кожну справу допомагали йому вишукувати квінтесенцію вартости.

В зібраному матеріялі, робити далекозорі підсумки як з теоретичних міркувань, так і з життєвих явищ.

Військовість, справи воєнної техніки, організації і тактики, словом все, що належало до війська, вважав за свою спеціяльність та найбільш ним цікавився і займався. Нові книжки і публікації військового характеру від великих творів до дрібних газетних статтів були йому завжди відомі і в глибокому переконанні, що Україну можна буде відбудувати тільки як державу мілітаристичну, з покриваючим усі инші ділянки національного життя військовим устроєм, старався у всьому знайти корисну теорію з передбаченим пристосуванням. Музеї історичні та військові цікавили його спеціяльно. Музей Інвалідів, спомини великого французького минулого у Версалі, у Луврі та инш. знав Пан Отаман дуже добре, бо часто до них заходив і уважно усе розглядав, складаючи все в одну гармонійну цілість результати власних обсервацій з споминами прочитаних книжок і статтів.

У березні 1925 р. оселився Отаман у Латинському кварталі у домі 7, rue Thenard, у готельчику, в якому мешкали лише професори та студенти розкинених поблизу шкіл. У тому ж домі мешкало кількох українців, які належали до найближчого оточення Головного Отамана. Його кімната, хоч не велика та скромненька, стала тут огнищем, при якім збіралися всі ті, кого господар близько до своєї особи допускав, з ким бажав співпраці, кого хотів використати для державно-національних справ, і то не тільки видатні робітники на державній ниві, але навіть звичайні чесні патріоти. Час від часу чи з нагоди якого листа голови уряду, чи якої події, чи приїзду до Парижу якого видатнішого українця, скликав Пан Отаман до себе своїх урядових і близьких співробітників і довгі бесіди на всілякі теми та наради продовжувалися не раз довго у ніч. Блискучість його думок, цікавість пропонованих

проектів, жвавість розмови підтримували завжди інтерес до цих нарад і тих питань, що було на них порушено.

Приїзжаючі часом з провінції або переїзжаючі через Париж, козаки чи старшини були прийняті так само сердешно, як видатні громадські діячі, і так же просто. Тільки глибока повага до людини, що мала мужність при всіх політичних труднощах та буденних злиднях, при тій невдячності, при тій злочинній зрадницькій ворожості деяких окремих людей чи груп українського суспільства, стояти на своїм посту і нести спокійно важкий тягар своїх обов'язків Голови Української Держави на еміграції – накладала певні рамці необхідного етикету.

Бувало не раз, пан Отаман приймав у себе людей цілком нереспубліканських поглядів, себто таких, які ставилися негативно до того режиму, при якому він став Головою Держави. Негативне їх відношення до устрою і форми УНР переносилося логично на того, хто стояв на чолі тої ж УНР.

І отже одна розмова з ними цієї людини, яка очаровувала всіх, кого хотіла очарувати, примушувала їх змінити погляди на наше близьке минуле, на обставини, за яких з розбурханого революційного хаосу виникла УНР, примушувала їх зрозуміти, що держава повинна бути у першу чергу національною та що питання про форму влади та соціяльний режим вирішуються завжди у залежності від координації сил у самому суспільстві. Такі переконані монархисти, схиляли голову перед Симоном Петлюрою. Схиляли вони голову перед ним, правда, головним чином тому, що він був на той час дійсним, законним, офіціяльним вождем української нації, але також і тому, що це була людина доконаного факту, якої теорії уступали перед чинами, а чини диктувалися імперативами любови до батьківщини.

Глибокі почуття та .самопосвята, з якими Симон Петлюра грав свою безмежно трудну ролю Голови Української Держави на еміграції, були у сотні, тисячі разів більше вартістні, як всі ефемерні принади масового захоплення ним, чи хвилевої популярности революціонера. Великою людиною здавався він нам у 1917 та 1918 роках, коли на чолі війська він захищав Київ од большевиків та коли вже його порівнювали з Ґарібальді чи Симоном Болівaром. Але сто раз більшим мусить він показатися у свойому па-

ризькому періоді, коли він не переставав високо тримати прапор національного маєстату при всій бідності свого особистого життя та непереможних перешкодах у своїй діяльності та ніколи не забував про свою історичну ролю, про ту, так би мовити, містичну силу символу верховної влади і існування Української Держави, який обставини втілили в нього.

Згадуються нам тепер численні розмови з Паном Отаманом на ріжні близькі нам державно-політичні та культурні теми. Небіжчик завжди умів помимо великої обережности в оцінці подій чи людей, помічати все дійсно варте уваги у калейдоскопі, що проходив перед його очима. Він звертав завжди увагу на те, що слід би було нам запозичити у чужинців та пристосувати на Україні. Від традиційного, так би мовити, автоматичного патріотизму французького натовпу, його пошани для національного прапору ми переходили до сучасного, державного устрою та парламентаризму, який сам себе пережив і вимагає змін; ми говорили про правдиву вагу західньої цивілізації та про необхідність її прищеплення у нас у своїх істотних формах і згадували про релігію і ролю церкви. У цих питаннях небіжчик мав цілком власні, своєрідні погляди. Він гадав і говорив про це з якимсь месіяністичним ентузіязмом, що українська церква, яку він назвав церквою св. Андрія, має у будучині зайняти поруч з церквою св. Петра – католицькою та з церквою св. Павла – ґреко-російською видатне, а може найвидатніше становище. Він приписував українській церкві ролю майбутнього центру християнства, ролю, яка у своєму конечному результаті дасть успішне закінчення всіх унioністичних спроб як упсальських серед протестантів, так і велеградських серед католиків, чи врешті тих, які намагаються робити англіканські ієрархи у самих ріжних напрямах. Постійне порівнювання всіх шкідливих російських впливів, що так глибоко всякли в українську душу, з західнє-европейськими формами життя та думання приводило його завжди до висновку, що українській нації дадуть силу і змогу виконати своє посланництво тільки радикальне відмежування від Росії та всього російського, західні виховуючі впливи та час. Колись з часом, коли стануть відомими його приготовані праці,

чернетки статті та замітки і проекти, найдемо ми в них усі ці думки. Чи зрозуміють його тоді? Чи послухаються?

Згадується нам одно веселе, але глибоко іроничне зауваження Пана Отамана: «Як це добре, що я ніколи не можу бути «петлюрівцем»! І не хотів би!». Скільки іронії у цій фразі тонкій, повній критицизму, скільки почуття власної сили! Це було сказано після довгої розмови на теми політичні і навіть соціяльні, хоч до них ставився небіжчик досить індеферентно, вважаючи їх музикою далекого майбутнього. Терміни «петлюрівщина» та «петлюрівці», якими росіяне хотіли заплямувати та осмішити цілий період української визвольної боротьби і всіх борців, що в ній приймали участь, а які стали для нас характерними і почесними, трактував Отаман завжди іронично. Помимо стійкости і твердости свого характеру, своїх переконань і волі у прямованні до наміченої мети, Симон Петлюра до кінця свого життя не розумів, що так, як колись всю визвольну боротьбу українського народу у XVII в., названої «Хмельниччиною», так тепер назва «Петлюрівщина» обіймає всю епоху від 1917 року, від київського договору з Тимчасовим Правительством аж до майбутніх ще триумфів.

Глибоко й боляче відчував Головний Отаман всі сварки, весь розгардіяш у думках та поступованні нашого громадянства. Його глибоко вражали та боліли незрозумілі, викликані лише некультурністю, незрівноваженням і нестійкістю переконань та браком дійсного патріотизму, Групові чи партійні розходження. Здавалося, і він це так розумів і так цього хотів, що у такі трагічні хвилини, як наше сучасне положення, коли війну з страшним, лютим ворогом, що запосів нашу батьківщину, не закінчено, коли відродження нації ще не довершено, – всі повинні би скупчитися для осягнення цієї найближчої мети і показати як і ворогові, так і всім чужинцям дійсну фізіономію нації, поважну, страшну у своєму спокою і самовпевненості.

На жаль, нема у нас нічого подібного! Кожна найдрібніша групка, кожна в егоїстичних почуттях і найбільш приземних інтересах ображена людина тягне у свій бік, і всі готові вони сьогодні ж порозуміватися ї сходитися з якимись, ніби їм співзвучними групами чи людьми у ворожому таборі. З безмежною «легкодухістю викривлюється і калічиться фізіономію нації ріжнородни-

ми «смєновєховствами», виправдуючи їх штучними аргументами, теоріями про творення українськсї нації з неукраїнців та за допомогою чужинецького елементу, або брехливими поясненнями історичних фактів чи зареєстрованих подій.

Боліло Головного Отамана те, що прояви українського інтелектуального життя незначні, що енергії виявляється мало, що нема «активности». Боліло його і гнівило, що ми упускаємо нагоди примусити себе пізнавати і говорити про себе, що коли появиться яка українська часопись, вона здебільшого блідна, нудна, не життєва або визначається иноді тільки дикунством та безглуздям своїх редакторів.

Потішався він лише надією на еволюцію, головним чином духову, свого народу, закликав до «активности» як урядові чинники, так і громадські кола і окремих людей, вважаючи виявлення найбільшої енергії на всіх полях життя одною з найнеобхідніших форм боротьби за існування української нації. Давав сам приклад, підсовував думки, інспірував чи наказував учинки. Його заходами і завдяки йому створено у Парижі огнище французько-українського зближення. Йому завдячують своє існування як українські, так і французькі видання чи публікації про Україну, що появилися у Парижі. Його енергійному, особистому настоюванню можна приписувати доведення врешті, після п'ятирічних спроб, до належного кінця справи українсько-кавказького порозуміння. В його «активності» треба шукати джерела «активности» тих людей, які за кордоном чи у нашому внутрішньому житті щось зробили за ці два роки. Багато є такого, про що писати поки що не можна, щоб не наражати живих людей чи там під ярмом ворога, чи тут, щоб передчасне виявлення не пошкодило здійсненню далекосяжних планів. Конкретні наслідки, важливі події може у не так далекому майбутньому виявлять це самі. Особиста ініціятива Пана Отамана, впливала завжди як стимул, що оздоровлює та підтримує енергію та діяльність правительства УНР; їй під час паризького періоду завдячується багато.

Зрозуміти вартість цієї особи для України та її значіння на тлі подій останніх років можна було б лише у розмовах з чужинцями. Україна при всіх зусиллях залишалася довгий час чимось націо-

нально і політично неокресленим, і поступування ріжних українців за кордоном окресленню її не допомагало. Події, освітлювані ріжними людьми чи Групами тільки з боку своїх Групових чи дрібно-еґоїстичних поглядів, забувалися цілковито. Відомим залишався лише Петлюра! Він для всіх чужинців був найактивнішим борцем за незалежність України, для приятелів наших і прихильників він був живим втіленням ідеї української державности, для ворогів та адептів большевиків – найстрашнішим ворогом цих останніх.

Не раз приймав Головний Отаман у себе чужинців, чи, коли йому важко було їх приймати при тяжких обставинах свого життя, зустрічався з ними у когось. Були це люде ріжних становищ і положень. Такі, що тепер являються впливовими, такі, на яких небіжчик покладав надії. Тяжкі матеріяльні обставини і складне положення Головного Отамана, що вимагали зручного примирення бідности, з етикетом, тісности з кількістю присутніх, студентського готельчику з державним положенням як господаря, так і гостей ускладняли страшенно ці стосунки і надавали всім побаченням небіжчика певної таємничости.

Не раз жартував він з цього всього, порівнюючи ріжні епізоди свого життя та урядування нашого правительства на еміґрації з книжкою Машара «Le royaume dans la Mansarde», але оточений повагою не тільки українців, але й чужинців ні разу не мав потреби нагадувати нікому про дистанцію між Головою Держави, що носить у собі весь маєстат своєї батьківщини, з тим, кого він до себе допускає.

А допускав він радо, приймав просто і ласкаво і ще напередодні своєї трагичної смерти, 23-го травня, в день своїх ім'янин приймав всіх, хто приходив скласти йому свої побажання. Увечорі зібралося все ближче оточення Пана Отамана. Він був у доброму настрої, веселий, спокійний. Було у хаті тринадцять осіб. Коли це помічено, Пан Отаман жартував і сміявся з тих, хто вірив в забобони.

Літом 1925 року прибула до Парижу дружина Головного Отамана пані Ольга Петлюрова з донькою панною Ларисою Петлюрівною, і морально його життя покращало значно, бо розлука з родиною була для нього тяжким горем. Доньку свою він страшенно любив, бачив у ній продовження всього свого життя, часто про неї з своїми близькими говорив. Говорив про її листи, говорив

про те, що її цікавить, про те, що вона любить, чим займається, Цими розмовами, які тепер згадуються, сугестував зацікавлення нею, учив любити її.

Присутність родини установлення легшого сполучення з правительством, якого голова та члени почали періодично відвідувати Париж, успіхи у деяких начинаннях, потішаюча статистика здорової думки серед еміграції, радісні звістки про упертість національних змагань і невдачі росіян на Україні, врешті випливаючі з цього всього перспективи реалізації намічених планів істотного характеру – давали йому моральне задоволення і певний спокій духу.

На початку свого перебування у Парижі Головний Отаман хоч трохи оберігався. Трохи слухав пересторог і просьб не виходити самому, але завжди з кимось, хто на той час виконував обов'язки ад'ютанта. Під кінець перестав зовсім стерегтися, сміявся з побоювань, не вірив, що йому щось може загрожувати. Почав виходити зовсім сам або тільки з родиною, і це стало відомим тим, хто за ним слідкував запевне ввесь час.

Життя його було надзвичайно регулярне і одноманітне. Прослідкувати, коли і куди Пан Отаман виходить з дому, було дуже легко і це напевно робилося, як це вже показують відомості поліції про приготовления до замаху ще у попередньому році. Спокій, з яким він ставився до всіх побоювань за нього, і був причиною, що він не стерігся. Ще 25-го травня уранці він робив проекти на цілий день, умовлявся щодо побачень та давав розпорядження.

Вийшов він біля 1-ої години з дому та пішов поснідати винятково не з родиною, а сам. Пійшов до маленького ресторану Шартьє на вул. Расін, де часто снідали українці, що поблизу мешкали.

Злочинці, яким було доручено знищити його, запевне вичікували довго такого зручного моменту. Шварцбард був викликаний екстрено якимсь своїм спільником. Стояв та вичікував на розі вул. Расін, щоб не упустити нагоди виконати свій ганебний намір.

Коли Пан Отаман підійшов до нього, він вистрілив. Пан Отаман упав, але кат до лежачого стріляв ще п'ять разів, щоб бути певним,що він доручене завдання виконав.

Буцімто він запитав перед вистрілом: «Пан Петлюра?», на що Пан Отаман відповів: «Так, це я!». Слушно завважив у своїй

промові на жалібній академії п. Микола Шумицький, що Симон Петлюра з таким самим спокоєм, з яким весь час ніс тягар своєї праці, тягар своєї ролі, з таким самим спокоєм, з яким в найскрутніших обставинах не боявся наперекір всім обставинам і родинним інтересам, наперекір розбиваючим нерви ворожим інтригам чи знеохочуючим інертності і ледачості окремих людей чи ґруп українського громадянства залишитися Головою Держави, відповів на запитання, чи це він – «Так, це я!». У нього напевно не появилася ні на .одну хвилину думка, що він може зріктися своєї особи, абдикувати з своєї гідности хоч би за ціну життя. Так як спокійно він продовжував за весь час свого перебування у Парижі дбати про величність свого становища, помимо не раз геройської самопосвяти і мученицьких страждань, зв'язаних з тим, так спокійно прийняв він свій мученицький вінець.

Стріли паризького чекиста Шварцбарда були стрілами у серце і по маєстатові української нації! Вони потрапили і поранили кожне українське серце і негідним є імени українця той, хто не схопився за груди, хто сльозами не залився, хто не відчув загально-національного горя!

Смертельно пораненого перевезли до шпиталя Charite на rue Jacob, де він помер приблизно біля 2 з полов. годин. Заки поліція встановила ідентичність жертви кривавого замаху, заки сповістила на помешкання, заки прибігли до шпиталю, все було скінчено.

Тіло героя-мученика перевезли потім до Медично-Правничого Інституту для виконання лікарських формальностей, з якого 30-го травня було перевезено до Румунської православної церкви на rue Jean de Beauvais, де небіжчик майже щонеділі молився. Після урочистої похоронної одправи, відслуженої в присутності вдови і доньки небіжчика та пана Андрія Лівицького, Голови на той час Української Держави, і їх оточення, правительства та численних делегацій від армії, громадських установ, політичних партій і багатьох представників ріжних Держав та инших чужинців, рушив останній похід Головного Отамана»... Поховано його тимчасово на цвинтарі Монпарнас. Тут на могилу свого найстаршого сина Україна-мати ллє сльози і складає квіти національного горя, очікуючи дня, коли буде можна притулити його до свого серця

у Київ і у катедральній церкві Св. Софії. Тут робляться постанови, тут шепчуться присяги...

Пам'ять про Симона Петлюру не загине у Парижі. Від дрібненьких мешканців готелю на rue Thenard, які називали цього чемного поважного чару пана «Grand Papa», до обережних політиків всіх напрямків, всі вже знають про легендарного Петлюру, якого інкогніто розкрила його страшна смерть; всі добре знають, що це злочин кривавої Росії.

І все це разом з неутішним горем всієї України складається на всеохоплюючу «петлюрівщину», яка доти існуватиме, доки планів Петлюри не буде здійснено, доки заповітну мету визволення і унезалежнення України не буде осягнено. Поки Україна не звільниться з ворожого ярма, поки не заживе вільним національно-державним життям, все, що буде для цього робитися, буде лише виконуванням заповіту Петлюри, ступанням по його слідах, буде «петлюрівщиною». «Петлюрівцями» доки цю мету осягнено не буде, – будуть всі дійсні патріоти, і ця назва, що її з іронією і ніби для образи було вигадано ворогами, стане найбільш почесним титулом.

Париж. 20.X. 1926.

Тризуб (Париж), 1926, ч. 20–21, с. 33–42.

Модест Левицький

КОЗАК І С. ПЕТЛЮРА
(уривок із спогадів)

Це було р. 1922 по весні, коли я жив у Закопаному, де завідував санаторією, що її врядило американське товариство YMCA для хворих на легені вояків наших, інтернованих у польських таборах.

Були серед тих хворих і старшини, й козаки.

Часто вечорами або й вдень, коли на дворі була негода й не можна було йти на проходку в ліс, більшість хворих збиралась у великій палаті, де могло вміститися душ із двадцять, і розважалися люде розмовами на біжучі теми, гострі й болючі для всіх.

В той час по таборах інтернованих їздила совітська місія й завзято агітувала за поворот до дому по тій «амнестії», по якій, як пізніше стало відомо, половину поворотців розстрілювали зараз по переході кордону, а решту засилали в Московшину, в Сибір, Туркестан, – тільки не на Україну.

Органично з цим були зв'язані й питання взагалі про поворот до дому: коли й як станеться він? З цього далі виникали дискусії про діяльність уряду нашого й критика його.

Така вже психологія людська, що коли опиниться хтось у біді, то в самперед починає шукати винуватця того лиха й в тих шуканнях заходить иноді навдивовижу далеко, до самого Бога; акти обвинувачення складалися надзвичайно суворі, а це було тим лекше, що самого обвинуваченого нема перед очима й голосу його почути не можна.

Критикували здебільшого старшини. Що менше інтелігентна була людина, що вищий був її військовий чин, то з більшим апломбом і гостріший був осуд. Козаки в таких розмовах рідко брали участь, а слухали мовчки й потім проміж себе, осторонь, ділилися своїми міркуваннями.

Але взагалі мушу сказати, що більшість старшин стояла на боці Головного Отамана й коли обвинувачувала, то не так його самого, як тих людей, що його оточували.

Серед старшин був один полковник N, людина дуже озлоблена, нещира й немила ні мені, ні всім иншим мешканцям нашої

маленької колонії в Закопаному. Родом із Києва, син професора, він проте був московської орієнтації, дуже погано й неохоче говорив по-вкраїнському, а в запалі суперечки чи в гніві зараз переходив на московську мову.

Але що найприкріше було в цій людині – то нещирість: прилюдно він ніби згоджувався з більшиною, або мовчав, а наодинці козакам казав зовсім інше, злісно лаючи й уряд, і Головного Отамана, вигадуючи на них иноді видимі брехні, білими нитками, як то кажуть, шиті.

Козаки неохоче сперечалися з ним, бо все ж таки в них була та військова звичка, пошана до старшого рангою: то козак, а то полковник.

Особливо не любив полковника N. один сотник О., поляк із Поділля, але українець по переконаннях; кадровий старшина колишньої російської армії, він після революції вступив до нашої армії; при відступі нашому він захорів на висипний тіф і залишився в якомусь селі по дорозі. Селяне переховали його від большевиків і потім він попав якось до Яковлевської дивізії й з нею перейшов польський кордон.

Мавши змогу вступити до польського війська, він, проте, волів лишитися з нашими інтернованими й ділити з ними всі злидні життя за дротами. Він був тяжко хворий на обидва легені, майже не вставав з ліжка й по весні вмер у нас-таки, в санаторії.

Одного разу я ввійшов у палатку під кінець горячої суперечки між полковником N. і сотником О., який інтелігентністю й щирістю значно перевищував полковника й завжди перемагав його.

– Якби Петлюра мав хоч одну десяту тих здібностей, що має Пілсудський, – казав полковник, – то ми не сиділи б тут, а були б на Україні.

Я зрозумів, що полковник вже «здає позиції» й хоче підкупити сотника-поляка хвалою Пілсудському, що було цілком нещиро, бо нещодавно він теж лаяв і Пілсудського.

Сотник зрозумів цей маневр і аж скривився з огиди, але відповів:

– Не можна рівняти Петлюру ні з Пілсудським, ні з ким иншим. Всякий вождь є продукт свого народу й своєї епохи. Пілсудського породив польський народ, більше свідомий національно, а крім того, й політична кон'юнктура склалася для нього сприятливіше.

А Україна в цей момент не спромоглася дати більшого чи здібнішого чи щасливішого за Петлюру. Наш народ ще не дозрів національно, а може занадто придушила Москва його свідомість і він не так піддержав Петлюру, як наприклад американці Вашінґтона.

– Значить і не варт самостійности, коли до неї не доріс, – завважив полковник.

– І цього не можна сказати, – відповів сотник О.

Адже дав український народ Хмельницького й Мазепу. Хмельницькому пощастило, а Мазепі ні, хоч був він кращий політик і дипломат за Богдана. Петлюру судити ще рано: це зробить історія й то вже після смерти його. Якби менше йому було такої критики, як ваша, а більше помочі та щирости, то напевне більше й він міг би зробити. Сотник дуже хвилювався, аж червоні плями виступили йому на обличчі, й я мусів просити припинити цю суперечку, бо вона вже ставала фізично шкодлива хворому.

Серед козаків був один З., з повстанців із околиць Черкасів. Він завжди був понурий, мовчазний; у розмови вдавався дуже рідко, а більше слухав, підперши схилену голову кулаками. Він пережив тяжку, кошмарну драму з ласки большевиків і це геть переламало цю добру й щиру, в ґрунті, людину. Це був типовий наш здоровий селянський розум; освіту він мав дуже невелику, – здається звичайну сільську школу, – але газети, що приходили до нас, перечитував усі від початку до кінця. Большевиків він ненавидів усіма фібрами душі своєї, а що то були майже виключно москалі та жиди, то ця ненависть мала й різко-національну барву; тому він ненавидів і «москвофіла» полковника N.

Одного дня після сніжної хуртовини, що загнала всіх у хату, перед вечером на дворі стихло, випогодилось і навіть виглянуло сонце. Хворі, після довгих балачок у хаті, висипали майже всі на двір, на сонечко.

Пішов і я пройтись у ліс, щоб лишитись на самоті зо своїми думками, які теж крутилися ввесь час коло тих проклятих питань: коли та як ми вернемося до дому, хто нам у цьому допоможе та чи допоможе? І за тими думками я не почував ні простору, ні часу, – й спинився, коли вже ноги заболіли й помітив я, що далеко відій-

шов од дому. Я поспішив вернутися, бо вже вечоріло й пора була заганяти моїх хворих у хату.

Недалеко від санаторії нашої я побачив козака З. Він сидів на стовбурі зрубаної ялини, підперши кулаками низько похилену голову. І хоч це була його звичайна поза, але на цей раз він видався мені особливо понурим і сумним і мені так жаль його стало, що я підсів до нього на колоду й спитав, стараючись розважити його:

– Чого-бо ви так зажурились ? Що сталося, те сталося, – назад не вернути. Треба думати вперед. Вже гірше, як є, мабуть не буде. А може таки й на краще поверне й ми ще на щось здамося для рідної справи.

– Ні, пане докторе, – відповів він із одчаєм у голосі. – Не маю я надії, щоб оте краще настало, бо люде ж лишилися ті самі, що були.., Та ні: ще гірші стали... А сподіватися, що краща доля сама нам з неба впаде, – то самі ж ви казали, що то дитячі сподіванки... Ми тільки лаяти та ганьбити людей добре вміємо; та цим держави не збудуємо й доброї долі собі не накличемо...

У цих словах було таке глибоке переконання, стільки в них було гіркої правди, що я не зразу знайшов якусь відповідь.

А З. казав далі:

– От таких, як полковник N. в таборах багато. Тут він один, а там їх сила... Гадючу роботу роблять нишком, по кутках: Головного Отамана лають, що продав нас Польщі, і міністрів усіх злодіями називають. І багато є легкодухих, що ймуть їм віри, та й збиваються люде з панталику, коли таке западе їм у голову.

– А як ви самі думаєте про Петлюру? – спитав я.

Він подвів голову, подивився на мене своїми глибокими очима, лискучими, як то буває в сухітників, і помалу казав:

– Я так думаю, пане докторе, що Петлюра – це той стовп, що коло нього держиться вся наша справа. Не зумів він вибрати собі на поміч кращих людей або не було з кого вибірати, то може й не його вина. Сотник О. каже, що не він, Петлюра, винен, а ми, що серед нас кращого не знайшлося. Може й так Проте ж иншого стовпа для держави нашої не маємо; впаде він, то впаде з ним усе. Отож я думаю: який він є, то є, а ми повинні піддержувати його, а не валити, бо самі себе звалимо. Може він, той стовп, і з суч-

ками, може і з червоточиною, але піддержувати його треба, бо иншого нема. Та може й не так багато й сучків тих на ньому, – Бог його знає... Талану він не має, щастя не має, і ми з ним не маємо. Як би йому.щастило, то не лаяли б його і був би він хороший.

– Правда ваша, – згодився я. – Кажуть люде: «Ще той не народився, що всім догодив би». І Христос усім не догодив і росп'яли Його люде і вбили. Оттак і Петлюру роспинають і може вб'ють...

* * *

Так міркував простий козак із повстанців. А чи багато наших інтелігентів доросли до такого простого й людяного міркування?

Тепер я згадую ту розмову й думаю: иноді перед смертю люде мають якийсь пророчий дар. Козак З. вмер восени слово його збулося через чотири роки. Вірна й думка покійного козака про «наших» людей: вони щиро, з усієї сили валили той стовп, а тепер, коли він упав од руки ворожої, вони валять з усієї сили покійного Отамана, у ворогів позичаючи назви, щоб дошкулити тій ідеї: «Петлюровщині».

Так колись Мазепу проклинали в церквах, по наказу московських окупантів, а свідомих українців лаяли «мазепинцями».

Так тож були вороги, а тут «добрії люде»...

Тризуб (Париж), 1927, ч. 22–23, с. 31–34.

В. Мулик

ЖИТТЯ ГОЛОВНОГО ОТАМАНА В ПАРИЖІ

Українська Громадська Опіка у Франції улаштувала в неділю 15. травня ц. р. сходини для українського громадянства, на яких, на жаль, не дуже-то численно зібрані українці Парижу мали нагоду почути винятково цінні й цікаві доповіді п. н. «Останні дні перед смертю сл. п. Симона Петлюри». В дійсності ця офіційно заповіджена назва теми не зовсім відповідала змістові виступів п. ред.. М. Ковальського і п. Я. Бацуци, бо обидва промовці говорили не лише про останні дні, а про весь період життя Головного Отамана в Парижі.

Обидва промовці дали багато фактичного матеріялу. Вартість заподаних промовцями фактів тим більша, що навряд чи були вони коли-небудь друковані, отже й лишилися відомими лише одиницям. Подаємо основний хід думок обох доповідачів.

Доповідь ред. М. Ковальського

Головний Отаман Симон Петлюра і прем'єр-міністр Уряду УНР В'ячеслав Прокопович прибули до Парижу зі Швайцарії осінню 1924 р. на українські дипломатичні пашпорти з французькими в'їздними візами. Треба відмітити шляхетний жест французького уряду, який не дивлячись на те, що УНР вже кілька років як держава не існувала, взяв під увагу те, що Голова Української Держави повинен їздити на український пашпорт.

Примістились вони спочатку на авеню Бельгран біля пляс Гамбета. Приміщення було аж надто скромне із ще скромнішим умеблюванням. Через місяць Головний Отаман, враз із В. Прокоповичем і М. Ковальським, що мешкали разом з ним, переїхали на авеню Доменіль, винайнявши мешкання в готелі, в якому могли вже дещо краще улаштуватися. В одній з двох кімнат улаштувався С. Петлюра. Матеріяльне становище було більш як скромне. М. Прокопович улаштувався на працю у видавництві «Ашет», М. Ковальський працював вночі в метро. З початком 1925 р. Головний Отаман перенісся до готелю на рю Тенар. де вже мешкали п-во Токаржевські та Борис Лотоцький, туди перенісся теж М. Ковальський.

Головний Отаман працював дуже багато та вів інтенсивну переписку з чільними українськими діячами у всьому світі. Коли почав виходити тижневик «Тризуб», він багато дописував під різними псевдонімами, зокрема регулярно постачав хроніку з життя в підсовєтській Україні. Цікавився українським організаційним життям у Франції та відбував часті наради з Головою Генеральної Ради Союзу Українських Емігрантських Організацій М. Шумицьким, Головою Української Дипломатичної Місії в Парижі проф. О. Шульгином та Яном Токаржевським, який нав'язав тісні контакти з тими французькими політичними діячами, що прихильно ставилися до української проблеми.

Українська громадська атмосфера не була сприятлива для праці уряду УНР. За вийнятком невеличкого числа вірних йому людей, більшість громадянства була настроєна якщо не вороже, то байдуже до нього. Можливо ця обставила й спричинилася до того, що ворог легко міг слідкувати за Головним Отаманом та стилем його життя й знищити його.

Лише смерть Симона Петлюри зворушила сумлінням українців, яких на похорон зібралося около 2.000, між ними. Андрій Лівицький, який в силу Тимчасового Закону про Верховне Управління УНР зайняв становище Голови Директорії, та багато інших визначних постатей з Польщі, Румунії, Чехословаччини, Бельгії та інших країн. Такої чужинецької маніфестації, на яку перетворився похорон Головного Отамана. Париж перед тим не бачив.

Доповідь Ю. Бацуци

Смерть Головного Отамана викликала небувалий відгомін серед української спільноти у всьому світі. На його похорон з'їхалася небувала кількість людей, наплинуло багато вінків і телеграмів з усіх закутин землі, куди тільки кинула доля українську людину. Але до останнього дня свого життя в Парижі Симон Петлюра був українською громадою забутий і чужий. Жив в маленькій кімнатці, був скромний у всьому, матеріально був забезпечений гірше від найнижче оплачуваного робітника. Харчувався в найдешевших ресторанах і лише зрідка, з нагоди якихось відвідин дозволяв на обід вартости 3 франки!

Як би це парадоксально не виглядало, але ми, українська спільнота, недооцінювали тоді його, не цікавилися ним. Зате Головним Отаманом цікавився й за ним слідкував ворог. Ствердженo, що вбивник С. Петлюри Шварцбард кілька разів був в ресторані, в якому Головний Отаман харчувався й можливо тільки тому, що заставав там Головного Отамана в товаристві когось не міг виконати плянованого злочину раніше.

Українська суспільність у Франції поставила Головного Отамана поза рамки свого організованого життя.

Під час першого еміграційного з'їзду в Парижі Головного Отамана запрошено на спільний обід. Але...по обіді організатори попросили його опустити приміщення, «бо маємо обговорити передз'їздові справи».

Ніхто з українців, включно до кількох українських генералів, що тоді проживали у Франції, не називали Симона Петлюру Головним Отаманом, а зверталися до нього «Симоне Васильовичу». бо ми в еміграції і з Головним Отаманом покінчено. В другому еміграційному з'їзді найбільш згромаджена українська еміграція у східній Франції не була заступлена, її речники відповіли організаторам, що ви «заводите петлюрівщину».

Третій еміграційний з'їзд, що відбувся кілька днів перед смертю Симона Петлюри, згадав Головного Отамана, але як! Хтось згадав. що ми ще не привітали Головного Отамана. Сьогодні його іменини – пропоную випити склянку вина за його здоров'я. Хто бажає привітати його особисто, може прийти вечором. Але не всі прийшли. Для декого тоді зустрічатися з Головним Отаманом було рівнозначне з національною зрадою!

В часі переїзду Головного Отамана до Франції його матеріальне забезпечення було катастрофальне – засобів, якими він диспонував, вистачало заледве на переїзд, але їх не вистачало, щоб забезпечити тут побут хоч на перших кілька днів. На пропозицію пані Прокопович рішено без розголосу, провести на допомогу йому збірку, яка дала около 230 фр. Але коли про збірку довідався ширший загал, довкола цієї справи почався несамовитий вереск. Збірку? Кому? Петлюрі?

Про Симона Петлюру написано дуже багато доброго й злого.

Зле розходиться й приймається дуже скоро. Добре – поволі. Треба було десятиліть, щоб весь український народ оцінив вагу й велич Головного Отамана. Дехто твердив, що Симон Петлюра – це випадковість, винесена з народної гущі хвилями національної революції. Але в дійсності Симон Петлюра у війну й революцію ввійшов як сформована індивідуальність і завершений національно-державний муж. Тут п. Бацуца навів ряд думок із статей Симона Петлюри – «Іван Франко – поет національної чести» і «До ювілею М. К. Заньковецької».

Симон Петлюра глибоко вірив в національно-державне воскресіння України, байдуже коли воно прийде. Працював він багато. Хто мав нагоду його відвідувати в його кімнаті, завше застав його при праці оповитого цигарковим димом.

І ця працьовитість Головного Отамана без огляду на обставини повинна стати прикладом для кожного, хто хоче спричинитися до вшанування його пам'яти.

Українське слово (Париж), 1966, 29 травня.

Олександер Удовиченко, ген.-полк.

ОСТАННЄ ПОБАЧЕННЯ З ГОЛОВНИМ ОТАМАНОМ (До 33-х роковин Його смерти)

Року 1940 померла в м. Камбо-ля-Бен біля еспанського кордону у Франції улюблена донька Головного Отамана С. Петлюри Леся (Лариса). Не мала ця славна дівчина щастя в своєму короткому житті. В роках дитинства, у Києві, мусіла разом з Мамою ховатись від терору большевиків, а далі–скитання закордоном у Чехії, Швайцарії, Франції. Врешті, тяжка хвороба Матері й трагічна смерть Батька відбилися й на її здоров'ї, підірвали й її організм. Вона захворіла на сухоти і, незважаючи на всі старання лікарів, врятувати її не пощастило. Була війна, а з огляду на те, що Франція була окупована німецьким військом, рух по залізницях майже припинився, то Лесю було поховано там таки в Камбо-ля-Бен на місцевому цвинтарі, але тимчасово, щоб при першій можливості тіло її перевезти до Парижу і покласти в могилу разом з Батьком на цвинтарі Монпарнас.

Ще й інша причина обумовлювала затримку перенесення тіла покійної доньки Отамана до Парижу. Вона полягала в тому, що могила (склеп) Симона Петлюри споруджена була на дві особи, зі смертю ж доньки, Пані Отаманова вирішила поглибити могилу, щоб влаштувати й третє місце.

З цією метою могилу Головного Отамана було розкрито, а труну перенесено до тимчасового склепу підприємства, що провадило працю. При цьому виявилось, що дубова труна від вохкости дуже потерпіла, майже розвалювалась і ледве трималась в скріпленнях. Необхідно було робити труну нову.

Нарешті працю по будові просторішої могили було закінчено і тіло Головного Отамана можна було перенести на стале місце. День, коли це мало статися, мусів бути захований в таємниці від німців. Вони цікавилися усіма українськими установами й надбаннями, як от бібліотекою, архівами тощо, що їх врешті сконфіскували й вивезли до Німеччини з запевненням, що все це буде незабаром в Києві для українського народу. Можна було сподіватися, що й тіло Головного Отамана буде «вивезене до Києва», і тому, з обережности,

день перенесення тлінних останків Симона Петлюри не був знаний ширшому загалові українців. Було повідомлено про це лише небагатьох довірених осіб: проф. О. Шульгина, Іл. Косенка, пп. Половика, Горяна, бібліотекаря Івана Рудичева. Всі вони ранком о год. 8 вже були біля могили, де стояла й нова дубова труна.

Як робітники витягнули, з великими труднощами, труну Отамана з тимчасової могили, то вона майже зовсім розпалася, а з-під неї виглядала друга труна, вже металева. Всі присутні з побожністю дивились на домовину. Іван Рудичів, бібліотекар і хоронитель музею при Бібліотеці ім. С. Петлюри, взяв для музею дошку з підніжжя труни.

В металевій труні, над головою Небіжчика, є невелике віконце зі шкла. Мимоволі з'явилось бажання подивитись востаннє на Головного Отамана, але разом з тим виникло й побоювання, що я там, може, побачу зруйноване 15-тилітнім перебуванням в могилі Його тіло. Отож, хвилюючись, підійшов я і нахилився над віконцем. Дивився, але спочатку не міг нічого побачити, крім чогось ясно білого. Запалив звичайну запальничку і тоді побачив обличчя Покійного. Воно було неушкоджене тлінням.[1] Риси обличчя не змінились. Щільно стиснуті уста. Трохи запалі очі. Кольор обличчя – жовтаво-зеленуватий. Довкола голови біла пов'язка, що закривала рану в підборідді, з під неї на чоло спадає пасмо волосся з сивиною. Чорне убрання поверх білої сорочки з чорною краваткою. На правому плечі – вінок, що мабуть зсунувся з голови під час пересування труни. На правій руці лежала паперова ікона Божої Матері, що також, певно, випала з рук Небіжчика. – Ще раз пильно подивився в обличчя Головного Отамана й відійшов, бо робітники чекали на покладення тіла в металевій труні в нову, дубову труну.

Врешті все було закінчено. Труну піднесли й повільно спустили в постійну могилу.

«Прощай, Пане Отамане, вже назавжди», – подумав кожний з нас, присутніх...

Труну Головного Отамана покладено зі споду першою, а над нею, за пару місяців, покладено труну Його любої доньки Лесі.

Тризуб (Париж), 1977, ч. 81, с. 6, 7.

---

[1] Тіло Симона Петлюри, як відомо, після смерти було набальзамовано.

І. Вонарха-Варнак, сотник Армії УНР

ОСТАННЯ ЗУСТРІЧ З ГОЛОВНИМ ОТАМАНОМ

Передостаннє я бачив зблизька Головного Отамана в Києві літом 1919 року.

В лютому 1926 року, припровадивши групу українців із Софії (Болгарія) на роботу до Франції, зупиняючись у Парижі, я поїхав таксівкою на вулицю Тенар, щоб завезти Головному Отаманові подарунок. Консьєрж на моє запитання, під яким числом мешкає Симон Петлюра, або М. Ковальський, відповів, що таких у цьому будинкові немає.

Відвідини Головного Отамана довелося відкласти до найближчої нагоди. Така нагода трапилася 23 травня того ж 1926 року, коли ми із сот. О. Лютим поїхали як делегати від Гуртка Українців на цукровні на 2-ий З'їзд Союзу Українських Емігр. Організацій у Франції, що відбувся в суботу 23 і в неділю 24 травня того року в Парижі.

У часі пообідньої перерви до мене підійшов сот. М. Гончарів і запитав, чи я бажаю відвідати Головного Отамана. Очевидно, що, крім радісного «з великою охотою» – іншої відповіді не могло бути.

На жаль, час із екрану пам'яти стер прізвища тих осіб, що з ними довелося там бути. Пригадую, що коли ми приїхали на вулицю Тенар, М. Ковальський пішов до консьєржа, щоб «заговорити» його, а ми тим часом, поодинці, ніби крадучись, увіходили і по сходах підіймалися на п'ятий поверх. Тут чекав нас уже сот. М. Гончарів. Коли зібралися ми всі, тоді сот. Гончарів і М. Ковальський пішли доповісти Головному Отаманові, що делегація 2-го З'їзду СУЕО у Франції хоче скласти йому візиту.

Пригадую, що в той день у цій делегації були: ген. Сварика, інж. М. Шумицький, князь Токаржевський, І. Косенко, сот. Василів, сот. О. Лютий, пор. Й. Шаповал, Ю. Бацуця і я. Здається був і С. Качура; можливо, що кого й забув. По черзі стали підходити до Головного Отамана, висловлювали свої і від організацій та колег привіти та побажання. Я стояв останній, а тому мав деякий час оглянути як посивілого вже Головного Отамана, так і його кімнату та її урядження. Навпроти дверей було вікно, недалеко від нього вліво – стіл, а який

метр від столу – убоге готелеве ліжко. На столі лежали різні папери та книжки, а також велика попільниця. Це все разом, як і та зовнішня зміна у Головного Отамана, так уразило мене (і щось немов би клубок підкотилося до горла), що коли прийшла моя черга привітати Отамана, я ледви вимовив, як у півсні, привіт від українців з Болгарії та колег, що приїхали зі мною на працю.

За цей час М. Ковальський і сот. М. Гончарів дістали десь декілька стільців. Порозсідалися. Головний Отаман сів на ліжку, проти нього ген. Сварика. Сот. Гончарів приніс 3 чи 4 пляшки білого вина. Випили за здоров'я Головного Отамана, почалися розмови. Пам'ятаю, що Головний Отаман говорив з ген. Сварикою, питав як працюється, як у нас із французькою мовою. Ген. Сварика сказав, що його на роботу будить півень. Головний Отаман на те: «ми вже з вами, пане генерале, без півнів, як старші, вміємо вставати». Говорилося про ситуацію в Україні. Ген. Сварика висловився, що напевно доведеться чекати, доки в Україні не з'явиться новий Наполеон.

Зайшла пані Отаманова і сказала: «Панове, я не чую, а тому вибачте, щоб не ставити вас у прикре становище, я піду до себе». Головний Отаман пояснив, що його дружина при переході Збруча захворіла на тиф і від того часу втратила слух. Доньку Лесю розуміє по губах, як вона щось каже, а він мусить писати їй, коли хоче щось сказати. Звертаючись по черзі до кожного з нас, Головний Отаман запитав і мене, як живуть українці в Болгарії, як нам, молодим, дається французька мова і т. ін. Пригадую майже дослівно, що Головний Отаман казав: «Українська молодь, що є у Франції, мусить вчитись у французів, що мають майже 2000-літню культуру, державний досвід, науковий дорібок. Правда, ми маємо пару тисяч української молоді на високих школах у Чехо-Словаччині, але ми мусимо пам'ятати, що латинська культура є старою, і тут ми мусимо вивчати все позитивне і корисне...».

Зайшла розмова про охорону Головного Отамана. Я запитав, чи охороняють його. Головний Отаман жартуючи відповів: «Чи поможе мені охорона, коли я, сходячи по цих крутих сходах, спіткнусь і впаду, бо ж щоранку провожу Лесю до ліцею?». Глянувши йому у вічі, я чомусь побачив емблему смерти і, пам'ятаю, аж здрігнувся.

Голова З'їзду ген. Сварика почав прощатися, треба було поспішати на З'їзд. І в цьому власне моменті я із жахом спостеріг,

що в себе в готелю я забув подарунок, який мав передати Головному Отаманові.

Другого дня, в неділю 24 травня, ранком я взяв таксівку і знову поїхав на Тенар. Проскочив повз консьєржа, зійшов наверх до кімнати Головного Отамана, постукав у двері, а в самого і сором, і якийсь немов би страх. Донька Головного Отамана Леся питає, що мені треба. Виймаю 1000 цигарок, що їх привіз із Болгарії, і передаю для Отамана. «Зачекайте!».. За кілька хвилин вийшов Головний Отаман і запросив до кімнати. Він був здивований моєю ранньою візитою, вислухав мої вияснення і повідомив, що вже учора просив, щоб і я прибув на його іменини, що саме припадали на сьогоднішній день. Після 10–15 хвилин розмови я попрощався з Головним Отаманом і таксівкою поїхав до свого готелю.

Не пригадую, що перешкодило, але на іменинах у Головного Отамана мені не довелося бути. У понеділок, 25 травня, уже на роботі, підходить до мене сот. О. Лютий і ледве вимовив, тримаючи в руках «Petite Parisienne»: «Дивись, Головного Отамана вбито!..». Вістка, як грім з ясного неба. Сльози одразу линули з очей. А в думках: «Може не вбито, може лише поражено!..». Тремтячою рукою беру газету: «Помер від ран, не прийшовши до себе...». Увечері того ж дня з пор. Манцівим поїхали до Парижа. В редакції «Тризуба» проф. В. Прокопович, блідий і тремтячим голосом, оповів нам, як це все сталося. Поїхали побачити тіло Головного Отамана. Лежав, як живий, лише білий-білий. Уклякаємо перед тілом нашого любого Отамана, цілуємо руку, зимне чоло, з риданням виходимо...

В неділю відбувся похорон. Ні промов, ні гарматніх стрілів. Під спів «Як умру, то поховайте» проходила кількатисячна маса українців перед тимчасовим склепінням, де поклали тіло Отамана. Бачу тут і тих, що гуртувалися навколо «Українських Вістей» Борщака – совєтофілів. Один із них, Сайко, з риданням підходить до мене – «Сину, кого ми, Україна, втратили?..». Настрій в усіх був такий, що коли б хтось гукнув – «Ходімо – розіб'ємо Совпредство!», то вся ця кількатисячна маса ринула б, не спиняючись ні перед чим...

Бюлетень Союзу бувших українських вояків у Канаді, 1960, ч. 4, с. 2, 3.

В. Чуб

СИМОН ВАСИЛЕВИЧ ПЕТЛЮРА

25 травня о 2 годині і 20 хвилин дня під стрілами з браунінга злочинця большевика падає в Парижу мертвим один з сучасних репрезентантів української державности, сходить з обрію в історію постать і ім'я, що на протязі визвольного українського змагання за незалежність було на устах великих мілійонових мас України. Овіяне певною маєстатичністю, ім'я це зв'язувалося завше з боротьбою за українські ідеали, за незалежну Україну. Злочинна рука перервала нитку життя С. Петлюри, а разом з ним обірвала й увесь провід, справу відродження України, що персоніфікувалася в цьому імені однаково, як прихильниками С. Петлюри, так і ворогами. Зі смертю С. Петлюри рветься шлях дальнішої боротьби за незалежність України по методам, концепціям і тактиці Покійного. Бо як не було багато борців за незалежність – на протязі цілого визвольного періоду і в часи державности і в часи руїни – увесь рух там, де був С. Петлюра, завше був зведений до одного імени, сама боротьба велася ніби ним одним. В цьому була наша слабість, державна ідея на цьому дуже ослаблювалася. З цього користали вороги, на цьому роспадавсь табор борців, що уважали Україну спільною державою, а не чиєюсь особистою власністю. Одначе так було. Це були властивости руху, в котрому приймав участь С. Петлюра.

Історики й історія належно оцінять С. В. Петлюру і відведуть Йому належне місце. Сьогодні на свіжу могилу нам може найбільше припадає кинути освітлення цієї постаті. Як перші волонтери, з ним ми починали боротьбу за Україну, боролися, вмірали, потім розійшлися, поборювали один одного і, нарешті, сьогодні стаємо над могилою Того, що на світанку боротьби з своїм ім'ям сполучував наші надії в середині – тільки на нас спірався, при кінці нашої державности та напередодні Великої Руїни – боровся з нами. Так, ми були наочними свідками розвитку слави і упадку С. В. Петлюри, були тими, що ходили по наказу С. В. Петлюри бити ворога і його побіждати, ми творили підставу нашої держави – армію і сьогодні на постать передчасно загинувшого С. В. Петлюри найбільш

світла можемо кинути. Правда, ми розійшлися в 1919 році, між нами тривала жорстока боротьба, але то була боротьба двох протилежних думок не в ім'я особистого добра, амбіцій чи яких-небудь особистих користей, а в ім'я кращого дня, однаково нами укоханої Матери-України. Боротьба вив'язалася тільки тому, що ми хотіли урятувати Батьківщину від Великої Руїни, в обіймі котрої по похилій площині спихав Україну Покійний. Потім під натиском подій С. В. Петлюра пішов нашими шляхами, але було запізно. Сталася катастрофа Української Держави. Історія і історики колись скажуть своє правдиве слово і С. В. Петлюру разом з нами осудять чи оправдають. Сьогодні з сумом схиляємо голови над могилою передчасно загинувшого С. В. Петлюри і віддаємо Йому належне. Пером Тобі, Симоне Василевичу, земля!!!

Ще не висохла земля на могилі, що притулила прах в. п. С. В. Петлюри в далекій Франції, як за убійником Шльомою Шварцбартом уся жидівська і жидофільствуюча преса в один голос реве, кричить, розмахує руками про жидівські погроми на Україні й безпосереднім виновником називає С. В. Петлюру. Треба подивитися, як з піною на устах жиди захищають Мойсеєвий закон: «кров за кров». З того гвалту, крику і росперезанности жидівства, треба вносити, що жидівство хоче закричати ганебний факт убивства безборонного чоловіка на вулиці Парижу, оправдати вчинок Шварцбарта, скинути з себе вину за кров, пролиту на вулиці СенМішель, бо, мовляв, він, Петлюра, винен в смерти «російських жидів». Хоч майже 2000 років ділять нас від смерти Христа, але скільки аналогій бачимо ми сьогодні.

– Роспни, роспни! – кричить жидівська юрба, щоб вдоволитися кров'ю, щоб заглушити сумління і оправдати себе перед цілим світом, а нас; українців, представити, як націю погромщиків, бандитів і ворогів жидівства. Жиди хотять зняти з себе пляму. Але чи це можливо? Признаючись до вбивства і оправдуючи вчинок члена жидівської нації Шварцбарта, жиди в цілому і жидівські провідники зокрема роблять дуже і дуже велику помилку. Після такої постановки справи тяжко дивитися як прірва все більш і більш поглиблюється поміж українським та жидівським народами. Ми противні цьому, ми з холодним розміркованням дивимося на це

вбивство провідника і видатнішого члена нашої нації й очікували від жидівських провідників цілком не того. Не похвали, не солідарности, не запису на наш рахунок гріхів жидівської нації, не величання, а осудження ми очікували від них, одначе сталося проти наших сподівань. Без злости, але з жахом дивимося на майбутні стосунки поміж нашими народами і при таких взаємовідносинах не сподіваємося нічого кращого. Нас, політичних противників Покійного С. Петлюри, обурює до глибини душі вбивство та приписування Йому погромів на Україні. Бо кому-кому, а С. Петлюрі, постійному члену соціял-демократичної партії, якраз тієї партії, що добилася для жидів на Україні національно-персональної автономії ще в 1917 р., погромів ніяк приписати не можна. Це з одного боку. З другого – С. Петлюра був передовсім державником, а кожен правдивий державник не може руйнувати підстави своєї держави, то зн., нищити життя, майно і добробут горожан своєї ж держави, на котрому спірається сама держава, розвивається, квітне. Багато дечого можна закинути Покійному з Його політичного проводу, багато було у Нього помилок, але приписати С. Петлюрі погромну діяльність, байдужість чи тихе потакування безумовно не можна. Причини погромів не там лежать.

Передовсім вина погромів знаходиться якраз в московській старій школі, котра штучно і на протязі довгих десять літ впоювала в товщу народню антисемітську ненависть, ясно в своїх цілях й на шкоду українському та жидівському народам. Треба не зачиняти очей на діяльність чорної московської сотні і «Союзів Русскаго Народа», що не пройшла безслідно на Україні. Бо хто ж організував кишинівський, київський, одеський і силу силенну инших погромів, створив штучно процес Бейліса, як не московська чорна сотня, котрій потрібно було натравити одну націю на другу?! Це було потрібно московським владикам – по засаді divide et impera!

Другою, дуже важною причиною було історичне положення жидівства на Україні, його вічне служіння владі, і до того специфічно комерційно-гендлярська діяльність, що, по часах панування Польщі над Україною, залишила дуже ганебні і сумні традиції. Багато лиха заподіяли жиди українському народові за шляхецької сваволі. Ці традиції штучно підтримувалися чорною сотнею і нена-

висть жила в широких несвідомих масах. Треба було тільки упадку влади, як стихія починала ексцеси. Упадок б. Росії, революція і довготріваюча горожанська війна були тим податним, родючим грунтом, на якому жирували темні особняки і вчиняли бешкети включно до погромів. Тяжко покласти відповідальність на кого-небудь за ті чи инші ексцеси в часи революції чи горожанської війни. Домові вороги, поділені на партії, убивають, палять, грабують один одного аж доки хтось не візьме верх над противником і не створить влади. Відомо, що жертвою боротьби на Україні впали не тільки жиди, але і українці, і поляки, і чехи, і німці. Проходили через Україну деникинці – руйнували, палили, вбивали. Те саме робили москалі-большевики, більші та менші військові ватаги, окремі банди ради наживи, мандруючи по Україні, з Махна почавши і на більших чи менших бандах скінчивши. В горожанській війні завше однаково. Коли б війна домова вибухла в Німеччині, Франції чи Англії – завше була однаковою, як і на Україні. Правда, на Україні вона була дуже крівава, бо тут якраз боролась українська нація з московською, однаково як з червоною, так й з білою.

Так само дуже важною причиною був і той факт, що в часі визвольної боротьби жидівська нація стала не на бік українського народу. З самого початку революції, починаючи від славнозвісних виступів жидівського передовика с.-д. Рафеса в Центральній Раді в 1917 р., безумовно симпатії жидівства були на стороні москалів. Те, що дав український уряд жидам – національно-персональну автономію в 1917 р. – фактично було кинуто жидами під ноги. Жиди на Україні в своїй масі були за Москвою, т. зн., за тим, найбільшим для українців ворогом. Погірдливе відношення до всього українського, участь і підтримка москалів контра нам, українцям, виступи активні і зі зброєю в руках цілих політичних організацій, як напр., «Бунд»-а, «Поалєй-Ціон»-у по стороні большевиків – безумовно ставили в підозріння усю жидівську націю. Хіба рядовий українець міг розібратися в деталях і партійних переконаннях жидівського суспільства. Коли, наприклад, сіоністи були на боці українців і проти большевиків, то переважаюча більшість була проти. Це було зрозуміти не під силу пересічному громадянину і він справу брав загально.

Сам автор займав в своїому часі в урядово-військовій ієрархії друге місце після Головного Отамана С. Петлюри і дуже добре зазнайомлений зі слідствами в справі погромів на Україні, перепроваджених по наказу Покійного С. Петлюри і категорично стверджує, що проскурівський та инші менші погроми були спровоковані большевиками. Проскурівський погром стався внаслідок того, що після відступу звідти влади У.Н.Р., місцева большевицька організація зорганізувала два куріні і виступала проти Української Держави.

Це і було приводом до наказу С. Петлюри от. Семесенкові піти до Проскурова з відділом в кільканадцять тисяч і задушити большевицьке повстання. Не вина Петлюри, що, на превеликий жаль, стався погром, про це мені з огидою росповідав сам Покійний і був дуже потрясений. Семесенка ж як винуватця погрому в Проскурові С. Петлюра покарав смертю. Гадаю, що инакше не міг поступити С. Петлюра і цей факт цілком переконав та виправдав в моїх очах Покійного. Зовсім инша річ, що в ті часи ніхто з командуючих не міг поручитися за цілковиту безпечність населення, оперуючи ірегулярними відділами. Самому автору приходилося вживати надзвичайних заходів, щоб не допустити до ексцесів і тільки завдяки добрій організації армії цього не сталося.

Загалом беручи, причини і виновники знаходяться далеко поза межами кругозору жидівських провідників. З холодною оцінкою ми підішли до передумов, що викликали ненависть національну, вгорі ми коротенько накреслили безпосередні причини і з'явища, що привели до жалю гідних наслідків та майбутніх консеквенцій. Нас дивує тільки заїлість, з якою нападається на Того, що поборював погроми, карав і переслідував немилосердно винуватих, за найменший ексцес. Невже ж зайшов розум-за-розум у таких реальних політиків, як жиди, і вони воліють «зуб за зуб», замісць згоди – боротьбу, хотять вирішати питання спору і виновности міжнаціональної боротьби залізом і кров'ю?! Невже думають, що таким чином зможуть погасити до себе ненависть довгу, історичну?!.. Гадаємо, що від такого вирішення буде гірше і ми «зуб за зуб» не бажали б. Supienti sat.

Дзвін, 1926, ч. 193, с. 2, 3.

Микола Шаповал

ПЕРШІ ЗВІСТКИ ПРО ТРАГЕДІЮ

Париж, 25 травня 1926 року

Любий Микито!

Зараз пишу під непосереднім враженням як убито Петлюру. Хотів було вислати Тобі про це телеграму, але роздумав: бо Ти все єдно сьогодні або завтра взнаєш. Враження страшне. Колонія українська, як громом прибита. Я персонально зазнав стрясення. Не можу й зараз в себе прийти. А тим більше, що останніми часами я й наша Громада[1] провадила сильну атаку на Петлюру. В суботу 22 травня у нас в Громаді був великий реферат на тему про польсько-українські стосунки. Цей реферат прочитав я і при цьому оголосив договори Петлюри з Польщею. Заля була повна. Після реферату розвинулась дискусія й вся вона мала піднесеним характер, і вся авдиторія настроїлась страшно проти полонофілів.[2] Успіх наш був блискучий. А в цей час відкрився й З'їзд полонофільський.[3] Участи в ньому, як тобі вже відомо, наша Громада не прийняла. Представники з цього З'їзду за ці три дні мене зовсім замучили:все приходили з уповноваженням на письмі й переконували, щоб наша Громада приєдналась і послала б делегатів. Це мене зморило. Певно така наша поставність сильно роздратувала полонофілів.

Вчора З'їзд зачинився. А сьогодні убито Петлюру. Наше й моє зокрема становище тепер трохи ніякове. Як нам бути? Чи при-

---

[1] Розходиться про Українську Громаду у Франції, засновану рік перед подіями цього листа і тоді вона була дійсно всеукраїнською. Але згодом, різниця суопільно-ідеологічних поглядів почала швидко ставати щораз виднішою і ці погляди більше не зміщувались у визначених рамках У. Г. Ф. Коли писався цей лист, з неї вже вийшли всі, хто гуртувався довкола Ілька Борщака і середовище УНР.

[2] Означення «полонофілів» прилипло до середовища УНР з приводу військового договору Голови Директорії з урядом Пілсудського в 1920 році з метою спільного наступу проти большевиків, що тоді зайняли майже всю Україну. У дійсності, це означення не мало жодного ідеологічного підгрунтя.

[3] Розходиться про 3-ій З'їзд Союзу Українських Еміграційних Організацій у Франції. На засіданні Генеральної Ради Союзу 16.04. дата З'їзду була визначена на 24–25. 04.26., але кілька днів після засідання він був перенесений на 22–24. 05. На згаданому засіданні Ґен. Ради постановлено запросити на З'їзд Громаду Шаповала.

ймати участь в похороні й з якою інтенсивністю. Піти й прийняти – можна наскочити на образу від кого-небудь з подратованих Петлюрівців. А не прийняти – теж ніяково: бо й нашу Громаду це потрясло. Сьогодні ми мали засідання Ради й постановили вислати листа родині й прийняти участь у похороні. Прямо з засідання всі ми Радою пішли до.шпиталю, куди відвезено Петлюру.

Убито його на бульварі Сен-Мішель на розі вулиці Расина. Це саме там на супроти отеля, де мешкав Штейнберг. Це місце можеш Ти собі виявити – саме там, де продаються книжки. Убито в 2 г. 15 хвилин. Відвезли до шпиталю Шаріте. В 2 г. 35 хв. він помер, не приходячи до пам'яти. Убійця стріляв просто в упор і всі сім куль попали – одна в шию, одна, в плече, одна в серце, дві в живіт, а решта дві не знаю.

Був зараз на вулиці й чув оповідання присутніх Жидків. Хвилювання велике. Оповідали, що юрба було накинулась на вбивцю й був би злінчований, наколи б поліція не оборонила.

Хто його убив? Тяжко сказати. В шпиталі сказали, що один якийсь натуралізований у Франції Жид. Загально гадають, що це організоване вбивство з боку большевиків. Останніми часами в цьому районі, де я живу й де жив Петлюра [через два будинки від мене], поселився Норич, Іздковський і багато інших большевицьких сміновєховців.[4] Я виніс враження, що вони мали завдання стежити за Петлюрою і його роботою. Одного разу Норич навіть питав при зустрічі зі мною в ресторані чи не знаю, де обідає Петлюра. Я звичайно відповів йому негативно. Крім думки, що вбили большевики, в мене припущення, що це могли зробити й російські анархісти.

В кожному разі це вбивство Петлюри мене сильно стрясло й думка, що коли це зробили большевики, то видно, що українська еміграція сильно їх тревожить, коли вони почали вживати такі способи проти українських провідників.

Мені страшно зараз тяжко. Не знаю чи засну я сьогодні. Ми всі сьогодні були, як очумілі. Наш Тобі привіт. Твій Микола.

---

[4] Зміновіховцями [сміновєховцями] тоді названо групу Ілька Борщака, яка сильно заразилась кличами большевиків, що почали вести вельми складний і хитрий ідеологічний наступ на українську еміграцію, яка стала на самостійницьку плятформу. Цей наступ був зокрема жорстокий у Франції.

Париж, 31 травня 1926

Любий Микито!

...Петлюру вчора поховали. Похорони були пишні й людні. Вінків, яка кількість, не знаю, але було дуже багато. Від нашої Громади вінок був з написом: Головному Отаманові Військ Українських – Українська Громада у Франції. Інших титулів не вжито свідомо. Крім того, ми дали вінок від соціалістів, досить великий, ввесь червоний, з червоною стрічкою з написом: «Вождеві революційної боротьби за визволення Українського Трудового Народу від Українських соціалістів у Франції». Цей наш од соціалістів вінок сильно вибивався на тлі величезного моря вінків і звертав загальну увагу. В «Послєдніх Новостях» про це навіть зазначено.

Після похорону, під час якого зовсім не було промов, відбулася вечором в той же день Академія пам'яти Петлюри. Я виступав і промовляв від імені нашої Громади. Моя промова вийшла дуже добре й майже всі полонофіли, які перед тим навіть в часі похорону не здоровились зі мною, підходили до мене й гаряче дякували.

Смерть Петлюри, звичайно, найстрашніше подіяла на полонофілів. Багато з них ходять як непритомні... Приїхало полонофілів на похорони звичайно багацько, між іншим Андрій Лівіцький, Олександер Шульгін, Ковальський з Варшави, Чоботарів і інші. Поскільки монопольне право влаштовування похорону вони взяли на себе, то вже цілий церемоніял носив характер їхньої претенціозности. Місця в церкві розпределено.

Для нас чотирьох генералів [мене, Удовиченка, Капустянського й Сварики] призначено місце зліва. Ми стояли. Приходить Лівіцький і всі члени «уряду». Стають справа. Через пару хвилин підходить до нас князь Токаржевський і церемоніально говорить: Панове генерали, з наказу Голови держави, нового Голови держави, п. Андрія Лівіцького, панове генерали мають стати з правого боку разом з урядом. Прошу йти за мною й коли я затримаюсь, прошу всіх панів генералів стати вправо від мене...

А відтак на Академії увечері зібрався народ; сидимо; чекаємо. Раптом роздаються голоса геральдів: Встати, Голова держави. Народ встав. Увійшов Лівіцький із членами уряду. Почалась Академія. Тільки й було чути, як виголошувалось: Пан Міністер такий то, назвавши його, має слово. Після скінчення Академії до нас, генералів,

підійшов Лівіцький і попрохав з Академії приїхати до нього в отель. Я їхав разом з Лівіцьким і Прокоповичем. Говорили про Варшаву і про величезні успіхи й ще більші надії. Але годі про це писати...

Щодо вбивства Петлюри, то звичайно це справа тільки рук большевицьких, страшного руського шовінізму й убийця вийшов не з рядів релігійно-екзальтованих Жидів, а з ряда руських анархісгів-синдикалісгів. З рядів близьких до Аршинова, Валіна й Махна, що тут проживають в Парижі. Подав би Тобі близчі відомости, що мені припадково відомі. Але не варто про це писати в листі. Як Ти приїдеш, то оповім Тобі. Щодо групи Борщака й Норича, то вона має не тільки моральну відповідальність за це, а ще дещо більше. Вони хоч прямо може й не зв'язані з вбивцею, але вони служили як звичайні агенти, що розвинули ще за місяць до вбивства цілу сітку догляду й стеження за Петлюрою й всім його оточенням. Тепер вони, всі ці сміновєховці після вбивства щезли з Латинського кварталу, як щурі.

Щодо Твоїх думок про центр, осередок, то я цілком поділяю ту думку, що центру лівого буде тяжко утворити. Еміграція дуже поміркована. У Франції у нас теж. Слова соціялізма бояться, як огня. Навіть ті, що при зустрічі без людей називають себе соціалістами або бувшими членами соціалістичних партій, при іншій обстановці, коли це бувало на людях, то виходило цілком інше. Я не один раз мав навіть потіху, а також і гарний засіб позбутися претензій від тих людей, що приходили до мене зо всякими далеко йдучими предложеннями, то я їх старався втягнути до якогось публічного виступу в характері соціялістичному. Це їх лякало й вони зразу щезали.

Завдяки такої поміркованости, якої тримається більшість нашої еміграції, я гадаю, що як робити центр, то все таки робити його на основі лівої програми, але іменя надати такому осередкові таке, щоб воно не дуже то вже відлякувало загал поміркованих. А для цього краще всього дати такому осередкові назвисько хоч би таке «Народній Комітет». Не зле було б, якби й Винниченко відновив би свій уряд як голова Директорії. Але надіятися на це тяжко. Бо ж він коли і не поїхав до Большевиків, то не з власної волі; його не пустили Большевики...

Інформаційний бюлетень Української бібліотеки імени Симона Петлюри в Парижі, 1993, ч. 56, с. 7, 8.

Гл. Л.

УБИВСТВО ВОЖДЯ
(Київські враження)

27 травня 1926 року, ранком, проглядаючи, як звичайно, Київську «Пролетарську Правду», очі зупинилися на телеграмі з Парижу, де коротко зазначалося, що на вулиці пострілом з револьверу вбито Петлюру, убийника затримано.

І розум не зразу усвідомив собі ввесь зміст цього повідомлення, цієї телеграми, що своїм зовнішним виглядом нічим не відріжнялася від багатьох інших.

І перша думка була, що промайнула: невже ж кінець? Невже все загинуло? Вбито-ж Вождя, що на нього покладалося так багато надій, що втілював у собі й жовто-блакитні кольори, й тризуба, й незалежність України й саму Україну.

А перше почуття було – це жах, жах безнадійности, жах нібито остаточно втрачених надій.

Потім уже стали повставати й інші почуття, почуття огиди, бо вбито ні в чім неповинну найшляхетнішу, найідеалістичнішу людину, почуття жалю до втрати цієї людини, почуття жалю до її родини.

І полинули думки, як же це сталося, як не вберегли його, його, що завжди не дбав за себе. Треба бігти, дізнатися, звичайно, до Академії, може там уже відомі подробиці цього найжахливішого злочину...

І не було лише думки, хто саме вбив, за віщо вбито.

Це було цілком ясно, цілком зрозуміло, хто б не був фактичний вбийник.

Багато знайомих довелося зустрінути того дня в Академії; так багато зібралося там українського люду з усіх установ, з усіх інституцій.

У всіх помітна якась розгубленість, якийсь переляк, у всіх домінує думка, що ж воно буде тепер?

Але не сміють ці люди одверто звернутися один до одного, щиро порозмовляти один з одним.

В Академії того дня теж ще нічого не було відомо.

Лише за декілька днів з'явилися докладніші відомості про цей жахливий злочин, що не може не викликати обурення у кожного, як злочинці вислідили людину, що й не думала таїтися, критися, що завжди не знала жадної конспірації, як напали на неї, цілком беззбройну і з суто катівським завзяттям випускали в неї, вже лежачу, напівмертву, кулю по кулі.

І знову охоплювало почуття обурення, як же не уберегли, як сміли не уберегти!

А місцева періодична преса буквально аж реготалася з задоволення; здавалося, що цього разу вже не помилилися, цього разу кулі влучили як слід, у серце, в самісінький центр таємничої, нібито поваленої, нібито переможеної, а все-таки живучої, все-таки страшної організації; навіть не організації, а цілої нації, цілого народу, кулі ці примусили перестати битися серце України, вбито першого жовто-блакитника, – загине, вмре й сама Україна.

І цей цинічний регіт прикривався міркуваннями, що нібито вбивство було викликано священною помстою за кров, пролиту при жидівських погромах на Україні, нібито Шварцбард є шляхетний местник, є герой.

Вождь і жидівські погроми; але чи є в світі людина, навіть серед тих, хто влаштував це убивство, навіть сам гідний презирства наймит-убийник, що не була б певна того, яка велика протилежність існує поміж світлою постаттю небіжчика й жидівськими погромами.

І так хтілося протестувати, кричати на весь цивілізований світ, таке почуття огиди, обурення й разом усвідомлення цілковитої неспроможности щось зробити, чимсь допомогти, охоплювало, мабуть, кожного українця без винятку.

За високі та грубі мури, що віддаляють велику Україну від цілого світу, за дбайливі вартові при них...

А як ловили тоді кожну звістку, що пролазила крізь якусь там щілину в цих мурах, як прислуховувалися до кожного згуку там, на волі.

І надходили новини, і заспокоювали вони потроху, – не загинуло все, вбито славетного лицаря, але булаву війська українського передано до надійних рук і міцно її тримає новий Головний Отаман, новий Голова Директорії.

І знову квітнуть надії, знову повстає віра, певність.

Ось доходять чутки, що незабаром суд над убийником.

І старе правниче почуття так цікавиться готуванням до цього суду, так непокоїться, чи все зроблено, чи все підготовлено, чи не упустили якоїсь там дрібниці.

Бо зрозуміло – все пекло повстане й згуртує свої сили, бо ясно – судитимуть не того вбийника, а судитимуть пам'ять першого з перших лицарів абсурду, його честь, судитимуть Україну, що не вмирає, що бажає бути незалежною.

Настає день суду, але жадні відомості не доходять з того боку.

І раптом знову телеграма: французький суд присяжних у Парижі виправдав Шварбарда, вбийника Петлюри.

Знову почуття обурення, ганьби, жаху охоплює київську, а мабуть і всю українську людність – і інтелігенцію, й селянство, і робітництво.

І перша думка: – немає суддів у Франції.

І друга думка: – не уберегли, не зуміли уберегти життя, а тепер не уберегли, не зуміли уберегти чести.

Бо навіть нам, що сидимо тут, у суцільній в'язниці, ясна вся безпідставність, безнадійність обвинувачення, що взведено на славетного небіжчика, а там же все є в розпорядженні.

Але заспокоюють інші думки: як ті кулі не могли вбити моральної постати борця за найсвятішу ідею визволення батьківщини, так не може й вирок Паризького суду заплямувати найчистішої пам'яти нашого Вождя.

Незабаром зрозуміли це й вороги його, вороги України, жадної користи не принесли їм сім куплених Шварцбардових куль.

Петлюру вбито, але живе Петлюрівщина.

Знову їм доводиться братися за діло, знову доводиться полювати на цю Петлюрівщину.

45 найкращих синів України засуджено разом на 225 років тяжкого ув'язнення в совітських казематах за те, що вони боролися за ідею Петлюри, що вони прагнули незалежности України, визволення її з лабетів московських окупантів.

Ніби тут немає крови, але багаторічне ув'язнення для старих, хорих, виснажених, заслання на «Соловки» тощо, чи не є це замаскована рафінована кара на горло?

І знову регочеться червона преса – знищено контрреволюційну Петлюрівську організацію і не лише фізично, а й морально – підсудні самі себе засудили, засудили пам'ять свого Вождя.

Але не з огидою, навіть не з презирством, а з великим сумом та жалем поставимося до тих, хто під впливом мабуть нелюдських тортур, фізичних та моральних, пробував заплямувати світлу пам'ять небіжчика.

Згадування за ці слова мабуть буде для них найтяжчою мукою протягом усього часу їхнього ув'язнення аж до смерти.

Минають літа.

Минуло чотири роки, як убито Вождя, знищено 45 видатних діячів, зліквідовано, одному Богові відомо, скільки свідомих українців на московській окупації.

Але хоч поразили пастиря, не розбіглися вівці його; вбито Петлюру, вбито українців, можна вбити ще більше, але не можна – і це є найжахливіше для окупантів – не можна вбити Петлюрівщини, бо ще не вмерла Україна й не вмре вона ніколи.

І настане час, коли згадає за свого Вождя в річницю його мученицької смерти український народ у себе, в своїй столиці, в золотоверхому Києві, на нашій славній Україні, на нашій, на своїй землі!..

Український Інвалід (Каліш, Польща), 1930, 28 липня.

Дмитро Геродот

ШАБАШ КАТІВ

Чи треба говорити про те, з якою напруженою увагою, з яким сердешним замиранням українці в Румунії ловили кожну звістку, кожне слово, яке мало хоч віддалене відношення до процесової росправи над убійником вождя України Симона Петлюри.

Хвилювало не лише те, що відбуватиметься в Парижі, але й те, яку позицію займе преса Румунії, де нас, політичних емігрантів, чимало перебуває.

Треба признати, що преса суто румунська займала позицію цілком невтральну. Вона друкувала лише коротенькі справоздання з процесу, усуваючи з них всю ту театрально-гістеричну демагогію, якою так неприємно відзначалися виступи червоного Торреса.

Жадних коментарів до того, що діялося під час процесу, вона не додавала. Не зробила вона оцінки процесові й після того, як його було закінчено.

Але що заслуговує на увагу, так це те, що більшість румунських столичних газет обійшла мовчанкою виправдуючий вирок.

Цим вона як би підкреслила своє мовчазне співчуття покривдженій стороні – українцям.

Зовсім иншу картину уявляла з себе преса провінціяльна. Вона на всіх мовах (на жидівській, на німецькій, на мадярській і на російській) в самий розперезаний спосіб глоріфікувала Шварцбарда й курила йому фіміам, як местникові і національному героєві.

Коротче кажучи, вся преса, що знаходилася в жидівських руках, виявила велику одностайність і зразкову солідарність.

Вся вона не зупинялася ні перед свідомим перекручуванням фактів, ні перед провокацією, ні перед брудною лайкою. Ось, кільки тому прикладів:

Як відомо, убивцю Шварцбарда було засуджено у Відні на 4 місяці в'язниці – за крадіж з вламанням.

Тому, що цей факт ствердженo офіційним документом віденської поліції, Шварцбард, припертий в куток, уже і сам не заперечує факту засудження. Він намагається лише цю несподівано

роскриту сторінку зі свого минулого плутано пояснити ріжними фатальними обставинами.

Як же на це реагує та преса, яка за всяку ціну хоче оббілити свого героя?

«Захистник Шварцбарда, читаємо телєґраму від парижського кореспондента ґазети «Наша Речь», – представив судові документи, з яких видно, що посвідчення, видане віденською префектурою про засуд Шварцбарда за крадіж, не має жадного відношення до обвинуваченого Шалома Шварцбарда».

Так повідомляла ґазета, що виходить в столиці Румунії, в Букарешті.

Провінція пішла ще далі.

Аби не порушити стильність тутешніх газетних адвокатів Шварцбарда, навожу відповідне місце зі справоздання про процес в тій мові й в тому вигляді, в якому воно надруковано в ґаеті «Почта Четатея-Алба».

«Процес по общим впечатленіям повернул дело в пользу Шварцбарда. Торрес оглашает заявленіе поліції города Вены, которая заявляет, что по имеющимся документам никакой Шварцбард ни в каком уголовном деле в Вене не замешан и в указанный год никакой кражи не совершал».

Так тутешня жидівська преса поводилась з фактами.

Не менш ретельно вона працювала й над зізнаннями свідків.

Так зізнання В. Прокоповича, якому експансивний Торрес фактично не давав говорити, та ж «Почта Четатея-Алба» описує так:

«Тяжке і жахливе враження робить зізнання редактора української ґазети «Тризуб», що виходить в Парижі. Він не тільки заперечує погромів, але й виголошує велику промову в захист погромів і вважає масові вбивства жидів цілком законним явищем.

Ці нахабні зізнання редактора викликають загальне обурення.

З палкою промовою виступає адвокат Торрес.

– Як сміє, – каже Торрес – цей чужинець ображати мури Паризького Палацу Справедливости, ображати слух суддів такою ганебною погромною агітацією. Це нечувана образа і неприпустиме нахабство з боку петлюрівських агентів. Таких погромних агітаторів потрібно вислати з кордонів Франції.

Вживаючи соковиту термінологію «Почти Четатея-Алба», можна було би запитати: «чого в наведеній цитаті більше – брехні, чи нахабства»?

Не бракує ні того, ні другого.

Одже, ніхто в суді, тим більше В. Прокопович, жадних погромних промов не виголошував.

Але цим добродіям – однодумцям Шварцбарда – ходить не про з'ясування об'єктивної правди, не про з'ясування тієї траґедії, яка носить назву «український визвольний рух» з усіми його поразками і невдачами, з нечуваним розгромом України і з тими стихійними рухами, які характеризують всяку революцію, а тим більше громадянську війну.

Їм ходить про зганьблення всього, що носить на собі .українську ознаку.

З цією метою вони так вільно поводяться з фактами.

Для цього вони друкують документи про погроми на Україні, зібрані «Східнє-жидівським історичним архивом» та Комітетом жидівських Делегацій у Парижі, серед яких дослівно читаємо таке:

«Окупаційна влада (німці, які зайняли майже цілу Україну, та австрійці, які зайняли частину її) цілком сприяли й розпалювали антисемітську пропаґанду по селах та містечках. Так, наприклад, 6 і 17 жовтня 1918 року німецькою комендатурою було випущено повідомлення, в котрому говорилося, що «аґенти ворога, то – пак жидівський нарід, росповсюджує неправдиві чутки відносно німців, бажаючи цим підірвати авторитет німецької армії», при чому повідомлення закінчувалося погрозою покарати винуватих в'язницею і навіть рострілом. Подібні повідомлення, – цітує «Наша Речь», – було випущено в Смілі, в Білій Церкві, Верхнєдніпровську та в инших місцях на Київщині».

Слід зауважити, що Верхнєдніпровськ ніколи не був на Київщині: він був і єсть на Катеринославщині. Очевидячки, для істориків з «Східнє-жидівського архиву» знання ґеоґрафії не обов'язкове.

Але справа не в цій врешті дрібниці. Нас цікавить инше питання: яке відношення цей «історичний документ» має до процеса над убійником С. Петлюри?

Очевидячки, таке саме, як і погром, що мав місце в... 1903 р. в ... Кишиневі. Пожовклі фотографії цього погрому витягла теж з якогось архиву, газета «Бесарабское Слово» й почала друкувати їх разом з описом погрома, нав'язуючи ці описи до процесу Шварцбарда.

Але вернемось знову до «історичних документів» Східнє-жидівського Архиву.

В них, в передачі газети «Наша Речь», читаємо таке:

«Не існує жадного повідомлення, не промовлено жадного слова Директорією, котре б осуджувало погроми...».

Що можна сказати про такі «документи» й про таких «істориків»?..

Хіба лише одне: «все на світі має свої межі, не має їх лише одна людська підлість».

Ті ж «документи» ставлять у вину С. Петлюрі погроми отамана Ангела, що мали місце в червні 1919 року на Полтавщині, в Прилуках та в деяких місцях на Чернігівщині.

Яке діло жидівським історикам до того, що українська армія в цей час займала лише незначний клаптик території України, який з Поділля в напрямку до Київа кінчався станцією Попельна, а тому і Полтавщина, і Чернігівщина були поза межами впливів С.Петлюри.

Полтавщина в той час перебувала під владою Денікина, а Чернігівщина коли не під владою' Денікина, то була під большевиками.

Яке діло авторам історичних «документів до того, що другий погромщик отаман Струк, якого вони називають «Начальником Українських Повстанських Загонів», під час перебування автора цих рядків в Київі, переводив там формування так званого «Малоросійського Полка» для армії Денікина та що цей отаман нічого спільного ні з Петлюрою, ні з визвольним українським рухом не має.

Навпаки, на незалежність України він дивиться очами Шварцбарда і, попавши на еміграцію до. Відня, переводив там саму ганебну антиукраїнську роботу.

Ці «історичні документи» перепліталися в місцевій жидівській пресі з листом В. Жаботинського, в якому він, очевидячки на підставі аналогичних документів, твердить, «що.головним

виновником погромів на Україні був С. Петлюра. Документи ці доповнювалися признанням Шолом Аша про те, що «ім'я Петлюри викликає біль і кипіння в жидівській крові. Це ім'я робить нас дикими і неосудимими, а через те – невідповідальними».

Під покришкою цієї невідповідальности, сторінки тутешньої жидівської преси дихали якоюсь садистичною ненавистю. Українська армія инакше не називалася як петлюровською бандою, а всі борці за волю України, що встали в оборону чести її вождя, безапеляційно залічувалися до кадру переконаних професійних погромщиків.

Все це робило враження дійсно дикого шабашу на дорогій для українців могилі жертви Шварцбарда. Все це виразно підкреслювало дружнє бажання за всяку ціну і всякими засобами оганьбити честь української нації.

У відповідь на це з душі, з її найсвятійших глибин, виривався протест великого й палкого обурення.

Але найбільше обурення викликали тут чутки, подані ворожою пресою як факт, про те, що зараз після виправдуючого вироку убійникові С. Петлюри, українці ніби то запропонували жидівським колам у Парижі роспочати якісь переговори про наладнання українсько-жидівських взаємовідносин, що особливо виразно загострилися під час процесу.

Протягувати руку катам (иншого терміну для тих, хто солідарізувався зі Шварцбардом, не має і не може бути) були би рівновартним втрати не лише національної, але і персональної гідности.

Тризуб (Париж), 1927, ч. 45. с. 18–21.

Микола Капустянський, генерал

СИМОН ПЕТЛЮРА[1]

Передо мною, мов живий, стоїть С. Петлюра; я бачу його спокійну постать з лагідним журливим обличчям, я бачу його прозорі очі, на які часто густо, мов хмара, набігав якийсь смуток – нібито він своєю інтуїцією відчував наглу смерть од злодійської руки.

С. Петлюри немає серед нас; він вже більш не поведе до бою українське військо. Не залунає вже могутнє «Слава!» йому назустріч.

* * *

Чим же так привабив С. В. Петлюра українське вояцтво й чим він так прислужився Україні (поминаючи його помилки), а також чому саме Петлюра вів провід у нашій боротьбі, а не хтось инший? Проаналізуймо ці питання.

Досвід світової історії та засади воєнної науки нам яскраво доводять, що найбільші успіхи мали ті з вождів, хто, будучи талановитими полководцями, тримали у своїх руках, як військову владу (стратегія), так і політичний провід. За прикладами не далеко ходити: Олександр Македонський, Юлій Цезар, король Ґустав Адольф, Фридрих Великий і нарешті імператор Наполеон. Не забудьмо і про наших славних гетьманів – Сагайдачного, що не поніс ні одної поразки ні на суходолі, ні на морі, та про великого Богдана – ґеніяльного полководця й талановитого політика.

Навпаки й ґеніяльні полководці мусіли були схиляти свої горді голови навіть иноді й перед значно слабшим за себе ворогом, наколи політика не підтримувала всебічно переможну стратегію. Так, напр., Ганібал, цей безперечний воєнний геній, що загрожував існуванню володареві тодішнього світу – Римові, на брамах якого мало не прибив свого щита, уляг вкінці перед Сципіоном Африканським на свому власному терені: картаґенська політика своєчасно не підтримала свого вождя. Також ґен. Суворов побив

[1] Реферат виголошений на академії в Парижі в 4. річницю смерти Головного Отамана С. Петлюри.

в Італії двох славних генералів французької революційної армії, а все ж його блискучі перемоги зійшли нанівець лише тому, що австрійська політика вела короткозору лінію.

Отже, об'єднання політики та стратегії в одних руках, їхня співпраця є передумовою воєнного успіху.

Ще більшого значіння набірає цей принцип під час революційно-національних воєн. Вага вождя, від волі та вдачі якого залежить доля народу, тоді безмежно зростає, а також збільшуються впливи на революційні маси політичних керовників та громадських діячів.

Тоді до вождя ставлять надмірні вимоги, від нього вимагають високої кваліфікації та ріжнобарвних здібностей; ці властивости мусять мати також ті, на кого вождь спирається.

С. Петлюра ніколи не був військовим, до того ж він не мав ні військової освіти, ні військового досвіду. І безперечно не був полководцем, фахівцем, або ліпше – воєнним талантом. А все ж треба ствердити, що С. Петлюра, якого в цю бурхливу добу доля винесла на чоло українського визвольного руху, надавався з тодішніх провідників найліпше до своєї високої ролі і з честю вів провід у боротьбі. Цього факту ніяк заперечити не можна.

Причини цього нібито дивного явища, криються і в тій ситуації, що тоді утворилася на Сході Европи, а зокрема на Україні, і почасти у постати і властивостях Головного Отамана.

З початку революції С. Петлюра відразу відчув, а потім цілком зрозумів величезне значіння озброєнної військової сили для успішного вирішення тих завдань, які раптом повстали перед українським народом. А тому він і намагався, по-перше, намацати зв'язок з військовиками на фронті та в запіллі, з тими, що були роспорошені на великих просторах Росії; по-друге, старався зорганізувати вищий осередок для керування; по-третє, відновити нашу військову традицію. Отже, розуміння ваги української озброєної сили для боротьби за визволення відріжняло С. Петлюру від решти представників української революційної демократії, що виховалася на презирстві до війська (знаряддя імперіалізму та реакції, на їхню думку), забуваючи, що армія перш за все є щит та меч для нації або держави, а не знаряддя в руках політиканів ріжних партійних центральних комітетів.

Далі С. Петлюра мав відважну душу й не боявся сміливо глянути смерти в очі. Пригадаймо першу війну з червоною Москвою, коли Петлюра кидає високу посаду Військового Секретаря Центральної Ради й на чолі Гайдамацького Кошу відповідає на большевицьку навалу не красними словами та мудрими нотами, як це робили инші, а кулею та багнетом. Не забудьмо і про 10-ти добові бої за Київ – штурм арсенала, коли Отаман хоробро б'ється в лавах поруч своїх Гайдамаків. Ця його риса мусіла кожному імпонувати.

Крім того, безмежна віра в українську справу та цілковите захоплення нею підносило його вгору й надавало йому високий авторитет та популярність і заохочувало до самопосвяти військо та нарід. С. Петлюра не впадав у розпуку та зневіру і не губився навіть у найтяжчі катастрофальні хвилини. Він вірив палко в свою місію народного оборонця і це своє переконання втеплював зо кілля.

Конче треба відмітити, що в С. Петлюри було глибоке розуміння психології свого народу та надзвичайна вдача поводитися як з першим командармом, старшинами ген. Штабу, так і зі звичайним старшиною чи козаком або повстанцем. Він мав хист підпорядковувати собі людей і заслужити від них потану, повагу та любов.

Далі С. Петлюра як Головний Отаман та вождь мав громадську мужність відцуратися від партійного доктринерства, піднестися понад партії, коли військова справа того вимагала, відійти від партії або групи; він дивився на українську справу очима державника: нація та держава були для нього понад усе.

С. Петлюра був свідомий того, що для боротьби насамперед конче треба мати добре організоване військо; він завжди дбав про це, напружуючи всі зусилля для стабілізації військових одиниць і розподілу їх по родам зброї. Він також добре знав, що боротьбу можливо успішно проводити лите при активній допомозі населення й тому ввесь час вживав заходів до організації повстанчих рухів та заохочував селянство до боротьби та до національної революції.

Здаючи собі справу, що українській армії бракує командного складу і що до того ще й він сам не фаховець, Петлюра намагався скупчити навколо себе освічених фахівців українців, а иноді й чужинців (напр., генер. штабу Генерал Синклер і инші). Він давав свому ттабові повну можливість самостійно працювати, цілком

довіряючи йому й санкціонуючи його оперативні пляни, підтримуючи штаб своїм авторитетом Головного Отамана та народнього вождя. Що більше, він брав на себе всю відповідальність за боєві акції і ставав рішуче на оборону фахівців, коли партійні немовлятка починали було цькувати фахівців, не розуміючи тої шкоди, яку вони робили, гальмуючи працю й деморалізуючи старшинство та підриваючи його авторитет серед війська.

Все ж для історичної правди треба ствердити, що в 1917-18 рр. Петлюра не зумів, а може, не здолав зібрати освічених фахівців, і тому не була одразу належно орґанізована військова сила. Це найбільш відноситься до тих частин, що повстали в Києві, а також і деяких українських частин на фронті, до яких він і Центральна Рада ставилися навіть із резервою (корпус Скоропадського). Крім того, Військовий Секретар не розробив пляну на випадок боротьби з червоною і білою Москвою. Правда дуже шкодили справі ріжні партії, що намагалися всіма засобами розагітувати наші частини своїми партійними гаслами; не без значіння є й те, що загальна військова політика не була цілком у руках С. Петлюри як Військового Секретаря; все ж його військова недосвідченість у цю першу добу його діяльности мала деякі неґативні наслідки.

Слід тут ствердити, що військові фахівці не зловживали довіррям Петлюри та не зрадили українській справі; і сьогодні залишилися вірними синами Батьківщини, готуючися до відновлення боротьби; зате є чимало партійних діячів, дуже щирих у постановах та вимогах, які тепер не з Україною, а проти неї.

Рівно ж ставка на повстанців та нарід на загал не завела Петлюру – бо ж знаємо як активно допомагав нашій армії нарід в ріжні етапи нашої боротьби, зокрема наприкінці 1919–20 рр.

Хибою С. Петлюри було тілько те, що він, як ідеаліст та ентузіяст иноді аж надто захоплювався ріжними отаманами, поміж якими поруч із порядними, героїчними постатями, часто-густо траплялися і пройдисвіти, що витрачали великі засоби, а потім иноді переходили у стан наших ворогів. Так, напр., після занепаду гетьманату призначувано иноді на відповідальні командні та штабові посади людей малофахових, а иноді й авантурників (отаман Данченко та инші).

Все ж із ходом подій С. Петлюра набірав досвіду і виправляв помилки, удосконалювався, виростав на наших очах. Що більше маємо сміливість твердити, що нікого здібнішого за С. Петлюру, хто міг втілити змагання Української Нації до відродження та вести провід у боротьбі, на той історичний мент на Україні не було. Всіх претендентів на вождя ми досить добре знаємо й маємо змогу дати їм об'єктивну оцінку.

С. Петлюра – це власне революційно-національний стимул, а не фаховець-полководець, тому природня річ, що й одповідальність за операції та боєві акції української армії мусять нести його ближчі співробітники та виконавці, а також команданти та старшинський склад; за організацію запілля та забезпечення армії своєю чергою відповідає уряд, як рівно за політичні кроки та застосування політики до стратегії, крім голови держави, несе відповідальність уряд та ті партії й окремі діячі, що або брали безпосередню участь у державній роботі, або ж з різних причин ухилялися від боротьби, знесилюючи тим наші позиції.

І в цьому місці слід ствердити, що С. Петлюра шукав політичної підтримки для своєї стратегії, розуміючи, що без здійснення цього ми загинемо. Але тут йому не повелося, і в цьому криється одна з головних причин наших остаточних невдач. Однак причини остаточної невдачі визвольної боротьби полягали власне не в особі Головного Отамана, як дехто думає, а зовсім у другій площині.

По-перше, українській нарід на Подніпрянщині надто несподівано був заскочений тими величезними завданнями, що раптом повстали перед ними, тому не був до них заздалегідь приготовлений. Змагалася порівнюючи незначна частина народу, а переважна більшість вагалася або залишала свої позиції. По-друге, мають значіння тут нові ідеї та привабливі соціяльні гасла, що їх комуністи так настирливо прищеплювали нашому малосвідомому народові й нашій доктринерській інтелігенції. По-третє – невиробленість наших політиків, що приймали кардинальні рішення у хвилі нашої найбільшої слабости, так би мовити, напередодні катастроф, а не тоді, коли ми були сильними та переможними; тут, на мою думку, є також і вина С. Петлюри. Четверте – непопу-

лярність нашої визвольної ідеї та слаба поінформованість держав світу про українську проблему.

Зрозуміло, що на тому тлі наша бідна засобами та слаба кількістю стратегія не мала великих можливостей осягнути рішучих успіхів. Доводилося, отже, провадити тяжку підготовчу боротьбу, що творила перший етап до відродження, та класти криваві жертви за клич: «Ми є нарід, хочемо й мусимо жити». Другий клич лишив нам С. Петлюра; це – заповіт: «непохитно продовжувати нашу боротьбу». Цьому заповітові ми коримося.

Розбудова нації, 1930, ч. 5–6, с. 103–106.

Тиміш Олесіюк

С. В. ПЕТЛЮРА ТА УКРАЇНСЬКЕ СТУДЕНТСТВО

Смерть С. В. Петлюри без сумніву є подією, яку нині болюче переживає ціла Україна. Перед цею подією всі теперішні нещастя розшматованої пригнобленої української нації якось відходять на другий план і власне на їх то тлі смерть ця дістає ще більш трагічне освітлення, ще більш далеко сягле значіння.

Безмежне обурення проти бузувірського вбивства і глибокий зворушуючий смуток від непоправимої втрати – ось що єднає біля свіжої могили всіх нас. що йшли у визвольній українській боротьбі під проводом Симона Петлюри. Перед світлою пам'яттю Симона Петлюри хилять нині голови і ті, що за життя його у визвольних шляхах з ним розходилися, що були його політичними противниками, ба, й особистими ворогами. Ми певні, що при віддаванні належної пошани імени С. Петлюри не фарисейське de mortuis aut nïhil їми керує.

Смерть для Симона Петлюри це кінець його життьового тернового шляху за улюблену понад все Розп'яту Україну, шляху непосильної боротьби. Смерть для нього це початок шляху розуміння, вдячности, безсмертної слави серед Української Нації. І даремні зусилля огидних катів Українського Народу і вбивців С. Петлюри опоганити цей посмертний шлях слави брудом наклепів. На оборону чести Симона Петлюри стане весь Український Народ, бо нині честь Петлюри – честь України. Хто нині стає в ряди ворогів – вбивців Петлюри, – стає в ряди ворогів Української Нації.

Ми, сучасники і співробітники Симона Петлюри, оплакуючи нині смерть його, не сміємо давати в серці своєму місце для одчаю і розпачу. Перед нами стелеться далі та дорога, по якій за життя так непохитно ішов Симон Петлюра, дорога до визволення Української Нації, до Державної Незалежности, до її культурного розцвіту та величи. Мусимо визвольний прапор, який тримав у своїх руках Симон Петлюра, взяти в свої руки мусимо понести цей прапор вперед аж до остаточної перемоги. Наш обов'язок зміцнити свій дух, як був міцний дух його, насталити свою волю так, як крицевою була

воля його. Наш обов'язок перед Ним і Україною і далі відданно служити тій ідеї, за яку Він своє життя так трагічно офірував, наш обов'язок вчитися з досвіду і з помилок його. Бо помилки Симона Петлюри не зі злої волі його походили, а з природньої людської немічности в так складній і тяжкій праці Українського Визволення. Симон Петлюра і в своїх помилках зостається таким же великим українським Патріотом, як і в цілому своєму життєвому чині.

Нині, коли затихає «мирськеє пристрастіє» до Петлюри,– Українське суспільство мусить довершити важливу справу – всебічно освітлити і об'єктивно зважити чин, що поклав Він на терези долі України. Це потрібно не для С. Петлюри, не для віддання йому так коштовно заслуженої Ним справедливости, – це потрібно для нас самих, щоби з чину цього добути ясний дороговказ нашого дальшого життя і праці для Української Справи.

Автор цих рядків приймав свого часу близьку участь в українському студентському рухові і входив з доручення і в справах студентських організацій в безпосередні стосунки з Петлюрою і офіційно, як з Головою Держави і неофіційно, як з українським громадянином-патрютом. Під час побачень з С. Петлюрою порушувалися проблеми українського академічно-організаційного студентського руху у всій їх широті та важливости. Встановлялися положення, як ідеологічні, так і практичні для організації студентства, приймалися рішення в окремих конкретних справах, шукалися виходи із трудних ситуацій. Весь цей матеріял подавався потім в широкі студентські маси і ставав для них чинником формуючим і думку, і волю. Не урядових розпоряджень та офіційних виступів уживав С. Петлюра для впливу свого на розвиток студентського руху. Логічно побудована думка, підперта почуттям гарячої любови до України, тверезий смисл – все це виявлене у вільній розмові, робило із студентів співбесідників С. Петлюри, ентузіястів його ідеї; все це давало їм можливість запалити ідеями, поставленими С. Петлюрою, ширші студентські маси.

Багато думок, кинених С. Петлюрою в студентські маси, вже зреалізовано, багато ще треба зреалізувати. Тому то не зайва буде, на нашу думку, спроба хоч би в несистематизованій формі споминів подати ті думки, яких дотримувався в студентській справі С Петлюра.

Я особисто пізнав С. Петлюру восени р. 1915 в Москві в невеличкому помешканні «Украинской Жизни» – єдиного в ту лиху

годину журналу, що подавав ще прояви життя поки до кінця непридушеної України...

Хто із українців переживав під Московською владою ті військові часи безудержного шалу знущань Московщини над Українським народом, той добре пам'ятає те гнітюче могильне мовчання, яке панувало тоді по цілій Україні; ті понурі настрої серед нечисленного свідомого українського громадянства, настрої розпуки, зневірря...

На такому тлі якимсь самоошукуванням видавались мені під час розмов з українцями в Москві їхні потішання себе відомостями про успіхи концертів «Кобзаря», про виступи в «Товаристві слав'янської культури», про Думські промови Милюкова на українські теми. Поза цим словесним потішанням себе чувся безмежний душевний біль, смертельний жах за життя Українського Народу як нації, чулась цілковита безпорадність.

І ось в маленькій кімнаті, в невеличкому колі українців, людина з блідим обличчям, з палаючими очима кидає слова, насичені безмежною вірою в Українську справу. Горить в них непохитне переконання, що нема в світі сили, яка змогла б остаточно знищити стремління до життя і волі здорового і фізично, і морально Українського Народу...

– Що ж тепер маємо ми, українці, чинити? – Не втрачати духу свого, готовитися до приходу дня повстання України. Готовитися організаційною працею на всіх ділянках народнього життя.

Говорить це нам С. Петлюра. І не так навіть зміст, як спосіб говорення, те почуття, яким перейняті його слова, просто гіпнотизують слухачів, роблять їх послушними волі промовця. Засмучені обличча світліють, голоси починають згучати бадьоріше і рішучість до боротьби запановує в душах.

Великі ідеї опановують людством лише через своїх ентузіястів-пророків. С. Петлюра був таким ентузіястом Української Визвольної Ідеї, він умів вложити і закріпити її в людських серцях, він сам горів і других запалював.

Основою його, так би мовити, життьової філософії був оптимизм щодо Української Справи. Однак оптимизм цей не був оптимизмом фантаста, одірваного від реальних обставин, а оптимизмом невтомного робітника, що вірить в доцільність своєї праці і любить її. Мене просто вразила і очаровала тоді та детальна і ґрунтовна поінформованість С. Петлюри про українське сту-

дентське життя, яка виявилася з дальшої нашої розмови. Спори серед студентства – прихильників позиції «Української Хати» з прибічниками «Дзвону», спори «оборонців» з прихильниками «Донцовського реферату», війна поміж «культурниками» і «політиками» – все це находило в С. Петлюрі не тільки уважливого спостерігача, але і вдумливого критика, що із своєї аналізи вмів робити відповідні конкретні висновки для примінення їх на загально-громадському українському форумі.

Як тоді в Москві, так і пізніш, коли С. Петлюра був вже на чолі Української Держави, я не зустрів з його боку ані крихти того, так звичайного серед наших «старших громадян», відношення до студентства і студентських справ, як до чогось зеленого, другорядного, підрядного, до чого «старшим», що заняті «важливими» «державними» справами слід ставитись лише з поблажливою посмішкою. Навпаки, справи студентські трактував С. Петлюра надзвичайно поважно, бо певному ідеологічному сформованню українського студентства він надавав першорядну ролю в українському визвольному рухові. Організаційна праця серед українського студентства була, на його думку, не хлоп'ячою забавкою, а відповідальною українською громадською роботою.

В часі першого знайомства з С. Петлюрою я був студентом Варшавського Університету, евакуованого до Ростову-на-Дону, а мешкав я у Харкові. Тож і не дивно, що інформації про організаційні справи українські стали у нашому тодішньому колі в тих університетах предметом довгих і докладних обмірковань. Виїзжаючи із Москви після розмови з С. Петлюрою, я, та й певно всі інші тодішні співбесідники почували себе остаточно забезпеченими від песимизму, почували на собі обов'язок певного емісарства для виконання уплановання організаційних завдань серед Українського студентства.

Товариші, що в зимі 1915–16 років вчилися в Ростові, добре знають ті наслідки, які принесла для Української справи в цьому важливому для України місті дружня праця Українського студентства в ту і почасти слідуючу зиму. Ще добре в пам'яти у всіх нас тодішня студентська праця по «українізації» Ростова; досі без веселощів не можемо ми згадувати трагікомічної «шапочної», війни з університетським та адміністративним начальством, ще зараз довга борода «господина Колдри», яку можна инколи спостерігати

в околицях Празького Студентського Домова, наводить нас на спомини нашої боротьби в Ростові з «галицькими русскими».. Все це справи, значіння яких відчуває нині ціле громадянство українське. Бо вони були зародком, імпульсом тих українських національних визвольних рухів і праці, які привели до того, що землі в устях Дона стали жити загальним українським національним життям...

І в наші тодішні наради, в наші плани, в нашу працю вніс немалу долю свого горіння своєї думки і С. Петлюра.

Листопад 1920 року. Скрахувала ще одна спроба України розрішити боротьбу з Москвою опертям на Польщу. Спроба не принесла Україні визволення, вона лише продовжила збройну боротьбу з Москвою від одного трагічного листопаду до другого не менш трагічного. – Рік оружної боротьби... Історія скаже чи ця спроба оправдалася цим роком чи ні... Листопад 1920 р. дав українській справі новий чинник – масову українську еміграцію. Десятки тисяч українців відчули вже на собі «добродійства» большевицької Москви так, як раніше відчували «добродійства» царські. Уряд, військо, селяне, робітники, інтелігенція – всі масами великими пішли на чужину шукати захисту свого життя, засобів визволення Батьківщини.

Серед Української еміграції – сотні і тисячі молоді, що в часі боротьби кинули книжку і взяли рушниці. Тепер молодь мириться з затяжним характером еміграції, не хоче капітулювати перед ворогом, не хоче нидіти в бездіяльности і стремить використати час перебування на чужині для удосконалення себе для дальшої боротьби. Але проти цих стремлінь непереборимі труднощі: табори, колючий дріт, безправний стан інтернування або конфінування, загальні злидні, безпорадність і байдужість з боку тих, що могли би та й мусіли би допомогти...

І хтозна чим закінчилися би академічно-організаційні починання молоді, хтозна чи відбувся би той великий рух, що привів із таборів Польщі сотки і тисячи цієї молоді до Високих Шкіл Західньої Европи, коли б не поважне відношення до цієї справи С. Петлюри!

Уже в кінці 1920 р. після попереднього обміркування з С. Петлюрою загальної ситуації набирає особливої ваги і актуальности проблема оформлення студентського руху і спроба пробити хід

українцям до Варшавського Університету. По весні 1921 року за указівками С. Петлюри переводиться координація праці спонтанно заснованих таборових громад і піддання їх під ідейно-організаційний провід Варшавської Громади. Дальші етапи студентського руху в Польщі – з'їзди представників Громад, заснування Союзу Громад, звільнення студентів із таборів, впис на Високі Школи, нарешті масове перетранспортування студентів легально і по зелених пасах до Західньої Европи – все це відбувалося за вказівками і планами С. Петлюри.

Увага і вплив С. Петлюри не обмежувалися Українським студентством в Польщі. Він пильно стежив за політикою большевиків в студентській справі. Він добре розумів і знав працю Українського студентства в Галичині. Він не спускав з очей жадної країни, жадного міста, куди доля не закинула Українських студентів. Справи загально студентські, як, наприклад, Всестудентський Конгрес та заснування Цесус'а займали С. Петлюру дуже живо. Ідеологічна позиція та тактичне поступування деяких студентських організацій і на Конгресі і в Цесус'і були під безпосереднім впливом С. Петлюри. До самої своєї смерти С. Петлюра не переставав живо цікавитися працею українського студентства та його організаційними й ідеологічними справами. Хоч не завжди та не все серед студентства йшло так, як бажав би С. Петлюра, все ж радість його була велика, що ось формується сила, яка заважить немало при остаточному вирішенню долі України.

Таке живе зацікавлення та поважне відношення С. Петлюри до студентської проблеми випливає із того, що С. Петлюра був, перш за все, патріот-державник. Стоючи на чолі державно-визвольної справи, боляче і безпосередньо відчуваючи при тому жахливий брак належно підготовлених людей, С. Петлюра всі надії свої природньо звертає на молодше покоління. Перед молоддю стоять надзвичайні національно-державні завдання, молодь до них мусить бути відповідно підготовлена. Ворогиокупанти не дають перевести належного підготовання молоді на окупованих землях. Тим більша відповідальність, тим більший обов'язок припадає на молодь на еміграції. Всі, хто тільки може вчитись, – мусять вчитись. Наука мусить бути найвищої якости, треба черпати її

з Европейських першоджерел. Та обставина, що еміграцією кинена велика маса українців, зокрема студентства, в Західню Европу, має помимо всього иншого для України величезне значіння культурно-національне. Україну Московщина насильно відірвала від Західньо-Европейської культури, насильно втягнула в коло культури східньої, євразійської з її сучасним проявом – большевизмом. Студентство через еміграцію поновить старі культурні зв'язки України з Західньою Европою, стане на Україні чинником паралізуючим згубні московські впливи. Через нього відкриються двері для безпосереднього, а не уіа Москва, зв'язку з Европою.

Бажаючи, щоби студентство Українське дістало Европейську фахову освіту, С. Петлюра ставить до нього вимогу, щоби воно одночасно дістало і громадсько-політичне виховання. Вузьких фаховців Україна завжди зможе дістати собі з чужини. їй потрібні Українці-фахівці, що були би одночасово і культурно-громадськими та державно-політичними діячами для провідництва Українськими масами. Останнє домагання С. Петлюри ще далеке до осягнення. Українське студентство вже масово дістає західноєвропейські дипломи, але його суспільне виховання щойно накреслюється.

Праця студентства складна і тяжка – її можна виконати тільки при взаємній товариській підтримці. Студентство в своїх організаціях мусить творити одну дружню родину. Організація студентська може бути міцною лише при умові товариської солідарности та взаємному довіррю членів. Тому до організації студентства, що бореться за визволення Української Нації, не можуть бути введені елементи, що в якій-будь формі оправдують чи підтримують поневолення України чужинцями. С. Петлюра був рішучим противником введення до Українських студентських організацій комуністів та зміновіховців. Яку-будь співпрацю в одній організації з ними він вважав за неможливу і пророкував, що таку спільну організацію комуністи або використають для своїх цілей, або допровадять до розвалу. Студентство мало можність наочно пересвідчитися в правильності цієї тези С. Петлюри на прикладі Цесус'а.

Студентські організації мають бути заложені на широкій базі Ідеї Суверенітету Української Нації, Соборности та державної Незалежности її. Розпорошення студентської маси по вузько-партій-

них, обмежених організаційно осередках і групах, завдання і діяльність студентства звужує і позбавляє його властивої йому чинности.

Вище вже було зазначено, що С. Петлюра добре знав працю Галицького студентства під Польщею. Він її оцінював зі загально-українського становища, як явище дуже позитивне, однак на остаточний її вислід задивлявся досить песимістично, бо методу праці вважав нереальною. Своїх критичних думок у цій справі С. Петлюра не ховав від Українських студентів-емігрантів, однак застерігав їх від спроб впливати на політику Краєвого студентства. І ще більш недопустимим вважав він, щоби еміграційне студентство своїм поступованням йшло всупереч, або шкодило Краєвому студентству.

Особливо в цьому відношенні тяжкою була ситуація еміграційного студентства в Польщі. Воно, щоби узискати собі шлях до Західної Европи, мусіло вступати до польських шкіл, мусіло шукати у поляків прихильного до себе відношення, але одночасно мусіло оглядатися, щоби як-небудь не зірвати справ Краєвого студентства, щоби не послужити знаряддям для польської політики.

У трудній і складній ситуації приходилось Українському Студентству прокладати собі дорогу та виконувати свій високий і відповідальний обов'язок. І сьогодня треба ствердити, що Українське Студентство вив'язалось із цієї ситуації, довершивши величезної роботи і спромігшись на чималі здобутки.

Закінчуючи свої студії, студентство має однак пам'ятати, що ним виконано поки що лише одна половина тих завдань, що визначило для нього національне відродження Українського Народу. Друга половина – найголовніша, громадська – ще не доконана. їй повинно віддати свої, сьогодня вже кваліфіковані сили Українське Студентство. Тим чином, здійснюючи програму С. В. Петлюри, яка була програмою і Його особистого життя, і Його особистої невтомної, відданої праці аж до останньої хвилини, коли жертвенною кров'ю своєю збагрив кам'яний брук Парижу.

Студентські вісті, 1926, ч. 7–8, с. 9–15.

СВІДЧЕННЯ ЗААРЕШТОВАНОГО КОСТЯ ІВАНОВИЧА ТОВКАЧА ПРО РЕАГУВАННЯ В ПОЛТАВІ Й КИЄВІ НА ВБИВСТВО СИМОНА ПЕТЛЮРИ

25 жовтня 1929 року

Щодо вбивства Петлюри в мене виникли думки, які можна сформулювати так: вбивця ПЕТЛЮРИ здійснив велику політичну помилку. ПЕТЛЮРА в своїй діяльності допустив цілий ряд непростимих політичних і тактичних помилок, з яких найгрубішою є його союз з поляками і похід разом з ними на Київ у 1920 році. Програвши справу у відкритій боротьбі з більшовиками й радянською владою, замість того, щоб визнати це з честю й ліквідуватися, він повністю віддається на утримання французького уряду. Якби ПЕТЛЮРА продовжував жити, він помер би безславною смертю. Вбивство ПЕТЛЮРИ оточило його ім'я деяким ореолом мучеництва за високу ідею незалежності України. Українські націоналісти всіх угрупувань могли розмірковувати і так: хоч ПЕТЛЮРА і наробив багато помилок, але якби його не вбили вороги, то він міг би ще здійснити великі справи й виправити свої помилки. В радянській пресі тоді писалося, що навіть СКОРОПАДСЬКИЙ послав свого представника покласти вінка на труну ПЕТЛЮРИ; були представники й від інших українських емігрантських угрупувань, у тому числі й ВИННИЧЕНКО, котрий однак не був однодумцем ПЕТЛЮРИ. Таким чином, убивство ПЕТЛЮРИ засвідчило, що непримиримі за його життя політичні емігрантські українські угрупування об'єдналися на один момент біля труни ПЕТЛЮРИ. Тепер цілком можна допустити, що особистість ПЕТЛЮРИ знайде своє романтичне відображення в поезії й епосі (пісні, думи). Ось з цих міркувань я поставився цілком скептично до висловлювань ЛИПКІВСЬКОГО, що вбивство ПЕТЛЮРИ справа Москви. Припущення це глибоко обивательське, а я глибоко переконаний, що компартія не могла цієї політичної помилки допустити. Потім я розмірковував, що вбивця ПЕТЛЮРИ здійснив політичну помилку й з інших міркувань. Широкі українські націоналістичні кола не тільки серед інтелігенції, а й серед простого народу, та навіть і неукраїнські елементи, сприйняли це вбивство як акт помсти єв-

рейського народу стосовно до народу українського, в результаті чого антисемітські настрої безумовно повинні були збільшитися. З цієї точки зору я вважав політичною помилкою і виступ на процесі вбивці ПЕТЛЮРИ в якості свідка відомого російського адвоката і члена кадетської партії єврея СЛЬОЗБЕРГА. Були і такі думки в мене, що французький суд, котрий виправдав убивцю ПЕТЛЮРИ, також допустив політичну помилку. Якби подібне вбивство мало місце стосовно будь-якого повноважного представника іншої держави, це створило б серйозний міжнародний конфлікт і зацікавлений уряд пред'явив би вимоги належного задоволення. Звичайно, петлюрівський уряд не володів необхідною силою для створення конфлікту з Францією з приводу виправдання французьким судом вбивці глави цього уряду. Але якби цей уряд хоч якось себе поважав, то в ім'я збереження своєї гідності у вигляді єдино можливого для нього протесту він мав би виїхати за межі Франції. Залишаючись у Франції, ця петлюрівська спадщина остаточно розписалася в тому, що вона всебічно перебуває на утриманні й у підпорядкуванні французького уряду. Я не пам'ятаю, чи висловлював я ці свої думки з приводу вбивства ПЕТЛЮРИ в присутності ЛИПКІВСЬКОГО і ЧЕХІВСЬКОГО, чи я говорив про це з кимось іншим, наприклад, окремо з єпископом ЖЕВЧЕНКОМ...

Написано власноручно: К. ТОВКАЧ.

28 жовтня 1928 року:

... Повертаючись до ПЕТЛЮРИ, я пригадую ще наступні обставини, хоча й дуже туманно. Пам'ятається мені, що незабаром після вбивства ПЕТЛЮРИ я висловився про те, що необхідно було б у всіх українських автокефальних парафіях відслужити в церквах панахиди по ПЕТЛЮРІ, що це можна зробити цілком легально, відслуживши панахиди «по убієнному Симонові» і не оголошуючи, що це по «ПЕТЛЮРІ». Коли, де і кому я висловив цю думку, я точно згадати не можу. Але мені здається, що це було висловлено мною незабаром після вбивства ПЕТЛЮРИ на засіданні Окружної Церковної Ради чи просто в приміщенні цієї Ради і здається в присутності ЖЕВЧЕНКА і ТАРАНА. Чи були відслужені ці панахиди в Полтаві і в Полтавському окрузі, я про

це не знаю, про це ні від кого не чув. Сам же на панахиді я не був присутній.

Пригадую, що коли в листопаді місяці 1926 року я був у Києві у РУДИНСЬКИХ, там говорили про те, що панахида по ПЕТЛЮРІ була відслужена в Софійському Соборі і що вона була якось замаскована. Хто говорив про це і в чому полягало її маскування я рішуче не пригадую.

Написано власноручно: К. ТОВКАЧ.

29 жовтня 1929 року

1. Спогади про епізоди, пов'язаних з іменем ПЕТЛЮРИ, про які я писав у своїх показаннях 25–26 жовтня, пробудили в моїй пам'яті спогади ще про два епізоди, що перебувають у зв'язку зі смертю ПЕТЛЮРИ. Перший епізод наступний. У тому ж 1926 році в період між 15 червня і 31 липня я йшов з ДОЛЕНКОМ з Миколаївського собору по Сумській вулиці в напрямку квартири КРИВУСЕВОЇ. ДОЛЕНКО несподівано ставить мені питання: а знаєте, Косте Івановичу, яка мені прийшла ідея. На питання – «яка» – він відповів, а що якби нам, українцям, перетягнути на свій бік РАКОВСЬКОГО, запропонувавши йому стати гетьманом незалежної України. І далі він мотивував свою ідею тим, що РАКОВСЬКОГО в партії образили, знявши його з поста Голови Раднаркому УСРР і послали його послом в Лондон (а потім в Париж. – *В. С.*); що це зроблено тому, що РАКОВСЬКИЙ енергійно відстоював економічні інтереси УСРР перед Союзом, що РАКОВСЬКИЙ освічений європейськи і досвідчений державний діяч, що українську мову він легко міг би засвоїти. Я не підготовлений був до дискусії з такої утопічної й несподіваної в устах українського націоналіста ідеї і розмова обірвалася. Більше про цей предмет розмови не було.

Другий епізод такий: за день чи за два до арешту ДОЛЕНКА він повідомив мене, що в їхньому активі виникла думка організувати політичну партію. Йому хотілося назвати цю партію в пам'ять про ПЕТЛЮРУ – «петлюрівська партія», але він боїться, що багато, налаштовані проти ПЕТЛЮРИ, особливо на Правобережжі, не підуть у партію з такою назвою...

Написано власноручно: К. ТОВКАЧ.

12 листопада 1929 року:

... Такою ж антирадянською, а значить і контрреволюційною я відверто визнаю бесіду, яку вели у мене в квартирі весною 1926 року ЛИПКІВСЬКИЙ і ЧЕХІВСЬКИЙ з приводу вбивства ПЕТЛЮРИ і в якій я брав активну участь...

Написано власноручно: К. ТОВКАЧ.

Оригінал. Рукопис.

Галузевий державний архів Служби безпеки України: ф. 6, оп. 1, спр. 67098 фп, арк. 63– 65, 73–76, 93.

ПРОТОКОЛ ДОПИТУ МИКОЛИ ВАСИЛЬОВИЧА РАДИКА ПРО РОЗМОВИ З СЕСТРОЮ СИМОНА ПЕТЛЮРИ ФЕОДОСІЄЮ

15 листопада 1937 року

ПРОТОКОЛ
допиту свідка 1937 р. листопада 15 дня

Уповноважений Полтавського міськвідділу Харківського обл. Упр. ЕКВЧ УРСР сержант держбезпеки Шмигельський допитав у якості свідка гр. Радика, котрий дав про себе такі відомості:

1. *Прізвище, ім'я й по батькові: Радик Микола Васильович.*
2. *Вік: 1886.*
3. *Місце народження: с. Терешпіль Замського повіту Холмської губ.*
4. *Соціальне положення: службовець.*
5. *Майновий стан: неімущий.*
6. *Громадянство: СРСР.*
7. *Освіта: вища.*
8. *Національність і громадянство: росіянин.*
9. *Сімейний стан: одружений.*
10. *Категорія військового обліку: знятий з обліку за віком.*
11. *Професія: вчитель.*
12. *Місце праці і посада або рід занять: м. Полтава 30 середня школа – вчитель.*
13. *Відомості про судимість і перебування під слідством: не суджений.*
14. *Партійна приналежність: безпартійний.*
15. *Чи перебуває в профспілці: Спілка середніх і початкових шкіл.*
16. *Точна адреса: Полтава, Загородня, № 20.*
17. *Соціальне й політичне минуле: з селян-середняків.*

Будучи попереджений про відповідальність за неправдиві показання по ст. 89 КПК УРСР, свідок показав:

Запитання: Чи знаєте Ви Петлюру Феодосію Василівну і як довго?

Відповідь: Петлюру Феодосію Василівну я знаю з 1923 року.

Запитання: Що Вам відомо про політичне минуле Петлюри Феодосії Василівни?

Відповідь: Мені відомо, що батько її в Полтаві має 2 власні будинки. До революції був великим кучером, мав 12 коней, експлуатував найману працю.

Зять Феодосії Василівни – Скрипник мав у м. Полтаві власний шкіряний завод і 4 будинки. Все це майно і підприємство було націоналізовано в 1918 році.

Феодосія Василівна є рідною сестрою відомого бандита Симона Петлюри, який у 1918 році був військовим міністром при Центральній Раді.

У 1918 році Симон Петлюра емігрував закордон і з ним емігрував також їхній родич Скрипник Степан.

Сама Феодосія Василівна Петлюра є запеклою націоналісткою, ворогом радянської влади.

Запитання: Що Вам відомо про контрреволюційну діяльність Петлюри Феодосії?

Відповідь: Петлюра Феодосія є запеклою націоналісткою, вороже налаштованою до радянської влади й проводить контрреволюційну роботу. З розмов з Петлюрою Феодосією мені відомо, що вона вороже налаштована до радянської влади, висловлює антирадянські настрої.

Згадуючи своїх родичів – Скрипників, Петлюра висловлювалась у контрреволюційному дусі і заявила: «До чого радянська влада довела народ, знущається над бідними українцями, просто душить українців, не дає їм жити, вчитися. Ось, наприклад, мого племінника Скрипника Валер'яна вигнали з навчального закладу, не дали йому закінчити, а також мою племінницю – Зіну Скрипник».

Продовжуючи цю розмову, Петлюра Феодосія восхваляла Симона Петлюру і доводила, що він хотів створити Україну самостійною республікою, але більшовики перемогли своїм обманом, і український народ тепер нещасний. Адже куди не підеш – скрізь «жиди», через яких немає життя для українського народу.

Кажучи про податки, про страхові платежі та інші зобов'язання, Петлюра Феодосія заявила: «До якого часу радянська влада буде дерти з нас шкіру, вже немає сил платить, замучили прокляті варвари», і тут же, згадуючи про брата Симона, Петлюра висловила свої контрреволюційні націоналістичні настрої і заявила: «Якби був живий Симон і була самостійна Україна, нам би жило-

ся краще, ніж при радянській владі, не мучили б ці варвари нас, а то плати податки чорт його знає за що і коли».

«Симон же бажав для українського народу хорошого життя, і ми б жили тоді хорошо, ніхто над нами не знущався б».

У період продовольчих труднощів на Україні Петлюра Феодосія лаяла радянську владу, звинувачуючи її в пограбуванні України, і заявила: «більшовики довели її до бідності, голоду й смерті, і ми зазнаємо цього мучеництва».

Останніми роками, особливо 1935–36–37 рр. будинок Феодосії є зборищем антирадянського елементу і монахинь, котрі живуть у її будинку по 2–3 роки, серед яких Петлюра також висловлює контрреволюційні висловлювання, восхваляє Петлюру Симона як видного українського діяча і захисника українського народу.

У будинку Петлюри деякий час проживав Скрипник Сильвестр Іванович, який у даний час заарештований як ворог народу. Петлюра Феодосія вели з ним розмови на контрреволюційні теми.

Коли був розкритий антирадянський троцькістсько-зінов'євський паралельний центр, Петлюра Феодосія висловлювала свої антирадянські настрої, що «мовляв, людей, які хотіли зробити для народу краще, заарештували й посадили в тюрму».

У 1937 р., коли Петлюрі довелося нести страховку за будинки та інші платежі, вона почала згадувати свого брата Симона Петлюру і висловилась: «Брат бажав для України хорошого і якби він був живий, то ми були б щасливі, а то тепер, при радвладі, ми нещасні. Ось з мене, з бідної вдови, витискують останні соки, і до яких це пір буде. Пішла б поскаржитись, але куди підеш, коли скрізь «жиди», а я, Петлюра Феодосія, одне прізвище їм ненависне. Так, як і мені радвлада».

Крім цього, до Петлюри дуже часто приїжджали її родичі, які в даний час нібито зняті з роботи й заарештовані.

Протокол прочитаний, записаний правильно, в чому і розписуюсь: Радик.

Допитав оперуповноважений 2 від. сержант держбезпеки Шмигельський.

Оригінал. Рукопис.
ГДА СБУ: ф. 6, оп., 1, спр. 75606 фп., арк. 6 – 8.

Михайло Кучер

ПЕТЛЮРА І МИ[1]

Кожна ідея, коли вона велика та важлива, для своєї реалізації потребує жертви майна і крови. Реалізація ідеї державного визволення, крім того, як необхідної бази, вимагає відповідної національної свідомости.

Коли англійські колонії в Америці визволялися з-під англійського панування, тільки одна третина їх населення в якійсь мірі хотіла такого визволення. Дві третини найвище звертали увагу тільки на економічні моменти своєї залежности від Лондону.

З чим прийшла Україна до революції 1917 року? Який відсоток українського населення хотів активно державного визволення, і хто про нього взагалі тоді думав?

Від часу Переяславської умови гетьмана Богдана Хмельницького і Полтавської битви в Україні панує справжня політична пустка. Замість України в політичному значенні цього слова і в краю, і за кордоном була біла пляма.

Наш найближчий західній сусід Польща за своєї тяжкої неволі потрапила нагадати про себе світові двома повстаннями 1831 і 1863 років. Наша ж батьківщина тоді «цвіллю зацвіла» і провадила обивательське існування в тіні вишневих садів, заколисана до гіркого сну гуркотом млинів.

Змосковщення та зпольщення нашої провідної верстви було таке велике і можна сказати тотальне, що наша батьківщина опинилася на краю цілковитої загибелі. Політична думка майже не існувала. Кращі одиниці з-посеред української інтелігенції творили безкровні націоналістичні гуртки, що втратили зв'язок з народніми масами.

Характер нашого відродження XIX ст. був аполітично-етнографічно україножильський. Навіть українці-декабристи не були

[1] Доповідь на академії у Нью-Йорку 31 травня 1959 року для відзначення 33-х роковин смерти Симона Петлюри.

національно свідомі та розплилися в загально-російських інтересах і стремліннях.

Кирило-Методієвці ідеалізували козацтво та взагалі народ. У відношенні до москалів, які вже тоді несли нам цілковиту політичну і національну загладу – фактично народовбивство, – вони виступали тільки з євангельською правдою та істиною, що на практиці рівнялося непротивленню злу. З тієї течії пізніше розвинулося українофільство, яке у своїй практиці (ані в теорії) не висувало жадних українських національно-політичних домагань.

На Лівобережжі – колишній Гетьманщині – вся козацька шляхта помосковилася. На Правобережжі стан був навіть подекуди гірший. Там протягом XVIII–XIX стт. вся українська шляхта спольщилася, і навіть сам московський уряд аж до повстання 1831 р. дивився на правобережні українські губернії як на «польські».

В Галичині довго панує «рутенський світогляд» з надмірною українською лояльністю віденському центрові.

При кінці XIX ст. Україна мала всього 21% грамотного населення, тоді як стан грамотности прибалтійських країн сягав 60%, а у Фінляндії – 80%.

* * *

Перед революцією 1917 р. в Україні були тільки дві політичні партії: Українська Соціял-Демократична Робітнича Партія (УСДР-П) і Товариство Українських Поступовців (ТУП). Партія Українських Соціялістів-Революціонерів утворилася тільки в березні 1917 р. Організаційно існуючі партії були слабі (за винятком пізніших ес-ерів), доказом чого є факт, що соціял-демократи навіть не мали Центрального Комітету. Т-во Українських Поступовців об'єднувало у собі людей високоінтеліґентних, з якими приємно було мати персональні гарні відносини, але вони не мали зв'язків з робітництвом та селянством. Це була організація просвітянського характеру, добра для мирних та спокійних часів. Люди, об'єднані в ТУП-і, мали незрозумілу нехіть до політики, зовсім не розуміли її значення, часто називали її демагогією. Дійшло навіть до того, що представники ТУП не хотіли брати участи в засіданнях Центральної Ради.

Серед мас в Україні вплив несоціялістичних партій був ще менший. Тому роля українських соціалістів, в залежности від характеру большевицької московської революції в добі нашої збройної боротьби за самостійність, була незвичайно велика і просто стала історичною необхідністю. Момент соціяльний, як ближчий і зрозуміліший народові, довго відігравав рішаючу ролю, на чому пізніше дуже вміло грали большевики. Тільки під упливом Центральної Ради до соціального поволі почав домішуватися і момент національний.

З таким більш-менш політичним і національним активом стала Україна до революції 1917 р. Можна навіть припустити, що коли б Україна не мала українських соціалістичних партій, ми не мали б IV Універсалу, не мали б збройної боротьби, не мали б української національної армії і не мали б провідника українськихя збройних сил У Н Р та української революції взагалі – Симона Петлюру.

* * *

Ми не маємо відомостей про предків Симона Петлюри, дуже мало знаємо про його батьків, небагато про дитячі роки, трохи більше про юнацтво.

Коли молодого Симона Петлюру виключали з духовної семінарії, то московське духовне начальство покликало його до себе і намовляло «покаятися» та «пожаліти» старого батька. Тоді ж юнак Симон виявив своє справжнє духове обличчя. Він відповів – «ідеї дорожчі за родинні відносини», не «покаявся», і його звільнили з вовчим білетом з духовної семінарії. Але це не зломило Симона Петлюру.

Чи значить це, що Симон Петлюра не жалів свого батька? Зовсім навпаки! Коли б він «пожалів» так, як того хотіло московське начальство – не мали б ми Симона Петлюри взагалі.

Політичний світогляд Петлюри формувався на ідеях Революційної Української Партії, пізніше – Укр. Соц.-Демократичної Партії, на ідеях Кирило-Методієвського Братства. Він також дуже добре знав українську історію, спеціяльно козацьку добу. Виховувався серед соціялістичного середовища, яке велику вагу надає соціяльним моментам, але патріотизмом Симон Петлюра відріжнявся від своїх товаришів. Він усе давав перевагу національним моментам над соціяльними. Також за першої «еміграції» у Львові

в РУП Петлюра був представником «національного ухилу», в той час як більшість товаришів давала перевагу соціяльним моментам. Завдяки його впливові РУП залишилася на українських національних позиціях, не об'єдналася з московськими соціял-демократами і була предтечею української революції 1917 року.

Великий вплив на формування політичного світогляду Симона Петлюри мало його перебування на Кубані, серед чорноморців. Там молодий Петлюра шукав того, чого в минулому шукав Богдан Хмельницький на Січі. Працюючи на Кубані над розробленням старих козацьких архівів, Петлюра з їхніх пожовклих сторінок відчув подих майбутньої модерної української революції. Праця над козацьким архівом виробила та відшліфувала характер майбутнього вождя України.

За часів свого перебування в Петербурзі та Москві, Симон Петлюра не залишився в тіні, а відразу вибився на поверхню українського життя. Як добрий журналіст, він докладно розумів пружини, які керують і рухають не тільки московськими реакціонерами, але й ліберадами, спеціяльно в національному питанні. Зовнішньо м'який, він не мав тієї м'якости в політичному відношенні, не мав нахилу вірити тільки словам. Давав перевагу вчинкам.

Вже тодішні українці з цікавістю спостерігали Симона Петлюру і давали йому правильну оцінку, але ще більше цікавилися і цінили його чужинці. – «Изъ этого молодого человека будете толкъ», – сказав М. М. Ковалевський, вислухавши промову С. Петлюри, виголошену в українській мові на академії з нагоди 50-х роковин смерти Т. Шевченка в Петербурзі 1911 року,[2] а М. А. Славінський подає слова академіка Корша, який казав: «Українці самі не знають, кого вони мають серед себе ... Петлюра безмірно вищий за те, що про нього думають. Він з породи вождів ... що колись в старовину закладали династії, а в наш демократичний час стають національними героями».[3]

---

[2] Листки з пам'яти» О. Лотоцького в збірнику «Симон Петлюра — Державний Муж», Нью-Йорк, 1957, стор. 37.

[3] М. Славінський: «Симон Петлюра», там же, стор. 21. Тризуб. – 1977. – Ч. 81.Травень–Червень–Липень. Ст. 2–6.

Бувши соціялістом, Петлюра не переставав бути націоналістом. Націоналізм Симона Петлюри універсальний і людяний. Він створив собі концепцію України не тільки посеред народів Сходу Европи, але і в площині міжнародних відносин.

1914 р. на початку 1-ої світ, війни Петлюра вважав Україну окремою політичною одиницею в Російській імперії. Він зв'язував її політичну долю із Західньою Европою, але не Німеччиною та Австрією. Тут він виявив себе далекозорим політиком, на зразок чеського президента Томи Масарика.

На тлі тодішнього розлізлого малоросійства постать Петлюри має спеціяльне значення. В його фізично неміцному тілі концентрувалася і досі нам не цілком зрозуміла у своїй динаміці національна свідомість та активність, без пози, без сантименталізму, без деклямації. Ті риси поставили Симона Петлюру на командні висоти модерного українства. Наша вбога, притоптана своїми та чужими нація на щастя має таких велетнів, що височіють ясними дороговказами і дають надію на краще майбутнє. У щоденному негероїчному житті вони дають нам стимули до боротьби за нашу справу. Ми маємо таких, яких видно з кожного закутка великої української землі. Ми їх бачимо також із наших запорошених стежок чужини. Ті люди – Тарас Шевченко, Леся Українка, Іван Франко, Михайло Грушевський, Симон Петлюра.

Коли революція ставала все виразнішою, Симон Петлюра покинув свої літературні та театральні уподобання і перейшов на організаційну працю над творенням української політики та української збройної сили.

* * *

На незвичайно важливій та відповідальній праці – творення української збройної сили – виявилися найкращі риси вдачі Симона Петлюри. Він майже інстинктово тягнувся до вояків, вмів з ними жити, промовляти до них та переконувати. А тоді треба було вміти переконувати. Революція дуже розгойдала народні маси та армію, і найкращий наказ міг залишитися тільки наказом без виконання. Його промови були спокійні, речеві, вільні від сантименталізму і демагогії. Він ніколи не давав порожніх обіцянок, не обіцяв легкої

боротьби. Під його впливом українська армія виявилася більш радикальною як її політики, і бажала коротшого шляху до самостійності! України, без тих етапів, які пропонувала Центральна Рада. Коли політика йшла по лінії автономії – армія вже вимагала самостійности. Для автономії власна національна армія не була потрібна. Другий Військовий український з'їзд мав зовсім неавтономістичні настрої і дав Центральній Раді підтримку в її діяльности. Так зовсім несподівано Україна – вчорашня німа колонія московської імперії – стає взірцем для решти поневолених Москвою народів, що мають приклад для своєї діяльности та боротьби.

І тоді орієнтація Симона Петлюри на Антанту залишається незмінною. Він розумів усю катастрофальність закиду німецької інтриги в боротьбі за нашу політичну незалежність. Щоб мати у випадку нагоди потрібний контакт із заходом, він старається заповнити південно-західній фронт українськими частинами.

Кажуть, що дистанція дає правильний погляд на минуле, що тільки віддалене минуле можна належно оцінити. І коли ми замкнемо свою душу на галас безпечної, аж надто багатої чужини, що довкола нас кипить, та перенесемося думкою до нашого славного недавнього минулого, до часів діяльности Петлюри, то не можемо позбутися враження, що тоді на нашій землі сталося чудо – солодке чудо, як його пізніше назвав один із українських молодих поетів.

В Симоні Петлюрі сконцентрувалися найкращі творчі сили нації. Він і політик, і трибун, вождь, головнокомандуючий армією, президент, що одночасно сам умів іти до наступу в рядках своїх вояків.

У повстанні проти гетьмана Скоропадського взяли участь всі укр. самостійницькі партії, від соц.-рев. до хліборобів-демократів і соц.-самостійників включно, одначе душею всієї справи був знову Симон Петлюра.

За Директорії він мав армію у сто тридцять тисяч вояків і чотири фронти: большевицький, польський, антантський і анархічно-радянський.

Коли найближчі співробітники Петлюри залишили уряд та взагалі чинну політику чи то під тиском Антанти, чи то у відповідь на

вимоги своїх партій, із-за втоми та зневіри, і лаштувалися до виїзду за кордон, Петлюра не зрезиґнував, не мав наміру виїхати, залишився на становищі і знову поставив державні справи вище особистих. Від 11-го лютого 1919 р. Симон Петлюра не тільки головний командуючий українськими збройними силами, але й президент У Н Р.

З того часу починається велика і незвичайна самітність Симона Петлюри. Старші партійні діячі-політики відійшли від справ, потомилися. На їх місце прийшли молодші, невідомі масам, без належного досвіду.

Петлюра живе тоді у вагоні, кидається з одного фронту на другий. Переконує, пояснює, просить витримати і не кидати боротьби. Але становище стало незвичайно трудне до опанування. Армія психічно і фізично слабне. І все таки тоді у незвичайному осамітненні. Симона Петлюру не залишає основна риса його характеру – творчий оптимізм.

* * *

Петлюра виступив на політичну арену тоді, коли світ нічого не знав про Україну. Тому він був готовий до боротьби. Він вірив і казав що тільки кривавими жертвами нарід може виробити собі політичну незалежність. Він не боявся крови і знав, що кров ворога з л а. В тому він погоджувався з Шевченком. Але він був за економне пролиття крови. Пізніший культ могил, що охопив українців за 2-ої світ. війни, був йому невідомий. Петлюра признавав, що орієнтація виключно на власні сили шкідлива, і така політика нереальна. Він знав, що треба систематично працювати для того, щоб чужина нас пізнала і визнала.

Симон Петлюра був з армією, зробив усе, що міг, зробив більше як міг. Його армія, армія У Н Р, – зробила також більше як могла. Політики зробили дещо менше і не завжди дотримали кроку армії.

До дуже трагічних і болючих сторінок нашої визвольної боротьби 1917–1920 рр. належить конфлікт поміж двома великими частинами українського народу – його західньої частини, вихованої у відмінних від східньої політично-соціяльних умовах, та більшої, східньої. У дуже важливу і відповідальну добу нашої історії погляди західних політиків ріжнилися від східніх. Хитання може було й не-

довге, але вагітне наслідками і характерне. Східні укр. політики були політично ліві, соціялістичні. Вони знали, що з Москвою не можна договоритися. Західні політики належали до правих консервативних кіл і своїм найбільшим ворогом вважали Варшаву, а не Москву.

Але найбільш трагічною була проблема людей, носіїв виразної національної ідеї визволення. До проблеми людей долучилася проблема історичної спадщини степу, сусідство з азійською Москвою та стан нашої справи у широкому світі.

Сьогодні ми дивимося на Симона Петлюру і на українську революцію з перспективи сорокаріччя. На українську революцію і Симона Петлюру дивляться сьогодні три покоління: 1) співучасники, 2) люди, які виросли і сформувалися поміж двома світ. війнами, так би мовити «в тіні визвольних змагань» – 3) наймолодше покоління, що виростає на чужині. Очевидно, що відношення тих трьох поколінь до нашої національної революції не однакове. Для творців подій 1917–20 рр. вона – апогей їх життя, найвище досягнення та виповнення життєвого завдання. Споминами тих подій вони кріпилися впродовж довгих років еміграції. З тих споминів черпали силу і завзяття до життя.

Мусимо з приємністю ствердити, що міжвоєнне покоління, що «виросло в тіні визвольних змагань», вже має при оцінці нашої національної революції почуття об'єктивности, одначе поєднане з гірким питанням – чому ми програли. Очевидно, молодим природно більше звертати увагу на помилки та припускати, що недавнє минуле виглядало б краще, коли б діти були на місці батьків. Але час іде невпинно, молоді поволі старіють, і у них помічається менше нахилу до обвинувачень, а політичний досвід показав, що «монополь помилок» не належить тільки старшому поколінню. Для молодого покоління гіркі та несправедливі «аргументи» з-перед 1939 року вже не промовляють і відчувається як анахронізм.

Становище, яке витворилося в Україні, було таке складне і тяжке, що його негаразд розуміли й самі українці, а що вже казати про чужину. Так, на Західній Україні не було ясного погляду на весь трагізм та заплутаність українсько-московських відносин. В Зах. Україні існували два глибоко розмежовані світи – український та польський. На сході на Великій Україні такого роз-

межування не було поміж москалями та українцями. Старі, давні взаємини залишилися і перенеслися на московський большевизм. Виник конфлікт трьох політичних концепцій – У Н Р, У С С Р і Гетьманату, що було ознакою нашої політичної незрілости. У Н Р поміж тими трьома концепціями того часу займає центральне і провідне місце. У Н Р була тією політичною формацією, що найбільш пов'язана з культурним і політичним рухом XIX століття. Тому діячі XIX ст. стали провідниками в Центральній Раді. Це були найкращі люди, яких тоді мала Україна.

З У Н Р і Симоном Петлюрою пов'язані наші головні державні акти – III і IV Універсали. В процесі відродження держави збройна боротьба йшла під прапором У Н Р. Тільки У Н Р виявила можливість боротися власними силами.

Трохи прикро ствердити, що ми після довгого блукання чужиною, маючи вже перспективу при погляді на нашу визвольну боротьбу та її центральних діячів, інколи втрачаємо почуття Градації історичних вартостей і підносимо до рівня Симона Петлюри інших діячів нашого національного відродження та збройної боротьби. Цього не слід робити. Кожному діячеві в нашій історії належить своє місце та пошана, але залишім Симона Петлюру на його чудовій вершині, на тій командній висоті, яку він собі так заслужив своєю працею, життям і трагічною смертю. Оточім повагою і любов'ю ім'я тієї людини і перекажім нашим дітям неторкнутою оту чудову спадщину. Скажім нашій молоді про Симона Петлюру все, що маємо найкращого. Будьмо гідні тієї людини кожного дня свого земного існування, а не тільки на урочистих академіях. Дякуймо долі, що вона була така ласкава і послала нам у тяжку добу великого національного іспиту Симона Петлюру, ім'я якого стало синонімом національної свідомости.

* * *

І ось залишилася самотня могила у далекій Франції, залишився в нашій пам'яті неславний процес тієї країни, яка на своїх прапорах написала – свобода, рівність і братерство. Нашу свідомість і досі палить «відшкодування» у сумі одного франка. Та ми віри-

мо й сподіваємось, що прийде час – і того присуду засоромиться кожна людина і кожна держава.

Могили борців за національне визволення народу зобов'язують. Вони не тільки місце, на якому складаємо вінки, сумуємо та зідхаємо. Вони наше м е м е н т о, наше зобов'язання, наші гордощі, наші намагання бути гідними своїх героїв.

Часи міняються. Від нас на чужині не вимагається активної жертви, може ще не прийшов час на героїв. Життя дуже змінилося, коли його порівняємо з добою 1917–1920 рр. і вже не вимагає від нас активної революційної боротьби. У мирних умовах боротьба за визволення українського народу вимагає від нас постійного щоденного напруження, постійної невеличкої матеріяльної жертви, постійного заперечення чужих, ворожих нам думок, і пропагування своїх. Мусимо жити і працювати на чужині з думкою про поневолену батьківщину, і тільки тоді наше тут перебування матиме оправдання.

Чи поменшали труднощі від часу смерти Петлюри? – Ні, не поменшали. Чи зменшилася кількість фронтів боротьби за наше визволення? – Ні, не зменшилася. Петлюра мав 4 фронти, і всі вони, в тій або іншій формі, залишилися по цей день. Залишився совєтсько-московський фронт – найбільш зрозумілий і так би мовити «природний»; замість фронту Антанти залишилася байдужість західнього світу до нашої ідеї визволення; залишився фронт анархічно-радянський, що став до певної міри тепер внутрішнім, який нашіптує нам нездорові думки про визнання «реалітету», теперішньої У С С Р. Всі західні українські сусіди також залишилися нашими ворогами.

Ми щодня несемо невидимі тяжкі втрати на користь чужини. Виникла ідея «другої батьківщини», якою ми закриваємо свою втечу від справжньої, тільки одної батьківщини. Ми щороку тратимо певну кількість української субстанції на користь багатої, блискучої, заможньої чужини, куди втікають ті, що найкраще вміють пристосуватися до нових умов.

І все одно ми не перестанемо боротися. Ми все одно не перестанемо говорити світові про його помилки, не перестанемо говорити про свої власні помилки і не перестанемо бути вірні ідеям, за які боровся і загинув Симон Петлюра. Бо – нам залишився дух,

ідея, що сильніша від куль. І ще залишився моральний наказ – будьмо гідні тієї людини, найкращого сина України, що віддав своє життя за всіх нас, за кожного з нас.

Історія вибрала його з-поміж мільйонів, зробила конденсатором об'єднаної збірної волі народу до вільного політичного життя.

Те, що писала Леся Українка у своїй чудовій поезії «Contra spem зрего» – Симон Петлюра виконав у політиці. Ціле його життя – «стежка крута крем'яная», і йдучи тією стежкою, задавлений у вільну Україну, він дійшов до Голготи. За життя все мав отой чудовий творчий оптимізм, який охоче дарував тим, хто був здібний його брати.

Йдучи своїм коротким життєвим шляхом, не нарікав, а співав «пісню веселу» і підбадьорував нею тих, хто вже ладен був впасти.

Мав дух, що його оспівав велетень Землі Галицької – Іван Франко – «Дух, що тіло рве до бою, рве за поступ, щастя, волю». Симон Петлюра справді був революціонер, фаховий революціонер. Мав всі риси провідника – Мойсея модерного часу.

І коли ми зараз в безпечному затишку чужини інколи тратимо орієнтацію і, непевно хитаючись, шукаємо «реалітетів» там, де панує суцільний морок московської колонії – У С С Р, то Симон Петлюра при кермі, в грозі і бурі революції завжди бачив ясним свій шлях і шлях, яким має йти Україна. Він не знав слова неможливо, не знав зневіри. Коли кругом все хиталося, він шукав тих, з якими можна було направити лихо, і звичайно таких знаходив.

Коли було найгірше – всі шукали Петлюру, кликали його, і він приходив не зволікаючи, робив найкраще, що було можливе. Приходив спокійний, без пози, без ознак, фізично виснажений, – але приходив.

Колись Тарас Шевченко із пітьми оренбурзької ночі кинув в обличчя московській імперії грім – «караюсь, мучусь, але не каюсь». Це була реакція поневоленої, але не упокореної душі.

А потім прийшло – «поховайте та вставайте!» – Не прохання, не пропозиція, але наказ.

І Симон Петлюра повстав разом з уярмленою Україною.

Тризуб (Париж), 1977, ч. 81, с. 2–6.

СИМОН ПЕТЛЮРА
(Промова президента С. Витвицького)

У переломову добу життя народів з'являється не раз на овиді їх історії посланець Провидіння, що назначений його ласкою і печаттю, зосереджує у собі всю велич і всю славу минулого, перебирає на свою долю всю печаль і страждання народу, стає речником його споконвічних прав і його змагань, веде до бою його борців і визначує шлях народнього майбутнього.

Середнього росту, радше стрункa постать, різьблене рішучістю лице, немов окрилені словом уста, оповиті блакиттю очі, високе чоло – це постать Симона ПЕТЛЮРИ.

«Він з породи вождів, людина з того тіста, що колись у старовину закладали династії. Живе він у несприятливих умовах, не може виявити себе. Та хто знає, чи не зміниться все навкруги. А як зміниться, він буде провідником українського народу. Така його доля».

Ось так пророчив Симонові Петлюрі його друг і приятель російський академік Федір Корш. Для виконання того завдання поклав Господь Петлюрі в його колиску дорогоцінний дарунок, що називається іскрою Божою.

Нація визначує співжиття в дусі: найперше свідомість великих минулих тріюмфів і спільно прожитих ударів, спільна радість з перемог, спільне страждання у злиднях, співжиття у вчинках великих постатей історії, в осягах духової творчости і, врешті, співжиття в одностайнім змаганні до викування і зформування свого будущого. Чим багатший той матеріял, на який спирається почуття тієї спільноти і тим більша напруга такого духового співжиття, тим нація сильніша. Та в цю пору, коли Україна стала до боротьби за своє право, наслідком довґих років неволі, сила того спільного буття виявила себе тільки нечисленними проблесками. Тому перші кроки українського державного будівництва були такі важкі. Україна чекала того, хто з мороку бувальщини вичарував би її славу, підняв би вгору українські серця, зібрав би у одно їх удар і вказав дорогу до народньої мети.

Молодого студента манили давні козацькі станиці. Знайшов їх залишки на Кубані. Перебуваючи протягом двох років в Ка-

теринодарі, познайомився з нащадками старих козацьких родів, слухав їх оповідань, того живого переказу про давні козацькі діла. Днями й ночами із захопленням вчитувався в об'ємисті архіви Запорозької Січі і кубанського козачого війська.

З їх старовинних листків промовляла до молодого читача полум'яною мовою традиція козаччини, того своєрідного військового ордену, зразкового своєю дисципліною і хоробрістю. Перед уявою цікавого дослідника виростали, немов живі, лицарські постаті давнини, він ходив з ними у похід, з ними бував у боях, учився слухати й наказувати. Велике минуле ставало йому дійсністю. Виростала і різьбилась духова основа великого лицаря нашого нового часу і народнього провідника. В молодій уяві зароджувалася мрія і формувалась візія нового українського війська.

Прочуттям обдарованої інтуїцією непересічної людини Петлюра вичував недалекий прихід революційної бурі.

Коли почали з'являтися перші виступи революційної доби, Товариство ім. Гетьмана Полуботка скликало до Києва на день 22 травня 1917 року Перший Всеукраїнський Військовий З'їзд, на який прибуло близько 1000 делегатів від мільйона фронтового вояцтва. Як представник вояків-українців Західнього фронту прибув на З'їзд скромний, мало кому відомий Симон Петлюра. Але є якийсь незримий, підсвідомий, зв'язок між великою людиною і її оточенням, яке вичуває її близькість. Петлюру обрано до президії З'їзду. Після кількох своїх промов він опанував настрої З'їзду настільки, що його обрано Головою Генерального Комітету як політичної екзекутиви. Так Симон Петлюра ступив на сцену української історії. Незважаючи на сувору заборону російського Тимчасового правительства, Петлюра скликає на день 18. червня 1917 року Другий Всеукраїнський Військовий З'їзд. Рішення З'їзду були передвісником Першого Універсалу Центральної Ради. У створеному Радою після III Універсалу Українському Урядові, Генеральному Секретаріаті, Петлюра стає Секретарем Військових Справ. Не треба окремо вияснювати серед яких умов доводилось йому почати працю над покладенням основ державного будівництва. Без організаційних кадрів, майже без старшинського й командного складу, без матеріальних засобів, серед розкладу

й хаосу та каламутної хвилі військової дезерції, прийшлось Петлюрі організувати військо.

Він все-таки перевів українізацію семи армійських корпусів. У висліді розходжень з головою Генерального Секретаріяту Винниченком Петлюра вийшов з Генерального Секретаріяту. Не відійшов однак від військового діла, зберігаючи повну дисципліну супроти Уряду і Військового Секретаріату і підтримуючи його працю, зорганізував на Слобідській Україні з патріотичної молоді Кіш червоних та чорних Гайдамаків. З того саме Коша вийшли молоденькі вояки студентського січового куреня, і що пішли спиняти під Крутами наступ Муравйова на Київ.

Для підготування атаки на Київ большевики з кінцем січня і початком лютого 1918 року піднімають в Києві повстання. На рятунок загроженої столиці післали Петлюру. Він то рушив із своїми слобідськими гайдамаками та однією півбатареєю, зложеною з львівських студентів, до наступу на київський арсенал, опанований большевицькими повстанцями. Серед завзятих боїв на найбільше загрожених місцях з'являвся одягнений в сіру шинелю Петлюра і видавав накази, підбадьорював оточених ворогом боєвиків та провадив вперед знесилених і ранених. В один момент бій затих, большевицькі повстанці почали здаватися і складати зброю. Та розпалені боєм молоді гайдамаки відрухово спрямували свої рушниці проти здаючих зброю. В ту ж мить виросла, мов з-під землі, постать Петлюри, який став перед прицілеными, до стрілу рушницями з розгорнутими поперед руками, як живий монумент високого українського етосу. Опанування інстинкту, бистрота рішення, сміливість, духова рівновага, відсутність комплексу дешевої популярности; респект переможця до законів людської моралі – це наука того незабутнього виступу Петлюри.

Під час протигетьманського повстання в листопаді 1918 р. бачимо Петлюру на становищі члена Директорії. Своїм головним завданням він уважав охоплення повстанського руху повними організаційними формами й охорону населення перед анархією. Його ім'я порівало до бою народні маси, та він старався діяти регулярними військовими частинами. 14 грудня 1918 року війська Петлюри увійшли до Києва. Про той вступ пише один з російських очевидців: «Петлюра увійшов урочисто. Дивно було ди-

витися на його карні відділи, що йшли стрункими колонами по вулицях міста. Все це були селяни, що повстали на заклик свого народнього героя. В сірих шинелях, мовчки, приспішено, але спокійно ішов відділ за відділом. Знову ж той же сам спокій, та сама рівновага переможця, та сама дисципліна його війська».

Пригадую, коли зібрався Трудовий Конгрес в приміщенні київського земства, вітав зібраних делегатів Петлюра, від імени Директорії. Темою промови було українське військо. Це була одна з найкращих промов, які мені коли-небудь довелося чути. Василь Стефаник, що сидів при столі поруч мене, з захопленням шептав до мене: «Бачите – це наш український Наполеон». Справді, здавалося, що стояв перед вами, як Наполеон народнього зриву і українського політичного відродження, творець збройної сили відновленої держави.

Після виїзду Директорії і Уряду з Києва, Петлюра постійно жив у вагонах, роз'їжджаючи з одної частини фронту до другої, з'являючись ненадійно в передній боєвій лінії, щоб зігріти військо своїм словом і своїм прикладом.

Мав сердешне признання для старшинства і вояцтва, яке пізніше вийшло на еміграцію, за його, як писав, – «лицарське уміння терпіти злидні, бути у холоді і без одежі, а разом з тим, не тільки духа не втрачати, а провадити власними силами культурно-освітню роботу». Своїх старшин і вояків закликав також до постійної готовости: «Не забуваймо про меч, учімся міцніше тримати його в руках».

Ми довше зупинилися на зображенні постаті Петлюри і Головного Отамана як військової людини, бо в тому світлі найбільше рельєфно виступають її основні риси. Вони зрештою характеризують його як державного мужа і голову Держави.

Як державний муж Петлюра вважав націю та її державу категорією моральною, відблиском високих ідей. У ранніх роках своєї молодости вслухувався у мову української історії та української душі. У богобійному культі припадав до її безцінних скарбів. Україна – це була для нього найвища честь, найвища краса і найвища правда. Глибока релігійність української людини, її відданість тій Одвічній Силі, що є початком всього, її безприкладне Чоловіколюбіє, звеличуване чужинцями, її лицарськість не могли захопити непересічної індивідуальносте Симона Петлюри. З того

почуття виростало його переконання, що історичний цикль буття українського народу, перерваний насильно після його світлого початку, направиться до нового розквіту української культури. Ось що говорить він про цю свою віру: «Дорога вона є для нас та державність українська і по спогадах історичних, і тими забезпеченнями, які вона, може тільки одна дати для вільного світу та всебічного розвитку українського генія. Пригнічений у своєму виявленні на протязі віків низкою несприятливих географічних і міжнародніх обставин, він все ж схоронив в собі величезні творчі можливості, перед якими показали себе безсилими зовнішні сили чужого насильства. Нація, що має в собі ці можливості, не може не здійснити свого, державного ідеалу і не може не виконати своєї історичної ролі для людства!».

І далі учить нас Петлюра: «Дбаймо про підживлення нацією моральних елементів її буття. Моральним чотирикутником, от тим старим, старокозацьким табором, поставимось ми в перехідові дні нашої історії до всіх наступів на нашу єдність та вірність випробуваним ідеям.

Великий чин наших лицарів учить вірности ідеалам та уміння підпорядковуватись. Наша сила в єдності, а порука наших змагань у державній слухняності. Здобуття української держави, це справа цілої нації, а не якоїсь кляси чи партії.

Обов'язок, дисципліна, ієрархія, підпорядкування являлись для Петлюри аксіомами державного ладу. Був противником стихійних неорганізованих рухів і самочинних виступів. Коли після другого Універсалу, під час переговорів з Тимчасовим Правительством, полк ім. Гетьмана Полуботка несвоєчасно обсадив місто – Петлюра як військовий генеральний Секретар, велів полуботківцям зложити зброю і піти на фронт, що й було точно виконано. Був представником дійсної влади, бо був справжнім володарем українських душ.

Симон Петлюра був одушевленим соборником. В настрої найглибшого зворушення схиляв свою голову перед таємною містерією збереженої на протязі століть єдности української нації. Вона ж була довгими роками почетвертована злими сусідами і мимо довголітнього утиску і таких же страждань українських людей, проголосила на Софійській площі, що вона є єдина. В останньому акті оборони української території і совісти Петлюри виринув кон-

флікт між ідеалом і можливістю його реалізації. В критичному для питання української державности моменті рішився він рятувати можливість її вдержання на Великій Україні, яку вважав основою державного будівництва. Доказував, що стратегія національної боротьби, як і боротьба військова, 'вимагає, в першу чергу, бити по головному ворогові, а з другорядним можна потім раду дати. «Лякала його тінь Петра Дорошенка, того трагічного, як казав, гетьмана і жалів, що прахом пішли Дорошенкові політичні замисли і політичні пляни». Мав на увазі небезпеку мілітарно-політичного порозуміння двох ворожих до України сил. «У своїй діяльності, – доводив він, – я керувався тією думкою, що головним ворогом нашим була, є і буде Московщина. Стане дійсністю українська держава над Чорним морем і по обох боках Дніпра – тоді тільки стане питанням часу: буде реалізація соборности українських земель та об'єднання їх біля державного праджерела». Мимо зломання віри польським союзником все ж таки Петлюра міг сказати світові, що українська армія своєю участю в протибольшевицькому фронті літом 1920 р. визначно причинилася до рятунку Европи перед заливом московського большевизму.

Був реалістом, коли стверджував одверто, що «головною причиною, яка вплинула на сучасне становище української нації, була її неорганізованість і непідготовленість до державного будівництва». Але, разом з тим, мав дар особливої людської творчости, яка вміє у собі та у зовнішньому світі перетворювати невдачу і програну перемогу. Не допускав найменшої зневіри, коли впевняв, що «такий вислід наших змагань 1917–1918 року, який ми маємо на сьогодні, не може ні дивувати, ні викликати зневіри щодо майбутнього у кожного, хто має почуття дійсности, яка б вона не була тяжкою, та у кожного, хто уміє відчути, і віднайти у ній животворні і реальні елементи для дальшої праці в напрямі здійснення національного ідеалу».

З виходом Петлюри на еміграцію збувся акт тривкого з'єднання Провідника з його народом, коли в листі до Андрія Лівицького пише: «Ми вернемось, нарід залишиться з нами і ми з ним, він буде тужити за нами і чекати нас, його глибока віра в наш поворот поглибиться ще і дасть йому моральну силу, щоб перенести терор большевизму і нову руїну нашого краю».

З глибини свого світогляду був щирим демократом. Дорожив формою, в якій реалізувалася українська держава, цебто: Українською Народньою Республікою. Підкреслював, що вона єдина втілила в собі державні змагання, що під її прапором почалася справжня боротьба не словами, а кров'ю і жертвами за державність, що під час цієї боротьби відновилася давня історична традиція нашого народу та відкрилась жива легенда самої боротьби, як той могутній чинник в житті нації, без якої нація ніколи не осягає ні своєї національної мети, ні свого призначення серед інших народів.

Стояв за те, щоб українська демократична держава забезпечила громадянські та національні вольності живучим на її території чужим національностям і з'єднила усіх громадян довкола праці над її розбудовою сили і розквіту держави. В ній бажав теж Петлюра бачити центр, довкола якого гуртувались би другі народи Чорноморського басейну. В союзі тих народів з Україною вбачав бар'єру проти наступу російського імперіалізму. Його проекція нового укладу політичного ладу на европейському Сході охоплювала теж народи центральної Европи і знайшла, м. ін., свій вислід у заснованні міжнаціональної організації «Прометея».

Але видно круг політичної думки Петлюри заточував ще ширше коло. Ото він відзначував ролю України як політичного чинника, без якого не може бути рівноваги міжнародніх сил, як і не може бути міжнародного миру. Це ясно зформульовано в однім з його листів, в якому говориться: «Постулят державної незалежности України, як кондіціо сінеква нон, стабілізації повинен бути визнаний як один з центральних пунктів загальної европейської політики в справі встановлення рівноваги Европи.

Вірив Петлюра у перемогу нашу над большевизмом, бо вірив у непереможність душі. Впевняв: «української душі уряд Української Совєтської Соціялістичної Республіки не переборов і не перетворив по-своєму викривленому образі й подобію, щоб він не робив над нею, які б він подачки не кидав їм у формі українізації, наприклад, купити її не може, бо вона не підкупна». В листі про прислужницьку політику прем'єра Української. Совєтської Соціялістичної Республіки Чубаря пише Петлюра: «Уряд цей (уряд комуністичний) може вивозити з України хліб, цукор, вугілля, всі багатства її, але української душі з неї не вивезе». Так звану дер-

жавність під большевицькою окупацією, українізацію, стосовану московським режимом, Петлюра трактував, як обман наїзників. Передбачав, що логіка розвитку руху в Україні веде до повторення подій 1918 року.. Закликав до одностайности національних сил, яка необхідна, щоб запевнити нам остаточну перемогу.

Велич Симона Петлюри як провідника народу лежала в тому, що він був майстром життя і смерти, правив одним і другим. До смерти підходив як до одного з атрибутів життя. Не був її знаряддям, як всяка пересічна людина, а був її правителем. Сам виходив проти неї як переможний лицар. Її небезпеку зустрічав у своїх боях як повну високого змісту і щасливу нагоду жертви добра і щастя народу.

У його світовідчуванні смерть включалась у процес життя і ставала животворною силою. Синтеза тих двох ворожих сил в тих умовах в остаточному висліді дає завжди перемогу життя. Такий змисл теж має смерть Головного Отамана 26. травня 1926 року з руки большевицького агента.

Петлюра інтуїтивно відчував, що наближається його призначення. В дні 5. червня 1925 року писав до голови Ради Міністрів Андрія Лівицького: «Нам треба обговорити персонально справу формального характеру, дальшого існування Державного Центру на випадок моєї смерти. Очевидна річ, що із своєї волі умирати не хочу, але всі ми під Богом ходимо. Сидоренко, Василько, Чижевський пішли в далеку дорогу, не полагодивши, як слід, своїх земних справ, у тому числі і державних. Цей прецедент примушує мене подумати про несподіванки, що не залежать від нашої волі і спільно з відповідальними людьми оформити правні моменти дальшого існування Державного Центру на різні випадки».

За десять днів перед атентатом пише знову Петлюра до Андрія Лівицького: «Петлюру, коли ходить не про особу, не можна так легко знищити, як думають росіяни». Так – Петлюри вбити не можна, бо він назавжди залишиться невід'ємною частиною цілого народу. Він вернеться в Україну. Повсякчас Симон Петлюра жити буде в народі і народ буде жити в ньому. Бо у нього була любов, що, за словами поета, ворушить сонцем і зорями.

Копія з архіву Т. Олесіюка.

ПАТРІАРХ МСТИСЛАВ ПРО СИМОНА ПЕТЛЮРУ

У1990–1992 роках, як прес-секретар, я мав змогу спілкуватися з першим Патріархом УАПЦ, митрополитом УПЦ в США Мстиславом (Скрипником) під час перебування Його Святості в Україні. Іноді, довгими вечорами, коли спомини напливали на Патріарха, ми говорили про Симона Петлюру. Постать військового міністра Центральної Ради, Головного Отамана війська УНР, Голови Директорії УНР мене цікавила як історика. Навіть незначні деталі біографії, дитинства, юності, побуту, родоводу, подій допомагали зрозуміти цю величну і трагічну особистість доби збройної боротьби за українську державність. «Поспішайте, – говорив мені 94-річний Патріарх, поспішайте, я вже доходяга, я вже зовсім доходяга». А далі продовжував: «Ми, українці, цим відзначаємося з-посеред інших народів, що не вміємо вчасно зібрати свідчення нашої історії, заохотити людей залишити особисті враження про свою добу для майбутніх поколінь. На чужому досвіді не вчаться лише юродиві». Він неодноразово з гіркотою згадував, що дружина С. Петлюри померла у Парижі 1959 р., проте не знайшлося жодного українського літератора, хто б записав її безцінні спогади про непохитного борця за незалежність України. Отже, у мене зібралося чимало цікавих спогадів учасника і очевидця тих подій, небожа і ад'ютанта з особливих доручень С. Петлюри, хорунжого армії УНР Степана Скрипника.

– *Владико, чому в найтяжчі для України часи на чолі молодої Української держави став С. Петлюра? Це закономірність чи випадковість?*

– Щоб відповісти на ваше питання, потрібно знати корені родини Петлюр. Реєстрові козаки з одного боку, а з другого – корені православних священнослужителів. Прабабця є засновницею трьох монастирів, брат діда у Києві побудував на свої кошти Іонівську церкву та заснував Іонівський скит, ще один брат діда Сильвестр був архієпископом Омським.

У роді Петлюр були люди, які завжди щось робили для свого народу, тобто були людьми державного мислення. Це передавалося із покоління у покоління і, безперечно, не могло не впливати

на Симона Петлюру. Інше важливо. Петлюра був з того тіста, хто прагнув до різнобічних знань, за що б не брався, старався тією галуззю знань оволодіти, не соромився вчитися у людей.

Петлюра надзвичайно захоплювався історією. Пам'ятаю, як нам розповідав про козацтво. Був закоханий у козацтво. Цей дух вільнолюбного козацтва не міг не проявитися у 1917 році. Він мав різнобічні зацікавлення. Завжди возив із собою велику бібліотеку з найрізноманітніших галузей: політики, військової справи, юриспруденції, фінансів, історії, філософії. Було в цій бібліотеці багато словників. Добре знав німецьку і французьку мови.

Поважні зацікавлення мав до релігії. Усвідомлював роль Церкви у житті України. З тодішніх керівних лідерів найбільше розумів це питання і політично обґрунтував необхідність утворення Українського патріархату.

– Велике напруження і розходження з Галичиною, зокрема ...з Січовими Стрільцями, викликав договір 1920 року з Польщею. Як С. Петлюра оцінював його згодом?

– Петлюра розглядав цей договір як необхідність того часу. Він опирався на знання історії. Щось мало стати на шляху імперії. Він, як політик, виходив з тих умов і обставин, у яких прийшлося вести нерівну збройну боротьбу. В одній державі не може бути два президенти і два головнокомандуючі військами. Маю на увазі УНР і ЗУНР, війська УНР і Українську Галицьку Армію. Тяжкі та болісні сторінки нашої історії, але їх потрібно серйозно вивчати новому поколінню українських істориків.

– Які стосунки були з М. Грушевським та В. Винниченком? Як оцінював їх С. Петлюра?

– З глибокою повагою ставився до Михайла Грушевського як до вченого. І це у їхніх стосунках було взаємним. Схема української історії М. Грушевського була близькою для Петлюри, навіть більше скажу, він довгий час перебував під її впливом. Проте дії Михайла Грушевського як політика не поділяв, бачив серйозні хиби його політичної діяльності.

– Як ставився до Винниченка?

– Нічого і говорити. Винниченко втратив для нього всяке довір'я як політик, так і людина. В 1919 році вони розійшлися остаточно, й так залишилося до вбивства дядька.

– Владико, хотілося б повернутися до родоводу Петлюр. В Україні сьогодні немає жодної людини з прізвищем Петлюра. Чи залишився хто з Вашої родини, яка їхня доля?

– Дослідженням родоводу Петлюри займалася тітка Марина, сестра Симона Петлюри. То була дуже цікава жінка. На нещастя залишилася тут. Її розстріляли в 1937 році у Полтаві разом з сестрою Феодосією. Були вони монашками. І стареньку матір Петлюри, мою бабусю Ольгу, теж розстріляли у Полтаві. Їх забрали разом. Тоді ж, у 1937 році, розстріляли моїх братів Андрія, Валеріана та Сильвестра, священика УАПЦ. Так зникли в Україні всі Петлюри.

Тітка Марина дуже цікавилася родоводом Петлюр. Петлюр було у Полтаві два прізвища – одне на Монастирській вулиці, а друге – десь недалеко біля Кобеляків. Зрозуміло щодо того, що один був шведським старшиною, і після Полтавської битви 1709 року з військами Петра I він залишився тяжко пораненим, його переховували у селі, там і одружився він з козачкою. З того шлюбу пішли Петлюри. Про це в нашій родині передавалося, про це тітка Марина дізналася, власне, від свого діда.

– Владико, які спогади залишилися про Вашого діда Василя Петлюру?

– Дід Василь Павлович Петлюра був справжнім козаком-характерником. Такої, мабуть, колоритної постаті у Полтаві більше не було. Він мені завжди нагадував запорожця-січовика. Мав свій кінний виїзд і часто возив полтавського архієрея по єпархії.

Дуже любив Симона, не поділяв соціалістичних захоплень сина, але ніколи й не докоряв. Симон Петлюра тоді був членом Революційної української партії (РУП), а потім чільним провідником УСДРП, часто перебував на нелегальному становищі, ховався від охранки. Дід мав ліс біля хутора Диканька. Щось із пару десятин. Частину землі продав, коли сина арештували на Кубані. Гроші вислав чи на адвокатів, чи на заклад, щоб його звільнили.

Дядько, коли приїжджав до Полтави, часто брав мене на місця Полтавської битви, шведську могилу, розповідав про козаків і, зо-

крема, історію Чорноморського козачого війська. Там, на Кубані, коли працював над упорядкуванням козачого архіву, прочитав багато документів, які вивезли запорожці після розгрому Січі. І говорив, що Ізмаїл взяли запорожці, і що їхні шаблі були вирішальними у поразці Туреччини. А дід Василь мені малому говорив, щоб я менше дядька слухав, бо він зробить з мене соціаліста.

Пам'ятаю, що серед багатьох книжок українських і першого видання «Кобзаря» Т. Шевченка була особливо шанована дідом книга гімназійного учителя із Лубнів Матвія Номиса «Українські приказки та прислів'я», видрукувана ще у другій половині XIX ст. Дід дуже любив цю книгу. Казав, що й самого Номиса добре знав, і багато він у діда позаписував різних приказок та оповідок.

І хвалився тим, що, мовляв, він знає щонайменше чотири тисячі різних приповідок та прислів'їв. А ними сипав, розумієте, направо-наліво, що дивувались було старому Петлюрі. Це мені в голові засіло ще у дитячих роках.

Дід помер власною смертю. Інакше його чекала б така ж доля, як і всю нашу родину.

– *А яка доля братів С. Петлюри. їх було троє?*

– Так, троє. Іван скінчив усі 7 класів, як і Симон, Полтавської духовної семінарії, склав екзамени, як собі пригадую, і був прийнятий до Духовної Київської академії, але ще підробляв репетиціями. І на літо поїхав до якогось, священика, який мав синків з метою підготовки їх до іспитів у гімназію. Це було якесь село коло Будищ. Ну, а потім в неділю поїхали, як-то звичайно, на човнах, плавали, бігали, потім пообідали, і він заснув на траві. В результаті запалив легені, захворів на сухоти і за кілька тижнів Богу душу віддав.

Другий – Федір. Скінчив на початку XX ст. сільськогосподарські курси у Польщі. Цей заклад знаходився десь під Варшавою – Любліном. Це був відомий сільськогосподарський інститут. Він скінчив той інститут і був повітовим агрономом у Кобеляцькому повіті на Полтавщині. Женився на дочці чоловського протоієрея, отця Кобеляцького собору. Його донька була учителькою гімназії, а потім, після його смерті, директором жіночої гімназії у Константинограді.

Як воно трапилося з Федором? Ішов із засідання в управі. Ввечері пізно немає і немає його, почали розпитувати, шукати,

а він уже був на подвір'ї, знайшли його мертвим, серце підвело. Красивим був.

Третій – Олександр. Цей скінчив 4 класи духовної семінарії якраз тоді, коли війна почалася, і його тоді забрали теж. Він скінчив військову школу, був у вкраїнській армії, дослужився до полковника. Служив у третій залізній дивізії. Помер дядько Олександр уже в Канаді у військовому шпиталі, хворів на рак горла, і похований у Торонто.

– *Владико, чому С. Петлюра вибрав для проживання Париж, а не Прагу. Адже там була сильна українська еміграція, різні наукові, навчальні заклади та політичні установи?*

– Петлюра був франкофілом.

– *Чи не означав переїзд С. Петлюри до Парижу того, що він шукав підтримки у держав Антанти?*

– Коаліція Антанти сформувалася ще раніше. Його відставка з військового міністра Центральної Ради була пов'язана з відмінними поглядами на політичну орієнтацію у міжнародних і, найперше, військових справах з М. Грушевським та В. Винниченком. А взагалі він не вірив Німеччині. Я весь час це чув від нього. Петлюра казав, що в основу політики Німеччини закладена ідея Бісмарка про те, щоб була на сході велика держава, велика імперія, яка повинна запобігати іншим впливам, яка мусила весь час бути на сторожі. І такою була Російська імперія, яка створювалася від Петра Великого.

– *Які причини виходу С.Петлюри з соціал-демократичної партії у 1919 році?*

– Я думаю, що певного роду і внутрішні причини, і погляд на військову справу Винниченка, і есерів, і есдеків. Вони не вважали за потрібне створювати сильну українську армію, намагалися нав'язати хибну ідею порозуміння з такими ж есерами і есдеками з совєтського уряду, що сидів у Харкові. Вони похитнули навіть військових, зробили їх байдужими до ідеї формування мілітарної сили. Мені, як учаснику всіх трьох Українських військових з'їздів, що відбулися у Києві 1917 року, повірте, що ми мали найбільше, дисципліновану і боєздатну армію, щось більше 1 мільйона штиків.

Винниченко і компанія кричали, що Петлюра наполеончика з себе грає, а у самого Винниченка ці наполеончики так і вистрибува-

ли з рота. Це розбивало всі наші сили. Він все це відчував, бачив і болюче переживав. Це політичне роз'єднання добивало нашу боротьбу, дробило наші сили. У найтяжчу годину боротьби за Україну вони кинули Петлюру з напівозброєною, напіводягненою, напівголодною армією. І він мужньо вистояв і ще три роки вів тяжку битву за Україну.

– *Владико, які причини поразки національно-визвольних змагань 1917–1921 років? Як розумів їх С. Петлюра?*

– Бачення тих причин знайдете у літературній політичній спадщині Петлюри. Він, як знаю, неупереджено і відверто про це писав. Інша річ, що в Україні його спадщину не хочуть друкувати. В Україні він, розумієте, ще не знайшов того пошанування, на яке заслуговує, не посів те місце в політичній історії, на яке має найбільше право. Але це станеться.

– *Якими були петлюрівці? Чи достатньо було військових кадрів?*

– З Петлюрою у війську залишилися найсвідоміші й найвідданіші Українській державі вояки. Це був цвіт нації, її хребет. Ми гордилися тим, що нас називали петлюрівцями. Попри окрему отаманщину і анархію, яка каралася військовими судами, у війську була залізна дисципліна і відданість високій ідеї боротьби за державність України. Чисельність війська була у різні роки різною, у залежності від контролю над територією. У останні роки змагань чисельність армії була щось близько 15–20 тис. чоловік.

Не в чисельності війська справа. Були люди, багато з яких і сьогодні перед моїми очима проходять. У 1919 р., у відомому «чотирикутнику смерті» вони виявляли такий героїзм, якому всі армії Європи заздрили. Недарма там називали Петлюру українським Гарібальді.

Питаєте, які були петлюрівці?

Коли у 1921 р. дивізія Котовського під Базаром полонила 359 козаків, які не мали жодного набою, то ні один із них не зрадив ідеї і не просив помилування. Так і померли зі словами на вустах «Ще не вмерла Україна!». Коли Петлюрі доповіли про все, то гіркі сльози котилися із його очей. Такими були петлюрівці.

Військових професійних кадрів було достатньо. Були серед них і випускники Російського генерального штабу в званнях полковників і генералів. Зброї бракувало, цього було мало, особливо мало. За гетьмана Скоропадського дуже розтрусили наші військо-

ві сили й ті військові запаси, склади, які залишилися у спадок від старої царської армії. Ні один із заводів в Україні не виготовляв навіть набою. Такою далекоглядною була політика імперії щодо своїх колоніальних окраїн. А Україні імперія ніколи й не довіряла. Як пригадую, лише один був військовий об'єкт в Україні, знаходився у Києві – це збройні ремонтні майстерні на Арсеналі.

Зброю і набої здобували у бою. Не було жодних ліків, тиф косив армію немилосердно. Вели битву на всі фронти у цілковитій міжнародній ізоляції. Антанта ставала на реставрацію Російської імперії, і платила нам окупацією і блокадою морських портів за Берестейський мир з Німеччиною. Всі сусіди заходилися відшматовувати собі нашу землю. Ніхто не хотів через свої території пропускати навіть ліки, які у нейтральних країнах закуповували наші амбасадори.

Польща була озброєна Англією і Францією до зубів. Ви можете збагнути, якими залізними були ті дивізії і люди, щоб у подібних умовах боротися, гинути і вірити у перемогу, перебороти власне безсилля та вірити в українську державність.

– Владико, широкому загалові мало відома така сторінка українсько-польських стосунків, як оборона українськими військами під командуванням С. Петлюри 1920 р. Варшави.

– Більшовицькі армії під командуванням Будьонного і Тухачевского змітали на своєму шляху все. Це був такий сильний удар, що польська армія і Польща захиталися. За більшовицькими арміями, як мені казали, йшов у обозі майбутній совєтський польський уряд на чолі з Дзержинським. Подібне ми бачили в Україні у 1918 р., коли в обозі Муравйова везли такий уряд з Антоновим-Овсієнком та Юрком Коцюбинським.

В обороні Варшави брали участь Сіра дивізія, 4-та, тобто. Січові Стрільці, які були при УНР, 3-тя Залізна дивізія. а найбільше дивізія сїрожупанників, якою командував генерал Безручко. При ній був ще кінний полк імені Кості Гордієнка, де я був хорунжим. Якби дивізія генерала Безручка не стала на шляху Будьонного, він би таки Варшаву захопив. Це мені навіть поляки говорили неодноразово.

Під Замостям українські війська зробили такий кулак, що Будьонному важко було його обминути. Фактично вся дивізія

генерала Безручка полягла і забезпечила полякам їхню незалежність. Подвиг українських вояків охрестили як «чудо над Вислою».

– Владико, як зреагував С. Петлюра перехід до більшовиків генерал-хорунжого Юрія Тютюнника, який у 1923 р. видав книгу «З поляками проти України»?

– Генерал-хорунжого Юрка Тютюнника я добре знав, знав і його брата, який загинув у бою і похований у Рівному на Лубенському цвинтарі. Він не переходив до більшовиків, його виманили чекісти на територію України під якусь видуману і контрольовану ними повстанську організацію, зламали, використали і знищили. Подібних історій було багато, зокрема з генералами російського руху. А кого не могли виманити, тих убивали в еміграції. Що, фактично, відбулося з усіма вагомими українськими політичними суперниками, які не відмовлялися від збройної боротьби за українську державність.

Боляче Петлюра зустрів утрату генерала Тютюнника. Мені запам'яталася з цього приводу його особиста реакція. Дядько розповідав, що попереджував його напередодні переходу кордону, радив ретельно перевірити достовірність інформації, що поступила від різних повстанських штабів.

Пильно відстежували і Петлюру. Коли нашою контррозвідкою було отримано достовірну інформацію про заплановане убивство чи викрадення, дядько таємно залишив Польщу. Як згадаю це страшне для нашого народу XX ст., розсіяні по всій Україні могили моїх бойових побратимів, навколо одні могили, стає моторошно. Що пережили ті, хто уцілів у тій жорстокій битві за державність України, одному Богу відомо. Я вважав своїм обов'язком перед пам'яттю полеглих у боях за нашу державу, могили яких було понищено в Україні, в еміграції побудувати український пантеон. Щоб хоч там не були вони розкидані по чужинецьких цвинтарях, і пам'ять про них зберігалася, щоб священик рідною мовою прочитав на могилі молитву, щоб лежали поряд бойові побратими Петлюри.

Такий пантеон я збудував у Баунд-Бруці в Америці поряд з храмом святого апостола Андрія Первозванного. Там похований цвіт нашої нації, старшини армії УНР і уряду в екзилі. Зробити

це – був святий мій обов'язок. І генерал Петро Григоренко з дружиною знайшли спокій там.

Мав наміри перенести з Парижа до пантеона Симона Петлюру, дружину Ольгу Опанасівну і єдину доньку Лесю Петлюру, мою сестру. Мені дуже боляче за те, що не зробив цього. Не зробив через те, шо міг зіткнутися з невідомою реакцією євреїв. Петлюру мертвого боялися, боялися навіть імені дядька. Багато разів глумилися над його могилою на цвинтарі в Парижі, громили його музей в бібліотеці ім. Симона Петлюри.

Боляче мені і за дружину мою. У вересні 1939 р., коли совєтська армія перейшла Збруч, я перебував у Варшаві. А жінка залишалася на зайнятій ними території. Жінка є жінка, хата, майно сяке-таке, думала, не зачеплять її з дітьми. Я нічого не міг вдіяти, щоб визволити їх звідти. Не пожаліли, забрали її енкаведисти. Коли вже німці зайняли Львів, то діти знайшли мою дружину серед інших закатованих у львівській тюрмі НКВС. Так і залишився з трьома дітками один. Думки про смерть і муки, які вона перенесла у тій катівні, не полишають мене ось уже півстоліття.

– Владико, якою була сім'я С. Петлюри? Чим запам'яталися останні зустрічі з рідними Вам людьми?

– Дядько дуже любив Ольгу Опанасівну і єдину свою доньку Лесю. Та яке сімейне щастя у тих, хто присвятив себе боротьбі за незалежність України. Побралися вони у 1909 р., а 1914 почалася світова війна. До 1917 р. Петлюра перебував на Західному фронті, займався постачанням армії, організацією шпиталів, українською політичною діяльністю і т. ін. З 1917 р. до 1921 р., за винятком, коли сидів у тюрмі за гетьмана Скоропадського, як кажуть, з коня не злазив і шаблю з рук не випускав, а уже в еміграції з'єдналися вони у Парижі незадовго до його убивства. В еміграції за ним полювали, тому він оберігав сім'ю, переховував окремо від себе, в умовах великої секретності.

Але коли вони були разом, у ті недовгі періоди сімейного щастя, то найбільш щасливих і люблячих людей я не зустрічав. Ольга Опанасівна і Леся пережили всі незгоди, радість і сум, що випали на його долю. Він дуже любив і був уважним та чуйним до них. У короткі години відпочинку між боями, хронічного виснаження, дядько знаходив у собі сили написати якщо не листа, то

коротеньку ніжну записку для дружини: «Люблю і цілую». І таку ж коротеньку записочку для доньки – Лесіка, Лесіньки, так він ніжно до неї звертався. Обов'язково передавав або книжечку, або засушену польову квітку.

Коли я готував у двох книгах видання спадщини Петлюри, переглядав архів, то виявив, що таких записочок було більше, ніж листів. Дядько не мав часу на сімейне щастя. Все більше ними опікувалися його помічники та друзі.

Ні багатства, ні розкоші, ні забезпечення дядько їм не залишив. І ніколи вони цього не бачили. Петлюра був надзвичайно скромною і невибагливою людиною, і такою була його сім'я. Ольга Опанасівна завжди нагадувала мені тип жінки козацької старшини часів Запорозької Січі. В усьому підтримувала чоловіка, між ними не було таємниць, була йому вірною опорою у житті. Вона померла у 1959 р. й захоронена у Парижі разом з чоловіком та донькою. Я приїздив тоді з Америки на її похорони.

А Леся померла у війну, і захоронили її без мене. Вона тяжко хворіла на сухоти. Перебувала постійно на півдні Франції у спеціальному пансіоні для таких хворих. Леся була обдарованою дівчиною, володіла щось із десяток іноземних мов, гарно малювала, писала вірші. Леся мене любила, а я, як міг, її підтримував.

У 1941 р., перед самою смертю, видно, відчувала, якимсь чином передала мені через когось, щоб я приїхав до неї. Я тоді був на Волині. Склалось так, що у Німецькому міністерстві сходу був мій товариш по війську, німець з Херсонщини, який був хорунжим в армії УНР, тобто у Петлюри. Маю сказати, що у війську Петлюри було чимало німців з півдня України, які щиро боролися за нашу державність. І австрійці були старшинами в українській армії. Вони, власне, врятували мене від гестапо, зробили все, щоб витягти звідти, звідкіля живими не виходять.

Цей мій товариш, коли дізнався, для чого потрібно їхати, добився мені перепустки до Парижу, але далі не зміг. А Леся з мамою жила на кордоні з Іспанією. Та я добрався і знайшов їх. Був у них щось із тиждень. Скільки згадували і переговорили, і сльози, і радість, і біль – все це було у ту останню зустріч з Лесею.

Ольга Опанасівна передала тоді мені іменний золотий годинник Петлюри – єдина бойова нагорода з посвятою Головному Отаману військ УНР. Казала, що такою була воля дядька, видно, хотів, щоб ця фамільна реліквія передавалася у родині по чоловічій лінії. Цю родинну річ пізніше забрало у мене гестапо при арешті. Невдовзі, через місяць після мого від'їзду, Леся померла.

Розмову записав Андрій ТКАЧУК, прес-секретар Патріарха Мстислава у 1990–1992 рр.

Українське слово (Київ), 1999, 13, 20 травня.

Наталія Геркен-Русова

СІМ КУЛЬ ЗА ГЕН. С. ПЕТЛЮРУ

Темну, холодну й задушну рефекторію манастиря св. Кляри перетинав протяг з розгаратаного ґранатою вікна в глибині. Серед купи людських тіл, що розкинулися по підлозі й вздовж – чудом залишених – довгих стінних лавок, залягла тяжка тиша, – тиша глибокого колективного сну. Сон розкидав людські толови, руки, тулуби й ноги в найбільш несподіваних рухах нагло відпружених нервів і м'язів. Уздовж стіни лежала зброя. Вікна були наглухо замкнені тяжкими віконницями з масивними, окутими залізом, засувами. Національна фалянґа північної армії щойно зайняла місто Х., в напрямку на Мадрід. Очистивши місто від решток ворожих відділів, підібравши своїх ранених, і позносивши забитих під колонади найближчих церков, – фалянґа дістала короткий відпочинок.

Дон Ґонзалес прийшов з фалянґою. Відчував фізичну втому й ще більше моральне вичерпання: останні дні безперервних наступів на місто вимагали страшних зусиль і напруження. Але не зважаючи на це – а може якраз завдяки тому, замість кинутися на підлогу, як його товариші, – рівний і сухорлявий сидів він в одній – ще цілій – віконній нижі, що виходила до внутрішньої ґалерії манастирського подвір'я. При світлі свічки, заткнутої до горлянки похідної пляшчини, перегортав листочки якихось паперів. Уважно перечитував написане кілька днів тому, а може й давніше – як він міг це пригадати по цих бурхливих днях, ніби таких одноманітних, але так гостро й яскраво насичених для нього новим життям, пристрасним полум'ям його ідеї? Тієї ідеї, що від року раптом заволоділа всім його єством.

Він сам дивувався, як даремно вдерлася ця ідея в його життя! Як божевілля, як страшна й несамовита хвороба, що несподівано нападає, мов драпіжний звір, який вживається в жертву пазурами, щоб вже їх не вийняти... О, ця ідея звільнення його Еспанії, в яку принесла кров, ганьбу й насильство та диявольська сила, – яку під прапором большевизму він бачив на терені своєї батьківщини. Він знав, – найстрашнішим в цій війні двох світів було те, що

дужалися з собою не дві нації, лише дві ідеї. Не два рівновартні противники, лише дві різні раси одного народу. Одна – провідна, войовнича, володарська, друга – рабська, труслива й пасивна голота, спантеличена й збаламучена «правдою» чужинців.

Дон Ґонзалес зрозумів це з самого початку громадянської війни; з перших її днів він став в ряди національної фалянги. Яким дивним видавалося йому тепер все дотеперішнє його життя! – до вступу до армії генерала Моля. Йому здавалося, що порожнеча останніх десяти років, заповнених успіхами блискучої кар'єри дипломата, вдалими фінансовими операціями, любовними пригодами, що так приємно лоскотали його самолюбство мужчини, – що все це раптом втратило всяку вагу перед тим єдиним, великим, справжнім, чим тепер зоріла його ідея визволення Еспанії і праці над її відродженням.

Зерна тих думок і поривів, що владно запанували над ним, коли вибухла громадянська війна, полум'я якої запалило в нім шляхетну спрагу боротьби й перемоги, – зерна тих думок і поривів запали в його душу ще в часи, коли він перебував в Парижі. Внаслідок незабутньої для нього зустрічі з жінкою, яку не міг викинути з пам'яти впродовж усіх останніх десятьох літ від хвилини, коли її втратив.

Він розгорнув увесь пакет листів, що писав до неї і бистрими рухами тонких і довгих пальців шукав їх початку. Знайшов, устав, підсунув ближче до вікна рештки зламаної лавки, і хвилину затримався, збираючи думки. Втома різкими рисами поклала свою печать на виразистих і шляхетних, дужих рисах його обличчя.. Заріст на гладкій, засмаленій – і неголеній від кількох днів – шкірі вкривав тінню долішню частину підборіддя і лиць, від чого вираз обличчя здавався твердшим і гострішим. Великий і тонкий ніс, з виразно зарисованими ніздрями, глибокі очодоли надавали обличчю пристрасний і трагічний вигляд. Як на старих портретах аскетів чи мандрівних лицарів Рібейри. Але густе чорне волосся; вільним широким рухом зачесане догори, чорні очі і гарні, чітко обведені уста, – складалися на шляхетний образ того типу людей, в якім слідно може менше зовнішньої краси, але багато глибокого, прихованого, внутрішнього чару. Під простим одностроєм, що зграбно стискав цю постать, – вроджена елеґанція зраджувала себе в кож-

нім русі. Свої сорок п'ять літ дон Ґонзалес носив з такою ж легкістю, як і тяжку спадщину свого блискучого й порожнього минулого, яке відразу скинув з плеч, як вступив до фалянґи. Почав читати:

«Пані, ваш спогад – з самого початку війни – відіграв надзвичайну ролю в моїм життю і в моїм поступованні. Завдяки тому спогадові, будучи на моїм становищі дипломата в Америці, – я вернувся, щоб битися в рядах національної фалянґи».

Дон Ґонзалес зупинився і зачекав, аж не перестало скакати полум'я свічки, порушуване протягом. Осінній, легкий і приємний вітер нагадав йому запах і чар того осіннього краєвиду, сухого, золотистого, вересневого повітря, яке вів вдихав з такою жадобою і розкішшю десять років тому, приблизно в цей самий час, в Парижі, – коли шукав за тією, до якої писав у цих листах:

«...У ці героїчні години ваш образ, пані, мені є найдорожчий. В ці дні ви є жінкою, найближчою моїй душі і моїм думкам... Ви не повірите, оскільки я почуваюся обов'язаним вам, оскільки велика моя вдячність вам... Почуття, які колись збудили в мені ваші слова й думки, стали справжнім джерелом, з якого черпало свою енергію моє рішення, а мій чин – свою сміліcть».

Дон Ґонзалес спинився і ще раз перечитав цей уступ.

«В ці дні війни, цієї святої для нас війни, коли ми всі повторяємо слова вождя – «що війна за національний ідеал ведеться в героїчній екзальтації, не в змисловім розгулі», – з яким захопленням, з якою екстазою я віддаюся спогадам про вас!... Час, коли моя зброя відпочиває від бою, я присвячую тим чудовим і прекрасним споминам – в цих сторінках, яких уже назбирався великий жмут, і який прошу вас прийняти, хоча б лише на те, щоб сповнити останню волю того, який, вмираючи за Еспанію (коли того схоче Бог), матиме на устах і ваше ім'я, а в серці – ваш образ. Коли б цьому листові дійсно довелося прийти запізно, не відмовте мені в одній просьбі. Не відмовте мені згадати мене в однім з тих ваших оповідань, що ви звичайно писали propersonale, – як ви казали, – і які ви часом читали нам в Парижі на ваших недільник зборах... Під час наших паризьких музейних прогулянок ви казали мені з приводу творів Рафаеля чи Веляскеза, що схоплене малярем, письменником, чи поетом обличчя, постава, характер, тип – хоч і перепущені крізь власну творчу

призму артиста – все ж знаходить своє особисте відбиття і... певне безсмертя. Навіть, покидаючи життя, вони не перестають жити в творі. Так, казали ви, герої – живуть в міті, їх чини – в леґенді, подія – в пісні, постаті – в полотні, в бронзі, в спогаді. Люди – казали ви – як і народи потребують героїчного міту.

Як би ви знали, з якою владною, непоборною силою встає передо мною ваш образ. Тонкий і шляхетний стан молодої дівчини, дужі риси обличчя з невловимим виразом, який так тяжко окреслити; широко отворені очі, чудово й енергійно зарисовані уста, трохи задертий догори ніс, – все те, що будить в мені те саме гостре, прекрасне й болюче відчуття... В вас нічого не було вульгарного, нічого такого, щоб могло обіцяти спокійне життя тихої насолоди і м'якеньких вигід, нічого рабського, гістеричного й плутаного, без чого пересічний мужчина не уявляє собі жінки, з якою мусів би жити, але над якою зате чувся б паном... Ви встаєте тепер передо мною тріюмфуючим світлим спогадом, як жінка моєї раси, касти, вогонь якої горить в вашій думці, в вашій психіці, яким запалюєте інших... І тому сьогодні я люблю вас ще більше, ще пристрашніше в цім болючім шляху на Голгофу моїх воєнних днів. Власне в ці найтяжчі хвилини ваш образ є джерелом моєї сили і кріпости. Ви повинні відчути це і ви подаруєте мені це все, як подаруєте мені тепер і мою провину, яку я сплачую як довг чести ось вже більше року тут, на фронті».

Дон Ґонзалес опинився і пошукав швидким рухом по кишенях цигарки, – їх вже не було. Він встав і почав шукати за ними в наплечнику, – їх не було й там. Тоді він сів і на хвилину міцно стиснув свої скроні в долонях. Потім відтягнув їх і, стискаючи й розтискаючи нервовим рухом пальці, якось нагло кинув ними об дошку стола. По хвилині, перегортаючи листочки і пропускаючи нечиткі, почав читати дальше:

«Часто я спостерігав вас в оточенню інших, я відчував гостру насолоду задоволення вами. Ваша поведінка з людьми, вміння задержувати дистанцію, позбавлене всяких ноток інтимиости і зайвої фамільярности, приємно вражали мене... Одночасно я цінив той стиль природної простоти в відношенні до тих, кого ви звали вашими близькими приятелями, до тих, до яких так прагнув нале-

жати й я, а дістався до вашого найближчого круга, шалено захотів бути в нім першим, коли не міг бути єдиним... Але, вибачте, що зачинаю говорити про себе, коли моє єдине прагнення писати вам про вас... Як би ви знали, який я багатий вашим спогадом, спогадом ваших слів! Ніхто так, як ви, не вмів так легко й просто накласти печать своєї ідеї, своєї волі на світ моїх «хаотичних емоцій», як називали ви світ моїх думок. Робили ви це з великою делікатністю. І потім – ця ваша наука ясности й точности думки... Ви навчили мене думати над тим, що в ті паризькі роки наповнювало мою душу певними, неясними почуттями неосвідомлених стремлінь і беззмістовних поривів «до чогось», що без вас не оформилося б в ясні образи й поняття. Ви тоді ще казали, – пригадуєте? – що коли думка дійсно ясна мені самому, вона не повинна бути імлиста в її вислові. Ви казали, що виразно усвідомлена ідея мусить складатися в досконалу логічну конструкцію, в лінії чіткої форми. Що ідея, щоб неподільно заволодіти нами, не сміє залишитися тільки переживанням, мусить стати й думкою. Тоді я тяжко схоплював сенс тих слів. Але тепер я згадую ці слова... Вони майже фізично ранять кожну частинку мого тіла. Тепер я особливо твердо знаю, що ніякий гін, ніякий героїзм, ніяка посвята на честь ідеї – неможливі, коли запал не осяяний і не скріплений процесом напруженого й активного думання над ідеєю; тією гарячковою медитацією, що така питома еспанському темпераментові, нашим лицарям й аскетам, нашій провідній касті, – людям шляхетної крови, або шляхетних чинів, як казали ви...

Пригадую, як ви розвивали ваші ідеї патріотизму й двох рас – аристократично-войовничої, активної, і – пасивно-демократичної. Пригадую, з яким запалом, з яким героїзмом витримували ви – з вашими двадцятьма з чимсь роками – кпини і байдужість усіх ваших приятелів, без виїмку... Тепер, коли ваші думки стали моїми, ваші слова – пекучою дійсністю, я так подивляю їх! Тепер – на протязі цієї війни, цих страшних і суворих, жорстоких днів боротьби й терпіння, я знаю, що й мою Еспанію можна поділити на два типи, на два табори людей, на дві раси. Одна – що повстала на захист чести, віри і вітчизни, і друга – руїнники наших храмів і гордости нашого минулого, кати наших жінок, тих, що

зневажають Еспанію й її прапор, проти яких я борюся з жорстокістю, жагучо спрагнений кожної нагоди мордування. І ви знаєте пані, що я роблю це в якійсь майже екстазі, в святім запалі, який уступає місце лише холодній розумовій жорстокості. О, як я розумію тепер цю вашу таку зимну, мозкову, певну себе жорстокість, яку ви визнавали завше в відношенні до ворогів вашої України, які сьогодні є й ворогами моєї Еспанії, – до червоних напасників вашої країни, до наємницької голоти Москви, що сьогодні стоять проти нас у рядах «республіканського фронту».

О, скільки разів ця тема виникала під час наших паризьких дискусій! Тоді я думав, що вбивати можна лише з ненависти. Ви ж гадали можливим це робити лиш з необхідности, цебто з певної постанови, з жорстокого й холодного презирства. Милосердя? – Це було для вас порожнє слово...

Ви знаєте, що тепер я на кожнім кроці згадую вас, пані – в кожній тяжкій, чи трагічній хвилині, особливо тоді, коли воєнні будні, ця страшна сіра дійсність, без барв і романтики – ставляє мене віч-на-віч з жорстокою брутальністю боротьби, .з її жахливо простою й невблаганною примітивністю.

Пані! Я тоді просто відчував, що в такі хвилини нема місця для емоції, для ефектів, – є лише рефлекс, несвідомий і страшний, або не менш жахлива свідомість необхідности вбивати. Така холодна, проста й ясна, як ваші слова, пані.

Коли доводиться переживати щось під час бою в ці жахливі моменти, то не ненависть і не героїзм кермують мною, лише щось зовсім, зовсім інше! Насамперед – це ніби почуття чисто звірячого бажання перегризти горлянку тому чи другому, хто кидається на мене, переможне бажання зробити це, заки він встигне зробити зі мною те саме.

А потім десь там – друге переживання, щось подібне до червоного язика полум'я, що бухає на чорнім тлі похмурого, низького неба: пристрасне, шалене бажання перемоги! Знищити зовсім, вщерть! Знищити безжалісно, жорстоко, упитися своєю силою й ганьбою другого. В цьому споконвічному стремлінню – нема ніяких почувань гуманности, як не було їх у грандів і конкістадорів, у моїх предків, і в цім була їх непереможна сила.

Але повертаю до того, що є метою цього листа, чи цих писань, бо називати ці листи, які б могли бути матеріялом для роману, листами – направду не можна, – повертаю до вас, пані. Пригадую вашу конверзацію, прецизну і блискучу в товаристві, уважну й інтелігентну – в справах, поважну й збуджуючу стільки рефлексій – в приятельській розмові, але завше – хвилюючу й тривожну. Часто, пригадую, розставшись з вами, я вертав до дому пішки і то найдовшою дорогою через Denfer Rochereau? Avenue de L'Observatoire, малий і великий Люксембург, – аби дійти якомога повільніше до мого бульвару Сен Мішель, де тоді мешкав, недалеко від Сорбони. Пригадую, тоді мав змогу думати над тим, що порушили ви під час наших розмов, і тоді мої думки, розкидані й неясні набирали чіткости й змісту – доти незрозумілого мені самому: ви відкривали мені мене самого.

Зайнятий читанням, затоплений в спогадах, якими заповняв листки паперу протягом останніх двох місяців, отримавши по складних зусиллях адресу, до якої писав, – дон Гонзалес не почув відразу міцного оклику... З глибини залі, стрибаючи через перешкоди з сильних тіл, чиясь довга постать поволі наближалася до нього, коли він раптом уздрів її.

– Сотнику д'Алькорана, – в низьких баритонових нотах він пізнав дижурного старшину з головної квартири свого генерала.

– Послухайте, д'Алькорана, вам наказ з штабу. Ви спите, Гонзалес?

– Приказ! – і дон Гонзалес швидким рухом зірвався й випростався в цілий зріст, обтягуючи привичним рухом фалди військового кітеля.

– Перед ним, з блідим і явно втомленим обличчям стояв адьютант генерала, його приятель з юнацьких літ, а тепер полковий товариш, дон Ігнацій де Бардаля. Він простягнув Гонзалесові жовтий клаптик паперу з текстом приказу:

– Сьогодні, сотнику, ви з вашими людьми призначені перевести розстріл полонених, засуджених польовим трибуналом. Сьогодні, точно о 9 увечорі. Прошу підписати цей папір.

І він простягнув Гонзалесові перо, віддаючи військовий салют.

Дон Гонзалес автоматичним рухом підніс пальці до чола – немов бив у дах – і швидко перебігши очима папір, підписав квиток.

Закінчивши процедуру, адьютант подав товаришеві цигарничку з папіросами:

– Це наші, еспанські.

– Дякую, Бардаля, – і, закуривши нервовим рухом об свічку папіроску, дон Гонзалес спитав, кого сьогодні він має розстріляти, своїх, чи чужих?

– О, ні, це не наші «республіканці», це голота з чужинецького легіону, майже виключно червоні москалі. Я можу вам показати їх список, – і дон Ігнацій, оперши теку об піднесене коліно, костистими пальцями почав нишпорити в купі жовтого офіційного паперу, в той час, як Гонзалес з насолодою – аж до глибини легенів – втягав гострий дим доброго, міцного тютюну.

– Ось! – і дон Ігнацій схилився до свічки, якої блимаюче світло дивно застрибало на його худім, опаленім обличчі.

– Майже всі засуджені москалі з походження, а типом нехриста, міжнародня наволоч. Дехто з відомих і небезпечних агентів Москви... Стривайте, ось тут є навіть дані про попередні їх геройські вчинки... Ви чуєте, Гонзалес?

З замкнутими очима, притулившись цілою постаттю до кам'яної стіни рефекторії, зі стиснутою в нервових пальцях недокуреною цигаркою, дон Гонзалес, нагло зможений втомою, здавалось, не чув того, що йому говорили.

– Послухайте, д'Алькорана! – і дон Ігнацій, поклавши швидко свою теку на ослін, підійшов до Гонзалеса, і наглим рухом, повним дружньої ніжности, обійняв його за плече:

– Чому ви не ляжете, не скористаєте, як ваші товариші, хоч би з короткого відпочинку? Ви ж ще маєте час до 9-ої. Я забіжу збудити вас.

Дон Гонзалес стиснув руку товариша, але не мав сили відстати від стіни. Раптом його повіки з трудом підвелися, і він почав говорити:

– Дякую вам за міцний тютюн, я не можу, зрештою це зараз промине. Це не від фізичної втоми... Ви бачите, я не спав.

– Бачу... Це щоденник, Гонзалес?

– Лист.

– До дому? Родина вашого брата й мати – в нашім запіллю, коли не помиляюся?

– Ви не помиляєтесь, але цей лист закордон, до пані, яку я не бачив десять літ.

– Вибачте, Гонзалес, що я перешкодив. Це – чужинка?

– Українка.

– Українка... Україна... Пригадую кілька літ у Парижі вбито генерала їхньої національної армії, чи не так?

– Дон Гонзалес здригнувся й широко отворив очі:

– Так, генерал Петлюра був убитий дійсно в Парижі і то 25 травня 1926 року, одинадцять літ тому, я добре пригадую цю дату, бо вона зв'язана з одною трагічною подією в моєму житті...

Тяжка тиша знову заповнила залю.

– Бажаю вам щастя, Гонзалес, – і дон Ігнацій знову стиснув руку товариша.

– Але все ж таки відпочніть до 9-ої.

Вже в дверях рефекторії дон Ігнацій обернувся і ще раз попрощався рухом піднесеної руки.

Не змінюючи пози, довгий і стрункий чорною силуетою витягнутий вздовж муру, дон Гонзалес докурив цигарку, і не зводячи повік, немов у півсні, застиг на кілька хвилин від непереможної втоми... Чи він спав? Але коли схопився, знав, що ні. Та це хвилеве забуття відсвіжило його. Він сів і читав далі:

«Пригадую той, вічно живий у моїй пам'яті паризький день, що залишився осяяний вашим сміхом. Кулуари Сорбони під дверима до авдиторії нашого журналістичного курсу. Пам'ятаю, я сидів на лавці і читав якусь книжку, час від часу поглядаючи на паню, що її очікував. Ви пригадуєте цю високу гарну шведку, яку я сам тепер з трудом згадую? З цікавістю до цієї дівчини, я тоді записався на журналістичний курс Сорбони.

Я цікавився не так журналістикою, як тією шведською кореспонденткою одного відомого скандинавського щоденника. Я сам – коли пригадуєте – щойно кінчав в Парижі мою дипломатичну освіту, і ось в той день я почув десь поблизу ваш сміх і зараз за ним якусь гостру репліку. Не знаю, що було в вашім сміхові, – зов чи виклик? Не знаю, лиш пригадую, що я здрігнувся

цілий: я почув, що той сміх накинув на мене блискуче павутиння якихсь зв'язків.

З чим? З ким? Я того не знав, але знав, що це відчуття прийшло з якогось трагічного світу, почув себе зв'язаним з вами на все. Я підніс очі і побачив вашу струнку постать, що темною й легкою силуетою на сірім тлі паризької осени, що заглядала крізь вікно, коло якого стояли ви. Не знаю, чи то було срібне паризьке небо у вечірніх сутінках, чи сірі форми паризьких будівель, – я лиш добре згадую вашу тендітну постать в авреолі русяво-попелястого волосся. Ви стояли в середині якогось гуртка. Зараз же дзвоник сповістив початок викладу, і ви пружною ходою пробігли повз мене до авдиторії. Зате встиг побачити ваші великі, широотворені очі, лінію прямих і рівних плеч і чудовий обрис дужих уст.

З цього дня ви назавжди ввійшли в моє життя. Я став ходити на ці курси з метою пізнати вас. Я був дуже несміливий , але хутко трапився випадок, що дав мені нагоду заговорити з вами. В той день, як завше, я волочився вздовж коридору недалеко від того вікна, коло якого розташувалася ваша група, й старався, оскільки можливо, обсервувати вас. Ви вели розмову з кількома молодими французькими студентами. Не пам'ятаю, коли властиво, в нашу частину коридору ввалився п'яний молодий аргентінець, наш колега по курсу. Його ясний костюм був поплямлений, а довгий шалик вузьким гадючим треном волочився по підлозі, плутаючись між ногами. Гетри, як і обличчя, були досить пом'яті, а м'який капелюх сидів десь поза головою, чудом тримаючись на ній. Декілька кроків від вас – я бачив – він спинився і раптом з дурнуватим виразом обличчя впялився в вас очима, і заки хтось з нас схаменувся – він кинувся в ваш бік, схопив вас за талію і потягнув в танець. Ви швидким рухом вихопилися з його обіймів і зайняли оборонну позицію. Він вдруге кинувся до вас і дзвінко поцілував кудись в обличчя чи в шию. Цього було досить. Коли він одіпхнув двох молоденьких французів, що напали на нього, і стояв позираючи довкола мутним поглядом, – я підбіг до нього і одним «нокавт»-ом повалив на підлогу. Це не було трудно. Майже такого зросту, що й він, я був тверезий.

Я скористався з цієї нагоди, щоб представитися вам. Схиливши голову трохи на бік, ви прочитали видруковане на візитівці моє прізвище і, мило усміхаючись, простягли мені руку:

– Мені не треба читати двадцять п'ять сантиметрів ваших титулів, маркізе, – сказали ви, – щоб дізнатися, хто ви, – ваша поведінка...

Пам'ятаю ваш комплімент, пам'ятаю, як всупереч усім приписам доброго тону, я тримав вашу руку в своїх руках, поки наважився на слідуючий, не більше «бонтонний» рух. Не дивлячись на мою несміливість, я поцілував вашу руку в той вечір нашої першої знайомости.

Ви дозволили відпровадити вас. Ми вийшли і лише тоді я запитав вас:

– Vous faites le journalisme, mademoisele? (ви працюєте як журналістка?)

– Ні, – відказали ви просто і коротко – Je fais le negre (я працюю як мурин).

– Мурин? – здивувався я й ви пояснили: ви пишете для одного американського журналіста, що він їх підписує і містить в своїм журналі; що він тепер грає в гольфа, а ви мусите дбати про те, щоб створити йому мистецьке реноме, необхідне для певного становища в світі; бо тепер – пояснили ви – у американців мало бути світською людиною, треба блистіти й талантами, взагалі щось собою представляти. Отже, коли вони хочуть – з снобізму – робити описи на полі інтелектуальнім, вони наймають собі муринів. Лише з тією різницею, що ви платні, але не куповані, білі, не чорні і що вони чудово знають, що ви вищі від них і не маєте їх грошей.

У той вечір, пригадую, ви спішили не до дому, лише до того театру, де працювали, рисуючи костюми. Це було на другому боці Парижу і я запропонував відвезти вас самоходом. Ви подякували, ми зійшли до підземної залізниці.

– Чи вам не дивно, що ми вперше з вами так близько під землею? – спитав я, коли паризький вечірній натовп відразу стиснув нас своєю масою.

Ви всміхнулись:

– Значить, будемо разом і в небі – так думає про подібні випадки Фірдусі.

– А на землі? – запитав я, – чи ми будемо разом?

Тут вперше завважив я цей рух, коли ви підносите високо догори зіниці, – рух, який так пристрасно відтоді покохав у вас.

– На землі? Не знаю, не певна, можливо, що ні... і ви пильно подивилися на мене великими, широко отвореними очима.

З цієї першої зустрічі наших очей – здається того ж вечора ми обоє зрозуміли, що ми будемо чимсь назавше зв'язані. Мені відразу стало сумно. Якесь передчуття майнуло, крайчиком торкнувшись мене.

У той вечір я довідався від вас: що ви українка, емігрантка, сирота; що на журналістичний курс записав вас ваш американець, бо хоче вами заступити двох інших своїх співробітників; що ви не числите себе журналісткою, ні письменницею; що коли пишите, то з конечности, або з одчаю, в крайній потребі; що ви студіюєте малярство; що є декораторкою; що одночасно заробляєте на прожиття; що мешкаєте самі, в товаристві вашої подруги ще з України; що уважаєте себе мимо всього щасливою. Це все торкалося вашого зовнішнього життя, яке ви могли відслонити кожному, але я хотів вас знати з іншого боку; мене цікавив ваш внутрішній світ, його основа, на якій розвивається ваша активність, і тоді ж я відчув, що він залишиться для мене коли не назавше, то надовго замкненим. Ви уперто обходили справи інтимного характеру. Я так і не довідався нічого з того, чим ви жили, що любили, чим цікавились, крім ваших праць і студій.

Пригадую, з якими труднощами я постепенно завойовував собі право бути коло вас, себто в вашім гуртку. Постепенно я добився права після викладів відпроваджувати вас до дому. Молоді французькі студенти зненавиділи мене за це. Потім я відвоював собі право часом запрошувати вас в кафе. Згодом, в неділю й четвер, по семінарах ми стали разом обідати. На жаль, ви не дали себе запросити до елегантних ресторанів.

Звичайно, ми не виходили з околиці Сен Мішеля-Монпарнаса, з цими другорядними кухнями, в які ви навчили мене заходити й знаходити в них смак. А потім китайська їдальня з дивними й незрозумілими стравами. Ви щиро пояснювали мені ваше зами-

лування до того локалю: там задурно давали безліч рижу і чаю, – цього одного вистачало, щоб наїстися...

А потім ви приязно дозволили мені супроводжувати вас під час ваших мандрівок по музеях. Але вірте, що ходячи з вами по безконечних залях Лювру, слухаючи ваші пояснення, спиняючись на певних речах, я нічого не бачив, крім вас. Слухаючи вас перед якоїсь вітриною коринтських ваз, або перед статуєю еллінського чи єгипетського бога, я не сприймав того цікавого, що говорили ваші уста, я лиш бачив їх чарівний обрис, так гостро прагнув їх. бачив ваші очі, такі ясні і темні, або поважні, задумані над якоюсь вашою думкою, або тривожно шукаючі...

Звичайно, ваші розмови – це були розмови на теми мистецтва, і хоч я гадав, що все це збігає по моїм неуцтві, мов вода з похилого даху, – мушу тепер сказати, що тоді я дуже помилявся... З тих паризьких розмов я виніс на протязі часу всі ті думки і почуття, завдяки яким мої спосібности сприйняття «прекрасного й мудрого» поширилися.

... Я став знаходити в мистецтві певне коло надхнення, певні ліки на марноту життя. Я став любити в мистецтві силу, його мудрість і войовничість, передусім – волю й героїку. Сьогодні, серед напруження війни, серед її застоїв і зривів, – ця героїка, яку я сприйняв тоді через вас, через ваших улюблених майстрів, через баталістів, їх чисто релігійно-вояцька героїка, – надає мені в цю годину особливу силу, особливі імпульси, в якийсь дивний спосіб звертає мене до Бога...

Коли б ви знали, пані, як сьогодні я благословляю всіх тих Ван Дейків, Ван Диків, Брюгенів – завдяки яким я дихав тим героїчним духом, яким було пересякнуте все – у ваших думках, поривах, переживаннях... Він провадить мене в цій війні. Він окрилює мене щастям сповнюваного щохвилини обов'язку, – пристрасним відчуттям радости – служити серцем і кров'ю – ідеї величі Еспанії – і слави Христа...

В неділю ви звичайно дуже спішили на 7-му годину додому, це був день ваших прийнять, коли ви віддавали себе вашим приятелям. Ви довго не обдаровували мене запрошенням. Я не міг собі пояснити, що мене, – якому був відчинений ряд паризьких

сальонів, де моє ім'я й становище в світі, нарешті моя молодість – робили з мене бажаного й – може – трохи переоцінюваного гостя, що ви не запрошували мене до себе. Якось прощаючись з вами в неділю, я наважився сказати вам про це. Ви відповіли щось про те, що у вас збираються лише ваші приятелі, щось про стаж і чистилище. Пригадую, я відповів вам, що я згоден на всякі чистилища, бо те, що тепер переживаю, є пеклом.

З вашим хвилюючим сміхом, ви відповіли, що в Дантівському пеклі цікавіше, ніж в чистилищі, особливо, коли вдасться дістатися в той круг героїв і цариць, і простягнувши мені на прощання руку, продеклямували один вірш з Данте на тему блискучої самітности, в якій лишали мене коло пристанку автобуса під огорожею Тюїльрійськогосаду: – et solo de parte stail Saladino. Дійсно, так як цей гордий мавр, ворог мого народу й віри – сам один був я всі ті роки, так страшенно de parte від всього і всіх.

Але я хочу вернутись до спогадів того дня, коли нарешті отримав ваш дозвіл відвідати вас, в одну з ваших неділь. Я був п'яний від радости. Я про це так мріяв, як в дитинстві мріяв відправитися в хрестовий похід з королем Ричардом бити мавpів... Пригадуєте, пані, що тоді ви мені відповіли? Ви сказали слова, які – від двох років – стали пророчими для мене, – ви сказали, що треба лиш мати в душі і в думці волю героїчного чину, а що нагода все знайдеться для тих, у кого під сповидним олімпійським спокоєм горить пристрасна жадоба героїчного діла. Так, ви мали рацію, діло – знайшлося. І згадуючи це ваше речення, як і всі інші (але з тими самим думками), я в перші дні нашої війни, – пішов до національної фалянги. Пішов з тим підйомом, з яким в юнацькі часи мріяв іти на мавpів – тепер цей підйом був сильніший і освячений вашим спогадом, пані.

Але конче хочу вернути до тієї моєї першої паризької візити до вас, і знаєте, чому така упертість? Тому що одна річ з тієї візити, яка тоді мене так вразила, – тепер не знати чому набирає особливо хвилюючого для мене значення. Я гостро відчуваю, що в цій речі, в ній одній – крилася для мене якась непоборна перешкода – до вас, до того, щоб здобути ваше добре ставлення до мене в тих формах, яких прагну, про які не смію вам сказати...

Про цей факт хочу вас спитати тепер, бо він несподівано став для мене якоюсь тінню загрози.

Пригадуєте, я прийшов до вас трохи скорше, щось о годину скорше від інших, – і сказав вам, що це тому, що хотів бачити вас саму, одну в тім оточенні, в якім живете ви, в якім хотів би пізнати вас. Ви зробили привітний рух рукою навколо себе і пояснили, що це все не ваше, а вашої подруги, якої смак ви дуже ціните. Ваша мала студія – яка широкими дверима лучилася з студією вашої товаришки, тоненької брунетки, була уряджена з смаком, з старими французькими меблями в стилі Луї-Філіпа з темного дерева, з темними арабськими килимами... Зате книги і образи на стінах були найбільш дивні і несподівані. На комині стояли портрети і різні «сувеніри» – як ви сказали – і підійшовши до канапи – додали: ось тут, коли вам цікаво – мій світ. Я сів на крісло, між нами стояв столик (з ніжками в формі ліри), на нім – лямпа з м'яким золотистим абажуром і книги, які ви читали, пані. Я хотів їх перекарткувати, але моя увага зупинилася на портретах, що стояли на слідуючій полиці, – я запитав вас, хто це є? Це були ваші батьки. Тоді я взяв рамки в руки і став розглядати їх. Той, хто трохи hautainement тримав голову набік, був убраний в блискучий однострій і трирогу з перами. Це був ваш батько. На портреті вашої матері, я бачив той charme, яким так гостро насолоджувався у вас. І потім – я нагло задумався... Лише ваш сміх вивів мене з хвилевої летаргії – ви взяли з моїх рук портрет і поставили його на місце. Дивлячись за рухом вашої руки, я побачив на третій, останній полиці вашого table de chevet книгу, вона лежала якось осібно від інших, одна, і мені здавалось якось урочисто. Коло неї стояла китайська бонбоньєрка з чорного ляку. Щоби щось зробити, я механічно простяг руку до неї і, навіть не запитавши дозволу, відчинив її. Між білим шовковим папером лежали засушені квіти – троянди і левкої, я це вгадав по запаху, на папері стояла – місцевість і дата, сім років тому. Я підніс на вас очі, мені здавалося, що я зробив щось страшно неделікатне. Я хотів вибачитися, але чув, як щось болюче вразило мені – душу, серце? – не знаю, але уяву напевно. Я раптом відчув, що торкнувся чогось, що мало відношення до найглибшої таємниці вашої душі...

Але ви мене заспокоїли якимись принагідними словами (їх не пригадую) і взяли з моїх рук цей страшний чорний саркофаг – такою мені здавалась та маленька скринька з китайського ляку – і замість нього протягли – ніби пояснюючи – ту книгу, що коло вас, здавалось не лежала, а – існувала. Я просив перекласти її назву – ви переклали. Це була книга у вашій мові на політичну тему. Я її тримав якось механічно, думаючи про чорну бонбоньєрку і напис на засушених квітах.

Вас покликала ваша приятелька, бо хтось прийшов і в сусідній студії були вже чутні голоси ваших гостей. Я відкрив першу сторінку і нагло зупинився на дрібнім письмі, що ним було написане французьке речення мабуть автора цієї книги. Я прочитав і зрозумів – прочитав декілька разів з дивним почуттям, що вона має відіграти – я сам не знаю чим – якусь фатальну ролю між нами, пані. О, як я його досі згадую це речення, мабуть безпомилково можу його навести вам і зараз: «A mon critique le plus severe et le plus aime».

Коли ви повернули до кімнати, я ще тримав очі на цім реченні, я підніс лише, щоб зустріти ваші. Мабуть мої були повні запиту, бо ви спинили ваші слова на устах, а ваші очі відразу прибрали той вираз, той особливий вираз, який досі не можу означити, ані його забути. Ви взяли книгу і сказали, що вона і ці квіти – це назавше l'essence secrete de votre vie interieure. І ви додали з якимсь далеким виразом очей: – це для мене певний кодекс честі і моралі, ця книга – символ вірности. Але я не зрозумів, чи то відносилося до книги, чи до вас у відношенні до її автора й ще до чогось, але я відчув тоді ясно одно: що в вашім дівочім житті було щось, що поясняло мені все те, що я звав вашим опором – мені, життю, обставинам, всім і всьому. О, як я потім згадував це, пані. А тепер, ви знаєте, що я до болю, до жаху, до роспачу, до смерти прагну роз'яснення цієї загадки. Тому звертаюсь з такою настирливістю до моєї першої візити у вас.

Запевняю вас, пані, що коли б я тепер не був людиною, яка знає, що кожної хвилини може віддати своє життя за велику справу вітчизни, Бога й права, – я ніколи не дозволив би собі просити вас зняти з мене страшний тягар, що лежить на мені спомином моєї клятьби, квітів і книги, як і з образом ваших очей і ваших слів, що сказали тоді.

А коли при слідуючих зустрічах я намагався вернути до цієї теми, ви казали, що часто ви так болісно відчуваєте, що ви цілком інша від ваших краян – духом, стилем, думками, поводженням, способом життя, цілим своїм уложенням, алюрами – біла ворона серед них, якийсь monstre – тоді вам приємно твердо знати, що ви не самі... Тоді ви говорили про вашу країну, про нові моральні сили, що будяться в ній. І як завше, коли ви говорили на цю тему, про вітчизну, боротьбу за її визволення, ви так хвилювалися! Ваші очі блестілидумки іскрилися, ви вся запалювалися тим вогнем, що ним горіли.

І ми знов почали наші звичайні, такі цікаві розмови на тему політики, преси, мистецтва, всього того, чим ви в ті буремні роки так горіли, чим жили, – що турбувало – якось несвідомо – й мене, хоч я й був так безмежно далекий від тих настроїв і думок, які складалися тоді у вашій, такій не жіночій голові – молодої дівчини. Спогадів про ці розмови вистачало на цілі десять літ мого американського життя, коли я формував свою індивідуальність – політично й морально, коли працював над собою, коли ви з реальности – все більше й більше ставали моїм мітом, моїм героїчним мітом, з якого тепер знов повертаєте до моєї дійсности! Політика... Для мене перш за все, це була дипломатія, комбінації партій, з особистостей парляментських кулуарів. Для вас це була наука, праця думки, у першу чергу, а далі – акція в напрямку здійснення одної певної ідеї, яка б домінувала над всім іншим: над комбінаційками партійників, над демократичними шахрайствами. У мене, робити політику значило – говорити й переговорювати, підписувати умови й пакти, їздити на конгреси й наради (як ви над цим тоді дотепно знущалися!), лагодити, єднати, робити при помочі найрізнородніших компромісів найскладніші й найтемніші фортелі, зводити до купи найбільш непасуючі до себе елементи, особи, і – часом – принципи. Що за ідіотизм! Боже, який це ідіотизм! Сьогодні – по десяти роках дипломатичної служби кажу вам це і признаюся в своїй помилці. Для вас – робити політику, це було – ломити всі комбінації, повставати проти компромісів і махінацій; значило – протиставляти безпринципному комбінаторству – власну, ясну й сильну ідею.

Наша добра приятелька – ця мала португальська журналістка – яка прислала мені вашу адресу, – пише мені (зі слів якогось з ваших знайомих), що й тепер ви така ж сама, як була колись, лише, що чудово оформилися в вас ті чудові риси, що тоді були цікавими обіцянками; що ви така ж віддана тим самим ідеям і людям. Я пригадую ту чисту, тверду логіку, що завше вела вас від неясних почувань до світла чіткої думки. Яка незмінно прагнула скластися в певну ідею й гасло. Як не любили ви, як відштовхували вас всі ті "ізми", за якими тоді так вганяли в Парижі міжнародні купці і артисти! Ви однаково не терпіли цієї безформности, неясности, вульгарности, безособовости і беззмістовности в мистецтві, як і в ментальності людей (особливо ваших краян), в політиці, в літературі, в суспільності. Як ви горіли тоді вашими думками, як уміли ними запалювати інших! А ваші розмови про те, що ви називали l'esprit de nos races. Ви ніяк не могли, не хотіли, не годилися зрозуміти, як я, з походження і духа з провідної верстви країни, – так цілковито безпірно, байдуже, без власної думки міг ставитися до того, що було політикою, владою духом часу, яким жила моя країна. Ви перша, пані, торкались цих питань зі мною. Для мене – служіння моїй країні зводилось до – до роблення кар'єри, ви бачили в тій службі – блиск і славу. Я уважав, що дипломатія – це один з фахів, ви – що це форма творчости, в якій я мав виявити питомі чесноти моєї касти, на честь моєї отчизни й роду. О, цей рід! Родинні обов'язки – я приймав їх, але, як нудні зобов'язання ви уважали їх – обов'язками чести... Після ваших слів ми були тими, які мали не здобувати прожиток плугом, лише – здобувати славу – зброєю, чинами, штукою. Як прекрасно ви це говорили! Я думав, що моє особисте життя – це спліт неприємних обов'язків, нудних і непотрібних, – і досить велика кількість приємних, солодких переживань.

Як абсолютна більшість молодих мужчин моєї верстви і становища, я думав, що саме положення гранда – це певне заняття. Щоб я мав якусь іншу журбу, опріч моїх особистих справ, того я собі не уявляв.

Щоб моє суспільне, громадське життя було чимсь іншим, ніж репрезентацією в світі, – про це пані я теж не думав. Ви мені до-

вели, що світське життя, – може бути – чарівною – формою життя, але не сміє бути його змістом, чи суттю!.. Тоді в мені зродилася ясна думка про мою країну, про обов'язки супроти неї людини моєї верстви. Ці обов'язки, про які говорили ви – були ті, якими були перейняті всі мужчини мого роду, що колись спричинилися до величі й могутности Еспанії, – шаблею, розумом, чи серцем, всі ті мої предки, – яким я завдячує моє ім'я і кров, ви навернули мене до них – з того пустого й безплідного хаосу, в якім животіла від початків цього століття наша аристократія, з того настрою дефетизму, так поширеного в ній, з якого, як одного з джерел зарази – зродилося наше червоне божевілля! О, як це сьогодні болюче й добре знаю!

Тоді ви мене також навчили, що є однакове зло – і модний атеїзм, в якім знаходили приємність демократичний снобізм чи підлота, – і конвенціональна, формально-холодна релігійність вищої верстви. Ви були тоді сторонницею гарячої внутрішньої віри, навернення до Бога, як до первня порядку, організації, творчости, сили й мудрости. Знаєте, пані, що тепер лише, в часі війни, я прийшов до того вашого сприймання Бога й – віри. Тим ви доконали надо мною останню перемогу, – ви, що прийшли до мене з далекої мені, легендарної країни».

Відриваючись на хвилину від листків, дон Гонзалес віддався тому почуттю нервової екзальтації, що раптом перейняло його.

Потім читав далі:

«На Різдво ви виїхали з вашої компанією, з якою я ледве встиг запізнатися під час моєї першої візити до вас. Виїхали кудись над море в Бретань, чи Нормандію – «дивитися на сіре небо, вітер і море» і написали мені збірну листівку, що запиваєте вином остриги, а час забиваєте екскурсіями і фліртом... Потім настала весна і ви виїхали на два тижні до Італії – я дізнався по це напередодні і це вразило мене. Від вас приходили листівки – з Венеції, Фльоренції, Перуджії. Ваша подруга хвилювалась вашим спізненням...

Ніколи не забуду, як в день останнього нашого семінара, 24 травня, я дуже пригнічений, стояв і курив на коридорі коло великих сходів, нервово виглядаючи вас, бездумно дивлячись на жваві постаті студентів і студенток, що пробігали повз мене. І нагло почув своє ім'я і ваш голос. Ви стояли коло сходів, на

долі. Приложивши руку до уст, ви щось кричали мені. Я кинувся вам назустріч і в ту хвилину побачив, як ви, перескакуючи по два східці, – бігли вгору до мене.

Я схопив ваші руки і став їх бистро й гаряче цілувати. Ви усміхалися і раптом, кидаючи довкола погляд, запитали:

– Де професор? Чи ще не втік? Я принесла йому його книги, спеціяльно тому й прибігла. Ви не бачили його, дон Гонзалес?

– Невже ви – вирвалось в мене – прийшли сюди лише для професора?

Я був страшно розчарований. Ви це відразу зрозуміли і з властивим вам тактом легко висковзнули з ситуації.

– О, бачите, професор – це була справа дотримання обіцянки, а вас зустріти, мій друже, моя особиста приємність, – отже, почекайте хвилинку!

Ви висвободили свою руку й побігли назустріч професорові, який в оточенню слухачів, жваво й декоративно жестикулюючи, щось пояснював їм. Пам'ятаю, як він зрадів вам і до мене долетіли його слова: «але ж, моя дорога дитино, вам зовсім не треба було турбуватися цими книгами! Voyons!» – Ви дякували, сміялися, щось говорили у відповідь на його жарти і це, здавалося, не мало кінця.

Я був так схвильований, що не міг вам нічого сказати, коли ви вернулися до мене. Лише притиснув ваші долоні до обличчя, забуваючи про все і головно – про коридор Сорбони, якими йшли, бігли й говорили на найрізніших мовах хлопці й дівчата, жвава весела юрба весняного студентства, що припливало й відпливало довкола нас хвилями, – а серед неї тут і там поважні постаті професорів.

Я ніколи не забуду дотику ваших долонь до мого гарячого обличчя... Коли ви нарешті відняли ваші гарячі руки і мій погляд зустрівся з вашими очима, ви мусіли завважити моє схвилювання. Але одночасно, мимо моєї несміливости – я сказав тоді вам відразу ясно і твердо те, що рішив впродовж цих десяти днів сказати. Я сказав, що конче мушу з вами поговорити:

– Сьогодні, зараз – ради Бога, не відмовте мені в цьому!

– Зараз? – і ви спинили на мені ваш широко розкритий здивований погляд.

– Так, зараз – упертий і похмурий я був на все готовий, був здатний на найгіршу нечемність, аби добитися свого тепер же ж.

– Це трохи тяжко і мені не зовсім зручно сьогодні – по павзі, сказали ви.

– Я ж властиво щойно приїхала і не була навіть дома, лише забігла по книжки до свого ательє.

– Але похмурий й впертий я стояв на своєму. Я конче хотів бути з вами цього вечора. Яким страшним егоїстом я мусів здаватися вам того дня! Тепер гарячий сором заливає мені обличчя. Але ви, ніби відчувши мій нервовий стан – згодилися.

Ми зупинилися, пригадую, на східцях лицем до Люксембурзького саду. Над темною масою старих дерев синє попелясте небо, повне великих блискучих зірок. Міцна силюета палацу праворуч чітко вирізблювалася своєю шляхетною формою... Через огорожу парку блистіла вода в Медіцейському фонтані, а довкола нього , довкола огорожі, довкола нас – скрізь, здавалось були в цвіту великі старі каштани. Я взяв вашу руку і поцілував.

– Ходімте, – у вашім голосі я почув дивно схвильовані ноти, яким я страшно зрадів. Ми зійшли сходами вділ. Коло брами саду я запропонував вам щось випити. Ми повернули і пішли по Сен Мішель в ту знану каварню, де чудовий шампан подається в півлітрових пляшках «сан фасон», і де його приїздять пити по 12-ій годині гулянки з люксусових льокалів нічного Парижу... Тут мій настрій відразу піднявся, хоч вино ударило засильно у голову.

Коли ми вийшли, я просив вас посидіти зі мною в Люксембурзькому саді.

– Я хочу з вами поговорити, – сказав я, – і здається уперше з дня нашого знайомства я назвав вас по імені, пані. Пригадую, як ви обернулись до мене обличчям (я вів вас під руку) і подивились на мене якимсь дивним поглядом, але нічого не сказали. Я шукав лиш лавки, щоб на неї сісти, щоб сісти дуже близько коло вас і спокійно сказати вам те, на що рішився протягом вашої останньої десятиденної відсутности.

Пригадую, всі лавки були зайняті, хоч ми обійшли двічі весь парк. Скрізь пари, які цілувалися, пристрасно перешіптувалися...

Це страшно хвилювало мене може тому, що шампан пульсував в голові. Нарешті в Малім Люксембурзі ми знайшли вільну лавку, коли ми підходили, пара, що сиділа на ній, схопилась і щезла в темряві алеї. Під тінню великих цвітучих каштанів було напівтемно, – найближчий ліхтар ледве кидав плетеницю своїх світлих візерунків крізь густе зелене гілля. Пахло свіжістю від умитих вазонів з квітами на них навколо й навпроти великої мармурової статуї. Ми сіли. Ви здійняли жакет, капелюх, поправили вашу зачіску й оперлися об спинку лавки. Я хотів почати розмову й не міг, від схвилювання, від болю. А ви... Спочатку мені здавалось, що ви чекали... Але потім я відчув, що ви десь далеко, далеко в своїх думках. Десь дуже далеко від мене... Нашу мовчанку різким криком перетяв якийсь нічний птах. Цей крик, серед звичайного міського грюкоту й гамору, видався мені якимсь несподівано понурим. Він повторився двічі – здається. Я поглянув на вас. Ви сиділа така ж мовчазна, спокійна, непорушна, вся в своїх думках і – така далека... Пригадуєте, я вам сказав, що я страшенно забобонний, як зрештою всі ми еспанці, та що нічний птах у нас – лихий вістун. Ви відповіли якимсь реченням співчуття, з якого я зразу відчув, що ви – не зі мною. Тоді я запитав вас просто й одверто – де ви і про що думали? Ви ухилились від відповіді. Я настоював. Ви знову чемно й мило ухилились. Тоді я схопив ваші руки, притиснув міцно до грудей і дивлячись вам в очі, попросив вас мені це сказати. Мабуть зворушені моїм рухом, тоном мого голосу, може тим почуттям, яким билося моє серце, – ви спокійно сказали мені щось, що нагло й болюче ударило мене. Я досі згадую ту нашу розмову так ніби вона відбувалася тепер, а не десять літ тому.

Не питайте мене, cherami, тому, що в цьому немає нічого радісного для мене і нічого цікавого для вас.

Але тому, що я інтуїтивно відчував це, я далі настоював.

– Послухайте, дон Гонзалес, залишіть це питання і дозвольте мені на нього не відповідати.

Але, зденервований я настоював:

– Так буде ліпше, я повинен тепер знати, інакше непевність мучитиме мене.

– Отже, добре: ці дерева, небо, повітря несподівано викликали в мене пам'ять про чоловіка, зі спогадом про якого сиділа я приблизно в такий самий вечір, в такій самій оздобі... декілька років тому в Києві.

– Ну і що ж?

Була така ж весна, тільки там, у нас, дома...І потім та друга, на вигнанню... І ви додали по-італійському: це «пю форте ке ля морте»... і продеклямували той уривок з Леопарді, який я так любив слухати з ваших уст.

Вражений я замовк. Наступила павза. Ви сиділи проста й незворушна, вся в думках. Я почував як холодне роздратування, якась неозначена ворожість підіймалася в мені проти вас, глухим і міцним припливом. Я взагалі дивувався, як це все так довго не розхолоджувало мене і як я міг продовжувати цю розмову? Але хіба я не хотів сам, протягом цього цілого року спонукати вас на якесь звірення? Ось тепер несподівано, цього вечора, я його мав, замість самому звірятися вам. Як мазохістично я підставляв себе під удари ваших слів того вечора!

– Значить, ви ніколи не вийдете заміж за іншого? – раптом запитався я.

– Навпаки, я навіть про це поважно думаю, але...

І ви сказали фразу, яка прошила на хвилинку розмову неначе fleche de charte.

Що за фантазія! Мій Боже, що за божевілля! – вирвалось у мене з одчаєм. Я відчуваю, як все якось вороже кам'яніло у мене в середині. Пам'ятаю, як у мене – звичайно в такі хвилини – холодили руки й тремтів голос. Я жорстоко споглядав на вас, так холодно й жорстоко, як ніколи передше.

І нагло запитався:

– Ви говорите про того чоловіка, чиї квіти і книгу я бачив у вас?

Я пам'ятаю, як ви здрігнулися різким рухом і повернулися всім станом до мене. Наші очі зустрілися ... і зустрілися з такими, один одному безконечно чужими й ворожими виразами, що наші слова застигли на устах. Пригадую, я схопив вас за руку і сильно стиснув. Ви сціпили уста і мовчали.

– Ради Бога, відповідайте зараз же!

Перемагаючи біль і роздражнення, ви якимсь роз'юшеним – але Боже яким же прекрасним – рухом задерли догори вашу непокірну голову і з виразом зухвалого виклику, кинули мені в обличчя жорстко і твердо, як камінь, як образу, як смертельний удар:

– Так!

Тоді, пригадую, зі мною зробилося щось несамовите. Я весь тремтів. Холодний піт прийшов замість тої гарячки, від якої – перед хвилиною – здавалося, серце готове було розірватися. Пригадую, що мої зуби дзвонили і що ціле обличчя корчилося гримасами. Я стояв перед вами, бачив вас крізь туман якоїсь скаженої злоби чи жагучої пристрасти, збудженої заздрістю, страшною, дикою, звірячою й тупою. Ви чужа й ворожа, далека й ненависна стояли спокійно проти мене, сверлуючи мене очима. Ми ніби обоє зачаїлися перед нападом, момент, коли два звіри – напруживши м'язи – зосереджують всі сили перед скоком – збирають себе в одну – що має вистрілити – кулю...

Я перший кинувся на вас, і як скажений став душити вас в обіймах. Пристрасть, заздрість, любов і ненависть, якесь божевілля опанувало мене. Пригадую, як розпачливо ви старалися визволитися з моїх цупких обіймів. Ця наша боротьба – мовчазна й страшна – розуміється, не звернула нічиєї уваги. Пам'ятаю, вам все ж удалося вирватися. Задихані, з розстріпаною зачіскою і страшним блиском очей стояли ви хвилину передо мною з виразом – страшної погорди...

Я приходив потрохи до себе.

Ви ще схвильовані – сухим і твердим тоном сказали:

– Я не знала, що на вашій мові робити те, що було тепер, називається г о в о р и т и. На моїй, зрештою і на французькій мові, це зветься інакше, це акт нікчемного насильства. Така поведінка не є гідна людини вашої касти.

Це шпурнули ви мені в обличчя як смертельну зневагу. Я теж зірвався на ноги. Грізний і дикий, напівпритомний, я кричав:

– Я ненавиджу все, що ви любите – вашу країну, ваше мистецтво, ваші ідеї! Я ненавиджу того чоловіка! Хай він буде проклятий Богом і святою Дівою, тяжкими роками...

І щоб ви не мали ні його серця, ні душі, ні його дитини! Щоб він сам вирікся сам вас – або щоб я вмер, побитий Божою карою!

Мій Боже, я ніколи не міг збагнути, звідки так природно й несподівано просто опинилася на моїм язиці ця стара і така розповсюджена клятьба нашого народу. Пригадую, ви стояли непорушно, поки я кидався в цей, тим разом, словесний напад. А коли я раптом несподівано спинився, різким рухом ви повернули вашу голову в бік світла, щоб міг ясно вас бачити і сказали:

– Нашому приятельству кінець, маркіз.

І швидким кроком зникли в темряві алеї.

У себе в хаті мене раптово огорнув страх. Я кинувся в крісло коло вікна і так ясно відчув, що я труп, мрець без душі, без серця, духа й розуму, лише в шкаралущі тіла й одежі. Я схопився і став ходити по кімнаті. Буквально я відчув тоді подмух смерти, я зрозумів, що ця ніч була останньою ніччю мого справжнього життя. Я не знав тоді, що ця ніч була останньою і для другої людини моєї дільниці, з ім'ям якої дивний зв'язок я мав відчути цього ж таки дня.

Того 25 травня, що прийшов по тій трагічній ночі, я сидів на терасі каварні, здається д'Аркура, не пригадую точно, й тупо й автоматично цідив алькоголь, щоб очманіти. Пам'ятаю, від часу, коли вийшов з хати, я весь ранок пив і все ж не був п'яний. Настирливо й боляче вставала передо мною моя вульгарна й ганебна поведінка у відношенні до жінки, яка не дала мені до того ніякого приводу. Щоб чимось себе розважити, я перейшов на другий бік вулиці, і в букініста на розі Сен Мішеля і вулиці Расіна купив книгу, перший ліпший роман, що мені впав в очі. Повернувшись назад до каварні, пробував його читати, без порядку, перекартковуючи по декілька сторінок нараз. Це був роман Фарера – La Bataille. Героїчна доба молодої Японії, що викликала на двобій потвору російської імперії. Один образ звернув у цій книзі мою увагу. Це була розмова маркіза Йорізаки з англійським старшиною Ферганом. Ішла мова про один негарний вчинок англійця супроти японця – і тут власне прочитав я речення, яке мов гарячим приском вдарило мене в голову: – «джентлмен завжди сплачує свій борг»... А хіба ж і я не мав шаленого бажання сплатити свій борг?

Це речення нагло освітило мою замрячену голову. Мені здавалося, що є вихід з становища. Я зважився іти до вас просити не вибачення, а дозволу спокутувати свою провину. Я думав, що знайшов вас наново...

Я відложив книгу і в понервуванні курив одну цигарку за другою. Раптом я побачив, що з мого тротуару люди бігли на той бік вулиці. Бачив, як довкола мене нагло зчинилась метушня. Мені здавалося, що кілька хвилин перед тим я чув постріли, так наче не дуже голосно тріскала самоходова шина, що наскочила на цвях. Напроти, на розі вулиці Расіна і Сен Мішеля вже нагромадився натовп. Хтось біг на цей бік вулиці, якийсь хлопчина з кошиком, тримаючи у другій руці ровер за керму, – крикнув до нас: on vient de tuer un general ukrainien!

Я почув ім'я Петлюри. Я дуже часто чув від вас це ім'я. Колись я сам просив вас втаємничити мене у справи політики вашої країни і ви з питомою вам ясністю обрисували мені ваші політичні групи і центральні постаті в них. Не знаю, підо впливом якого почуття, я – що так не любив юрби, ані дивитись на вуличні випадки – чомусь опинився в самій гущі натовпу, на тому боці вулиці. Поліцаї кричали і стримували товпу, вимахуючи білими ціпками. Вищий від інших ростом, я побачив, як вони завзято охороняли якусь людину, що стояла спиною до мене, і одежа якої була подерта на рукаві. Потім мене відшпурнуло назад, і знов наперед – у саму середину юрби. Пропихаючись крізь неї, просто до нас їхав самохід, на його східцях по боках стояли поліцаї. Потім я дізнався, що в ньому вони повезли вбитого генерала. Тоді всього я не бачив, бо юрба поточилася вбік, притиснувши мене до вітрини крамниці. Щоб визволитися, я робив розпачливі зусилля вперед, назад – але надаремне. Стояв гамір і вже не було видно нічого з того, що діялося всередиии, де перед хвилиною поміж поліцаями я бачив спину людини з подертим на плечі рукавом. Потім нагло – мабуть поліція торувала дорогу в мій бік – натовп тяжко розколовся вузькою щілиною між мною й іншими, і мене відразу викинуло на середину, в цей похід. Поліцай схопив мене за плече і пхнув назад, охороняючи рукою перед товпою – чолові-

ка, що його другий поліцай тримав за лікоть. Той похилений, ішов покірно між ними. Раптом хтось крикнув:

– Voila l'assasin! (ось убійник!).

І юрба знову навалилася, а щілина в ній майже щезла. Була – дуже коротка – хвилина, під час якої я опинився лицем до лиця з убійником. Стиснутий товпою, він повернув голову в мій бік. Лише кілька сантиметрів ділило мене від – охоронної і загрозливої руки поліцая. І тоді – я побачив цю смугляву, присадкувату, марну постать – (такою бодай вона мені тоді ввижалася), з широко витріщеними очима, з блукаючим зором божевільного... Новий рух юрби знову відірвав мене від убійникака і пхнув кудись убік. Нарешті я вирвався з стовпища і вільно відітхнув. Насправді це були перші хвилини з вчорашнього вечора, що я не думав про вас, пані. В цей момент мій мозок, мов ланцетом – прошила думка. Ось моя помста! Ви знищили вчора життя одного еспанця, – нині падає трупом один українець. Я не можу пояснити, звідки взялася тоді в мене ця безглузда ідея, але виразно пригадую той момент. Я зараз же пішов до вас, щоб першим принести вістку про замах. Пригадую, як на канапі вашої студії – вся в сльозах – сиділа старша пані-лікарка, приятелька вашої родини, яку я перед тим не раз зустрічав у вас. Ваш колега, синеїст, холодний і елегантний, однак не поділяв нашого зворушення.

Я розмовляв на тему замаху, коли увійшли ви і – спинились у дверях. Я схилився в уклоні. Але ви відразу знайшлися:

– Вибачте, я не можу подати вам руки, тому що... вони зайняті. Я зрозумів вас. Дійсно, ви тримали в обох руках велику дерев'яну, розмальовану в венеційському стилі – тацу з чайним сервісом. Я зрозумів вас. Зрозумів і те, чому ви покинули мене і синеїста розважати лікарку і вийшли. Пригадую, як я побіг за вами, як коло дверей я почав говорити вам, що прагну спокутувати свою вину, що теж уважаю, що – «джентлмен сплачує свої борги». тут ви засміялися, і зухвало й з глумом задерши голову догори, сказали:

– Не забувайте, маркізе, що Ферган дійсно сплатив свій борг чести, б'ючись проти ворогів Мітцуки і її країни, поборюючи росіян. Отже, не кидайте з легким серцем таких фраз.

– Я говорю зовсім поважно! Але я не можу поборювати ворогів Мітцуки.

– Як де? Я не маю змоги битися проти ваших ворогів.

– Хто знає, це не виключено, – відповіли ви.

– Я собі цього тепер не уявляю.

– Тепер ні, але пізніше – хто знає? Ленін десь писав, що Еспанія – це наступна здобич комунізму.

– Хоч які гіркі ті спомини, але я пригадую докладно ваші тодішні слова, пані. Звідки ви тоді знали те, що мало щойно прийти? Дійсно, нагода для мене трапилася, і тепер я проводжу війну з ворогами вашими – і моєї Еспанії, з ворогом, що є чумою наших обох народів.

Коли з словами – «до побачення, пане!» – ви відчинили двері і я через поріг востаннє подивився на вас – мені здалось, що там, за вашим порогом, стояла чужа жінка, така сама, як і на цій журнальній світлині, яку прислала недавно мені та португальська журналістка, наша колежанка з Сорбони, – гарна, але далека.

Тепер я відчував пустку й смерть, не лиш у собі, але й довкола. І в цій хвилині мене захлиснуло інше почуття. Я подумав про того, який впав сьогодні на паризькім бруку, і про себе. Генерал впав, щоб потягти з собою в забуття ту ідею, яку він представляв, якої не поділяли ви. Чи це не сталося на те, щоб уступити місце якісь новій ідеї, що мала б прийти у слід тій? Я сточився у провалля з вашого шляху, чи не на те, щоб не заступати вам дорогу до іншого?

Не хочу згадувати всього, що було потім. По цій візиті до вас я вернув до Еспанії, до дому, до Санта Марія Міляфльорес, потім удався до Сан-Себастіяну, кинувся у флірт. Потім вернувся до Парижу, щоб шукати вас.

Цілими тижнями тинявся надаремне, коли – одного вечора, якого ніколи не забуду, в кінці вересня – я несподівано зустрів вас. Ви стояли у проході каварні спиною до мене, в білій легкій сукні, в такім же плащі, ноги в білих з червоним черевиках на високих французьких обцасах, у великому білому капелюсі. Ви попрощались з одним паном, а другий – я бачив – ніжно і міцно взяв вас під руку. Ви весело й радісно щось говорили йому. Це був ваш земляк, з яким ви знались майже з дитинства і якого я стрічав

у вас. Пам'ятаю, як я побіг за вами, як ми всі троє – ніби відразу зраділи від зустрічі – лише в неоднаковій мірі. Бльондин з ясними очима, що був з вами – щирим одвертим рухом простягнув мені руку. Ви – лише вклонилися мені, що було зовсім природно – ми ж були на вулиці і ви тримали в руках великий букет квітів. Ви спішили на монмартський двірець. Пан, що був з вами, звернувся до вас, щоб запросили мене до себе і подав мені нову вашу адресу.

– Лише поспішайтеся тепер до нас, маркізе, – додав він, бо за кілька днів ми з дружиною – він показав на вас – їдемо за кордон.

Те, що він сказав, було неймовірне. Я весь здригнувся, мов від несподіваного удару. Далі пам'ятаю тільки асфальт, крики і гамір двірця, шум і свист поїзда. Я відчував, що це назавше, що це кінець. Подмух смерти знову якимсь краєм зачепив мене, перелетівши десь дуже близько.

Я посидів на монмартському двірці всю ніч. Я думав, що життя страшним способом покарало мене і то з моєї власної вини. І тоді я згадав убитого генерала. Він теж завинив перед тим страшним і таємничим господарем, якого ми називаємо Богом; він теж не зумів виконати того, до чого призначила його доля, і втратив Україну. Я – втратив тепер вас. Генералові може бракувало, для його діла, ясної думки, може щастя чи бажання стати переможцем, довершити діло, на яке його вибрала доля . Я – не зумів переможним рухом вхопити вас, як переможці хапають блискучу Ніке. Я знав – доля не дарує своїм вибранцям їх поразок, і вона тоді від них відвертається і жорстоко мститься – ганьбою, забуттям, байдужістю, всіма формами мертвої і страшної невдячности людей і – Божого гніву. Ви слушно сказали: «Героєві – немає третього виходу, є лиш альтернатива: перемогти, або згинути переможеним».

Доля із невблаганним обличчям Мойри мстилася і надо мною. Я бачив її лице і раптом – несамовита лють оволоділа мною! Дике бажання помсти гарячим вибухом захлиснуло мене і – випростувало. Помститися за кого і на кому? Я тоді дав собі слово, що помщуся – на ній, на долі, на її немилосерднім присуді, помщусь за нас обох, за себе і за того другого, який вже не міг вже того зробити сам... Помщуся на його ворогах, на тім, хто мені ввижався в постаті того смаглявого, присадкуватого і марного божевільно-

го, з яким лицем до лиця звів того весняного дня в Парижі випадок... Помщуся за себе, щоб заставити вас навернутися до мене, живого чи мертвого, заставити вас вибрати мене, повернути мені вашу увагу, щоб бодай спогад про мене залишився з вами. За цей короткий момент повороту я міг – я міг заплатити ціною якої хочете помсти – життю і долі вашим ворогам...

Пам'ятаю ці всі переживання так, ніби я перейшов їх пекельний шлях не десять літ тому, а щойно: такими яскравими й болючими є вони ще й нині. Можливо тому, що нині все це прибрало страшну й просту форму дійсности, зробилось моїм щоденним змагом з долею, з життям – за життя, за ідею, за віру – і за вас, мою найвищу нагороду.

В таких думках я повернувся до свого готелю, де знайшов моє призначення на становище секретаря нашої легації в Аргентині. Першим поїздом я поїхав додому, де мене зустріла схвильована мати, якій я відкрив все. В який дивний спосіб відчула вона тоді відразу – небезпеку! Невидиму, але вже існуючу загрозу, яка сьогодні товаришує мені і йде моїм кроком – смерть.

Потім я виїхав. Так ішли роки, багато років, всі ці десять літ. Ці роки в Америці прнесли мені великі успіхи, – у світі, в грі, в любові... Але мої спомини непереможно тягнули мене до вас. Ось чому я не женився, ось чому я тепер в національній фалянзі, лицар Еспанії, палядин Святої Діви, і ваш, пані, відданий слуга».

Дон Гонзалес відірвався від листа, щоб кинути оком на ручний годинник. Але від нього залишився лише овал золотої оправи, що глипав на нього своїм сліпим поглядом. Удар крісового прикладу під час останнього бою розтрощив годинник. Тоді дон Гонзалес усвідомив собі, що в нього боліла рука. Але треба було конче довідатися, яка година. Він поспішно встав й уважно переступаючи живі перешкоди з рук, ніг, голів – які вкривали підлогу, став мовчазно схилятися над товаришами, шукаючи годинника. Отже, до 9-ої бракувало десять хвилин. Дон Гонзалес зібрав аркуші свого листа, сховав їх разом з своїм портфелем до внутрішньої лівої кишені, погасив свічку, і витягнув з кобури револьвер, перевірив, чи наладований, знову всунув на місце й міцно стягнув шкіряний пояс свого кітеля, він вийшов до виходу, знову переска-

куючи через живі тіла, як недавно ще перескакував через трупи, ідучи в наступ з своїм відділом.

Перед виходом він хотів перевірити наказ про розстріл. Підніс до світла папір, що тримав у руці – це не був приказ про розстріл – той був жовтий, а це був сірий аркуш із списком засуджених і даними про них. Це був той папір, що показував йому дон Ігнаціо. Не маючи часу повертатись за наказом, Гонзалес наспіх подер непотрібний йому аркуш, і зімнявшив кульку, кинув десь у кут. Потім, відчинивши великі двері рефекторії, вибіг на галерею внутрішнього подвір'я, а потім у напрямку забудовань манастиря.

Коли збудивши своїх людей, він привів їх до місця страти і вишикував їх у лаву, сам випростувавшись перед ними, він завважив над головою темно-синє, зеленкувате, ясне і печальне небо в блиску холодних і печальних зірок. І знов йому згадався Париж того осіннього вечора. Тоді теж був вересень... І зараз майже – проганяючи спогад, – він скомандував – «позір!». З глибини великого подвір'я, в якого в правім куту стояв з своїми людьми Гонзалес, почув він оклик і своє ім'я. Це дижурний старшина звістував, що зараз виведуть засуджених...

Це був так званий «двір маврів», центральна частина манастиря св. Кляри. Просто з цього подвір'я провадив вхід до сутенерів, перемінених тепер на в'язницю. Темряву подвір'я рвали нерівним і танцюючим світлом імпровізовані смолоскипи – звичайні поліна, замочені в газоліні, забрані в червоних, застромлені на залізні штанги, які оздоблювали старі мури будівлі. Вартові стояли на місцях. Повернувшись до своїх людей, Гонзалес знов скомандував: «під стяг! Позір!», і в ту мить пристрасний і гострий звук сурми, ніби ударом тонкого й гострого леза, розтяв вечірнє повітря. Дон Гонзалес з своїм відділом віддав салют зброєю, обернувшись до фронтону головної будівлі, яка здіймала своє важке чоло над іншими, з щойно піднесеним стягом націоналістичної Еспанії. І відразу – з темного подвір'я – з лівого боку, ніби виходячи з-під чорних аркад, що його оточували, з його кутів і колонад, – з-під тяжких склепінь, які вони підтримували, – наближався густою, збитою отарою натовп людей, що здавався стадом спутаної худоби, лише, що його окружали вояки з багнетами на-

голо – замість чабанів з гирлигами. Ця темна людська гущавина – збита докупи, нагло зупинилася посередині двора і завмерла. Залунав оклик того, хто мабуть передавав іншому цю темну й жахливу отару, щоб виконати над нею присуд. Тоді дон Гонзалес приступив до виконання свого обов'язку...

... Коли присуд був виконаний, дон Гонзалес, з двома помічниками, спішно перебігав ряди розстріляних, добиваючи ранених і ще живих. Якийсь рух стопою чи рукою – і йому відповідала револьверова куля. Ця функція – може найбільш неприємна з усіх – була конечною... Нагло в останнім ряді, під самою стіною огорожі, – Гонзалес побачив, як ворухнулася якась темна постать. Гонзалес чітко бачив, як несподівано вона тяжко підвелася на лікті лівої руки і поволі повернула до нього голову. Він підскочив до неї, тримаючи револьвера напоготові. Він відчував, що за його спиною його люди готові були самі кинутися на жертву і доконати її. І – раптом, рухом спиняючи своїх людей – дон Гонзалес затримався, з жахом вдивляючись в обличчя того, хто з тяжким зусиллям простягав наперед руку. В темряві Гонзалес не міг зрозуміти, чи це було благання пощади, чи не завершена грозьба стиснутого кулака?

Він бачив лише це страшне, перемінене в несамовиту маску – знайоме обличчя. Знайоме – звідки? І – раптом, з якимсь блискавичним зусиллям, згадав – Париж, 25 травня і крик – voila L'assassion! І в ту ж мить пригадалося йому лице того смаглявого, марного і присадкуватого типа з виразом одержимого, зараз по доконанім ним злочині, в той травневий день на бульварі Сен Мішель...

З жахом, не відриваючи очей від нього, дон Гонзалес завмер в стані останнього напруження, по якому одразу наступив дикий вибух пристрасної жорстокости. Одним рухом, коротко приклавши дуло револьвера до убійника, що лежав під його ногами, дон Гонзалес – з глухим і хрипким криком – За Україну, за генерала... за... – впакував весь ладунок в того, що широко витріщеними очима, мутним поглядом скам'янілого жаху глядів в простір, десь там за плечима дон Гонзалеса. Тоді останній, наглим швидким рухом звернувся в бік, в напрямку, якого все ще конвульсивно простягався стиснутий п'ястук розстріляного і ... відразу побачив, як на

темному тлі вітряного вечірнього неба – миготливим, яскраво-полум'яним світлом горів високий хрест на фасаді головного храму.

Хрест Голгофи, який поставили сьогодні і тепер запалили газоліною над тілами фалянгістів, що впали сьогодні. Там, в сусіднім подвір'ї над рядом наспіх прилаштованих трун – сумно й тихо здіймалася панахидним співом молитва... Вгорі, в прозорій темряві теплого осіннього неба вітер, в широкім розгойданім ритмі роздмухував і розкидав пасми світла в ясних клубах диму, там, де мерехтіло вогнянисте й буйне сяйво переможного символа християнства – знак хреста... І ніби підтримуючи міцні й рвучкі пориви вітру, що розкидав в небі заграву й розносив по ньому лопіт прапорів, міцним зривом піднявся і вдерся до нього густим стовпом жмут молодих і сильних голосів, урочистим переможним криком: Arriba Cristos, arriba, arriba! – і потім на зміну їм – звитяжний спів і сильне, що розляглося гучним гуркотом – пристрасне й гаряче: Arriba Espana!

Дон Гонзалес випростувався і, простягаючи руку вгору, вбираючи повними грудьми гарне повітря, приєднав свій голос до могутнього крику, що лунав в його душі, мов дзвін холодного, блискучого маталю...

Повернувшись до рефекторії, він гарячково шукав клаптиків того паперу, що подер і кинув у кут, і не міг знайти. Вітер, люди, – хто знав? – загубили ці, такі цікаві йому тепер кусники сірого, урядового паперу, на яких стояли імена страчених і дані про них... Дон Гонзалес схаменувся. Що то могло помогти йому? Все ж одно він забув прізвище убійника українського генерала! Він думав, що головне – це внутрішнє почуття певности виконаної помсти, яке сповнило його дивною гарячковою радістю. Не важно, чи розстріляний був дійсно убивник, чи його двійняк, до жаху подібний до нього, чи нарешті лише витвір переекзальтованої уваги, галюцинація... Він відчував несподівану і гостру радість дотриманої обіцянки.

Гонзалес знову кинувся до свого листа. В кутку, під залізною бляхою з запаленою газоліною, що висіла під сволоком на дроті, – він зачав писати, не звертаючи уваги на галас товаришів, що будилися зі сну. Тепер він описував сцену розстрілу і свою можливу галюцинацію, і кінчав: «Коли я оповідаю вам це, пані, то лише,

щоб поділитися з вами радісним почуттям виконаної помсти... Цей, наємницькій голоті Москви доконаний присуд – дає мені право думати, що я помстився за вашу Україну, випустивши моїх сім куль... А та друга, звичайна на війні подія – яка сьогодні трапилася мені – те, о мені вдалося першому взяти наступом головне укріплення червоних, і тим рішити вислід бою, це дає мені право надіятися на ваше розгрішення. Чи ж ви не сказали мені – «в героїчнім чині, спрямованім проти ваших і моїх ворогів я знайду ваше розгрішення?»... В наступний раз я сподіваюся дати вам вістку з мадрідського фронту (звідки зможу відіслати вам і цей лист), тому що я отримав наказ вирушати вночі в напрямку мадрідського фронту і здобути на цій дорозі два становища противника... Я безмежно щасливий, хоч і дуже схвильований – певно тому, що маю наблизитися до мого рідного міста – ви мабуть пригадуєте, пані, що я з Мадріду?».

* * *

На цім місці лист уривався...

Дон Ігнаціо, читаючи його, спинився і уважно переглянувши порядок листків, склав їх акуратно докупи.

– Це все, ексцеленціє, – сказав він встаючи, в бік генерала, що стояв біля столу, затримавшись від безнастанного проходу по кімнаті.

– А другий лист? – запитав він дон Ігнаціо.

– Це в запілля, додому. Чи ексцеленція дасте наказ процензурувати і його?

– Вистачить першого. Ми все ж таки зробили це скоріше, ніж центральна військова цензура.

– Дякую вам, ексцеленціє, ім'ям покійного, ім'ям мого покійного приятеля Гонзалеса.

– Чи є подробиці його смерти? – крім рапорту про здобуття тих двох позицій?

– Є лише повідомлення від його коменданта, що головну справу зробив він і його відділ.

– Ви напишите про це від мене обом паням, і цій чужинці, і матері маркіза, – сказав генерал, і сідаючи в крісло, подиктував те, що дон Ігнаціо записав, стрибаючи нерівними рядками.

«Ім’я дона Гонзалеса, маркіза д’Алькорана з його рангою, відзнаками і згадкою про його останній збройний чин записати в золоту книгу слави Фалянги і сповістити перед армією на фронті, – разом з ім’ям тієї пані, до якої писав».

Гомін України (Торонто), 1966, 11, 18, 25 червня, 2, 9, 16, 23 липня, 13, 20, 27 серпня, 3, 10 вересня.

Упорядник висловлює вдячність за підтримку
працівникам національних бібліотек України
імені Володимира Вернадського в Києві
(газетний і відділ зарубіжної україніки)
та імені Василя Стефаника у Львові (відділ україніки),
Української бібліотеки імені С. Петлюри в Парижі,
Слов'янської бібліотеки в Празі, бібліотеки-архіву
Українського вільного університету в Мюнхені,
а також
Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

Науково-популярне видання

«А ЦЕ НАШ ПЕТЛЮРА»

СПОГАДИ ПРО ГОЛОВУ ДИРЕКТОРІЇ
ТА ГОЛОВНОГО ОТАМАНА ВІЙСЬК УНР

Український інститут національної пам'яті
01021, м. Київ, вул. Липська, 16
www.uinp.gov.ua
uinp@memory.gov.ua

Оригінал-макет: ТОВ "Видавництво Ліра–К"

Підписано до друку 05.05.2026. Формат 60×84 1/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк. аркушів – 32,01. Обл.-вид. аркушів – 38,36.
Тираж 390 прим.

Видавець: ТОВ «Видавництво Ліра-К»
Свідоцтво № 3981, серія ДК.
03115, м. Київ, вул. С. Чобану, 24
тел.: (050) 462-95-48; (067) 820-84-77
Сайт: lira-k.com.ua, редакція: zv_lira@ukr.net

Друк: ФОП Паливода Алла Володимирівна
03061, м. Київ, пр-т Відрадний 95-Е; тел. +38095-693-10-19